Alois Halder

Filosofijos žodynas

ALMA LITTERA

Alois Halder

Filosofijos žodynas

Ankstesnių žodyno leidimų bendraautoris
Max Müller

VISIŠKAI

PERDIRBTAS

LEIDIMAS

alma littera

UDK 1(038)
Ha-176

Versta iš: Alois Halder
PHILOSOPHISCHES
WÖRTERBUCH.
Mitbegründet von Max
Müller. Völlig überarbeitete
Neuausgabe. – Verlag Herder,
Freiburg im Breisgau 2000

Iš vokiečių kalbos išvertė *Alfonsas Tekorius*

Specialusis redaktorius filosofijos dr. *Albinas Lozuraitis*

Redaktorė *Emilija Dagytė*

ISBN 3-451-04752
ISBN 9955-08-164-3

TURINYS

Vokiškojo leidimo pratarmė

„Filosofijos žodynas“, pradėtas rengti Herderio leidyklos Leksikografijos institute, nuo pirmo pasirodymo 1958 m. ne kartą buvo taisomas, papildomas. Daugiau kaip keturių dešimtmečių žodyno istorija rodo, kad jį, kaip parankų informacijos šaltinį, pamėgo daugelis filosofijos bičiulių. Rengiant naują leidimą, stengtasi išlaikyti pagrindinę tendenciją – sieti informaciją su refleksija ir išryškinti praeities filosofijos palikimo, kaip fono, sąsajas su šių laikų filosofavimu, suprantama, kiek tai leidžia padaryti tokio leksikono apimtis ir abėcėlinė sąvokų pateikimo tvarka. Buvo patikrinti, iš dalies aktualizuoti visi straipsniai, įtraukta nemaža naujų.

Norisi padėkoti visiems, kurie padėjo rengti ankstesnius leidimus, ypač kolegoms Hansui Brockardui, Severinui Mülleriui ir Wolfgangui Welschui už svarų bendradarbiavimą, Pauliui Goodui ir Elmarui Weinmayrui, parašiusiems naujų straipsnių, o už pagalbą tikrinant biografinius ir bibliografinius duomenis – Hansui Goldmannui, Gudrunai Morasch, Manfredui Negele bei Stefanui Thumfartui.

Už literatūros priedo papildymą naujajame žodyno leidime tariu ačiū Ante Sesar.

Profesorius Maxas Mülleris, su kuriuo iki šiol buvo rengiami šio žodyno leidimai, mirė 1994 m. spalio 18 d. Naujasis leidimas, kaip ir ankstesnieji, daug kur remiasi jo filosofinėmis mintimis.

Leidėjas

Lietuviškojo leidimo pratarmė

„Alma littera“ leidykla pateikia skaitytojui filosofijos žodyną lietuvių kalba. Turime pripažinti, kad iki šiol šitos srities leidinių beveik neturime. Išimtis tik viena: prieš ketvirtį amžiaus „Minties“ leidyklos išleistas iš rusų kalbos verstas daugybės autorių „Filosofijos žodynas“. Tiesa, filosofijos sąvokos, kategorijos ir problemos gvildenamos išleistose lietuviškosiose enciklopedijose, įvairiuose lietuvių kalba išėjusiuose leksikonuose (religiotyros, psichologijos, antikos ir pan.).

Šis „Filosofijos žodynas“, žinoma, dar nepašalins tokio pobūdžio filosofinės literatūros lietuvių kalba stokos. Tačiau kaip pirmasis žingsnis tokių darbų linkme šis leidinys turi neabejotinų privalumų.

Aloiso Halderio „Filosofijos žodyną“ teisėtai galima laikyti kompetentinga svarbiausiųjų filosofijos idėjų santrauka. O turint galvoje, kad filosofijos ryšys su savo istorija yra glaudesnis negu kitų dvasinės kultūros sričių, šis žodynas vertintinas ir kaip glaustas filosofijos istorijos kompendiumas. Autorius, pats profesionalus filosofas, pateikia filosofijos idėjas jų tarpusavio santykių ir istoriniame kontekste, kiekvienos problemos raidoje išskiria svarbiausias koncepcijas ir jų kūrėjus, išryškina dabartinės filosofijos aktualijas. Prie žodyno privalumų galima priskirti ir tai, kad jis organiškai susijęs su vokiškąja naujųjų laikų ir šiuolaikine filosofijos tradicija, t. y. su ta filosofija, kuri yra pagrindinė antikos ir viduramžių filosofijos esminių, jos savitumą laiduojančių komponentų (jos metafizikos, ontologijos, jos spekuliatyvios dvasios) perėmėja, tęsėja ir plėtotoja.

Žodynas nesiekia tokio populiarumo, kuris įgyjamas dalyko supaprastinimo kaina. Tad ir jo skaitymas nėra lengvas. Trumpai nusakyti labai sudėtingų filosofijos problemų esmę yra sunkiai išsprendžiamas uždavinys. Tatai ypač negali neatsiliepti žodyno vertimui, nes čia susiduriama su painiais idėjų autentiškos išraiškos lietuviškosios terminijos klausimais.

Vertėjas ir redaktoriai, kiek tai įmanoma, mėgino remtis tais terminais, kurie lietuvių filosofinėje literatūroje yra šiek tiek nusistovėję, tačiau tokiais atvejais visada lieka vietos abejonei, ar pasirinkti sprendimai yra patys geriausi.

Taigi A. Halderio „Filosofijos žodynas" nėra pradžiamokslis filosofijai studijuoti. Veikiau jis bus naudingas tiems, kurie jau yra šiek tiek įėję į filosofijos idėjų pasaulį ir susiduria su jų sisteminimo reikalu, imasi tikrinti ir tikslinti turimą bendrą filosofijos vaizdą, atskirų jos krypčių, problemų ir autorių vietą jame. O menkiau su filosofija susipažinusį skaitytoją žodynas galbūt paakins gilesnėms filosofijos studijoms.

Leidinio gale pridedamas gana platus literatūros sąrašas pagal atskirus žodyno straipsnius, taip pat nurodoma ir bendresnio pobūdžio literatūra filosofijai, jos istorijai studijuoti (vadovėliai, rinkiniai, žinynai, bibliografiniai leidiniai, žurnalai ir pan.). Rengiant lietuviškąjį žodyno leidimą, šių šaltinių sąrašai buvo papildyti, kad ir nelabai gausia, filosofijos literatūra lietuvių kalba.

„Alma littera" leidykla

A

abejojimas, dvejojimas (kalbiškai gimininga su „abu", „du") kokio nors dalyko tikrumu ir galiojimu dėl nepakankamo jo pagrįstumo bei akivaizdumo stokos, neįstengiant apsispręsti dėl dviejų viena kitai prieštaraujančių vertinimo galimybių, kurių naudai ar nenaudai galima pateikti vienodai argumentų, ir tada neprieinama prie jokio sprendimo. Tarp daugelio kitų yra skiriamos tokios Δ rūšys: teorinis Δ kokio nors teiginio teisingumu, moralinis Δ dėl dorovinio poelgio pateisinimo ar atmetimo, tariamas arba metodinis Δ, kaip laikinas ko nors atsisakymas siekiant stimuliuoti tiesos paiešką (pvz., Descartes'o metodinis Δ norint išsiaiškinti neabejojamą tiesą kaip tikrumą), neįveikiamas universalus Δ dėl tiesos suradimo galimybės (↗ *skepticizmas*), egzistencinis Δ egzistencijos prasme, galintis įstumti į nuolatines dvejones.

Abelaras (*Abaelard*) Pjeras, prancūzų filosofas, teologas ir himnų kūrėjas, *1079 netoli Nanto, †1142 Sen Marselio vienuolyne. Vienas įtakingiausių XII a. mąstytojų; savo pažinimo teorija ir kalbos filosofija prisidėjo prie logikos plėtotės (ankstyvasis ↗ *nominalizmas*, ↗ *universalijos*); dėl veikale „Sic et non" („Taip ir ne") panaudoto Bažnyčios tėvų prieštaringų tekstų sulyginimo metodo buvo laikomas ir scholastinio metodo „tėvu".

absoliutas (lot. *absolutus* – užbaigtas, visiškas, tobulas), tai, ko nesaisto jokios sąlygos ir ribojimai, taigi yra besąlygiška, neribota. Δ nuolat buvo pagrindinė metafizinės filosofijos tema. Antikinė filosofija Δ daugiausia siejo su paties savęs pakankamumu ir nepriklausomumu (↗ *autarkija;* Platonui – tai idėjų, ypač gėrio idėjos, autarkija reiškinių pasaulio atžvilgiu, Aristoteliui – amžino pirmojo nejudamo judintojo, mąstomo kaip šio atsirandančių ir išnykstančių daiktų pasaulio imanentinio atributo, autarkija), o krikščioniškasis mąstymas čia įžvelgė labiau būtį iš savęs ir per save (↗ *aseitumas*), ir tai, griežtai formuluojant, tinka vien Dievui, kuris transcendentinis pasauliui ir vienintelis gali būti vadinamas Δ (Dievą Δ buvo linkę laikyti jau Bažnyčios tėvai, bet aiškiai tą mintį pirmas išreiškė Mikalojus Kuzietis). Iš dalies čia į pirmąjį planą iškyla begalybės, kaip beribiškumo (*infinitio*) ir tobulumo (*perfectio*), reikšmė. Tačiau ir įprastinė sąvoka, ypač scholastinėje filosofijoje, vadinama absoliučia, jeigu ji nagrinėjama tik „savyje". Δ priešingybė – santykinumas, tai, kas apibrėžiama priklausomybės santykiu. Nuo Spinozos ir Leibnizo bei Wolffo filosofijos mokyklos laikų Δ (Dievas ir gamtos pasaulis, jų vienybė ir skirtybės) pasidaro pagrindine metafizinio mąstymo tema. Kanto nuomone, nors Δ ir galima mąstyti, bet moksliškai ir teoriškai pažinti neįmanoma, todėl jis pažįstamas tik etiniu ir praktiniu požiūriu kaip „besąlygiškumas", kurio absoliučiai reikalaujama dorovės dalykuose. Vokiečių idealizmas mėgino griežtą Kanto sąvokų (mąstymo ir pažinimo, teorinio ir praktinio proto) atribojimą įveikti dialektiškai. Fichte'i Δ buvo grynas, savo paties skirtumus kuriantis Aš, Schellingui – absoliutus priešybių indiferentiškumas (pradinė subjekto ir objekto, gamtos ir dvasios vienybė); Hegeliui Δ atrodė problemiškas tuo, kad jis, kaip besąlygiškas (t. y. atskirumas ir todėl jau susijęs su kažkuo kitu), drauge ir nėra absoliutus, o veikiau absoliutumo ir santykinumo vienybė (tapatumo ir netapatumo tapatumas): Δ, kaip dvasia, susvetimėja gamtoje kaip savo kitabūtyje, o istorijoje sugrįžta į save kaip į absoliutų žinojimą, kuriame, kaip „rezultate", virsta tikru Δ, nes užbaigia tapsmą iš

savęs į save (tapdamas savimi). Dar ↗ *tapatybės filosofija*. ◊ Klausimas, kaip Δ reiškiasi laiko prasme suprantamame baigtinume ir atskirybėje (santykinume), vadinasi, ir kaip absoliutumas santykiauja su istoriškumu, yra svarbiausia dabartinio filosofinio mąstymo problema, jei norima kritiškai žvelgti į metafizinės filosofijos tradiciją, o ne paprasčiausiai ją atmesti.

abstrahavimas (lot. *abstrahere* – atitraukti, atskirti), mintinis dalyko bendro (visuotinio) turinio išskyrimas iš suvokiamos atskiros esamybės. Abstrahavimo procese išskiriami ir ↗ *sąvokoje* apibendrinami kai kurie, tam tikru požiūriu reikšmingi (vad. esminiai, daiktą arba reiškinį esmingai apibrėžiantys) požymiai (teigiamasis Δ: ką nors abstrahuotis), o kiti, kaip neesminiai ir lemiamos reikšmės neturintys, atmetami (neigiamasis Δ: nuo ko nors abstrahuotis). Todėl pagal pažinimo teorijos tradiciją, kuriai rūpi reiškinių esmė arba bent jau visuotinės apibrėžiančios sąsajos, Δ yra labai svarbus dalykas. Kadangi abstrahavimui visada reikalingas nukreipiantis požiūris, tam tikras išankstinis visuotinio esmingumo ir reikšmingumo supratimas, kuriuo Δ remiasi, tai sudarant sąvokas, taigi ir siekiant pažinimo, vien požiūriui negalima pripažinti pagrindinio vaidmens (↗ *indukcijos* problema). Ši logiškai pirm Δ einanti įžvalga (↗ *a priori*) Platono filosofijoje yra ↗ *anamnezė* (amžinų ir pirminių, tik laike iškraipytų idėjų žiūros prisiminimas), Aristoteliu besiremiančioje viduramžių scholastinėje filosofijoje – aktyvios žmogaus dvasios (Tomas Akvinietis: ↗ *intellectus agens*), iš anksto į save paėmusios ir permaniusios visuotinius būties atributus ir tarp jų ypač kategorinį esmingumo (substanciškumo) ir neesmingumo (akcidentiškumo) skirtumą, būties supratimas, Kanto, teikiančio pirmenybę neigiamai Δ reikšmei (sąvokos esančios ne abstrakčios, o „abstrahuojančios“, t. y. atmetančios tai, kuo vaizdiniai tam tikru požiūriu skiriasi), filosofijoje – pažinimo šaltinius, pažinimo rūšis ir pagrindinių sąvokų tipus įžvelgianti ↗ *refleksija*, kuri kartu su (vaizdinių) lyginimu padaro galimą Δ. Husserlio fenomenologija pažinime pabrėžia „esmės žiūrą“ arba „eidetinę redukciją“, kaip savarankišką veiksmą, o lyginimas ir Δ turi tik šalutinę reikšmę.

abstrakcija (lot. *abstractio* – atitraukimas), ↗ *abstrahavimo* rezultatas, taigi ir (visuotinė) ↗ *sąvoka*, ir (kaip sąvoka suprantama) ↗ *visuotinybė*. Priešprieša – konkretybė.

absurdas (lot. *absurdus* – beprasmybė, nesąmonė). *Ad absurdum* – iki nesąmonės. *Credo, quia absurdum est* (tikiu todėl, kad tai nesąmonė) – Tertulianui priskiriamas posakis apie Dievo tapimą žmogumi, tačiau tokios formuluotės jo raštuose nėra. Δ čia suvokiamas veikiau kaip paradoksas, kaip kad Pascaliui ir Kierkegaard'ui absoliuto buvimas baigtiniame vaizdinyje yra paradoksiškas. Panašiai teigia ir Jaspersas: transcendencija baigtiniam protui turi absurdiškumo formą. Prancūzų egzistencializmas, ypač Camus, absurdu laiko žmogaus gyvenimo beprasmybę, ir tas gyvenimas tik „maištu“ gali įgyti jei ne prasmę, tai bent didybę ir orumą.

Adleris Alfredas, austrų nervų ligų gydytojas ir psichologas, *1870 Vienoje, †1937 Aberdyne (Škotija). 1907–1911 bendradarbiavo su S. Freudu (↗ *psichoanalizė*). Individualiosios psichologijos, kaip savarankiškos *gelmių psichologijos* krypties, kūrėjas. Psichiniai individo konfliktai kyla dėl gelmių troškimo būti pripažintam, todėl tarp jo ir visuomenės atsiranda įtampa.

Adorno Theodoras Wiesengrundas, vokiečių filosofas, vienas iš ↗ *Frankfurto mokyklos* kūrėjų (kartu su M. Horkheimeriu), *1903 Frankfurte prie Maino, †1969 Vispe (Šveicarija). Po emigracijos (Oksfordas, Niujorkas) 1949 grįžo į tėvynę, nuo 1950 profesoriavo Frankfurte prie Maino. Socialinę ↗ *kritinės teorijos* analizę sieja su pažinimo filosofijos rei-

kalavimu „iš sąvokos ištrūkti sąvoka“ atviro patyrimo prasme, kai objektas priimamas ne absoliučiai jį identifikuojant, o filosofiškai ir estetiškai, su tokiam patyrimui būdingu santūriu transcendentiniu mąstymu: „Menas – tai spinduliavimas to, ko nepasiekia mirtis“.

afektas (lot. *afficere* – sukelti, paveikti), audringa emocinė sielos būsena (gr. *pathos*, lot. *passio*), kai išgyvenamas džiaugsmas, kančia, troškimas, baimė ir pan. dalykai. ◊ Afekcija, ypač Kanto filosofijoje – išorinių ir vidaus reiškinių sukeliamas juslių ir per jas subjekto sąmonės sujaudinimas, lemiantis objektyvaus pažinimo galimybę: juslinių pojūčių įvairovė grynųjų (apriorinių) juslumo formų yra paverčiama stebiniais, o sampročio kategorijų – objektais.

agatonas (gr. *agathon* – geras), Platono filosofijoje ↗ *gėris* kaip aukščiausia būties kategorija, bet iš tikrųjų dar rodantis „anapus būties“ kryptimi.

agnosticizmas (gr. *agnostos* – nepažinus), Husserlio pradėtas vartoti terminas – teorija, kuri laiko neišsprendžiamu klausimą apie tai, kas yra metafiziška, o ypač – kas yra Dievo buvimas ir esmė. Δ yra gimininga pozityvizmui, nes ir metafizinį pažinimą sieja su empirinio mokslo kriterijais, be to, skepticizmui, kuris, tiesa, tik kraštutine savo forma, apskritai neigia daiktų pažinumą.

aiškinimas, kokio nors probleminio dalyko arba proceso susiejimas su visuotiniu (priežastiniu arba statistiniu) dėsningumu, kai aiškinamasis dalykas suvokiamas kaip neprieštaraujantis dėsningam sąryšiui, kaip jo „atvejis“. Remiantis Dilthey'umi, Δ dažnai laikomas būdingu ↗ *gamtos mokslams* ir priešpriešinamas ↗ *supratimui* kaip ↗ *dvasios mokslų* metodui.

Akademija (gr. *Akademeia*), sodo, buvusio prie herojaus Akademo giraitės į šiaurę nuo Atėnų, pavadinimas; čia Platonas 385 pr. Kr. įkūrė savo mokyklą (*akademos;* akademikai). Platono Akademijos gyvavimą įprasta skirstyti į tris laikotarpius: vadinamoji senoji Δ – nuo Speusipo iki Krateto, vidurinioji – nuo Arkesilajo iki Hegesino ir naujoji – nuo Karneado. 529 imperatorius Justinianas Δ uždarė. Nuo akademikų reikia skirti Aristotelio peripatetikus.

akcidencija (lot. *accidens* – kas pasitaiko, atsitiktinumas), tai, kas priduriama, prisideda. Viduramžių scholastinėje filosofijoje *accidens* kaip *symbebēkós* (gr.) vertinys – kas kaip nesavarankiškas dalykas savarankiškoje esamybėje (substancijoje) tik pasitaiko, kas substancijai priklauso, bet nebūtinai, o atsitiktinai (taigi nėra substancijos atvejis), ir ta priklausomybė gali keistis. Taigi akcidencijos būna tik baigtinės esamybės srityje. Aristotelis ir juo sekantis Tomas Akvinietis paprastai mini devynias akcidencijas (kurios kartu su substancija sudaro dešimt ↗ *kategorijų*): kiekybė, kokybė, santykis, laikas, vieta, veikla, kančia, padėtis ir turėjimas.

akimirka, iki apimties neturinčio dabarties taško sumažinta ↗ *laiko,* kaip tolydžios tėkmės linijos, atkarpa, skirianti praeitį nuo ateities (abstrakti Δ). Filosofine prasme Platonui Δ yra staigumas (gr. *exaiphnes*) pereinant (gr. *metabole*) iš ramybės į judėjimą, iš būties į nebūtį ir atvirkščiai, keista dabartis kažko, kas pats nei egzistuoja, nei neegzistuoja. Todėl Kierkegaard'as šią Δ dabartį aiškina kaip amžinybės įsiveržimą į laiką, ypač tai liečia Dievo tapimą žmogumi ir žmogaus lemties amžinybei akimirką. Tuo remiasi „lemties akimirkos“, kaip istoriškumo požymio apibrėžties, svarba visų pirma egzistencinei filosofijai. Dar ↗ *kairas.*

akosmizmas, teorija, teigianti, kad pasaulis nėra savarankiška tikrovė Dievo pasaulio atžvilgiu. Hegelis Spinozos filosofiją vadina Δ, nes visa, kas pasauliška (kūniškai ir dvasiškai

esama), ji laiko tik vienos Dievo substancijos pagrindinių savybių atmainomis. Fichte tvirtino, kad jo paties filosofija esanti Δ, o jokiu būdu ne ateizmas, dėl kurio jam buvo prikaišiojama.

aksiologija (gr. *axios* – vertingas + *logos* – mokslas) ↗ *vertybių teorija*.

aksioma (gr. *axioma* – pagarba, autoritetas), pagrindinis teiginys, kuris pats save atskleidžia kaip galiojantį (akivaizdumas). Kaip neįrodomas, bet ir įrodymo nereikalaujantis, jis yra bet kokio įrodymo prielaida. Tačiau Kanto „transcendentalinėje refleksijoje" aksiomų galiojimas nustatomas radikalia sprendimų, sakymų, teigimų pagrindų ir sąlygų refleksija.

aktas (lot. *actus* – veikimas, veiksmas), apskritai ir daugmaž reiškia įvykdymą, atlikimą. Viduramžių scholastinėje filosofijoje *actus* (lot.) buvo *energeia* (gr.) vertinys, šiais laikais sąvoka *actus* dažniausiai verčiama žodžiu *tikrovė* (aktualybė). Priešinga sąvoka – galimybė (gr. *dynamis*, lot. *potentia*). Aristoteliui ir juo sekusiam Tomui Akviniečiui Δ žymi du pagrindinius būties modalumus, kurie apibūdina kiekvieną baigtinę esamybę ir kuriais galima apibrėžti tapsmo, kaip potencijos perėjimo į Δ, problemą. Aktas – tai tam tikros būties virtimas esatimi (tikrove), faktinis laiko atžvilgiu dar neapibrėžtos esmės (kažko būties) buvimas laike. O potencija (galimybė) yra būties būdas kokio nors dalyko grynojo turinio, laukiančio aktualaus postūmio, veiksmo, kuriuo sukuriamas laike apibrėžtas buvimas. Kita vertus, pirminė juslinės baigtinės esamybės konstitavimosi galimybė yra *materia prima* (pirminė materija), su kuria esmės forma (*forma*) ir ja realizuojamoji esmė santykiauja panašiai kaip Δ ir potencija. Taigi pagrindinė būties reikšmė yra Δ kaip buvimas-veikimas (*esse est actus*), o visos būtybės, jų gausa, yra riboti buvimo būdai. Tomizmas gryną, tobulą, nebaigtinį Δ (*actus purus*) laiko tikruoju Dievo požymiu, kur esmė ir būtis išties yra tas pat, o visose sukurtose esamybėse yra Δ ir potencijos, esaties (egzistencijos) ir apibrėžtos būties (esencijos) turinio skirtumas (*distinctio realis*). Pasak Suárezo, tai esąs tik sąvokų skirtumas, o dalykinis esmės ir būties tapatumas yra ir baigtiniuose daiktuose, todėl individualios esybės formos duotumas ir pažinumas sutampa. ↗ *Aktualybė*.

aktualybė (lot. *actualis* – veiklus, tikras; dabartinis, esamas), tikrovė, viduramžių scholastinėje filosofijoje – ↗ *realybės* (dalyko turinio, esmiškumo) realizavimasis (↗ *aktas*) ir būsena, kai realybė, kaip rezultatyvi realizavimosi būtis, yra visiškai čia ir dabar. Begaliniame Dievo mąstyme ir begalinėje jo būtyje (kaip *actus purus*) būtinai yra duota absoliuti Δ kaip tikras bet kokio realumo buvimas (↗ *būtinumas*), o baigtinėje būtyje ir baigtiniame mąstyme Δ ir potencialumas (↗ daiktiška *galimybė*) išsiskiria. Todėl Δ ir potencialumas čia nepriklauso transcendentalinėms visa apimančioms būties apibrėžtims (↗ *transcendentalijos*) kaip, pvz., realybė, bet nepriklauso ir baigtinės esamybės grynai kategorinėms apibrėžtims (↗ *kategorijos*), o priklauso tarpinėms modalinėms apibrėžtims (↗ *modalumas*). Šių sąvokų grupę naujaisiais laikais iš esmės performulavo Kantas. Realybė apribojama kokybės sampročio kategorija, Δ ir potencialumas (tikrovė ir galimybė), kaip ir būtinumas, – modalumo kategorijomis, t. y. tik suvokimo vaizdinių santykiu su pažinimo gebėjimu. Kartu Kantas kritikuoja tai, kad į realybės ir Δ santykio skirtumus bei problemiškumą tradiciškai nebuvo pakankamai atsižvelgiama, todėl, ypač ontologiniame Dievo buvimo įrodyme, Δ buvo be pagrindo laikoma realybės momentu.

aktualizmas (lot. *actualis* – tikras, realus), taip G. Gentile pavadino savo (su Hegelio filosofija susijusią) teoriją apie dvasią kaip iš esmės grynąją veiklą („aktualistinis idealizmas").

O. Külpe, orientuodamasis į psichologiją, „substancijos teoriją“ priešpriešino „aktualizmo teorijai“. Prieš atsirandant XIX a. psichologiniam ir filosofiniam Δ (tarp kitų čia paminėtini G. Fechneris, W. Wundtas), aktualistinių psichologinių elementų buvo jau Hume'o empirizme (siela – vaizdinių „pluoštas“). Apskritai Δ bruožų galima aptikti ten, kur dėl empirijos pabrėžimo (ypač gamtos moksluose) visos gamtos evoliucijoje ir istorijos vyksme imama abejoti ↗ *substancijos* mąstymu.

Albertas Didysis (*Albertus Magnus*), vokiečių filosofas, vienas didžiausių viduramžių mąstytojų, *apie 1200 Lauingene prie Dunojaus, †1280 Kelne. Dominikonas, dėstė Paryžiuje ir Kelne, Tomo Akviniečio mokytojas. Savo uždaviniu laikė visų per šimtmetį išverstų ir išgarsėjusių Aristotelio darbų aiškinimą. Δ padėjo aristotelizmui pralaužti iki tol vyravusią Platono tradiciją, kartu kritikavo kai kurias Aristotelio interpretacijas, ypač ↗ *averoizmą*. Tačiau į savo koncepcijas jis integravo ir neoplatonizmo minčių ir tuo davė postūmį viduramžių spekuliatyviajai mistikai. Krikščionių mokykloms jis pateikė gana vientisą iki tol neregėtos apimties filosofijos sistemą. Visų savo raštų enciklopedijoje jis pateikė to meto žinių (be to, savo pastebėjimų) iš botanikos ir zoologijos, mineralogijos ir geografijos, ir tai garantuoja jam ypatingą vietą ir viduramžių gamtos mokslų istorijoje. Jį domino ne tik kokius stebuklus Dievas rodo savo sukurtoje gamtoje, bet ir tai, kas joje „gali vykti natūraliomis aplinkybėmis natūraliu būdu“.

Albertas Hansas, vokiečių filosofas, pagrindinis ↗ *kritinio racionalizmo* atstovas (greta K. Popperio), *1921 Kelne. Nuo 1963 Manheimo universiteto profesorius. Didžiausias Frankfurto mokyklos priešininkas (naujasis ↗ *ginčas dėl pozityvizmo*), šiuolaikinių teologinių bei transcendentalinių hermeneutinių tendencijų kritikas, teigiantis, kad iš mokslinių ginčų turėti būti išmesti visi klausimai apie prasmę, tikslą ir vertę.

Aleksandras Heilzietis, anglų filosofas ir teologas, Paryžiuje pasižymėjęs sėkminga mokytojo veikla, *apie 1185 Heilz Ovene (Šropšyre, Anglija), †1245 Paryžiuje. Įsteigė Paryžiaus pranciškonų mokyklą; nors buvo susipažinęs su Aristotelio raštais ir jų interpretacijomis, bet labiau rėmėsi Platono ir Augustino tradicija.

Aleksandrijos mokykla, krikščionių teologų (katechetų) mokykla Aleksandrijos mieste, kurios pagrindiniai atstovai buvo Klemensas Aleksandrietis ir Origenas; tačiau taip vadinama ir daugelis iš ten kilusių platonizmo bei neoplatonizmo filosofijos srovių (reikšmingiausi vardai: Filonas, Plotinas, Porfirijas). Siaurąja reikšme – nuo V a. iki VII a. pradžios egzistavusi filosofų mokykla, kurioje vis labiau plėtėsi Aristotelio studijos, o neoplatoniškųjų spekuliacijų mažėjo.

Alembert'as d' Jeanas Lerond'as, prancūzų matematikas, fizikas ir Švietimo epochos filosofas, *1717 Paryžiuje, †1783 ten pat. Kartu su Diderot leido prancūzų „Enciklopediją“, kuriai parašė garsųjį įvadą. Skeptikas ir empirikas, taigi pozityvizmo pirmtakas.

Al Farabi Abu Nasras (kitaip Farabi), arabų islamo filosofas, *IX a. pabaigoje Farabe, †950 Damaske, dirbo Alepe. Aristotelio mintis derino su neoplatonizmo emanacijos teorija; turėjo įtakos Avicenai ir krikščionių scholastikai, ypač Albertui Didžiajam ir Tomui Akviniečiui.

altruizmas (lot. *alter* – kitas), pagrindinė nuostata, pagal kurią mąstyme ir veikime orientuojamasi pirmiausia į kito labą; egoizmo priešingybė. Kildinamas iš stoicizmo, žydų ir krikščionių tradicijos (pasiaukojimas, artimo meilė); naujaisiais laikais Δ sąvoką į filosofiją

grąžino A. Comte'as. Jo etika Δ regi žmogaus prigimtyje kartu su egoistiniais jo polinkiais, bet Δ reikia skatinti ir plėtoti siekiant emociškai ir racionaliai vienyti visuomenę (priešybė – ↗ *utilitarizmas*). Spenceriui Δ yra saikingai ribojamas egoizmas, Nietzsche'i – saviapgaulė.

amfibolija (gr. *amphibolos* – dviprasmiškas, abejotinas), dviprasmiškumas; logikoje – išvados klaida dėl silogizme pavartotos sąvokos daugiareikšmiškumo. Kanto filosofijoje transcendentalinė (refleksijos sąvokų) Δ reiškia „sampročio empirinio panaudojimo painiojimą su transcendentaliniu", jei sąvokos, tinkančios tik pažįstančiojo sampročio objektams, taikomos ir vien mąstomiems objektams.

Amonijas Sakas, neoplatonizmo pirmtakas, Plotino ir Origeno mokytojas, *apie 180 Bruchione netoli Aleksandrijos, †apie 242.

amoralizmas (lot. *a* – neigimą reiškiantis priešdėlis + *moralis* – dorovinis), pažiūra, kad nėra jokių moralinių pareigų, o dorovinė sąmonė – tai veikiau saviapgaulė. Pasak Nietzsche's, visos (ligtolinės) moralės teorijos tėra tik „galios siekiančios valios" iškraipymai, kuriuos reikią demaskuoti, kad būtų galima teisingai ir tikroviškai gyventi anapus gėrio ir blogio melo.

amor fati (lot. meilė likimui), Nietzsche taip vadina pagrindinę nuostatą, pagal kurią visiškai pritariama (taigi ne vien nuolankiai priimama) ne tik vadinamiesiems pozityviems esaties dalykams, kaip būdinga tradicijai, bet ir tikrovei apskritai kartu su visais iki tol neigtais siaubingais bruožais – viskam, kas buvo, yra ir bus „amžinai grįžtant tam pačiam".

amžinybė, laiko ir laikinumo priešybė. Amžinybę žmogus pirmiausia suvokė baigtinumo ir praeinamumo, ypač žmogaus gyvenimo laikinumo, patirtimi. Vokiečių kalbos būdvardis *ewig* (amžinas) yra susijęs su graikų daiktavardžiu *aion*, reiškiančiu gyvenimą, ilgą laiką, amžinybę. Platono, panašiai kaip ir Aristotelio, filosofijoje Δ (*aion*) yra lemianti ir prasmę teikianti galia, valdanti laiką ir jame visuomet esanti. Pirmą Δ apibrėžimą pateikė Boecijus: *aeternitas est interminabilis vitae tota simul et perfecta possessio* („Δ yra visas ir tobulas neriboto gyvenimo turėjimas"). Filosofine reikšme Δ yra ne šiaip sau begalinė trukmė (į kurią tada psichologiškai galima įterpti ir, pvz., amžinąsias, laiko neliečiamas logines ir etines tiesas), o būtinas tikrabūtis, kuris laiko sąlygomis (radimasis, nykimas) nepradingsta. Platono ir Aristotelio tradicijų filosofai apie tai ne kartą yra pagalvoję ir išreiškę sąvokomis Dievo *nunc stans* (Albertas Didysis, remdamasis Boecijumi) ir *nu* (Eckhartas). Δ yra laiko priešybė, bet ne eliminavimo prasme. Abu jie, Δ ir laikas, yra susiję. Schellingas sako: „Tikroji Δ – ne ta, kuri atmeta laiką, o ta, kuriai laikas... yra pavaldus". Hegeliui panaši yra ir sąvokos (minties, dvasios) Δ, kadangi sąvoka pati realizuojasi pasaulio reiškiniuose, gali valdyti laiką. Istorinis mąstymas, ypač egzistencinė filosofija, pabrėžia amžinybės buvimą laike arba laiko ir Δ sąlytį ↗ *akimirkoje*.

Anaksagoras *(Anaxagoras)* iš Klazomenų (Jonija), graikų filosofas ir gamtos tyrėjas, gyvenęs apie 499–427 pr. Kr.; Periklio draugas, 432–431 buvo ištremtas iš Atėnų dėl asebijos (bedievystės), nes teigė saulę esant įkaitusį akmens luitą. Pripažino egzistuojant begalę mažyčių pirminių elementų („daiktų sėklų", vėliau pavadintų homoiomerijomis), kuriuos judina (keldama „sūkurius") dvasia (*nous*, pasaulio protas) ir šitaip daro tvarką. Niekas netampa iš tikrųjų, bet koks radimasis yra veikiau tų dalelių susimaišymas (*synkrisis*), o nykimas – jų išsisklaidymas (*diakrisis*). Nors lieka neaišku, koks yra skirtumas tarp proto ir materijos (kadangi jis ir *nous* aprašo kaip „daiktą"); iš ↗ *ikisokratikų* kilusi *nous*, kaip „nesumišusio" (*ameiktos*) ir „savarankiško"

(*autokratos*), apibrėžtis turėjo didelės reikšmės vėlesnei filosofinei spekuliacijai.

Anaksimandras *(Anaximandros)* Miletietis (Jonija), žymiausias Jonijos natūrfilosofas, gyvenęs apie 610–546 pr. Kr., Talio mokinys. Jau antikos laikais kilo ginčas, ar pagrindinę Δ sąvoką ↗ *apeironą* (beribį) reikia suprasti kaip kokybiškai apibrėžtą pirminę medžiagą, ar kaip visiškai neapibrėžtą pirminį elementą. Šiaip ar taip, šia sąvoka Δ pirmą kartą kelia klausimą, ar už baigtinių daiktų neslypi nebaigtinė, neribota pradžia, pradas (*archē*), iš kurio kiekviena atskirybė atsiranda ir į kurį sugrįžta. Neaišku taip pat, ar apeironas tapatintinas su ↗ *physis,* ↗ *kosmu,* būtimi ar dievybe. Teofrasto liudijimu, Δ manė, kad vyksta periodiška pasaulio susidarymo ir suirimo kaita. Dar ↗ *ikisokratikai.*

Anaksimenas *(Anaximenēs)* Miletietis (Jonija), graikų filosofas, gyvenęs apie 585–525 pr. Kr., Anaksimandro mokinys. Mokytojo „beribį“ (apeironą) supranta kaip orą (*aer;* tik ir čia kyla klausimas, ar tas oras laikytinas kokybiškai apibrėžta pirmine medžiaga). „Kaip siela (*psychē*), kuri yra oras, valdydama mus išlaiko, taip ir visą kosmą apima dvelksmas (*pneuma*) ir oras (*aer*)“. Per kosmą tvarkančius pagrindinius retėjimo ir tankėjimo judesius iš oro randasi kiti pagrindiniai elementai – ugnis, vanduo, žemė; pasaulis kuriasi ir irsta be paliovos. Dar ↗ *ikisokratikai.*

analitinė filosofija, nevienalytė filosofijos kryptis, kilusi iš ↗ *Vienos būrelio,* kuris savo ruožtu buvo perėmęs ir toliau plėtojo kai kurias Macho ir Avenariaus idėjas. Δ, iš esmės suformuota Wittgensteino, Russello ir Moore’o, tapo vyraujančia filosofija pirmiausia anglosaksų ir angliškai kalbančiose Amerikos šalyse. Būdingas jos bruožas – principinis nusistatymas prieš bet kokį „metafizinį“ filosofavimą. Orientuodamasi į empirinius gamtos mokslus, Δ reikalauja, kad šiems būdingi kriterijai (tarp kitų – sąvokų vienareikšmiškumas, t. y. analoginių ir dialektinių sąvokų atmetimas) galiotų visiems sakiniams, kurie laikytini prasmingais (loginis ↗ *pozityvizmas*). Δ tema iš esmės yra ne objektinis dalykų turinys, o sakiniai, sąvokos, aksiomos, principai, kurių reikšmės išryškinimas pagrindžia empirinius mokslus (mokslo teorija). Klasikinė silogistinė logika buvo išplėsta, diferencijuota ir formalizuota. Stengiantis matematiką pagrįsti tam tikru ją su logika vienijančiu būdu (Frege), buvo sukurta aibių teorija (remiantis Whiteheadu ir Russellu; darbus tęsė Neumannas, Quine’as ir kt.). Mokslinio pažinimo teorijoje pagrindinė yra hipotezių patikrinamumo problema (Schlickas, Neurathas, Carnapas). Etikoje rūpinamasi metaetine etikos teiginių analize, problemų klasifikavimu ir etikos teorijų kūrimu (Perry, Lewisas, Rossas, Hare’as).

Taigi svarbus Δ baras yra loginė kalbos analizė tiek kuriant optimaliai funkcionuojančias dirbtinių kalbų sistemas, tiek vis labiau tiriant šnekamąją kalbą (angl. *ordinary language philosophy;* Ryle’as, Austinas, Strawsonas). Spręsdama kalbos ar kalbų sąsajų su objektais, dalykais ir būtimi problemą, Δ vėl grįžta prie pagrindinių ontologijos klausimų (Quine’as), tiesa, lig šiol traktuodama juos netradiciniu būdu. Metafiziniam bei ontologiniam filosofavimui Δ duoda kritinį postūmį naujai tematizuoti būties ir (kalba besiremiančio) mąstymo tapatumą ir skirtumą.

analitiniai sprendiniai, pasak Kanto, tai sprendiniai (teiginiai), kurių predikatas glūdi jau subjekte. Δ remiasi tik prieštaravimo dėsniu ir yra aprioriniai (*a priori*) net tada, kai pati subjekto sąvoka nėra apriorinė, o empirinė. Kaip grynus aiškinamuosius sprendinius, juos reikia skirti nuo pažinimą išplečiančių ↗ *sintetinių sprendinių* (*a posteriori* ir *a priori*). Analitinių ir sintetinių teiginių skyrimas (ginčijant sintetinius apriorinius) sudaro ypatingą analitinės filosofijos diskusijų objektą.

analizė (gr. *analysis* – skaidymas; lot. atitikmuo – *resolutio, reductio*), visumos, traktuojamos kaip duotybė, skaidymas į dalis; sintezės priešingybė. Moksliniu ir filosofiniu požiūriu Δ yra kokio nors objekto tyrimas siekiant nustatyti jo sudedamąsias dalis, atsiradimo priežastis, sąlygas, procesus ir t. t., išaiškinti sąvokų, sprendimų arba išvadų prielaidas, pagrindines sąvokas, principus ir būdus, kaip prie tų sąvokų, sprendimų arba išvadų prieita. Sistemiškai ir metodiškai Δ pagrindai pirmą kartą buvo išdėstyti Aristotelio *Pirmojoje* ir *Antrojoje analitikose*. Kanto filosofijoje ypatingai svarbi „tiesos logikai" (siekiančiai būti ne tik formalia logika, bet ir objektinio pažinimo, kartu ir dalyko būties logika) yra „Grynojo proto kritikoje" pateikta transcendentalinė sampročio sugebėjimo analitika; Δ čia visuomet suponuoja sintezę, „nes jei samprotis pirma nebuvo nieko susiejęs, jis negali ir nieko išskirti". Heideggerio veikalas „Būtis ir laikas" pretenduoja būti (žmogaus) būties, kaip visumos, ir būties, kaip jos dalių, egzistencijos būdų analitika (egzistencialijos). Metodiška Δ ypač svarbi ↗ *analitinėje filosofijoje*.

analogija (gr. *analogia* – atitikimas). Analogišku vadinamas pažinimo ir kalbėjimo būdas, kuriuo koks nors dalykas (esamybė, daiktas, objektas) nusakomas ne remiantis juo pačiu, o tik iš santykio su kitu dalyku, kuris jau pažintas. Todėl sąvoka yra analogiška tais atvejais, kai ji apibūdina ne vienareikšmį, aiškiai apibrėžtą esminį turinį arba esminį požymį to, į ką ji nukreipta, o savo reikšme varijuoja priklausomai nuo santykio su kokiu kitu dalyku. Δ užima tarpinę padėtį tarp visiško daugiareikšmiškumo, darančio supratimą neįmanomą, ir vienareikšmiškumo, tiesiogiai suprantančio pažįstamą dalyką. ◊ Aristotelis buvo pirmasis, kuris filosofiškai suformulavo būties Δ: „Esamybė išreiškiama įvairiai, bet įvairume ji yra analogiška". Viena Δ rūšių yra *metaforinė* Δ – tai išorinio panašumo Δ. Kur kas reikšmingesnės yra: *atribucijos* Δ, teigianti, kad predikatas „yra" griežta prasme tinka tik savarankiškai esamybei (substancija), o viskam kitam – tik kaip antrinis dalykas, tiek kiek savarankiškoje esamybėje jis tik pasitaiko su kitais požymiais (akcidencija); ir *proporcijos* Δ, nurodanti, kad žodis „yra", „būti" žymi tą patį tik tokiu mastu, kokiu jis bet kokioje esamybėje reiškia visuomet ir visur aptinkamą vidinį santykį, t. y. esaties ir esmės, tiesos, vertės ir kt. santykius (↗ *transcendentalijos*), tačiau tai, kas ir kaip čia santykiauja, gali skirtis (priklausomai nuo skirtingo kiekvienos esamybės esmės turinio). Taigi visose baigtinėse esamybėse yra realus esmės ir būties skirtumas (viduramžiais šią pažiūrą reiškė ypač Tomas Akvinietis ir kai kurie kiti, tik formalų skirtumą įžvelgė Dunsas Škotas), o Dievo, tiesioginės esamybės, atveju esmė ir būtis visiškai sutampa.

Taigi Δ šia prasme (*analogia entis*) teigia: viskas pasaulyje turi būtį ir yra per būtį, tačiau skirtingai. Todėl esama būties pakopų arba darinių, daiktų panašumų ir skirtumų. Svarbiausias šios Δ pritaikymas Dievo ir pasaulio santykiui nusakyti yra toks: visi kūriniai egzistuoja dalyvaudami Dieve, kuris būtyje ne dalyvauja (participacija), o iš esmės yra būtis. Tuo aiškiai pabrėžiama viso, kas nedieviška, kas turi baigtinę būtį, imanencija ir Dievo transcendencija.

Naujaisiais laikais į Δ problemą žvelgiama naujaip. Kantas, apribodamas pažinimą pasaulio reiškiniais ir objektų sąryšiais, iš tikrųjų atima iš Δ galimybę būti pažinimo šaltiniu (tačiau neatmeta ↗ *„tarsi" principo* reikalingumo). Hegeliui absoliuto pažinimas yra tikras, o jo forma yra absoliutus žinojimas, kurio dialektinis uždarumas atsispindi „spekuliatyviame teiginyje", todėl Δ tik kaip menkavertė pažinimo pakopa ištirpsta ↗ *dialektikos* eigoje. ◊ Iš esmės Δ priklauso filosofiniam mąstymui. Jos atmetimas vienareikšmių sąvokų sistemos naudai, kaip tai pagrįstai daroma specialiųjų mokslų srityje, gali apskritai virsti pozityvistine „tikrovės" reikšmių įvairovės redukcija.

anamnezė (gr. *anamnesis* – prisiminimas), pasak Platono, tai aktas, kai siela, susidūrusi su jusline ir nepastovia atskirybe, „prisimena" kadaise prieš jai pereinant į kūną regėtą amžiną idėją kaip išliekančią esmę, kuri kintamoje atskirybėje prasišviečia kaip šešėlis. Taigi Platonui bet koks pažinimas iš tikrųjų tėra tik prisiminimas to, kas kadaise buvo pažinta, bet laikui bėgant pamiršta (↗ *abstrakcija*). Platonui Δ yra pirminio sielos egzistavimo ir jos nemirtingumo įrodymas.

anarchizmas (gr. *an-archia* – bevaldystė; *archē* – pradas, pradžia), labiau apibrėžta reikšme – tai visuomenės be valstybinės valdžios teorija (ir revoliucinis mėginimas tokią visuomenę sukurti). Anarchijos sąvokos filosofinių, iš pradžių beveik vien negatyviai kritinių reikšmių ištakos siekia dar graikų antiką („įstatymų ir papročių nebuvimas") ir krikščioniškuosius viduramžius (tačiau čia ji turi ir pozityvią reikšmę: „pagrindo ir pradžios neturintis Dievas"). Naujųjų laikų Švietime, kai pasitikima protu ir siekiama jo autonomijos, Δ, kaip laisvų žmonių laisvos visuomenės teorija, neigianti bet kokį religinį ir valstybinį autoritetą, nuo P. J. Proudhono (1809–1865) pamažu darosi vis reikšmingesnė. Radikaliai individualistiniam Δ atstovavo M. Stirneris (1806–1856), kolektyvistiniam – A. Bakuninas (1814–1876); pastarasis Δ galiausiai tapo komunistiniu (priešišku marksizmui), toliau jį daugiausia plėtojo P. Kropotkinas (1842–1921). L. Tolstojaus (1828–1910) religinis Δ, priešingai politinėms ir revoliucinėms Δ formoms, tikėjosi, kad iki tol gyvavę autoritariniai režimai sugriaus save patys ir, atmetę prievartą, susikurs meile grindžiamas santvarkas.

Anarchistiniai bruožai, mąstymo be ribų ir pagrindo prasme, ryškūs E. Levino mąstyme, pabrėžiančiame, kad iš kito asmens kylančio (neprievartinio ir nesąlygoto) etinio reikalavimo negalima pagrįsti ir pagrindimo siekiantis subjektas jo negali suvokti, ir apskritai jis nesuvokiamas visais tais atvejais, kai (kaip vad. postmodernizme) atsisakoma galutinės motyvacijos ir vienokių ar kitokių pagrindimo procedūrų ir pripažįstamas galimybių pliuralizmas.

Andronikas *(Andronikos)* Rodietis, graikų filosofas, gyvenęs apie 70 pr. Kr., Aristotelio mokyklos Atėnuose (peripatetikų) vadovas. Δ rinko, tvarkė ir komentavo Aristotelio raštus; ši jo veikla sudarė visų paskesnių Aristotelio tekstų leidimų pagrindą. Pagal jo dvylikos Aristotelio knygų išdėstymą Aristotelio „pirmoji filosofija" eina „po" (*meta*) raštų apie įvairias gamtos (*physis*) sritis, todėl atsirado „metafizikos" terminas.

anticipacija (lot. *anticipatio* – išankstinis vaizdinys, idėja), bendrąja reikšme – ko nors padarymas pirmiau, iš anksto, užbėgimas už akių. Cicerono graikų sąvokos *prolepsis* vertinys; stoikams ir ypač Epikūrui *prolepsis* reiškė bendrą išankstinį reiškinio vaizdo daugelio suvokinių vaizdinį. Kantui tai yra apriorinė sąmonės „materijos suvokimo" Δ, tačiau pats toks suvokimas yra tik empiriškas, patiriamas netarpišku pojūčiu. Tai reiškia, kad realybė šiame pojūtyje visada turi tam tikrą, apibrėžtą intensyvumą. Husserlis teigė, kad kiekvienas patyrimas kartu yra ir Δ – „tuščias horizontas" ir išankstinis supratimas neapibrėžtos visuotinybės to, kas *a priori* priklauso patyrimui.

antinomija (gr. *antinomia* – prieštaravimas įstatymuose), neišsprendžiamu atrodantis prieštaravimas tarp įstatymų, dėsnių, taisyklių ir principų, kurie savo pagrįstumu vienodai pretenduoja galioti. Į antinomijas dėmesį atkreipė sofistai, jos nagrinėjamos sunkiausiuose vėlyvuosiuose Platono dialoguose, bet tik Kantas transcendentalinėje antitetikoje išplėtojo antinomijų teoriją, kuri jį paskatino imtis proto kritikos filosofijos (pavyzdžiui, tokie teiginiai, kad pasaulis turi pradžią ir jos neturi). Antinomijos yra „prieštaravimai, į kuriuos protas neišvengiamai pakliūva siekdamas tai, kas besąlygiška, mąstyti sąlygiškai" (t. y. suob-

jektindamas, nes vartoja baigtines sampročio kategorijas). Transcendentalinė antitetika prieštaravimą atskleidžia kaip apgaulę. Besąlygiškus dalykus (proto vaizdinius, t. y. idėjas, apie visybę) reikia laikyti neobjektyvuojamais, taigi nepažiniais; toks supratimas įžvelgia prieštaravimų „transcendentalinę regimybę", bet jis prieštaravimus tik atskleidžia, o ne pašalina. Šiuolaikinėje logikoje ir matematikoje aibių teorijos antinomijų problema paskatino modifikuoti (Russellas) ir revizuoti (Brouweris) klasikinę logiką siekiant sukurti neantinomines logikos sistemas, o semantinė antinomijų problema (pvz., jei Kretos salos gyventojas teigia, kad „visi kretiečiai meluoja") paakino skirti (pačią) kalbą ir metakalbą (Tarskis).

Antistenas *(Antisthenes)*, graikų filosofas, gyvenęs apie 450–370 pr. Kr., Sokrato ir Gorgijo mokinys, kritikavęs Platono idėjų teoriją ir su ja susijusį žinojimo ir dorybės tapatinimą. Antistenui dorybė yra veikiau poreikių neturėjimas. Jo idealas – pats sau pakankamas ir pats save apibrėžiantis (*autonomos*), laisvas, poreikių neturintis išminčius. Δ padėjo pagrindus ↗ *kinikų* mokyklai.

antitezė (gr. *antithesis* – priešprieša), tezės teigimui (sprendiniui, teiginiui, sakiniui) priešingas teigimas. Dar ↗ *antinomija*, ↗ *prieštaravimas*.

antjuslinis, tai, kas neduota jusliniam stebėjimui, suvokimui ir nuo jų priklausančiam (patyrimo) pažinimui, o yra prieinama vien transcenduojančiam mąstymui (↗ *inteligibilus*, ↗ *transcendentinis*). Kantui visa, kas nejusliška (Dievas, pasaulis, siela, laisvė), yra teoriškai nepažinūs, bet būtini mąstyti dalykai (grynojo proto „idėjos") ir dorovės (praktikos) sumetimais laikytini turinčiais realią reikšmę veikimui.

antropocentrizmas (gr. *anthrōpos* – žmogus + *kentron* – centras), mąstymo kryptis, požiūris, kuris žmogų laiko tikrovės prasmės supratimo centru ir atskaitos tašku. Priešingybės – teocentrizmas (krikščionybei būdingo mąstymo centras yra Dievas) ir kosmocentrizmas (antikinėje Graikijoje, pvz., ir žmogus suprantamas kaip iš esmės susijęs su kosmu). Δ vertinimas priklauso nuo to, kaip apibrėžiama žmogaus esmė. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad ir priešinga orientacija arba bet kokio apibrėžiančio centro atmetimas (kurio siekia reliacionistinis, procesualistinis ir struktūralistinis mąstymas) irgi gali būti suvokiami kaip žmogaus nusistatymai, projektai, hipotezės ir t. t. ir todėl laikomi Δ. Diskusijoje apie kultūras Δ iš dalies prikišamas Vakarų Europos mąstymui.

antropologija (gr. *anthrōpos* – žmogus + *logos* – mokslas), mokslas apie žmogų. Kiekvienoje filosofijoje yra šio mokslo bent užuomazgų („žmogaus paveikslas"). Filosofijos istorijoje mokslas apie žmogų ilgai buvo ontologijos ir teologijos horizonte kaip metafizinė psichologija (Aristotelis teigė, kad žmogaus „siela tam tikra prasme yra viskas" dėl to, kad turi protą kaip dieviškumo pradą žmoguje). XVI a. Δ imami vadinti dažniausiai su moralės filosofija susiję empiriniai ir psichologiniai tyrimai (J. G. Walschas, J. F. Blumenbachas ir kt.). Kantas „fiziologinei Δ" („ką gamta iš žmogaus daro") priešpriešina savo „pragmatinę Δ", kuri, remdamasi empiriniu pasaulio ir žmogaus pažinimu, klausia, „ką jis, kaip laisvai veikianti būtybė, daro iš savęs paties arba gali ir turi daryti" (1789). Šiuos klausimus, tiesą sakant, Kantas aptarė ne Δ, o savo apriorinėje bei filosofinėje etikoje. Pagrindinis apibendrinamasis Kanto klausimas „kas yra žmogus?" neformuluojamas antropologiškai, kaip kad ir vokiečių idealizme, kur žmogaus esmė mėginama apibrėžti dvasios metafizikos ir absoliučios sąmonės aspektu. Nuo to laiko, kai Feuerbachas metafizikos kritiką nukreipė kūniškumo linkme, kur dvasia (protas, sąmonė) aiškinama kaip esminis kitiems žmonėms

ir gamtai atviro juslumo požymis, ir ypač nuo Nietzsche's valios filosofijos, dvasią laikančios kūno protu, buvo mėginama filosofijai suteikti Δ pamatą.

Antrame XX a. dešimtmetyje ↗ M. *Schelerio* darbai formaliai davė pradžią filosofinės Δ plėtotei. Scheleris ypatingą asmeninio ir visuminio žmogaus padėtį kosme aiškina tuo, kad su dvasia jam duotas „atvirumas pasauliui", o tai ir skiria žmogų nuo gyvūno, kuris yra prisitaikęs prie aplinkos savo „struktūros planu" (J. v. Uexküllis). ↗ H. *Plessneris* tą žmogaus padėtį laiko „ekscentriška pozicija" gamtoje, kadangi žmogus sąmoningai atsitolina nuo savo gyvenimo aplinkos, tuo drauge supriešina save su gamta ir, skirtingai nuo kitų gyvų būtybių ir jų centriškos pozicijos, susikuria savo specifinę žmogišką aplinką – kultūros pasaulį. ↗ A. *Portmannas* žmogų supranta kaip „antrinį užsitupėjusį lizde" ir, tuo įvaizdžiu remdamasis, aiškina jo sociokultūrinį susaistymą ir plėtotę, kurioje visi jo veiksmai, išskyrus savęs ir rūšies išlaikymą, turi saviraiškos prasmę. ↗ A. *Gehlenas*, turėdamas galvoje, kad žmogaus instinktai silpni ir nespecializuoti, žiūri į jį kaip į organinę „stokojančią būtybę", kuri, norėdama išlikti, yra priversta ir sugeba kurti dirbtinius organus (technikos įrankius bei visuomenės institucijas, kurie pakeičia ir kompensuoja reikiamas funkcijas). Kita kryptimi pasuko Dilthey'aus ir istorinio bei hermeneutinio mąstymo veikiama kultūros Δ (E. Rothackeris). Medicininėje Δ (V. v. Weizsäckeris, A. v. Gebsatteli, L. Binswangeris, V. Franklis ir kt.) atsispindėjo psichoanalizės, iš dalies ir egzistencinės filosofijos paskatos. Ryškų pėdsaką paliko Heideggerio veikalas „Būtis ir laikas" (1927), kuris, beje, pats save siejo su fundamentaline ontologija (save suprantančios žmogaus esaties analize). Kadangi čia dėmesio centre yra žmogaus rūpestis dėl savo paties būties gebėjimo, tai išryškėja tam tikras šios ontologijos panašumas į tas antropologines teorijas, kurios remiasi žmogumi kaip veiksmo būtybe. Šios teorijos turėjo įtakos ne vien bioantropologiniams tyrimams, bet ir kritiniam istorijos bei visuomenės apmąstymui (Adorno, Horkheimeris ir kt., kurie rėmėsi Marxu). Apskritai galima pastebėti, kad Δ, tirianti esmines išliekančias struktūras, ir istorijos teorija, stebinti nesibaigiantį kitimo procesą, kelia abejonių viena kitos atžvilgiu.

antropomorfizmas (gr. *anthrōpos* – žmogus + *morphē* – forma, pavidalas), žmogui būdingų juslinių stebėjimo ir sąvokinių (dvasinių) vaizdinių perkėlimas į už žmogaus esančią tikrovę, ypač į Dievą. Kadangi mąstymas susijęs su patyrimu, jis iš esmės yra antropomorfiškas. Todėl jau nuo seniausių laikų tai yra kritinių filosofijos svarstymų objektas, taip pat ir amžinai atviras klausimas – kas sudaro žmogaus ir žmogiškumo esmę?

antroposofija (gr. *anthrōpos* – žmogus + *sophia* – išmintis), R. Steinerio sukurta koncepcija, kuri bendrame visa apimančiame požiūryje į tikrovę jungia indų dvasinio gyvenimo, platonizmo, gnosticizmo, mistikos ir ypač teosofijos elementus. Nuo dvasiškumo iki materialumo pakopomis žemyn einančios sritys suvienijamos žmoguje. Žmogaus paskirtis – remiantis pasikartojančiais savo įsikūnijimais pakilti iki pasaulio dvasinio prado ir kartu išplėtoti jį pasaulyje. Iš šio dvasinės kultūros konstrukto atsirado savitas architektūros stilius ir mokyklos tipas (laisvoji Valdorfo mokykla).

Anzelmas Kenterberietis, *1033 Aostoje Pjemonte, †1109 Kenterberyje. Italų kilmės filosofas. Benediktinas, Kenterberio arkivyskupas. Susipažinęs su Aristotelio logika ir Augustino raštais, o per pastarąjį ir su neoplatonizmo tradicija, Δ tapo savarankiškos viduramžių filosofinės ir teologinės spekuliacijos pradininku. Tikėjimo tiesas (kaip antai Dievo tapimą žmogumi) jis mėgino grįsti protu, todėl manė, kad protas gali jas įžvelgti. Jo programa: *credo ut intelligam* („tikiu, kad su-

prasčiau“) arba: *fides quaerens intellectum* („tikėjimas reikalauja proto“). Traktate „Proslogionas“ pateikė Dievo buvimo įrodymą, kuris vėliau buvo pavadintas ontologiniu: Dievas yra tai, už ką didesnio dalyko negali būti mąstoma, taigi mintyje apie Dievą (jo sąvokoje) jau kartu mąstoma, iš jos išplaukia ir Dievo būtis. Tikslesnė šio apriorinio Dievo buvimo įrodymo reikšmė ir teisingumas iki šiol tebėra ginčijami.

apatija (gr. *apatheia* – bejausmiškumas, abejingumas), aistrų nebuvimas, stoikų etikoje – sielos laisvės nuo afektų būsena (taip pat ir Spinozos filosofijoje), susieta su sielos ramybe (ataraksija) ir savęs patenkinimu (autarkija), išminčiaus idealas. Aristoteliui dvasios metafizikos visos tradicijos kontekste Δ yra (greta atsiribojimo nuo visų baigtinių dalykų, nuo susimaišymo su jais) svarbiausias bruožas „veiklaus proto“ (*nous poietikos;* Tomas Akvinietis: *intellectus agens*), kuriam įtakos negali turėti išorė, o tik jis pats sau.

apeironas (gr. *apeiron* – beribis), tai, kas neturi ribų – pagrindinė antikinės filosofijos sąvoka, kurią pirmas pavartojo Anaksimandras. Jam Δ yra visų ribotų, baigtinių daiktų pamatas ir šaltinis, iš kurio jie atsiranda ir į kurį sugrįžę išnyksta. Tam tikrą neribotų dalykų pirmumą ribotų atžvilgiu galima įžvelgti Demokrito teorijoje apie begalinę tuščią erdvę ir begalinį atomų skaičių. Tačiau šiaip Δ vertinamas menkiau už ribotybę. Pitagorininkams Δ yra toje ribos (*peras*) pusėje, kuri priklauso blogiui ir daugiui, o ne toje, kuri priklauso gerajam vieniui. Platono dar beformė erdvės materija, pirmiau nei ją suformuos dieviškasis pasaulio architektas, idėjų atžvilgiu interpretuojama kaip Δ. Dar aiškiau tai išsako Aristotelis: Δ yra ne tikra esamybė, o galimybės tikrovei rastis principas, taigi veikiau nebūtis (kaip dar beformė „pirmoji materija“). Tik paskesniais laikais (Filonas Aleksandrietis, Plotinas) beribiškumas, begalybė tapo daugiausia Dievo būties tobulumo apibrėžtimi.

apibrėžimas ↗ *definicija*.

aplinka (vok. *Umwelt*), J. Uexküllis („Gyvūnų aplinka ir vidaus pasaulis“, 1909) tai sąvokai suteikė gamtinės Δ (veikimo pasaulio), kuri daro gyvūnams poveikį ir kurioje šie orientuojasi pagal savo juslinę organizaciją, reikšmę; vėliau ši reikšmė buvo išplėsta, įtraukus į ją ir augalijos bei žmonių gyvenimo erdvę. Tada filosofinė antropologija pabrėžė, kad žmogus, kaip „pasauliui atvira būtybė“ (M. Scheleris), dvasiškai peržengia natūralias Δ ribas, nes sugeba jas keisti, todėl specifinė žmogaus Δ jau yra paženklinta kultūros. Kadangi šių Δ duotybių negalima paprastai pašalinti, o žmogaus gyvenimas – priešingai – yra nuo jų priklausomas, tai nesaikingo mokslinio, techninio bei ekonominio gamtos keitimo krizių metu kyla ypatingų ekologijos, Δ apsaugos ir Δ etikos problemų.

apodiktinis (gr. *apodeixis* – parodymas, įrodymas), tai, kas yra be prieštaravimų. Kantui Δ reiškia vieną iš trijų sprendinių modalumų (greta probleminių ir asertorinių sprendinių): logiškai būtiną turinį teigiantis sprendinys.

apokalipsė (gr. *apokalypsis* – apreiškimas), judėjų (Danieliaus knyga) ir krikščionių (apreiškimas Jonui) regėjimų apie pasaulio pabaigą raštija; Δ sąvoka vartojama ir eschatologijos reikšme. Δ (ypač italų teologo ir cistersų abato Jokimo Fjoriečio propaguojama chiliazmo doktrina) buvo labai reikšminga Vakarų Europos teologijos ir filosofijos istorijoje.

apokatastazė (gr. *apokatastasis* [*ton panton*] – sugrįžimas, visų daiktų „atkūrimas“; lot. *restitutio*). Pitagorininkų ir stoikų teorija apie tai, kad pasaulio procesas visą laiką periodiškai ir cikliškai kartojasi. Tą pažiūrą krikščionių patristikoje Origenas ir kt. modifikavo į

teiginį, kad visos kūrinijos (vienkartinis) atsinaujinimas glūdi visus ir viską apimančioje palaimoje. Plg. ir Nietzsche's teoriją apie „amžiną to paties grįžimą".

apoloniškasis ir dionisiškasis (pradai), ypač Schellingo mėgta, literatūros ir muzikos istorijoje ne kartą aptarta, paskui Nietzsche's išplėtota sąvokų pora. Jomis nusakoma priešpriešą: apoloniškasis pradas reiškia aiškumo (Apolonas – šviesos dievas), formos, saiko ir pastovios tvarkos (racionalumo) siekį, o dionisiškasis – tamsų veržimąsi (iracionalumas) viską iki galo išgyventi (Dionisas – svaigulio ir šokio dievas) besaike gausa ir netramdoma mainymosi aistra. Tų dviejų priešybių ryšys Schellingui yra tikrosios poezijos paslaptis, ankstyvajam Nietzsche'i jis žymi meninį atsivėrimą (sakysim, antikos tragedijose ir Wagnerio muzikinėse dramose), galiausiai pirminį pasaulio, kaip nepaliaujamo kūrybinio geismo, prieštaringumą.

aporija (gr. *aporia* – keblumas, išeities nebuvimas), išeities nebuvimas mėginant spręsti kokią nors problemą, kai yra skirtingų sprendimo būdų, kurie vienas kitam prieštarauja, bet vis tiek gali būti pagrindžiami. Platonui Δ – tai, kas išjudina filosofinius klausimus. Aristoteliui Δ reiškia pradinę situaciją, kurią būtinai reikia išaiškinti. Taigi *aporetika* yra metodas atskleisti kokiame nors dalyke glūdinčius sunkumus dėl priešingų teiginių apie jį ir surasti jų sprendimą. Aporetika buvo ypač paplitusi viduramžių scholastikoje ir vadinama *quaestiones disputate*.

a posteriori (lot. iš paskesnio), jau Aristotelio filosofijoje vartotas įrodymo būdas, kai iš laiko atžvilgiu ar logiškai vėlesnio dalyko (veiksmo arba padarinio) sprendžiama apie tai, kas laiko atžvilgiu ar logiškai yra anksčiau (priežastis, pamatas); ↗ *a priori* samprotavimo priešingybė. Nuo Kanto filosofijos Δ sąvoka įsitvirtino kaip patyrimu grindžiamo (juslių teikiamo) pažinimo pavadinimas (empirinis pažinimas; ↗ *sąvoka*).

a priori (lot. iš pirmesnio), iš Aristotelio (ir Platono) filosofijos kildinamas, viduramžių filosofijoje vartotas (kaip ir ↗ *a posteriori*) įrodymo būdas, kai iš laiko atžvilgiu ar logiškai ankstesnio dalyko (priežasties arba pagrindo) sprendžiama apie tai, kas yra vėliau. Tačiau gali būti, kad tai, kas laiko atžvilgiu yra vėliau (pvz., iš realių reiškinių patyrimo įgyta esminės visuotinybės sąvoka), dalyko ir logikos, taigi savo prigimties, atžvilgiu yra ankstesnis ir pirmesnis dalykas (nes visuotinė esmė yra apibrėžiantis pagrindas, kuriam paklūsta pavieniai reiškiniai). Kadangi ↗ *visuotinybė* patiriama ne jusliškai, o suvokiama tik sąvoka, terminai Δ ir *a posteriori* pradėti vartoti (ypač XVII–XVIII a.) kaip nusakantys racionalų ir empirinį pažinimą. Todėl Kantas vadina aprioriniu ne tokį pažinimą, kuris grindžiamas tiesioginiu patyrimu, kaip aposteriorinis sprendinys, o tokį, kuris glūdi jau pačioje sąvokoje, nesvarbu, ar ji pati įgyta iš patyrimo (empirinė sąvoka), ar yra gryna, būtina galimam patyrimui, kai sąmonė, nustatydama patyrimo sąsajas, padaro jį galimą (apriorinė sąvoka). Pagal tai, koks yra predikato sąvokos santykis su subjekto sąvoka, skiriami ↗ *analitiniai sprendiniai* (kurie visada yra aprioriniai) ir ↗ *sintetiniai sprendiniai* (kurie gali būti ir aprioriniai, ir aposterioriniai). Dar ↗ *sąvoka*.

Δ sąlygų visuma (apriorizmas) lemia sąmonės pažinimo ir supratimo horizontą, taigi ir pasaulio pažinumą bei suprantamumą. Todėl, turėdami galvoje antikinę Platono ir Aristotelio bei viduramžių tradiciją ir jos pertvarką naujaisiais laikais (racionalizmas), galime kalbėti ne tik apie sąmonės (arba tenai – dvasios), bet ir apie būties (idealių, esminių esamybės būties formų) apriorizmą. Sensualistinis naujųjų laikų empirizmas mėgina nuneigti bet kokį apriorizmą (to negalima būtų pasakyti apie naująjį loginį empirizmą arba pozityvizmą, pripažįstantį formalų loginį apriorizmą). Kanto

ir jo sekėjų filosofijoje apriorizmas apibūdina ne vien sąmonės, bet ir objekto tikroviškumo (ir tiktai jo) struktūrą. Vokiečių idealizmas dabar jau spekuliatyviai ir dialektiškai save pačią suvokiančios dvasios apriorizmą supranta ir kaip apskritai save suprantančios būties apriorizmą. Husserlio transcendentalinėje fenomenologijoje aprioriškos yra ne tik sąmonės formaliosios formos, bet ir grynojoje „esmės žiūroje" save pačią atskleidžiančios ir dvasiniam patyrimui prieinamos esamybės bei reikšmių sąsajos. Empiriniai mokslai, veikiami evoliucijos idėjos, apriorizmo problemą dažnai suprasdavo per siaurai, laikydami jį suvokimo ir pažinimo aparato biologijos arba psichologijos klausimu. Hermeneutiniu istorinio ir kalbinio mąstymo požiūriu iškyla, žinoma, apriorizmo, jo klasikinės metafizinės bei transcendentalinės sampratos (kai jis suvokiamas kaip nuo laiko nepriklausomas ir nekintamas dalykas) keitimo problema, atsiranda uždavinys naujai apibrėžti apriorizmo ir empirijos santykį.

apsisprendimas, dažniausiai – laisvosios valios vienos iš daugelio galimybių pasirinkimas. Tačiau Kierkegaard'o ir egzistencinėje filosofijoje Δ įgijo konkretesnę reikšmę: tai pirminis pasirinkimas, kuriuo žmogus nustato savo pagrindinę esmės ir prasmės galimybę, kaip jam ir jo gyvenimui tiesiog būtiną, nubrėžiančią kryptį, ir sąlygas kitoms pasirinkimo galimybėms ir šitaip pagrįstoje gyvensenoje turinčią vienaip ar kitaip pasiteisinti – tai fundamentinis ir aukščiausias ↗ *laisvės* aktas.

(Sociologinė) *apsisprendimo teorija* mėgina suformuluoti racionalias taisykles, kurios konkrečioje situacijoje iš kelių galimybių padėtų pasirinkti vieną. „Racionaliu" čia laikomas (protingas) veiksmo tikslingumas, galintis duoti didžiausią naudą. Žinoma, prieš tai jau turi būti padarytas pagrindinis Δ dėl tam tikros mentalinės koncepcijos ir gyvenimo prasmės.

apšviestumo teorija (vok. *Illuminationslehre*; lot. *illuminatio* – apšvietimas), Augustino ir Bonaventūro dėstoma teorija, pagal kurią, panašiai kaip juslėmis suvokiami kintami daiktai yra matomi ir pažįstami tik kūno, išorės šviesoje, nekintamos amžinosios tiesos gali būti regimos ir pažįstamos dvasios, vidaus šviesoje. Šios šviesos nedera tapatinti su gailestinga *lumen supranaturale* apreiškimo teologijos prasme arba su Tomo Akviniečio filosofijos aktyviojo proto (*intellectus agens*) *lumen naturale,* o reikia suprasti kaip Dievo dvasios ypatingą amžinų tiesų įšvietimą į žmogaus dvasią.

arabų islamo filosofija perteikė islamo pasauliui graikų ir apskritai helenistinį mąstymą, pirmiausia Aristotelio filosofiją (daug buvo verčiama į arabų ir lotynų kalbas), kurią iš dalies jungė ir su Platono bei neoplatonizmo idėjomis. Δ klestėjimo laikai buvo IX–XII a. Žymiausi vardai: Al Farabi, Avicena, Averojus (padarę didelį poveikį Albertui Didžiajam, Tomui Akviniečiui ir kt.).

archė (gr. *archē* – pradžia), ikisokratikų filosofijoje – ↗ *pradžia,* pradas, ↗ *pagrindas,* (visa ko) ↗ *principas,* kuriam galioja filosofinis mąstymas. Aristotelio metafizika (ontologija) save traktuoja kaip klausimus apie esamybės „pirmuosius pagrindus ir priežastis".

archetipas (gr. *archē* – pradžia + *typos* – pavyzdys), pirminis vaizdas, neoplatonizme atsiradęs Platono idėjų pasaulio, kaip pirminių vaizdų, pavadinimas, siekiant idėjų pasaulį atskirti nuo jį atspindinčio reiškinių pasaulio, patristikoje – pirminiai esamybės ir žmogiškojo pažinimo kūrybinėje Dievo dvasioje vaizdai. C. G. Jungo gelmių psichologijoje – ne asmeniškai įgyti, o kolektyvinėje pasąmonėje išlikę pagrindiniai gyvenimo pavidalų ir procesų vaizdiniai (pvz., motina, valdovas, atgimimas). Dar ↗ *simbolis.*

Aristipas *(Aristippos)* Kirėnietis (Šiaurės Afrika), graikų filosofas, gyvenęs 435–360 pr. Kr. Sokrato mokinys, bet Sokrato gėrio sąvoką su-

prato kaip visuotinį juslinį malonumą. Ši sensualistinė hedonistinė (gr. *hēdonē* – malonumas) teorija iškėlė jį, kaip kiréniečių mokyklos pagrindėją.

Aristotelis *(Aristotelēs)*, žymiausias (greta Platono) antikos graikų filosofas, *384 Stageiros miestelyje Trakijoje, †322 pr. Kr. Chalkidėje. Dvidešimt metų buvo Platono mokinys jo Atėnuose veikusioje Akademijoje. Makedonijos karalius Pilypas pakvietė Δ mokyti sūnų Aleksandrą; kai šis įžengė į sostą, Δ grįžo į Atėnus ir čia Likėjuje įkūrė vad. peripatetikų mokyklą (pamokos vykdavo pasivaikščiojimams skirtoje galerijoje; gr. *peripatetikos* – vaikštinėjantis). Aleksandrui mirus, Δ, kaip Makedonijos draugas, turėjo iš Atėnų pasitraukti.

Nors Δ rėmėsi Platono filosofija, bet, sukūręs naujų esminių sąvokų, ją pertvarkė ir išplėtojo. Δ darbai pasižymi ir spekuliatyvia jėga, ir nepaprastu atvirumu empiriniams reiškiniams. Platono filosofijoje („idealistas") tikrąjį žinojimą daugiausia lėmė matematika, o Δ daugiau orientavosi į gamtamokslinį ir visuomeninį politinį patyrimą („realistas"). Nuo Δ prasidėjo filosofijos skirstymas į disciplinas. Didžiausias Δ nuopelnas yra tas, kad jis pagrindė *pirmąją filosofiją* (Androniko Rodiečio pavadintą ir iki šiol tebevadinamą metafizika), keliančią klausimą apie „esamybės kaip esančiosios" esmę (↗ *ontologija*) ir su ja siejamą aukščiausią esamybę, dievybę (gr. *theon;* filosofija apie *theon* – ↗ *teologija*). Su šiais klausimais siejasi pirmųjų pagrindų (keturių archių: formos, materijos, iš kur judėjimas ir koks jo tikslas), pirmųjų principų (ypač prieštaravimo principo) bei *ousia* (substancijos kaip visuotinės esmės ir atskiros esamybės) tyrimai. Δ, kaip ir Platonas, pripažįsta dvasinės visuotinybės pirmenybę atskiros esamybės atžvilgiu, tačiau atmeta idėjų buvimą sau ir atskirtumo būtį, o teigia tampančią esamybę, kurios reikšmę turi Platono *chorismos*. Atskiros esamybės realybė, kaip visuotinės formos įkūnytas materialumas („mišinys", gr. *mikton*), yra vieta, kurioje reali yra ir dvasinė visuotinybė. Todėl pažinimas yra pagrįstas ne ↗ *anamneze*, o ↗ *abstrahavimu*. Šitos „mišrios" pasaulio tikrovės prasmės centras yra Dievas kaip save mąstantis mąstymas (*noesis noeseos*). Dievo būties formos, kaip grynos, nemišrios tikrovės, siekia, bet nepasiekia visa esamybė. Taigi Dievas iš tikrųjų yra ne kūrėjas, o geidžiamas būties tobulumas ir kaip toks siekinys yra „nejudantis judintojas". Prie šios dieviškosios būties formos labiausiai priartėja teorinis pažinimas (gr. *theoria*, teorija). Todėl teoriniai žinojimo būdai sudaro pačią aukščiausią žmogaus gyvenimo formą (*praxis*) ir viršija praktinius siaurąja reikšme (etika ir politika) bei kūrybinius (technika, poetika, estetika) žinojimo būdus.

Δ etikoje („Nikomacho etika") dorybė, atsižvelgiant į mišrią žmogaus prigimtį, suprantama kaip vidurio (gr. *meson*) tarp kraštutinumų laikymasis. Vertingiausios yra ↗ *dianoetinės dorybės*. Savo filosofinėje psichologijoje („Apie sielą") Δ siela laiko „pirmą aktą" (gr. *energeia, entelecheia*), organais apdovanoto kūno gyvenimo principą. Su kūnu mirštanti siela turi kaip aukščiausią „dalį" nemirtingą dvasią, kuri, būdama visada veikli (gr. *to poioun;* lot. *intellectus agens*), tarsi iš išorės (gr. *thyraten*) įsiveržia į (gimstant gautą) sielą ir savo šviesa suteikia jai visuotinio, antjuslinio dvasinio pažinimo ir laisvo dorovinio veikimo galimybę. Logikos raštuose (surinktuose vad. „Organone") buvo pirmą kartą suformuluoti pagrindiniai *sąvokos, sprendinio* ir *išvados* apibrėžimai bei santykiai. Šitų mąstymo formų pamatą sudaro vidinė mąstymo ir būties sąsaja. Taigi, pvz., kategorijos yra ir pagrindinės sąvokinio mąstymo formos, ir kartu pagrindiniai esamybės būties būdai.

Pirmųjų Δ raštų, parašytų dar Platono dialogų stiliumi, neišliko; jie tik iš dalies atkuriami. Vėlesnieji raštai yra daugiausia paskaitų užrašai. Į Androniko sukauptą rinkinį įeina: 1) „Organonas" (6 logikos veikalai), 2) gamtos mokslo veikalai („Fizika", „Apie sielą",

„Apie dangų“ ir kt.), 3) „pirmosios filosofijos“ raštai („Metafizika“), 4) etikos ir politikos raštai, 5) estetikos raštai.

aristotelizmas, Aristotelio mokslas ir iš jo teorijų išsirutuliojusios filosofijos kryptys, padariusios poveikį filosofijos raidai, ypač bendrosios metafizikos (ontologijos), filosofinės teologijos, su pastarosiomis susijusiose pažinimo teorijos ir logikos srityse. Remdamiesi peripatetikų (gr. *peripatetikos*) mokykla, Δ idėjas plėtojo Boecijus ir ankstyvųjų viduramžių logikai, ypač arabų islamo (Averojus) ir žydų (Maimonidas) filosofai, o pagal juos perteikė XIII a. scholastika (Albertas Didysis, Tomas Akvinietis), kuri daug kur iš esmės, atsižvelgdama į krikščionių teologijos reikmes, Δ idėjas modifikavo (Dievo transcendencija pasaulio atžvilgiu, pasaulio sukūrimas iš nieko, filosofijos naudojimas teologiniam apreiškimo tiesų aiškinimui). Perimta jėzuitų (ypač Suárezo) ir toliau plėtojama neoscholastikų, XVII–XVIII a. scholastika užėmė, ypač katalikų kraštuose, vyraujančią padėtį, o ten, kur buvo paplitęs protestantizmas, Melanchthono plėtojamas Δ nesuvaidino tokio istorinio vaidmens. XIX a. Aristotelio filosofija vėl atgimė, ir tą atgimimą paskatino Hegelio pateikti jos aiškinimai (Trendelenburgas, Brentano, paskui N. Hartmannas). Pagrindinės Aristotelio, kaip ir Platono, idėjos iki šiol tebėra veiksmingos. Δ ir platonizmą įprasta priešpriešinti traktuojant jas kaip pagrindines Vakarų filosofijos kryptis. Tačiau kad ir kaip teisingai jas vieną nuo kitos skirsime, negalime nepastebėti, kad Aristotelis pradėjo naują kryptį remdamasis savo mokytoju Platonu ir kad Δ vis dėlto yra veiksminga tapusi platonizmo atmaina ir tolesnė plėtotė.

Arnauld Antoine'as, belgų teologas, gyvenęs 1612–1694; vienas iš jansenizmo vadovų, dalyvavo parengiant ir išleidžiant veikalą „Port Rojalio logika“ (Port Rojalis – vienuolynas Prancūzijoje, dvasinis jansenizmo centras, su kuriuo tarp kitų ryšius palaikė ir Pascalis).

artes liberales (lot.), laisvieji menai, septyni iš antikos kildinami ir viduramžiais pripažinti mokslai – gramatika, retorika, dialektika (visos kartu jos sudaro žemesniąją lavinimo pakopą – triviją), aritmetika, geometrija, muzika ir astronomija (kurios kartu yra aukštesnioji lavinimo pakopa – kvadrivijus).

aseitumas (lot. *aseitas*), „buvimas iš savęs paties“ (*esse a se;* Anzelmo Kenterberiečio ištarmė: *esse per se ipsum* – buvimas per save patį), viduramžių scholastikoje – pagrindinė Dievo būties apibrėžtis: Dievas yra iš savęs, t. y. iš savo esmės, tuo jis skiriasi nuo visų baigtinių dalykų, kurie būtį yra gavę per kìta ir iš kìta (lot. *esse per aliud, ab alio*). Nietzsche teigė, kad Δ būdingas valiai, o E. von Hartmannas – vienai ir vienintelei („nesąmoningai“) pasaulio substancijai.

asertorinis (lot. *assere* – reikšti pretenziją, reikalauti), įsakmiai teigiantis. Kantas asertoriniais vadina vieną iš sprendinių modalumų (greta apodiktinių ir probleminių sprendinių): tai toks sprendinys, kuris žymi tikrą, faktinį (nors ne būtiną, bet ir ne tik galimą) turinį, jį teigia arba neigia.

asmuo (lot. *persona* < *personare* – skambėti, aidėti, arba etruskų *phersu* – kaukė; gr. *prosopon* – veidas), iš pradžių *persona* reiškė kaukę, t. y. aktoriaus vaidmenį. Asmens, kaip iki šiol vartojamos filosofijos sąvokos, istorinės šaknys glūdi vėlyvosios antikos laikais atsiradusioje krikščionių egzistencijos patirtyje ir IV–V a. Rytų bažnyčios tėvų teologinėse spekuliacijose apie trejybę ir inkarnaciją. Pirmas Δ sąvoką filosofiškai apibrėžė Boecijus: *persona est naturae rationalis individua substantia* (Δ yra nedaloma protingos būtybės savibūtis). Ričardas Viktoriškis tą apibrėžimą patikslino taip: *persona est intellectualis naturae incommunicabilis existentia* (Δ yra netarpiškas protingos būtybės egzistencijos procesas). Tai, kas gamtoje yra individas, dvasioje yra Δ. Tačiau

↗ *dvasia* reiškia visų atskirybių įveiką; dvasiškumas – tai atskirybes viršijanti visuotinybė, esmė, galiausiai – aprėpianti visuma, būtis. Laikyti dvasią atskira esamybe (užuot mąsčius ją tik kaip esmę ir būtį) reiškia radikaliausią individiškumą sieti su universaliausia atvirybe viskam ir bendrumui su viskuo, kas yra. Neasmeniškas (gamtinis) individas yra pirmiausia negatyvus visa kita atžvilgiu ir išoriškai skirtingas. Δ individiškumas yra pozityvus ir vidinis. Jis remiasi santykiu su savimi (buvimas su savimi) ir savarankiškumu. Naujųjų laikų subjekto filosofijoje šis savarankiškumas vis labiau pabrėžiamas kaip savideterminacija, kaip ↗ *laisvė:* šioji yra vienintelis santykis, kuriame žmogus, kaip Δ, suvokia save (ir todėl yra Aš), suvokia taip, tarsi jam pačiam nenumaldomai būtų pavesta nulemti savo esmės ir gyvenimo formą, savo savirealizaciją (todėl jis yra pats). Todėl Δ yra visiškai nepakeičiamas: jis nėra nei egzempliorius, nei vienetas ar atvejis. Taigi Δ negali būti absoliučiai pajungtas kokiam nors jam išoriniam tikslui: Δ yra savitikslis ir niekada negali pasidaryti vien tiktai priemone kitiems tikslams (Kantas šią savitiksliškumo patirtį vadina pagarba, o tai, kas per ją patiriama, orumu).

Kai Δ individualybė radikalesnė, tai Δ laisvė atviriau ir plačiau siejasi su tuo, kas bendra, su bendrija, negu kiekvieno paprasto individo atveju. Laisvės dvasia virsta tikrove tik tada, kai ji, kurdama savo kūrinius, bendrą pasaulį padaro esamu, kaip kad mąstyme tai būna su tiesa (pvz., mokslu) arba veikloje su geromis gyvenimo formomis (socialinėmis, politinėmis, ekonominėmis institucijomis, techniniais įrenginiais ir kt.). Taigi šiuolaikinė aktuali (arba egzistencinė) Δ samprata iškyla tradicijos sraute kaip substancialaus žmogaus būties suvokimo priešingybė, o ši tradicija eina nuo Augustino per Eckhartą, Mikalojų Kuzietį, Pascalį, Kierkegaard'ą ir kt. iki dabarties ir į ją yra įsilieję reformacijos teologijos, hermeneutinio istorijos ir istoriškumo mąstymo, egzistencijos ir dialoginės filosofijos impulsai. Šiuo požiūriu subjektyvybė ir objektyvybė, vidujiškumas ir išoriškumas, būtis sau ir universalus atvirumas kitiems ir kitkam kaip priešingybės buvo įveiktos ir susijungė į viena. Tokiu būdu Δ sąvokoje ieškoma įveikos tiek individualistinės, tiek ir kolektyvistinės žmogaus savęs ir pasaulio sampratos, kurios abi vienašališkai įžvelgia arba žmogaus atskirumą, arba jo priklausymą nuo visuomenės. Dar ↗ *personalizmas*.

aš (lot. *ego*), vienybės pagrindas aktų (paprastai skiriami jutimo, norėjimo, mąstymo aktai), per kuriuos žmogaus ↗ *sąmonė,* nors iš pradžių ir yra „pas kitą" (daiktų ir kitų žmonių pasaulyje), bet, sugrįžusi į save, ↗ *savimonėje,* ji, kaip šitas pagrindas, yra „pas save". Aktualia tema Δ pasidarė tik naujaisiais laikais: Descartes'o filosofijoje jis suprantamas dar kaip dvasinė substancija (*res cogitans* – mąstantis daiktas; ↗ *aktualizmas*), kuri visų objektų pažinimo pamatu laiko save pačią, kaip pirmą ir vienintelę, kaip ↗ *subjektą*. Kantas skiria empirinį Δ (subjektą), kuris savivokoje pažinimui duotas kaip objektas (bet ne kaip [nepažinus] Δ pats savaime), ir filosofiškai analizuojamą Δ, kaip pirminę, neapgaulingą, sintetinę sąmonės vienybę (↗ *transcendentalinė filosofija*). Vokiečių idealizmas Δ jo tapsme stengiasi suvokti kaip absoliutų Δ (Fichte: Aš teigia ir save, ir ne-Aš). Šitam abstrakčiam ir spekuliatyviam Δ Kierkegaard'as iškelia savo egzistencinę Δ sampratą, tokio Δ, kuris per savo egzistencijos pakopas turi įgyti save kaip ↗ *patybę* (bet gali ir prasilenkti su ja; ↗ *egzistencinė filosofija*). ↗ *Dialoginė filosofija* (ypač Buberis) subjekto ir objekto santykio atžvilgiu pirmenybę teikia Δ ir tu santykiui (užsimena jau L. Feuerbachas), iš kurio pirmiausia ir susikuria Δ. Apmąstyti Δ, sąmonės ir patybės sąryšį skatino psichoanalizė (Freudo skiriami super-Aš [Über-Ich], Aš ir pasąmonė). Dar ↗ *kìta,* ↗ *svetimumas*.

ataraksija (gr. *ataraxia* – ramumas), stoikų etikoje – geidžiamas ištvermingumas, sielos ra-

mybė ir abejingumas; Δ yra stoiškasis išminčiaus idealas. Dar ↗ *apatija*, ↗ *autarkija*.

ateitis, greta praeities ir dabarties – tretysis ↗ *laiko* matmuo. Istoriniame laiko patyrime praeitis yra laikas kartą buvusių ir dabar nebepakeičiamų įvykių (↗ *tikrovė*), kurie prasimuša į dabartį ir gali būti prisimenami, tiriami ir aiškinami. O Δ – tai laikas šiuo metu neaiškių ir nenulemtų galimų įvykių (↗ *galimybė*), kurie dabartyje ryškėja, kurių galima tikėtis (baiminantis arba laukiant) ir, numačius juos kaip tikslą, planuojant bei tikslingais veiksmais mėginti įgyvendinti. Priešingai pažiūrai, pasaulio ir žmonių istorijos eigą laikančiai būtina (determinizmas), apsisprendimas aiškiai numato egzistuojant (baigtinę) ↗ *laisvę*. Todėl naujaisiais laikais Europoje kartu su žmogaus išryškėjančiu pasaulio ir savęs patyrimu (pasaulis kaip autonominio subjekto uždavinių laukas), į pirmą planą vis labiau iškyla laisvės samprata kartu su Δ sąvoka, taigi dialektika tarp laisvės ir (ypač gamtos) ↗ *būtinumo,* tarp atvirų Δ galimybių ir visuomet jau esamo dabarties apibrėžtumo praeitimi. Skirtingai nuo klasikinės metafizikos laiko sampratos, kurioje visų baigtinių laiko dimensijų atžvilgiu vyrauja (amžinoji) dabartis, istorinėje laiko sampratoje pirmenybę įgyja Δ; taip yra, pvz., žmogaus egzistencijos laikiškumo analizėje, pabrėžiančioje žmogaus rūpestį dėl savo paties galimybės būti pasaulyje (Heideggeris), arba pasaulio istorijos aiškinime remiantis „vilties principu", t. y. paslėptu tolimo (žmogaus) „tėvynės" tikslo link judančiu vyksmu (Blochas).

ateizmas, Dievo buvimo arba jo pažinumo neigimas, tikėjimo į Dievą reikšmės žmogaus gyvenimui atmetimas. Tik naujaisiais laikais pradėta vartoti Δ sąvoka (priešingybė: teizmas) turi kelias reikšmes. Absoliutus Δ visiškai neigia absoliuto arba dieviškumo realumą. Santykinis Δ ginčija Dievą kaip nuo pasaulio skirtingą ir už jį viršesnį asmenį (pasaulio sukūrimą, išlaikymą, valdymą; ↗ *deizmas*). Artimas santykiniam Δ yra ↗ *panteizmas,* kuris Dievą ir pasaulį supranta tik kaip skirtingą to paties dalyko mintinį konceptą arba reiškimosi būdą. Teorinis Δ ne absoliučiai neigia Dievo buvimą, o tik jo pažinumą (↗ *agnosticizmas*) arba bent jau pažinimo tikrumą (↗ *skepticizmas*). Postulacinis Δ teigia, kad Dievo ir tikėjimo Dievu negali būti, jei tariame, jog žmogus yra laisvas, nes ši laisvė Dievo laisvės, kaip visagalybės, atžvilgiu būtų iliuzinė. Praktinis Δ gali reikšti gyvenseną, kurioje absoliutus Δ turi lemti individualią ir visuomeninę praktiką, taip pat gyvenimo būdą, kai santykis su Dievu apsiriboja vien teoriniu jo pripažinimu, iš kurio nesiranda jokių ypatingų padarinių žmogaus laikysenai pasaulyje. Ateizmui esminga tai, kad jis (pagal Marxą) formuoja žmogaus savimonę ne pozityviu, o tik negatyviu būdu, t. y. atmetant religiją ir teologiškai apibrėžtą filosofiją, neigiant Dievo buvimą. Todėl Δ nepasiekia to, ko nori. Kadangi Δ yra surištas su vyraujančiu, jo atmetamu Dievo vaizdiniu, jis gali skatinti atsinaujinančias pastangas kritiškai mąstyti Dievą.

ateizmo ginčas ↗ *ginčas dėl ateizmo*.

atmintis, juslinė Δ – gebėjimas suvokinius ir paskesnes elgsenas, dar netapusias instinktais ir ne tik juose glūdinčias, įsidėmėti kaip ypatingų sąsajų įspūdžius ir juos, gavus dirgstį, atgaminti remiantis panašumu su ankstesniais suvokiniais (asociacijos). O žmogaus Δ, būdama dvasinė, dar geba išsaugoti ir nejuslinių išgyvenimų turinius, kuriuos sukaupia mąstymas. Taigi žmogaus dvasia, arba sąmonė, pajėgia grįžti į praeitį, kitaip sakant, prisiminti – tai, kas žinoma buvus, perkelti į žinojimą dabar. ◊ Platonas pažinimą aiškina kaip prisiminimą (anamnezę). Panašiai ir Augustinui Δ (*memoria*) yra žmogaus dvasios galia buvusius dalykus išlaikyti gyvus ir juos prisiminti. Pasak Hegelio, žinojimas formuojasi mąstymui leidžiantis atgal į gilią sąmonės „šachtą".

atomizmas (atomistika), gamtamokslinė teorija, kurios šaknys glūdi Leukipo, Demokrito, Epikūro ir kitų antikos filosofų samprotavimuose apie gamtą, kad bet koks vyksmas esąs mažiausių, nekintamų ir nedalomų dalelių (atomų) konfigūracijų keitimasis (susimaišymas ir išsisklaidymas). Psichologinis Δ (elementų psichologija) teigia, kad visi sielos ir dvasios reiškiniai susideda iš elementarių sąmonės turinių (ypač pojūčių, pvz., Hume'as ir kt.; tai koncepcijai priešinasi geštaltinė psichologija). Loginis Δ (Wittgensteinas, ypač ryškiai Russellas) prasmę turintį sakinį laiko elementarių sakinių (apie galutinius, paprastus objektus) kompleksu.

atributas (lot. *attributum* – tai, kas skirta, duota), filosofijoje – išliekanti, iš esmės kylanti, bet su ja nesutampanti savybė. Kaip esmės padarinys, Δ užima tarpinę padėtį tarp (kintamų) akcidencijų ir esmės kaip substancialaus branduolio, darančio esamybę tuo, kas ji yra. Spinozai atributai yra begalinė daugybė pagrindinių dieviškos ir pasaulinės absoliučios substancijos būties būdų, iš kurių pažinti mes galime tik du – mąstymą ir tįsumą.

atsakomybė reiškia žmogaus priedermę atsakyti už savo veiksmus (ir neveikimą) tais atvejais, kai jų padariniai priskiriami jam, t. y. už kuriuos jis privalo laiduoti ir, esant reikalui, atsiskaityti atitinkamai instancijai, kuri šiuo atžvilgiu yra autoritetas. Taigi Δ prielaida yra žmogaus, kaip asmens, laisvė ir jo sprendimas atlikti tam tikrus veiksmus kartu įsipareigojant nepažeisti (↗ *kaltė*) atitinkamų elgesio normų (reikalavimų, draudimų; ↗ *pareiga*); Δ – tai žmogaus asmeninis santykis su kitais asmenimis (žmonių bendruomene, dieviškuoju asmeniu); atsiskaitymo reikalaujanti instancija yra žmonių arba Dievo teismas. Jei Δ uždedama ne tik išoriškai (prievarta, kai normatyvūs reikalavimai yra individui svetimi, taigi laisvė paklūsta ↗ *heteronomijai*), tai svarbiausias Δ pagrindas turi pasireikšti tuo, kad laisvė pati save įpareigoja, todėl ir pati prisiima atsakomybę (↗ *sąžinė*). Dėl tos priežasties naujaisiais laikais, nagrinėjant pareigą ir Δ, laisvė pirmiausia suprantama kaip individo apsisprendimas (↗ *autonomija*), pvz., Kanto filosofijoje ji yra būtinas reikalavimas laikytis ↗ *dorovės dėsnio,* kaip žmogaus doroviniam protui imanentiškos ir visuotinai galiojančios priedermės. ◊ Grynai moralės prasme kolektyvinės Δ pagrįsti neįmanoma, tačiau iš solidarumo su bendruomene gali būti morališkai pagrindžiama Δ už pavienių arba daugelio asmenų veiksmų padarinius.

atsakomybės etika, pasak M. Weberio, tai ypač politikų profesijai reikalinga etika, kuri vertina veiksmus pirmiausia padarinių atžvilgiu; A. Weberis (vienpusiškai orientuodamasis į Kantą) Δ priešpriešina grynajai įsitikinimų etikai. Naujausiais laikais ypač H. Jonas akcentavo etinį atsakomybės principą. Atsakomybė už (ypač gamtos) mokslinio pažinimo, technikos atradimų, ekonominių pritaikymų padarinius yra svarbiausias klausimas, kurį gvildena mokslo, technikos, ekonomikos ir kt. etikos.

atsitiktinumas, tai, kas nebūtina, nebūtinumas; pagal aristotelinę bei scholastinę tradiciją: 1. ↗ *Akcidencijų* Δ baigtinės substancijos, kuriai jos priklauso, atžvilgiu (Δ kaip Eckharto į filosofiją įvestas lot. *accidens* vertinys). 2. Pačios baigtinės substancijos Δ, jos ↗ *kontingencija,* kadangi pasaulis, kaip baigtinių dalykų visybė, egzistuoja nebūtinai pats iš savęs, o remdamasis vieninteliu būtinu (dievišku) pagrindu kaip pirmąja pradžia. 3. Kadangi pirmosios pradžios negalima mąstyti esant savo ruožtu pagrįstos kita pradžia, tai pirmąją pradžią galima laikyti atsitiktine, vadinti ją tiesiog „pirminiu atsitiktinumu“ (Schellingas). Tačiau pagal loginį ontologinį pakankamo ↗ *pagrindo* principą į visus Δ padarinius reikia žiūrėti kaip į pagrįstus, apibrėžtus ir būtinus, nesvarbu, ar bus remiamasi veikiančiosios (priežas-

tingumo siaurąja prasme), ar tikslo (tikslingumas, teleologija) priežastics dėsningumu. Todėl baigtinių daiktų pasaulyje Δ realiai neegzistuoja, o tėra vien gryna stebėjimo regimybė, nes mes nežinome visų arba tikrųjų vyksmo priežasčių; ši mintis vienaip ar kitaip reiškiama Spinozos, Hobbeso, Hume'o, Leibnizo ir kt. filosofų pažiūrose. Pasak Hegelio, visa atskirų daiktų tikrovė yra atsitiktinė, bet tokia nėra tikroji protinga visuotinybė, prasiskverbianti pro tokių individualių dalykų atsitiktinumą ir silpnumą. 4. Klasikinėje fizikoje įvykio Δ (pvz., kokie skaičiai iškris konkrečiu atveju žaidžiant kauliukais) buvo aiškinamas nepakankamu visų pradinių sąlygų žinojimu (↗ *Laplace'o protas*), o šiuolaikinė fizika kelia klausimą, kaip aiškinti mikropasaulio, ypač kvantinės fizikos, procesus, kuriuose laiko, vietos, greičio (pvz., radioaktyviojo skilimo atveju) negalima „tiksliai" (o tik dideliam įvykių skaičiui pasitelkus statistinės tikimybės metodus) prognozuoti, t. y. kurie reiškiasi šuoliškai ir ta prasme gali būti vadinami „atsitiktiniais". 5. Panašiai evoliucijos teorijos požiūriu rūšių raidoje šuoliškai (dėl mutacijos) randasi naujos gyvybės formos, kurių ir remiantis priežastiniais veiksniais negalima besąlygiškai kildinti iš ankstesniųjų rūšių. 6. Būtinumui priešinga sąvoka yra ne tik Δ, bet – ypač nuo Kanto ir vokiečių idealizmo laikų – ir laisvė. Istoriniam mąstymui, susiformavusiam per XIX a. (priešingai Hegelio teleologiniam ir dialektiniam gamtos būtinumo ir dvasios laisvės tapatinimui), laisvė realizuoja save istorijoje ir kaip istorija; laisvės negalima nei pagrįsti kokiomis nors priežastimis, nei prognozuoti, jos tolydumą nuolat nutraukia lūžiai. Todėl, žvelgiant į lemiamus, ryškius istorinius įvykius, Δ galima vertinti kaip formuojančios valios ir palankių aplinkybių sutapimą (↗ *kairas*). Kadangi ir gamtoje pastebima atsitiktinumų bei netolydumų, tai jos atžvilgiu galima kalbėti ne tik apie ↗ *evoliuciją*, bet ir tam tikra prasme apie istoriją.

atspindžio teorija, siaurąja reikšme – antikos atomistų (Leukipo, Demokrito) teorija, pagal kurią suvokimo ir pažinimo procese nuo daiktų atsiskiria medžiaginiai vaizdai ir per juslių organus įsispaudžia į sielą. Naujųjų laikų sensualistinis empirizmas (ypač Locke'as) sielą laiko „baltu popieriaus lapu", kuriame iš pradžių suvokimo įspūdžiais, paskui sąvokiniu apibendrinimu įgyjamas pažinimas kaip savotiški daiktų atvaizdai. Marksistinė materialistinė pažinimo teorija pažinimą traktuoja kaip tam tikrą gamtinių ir visuomeninių sąlygų apibrėžtą tikrovės atspindėjimą. ◊ Plačiąja reikšme Δ galima vadinti ir Aristotelio pradėtą, viduramžių scholastinei filosofijai būdingą ir naujaisiais laikais toliau plėtojamą teoriją, pagal kurią pažinimas, nors ir nėra, kaip mano Platonas, pirminių esmių (idėjų), kaip suvokiamų reiškinių atvaizdų, prisiminimas, tačiau vis dėlto remiasi dvasiniu kokio nors dalyko vaizdo esmės regėjimu ir jo sąvokine pagava. Todėl ir Wittgensteinui mintis dar tebėra tikrovės „loginis vaizdas", kuris su „atvaizduojamuoju" turi bendrą loginę formą. Visos Δ taria esant būties (tikrovės) ir mąstymo (pažinimo) pradinę ↗ *tapatybę* ir ↗ *tiesą* supranta kaip minties (vaizdinio, sąvokos) ir pačios esamybės (dalyko, objekto) dermę. O šiuolaikinės filosofijos kryptys mąstymą ir pažinimą linkusios suprasti kaip savo objektus konstituojantį arba tikrovę, kaip reikšmių struktūrą, konstruojantį procesą.

Augustinas Aurelijus, reikšmingiausias sukrikščioninto platonizmo filosofas, *354 Tagastėje (Šiaurės Afrika), †430 Hipe Regijuje (palaidotas Pavijoje). Pereinamuoju iš antikos į viduramžius laikotarpiu davė esminių filosofinių paskatų paskesniems laikams.

Filosofija ir teologija, Δ požiūriu, yra nedaloma vienybė. Pagrindinį dėmesį kreipia į tiesioginius žmogaus ir Dievo santykius („Dievas ir siela"; įspūdingai šie klausimai aiškinami veikale „Confessiones" – „Išpažinimai"). Δ darbai – pirmoji didelė krikščioniška antropologija. Mįslę, kaip baigtinis, laikui pavaldus žmogus gali pasiekti absoliučią ir amžiną tiesą, jis mėgina įminti „apšviestumu" – iš Dievo

einančios pažinimo šviesos įsiveržimu į žmogaus sielą. Ši ↗ *apšviestumo* teorija be reikalo buvo kaltinama ↗ *ontologizmu* (Δ neteigia vienpusiškos Dievo viršenybės pasaulio pažinimo atžvilgiu). Absoliučios tiesos šviesoje yra duotas tiesioginis žmogaus savęs suvokimo tikrumas, jo dabartis kaip dabarties, dabartinės praeities ir dabartinės ateities vienovė. Ši teorija apie vidinį trijų laiko matmenų ryšį yra esminė naujovė Aristotelio apibrėžtoje ↗ *laiko* sampratoje. Savęs buvimas ir tikrumas, Δ manymu, yra ir bet kurio tolesnio galimo tikrumo pamatas (skepticizmo neigimas). Šiuo atžvilgiu Δ toli pralenkia Descartes'o teorijas. Savąja visų žmogaus būties, kurią lemia ne vien ir ne pirmiausia protas, jėgų sąveikos samprata Δ gali būti laikomas Pascalio ir šiuolaikinės gyvenimo ir egzistencinės filosofijos pradmenų pirmtaku. Visos esamybės būtis esanti paženklinta trejybės analogija (*analogia trinitatis*), Dievo gyvenimo triasmenis ryšys atsispindi jo kūriniuose. Žmogaus būtį lemianti trejybė yra veiksminga atminties (*memoria*), meilės (*amor*) ir išmanymo, protingumo (*intelligentia*) arba būties (*esse*), valios (*velle*) ir žinojimo (*nosse*) vienybė.

Didžiausiu Δ nuopelnu laikoma tai, kad jis įveikė antikos gamtišką ciklišką istorijos įsivaizdavimą ir pakeitė jį istoriniu linijiniu; tai išdėstyta veikale „De civitate Dei" („Apie Dievo valstybę"). Prasminga istorija yra išganymo istorija, kitaip ji tėra beprasmis blaškymasis. Žmogui ji reiškia mistinės Dievą mylinčiųjų bendrijos (*civitas Dei*) kovą su griaunančia savanaudžių bendrija (*civitas terrena aut diaboli*); jų nereikia tapatinti su Bažnyčia ir valstybe. Žmogaus sieloje ši priešpriešа reiškiasi kaip kova tarp tikėjimo ir netikėjimo. Šiuolaikinę ↗ *istorijos filosofiją* galima vertinti ir kaip iš šitos Δ išganymo istorijos teologijos kylančią sekuliarizaciją.

augustinizmas, Augustino filosofinė doktrina ir jos tolesnis poveikis teologijai ir filosofijai. Siaurąja reikšme – XIII a. daugiausia pranciškonų ordine plėtota filosofijos kryptis, siejusi Augustino koncepcijas (ypač apie apšviestumą, sėklinių formų [*rationes seminales*] prielaidą sukurtuose daiktuose, valios pirmenybę intelekto atžvilgiu) su neoplatonizmu ir Avicenos perteiktos Aristotelio filosofijos mintimis, bet stojusi prieš tą aristotelizmą, kuriam atstovavo Tomas Akvinietis. Pagrindiniai Δ atstovai yra Vilhelmas Overnietis, Jonas Pekamas ir kt.

Austinas Johnas Langshaw, anglų filosofas, *1911 Lankasteryje, †1960 Oksforde. Įtakingas kalbos analizės filosofijos Oksfordo mokyklos atstovas. ↗ *Kalbinių žaidimų* pradmenis jis išplėtojo tipinių kalbos aktų (↗ *kalbėjimas*) teorija. Ypač reikšminga buvo tai, kad Δ skyrė konstatuojamuosius sakinius, kurie gali būti teisingi arba klaidingi, ir performacinius sakinius (pvz., „Pažadu tau..."), kuriais neaprašoma kas nors jau tikra, o tik iš anksto nusakoma kuriama tikrovė (taigi kurie gali pasitvirtinti) arba jie tos tikrovės nenusako ir gali pasirodyti esą tušti.

autarkija (gr. *autarkeia*), savęs patenkinimas ir nepriklausomybė, Platonui ir Aristoteliui – polio (valstybės) požymis, bet ypač – pagrindinė Dievo būties apibrėžtis; neoplatonizmas bei krikščioniškoji patristika (Klemensas Aleksandrietis) irgi supranta kaip Dievo būties apibrėžtį. Kinikams ir stoikų etikoje – žmogaus gyvenimo idealas (stojiškasis „išminčius").

automatas (gr. *automatos* – savaeigis, savijudis), savaime veikianti ↗ *mašina*. Dar ↗ *kibernetika*, ↗ *mechanizmas*.

autonomija (gr. *autos* – pats + *nomos* – įstatymas), savarankiškumas, pirmiausia – politinio darinio galimybė ir gebėjimas pačiam duoti sau įstatymą. Filosofijoje šią sąvoką suaktualino Kantas, apibūdinęs ją kaip proto vykdomą įstatymų leidimą teorijos ir ypač dorovės bei praktikos srityje. Δ reiškiasi kaip laisvė

(laisva valia), skirtingai nuo bet kokios svetimos gamtinių jėgų ar visuomeninės valdžios determinacijos (heteronomija), tačiau ji nėra vidinio ryšio neturinti savivalė, o besąlygiškai pripažįsta proto reikalavimus (pareigos etika kaip eudaimonizmo ir utilitarizmo priešingybė; ↗ *kategorinis imperatyvas*). Kadangi visų protingų būtybių protas iš esmės yra *vienas,* esama garantijos, kad savo pačios įstatymų klausanti valia kartu yra ir visuotinė valia. „Protingo savęs apibrėžimo" prasme Δ yra esminis ↗ *Švietimo* momentas.

Avenarius Richardas, vokiečių filosofas, *1843 Paryžiuje, †1896 Ciūriche. Greta Ernsto Macho – pagrindinis ↗ *empiriokriticizmo* atstovas. Jo filosofijoje labai svarbus yra mąstymo ekonomijos principas. Svarbiausias veikalas – „Filosofija kaip pasaulio mąstymas pagal mažiausio jėgų eikvojimo principą" (1876).

averoizmas, Averojaus filosofija, viduramžių lotyniškojoje filosofijoje, ypač Paryžiaus aktorių fakultete, sutinkama jo teorijų recepcijos forma, susijusi su įsitikinimu, kad Averojaus Aristotelio komentarai perteikia „tikrą" Aristotelį. Svarbiausi Δ atstovai yra Sigeras Brabantietis, Jonas Jandunas ir kt.

Averojus (*Averroes;* arab. Ibn Rušdas), arabų filosofas ir gydytojas, *1126 Kordoboje (Ispanija), †1198 Marakeše. Nepaprasto išsimokslinimo žmogus, ypač puikiai išmanęs mediciną, astronomiją ir filosofiją. Labai reikšmingi jo Aristotelio komentarai (todėl nuo maždaug 1640 imtas vadinti tiesiog komentatoriumi), kurie netrukus labiau paplito negu Avicenos aiškinimai ir turėjo įtakos net krikščioniškajam mąstymui (pirmiausia vad. lotyniškajam aristotelizmui). Pagrindinės Δ tezės: pasaulis yra amžinas, bet sukurtas Dievo, kuris veikia per daugybę intelekto pakopų; žemiausia dvasinė sfera – veiklusis intelektas (*intellectus agens*), kuris kaip kosminė jėga judina Mėnulį ir kartu teikia žmogui potencinį aktualaus pažinimo gebėjimą; nors šis gebėjimas ir nematerialus, tačiau po mirties gyvena toliau tik kaip universalus žmogaus intelektas, ir taip jis egzistuoja nuo amžių; todėl individuali žmogaus siela nėra nemirtinga. Skyrė žmogaus mąstymo tipus (filosofai, teologai, paprasti tikintieji) ir dėl to susilaukė priekaištų, kad esąs vienpusiškas racionalistas ir abejojąs apreiškimo galimybe. Vis dėlto ↗ *dvejopos tiesos* koncepcijos jis neskelbė.

Avicebronas (*Avencebrolis;* tikr. – Salomonas ibn Gabiroli), žydų filosofas ir poetas, *apie 1020 Malagoje (Ispanija), †apie 1069 Valensijoje. Metafizinį voliuntarizmą siejo su neoplatonizmo emanacijos teorija. Jo raštai iš etikos ir religinė poezija buvo žinomi žydų pasaulyje; pagrindinis veikalas „Fons vitae" („Gyvybės šaltinis") susilaukė atgarsio pranciškonų mokykloje (Dunsas Škotas).

Avicena (*Avicena;* arab. Ibn Sina Abu Alis), arabų filosofas ir gydytojas, *apie 980 netoli Bucharos (Persija), †1037 netoli Hamadano. Turėjo įtakos islamo mistikai ir ypač krikščionių scholastikai. Jo mokslas – tai aristotelizmas su neoplatonizmo priemaišomis. Dieve, kuris yra būtinas iš savęs paties, esmė ir esatis sutampa. Iš jo per dvasios sferas pasaulis emanuoja į taip pat būtiną amžiną procesą. Visuotinės sąvokos (universalijos) egzistuoja dar iki daiktų (*ante rem*) Dievo dvasioje, pavieniuose daiktuose (*in re*) – kaip jų esminės visuotinybės, o po daiktų (*post rem*) – žmonių dvasioje. Į šią juos įrėžia „aktyvus intelektas", kuris, Δ manymu, viešpatauja Mėnulio sferoje.

B

Baaderis Franzas von, vokiečių filosofas, *1756 Miunchene, †1841 ten pat. Veikiamas mistikos, ypač Jakobo Böhme's, siekė įveikti karteziškąjį (Descartes'o) subjekto primatą. Mūsų žinojimas iš principo yra galimas dėl mūsų turimos Dievo sąmonės, o mūsų pačių mąstymas yra antrinis (*Cogitor, ergo cogito, ergo sum* – „Apie mane mąstoma, taigi mąstau, taigi egzistuoju"). Mintis egzistuoja pirma mąstančio subjekto, kuris ją tik priima, nes mąsto Dieve, su Dievu ir per Dievą. Trejybė, inkarnacija, pasaulio sukūrimas, nuopuolis ir susitaikymas Baaderiui turi esminės reikšmės. Socialinės filosofijos požiūriu Δ buvo kategoriškai priešiškas Hobbesui ir Rousseau, siekė atnaujinti luomus bei visuomenės sąjungas ir, būdamas antikapitalistiškai nusistatęs, reikalavo organiškai atskirti gamybą nuo produkcijos paskirstymo. Jo painaus stiliaus ir kupini simbolių raštai padarė poveikį romantizmui, Hegeliui ir ypač Schellingui (veikalams apie laisvę).

Bachofenas Johannas Jakobas, šveicarų istoriosofas ir mitologas, *1815 Bazelyje, †1887 ten pat. Nagrinėjo motininės teisės (ir su ja susijusios religijos) problemas. Matriarchatą laikė tarpine raidos grandimi tarp promiskuiteto ir patriarchato. Jo teorija atmesta, tačiau nuopelnai tiriant motininės teisės kultūras, mitų ir simbolių reikšmę – neginčijami.

Baconas Francis, anglų valstybės veikėjas ir filosofas, *1561 Londone, †1626 Haigeite. Atmetęs aristotelinę scholastinę tradiciją, pagrindiniame traktate „Novum organon scientiarum" („Naujasis mokslų organonas", 1620) išdėstė naują žinojimo ir mokslo sampratą, paremtą patyrimu. „Žinojimas yra galia" valdyti gamtą žmogaus labui. Nors ir pabrėžė empirijos svarbą (gamta-)moksliniam pažinimui – matematikos reikšmės čia jis dar neįžvelgė – ir atmetė metafizinius interesus bei motyvus, vis dėlto liko priklausomas nuo antikos ir viduramžių į esmę orientuotos gamtos koncepcijos. Sąvokų istorijos požiūriu reikšmingas yra jo siūlymas apvalyti protą nuo jam nuolat gresiančių suklydimų – ↗ *stabų*.

Baconas Rogeris, anglų gamtininkas ir gamtos filosofas, filologas, *apie 1220 Ilčesteryje (Samersete), † po 1292 Oksforde. Originalus mąstytojas, gali būti priskirtas pranciškonų Oksfordo matematinės, gamtamokslinės ir kalbinės pakraipos mokyklai. Esminės įtakos jam turėjo Avicenos Aristotelio komentarai; su Aristotelio idėjomis siejo neoplatonizmą, ypač Augustino apšviestumo teoriją. Pažinimo tiesos kriterijumi laikė eksperimentą; reikalavo nuo gamtamokslinio patyrimo (*experientia*) skirti mistinį patyrimą.

Badeno mokykla, Vokietijos pietvakarių mokykla, neokantizmo kryptis, kurios pagrindiniai atstovai dėstė Freiburgo ir Heidelbergo (Badeno žemės) universitetuose. Windelbandas, Rickertas ir kt. plėtojo vertybių filosofiją, kuri daiktų, objektų, procesų būtį skiria nuo vertybių „galiojimo". Ši filosofijos koncepcija priešpriešina istorijos moksluose taikomą vertybinį ir individualizuojantį metodą vadinamajam nevertybiniam ir generalizuojančiam gamtos mokslų metodui. Kiti žymesni Δ filosofai: B. Bauchas, J. Cohnas, R. Kroneris, E. Herrigelis.

baigtinumas, ko nors ribotumas erdvėje, laike, taip pat jėgos, galios ir t. t. atžvilgiu, ribotumas būtyje apskritai. Graikų filosofijoje baigtinė yra esamybė, turinti formą ir todėl tam tikrą vidinę pabaigtį (↗ *apeironas*), tačiau Pla-

tonui (agatonas, gėris) ir Aristoteliui (nusas, dvasia) dieviškoji begalybė kaip tik yra tai, kas tokias ribas peržengia. Krikščioniškaisiais viduramžiais Δ virsta būties požymiu (↗ *kontingencija*) to, kieno tikrasis pagrindas glūdi ne jame pačiame, o nebaigtiniame Dieve. Δ, kaip neperžengiamą žmogaus pažinimo ribotumą, naujaisiais laikais pabrėžia Kantas, tačiau jam žmogus, kaip doroviškai veikianti būtybė, kartu turi paklusti begaliniam ir besąlygiškam reikalavimui. Tarp vokiečių idealistų Hegelis baigtinumą – kadangi jis nuolat kreipiąs į begalybę – suvokia ir kaip įveikiamą. Egzistencinė filosofija žmogaus esaties Δ stengiasi pavaizduoti kaip neįveikiamą, iš dalies iškeldama esmingą baigtinio žmogaus sąryšį su nebaigtinumu (transcendencija ir pan.; ypač Jaspersas), bet Δ čia suprantamas kaip ne menkesnis ir todėl atgaline tvarka ribas panaikinantis nebaigtinumo būties pavidalas. Istorijos požiūriu žmogaus ir jo pasaulio istoriškumas suvokiamas atitinkamoje laiko apibrėžtoje situacijoje. Nepaisant to, Heideggeris savo vėlyvuosiuose veikaluose Δ mėgina suprasti jau ne antropologiškai ir ne remdamasis jo ypatingu sąryšiu su nebaigtinumu, o kaip pačios būties ir jos istorijos Δ (būties istorija).

Bayle'is Pierre'as, prancūzų filosofas ir istorikas, *1647 Karlate, †1706 Roterdame. Švietimo pirmtakas, karteznininkas, kandus Spinozos, kurį laikė ateistu, kritikas. Veikale „Istorijos ir kritikos žodynas" („Dictionnaire historique et critique") tikėjimą ir protą traktuoja kaip absoliučias priešybes. Pasak Δ, dorovinę elgseną apibrėžia įgimtas moralės įstatymas, kuriam nereikia tikėjimo paramos, todėl tikėjimo dalykuose būtina tolerancija.

baimė, sunkios padėties ir gresiančio beviltiškumo jausmas arba nuotaika, dažnai tapatinama su išgąsčiu. Antikinei filosofijai bendroji pasaulio Δ yra svetima: kokių nors pavojų Δ įveikiama narsos dorybe remiantis tikėjimu kosme viešpataujančia tvarka. Krikščionių religinė tradicija ją apgaubia Dievo Δ ir tikėjimu išganymu. Naujaisiais laikais dėl jiems būdingo pasitikėjimo protu ir pažangos optimizmo Δ fenomenas nebuvo per daug aktualus. Böhme ir Schellingas pirmieji daugiau domėjosi Δ, bet tik Kierkegaard'as, nagrinėdamas laisvės problemą, padarė Δ pagrindine filosofijos tema. Skirdamas su kokiu nors objektu susijusią Δ nuo objektiškai neapibrėžtos ir todėl pagrindo neturinčios egzistencinės Δ, jis duoda akstiną šiuolaikinei, ypač egzistencinėje filosofijoje išplėtotai, šios sąvokos reikšmei. Čia Δ panaudojama apibūdinti žmogų kaip baigtinę dvasinę ir laisvą būtybę, kuri nėra visiškai įsiliejusi į gamtos pasaulio saugumą ir uždarumą, o gyvena tokiame pasaulyje, kuriame ji, dėl savo laisvės būdama supriešinta su gamtos sąryšius lemiančiais determinantais, yra įstumta į ↗ *nieką,* į pagrindo neturinčią savęs ir pasaulio formavimo bedugnę. Heideggeriui Δ yra „pamatinė savi-jauta" (nuotaika), žmogaus esatį iš pasmerktumo esamybei grąžinanti kasdienio pasaulio saugumui ir leidžianti jam kaip savo galimybę ir užduotį suvokti savitą savo paties būtį ir savo buvimą pasaulyje. Esamybei nuslystant į visumą, išsiveržia niekas, per kurį pirmiausia savo paties būtis ir pasirodo kaip esamybės kìta. Jaspersui Δ yra žmogaus egzistencijos suglumimas ribinėse situacijose (kaltė, kančia, mirtis ir pan.), kuriose toji egzistencija, kaip tik žlungant tikrumo siekimui, gali realizuoti savo santykį su transcendencija, įveikti Δ ir gyvenimo riziką „nesuvokiamu tikėjimu visų daiktų pagrindu". Sartre'as Δ suteikia grynai antropologinę reikšmę. Baimės apimtas žmogus patiria, kad jis nėra apibrėžtas nei iš išorės, nei iš vidaus („niekas" įsispraudžia tarp motyvo ir akto) – besąlygiškoje ir kaip našta neišvengiamoje laisvėje žmogus turi pats save apsibrėžti, kurti savo esmę.

Bakuninas Michailas, rusų filosofas, revoliucionierius, *1814 Tverės gub., †1876 Berne. Rusų socialistinės emigracijos atstovas. Remdama-

sis kairiuoju hėgelizmu, plėtojo anarchijos, kaip revoliucijos šaltinio, filosofiją: anarchija padėsianti sukurti naują visuomeninę santvarką, pagrįstą žemės ūkio komunomis ir pramonės darbininkų kooperatyvais (artelėmis).

Balmesas Jaime Luciano, ispanų filosofas ir politinis publicistas, *1810 Viče, †1848 ten pat. Iš esmės priėmė scholastikos principus, rėmėsi daugiausia Tomu Akviniečiu (tačiau atmetė teoriją apie *„species“*), labai vertino Leibnizą ir XVIII–XIX a. Škotijos mokyklą, pabrėžusią *common sense* (sveiko proto) reikšmę. Tiesos kriterijumi laikė ne tik sąmonę ir akivaizdumą, bet ir „intelektinį instinktą“.

Balthasaras Hansas Ursas von, šveicarų teologas ir filosofas, *1905 Liucernoje, †1988 Bazelyje. Labiausiai buvo veikiamas E. Przywaros ir H. de Lubaco. Didžiųjų Biblijos personažų, teologų ir filosofų interpretatorius bendru krikščionybės požiūriu. Filosofijai reikšminga jo teologinė estetika, išdėstyta veikale „Puikumas“ („Herrlichkeit“, 7 t., 1961–1969), ir istorijos aiškinimas siejant ją su Dievo ir žmogaus laisve veikale „Teodramatizmas“ (5 t., 1973–1983).

Barthas Karlas, šveicarų teologas evangelikas, *1886 Bazelyje, †1968 ten pat. Profesoriavo Getingene, nuo 1935 Bazelyje. Patyręs daug vargų per Pirmąjį pasaulinį karą ir po jo, Kierkegaard'o skatinamas parengė savo veikalą „Laiškas romiečiams“ ir ypač po jo antrojo leidimo (1922) tapo žymiu ↗ *dialektinės teologijos* atstovu. Paskui daug radikaliau ginčijo filosofinės teologijos, ypač tokios, kuri vyravo katalikų tradicijoje (susieta su *analogia entis,* t. y. būties analogijos, teorija), galimybę. Buvo vienas iš evangelikų Išpažinimo bažnyčios (nukreiptos prieš nacionalsocialistinius Vokiečių krikščionis) kūrėjų.

Baueris Bruno, vokiečių filosofas, radikalus Biblijos kritikas, *1809 Eizenberge (Saksonija-Altenburgas), †1882 Riksdorfe netoli Berlyno. Teigė, kad krikščionybėje ryšku graikų dvasia. Padarė poveikį kairiesiems hėgelininkams, kritikavusiems krikščionybę bei religiją, vėliau ir Nietzsche'i.

Baumgartenas Alexanderis Gottliebas, vokiečių filosofas, Chr. v. Wolffo mokinys, *1714 Berlyne, †1762 Frankfurte prie Oderio. Pradinis jo kuriamos teorijos stimulas buvo Leibnizo filosofija. Pripažinęs jusliniam reiškiniui ir pažinimui savarankišką tobulumo galimybę (grožis ir jo regėjimas) ir kartu savitą tiesos būdą, atmetęs sąvokinio racionalaus pažinimo pretenziją būti vieninteliu pažinimu, Δ pagrindė estetiką kaip filosofinę discipliną. Dabar estetiškumo sritis atsidūrė greta logiškumo srities. Tačiau ir Δ estetinis pažinimas lieka žemesnis už racionalųjį (*cognitio inferior*).

bedugnė, Dionisijo Areopagito traktatuose pasitaikanti (*bathos* – gylis, gelmė) ir paskui Eckharto vartojama sąvoka nusakyti Dievo būties gilumui kaip visa ko pagrindui, nors pats Dievas pagrindo neturi.

begalybė, beribiškumas, tai, ko neapibrėžia jokios kiekybės, kokybės ar esmės ribos (↗ *absoliutas*). Priešingybė – baigtinumas. Antikoje neribotumas suprantamas labiau kaip tai, kas neišbaigta, beformiška (ypač grynoji materialybė; ↗ *apeironas*), o krikščioniškos pakraipos filosofijoje jis pasidaro apibūdinimu Dievo, kuris tobulybėje yra būtis kaip visų esmybių pilnuma. Scholastinė filosofija daro skirtumą tarp šios aktualios (pozityvios) Δ (*infinitum*) ir tik potencialios (negatyvios) Δ (*indefinitum*) kaip galimybės baigtinius dalykus be galo dalinti ir dauginti. Šitą tik begalinės pažangos arba nepaliaujamo blaškymosi tarp tariamai atskirtomis liekančių ribotumo ir neribotumo „sričių“ Δ Hegelis vadina „blogąja Δ“, o „tikroji Δ“ esanti absoliučios dvasios Δ, dvasios, kuri kartu apima ir visą baigtinybę ir suvokia

ją kaip joje įvciktą. (Tikroji Δ yra realizuota dialektinė baigtinumo ir Δ tapatybė.) Tais atvejais, kai vėliau buvo atmetamas toks vienpusis baigtinybės „traukimas" į Δ, kaip tai daroma Hegelio filosofijoje, kyla problema, kaip įsivaizduoti abiejų tarpusavio santykį išlaikant jų skirtybę: kaip Δ įcina į erdvės, laiko, pasaulio ir istorijos baigtinumą jame neišnykdama, kitaip sakant, kaip ji baigtinume rodosi ir drauge lieka paslėpta. Kritiniu požiūriu, ypač Levino, visa metafizinio ontologinio pobūdžio tapatybės filosofija, kuriai Δ reiškia absoliučią tobulybę, apimtumą ir visybę (totalumą), suprantama kaip kito žmogaus (priartėjančio tiesiog kaip tai, kas visiškai nepavejama „begalybės kelyje") pirminės etinės skirtybės patirties užmarštis.

bendrija, bendruomenė, vok. *Gemeinschaft,* gyvenimo jausmo ir mąstymo bei veiklos vidinio atitikimo siejamų žmonių grupė (šeima, religinė ir kt. bendrijos). Jau XIX a. (ypač romantizme) prasideda kritinis vokiškų sąvokų *Gemeinschaft* (bendrija) ir *Gesellschaft* (visuomenė) skyrimas, kol F. Tönnieso veikale „Gemeinschaft und Gesellschaft" (1887 ir kt.) jos akivaizdžiai supriešinamos: *Gesellschaft* čia reiškia tik „išoriškai", racionaliai ir tikslingai nustatytą individualistinių interesų derinimo būdą. Kai kada ši sąvokų pora vartojama kaip *kultūros* ir *civilizacijos* sąvokų gretimybė. Šiais laikais sociologija ir socialinė filosofija tarp Δ ir visuomenės pagal intymumo laipsnį dažnai nustato įvairių pereinamųjų pakopų arba visai atsisako Δ sąvokos, kuri, tiesa, semantiškai išplėsta, vartosenoje vėl pasirodo (pvz., kalbos Δ, komunikacijos Δ).

bendroji gerovė (lot. *bonum communae*), visuotinė gerovė, kokios nors bendruomenės, kaip visumos, gerovė, kuri, nors ir gali nesutapti su individo interesais ir net jam prieštarauti, vis dėlto tik dalyvavimas ir veikimas joje garantuoja gerovę ir atskiram individui. Anot Platono ir Aristotelio, Δ, kuri randasi palaikant socialinę įstatymų nustatytą tvarką, remiasi gėriu ir iš to išplaukiančiu teisingumu ir lygybe. Viduramžių scholastikoje Δ siejama su mokymu apie aukščiausią gėrį, Dievą, ir jo amžinąjį įstatymą (*lex aeterna*), Švietimo epochoje – su ↗ *prigimtinės teisės* (Pufendorfas, Thomasius) ir visuomenės sutarties (Hobbesas ir kt.) teorijomis. Tikslesnės gėrio, gerovės, teisingumo ir lygybės turinio apibrėžtys priklauso nuo istorinių pokyčių. Δ idėja reikšminga tais atvejais, kai vienpusiškai pabrėžiama bendrumo (kolektyvizmas) arba individualumo (individualizmas) svarba.

Benjaminas Walteris, filosofas, eseistas, kritikas, *1892 Berlyne, † 1940 Port Bu, Katalonija (nusižudė traukdamasis iš Prancūzijos). 1933 emigravo į Prancūziją. Draugavo su Adorno, Blochu ir kt. Δ nuomone, istorinę pasaulio tiesą atskleidžia pirmiausia meninis vaizdas, tačiau ne kaip loginė sistema, o veikiau šifruotai ir fragmentiškai. Δ pasaulio ir istorijos sampratoje pagrindinės marksistinės idėjos susietos su žydų mesianistine istorijos teologija.

Benthamas Jeremy, anglų filosofas ir teisininkas, *1748 Londone, †1832 ten pat. Socialutilitarizmo pagrindėjas: moralės principas – „kiek galima didesnė laimė kiek galima didesniam žmonių skaičiui". Pagrindinė siekių paskata yra asmeninė nauda, kuri jau savaime turi paisyti ir kitų interesų.

Berdiajevas Nikolajus, rusų filosofas, *1874 Kijeve, †1948 Paryžiuje. Nuo marksizmo perėjo prie rytietiškos pakraipos krikščioniškojo tikėjimo. 1922 ištremtas iš TSRS, iš pradžių gyveno Berlyne, nuo 1925 Paryžiuje. Įtakos jam turėjo gnosticizmas, Jakobas Böhme ir vokiečių idealizmas. Pagrindinis rusiškojo egzistencializmo, kurio šaknys glūdi Dostojevskio kūryboje, atstovas. Dvasios tvarką (laisvė, asmeninė egzistencija, kūryba) supriešina su gamtos tvarka (determinacija, visuotiniai dės-

niai, objektyvacija). Laisvė iš esmės yra „nesukurta laisvė“, grindžiama „nieku“, ji vertesnė už „būtį“. Nuopuolį išgyvenančiame pasaulyje kūrybinė dvasia niekuomet negali kaip reikiant atsiskleisti (nukreipta prieš Hegelį); ji socializuojama, išorėja, svetimėja, „objektyvuojama“.

Bergsonas Henri, prancūzų filosofas, *1859 Paryžiuje, †1941 Klermone. Prieš racionalizmą ir mechanicizmą nukreiptos spiritualistinės metafizikos ir gyvenimo filosofijos atstovas (plėtojo vieną Maine de Birano filosofijoje glūdinčią mintį). Δ filosofija, be abejonės, padėjo įveikti pozityvizmą Prancūzijoje. Pasak Δ, tikrovės neįmanoma suvokti sąvokomis, nors jo paties filosofijos tikslas yra suvokti tikrovę. Tai padaryti galima intuicija, per kurią subjektas ir objektas susilieja į viena ir pasaulio bei gyvenimo esmė aktualizuojasi kaip tekantis tolydumas ir kūrybinis gyvenimo polėkis (*élan vital*).

Berkeley George'as, anglų filosofas, *1684 netoli Kilkenio (Airija), †1753 Oksforde. Nuo 1734 Kloino (Airija) vyskupas. Radikalaus subjektyvistinio idealizmo pagrindėjas. „Būti“ reiškia būti suvokiamam (*esse est percipi*), t. y. įsivaizduojamam; tiksliau tariant, tikros yra įsivaizduojančiosios, dvasinės esybės; taigi suvokimą sukelia ne patys realūs daiktai; daiktų susietumo vaizdinyje principas, taigi ir bendras suvokiamo pasaulio principas, yra tik begalinė dvasia, Dievas.

biheviorizmas (angl. *behaviour* – elgsena), W. McDougallo (1912) ir J. B. Watsono (1913) sukurta psichologijos kryptis, kuri, perkėlusi į žmonių psichologiją gyvūnų psichologijos terminiją (ypač I. Pavlovo dirgiklio ir reakcijos schemą), pradiniu tašku pasirinko išorinę elgseną, laikomą refleksais į aplinkos stimulus, ir visas su individualia savistaba (introspekcija) susijusias sąvokas (pvz., jausmą, mąstymą, norėjimą ir pan.) atmetė kaip nieko nepaaiškinančias. Δ susilaukė nemaža kritikos, bet daug kartų koreguotas jis ir dabar tebegyvuoja, ypač Amerikos psichologijoje.

biologizmas, teorija, pagal kurią gyvos būtybės, taip pat ir žmogaus, organinę biologinę struktūrą sudaro vienas pamatas ir vienas vienintelis gyvenimo prasmės horizontas. Visa, kas dvasiška, yra tik šio pamato funkcija. Tuo paneigiama dvasios galia normuoti gyvenimą, o vertinama tik jos reikšmė jį skatinti arba jam kliudyti. Šis Δ artimas ↗ *pragmatizmui,* ypač tam, kurį propagavo W. Jamesas.

Biswangeris Ludwigas, šveicarų psichoanalitikas, *1881 Kroiclingene (Šveicarija), †1966 ten pat. Sigmundo Freudo mokinys. Husserlio, Schelerio ir ypač Heideggerio fundamentalinės ontologijos veikiamas, filosofiniu antropologiniu ir psichoterapiniu aspektu pagrindė psichologinę būties analizę. Sielos konfliktai – tai ne vien priežasčių sukeltos sielos kolizijos, o žmogaus buvimo pasaulyje maskavimo ir apsimetinėjimo formos, kurių paslėptą prasmę reikia išaiškinti.

Blochas Ernstas, vokiečių filosofas, *1885 Liudvigshafene, †1977 Tiubingene. Po emigracijos grįžęs į tėvynę, dirbo profesoriumi Leipcige, nuo 1961 Tiubingene. Siejo graikų, žydų, krikščionių ir vokiečių idealizmo koncepcijas su marksistine filosofija. Pasaulio reikšmingumą sudaro ne tai, kas iš praeities jau yra tapę realybe, o veikiau būties „dar ne“, paslėptos ir į ateitį besiveržiančios galimybės. Latentinis ir tendenciją rodantis tolimasis tikslas visuose artimuosiuose tiksluose nėra Dievo „aukštybėse“ karalystė, priešingai, tai „transcendencija ateitin“, visuotinis susitaikymas („tėvynė“) kaip žmogaus čia karalystė („konkrečioji utopija“). Pasaulio istorijos procesas teleologiškai neapibrėžtas; žinojimo apie jį principas yra ne tikrumo, o vilties principas. Gilumoje glūdintis ir atskleistas materializmas bei ateistinis humanizmas turi būti tikrasis „religijos palikimo“ perėmėjas.

blogybė (gr. *kakon,* lot. *malum*), tai, kas negera, netobula, klaidinga, ypač kas laikoma (doroviniu) ↗ *blogiu.* Antikos ir viduramžių filosofijoje Δ (blogis) apskritai suprantama kaip būties tobulumo (↗ *gėris*), kurį esamybė pagal savo prigimtį turėtų turėti, trūkumas (gr. *steresis,* lot. *privatio*) arba kaip klaidingai nukreipta valia (Sokrato ir Platono nuomone, tai kyla iš pažinimo klaidos, o krikščionių teologijos požiūriu – iš nuodėmės). Tačiau kraštutinės dualistinės gnosio sistemos Δ aiškina ne kaip gėrio trūkumą, o kildina ją iš blogio, kaip savybingo, gėriui priešingo realios būties prado. Naujaisiais laikais Leibnizas skiria fizinį blogį (kančią), moralinį blogį (nuodėmę) ir metafizinį blogį, t. y. kūrinių, kaip baigtinių dalykų, netobulumą dieviškosios tobulybės atžvilgiu. Tai, kad blogis neatskiriamas nuo sukurto pasaulio pakopinės būties, yra argumentas pateisinti Dievą dėl pasaulyje esančių Δ (↗ *teodicėja*).

blogis, dorovinio ↗ *gėrio* priešingybė, tai, kas dorovės požiūriu atmestina, kas dėl netinkamų norų ir veiksmų skatina nusižengti (religijos požiūriu – stumia į nuodėmę), kai kitam ar kitiems kliudanti ir todėl sugedusi valia iškyla kaip pirminis Δ, kaip piktavališkumas. Pagal metafizinę filosofijos tradiciją, Δ, kaip sąmoninga dorovinė ↗ *blogybė,* neturi savo atskiros tikrumo būties, o yra praradimas (gr. *steresis,* lot. *privatio*), gėrio trūkumas, kaip kad blogio padarinys ir nemoralinė blogybė tėra tik būties pilnatvės ir tobulumo trūkumas. Todėl Δ pats savaime negali būti geidžiamas, jis visuomet reiškiasi tik kaip gėrio regimybė. Valios nusižengimas remiasi pažinimo klaida arba, krikščionybės supratimu, valios atsigręžimu į save pačią, kai ji nori būti kaip Dievas. Dualistinėse teorijose (gnosticizmas, manicheizmas) blogio ir gėrio, dieviškumo šaltinis yra tas pats, o jų tarpusavio kova niekada nesiliauja. Problemą, kaip Dievas, kuris yra absoliutus gėris, galėjo leisti būti Δ ir drauge visoms pasaulio negerovėms, mėgina spręsti Leibnizas veikale „Teodicėja". Kanto nuomone, Δ galimybės, kaip tiesioginio prieštaravimo dorovės dėsniui, visai neįmanoma įžvelgti, bet jį būtina mąstyti, nors ir vien kaip idėją. Nietzsche ieškojo naujos moralės anapus visų buvusių moralių, taigi „anapus blogio ir gėrio".

Blondelis Maurice'as, prancūzų filosofas, *1861 Dižone, †1949 Ekse. Jo prieš racionalizmą ir pozityvizmą nukreiptas mąstymas stipriai paveikė filosofiją ir teologiją. Remdamasis Leibnizo *vinculum substantiale,* t. y. būties galios dinamiškai vienijančiu saitu substancialinėje esamybėje, Δ išplėtojo veiksmo filosofiją („Veiksmas", 1893), kaip būties vienybės su žmogaus gyvenimu pasaulyje dialektinę genezę. Tik šita vienybė suteikia žmogaus mąstymui pamatą ir patvarumą bei kartu prasmingą erdvę Dievui įsiveržti į žmogaus būties genezę.

Bocheńskis Józefas Maria, lenkų filosofas, *1902 Čušuve (Lenkija), †1995. Fribūro (Šveicarija) universiteto profesorius. Formaliosios logikos ir jos taikymo religiniams teiginiams tikėjimo ir kalbos bendrijose sistemintojas.

Boecijus, Boetijus *(Boetius, Boethius)* Anicijus Manlijus Torkvatas Severinas, romėnų filosofas ir valstybės veikėjas, *apie 480 Romoje, †524 netoli Pavijos (nepagrįstai apkaltintas valstybės išdavyste, nubaustas mirties bausme). Buvo pasišovęs išversti į lotynų kalbą visus Aristotelio ir Platono veikalus ir parodyti, kad jie suderinami, bet šį ketinimą pavyko įgyvendinti tik iš dalies. Didžiausią poveikį viduramžių (ypač ankstyvųjų) filosofams padarė jo kalėjime parašytas veikalas „Philosophiae consolatio" („Filosofijos paguoda"), kuriame pačios filosofijos (suasmenintos) vardu Δ kalba apie gyvenimą bei laimę ir galiausiai prieina prie dvasios nuostatų. Labai išpopuliarėjo dviejų sąvokų apibrėžimai: amžinybės (*aeternitas est interminabilis vitae tota simul et perfecta* – „amžinybė yra visas begalinis ir kartu

tobulas gyvenimas“) ir asmens (*persona est naturae rationales individua substantia* – „asmuo yra individuali gamtos substancija“).

Böhme Jakobas, vokiečių protestantų teosofas (vad. *Philosophus Teutonicus*), *1575 Alt Zeidenberge netoli Gerlico, †1624 Gerlice. Batsiuvys, paskui – prekybininkas. Pagrindinės Δ mistinės spekuliatyvios filosofijos temos yra Dievo esmė ir jo reiškimasis. Dievo pirmapradystėje (Δ sąvoka yra *Ungrund,* kuri maždaug atitinka *Urgrund* – pirmapradis pagrindas) skiriama dvasia, kurios esmę sudaro norėjimas, ir amžina gamta („nestygstanti gyvenimo aistra“). Iš šitos pirmapradystės Dievas amžinai gimdo ir atpažįsta save savo noruose bei kuria kìta savo paties atžvilgiu – pasaulį. Dievo esmės ir reiškimosi pažinimas bei jį atitinkantis elgesys reikalauja iš žmogaus, jo valios, kuri nukreipta į daugybę kitų individų, pasikliauti Dievu ir ištirpti jo pirmapradystės valioje, kad čia rastų viską ir visa, ko Dievas ir nori. Δ teorija tiesiogiai paveikė Angelo Silesijaus pažiūras ir dar ilgai turėjo įtakos kitiems: Fichte's Aš teorijai, Schellingo laisvės filosofijai, Hegelio absoliuto dialektikai, F. v. Baaderio spekuliatyviems siekiams ir Schelerio antropologijai, atskyrusiai dvasią ir veržimąsi.

Bollnowas Otto Friedrichas, vokiečių filosofas, *1903 Ščecine, †1999 Tiubingene. Perėmęs kai ką iš egzistencinės filosofijos (ypač Heideggerio), savo filosofiniais ir antropologiniais tyrimais stengėsi suprasti žmogaus esmę daugiausia remdamasis jo jausmų ir nuotaikų persmelktomis gyvenimo situacijomis.

Bolzano Bernardas, čekų filosofas ir matematikas, *1781 Prahoje, †1848 ten pat. Religijos filosofijos profesorius Prahoje. Iš jo logikos ir matematikos tyrinėjimų Husserlio fenomenologija gavo esminių postūmių psichologizmui filosofijoje įveikti. Δ rėmėsi viduramžių logikos tradicija. Kanto filosofiją ryžtingai atmetė ir jo pagrindinių idėjų nesuprato. Matematikoje buvo aibių teorijos, kurią vėliau pagrindė G. Cantoras, pirmtakas.

Bonaldas Louis Ambroise'as, prancūzų filosofas ir politikas, *1754 Milo, †1840 ten pat. Valstybės valdžios atkūrimo katalikų teokratijos dvasia šalininkas ir teoretikas, prieš Švietimo racionalizmą ir materializmą nukreipto tradicionalizmo pagrindėjas: pirmapradis Dievo apreiškimas davė žmonėms kalbą ir religijos bei dorovės tiesas. Tuo pagrindu reikią atnaujinti visuomenės gyvenimą.

Bonaventūras (tikr. *Giovanni di Fidanza*), italų viduramžių teologas ir mistikas, *1217 Banjoredžyje netoli Viterbo, †1274 Lione. Pranciškonų ordino generolas. Aleksandro Heilziečio mokinys. Mokė, kaip ir Tomas Akvinietis, Paryžiuje; averoizmo priešininkas, tačiau Aristotelio teoriją apie juslinį pažinimą jungė su Augustino apšviestumo teorija. Δ mistikai įtakos turėjo Bernardas Klervietis ir Hugonas Viktoriškis, o ypač Pranciškaus asmuo. Visai savarankiška filosofija, Δ nuomone, neįmanoma. Filosofija – teologijos tarnaitė, o pastarosios tikslas – įsilieti į mistiką. Pažinimo kelias, apšviestas Dievo tiesos šviesa, veda pakopomis nuo paprasto pasaulio daiktų stebėjimo per atsigręžimą į sielą, kreipimąsi į Dievą ir galiausiai į mistinės žiūros tobulybę („Itinerarium mentis in Deum“ – „Proto kelias į Dievą“, 1259). Istorijos tėkmę Δ regi suskirstytą į tris tarpsnius: laiką iki Dievo įstatymo, įstatymo laiką ir malonės laikotarpį, per kurį nematomas Bažnyčios kelias trimis atkarpomis veda nuo pradžios iki pabaigos. Tačiau Δ aiškiai nepritarė labai panašioms Jokimo Fjoriečio mintims apie istorijos raidą.

Brentano Franzas, austrų filosofas ir psichologas, *1838 Marienberge netoli Bopardo, †1917 Ciūriche. Dirbo profesoriumi Viurcburge ir Vienoje. Puikus Aristotelio žinovas. Paskatų sau rado Leibnizo veikaluose. Nesutaikomas Kanto ir vokiečių idealizmo priešiį-

ninkas. Reikalavo, kad filosofijos šaltinis būtų gamtamokslinis patyrimas ir kad filosofija griežtai laikytųsi mokslo principų. Svarbiausia Δ mokslinių interesų sritis buvo psichologija, tačiau ne kaip sielos tyrinėjimas, o kaip psichinio „intencionalumo" reiškinių aprašomoji psichologija. Perėmęs iš scholastikos intencionalumo sąvoką ir integravęs ją į savo sistemą, Δ turėjo įtakos A. v. Meinongo objektų teorijai ir parengė dirvą įveikti psichologizmą savo mokinio Husserlio fenomenologijoje. Etikoje pabrėžė meilės ir neapykantos tikrumo akivaizdumą, ir tai parengė dirvą pagrindinėms Schelerio vertybių teorijos etikos nuostatoms.

Bruno Giordano, italų filosofas, žymiausias Renesanso epochos mąstytojas, *1548 Noloje, †1600 Romoje. Dominikonas. Apkaltintas erezija, slapstėsi Vokietijoje, Prancūzijoje ir Anglijoje, 1592 buvo sučiuptas Venecijoje; Romoje atsisakęs išsižadėti savo pažiūrų, inkvizicijos sudegintas ant laužo. Graikų filosofijos, Raimundo Lulijaus ir Mikalojaus Kuziečio veikiamas, neoplatonizmo pagrindu plėtojo panteistinę metafiziką. Tikroji pastovi realybė yra visata. Tai – pasaulio sielos (Dievo) formuojama materija; tai užtikrina daugybės pavienių daiktų vienybę. Labai reikšminga naujųjų laikų metafizikai (Spinoza, Leibnizas ir kt.) buvo jo vėlesnės filosofijos pagrindinė ↗ *monados* sąvoka. Atėjusi iš antikinės filosofijos minties apie daugybinį ir būtišką vienį bei vienybę (ypač Plotino filosofijoje), toji sąvoka, Δ interpretuojama, įgijo naują turinį. Kiekviena pavienė esamybė – pati mažiausia iš jų būtų „atomas" – yra sielą turinti materialybė, t. y. monada. Monados, sutvarkytos hierarchiškai – aukščiausia monada yra Dievas, – sudaro visatą, kuri, kaip ir Dievas, yra begalinė. Todėl kiekviena monada yra pasaulio visumos veidrodis ir Dievo buvimo vieta.

Buberis Martinas, žydų religinis filosofas ir teologas, sėmęsis idėjų iš ↗ *chasidizmo*. *1878 Vienoje, †1965 Jeruzalėje. Frankfurto prie Maino ir Jeruzalės universitetų profesorius. Plėtojo žmogaus esmės, kaip „dialoginės egzistencijos", teoriją (↗ *dialoginė filosofija*). „Aš" nėra subjektas, užmezgantis santykius su kitais ar kitu; „Aš" grindžia save laikinu santykiu su „Tu" ir per tą susitikimą prieina prie „amžinojo Tu", prie Dievo („Aš ir Tu", 1923). Asmeninių santykių pasaulį reikia skirti nuo gamtos, kaip objektinio (ir moksliškai galimo tirti) patyrimo pasaulio, kuriame ir per kurį turi pasiteisinti atsakomybe grindžiamas žmonių gyvenimas drauge.

Büchneris Ludwigas, vokiečių filosofas, gydytojas, *1824 Darmštate, †1899 ten pat. Greta Karlo Vogto ir Jakobo Moleschotto įtakingiausias materialistinės populiariosios filosofijos atstovas („Jėga ir medžiaga", 1855).

budizmas, Sidhartos Gautamos, praminto Buda (skr. *Buddha* – apšviestasis), V a. pr. Kr. Šiaurės Indijoje įkurta religija. Δ doktrina, praktikuota iš pradžių vad. hinajanos (mažojo važiuoklio) mokyklose, buvo nukreipta į individo dvasinę praktiką. Išaugo iš pasaulio būties, kaip kančios ir išsivadavimo iš jos, patyrimo ir aiškinimo, kilusio iš troškimo gyventi, priklausančio nuo atsirandančių ir išnykstančių būties elementų – darmų, persmelkiančių malonumą ir skausmą, dalyvaujančių geruose ir bloguose darbuose, kurie pagal atpildo (karmos) dėsnį sukelia vis naujus (at)gimimus. Šitą kančios ratą galima pralaužti šių sąryšių ir jų šaknų įžvelgimu („apšvietimu") bei atitinkama gyvenimo praktika (einant budizmo išplėtotu „aštuonkrypčiu keliu"). Tikslas – gyventi trokštančio Aš „užgesimas" (nirvana), taigi ir išsivadavimas iš kančios. Vėliau (laikais po Kristaus gimimo) atsiradusioms mahajanos (didžiojo važiuoklio) mokykloms daugiausia būdinga tai, kad tas, kuris jau yra gerokai priartėjęs prie apšvietimo (bodisatvos), laikinai atsisako savo nirvanos, kad padėtų kitiems, antra vertus, kad nirvana pasiekiama ne tik pabaigoje, išėjus anapus, o jau

dabar įžvelgus klaidingai tikrais laikomų gyvenimo ir pasaulio reiškinių menkystę ir tuštybę. Δ, vis labiau iš Indijos plisdamas, Azijoje (ypač Kinijoje, Japonijoje) įgijo įvairių formų. Kartu su konfucianizmu, daoizmu ir kt. religijomis kūrė tuose kraštuose dvasinio gyvenimo klimatą Europos filosofavimą atitinkančiam refleksyviam mąstymui (↗ *Rytų Azijos mąstymas*). Europos filosofijoje Schopenhaueris Δ laikė giminingu savo paties neigiančios valios ir išsivadavimo iš kančios koncepcijai. Nietzsche'i Δ ir krikščionybė yra atsiradę iš valios nusilpimo, bet Δ jam atrodo vis dar realistiškesnis ir teigiamesnis, kadangi jis kovoja ne su nuodėmėmis, o su kančia, ir Dievo vaizdinį yra prašokęs jau pačiose savo ištakose.

Bultmannas Rudolfas, vokiečių liuteronų teologas, *1884 Vyfelštede (Oldenburgas), †1976 Marburge. Naujojo Testamento profesorius, nuo 1921 dirbo Marburge. Remdamasis Heideggerio egzistencine supratimo analize, mėgino Evangeliją „demitologizuoti" ir padaryti žmonėms suprantamą jos kalbą: NT paliudytas tikėjimas reikalauja išlaisvinti pasaulį transcendentuojantį ir išganymui reikšmingą turinį iš šį pasaulį objektinančio įsivaizdavimo būdo (mitų) ir egzistencinį apsisprendimą susieja su eschatologiškai orientuota gyvenimo nuostata.

Buridanas Jonas, prancūzų filosofas, *prieš 1300 Betiune, †po 1358. Okamo mokinys. Žymus nominalizmo atstovas Paryžiuje. Greta logikos ir gamtos filosofijos gilinosi į valios laisvės problemą: valia jam atrodė esanti determinuota proto, o tikėjimas ir moralinė atsakomybė neįeinantys į valios apibūdinimą. Pasakojimas apie „Δ asilą", stovintį tarp dviejų šieno kupetų ir mirštantį iš bado, jam priskiriamas be pagrindo – jo raštuose tokio pavyzdžio nėra.

būtinumas, metafizikoje (ontologijoje) – pagrindinis būties, taigi ir mąstymo būdas (↗ *modalumas*) apie ką nors, kas negali egzistuoti ir būti mąstoma kitaip, nei yra; šis Δ tinka vien Dievui, kurio taip-būtis (esmė) implikuoja jo esatį, skirtingai nuo visos baigtinės (kontingentinės, „atsitiktinės") esamybės. Būtinumu grindžiamą vadinamąjį ontologinį ↗ *Dievo buvimo įrodymą* kritikavo Kantas. Šiuolaikinės subjekto sampratos požiūriu būtis (esatis) jam nėra realus predikatas, „galimas pridėti" prie daikto sąvokos, o tik ko nors tarimas esant (jungtimi „yra") subjekto atžvilgiu, būtent jo viso erdvės ir laiko reiškinių patyrimo kontekste. Taigi Kantui patyrimo srityje (čia jis sutaria su Hume'o empirizmu) nėra Δ tiesiogine žodžio reikšme, Δ nėra ir vien (priešingai Hume'o manymui) reiškinių subjektyvus asociacinis ryšys, bet yra aprioriškai sąlygotas ir galimas siejimas pagal priežastingumo dėsnį, laikytiną būtinu objektyviu savo galiojimu: tai hipotetinis Δ. Hegeliui pasaulio procesas apskritai pagal formą yra vidine prasme ir iš esmės būtinas kaip sisteminis istorinis absoliuto savęs perteikimo procesas, nes proto forma yra Δ. Ypač griežtas šito sisteminio Δ ir istorinės tikrovės siejimo oponentas buvo Kierkegaard'as.

būtis (gr. *einai,* lot. *esse*), pagrindinė antikinės ir viduramžių ↗ *metafizikos,* ypač metafizinės ↗ *ontologijos,* ir jos tąsos naujaisiais laikais sąvoka. Veiksmažodis „būti", iš kurio išvestas daiktavardis Δ, yra pačios bendriausios reikšmės žodis, apimantis viską, tam tikru būdu ir priešpriešą „nebūti", ir žymintis pačia plačiausia reikšme ↗ *esamybės* dabartį, tiek to, kas yra šią akimirką (kas stebima), tiek ir to, kas bus (ko tikimasi), arba to, kas buvo (kas prisimenama), taip pat ir to, kas nelaikiška ir abstraktu (kaip matematikoje) arba nepaklūsta laikui ir yra amžina (kaip religiniame mąstyme). Nesvarbu, ar tai, kas turima galvoje, kai sakoma „yra" (↗ *intencija*), iškyla dabartyje ↗ *dvasiai* (mąstymui, pažinimui) ar juslumui (stebėjimui, jausmui), visada išlieka skirtumas tarp dabarties ir to, kas yra dabartyje, buvystės ir to, kas yra buvime, būties ir esa-

mybės (Heideggeris tai vadina ontologine diferencija). Metafizinei ontologinei filosofijai Δ sąvoka yra pati plačiausia. Jos ribos yra neapibrėžtos, ji neturi vienareikšmio turinio, tačiau ne tuščia: kadangi ji platesnė už visas ribojančias ir apibrėžtas sąvokas, ją galima sieti su viskuo (ir su begaliniais, ir su baigtiniais dalykais), tačiau tik analogijos būdu (↗ *analogija*). ◊ Ontologinio mąstymo pradininkas yra Parmenidas („Būtis ir mąstymas – tas pat“). Jam ir apskritai ikisokratikams jau iškilo pagrindinės filosofijos temos: Δ ir niekas, Δ ir regimybė, Δ ir tapsmas, Δ ir reiškinys. Būties nusakymo analogiją itin pabrėžė Platonas ir Aristotelis. Scholastinė viduramžių filosofija (ypač Tomas Akvinietis), remdamasi Aristoteliu, akcentuoja žmogaus ↗ *dvasioje* kaip pirmą suprantamą būties analogiškos reikšmės (kartu su siauresnėmis apriorinėmis ↗ *modalumų* ir ↗ *kategorijų* sąvokomis) primatą (plg. ↗ *a priori*) bet kokios dėl šito būties supratimo galimos esamybės, jos apibrėžtos esmės pažinimo atžvilgiu. Būties sąvoka pirmiausia konstatuojamas esamybės buvimo procesas (*esse est actus;* ↗ *aktas*), tačiau savarankiškai esamybei (substancijai) pripažįstama pirmenybė prieš nesavarankišką esamybę (akcidenciją). Drauge sukuriama ir daugybė sąvokų, kurios logiškai yra tos pačios beribės apimties kaip ir Δ sąvoka, yra lygiai taip pat platesnės už kategorines ir modalines sąvokas ir todėl gali Δ sąvoką pakeisti: tai ↗ *transcendentalijos*. Daugeliu atžvilgių jos implicitiškai išreiškia tai, kas suprantama ir Δ sąvoka (Δ kaip tiesos, gėrio, vienio ir t. t. Δ). Tuo, kad Δ sąvoka pagal analogiją nusidriekia į baigtinybę ir begalybę, ji glaudžiai susijusi su ↗ *Dievo* sąvoka: čia Δ įprasminama kaip tobulybė ir ↗ *amžinybė,* kur baigtinė ir laikina esybė tik dalyvauja (↗ *participacija*). Naujųjų laikų subjektinėje filosofijoje Δ sąvokos reikšmingumas mažėja ir užleidžia vietą ↗ *sąmonės* sąvokai. Pvz., Kantas (vėliau daręs poveikį vokiečių idealizmui) skiria tik mąstomą, bet nepažinią daikto savaime būtį (↗ *savaime*) nuo reiškinio ir objekto būties, duotos juslinei stebinčiai ir samprotinei pažįstančiai sąmonei. Metafizinės ontologinės Δ idėjos prasmę ir reikšmę visiškai neigia įvairios pozityvizmo srovės. Heideggeris istorinį Δ sampratos kitimą aiškina pačios Δ istorija („lemtimi“), taip pat ir jau nuo metafizikos atsiradimo prasidėjusiu Δ traukimusi ir atitinkamu jos užmiršimu. Levinui Δ mąstymas ir Δ sakymas (ontologija) reiškia visko ir bet ko surinkimą į disponuojamą dabartį, kurią etiškai atveria kito žmogaus („veido“) egzistavimas (↗ *kita,* ↗ *svetimumas*).

C

Campanella Tommaso (iki įšventinimo vienuoliu *Giovanni Domenico*), italų filosofas, *1568 Stile (Kalabrija), †1639 Paryžiuje. Aiškino esant dvejopą apreiškimą – Šv. Rašto žodžiais ir gamta. Pastarosios pažinimas prasideda jusliniu suvokimu, tačiau viskas baigiasi Dievo idėjų daiktuose įžvelgimu. Jo romanas apie valstybę „Saulės miestas" („Civitas solis", 1602) yra katalikų visuotinės monarchijos utopija.

Camus Albert'as, prancūzų rašytojas, *1913 Mondovyje (Alžyras), †1960 netoli Paryžiaus. Δ kūriniuose žmogaus gyvenimas yra ↗ *absurdas;* nepaisant nevilties jį vis dėlto reikia iškęsti, o jo žmoniškumą (t. y. iš esmės didumą ir orumą) išlaikyti tik priešinantis beprasmybei; pagrindinė nuostata išryškėja tarp dviejų kraštutinumų: kontempliatyvaus bėgimo iš pasaulio ir ideologiškai užgrūdinto veiklumo. Nors Δ atrodo artimas egzistencializmui, pvz., J. P. Sartres'o, bet jo teigiamas gyvenimo absurdiškumas netapatintinas su „nieku", ir egzistencija neturi pirmenybės žmogaus esmės (prigimties) atžvilgiu.

Carnapas Rudolfas, austrų filosofas ir logikas, *1891 Vupertalyje, †1970 Santa Monikoje (Kalifornija). Dirbo filosofijos profesoriumi Vienos ir Prahos universitetuose, nuo 1936 Čikagoje. ↗ *Vienos būrelio* dalyvis, pagrindinis loginio pozityvizmo atstovas. Jo loginės kalbos sintaksės, semantikos ir indukcinės logikos darbai filosofine prasme yra orientuoti į matematinį ir gamtamokslinį tikslumo idealą. Metafizinės problemos išsisprendžia pačios kaip tariamos problemos. Metafizinis filosofavimas – ne kas kita, kaip tam tikra poetinė fikcija, iš išorės įvilkta į mokslinės sąvokinės analizės drabužį ir todėl pretenduojanti į mokslinį pagrįstumą ir tiesą.

Cartesius R. ↗ R. *Descartes'as*.

Carusas Carlas Gustavas, vokiečių gydytojas, filosofas ir tapytojas, *1789 Leipcige, †1869 Dresdene. Nuo 1814 profesorius Dresdene. Goethe's ir Schellingo veikiamas, kosmą suprato kaip organizmą. Pabrėžė pasąmonės, kaip kilmės šaltinio, reikšmę ir sąmoningam sielos gyvenimui. Parengė dirvą charakterologijai (kūnas yra sielos raiška). Naujai suprasti jo raštus padėjo L. Klagesas.

Cassireris Ernstas, vokiečių filosofas, *1874 Vroclave, †1945 Prinstone. Filosofijos profesorius Hamburge, Oksforde, Geteborge, nuo 1941 Niujorke. Neokantizmo Marburgo mokyklos formalaus nagrinėjimo būdą taikė filosofijos istorijai, ypač pažinimo problemai šiuolaikinėje istorijoje. Pasaulio naujųjų laikų gamtamokslinio pažinimo atsiradimą laikė pagrįstu tuo, kad tradicinę substancijos sąvoką pakeitė funkcijos sąvoka, t. y. kad buvo pereita nuo daiktiškos reiškinių esmės vaizdinių prie dėsningo jų sąryšio (santykių, funkcijų) vaizdinių. Ypač reikšmingos buvo jo pastangos „įvairias istorines pasaulio supratimo formas tiksliai atskirti vieną nuo kitos" kaip kūrybinės žmogaus dvasios „simbolines formas", kurios pagrindiniais bruožais reiškiasi kalboje, mituose, moksle.

causa (lot.), ↗ *priežastis,* ↗ *pagrindas*. Scholastinėje filosofijoje skiriama: Δ *materialis* (materialioji priežastis), Δ *formalis* (formalioji priežastis), Δ *efficiens* (veikiančioji priežastis kaip Δ *principalis*, pagrindinė, ir kaip Δ *instrumentalis*, priežastis-priemonė), Δ *finalis* (tikslo priežastis), Δ *prima* (pirmoji prie-

žastis, Dievas), kurios atžvilgiu visos kitos yra *causae secundariae* (antrinės priežastys). Formaliajai priežasčiai, Δ *formalis,* dažnai prilygsta Δ *exemplaris* (priežastis-pavyzdys, siejama su Platono idėja). – Sąvoką Δ *sui* (paties savęs priežastis) pirmiausia vartojo Spinoza Dievui apibūdinti, kadangi jo esmė yra jo būties priežastis.

chaosas (gr. *chaos*), tuščia erdvė, praraja (atitinkamos indoeuropietiškos šaknys reiškia „žiojėti"). Daugelyje pasaulio kūrimo mitų Δ vaidina svarbų vaidmenį (pvz., Hesiodo teogonijoje: erdvė prieš atsirandant visiems daiktams buvo netvarkinga pirminė medžiaga; Biblijos „Pradžios knygoje" kalbama apie *tohuvabohu*). Filosofijoje chaosą mini Anaksimandras, Platonas ir Aristotelis, Raimundas Lulijus („Liber chaos"), Schellingas, Baaderis ir kt. iki Nietzsche's. Schellingas veikale „Apie žmogaus laisvės esmę" išsako tokią mintį: pasaulyje regime viską sutvarkyta, „bet pagrindą vis dar sudaro tai, kas nepaklūsta taisyklėms – tarsi tai galėtų vėl staiga prasiveržti", ir niekur nematyti, kad tvarka ir forma „galėtų kur būti pirminiai dalykai; susidaro įspūdis, jog tvarka skynėsi kelią pirminiame chaose". Dar ↗ *kosmas*. Šiuolaikinis mokslas tiria chaotinių būsenų perėjimus į tvarkingas, nors dėl fizikinių sąryšių kompleksiškumo ir nelinijiškumo nėra patikimo būdo prognozėms apskaičiuoti. Senoji mitologinė, o paskui ir filosofinė Δ ir kosmo santykio problema čia įgyja empirinio mokslo pamatą. Filosofinė Δ sąvoka turėjo ikiempirinę reikšmę.

chasidizmas (hebr. *chassid* – dievobaimingas), rabino Izraelio Baalo Šem Towo (1699–1760) Lenkijoje įkurtas ir Rumunijoje, Vengrijoje, Lietuvoje paplitęs žydų religinis sąjūdis, kurio pasaulio ir Dievo samprata šliejosi prie kabalos (XIII a. pietų Prancūzijoje ir Ispanijoje atsiradusios žydų mistikos pagrindinės srovės), bet nuo intelektualistinio rabinistinio judaizmo iš esmės skyrėsi jausmo pabrėžimu; sudėtine tarnavimo Dievui bei bendra religinio gyvenimo dalimi laikė džiaugsmą. Naujaisiais laikais Δ idėjas vertimais ir interpretacijomis atgaivino M. Buberis.

chiliazmas (gr. *chilioi* – tūkstantis), Jono apokalipse (Apr 20,4) paremtas Dievo „tūkstantmetės karalystės" prieš pasaulio pabaigą laukimas (antrasis Kristaus atėjimas, Paskutinis teismas). Chiliastinis mąstymas, kuriam ryškiausiai atstovavo Ireniejus (Origenas, Jeronimas ir ypač Augustinas su šiuo mąstymu kovojo) ir kuris liaudyje bei kai kuriuose religiniuose sąjūdžiuose niekad neužgeso ir protarpiais vis sustiprėdavo, per ilgą teologijos ir filosofijos istoriją susilaukė visokių aptarinėjimų (Jokimas Fjorietis), buvo daug kartų plėtojamas ir pertvarkomas (Lessingas: „naujos amžinos Evangelijos" metas; Kantas: tarptautinės teisės garantuotas „amžinos taikos" metas; Marxas: porevoliucinė laisvės karalystė, pakeisianti iki tol viešpatavusią būtinumo karalystę).

Chomsky Noamas Avramas, JAV filosofas, kalbininkas, *1928 Filadelfijoje. 1950 profesorius Kembridže (Masačusetso valstija). Savo generatyvinėje gramatikoje mėgina nustatyti transformacijos taisykles, pagal kurias iš pagrindinių įgimtų žmogaus kalbos struktūrų atitinkamoje kalboje kūrybiškai gali būti sudaromi ir suprantami sakiniai (gilumos ir paviršiaus struktūros).

chorizma (gr. *chorismos* – atskyrimas, išskyrimas), Platono kritikoje ir interpretacijose dažnai vartojama sąvoka, reiškianti „prarają" tarp dvasinio amžinojo (idėjų) ir laikino juslėmis suvokiamų reiškinių (fenomenų) pasaulio. Iš esmės Platoną šitaip aiškino jau Aristotelis. Tačiau sąvoka Δ tokia reikšme imta vartoti tik nuo XX a. pradžios (ypač E. Hoffmannas). Iš tikrųjų Platonas teigė, kad fizinis pasaulis įgyja būtį tik dalyvaudamas (*methexis,*

↗ *participacija*) tikrame idėjų pasaulyje, todėl toks Δ aiškinimas atrodo abejotinas.

Chrisipas *(Chrisippos)* Solietis (Kilikija), graikų filosofas (spėjama, jį buvus semitų kilmės), gyvenęs apie 281–208 pr. Kr. Iš pradžių buvo Atėnų Akademijos klausytojas, paskui kaip Kleanto įpėdinis perėmė vadovavimą Atėnų stoikų mokyklai. Savo dialektiniais loginiais įrodinėjimais jis suteikė stoicizmui naują sisteminį pagrindą, todėl laikomas „antruoju stoicizmo kūrėju".

Ciceronas *(Cicero)* Markas Tulijus, senovės Romos politinis veikėjas ir rašytojas, *106 pr. Kr. Arpine, †43 pr. Kr. (nužudytas M. Antonijaus įsakymu). Laikomas žymiausiu antikos oratoriumi po Demosteno. Jo filosofijos raštai eklektiški (ypač ryški Panaitijo ir Poseidonijo įtaka). Didžiausias nuopelnas tas, kad graikų kultūrą ir mąstymą perteikė romėnų pasauliui. Δ įtvirtino *humanitas* (žmoniškumo) sąvoką, padėjo pamatus filosofinei kalbai apskritai. Krikščionių bažnyčios ginčuose su antika Δ veikalai darė didelį poveikį Jeronimui, Ambraziejui, Augustinui (Cicerono „Hortenzijus").

Claubergas Johannas Christophas, vokiečių filosofas ir teologas, *1622 Zolingene, †1665 Duisburge. Profesoriavo Leidene, Herborne ir Duisburge. Iš pradžių laikėsi aristotelinės tradicijos, paskui ryžtingai pasuko į kartezianizmą. Pasak R. Göckelio (Goclenijaus) ir J. Mikraelijaus, jis vienas pirmųjų pavartojo terminą „ontologija" (veikale „Metafizika", 1656); ontologiją jis dar vadino ir „ontosofija" („Ontosophia", 1647, nauja redakcija 1660).

cogito, ergo sum (lot.: mąstau, taigi esu), pirmas ir visai tikras principas, kurį Descartes'as surado, ieškodamas tvirto žinojimo pamato (*fundamentum inconcussum certitudinis*). Tuo principu turi remtis kiekvienas tikras pažinimas, nes jis savaime duoda tiesos (tikrumo) kriterijus kiekvienam paskesniam teiginiui – aiškumą ir ryškumą (*claritas et distinctio*). Jis liudija ↗ *sąmonės* tapatumą su savimi kaip su įsisąmoninta būtimi ir teikia matą galimam neabejojamai teisingam mąstymo ir mąstomos tikros būties atitikimui. Naujaisiais laikais netarpiškas savęs paties tikrumas vėl pasidarė pagrindiniu principu Husserlio fenomenologijoje.

Cohenas Hermannas, vokiečių neokantizmo Marburgo mokyklos kūrėjas, *1842 Kosvige (Anhaltas), †1918 Berlyne. Psichologiniam Kanto aiškinimui priešpriešino transcendentalinių grynosios sąmonės pagrindų analizę kaip loginę, etinę ir estetinę sąmonę. Paskutiniaisiais gyvenimo metais grįžo prie religinio filosofinio žydų religijos šaltinių apmąstymo.

coincidentia oppositorum (lot. priešybių sutapimas), Mikalojui Kuziečiui – pagrindinis (Dievo) tiesos bruožas; toji tiesa žmogaus dvasiai atsiveria tada, kai jis išmokslintame nežinojime (↗ *docta ignorantia*) suvokia save kaip pažįstantį baigtinius dalykus. Juk žmogus pažįsta lygindamas daugybę skirtingų objektų kaip ribotų (daugiau ir mažiau, didesnis ir mažesnis). Begalybės tiesa, kitaip negu skirtingų dalykų tiesa, yra maksimumas, kuris nesuvokiamoje vienybėje sutampa su minimumu. *Toji* tiesa atsiskleidžia kaip išliekanti nesuvokiamybė pačiame baigtiniame suvokime. Taigi Mikalojui Kuziečiui skirtumas tarp Dievo ir pasaulio lieka tiesioginis ir neperteikiamas; G. Bruno Δ aiškina panteistiškai, o Hegelis mėgina jį įveikti dialektika.

Comte'as Auguste'as, prancūzų filosofas ir sociologas, *1798 Monpeljė, †1857 Paryžiuje. Sociologija, jo manymu, tikslus mokslas apie žmogaus gyvenimo visuomenėje dėsnius; šis mokslas sudarąs visų mokslų sistemos viršūnę. Δ buvo pradininkas pozityvizmo, kurio tikėjimą pažanga išreiškė trijų stadijų dėsnis: žmonijos vystymasis nuo teologinės stadijos ci-

na prie metafizinės ir paskui prie pozityvios mokslinės. Su tuo susijusi pagrindinė Δ mokslinė pragmatinė tezė: *savoir pour prévoir, prévoir pour prévenir* („žinoti, kad numatytum, numatyti, kad valdytum").

Condillacas Étienne'as Bonnot de, prancūzų filosofas, *1715 Grenoblyje, †1780 Fliu prie Bogensi. Remdamasis Locke'u, plėtojo radikalų sensualizmą: visi dvasios ir sielos procesai ir turiniai yra juslinių pojūčių transformacijos.

Condorcet Antoine'as de, prancūzų filosofas, matematikas ir politikas, *1743 Ribemone (Pikardija), †1794 Paryžiuje (kaip žirondistas kalėjime). Diderot „Enciklopedijos" bendradarbis. Remdamasi prigimtiniu žmogaus gerumu ir gebėjimu tobulėti, Δ istorijos teorija teigia neribotą pažangą, kurios tikslas – visų žmonių lygybė.

Croce Benedetas, italų filosofas, *1866 Peskaserolyje (Abrucis), †1952 Neapolyje. Greta M. Gentile's žymus neoidealizmo Italijoje atstovas. Δ veikale „Dvasios filosofija" (1902–1917) jaučiama G. Vico ir ypač Hegelio įtaka. Tikrovė – tai pati save plėtojanti dvasia. Ta plėtotė istorijoje pereina pagrindines teorinės (estetinės intuityvios bei sąvokinės loginės) ir praktinės (ekonominės bei moralinės) veiklos formas.

D

dabartis, patyrimu pagrįstoje sampratoje – ne abstrakčiai įsivaizduojamas, tįsumo neturintis dabarties momentas, o (nors ir trumpas) laiko tarpsnis, įsivaizduojamas kaip dabartis, prisimintos praeities *kaip* praeities dabartis ir laukiamos ateities *kaip* ateities dabartis, gyvenamoji ↗ *akimirka*. Metafizinės tradicijos filosofijoje Δ turi pirmenybę prieš kitus du laiko modusus (Augustinas: ji yra dabarties, praeities ir ateities Δ) ir virsta pagrindiniu būties bruožu: būtis tikrąja žodžio reikšme reiškia buvimą dabar, čia-būtį, esatį. Perdėm ji iškeliama, kai prilyginama tobulai Δ, Dievo ↗ *amžinybei* (Boecijus: *nunc stans;* Eckhartas: amžinoji Δ; Tomas Akvinietis: Dievo visurbuvystė; Hegelis: absoliuti Δ, visą laiką apimanti pati savyje). Kantui laikas yra gryna stebėjimo forma, kuri, skirtingai negu praeinantys reiškiniai, (dabar) „lieka ir nesikeičia". Husserlio filosofijoje dabarties sąmonė yra pirminis laiko suvokimas, susidedantis iš to, kas praeina, ir to, kas ateina. Heideggeris kritikuoja metafizinę būties ir laiko aiškinimo redukciją į vieną – dabarties – modusą, mėgindamas įrodyti trijų modusų egzistencinį kilmės vienalaikiškumą (ir tuo suteikdamas tam tikrą pirmenybę ateičiai). Istoriniam mąstymui, darančiam prielaidą apie bendrą daugelio patiriančiųjų Δ, kyla nevienalaikių dalykų vienalaikiškumo problema (tarp kita ko, pirmiausia gvildenant įvairių kultūrų sąveikas).

daiktas reiškia pirmiausia jusliškai suvokiamą atskirybę, paskui dalykinę sąsają, galiausiai visa, kas yra, ir jo dalykinį apibrėžtumą. Δ yra tai, apie ką mąstoma (lot. žodis *res* kilęs iš *reri* – skaičiuoti, manyti, spręsti). Scholastinėje filosofijoje *res* priklauso prie visa, kas yra, transcendentalinių būties apibrėžčių. Tačiau pati mąstanti esybė daiktu gali būti pavadinta tik ypatinga prasme. Naujaisiais laikais dėl to kilo problema, nes Descartes'as mąstančią esybę traktavo kaip *res cogitans* (mąstantį daiktą). ◊ Siaurąja reikšme Δ reiškia tik tai, kas juslėmis suvokiama erdvėje ir laike („daiktų pasaulis"). Todėl Kantas skiria filosofinį daiktą, kaip reiškinį ir objektą (fenomeną) suvokiančiam ir pažįstančiam subjektui, ir nepažinius, bet mąstomus „daiktus savaime" (noumenus).

daimonas (gr. *daimōn,* lot. *daemon* – dievybė, paslaptinga dieviška būtybė), demonas, tarpinė būtybė tarp Dievo ir žmogaus; Platono liudijimu, Sokratui daimonizmas (gr. *daimonion* – dieviškasis) reiškė vidinį balsą, kuris kaip intuicija (nuojauta) kokioje nors situacijoje sulaiko nuo neteisingo teiginio arba veiksmo, bet nesuteikia pozityviai apibrėžto patarimo.

dao (kin. kelias, nuoroda), pagrindinė kinų dvasios istorijos, ypač Lao Dzi priskiriamos (arba jo mokykloje parašytos) knygos „Dao De Dzing" („Dao ir dorybė"), sąvoka; vėliau ši teorija pavadinta *daoizmu*. Europos filosofijos požiūriu Δ reiškia būties pagrindą, kuris *ne*veikdamas daro pasaulį, tvarka nesiskiriantį nuo individų ir socialinio gyvenimo formų tvarkos. Su šita kosmine derme reikia žmogui sutapti tarsi betiksliu veikimu (iš tiesų *ne*veikimu). Dar ↗ *Rytų Azijos mąstymas*.

darbas, bet kokia planinga žmogaus veikla, keičianti daiktus ir būsenas kaip gamtines ir socialines duotybes. Δ naudoja energetines ir instrumentines priemones, kad būtų patenkinami žmonių poreikiai, bet jis taip pat kuria ir savo priemones, ir pačius poreikius. Įvairiais

istorijos laikotarpiais Δ reikšmė ir vertė buvo labai nevienoda.

Antikoje Δ buvo neigiama sąvoka: *a-scholia* (gr.). ir *neg-otium* (lot.) reiškia nelaisvą veiklą (ypač fizinį Δ). Politinė, mokslinė ir kultūrinė veikla buvo laisvųjų žmonių privilegija ir jokiu būdu nereiškė Δ. Kitokią Δ sampratą pateikė judaizmas ir krikščionybė. Δ – tai Dievo prakeiksmas (gimtosios nuodėmės padarinys), bet kartu ir jo duota priedermė („...pripildykite žemę ir ją paverkite..." – Pr 1,28). Panaikinus vergovę ir paskui viduramžių baudžiavinę priklausomybę, o ypač naujaisiais laikais kaip akivaizdžią tiesą suvokus žmogų esant autonomišką subjektą, kad ir svetimą gamtai, bet gebantį ja naudotis ir iš visuomenės autoritetų reikalaujantį protingos legitimacijos, – Δ, ir fizinis, ir protinis, įgijo šiuolaikinę reikšmę. Pagrindiniai jo bruožai esmingai nesikeičia ir prasidėjus perėjimui iš aukšta technika disponuojančios industrinės visuomenės į informacinę. Pasaulis darosi ištisiniu darbo lauku, Δ – pasaulio humanizavimo verslu, žmogus – darbininku, jo *ethos* – darbo *ethos*, kuriame glūdi ne tik pareiga dirbti, bet ir teisė į Δ, nes darbe žmogus realizuoja pats save ir išsaugo socialinius ryšius. ◊ Radikaliai Δ kritikavo pirmiausia Marxas: ne principinę humanišką ir universalią Δ reikšmę, o dėl darbo pasidalijimo ir visuomenės susiskaidymo į klases atsiradusį realų susidvejinimą, kuris taip pat realiai turi būti įveiktas politiniu ir ekonominiu revoliucijos darbu (o ne spekuliatyviai susitaikant, kaip tai įvyksta Hegelio absoliučioje dvasioje, kuri save suformavo pati iš savęs; ↗ *susvetimėjimas*). Šiuolaikinės Δ kritikos centre – ne tik begalinės darbo našumo kėlimo pretenzijos, bet ir santykis su gamta, kuri nėra jai pačiai prasmės neturinčio priemonių arsenalo taikymo objektas ir tik žmogaus Δ dėka įgyja reikšmę ir prasmę.

darvinizmas, Ch. Darwino gyvūnų rūšių atsiradimo teorija (1859), pagal kurią ši evoliucija vyko „kovoje už būvį" natūralios atrankos būdu: išlieka tie gyvūnai, kuriems geriausiai pavyko prisitaikyti prie aplinkos, ir paveldimos jų savybės formuoja rūšis. Prisitaikymų įvairovė randasi dėl pavienių individų atsitiktinių nukrypimų (vėliau pavadintų mutacijomis) nuo tų polinkių, kuriuos jie paveldėjo iš tėvų kartos. Senesnioji kilmės (descendencijos) teorijos forma, kuriai pirmiausia atstovavo J. de Lamarckas, rėmėsi „įgytų savybių" paveldėjimo idėja.

dedukcija (lot. *deductio* – išvedimas), formalus loginis ypatingybės išvedimas iš visuotinybės (↗ *samprotavimas;* ↗ *silogizmas*). Priešingybė – indukcija. Kantas skiria empirinę Δ, nurodančią, kaip sąvoka įgyjama iš objektinio patyrimo ir refleksijos, ir transcendentalinę Δ, nurodančią, kaip sąvokos *a priori,* t. y. samprotavimo kategorijos, gali sietis su objektais.

definicija (lot. *definitio* – apribojimas, sąvokos apibrėžimas), apibrėžimas, sąvokos ir kartu ja nusakomo dalyko esmės apibrėžimas pateikiant visus būtinus požymius ir platesnį semantinį lauką, iš kurio šitie požymiai sąvoką arba dalyką išskiria; pagal scholastinę tradiciją būdavo nurodoma artimiausia aukštesnioji giminė (*genus proximum*) ir būdingas rūšinis skirtumas (*differentia specifica*). Realiajai Δ svarbiausia yra sąvokos arba suvoktino dalyko esmė, o nominalioji Δ atskleidžia naujai įvestos sąvokos (žodžio) reikšmę ir vartoseną. Kadangi kiekviena Δ remiasi kitu semantiniu lauku, kurį patį dar reikia apibrėžti, apibrėžimų eilė galiausiai priveda prie šituo būdu daugiau nebeapibrėžiamų pagrindinių sąvokų ir dalykinių turinių. Tada vietoj Δ teikiami tokiais atvejais neišvengiamų prielaidų aiškinimai.

deizmas (lot. *deus* – Dievas), tikėjimas transcendentiniu ir asmenybišku Dievu, kuris, nors ir yra sukūręs pasaulį su jame galiojančiais dėsniais, bet daugiau į jo reikalus (gamtą ir istoriją) nesikišąs. Plg. ↗ *teizmas*. Istorijos požiūriu

Δ yra ↗ *Švietimui* būdinga proto religija, kuri atsirado XVII a. Anglijoje (pagrindinis atstovas – Herbertas Cherbury; XVIII a. – „laisvamaniai" Tolandas, Collinsas, Tindalas), po to greitai persimetė į Prancūziją (Voltaire'as ir enciklopedistai), kur iš dalies virto ateizmu. Vokietijoje Δ pasirodė tik XVIII a. viduryje (ypač kai Lessingas išleido vadinamuosius Reimaruso „Volfenbiutelio fragmentus").

demitologizacija, ↗ R. *Bultmanno* pradėtas vartoti terminas, reiškiantis (kilusį veikiant Heideggerio egzistencinei analizei) hermeneutinį sumanymą šiuolaikiniams žmonėms padaryti suprantamą NT skelbiamą gerąją žinią, išvadavus tikėjimo ir apreiškimo kalbą iš mitologinių pasaulio vaizdinių, atsispindėjusių NT kalboje, ir išryškinus jos pagrindinę orientacinę reikšmę krikščioniškam žmonių gyvenimui pasaulyje.

demiurgas (gr. *dēmiourgos* – amatininkas, kūrėjas), Platono filosofijoje – dieviškasis pasaulio kūrėjas, iš chaotiškos erdvės formuojantis pasaulį pagal idėjų pavyzdį. Plotinui Δ yra pasaulį persmelkianti dvasia arba, kitaip sakant, pasaulio siela. Kai kurie gnostikai Δ atskiria nuo Dievo ir laiko jam pavaldžiu pasaulio kūrimo principu.

Demokritas *(Dēmokritos)*, graikų filosofas, ↗ *ikisokratikas,* gyvenęs apie 460–370 pr. Kr. Abderoje (Trakija). Atomizmo pirmtakas. Atomai – mažiausios materialios, kokybiškai vienodos, bet kiekybiškai (forma, dydžiu, derinių tvarka) skirtingos dalelės, iš kurių sudaryti tikrovės daiktai. Tarp dalelių yra tuštuma. Amžinai gūsiais judėdamos, jos maišosi, telkiasi ir sklaidosi („daiktų" radimasis ir nykimas). Taip pat ir siela sudaryta iš (ypač subtilių) atomų. Joje vykstantys procesai (suvokimas, mąstymas ir kt.) – tai mechaniniai judesiai, sukeliami daiktų išsiliejimų. Todėl Δ laikomas ir materializmo tėvu. Aukščiausias jo eudaimonistinės etikos tikslas – ne juslinis pasitenkinimas ir išoriniai turtai, o giedra ramybė, įgyjama laikantis saiko ir įstatymų.

Descartes'as René, prancūzų filosofas ir matematikas, *1596 La Hajė (Turinas), †1650 Stokholme. Nors Δ ir neketino tradicinio filosofavimo, kuris (nuo Parmenido, Platono ir Aristotelio laikų) iš esmės buvo apibrėžtas kaip savaime suprantamas būties ir mąstymo (dvasios, proto) sąryšis, revoliuciškai pertvarkyti, o tik norėjo nepajudinamai sutvirtinti jo pamatus, vis dėlto jo filosofija buvo lemiamas posūkis į naujųjų laikų subjektyvumo metafiziką. Keldamas metodinę abejonę dėl visko, jis randa neabejojamą pamatą – tiesioginį savęs tikrumą (čia primindamas Augustiną) mąstymo procese – kaip egzistuojančią substanciją, kaip „dvasią" (Δ filosofijoje ji atitinka ir „sielą", ne kaip gyvo kūno būties formą, bet nuo jo atskirą): *Cogito, ergo sum* („Mąstau, taigi egzistuoju"; aš mąstau, ir tai jau pasako, kad aš esu). Baigtinė dvasinė esamybė (*res cogitans finita*) pasirodo esanti pradinė substancija arba subjektas; tai pirmoji ir artimiausia neatsiejamo mąstymo ir būties sąryšio vieta (veikalas „Meditationes de prima philosophia" – „Metafiziniai apmąstymai", 1641). Todėl iš tos esamybės vaizdinio (idėjos) galima įgyti kitų vaizdinių tiesos tikrumo kriterijus, būtent „aiškumą ir ryškumą". Visi *a priori* duoti pagrindiniai pastovūs ir nekintami vaizdiniai (*ideae innatiae* – „įgimtosios idėjos") tenkina šiuos kriterijus, taigi yra teisingi, kitaip sakant, juos atitinka mąstymas kaip tikra esamybė. Tai ypač tinka idėjai Dievo, kaip begalinės ir tobulos mąstančios esamybės (*res cogitans infinita*), kurią baigtinis mąstantysis nuo jo besiskiriančiame savęs žinojime visuomet jau žino. Prie šitos Δ minties šliejasi vėliau Kanto pavadintas ir kritikuotas ontologinis Dievo buvimo įrodymas (kurį panašiai jau buvo traktavę Anzelmas Kenterberietis ir kt.): tobulybės idėja būtinai reiškia tos tobulybės buvimą. Lygiai taip pat aiški ir ryški, t. y. tikra, yra pasaulio idėja, tačiau tik kaip tįsumo apibrėžtos baigtinės esa-

mybės (*res extensa* – tįsus daiktas), kaip vienintelio visuminio kūno (↗ *mechanizmas*), kurio dalis ir mechaninį judėjimą galima matematiškai kiekybiškai apskaičiuoti. Tariamai savarankiškų pavienių juslinių reiškinių kokybių (vėliau pavadintų „antrinėmis" kokybėmis) suvokimo vaizdiniai neatitinka tikrumo kriterijų ir todėl aiškintini kiekybiniais santykiais (veikalas „Principia philosophiae" – „Filosofijos pradai", 1644). Išplėtotos moralės filosofijos Δ nepaliko. Jai reikėtų visų (metafizika pagrįstų) mokslų tobulybės. Kol to nėra, galioja tradicija ir praktine patirtimi paremta provizorinė moralė. Kaip matematikas, Δ pagarsėjo jo (Kartezijaus) vardu vadinama koordinačių sistema ir kaip analizinės geometrijos pradininkas. Δ filosofijoje kylančios problemos skatino tolesnę ↗ *racionalizmo*, kurio nesutaikinamu priešininku tapo ↗ *empirizmas*, plėtotę (Spinoza, Leibnizas).

Δ filosofijoje glūdi šiuolaikinių pažinimo teorijų nagrinėjamos tikrumo ir metodo problemos šaknys. Δ suteikė pirmenybę psichologiškai ir transcendentališkai interpretuojamam ↗ *subjektui* (↗ *sąmonė*) objekto atžvilgiu. Griežtai skirdama mąstymą ir tįsią materiją, dvasią ir grynai matematiškai kiekybiškai struktūrišką gamtos pasaulį (karteziškasis dualizmas; subjekto ir objekto išskyrimas), Δ filosofija padarė didžiulį poveikį naujųjų laikų gamtamoksliniam mąstymui ir kartu mūsų technologiniam amžiui.

descendencijos teorija (lot. *descendere* – nužengti, būti kilusiam), kilmės teorija. ↗ *Evoliucionizmas*.

deskripcija ↗ *aprašymas*.

dėsnis, kiekviena vyksmo gamtoje arba visuomenės gyvenime, mąstymo arba veiksmų, turinčių daug įvairių reikšmių, taisyklė arba norma; pagal formą skiriami empiriniai ir aprioriniai, tikimybiniai ir dinaminiai Δ, pagal turinį – gamtos (fizikos plačiąja reikšme) ir mąstymo (logikos) bei iš laisvės veikti (etikos) kylantys Δ, kurie dar skirstomi į porūšius (elgsenos srityje, pvz., moralės, politikos, teisės ir kt. Δ). Pati Δ sąvoka kilo iš graikų teisės (↗ *nomos*) ir paskui, kaip analoginė sąvoka, įgijo įvairaus taikymo galimybes.

Destutt de Tracy Antoine'as Louis Claude'as, prancūzų filosofas ir politikas, *1754 Paryžiuje, †1836 ten pat. Svarbiausias prancūzų Švietimo epochos sensualizmo atstovas (kartu su Condillacu). Į filosofiją įvedė ideologijos sąvoką, bet ją suprato kaip „mokslą apie idėjas" suvokimo vaizdinių, kurie perteikia ir apibrėžia bet kokį pažinimą, prasme.

determinizmas (lot. *determinare* – apibrėžti), koncepcija apie ištisinį dėsningą tikrovės apibrėžtumą, kai visi įvykiai paaiškinami jų priežastimis (↗ *priežastingumas*), todėl ir būsimus įvykius iš esmės galima numatyti (↗ *Laplace'o protas*); šia prasme Δ yra metodologinė šiuolaikinio (gamtos) mokslo prielaida, tačiau pagal kvantų teoriją netinka mikrofizikiniams reiškiniams, kurie apibūdintini veikiau statistiniais dėsningumais. Δ vadinama ir teorija, teigianti, kad tikslinius žmogaus valios pasireiškimus būtinai lemia išorinės ir vidinės priežastys, todėl negali būti jokios valios ↗ *laisvės*. Nuosekliausiai Δ realizuotas Spinozos sistemoje.

Deus sive natura (lot. Dievas arba gamta), Spinozos teiginys (pavadintas panteistiniu) apie Dievo ir gamtos tapatumą, nes gamta būtinai kylanti iš Dievo esmės (esanti Dievo substancijos atributas).

Dewey Johnas, JAV filosofas, *1859 Berlingtone, †1952 Niujorke. Pragmatizmu vadinama Δ filosofija smarkiai paveikė amerikiečių auklėjimo sistemą. Pagrindinis Δ filosofijos tikslas – individo gyvenimo aplinką, į kurią įeina visa, kas žmogui naudinga ir būtina, suderinti su visuomenės gyvenimo aplinka, visuomenės,

kuri tikslingai organizuoja ir tvarko individo gyvenseną *ir* aukštesnę visumą (demokratiją). Kadangi mąstymas ir pažinimas galiausiai turi tokią gyvenimą tvarkančią funkciją, savo filosofiją Δ vadino „instrumentiniu eksperimentalizmu" arba „instrumentalizmu".

dialektika (gr. *dialektikē < dialegomai* – kalbuosi, diskutuoju), disputo, ginčo menas; jau antikoje priklausė filosofijos sričiai. Sokratas ir Platonas kritikavo sofistų Δ kaip gryną įtikinėjimo meną. Paties Platono ir Aristotelio filosofijoje Δ yra metodas klausimais ir atsakymais išsiaiškinti dalyko esmę, Platono žodžiais – „idėją", ir motyvuojant išryškinti sąryšį, kuriame kiekviena idėja, kiekviena esmė yra hierarchiškai sutvarkytoje būties struktūroje. Nors Aristotelis Δ metodą savo logikoje aptaria irgi atskirai, tačiau jam Δ taip pat yra ne vien (kaip viduramžių mokykliniuose filosofijos disputuose) samprotavimo logika, bet drauge ir metafizinis bei ontologinis jau esamos tikrovės struktūros atvaizdavimas. Kantas, priešingai, mato tik formalią Δ pusę, kuri negali nieko tikra pasakyti apie materialų daiktų turinį: jam Δ yra „regimybės logika"; jo „transcendentalinė Δ" siekia tiksliai atskleisti šią regimybę ir prieštaravimus, į kuriuos pakliūva protas, kai jis savo pagrindinius teiginius ir sąvokas (padedančius pažinti ir nuolat tvarkyti patyrimo objektus) apie ribotą patyrimo sritį mėgina pritaikyti nepažiniems daiktams „savaime" ir nesąlygotai visumai (↗ *antinomijos*). Hegeliui, kuris laikomas vokiečių ↗ *idealizmo* viršūne, kaip tik Δ (triada: tezė-antitezė-sintezė) yra absoliuto pažinimo kelias ir paties absoliuto kelias: kaip dvasia, jis iš savęs virsta savo kita, t. y. gamta, o per žmogaus dvasios istoriją – pačiu savimi kaip absoliučia dvasia. Marxas Hegelio Δ pritaikė gamtos ir visuomenės raidai (darbo pasidalijimas, klasių prieštaravimai, komunistinė sutaikyta visuomenė) ir sukūrė dialektinį (ir istorinį) ↗ *materializmą*. Priešingai kiekvienai tokiai, galiausiai tapatybe pasibaigiančiai Δ, Adorno demonstravo atvirą, nebaigiamą „negatyvią Δ".

dialektinė teologija, per Pirmojo pasaulinio karo sukrėtimus atsiradusi (kaip ir kiek vėliau ↗ *egzistencinė filosofija*) protestantų teologijos kryptis, nukreipta prieš iki tol viešpatavusią liberaliąją teologiją (krikščionių tikėjimo ir buržuazinės kultūros tarpininkę), net pačią religiją traktavusi kaip kilnų žmogaus mėginimą savarankiškai įveikti begalinį atstumą tarp Dievo ir žmogaus, apreiškimo ir proto, amžinybės ir laiko. Nors tas atstumas begalinis ir neišvengiamai glumina, apie Dievą ir jo apreiškimą reikia kalbėti tik „dialektiškai", t. y. tiesioginėmis priešybėmis (pvz., Kristus yra kartu „nusidėjėlis ir teisuolis"). Δ yra išraiška krizės, kuri suprantama ne tik kaip istorijos atsitiktinai sukurta bėda, bet ir kaip esminė žmogaus situacija, kurioje būtinas apsisprendimas. Žymūs, iš dalies skirtingų Δ srovių, atstovai yra K. Barthas („Laiškas romiečiams", 1919), F. Gogartenas, E. Brunneris, R. Bultmannas.

dialektinis materializmas ↗ *materializmas.*

dialogas (gr. *dialogos*), pokalbis. Pirmas išlikęs rišlus filosofinis (Sokrato įvaizdžiu pagrįstas) Platono veikalas turi Δ formą. Neretai sakoma, kad ši forma išplaukianti kaip savaime suprantama iš Platono filosofavimo pobūdžio. Tačiau Platonui savarankiškas pažinimas yra ir nuolatinis kalbėjimasis „sielos su pačia savimi". ◊ Nuo Δ, kaip iš esmės atviru liekančio pokalbio, reikia skirti diskusiją, kai norima, pvz., įtikinamai pagrįsti kokią nors tezę, įteigti požiūrį įveikiant priešingas nuomones, jei, žinoma, siekiama baigiamosios sutarimo formuluotės. Dar ↗ *dialoginė filosofija.*

dialoginė filosofija, po Pirmojo pasaulinio karo atsiradusi filosofijos kryptis, kuri (nusigręžusi ypač nuo neokantizmo ir stojusi prieš,

jos nuomone, žmogų sudaiktinančią sąmonės intencionalumo schemą), aiškindama žmogaus santykį su žmogumi (kitu subjektu) ir su pasauliu, nesiremia subjektu kaip pradine duotybe. Pirmasis ir pradinis esąs santykis su „tu“: tik tame santykyje ir iš jo „aš“ pasijunta galįs realizuotis ir pasaulį suvokti kaip bendrą uždavinį (M. Buberis). Šis santykis atsiskleidžia pirmiausia kalboje kaip pokalbis (dialogas). Pagrindiniai Δ veikalai buvo sukurti 1917–1923 iš esmės nepriklausomai vieni nuo kitų: H. Coheno „Proto religija iš judaizmo šaltinių“ (1919), F. Rosenzweigo „Išganymo žvaigždė“ (1921), F. Ebnerio „Žodis ir dvasinės realybės“ (1921), M. Buberio „Aš ir Tu“ (1923). Šitie dialogininkai (kiekvienas savaip) yra labai religingi: žmogaus „tu“ sąmoningai pereina prie Dievo „amžinojo Tu“ (Buberis). Δ ilgą laiką darė poveikį pedagogikai, teologijai, religijos ir istorijos filosofijai. ◊ Dialoginio mąstymo užuomazgų buvo jau XVIII–XIX a. J. G. Hamanno, F. H. Jacobi’o, W. v. Humboldto ir ypač L. Feuerbacho veikaluose. Apskritai Δ yra nukreipta prieš vienišos (taip pat ir Dievo) dvasios, mąstymo, sąmonės monologizmą, kurį galima rasti ir kritiškai vertinti metafizinės ir transcendentalinės tradicijos raštuose.

dianoetinės dorybės (gr. *dianoetikos* – samprotinis, mąstomas), Aristotelio filosofijoje ir juo besiremiančioje scholastikoje – žmogaus, kaip mąstančios, pažįstančios, tiesos siekiančios būtybės, dorybės: žinojimas (*epistēmē*), įžvalgumas (*phronesis*), išmintis (*sophia*), supratingumas (*synesis*), menas (t. y. mokėjimas, *technē*), geranoriškumas (*euboulia*). Nuo šitų dorybių reikia skirti žmogaus etines dorybes, kurios dorovinius norus ir veiksmus nukreipia į gėrį.

Diderot Denis, prancūzų rašytojas ir filosofas, *1713 Langre, †1784 Paryžiuje. Nuėjo kelią nuo deizmo iki natūralizmo ir radikaliam prancūzų Švietimui būdingo materialistinio ateizmo; aktyvus Švietimo idėjų skleidėjas. Prancūzų „Enciklopedijos“ organizatorius ir daugybės jos straipsnių autorius (↗ *enciklopedistai*).

Dievas (gr. *theos*, lot. *deus*), iš religinio patyrimo ir religijos kalbos į filosofinį mąstymą perimtas pavadinimas šaltinio, iš kurio ir dėl kurio visa, kas egzistuoja (kaip ↗ *pagrindas* ir ↗ *tikslas*), turi tvarką ir prasmę ir kurį metafizinė filosofija, kaip žmogaus pasaulio ir jo paties supratimas, apibūdina kaip ↗ *būtį* ir ↗ *dvasią*. Įvairūs konkretesni Δ apibrėžimai susiję su istorijos procese kintančiu žmogaus religinio patyrimo ir kalbos pasauliu.

Ikisokratikai, traukdamiesi nuo politeistinės mitologijos, bet stengdamiesi prasidedančio skepsio atžvilgiu išsaugoti pasaulyje dieviškumą, Dievu arba dieviškumu vadina pirminį pagrindą (Anaksimandras), nekintamą būtį (Parmenidas), logą (Herakleitas), nusą (*nous;* Anaksagoras). Platonui Δ yra demiurgas, kuris, neiškreiptai matydamas idėjas, iš chaotiškos erdvės kuria pasaulį, o Aristoteliui – gryniausia ir aukščiausia tikrovė (*energeia*) kaip pats savyje glūdintis mąstymo mąstymas (*noesis noeseos*), į kurį veržiasi visa judanti esamybė (galimybės ir tikroviškumo mišinys) kaip mylimasis prie mylimosios. Plotinas ir neoplatonizmas Δ laiko tai, kas yra virš esamybės, – pravienį, iš kurio esmiškumo pakopomis išsilieja (išsiplėtoja) esamybės daugis (emanacija). Vėlyvosios antikos ir viduramžių krikščionių, kaip ir arabų islamo ir judėjų, filosofijoje Δ yra antgamtinis kūrėjas (kuris, kaip liudija Biblija, pasaulį sukūrė „iš nieko“). Augustinui jis yra pati tiesa, apšviečianti žmogaus dvasią (*illuminatio*). Anzelmas Kenterberietis Δ įsivaizduoja kaip tą, kuris vien galimybe būti žmogaus mąstomas pastarąjį be galo pranoksta, todėl Δ būtis būtinai nusako jo buvimą. Scholastikoje (Tomas Akvinietis) Δ suprantamas kaip esantis pats iš savęs, kuris būtį ne „turi“, o pats būtinai „yra“ būtis (*ipsum esse subsistens*), egzistuoja tobuloje (be mišinio su galimybe) tikrovėje (*actus purus,* ↗ *aktas*), ir baigtinė esybė

jį gali pažinti tik ↗ *analogijos* būdu (↗ *Dievo buvimo įrodymai*). Įtampą, kurią sudaro Δ būties ir pasaulio būties vienybė ir drauge skirtingumas, išreiškia Mikalojaus Kuziečio mokymas apie Δ tiesą kaip ↗ *coincidentia oppositorum* (priešybių sutapimą), o toji įtampa išnyksta mistiniu būdu sielai susijungus su Δ (Eckhartas; ↗ *mistika*). Vienybė išyra naujųjų laikų ↗ *deizme,* kuris Δ supranta kaip pasaulio kūrėją, nesikišantį į jo reikalus, ir vėl atkuriamas ↗ *panteizme,* kuris Δ ir pasaulį sutapatina. Įtampa neišlaikoma ir tais atvejais, kai Δ suprantamas kaip pirmasis pažinimas, kuriame ir visa kita, tai, kas pasaulyje sukurta, tampa pažinu (↗ *okazionalizmas* ir ↗ *ontologizmas*), arba kai Δ buvimas ginčijamas tiesiogiai (↗ *ateizmas*) ar ginčijamas bent jo pažinumas (↗ *agnosticizmas*). Anot Kanto, Δ negalima pažinti teorine refleksija, tačiau jis yra būtina proto idėja ir laisve pagrįstas veikimas jo realumą turi postuluoti doroviniam praktiniam reikalui. Hegelio dialektinis idealizmas teigia, kad Δ yra absoliutas, kuris per savo susvetimėjimą gamtoje žmogaus dvasios istorijoje kaip absoliutinė dvasia grįžta atgal į save. Kierkegaard'as pabrėžia, kad pagal krikščionių tikėjimą, Δ tapimo žmogumi paradoksą Δ ir pasaulis mintimi negali būti susieti (↗ *dialektinė teologija*). Feuerbachas Δ idėją aiškina žmogaus savęs mąstymo susvetiminančia saviprojekcija, o teologijos šaknis įžvelgia antropologijoje, Marxas jo kilmę regi susvetimėjusiuose visuomeniniuose gamybiniuose santykiuose, todėl, padarius revoliuciją, Δ ir teologija turį nunykti. Nietzsche Δ mąstymą interpretuoja kaip susilpnėjusią galios siekiančią valią, kaip įsiviešpatavusį bjaurėjimąsi pasauliu ir jo laikiškumu iliuzinio amžinojo anapusinio prado naudai. Wittgensteinui (ypač ankstyvajam) Δ, kaip pasaulio prasmė, yra už pasaulio, jis yra vienas iš vardų, pavadinančių tai, kas „mistiška", kas „yra", tačiau apie ką nedera prasmingai kalbėti, o reikia tylėti. Heideggeris metafiziniame teologiniame būties ir Δ sutapatinime bei aukščiausioje esamybėje mato būties užmiršimo ir nudievinimo išraišką.

Dievo begalinis gerumas ↗ *Dievo predikatai.*

Dievo buvimo įrodymai, mintimis atliekamas procesas (jo eiga ir rezultatas), kuriuo Dievo pažinimu turi būti pagrįstas jo buvimas, apeliuojant ne į antgamtinį apreiškimą, o vien į protą. Yra keli reikšmingiausi Δ. Anzelmo Kenterberiečio, vadinamasis (Kanto žodžiais) ontologinis Δ: remiantis Dievo („už ką nieko didesnio negali būti pamąstyta") sąvoka, daroma išvada, jog joje kartu neišvengiamai mąstomas ir Dievo buvimas, todėl Dievas gali būti ne tik mąstomas, bet ir iš tikrųjų „yra" (kitaip jo sąvoka nebūtų ta, už ką...). Šiam aprioriniam Δ, kuris nuo scholastikos laikų ne kartą buvo atmetamas, bet ir vėl pateikiamas, Tomas Akvinietis, iš dalies plėtodamas Aristotelio mintis, priešpriešina penkis aposteriorinius (*quinque viae*) Δ: iš judamumo (vad. kosmologinis Δ), paveikumo (priežastinis įrodymas), atsitiktinio buvimo (dalyvavimo įrodymas), didesnio ar mažesnio tobulumo (pakopų įrodymas, artimiausias Platono mąstysenai) ir visų baigtinių daiktų tvarkos kildina pirmąjį judintoją, pirmąją priežastį, absoliučiai būtiną, visiškai tobulą esybę, pirmąjį tvarkytoją. Pabrėžtina, kad sąvokos „judintojas", „priežastis" ir kt. nėra to paties lygmens apibrėžtys, kuriomis apibūdinamas baigtinumas, jos vartojamos ↗ *analogijos* reikšme. ◊ Descartes'as, panašiai kaip ir Anzelmas Kenterberietis, remiasi ontologiniu įrodymu, bet, kaip anksčiau Augustinas, daro išvadą, kad save, kaip baigtinę, žinanti savimonė būtinai kartu suvokia begalinę sąmoningą esybę. Kantas visuose Δ įžvelgia ontologinį įrodymą, bet šiam nepripažįsta įrodomosios galios (griežtai skiria būtį, kaip buvimą, ir mąstomo dalyko buvimą mąstyme, nors šis būtų ir būtinas). Tačiau moralinis Δ jam galioja: tai Dievo buvimas kaip žmogaus savarankiško dorovingumo ir iš Dievo laukiamos pa-

laimos vienybės garantas. Hegelis reabilituoja Anzelmo Kenterberiečio Δ kaip būdą (nors dar neišplėtotą), kuriuo mąstymas išreiškia žmogaus kilimą į Dievą.

Dievo predikatai, visagalybė, begalinis gerumas ir visurbuvystė krikščionių teologijoje ir filosofijoje, remiantis Biblijos teiginiais, laikomi pagrindiniais Dievo, kaip pasaulio kūrėjo, saugotojo ir tvarkytojo, esmės ir būties bruožais. Daugiausia dėl tų predikatų kilo ↗ *teodicėjos* problema (Leibnizas: Dievo teisinimas dėl pasaulyje esančių blogybių). Feuerbachas, siekdamas teologiją pakreipti atgal į antropomorfizmą, apskritai grąžina Δ žmogui, ne kaip individui, o kaip rūšiai nesibaigiančiame istorijos procese. Dar ↗ *Dievo visurbuvystė.*

Dievo visagalybė ↗ *Dievo predikatai.*

Dievo visažinystė ↗ *Dievo predikatai.*

Dievo visurbuvystė, Biblijos tekstais apie Dievo neišmatuojamumą paremta patristikos plėtojama mintis, jog Dievo artumas neapibūdinamas jokiomis apibrėžtomis erdvės žymėmis, nes jis iš prigimties yra visur ir visame kame. Dar ↗ *Dievo predikatai.*

diferencija (lot. *differe* – skirtis), skirtumas, skirtingumas, nevienodumas. Priešingybė – tapatumas (identitetas). Scholastinėje filosofijoje skiriama skaičiaus Δ (*differentia numeri*) – skirtumas tarp skaičiuojamų tos pačios rūšies daiktų, ir specifinė Δ (*differentia specifica*) – rūšies skiriamieji požymiai aukštesnės, daugiau rūšių apimančios giminės atžvilgiu. Heideggeriui: ontinė Δ tarp esamybės ir ontologinė Δ, kuri yra būtis, skirtinga nuo esamybės.

Dilthey'us Wilhelmas, vokiečių filosofas, *1833 Bybriche, †1911 Zaise prie Šlerno. Profesoriavo Bazelyje, Kylyje, Berlyne. Plėtojo prieš gamtamokslinę elementų psichologiją nukreiptą „aprašomąją psichologiją“, kuri visuminę, įvairiai pasireiškiančią struktūrinę sielos išgyvenimų sąsają atitinkamomis individualiomis formomis mėgino vaizduoti ir aiškinti „įsijautimu“ (↗ *hermeneutika*). Toji psichologija kartu atskleidžia ir anų sąsajų istorinio kintamumo supratimą, ir jų vienai ar kitai epochai būdingą pasaulėžvalgą („Dvasios mokslų įvadas“, 1883), formuojančią visą tam tikro laikotarpio kultūrinį gyvenimą (trys pagrindiniai tipai: natūralizmas, objektyvusis idealizmas ir laisvės idealizmas). Taisydama ir papildydama Kanto (ir filosofijos tradicijos) prielaidą apie pažinimo apriorinį ir laikui nepavaldų kategorialumą, ši „istorinio proto kritika“ turėjo sukurti „realias gyvenimo kategorijas“. Ta savąja gyvenimo, kaip bendro pagrindinio vyksmo, įgaunančio istorijoje įvairią išraišką, samprata Δ kartu su savo tiesioginiais mokiniais (M. Frischeisen-Köhler, Th. Littu, E. Nohliu, E. Sprangeriu) ↗ *gyvenimo filosofijoje* pagrindė tam tikrą kryptį. Jo ↗ *supratimo* sąvoka (nuo to laiko, kai Δ ėmė ją priešpriešinti gamtamoksliniam aiškinimui) turėjo nemažos įtakos dvasios mokslams. Supratimo metodika, anot Δ, remiasi lyginimu, o ne objektyviu vertinimu, nes visos normos priklausančios nuo istorijos (↗ *istorizmas*). Δ istorizmo samprata buvo reikšminga ypač Heideggeriui bei Gadameriui.

dinamizmas (gr. *dynamis* – jėga), galėjimas ir galimybė (lot. *potentia*) kaip skirtybė nuo tikrovės (gr. *energeia* – veikimas, lot. *actus, actualitas*). Pagal Aristotelio mokslą *dynamis* ir *energeia,* ↗ *aktas* ir potencija, yra pagrindinė sąvokų pora baigtinės esamybės ontologiniam statusui apibūdinti.

Dingleris Hugo, vokiečių matematikas, mokslo teoretikas, *1881 Miunchene, †1954 ten pat. 1920 profesoriavo Miunchene, 1932 Darmštate, 1934 vėl Miunchene. Δ siekė mokslą griežtai metodiškai pagrįsti filosofine analize, kuri apimtų visus būtinai reikalingus paži-

nimo, traktuojamo kaip veiksmai, žingsnius ir priemones. Jo „operacionizmui“ artimas yra P. W. Bridgemano operacionalizmas ir ypač Erlangerio mokyklos konstruktyvizmas.

Diogenas *(Diogenēs)* iš Sinopės, graikų filosofas, gyvenęs apie 412–323 pr. Kr. Buvo vadinamas šunimi, statinės filosofu. Antisteno mokinys, priklausė Atėnų kinikų mokyklai. Reikalavo, kad moterys ir vaikai būtų bendri. Net viršijo medžiaginių reikmių atsisakymo idealą, niekino moralės normas ir konvencijas, tapo kinikų begėdiškumo (cinizmo) įvaizdžiu.

Diogenas Laertijas *(Diogenēs Laertios)*, graikų rašytojas, apie 220 po Kr. parašęs dešimt knygų „Apie garsiųjų filosofų gyvenimą, pažiūras ir posakius“; tai vienas svarbiausių iki mūsų laikų išlikusių antikinės filosofijos istorijos šaltinių.

Dionisijas Areopagitas *(Dionysios Areopagitēs)*, tariamas apaštalo Pauliaus mokinys; taip pat V a. pabaigoje ir VI a. pradžioje gyvenusio filosofo (Pseudodionisijo) slapyvardis; jo mistiniuose raštuose, sekant Proklu, jungiamas neoplatonizmas ir krikščionių mokymas. Tie raštai, Jono Škoto Eriugenos išversti į lotynų kalbą, labai paveikė visą mistinę filosofiją ir negatyviąją viduramžių teologiją.

dionisiškasis ↗ *apoloniškasis ir dionisiškasis* (pradai).

dirbtinis intelektas (iš pradžių vadintas ir *mašininiu intelektu, mašininiu mąstymu*), kibernetikos, kompiuterijos ir informacijos teorijos sąvoka – pagal analogiją su žmogaus intelektu suprantama skaičiavimo automatų geba savarankiškai spręsti tam tikrus programos numatytus uždavinius; nepaprastai greitai ir optimaliai apdoroti didžiulius duomenų masyvus žmogaus intelektas (jo smegenys) negali. Tobulesni šio tipo įrenginiai moka savarankiškai optimizuoti programą ir, atsižvelgdami į uždavinio pobūdį, kuria atitinkamą specialią programą. Ginčytina yra šitos analogijos reikšmė žmogaus mąstymui (protui, sampročiui, sąmonei) suvokti. Filosofijos tradicijos požiūriu Δ yra priemonės, tikslo ir racionalumo problema: Kanto žodžiais tariant, ji susijusi su techniniu praktiniu protu ir skirtina nuo dorovinio praktinio proto kaip kritinės pačių tikslų vertinimo instancijos.

diskursyvus (lot. *discurrere* – išbėgioti, išsiskaidyti, išdėstyti), žmogaus proto ir pažinimo, vykstančio sąvokomis, sprendiniais ir samprotavimais, apibūdinimas, kartu ir jo baigtinumo ženklas, nes žmogaus protas, ne taip kaip dieviškasis, iškart visko neapima (intuityviai; ↗ *intuicija,* ↗ *įžvalga*), todėl turi eiti nuo viena prie kita, o visumą aiškiau suvokia tik pereidamas dalis.

docta ignorantia (lot. žinantis nežinojimas), supratimas, žinojimas, kad nežinai ir negali žinoti visos tiesos, ypač Dievo esmės. Pati mintis aptinkama jau neoplatonizmo paveiktoje Augustino, Dionisijo Areopagito ir Bonaventūro filosofijoje, bet formuluotę pavartojo Mikalojus Kuzietis ir apibūdino ja žmogaus kuklų, savo paties baigtinumą suvokiantį pažinimą, kai turima galvoje sąvoka nenusakoma dieviškoji tiesa (↗ *coincidentia oppositorum*).

dogmatizmas (gr. *dogma* – nuomonė, teiginys, mokymas), teiginių, kurių nereikia ir nebūtina pagrįsti, taigi kurie ir nepaneigiami, laikymasis. Kantas Δ vadina Descartes'o ir Leibnizo racionalizmą, kuriam priešpriešina savo filosofiją kaip kritinę (kriticizmas), kadangi ši iš esmės tirianti žmogiškojo pažinimo galimybes ir ribas.

dorybė (gr. *arete,* lot. *virtus*), nuo Platono ir Aristotelio laikų – pagrindinė etikos sąvoka, žyminti apskritai kiekvieną išplėtotą asmeny-

bės dvasinės bei teorinės laikysenos (Aristotelio filosofijoje: ↗ *dianoetinės dorybės*) gebėjimą, o ypač esmine tapusią, visą žmogaus gyvenimą apibrėžiančią dorovinę praktinę galią laisvėje realizuoti ↗ *gėrį*. Priešingybė – nedorybė. ◊ Nuo Platono laikų žinomos ir keturios ↗ *pagrindinės dorybės* (išmintis ir Aristotelio etinėmis vadintos dorybės siaurąja reikšme – teisingumas, narsumas ir saikingumas). Krikščioniškoji tradicija jas dar papildė (pvz., Tomas Akvinietis remdamasis 1 Kor 13) pagrindinėmis teologinėmis Δ – tikėjimu, viltimi, meile. Kanto filosofijoje pagrindinės Δ apibrėžtis – pareigos laikymasis.

dorovė, ta pagrindinė individualaus ir visuomeninio gyvenimo laikysena, kuri ne tik faktiškai priklauso (kaip kad papročiai) žmogaus gyvenimo ↗ *etosui,* bet ir reiškia jame besąlygiškus, visuotinai galiojančius reikalavimus (↗ *dorovės dėsnis*), kurių pažeidimas vertinamas ne vien kaip neįprastas, nederamas, bet ir kaip nedoras elgesys (dorovinis ↗ *blogis*). Pagrindinė ↗ *etikos,* ypač pareigos etikos (Kantas), sąvoka.

dorovės dėsnis, dorovės įstatymas, etinių normų, įpareigojančių elgesiu siekti ↗ *gėrio,* visuma; viduramžiais Δ rėmėsi Dievo valia vykstančiu amžinuoju pasaulio kūrimu (*lex aeterna*, Tomas Akvinietis) arba bent atitikimu Dievo valią (Jonas Dunsas Škotas), o naujaisiais laikais – ↗ *prigimtinės teisės* (dažniausiai nesiejamos su teologija) nuostatomis. Kanto filosofijoje Δ yra aukščiausias dorovinio elgesio principas, egzistuojantis „pagarbos" jausme kaip griežtas reikalavimas ([nejuslinis] „grynojo proto faktas") ir suformuluotas kaip ↗ *kategorinis imperatyvas*.

Drieschas Hansas, vokiečių zoologas ir gamtos filosofas, *1867 Bad Kroicnache, †1941 Leipcige. Dirbo profesoriumi Kelne ir Leipcige. Haeckelio mokinys, bet atitolo nuo pastarojo neodarvinistinės teorijos – mėgino įveikti jos mechanicistinį gyvybės aiškinimą ir savo filosofijoje atskleisti gyvybės visuminės formos jėgą ir tikslingumą (↗ *vitalizmas*).

dualizmas (lot. *dualis* – dvejopas, dvigubas), teorija, pagal kurią tikrovė susideda iš dviejų skirtingų būties sričių. Kraštutinis Δ jas laiko esančias šalia viena kitos ir priešais viena kitą, kilusias iš visai skirtingų, priešingų ir dažnai priešiškų būties pradų; religijos istorijoje Δ ypač būdingas gnosticizmui (šviesos siela ir kūnas) bei manicheizmui ([geroji] šviesa ir [blogoji] tamsa). Ir platonizmas taria egzistuojant amžiną materiją ir dieviškąjį demiurgą. Šiaip jau Δ yra kone kiekvienoje filosofijos teorijoje, kuri, priešingai bekompromisiniam ↗ *monizmui,* aiškiai skiria dvasią ir juslumą, formą ir materiją, nors ir nepostuluoja jų nesutaikomo priešingumo. Taigi kiekvieną Vakarų Europos metafizikos formą galima suprasti kaip (principiniu monizmu paremtą, hierarchinį) Δ. Ypač ryškus jis yra ↗ *kartezianizme* (vienoje pusėje – siela, sąmonė, mąstymas, kitoje – kūnų pasaulis, materija, tįsumas).

Dunsas Škotas *(Duns Scotus)* Jonas, škotų filosofas, vienas pagrindinių scholastikos atstovų, *apie 1266 Škotijoje, †1308 Kelne. Pranciškonas, dėstė Oksforde, Kembridže, Paryžiuje ir Kelne. Pasižymėjo kaip įžvalgus Tomo Akviniečio filosofijos, arabų Aristotelio komentatorių ir apskritai aristotelizmo kritikas. Jo filosofija, kuri rėmėsi Augustinu, padėjo pagrindus vėlesnei škotistų pranciškonų mokyklai.

Škotizmui būdinga natūralaus, filosofiškai įrodomo žinojimo apribojimas tikėjimo apreiškimu naudai. Valiai, kurios laisvė ypač pabrėžiama, atiduodama pirmenybė pažįstančio proto atžvilgiu (viduramžiškasis ↗ *voliuntarizmas*): valia lemia santykį su aukščiausiu gėriu ir todėl yra palaimos principas. Dievas – tai atitinka apreiškimą – yra pirminė valia (gėris, meilė), taigi kuriantysis pasaulio pagrindas. Δ pažinimo teorija teigia, kad kiekvienas pavie-

nis daiktas turi individualią formą (*haecceitas*), kuri tiesiogiai pažįstama. Ši – ne taip kaip tomizme nepažini materija – sudaro individualizacijos pamatą (individuacijos principas). Tarp *haecceitas* ir bendros esmės formos tėra formalus skirtumas. Ginčydamas būties analogiją, kurią taria esant tomizmas, Δ teigia būties sąvokos vienareikšmiškumą (vienareikšmę ir vienodai turiningą „būties" reikšmę ir begalinėje, ir baigtinėje esamybėje), tačiau esamybių skirtumai ir įvairovė išlieka. Be škotizmo mokyklos siaurąja reikšme (Petras Akvilietis, Jonas Ripietis ir kt.), Δ turėjo įtakos ypač Viljamui Okamui.

Durkheimas Émile'is, prancūzų sociologas, *1858 Epinale, †1917 Paryžiuje. Pasak Δ, individą visiškai apibrėžia bendro visuomenės gyvenimo taisyklės (kolektyvinė sąmonė). Dėl šito visų individo (religinių, moralinių ir t. t.) elgsenų pavertimo visuomenės funkcija Δ teorija buvo kritikuojama, laikant ją pozityvizmu ir sociologizmu.

dvasia, metafizinės tradicijos požiūriu – pirmiausia žmogaus požymis: tiek, kiek žmogus, kaip baigtinė būtybė, įstengia peržengti juslumo ir kūniškumo nubrėžtas ribas (↗ *transcendencija*), remdamasis (Platono) dvasios siela arba (Aristotelio) dvasia sieloje, t. y. kiek jis pajėgia pakilti virš visko, kas yra ↗ *būtyje* ir kas sudaro esamybės visumą, ↗ *pasaulį*. Šia reikšme Δ yra žmogaus savimonė, jo pasaulio atskleidimas ir jo dabartis. Juk pakilimas prie būties ir pasaulio kartu suteikia galimybę ↗ *mąstymu* nuolat grįžti prie bendriausių būties ir pasaulio apibrėžčių (↗ *visuotinybė*), pažinti ypatingybę (↗ *pažinimas*) ir susidaryti požiūrį į atskirybę su jos savybėmis ir į savo paties žmogišką esmę (↗ *laisvė*). Taigi pagrindinės dvasios realizacijos yra tokios: būtį ir pasaulio tvarką mąstantis ↗ *protas* (gr. *nous*, lot. *intellectus*), sprendžiantis ↗ *samprotis* (*dianoia, ratio*), visuotinio sąryšio regėjimu ir ypatingybės bei esmės pažinimu besiremianti ↗ *valia* (*orexis, boulesis; voluntas, appetitus*). Šiame metafiziniame Δ ir būties aiškinime žmogaus Δ veikla suprantama kaip esminis pradinės būties ir pasaulio tvarkos pakartojimas ir todėl kaip pasaulį grindžiančios (formuojančios ir jį kuriančios) dieviškosios Δ kartojimas bei vykdymas. Dieve, kaip grynojoje Δ (↗ *actus purus*), „susivienija" žmogaus Δ skiriamos judėjimo kryptys (peržengimas ir grįžimas) ir veiklos būdai (mąstymas, pažinimas, norėjimas), taigi būties ir dvasios skirtumas veikiau yra pirminis pačios būties ir dvasios būties savyje tapatumas.

Problemos istorija. Pirmieji Anaksagoro (Δ, *nous*, kaip kosmą tvarkantis principas), Parmenido (*noein* – mąstymas ir būtis, *einai* – tas pat) ir Herakleito (Δ, *logos*, kaip viso tapsmo nuolat veikiantis dėsnis) pateikti Δ aiškinimai eina per visą filosofijos istoriją. Platonui Δ gyvenimas yra *theoria*, amžinųjų idėjų regėjimas, kurio dvasinė siela siekia pažinimu (anamnezė), Aristoteliui – dieviškosios dvasios, kurios būties trokšta visa esamybė, „mąstymo mąstymas" (*noesis noeseos*), dvasios, kuri kaip amžinybė įsiveržia į mirtingą žmogaus sielą tarsi iš išorės ir prie kurios filosofinis pažinimas (tik) artėja. Augustinas žmogaus Δ (*mens, animus*) supranta kaip iš Dievo ateinančią ir į žmogaus sielą krintančią šviesą, kuri visa, su kuo siela susiduria, perkelia į tiesos šviesą (↗ *apšviestumo teorija*). Panašiai Tomui Akviniečiui Δ yra *lumen naturale* (natūrali Δ šviesa) kaip dalyvavimas (participacija) Dievo Δ šviesoje.

Naujaisiais laikais, kai brėžiama aiškesnė riba tarp būties ir Δ, materijos ir mąstymo, Δ reikšmė ėmė kisti vis labiau įgaudama subjekto ↗ *sąmonės* ir savimonės reikšmę; šiam subjektui pasaulis pats savaime iškyla kaip nedvasinė išorė (Descartes'as) arba kaip sąmonės konstituojamas objektų pasaulis (Kantas), kaip Δ priešybė. Hegeliui, kuris mano, kad šie abstraktūs atribojimai yra pagrįsti sampročio fiksavimais jam priklausančio baigtinumo srityje, ir siekia juos įveikti proto mąstymu, Δ yra

istoriškai dialektiškai interpretuojamas absoliutas, kuris iš savo susvetimėjimo gamtoje grįžta į save, įgaudamas konkretumą kaip subjektyvi Δ atskirame žmoguje, kaip objektyvi Δ – visuomenės formose (teisė, dorovė, valstybė) ir kaip absoliuti Δ – didžiuose istorijos dariniuose (menas, religija, filosofija) ir galiausiai parsiranda pas save kaip absoliutus žinojimas (visumos žinojimas kaip savęs paties žinojimas).

Kritikuodamas Δ metafiziką (ypač Hegelio), Kierkegaard'as pabrėžia neįveikiamą žmogaus Δ faktiškumą (žmogus yra „egzistuojanti Δ"). Marxas, remdamasis Feuerbachu, Δ koncepcijoje regi visuomenėje dirbančio jusliško žmogaus sąmonės susvetimėjimą; Nietzsche kritikuoja Δ metafiziką kaip gyvenimą neigiančią (tapsmą amžinai būčiai nustatančią) valios formą, kuriai priešpriešina „žemės Δ"; anot Klage's, į visuotinybę orientuota Δ sugriauna gyvenimo ir išgyvenimo santykį su konkretybe, taigi yra „sielos priešininkė". Vėlyvasis Scheleris dvasią supranta kaip gyvenimui priešingą principą, kurio bejėgiškumas žmoguje vis dėlto sudaro kompromisą su jo veiklumo galia. ◊ Metafizinė dvasios tema virsta, viena vertus, baigtinio žmogaus dvasios, kuri, ko gero, negali būti visiškai įklimpusi į savo baigtinumą, ↗ *istorijos* ir istoriškumo problema, ir čia lieka reikšmingas dar Hegelio nurodytas skirtumas tarp epochos Δ ir paviršutiniškos laiko Δ, antra vertus, toji tema įeina į ↗ *antropologijos* sprendžiamą klausimą apie gamtinę žmogaus kilmę ir vis dėlto įžvelgiamą principinį gamtos skirtumą nuo to, kas sudaro specifinę žmogiškumo prigimtį.

dvasios mokslai, patyrimo mokslų grupė, tirianti ne gamtai, o istoriškam žmonių dvasios pasauliui priklausančius reiškinius, todėl šių mokslų tyrimo metodai skiriasi nuo gamtos mokslų metodų. Δ baras yra istorija ir jos sritys (filosofija, religija, kalba, literatūra, menas, teisė, visuomenė ir kt.). Hegelis greta logikos, kaip grynosios idėjos (mąstymo) mokslo, skyrė gamtos ir dvasios mokslus, tiesa, remdamasis tam tikra visuotine istorijos filosofijos patyrimo samprata. Teoriškai pagrįsti Δ kaip empirinius ir kartu susiformavusius kaip istoriniai mokslai, kuriuose patyrimo sąvoka, Hegelio manymu, neturinti jai teiktos reikšmės (plg.: E. Rothacker. „Logik und Systematik der Geisteswissenschaften". – 1926, [3]1948), ypač siekė ↗ *Dilthey'us:* gamtos mokslai „aiškina" daiktus ir procesus kaip pasikartojančius „atvejus" priežastiniais dėsniais susietoje gamtoje, o Δ mėgina „suprasti" istoriškai vienkartinius dalykus ir įvykius, susietus įvairialypiais dvasiniais prasminiais ryšiais. Panašiai ir ↗ H. *Rickertas* gamtos mokslams ir jų „generalizuojančiam" metodui, kuris neatsižvelgia į individualybę ir jos vertę, priešpriešina ↗ *kultūros mokslus,* kurie, taikydami „individualizuojantį" metodą, siekia pažinti to, kas individualu, nepakartojamą istorinę kultūrinę reikšmę ir vietą vertybių skalėje. Iš esmės tą patį skirtumą nurodo ir ↗ W. *Windelbandas,* vienus mokslus vadinantis „nomotetiniais", arba dėsnių, o kitus – „ideografiniais", arba įvykių, mokslais. Remdamasi šiomis apibrėžtimis ir plėtodama Schleiermacherio bei Dilthey'aus idėjas, dvasios mokslų ir jiems savito ↗ *supratimo,* kaip pažinimo būdo, problemas mėgino gvildenti ↗ *hermeneutika.* J. Ritterio ir kt. nuomone, Δ turi būti atsvara šiuolaikinių, ypač gamtos ir technikos, mokslų formuojamam pasauliui, kuriame prarandama istorija.

dvejopa tiesa, viena iš averoizmo (ne paties Averojaus) koncepcijų, teigianti, kad filosofinė pažinimo tiesa ir teologinė apreiškimo tiesa gali viena kitai prieštarauti ir vis tiek abi būti teisingos.

E

Ebneris Ferdinandas, austrų filosofas ir pedagogas, *1882 Vienos Noištate, †1931 Gablice. Įveikia žmogaus Aš vienišumą teigdamas, kad jo egzistencija esanti grindžiama Aš santykiu su Tu, galiausiai su Dievo Tu. Šio santykio realumas glūdi žodyje, kalboje. Žurnalo „Der Brenner“ (1920–1932) bendradarbis. Dar ↗ *dialoginė filosofija.*

Eckhartas, Meisteris Eckhartas, žymus vokiečių viduramžių mąstytojas, mistikas, *apie 1260 Hochheime netoli Erfurto arba Gotos, †apie 1328 Kelne. Dominikonas, kurį laiką dėstė Paryžiuje ir Kelne. Vokiečių ordino provincijos provinciolas, sakė pamokslus Elzaso ir Šveicarijos vienuolynuose. Δ asmuo yra vienas iš pirmųjų Vakarų Europos mistinės Dievo patirties (↗ *mistika*) pasireiškimų. Ši patirtis reiškėsi tiek praktiniame gyvenime, tiek apmąstymuose, atsiskleisdama įvairiomis kalbinėmis formomis, traktatuose ir ypač pamoksluose. Nors Δ kalba ir raiški, bet drauge matyti ir kalbėjimo ribos, kai negalima rasti tinkamo žodžio tos patirties kilmei ir vietai nusakyti, kai tai išties gali vykti tik „tylint“.

Δ mąstymas peno semėsi ne tik iš Augustino ir Platono, bet ne mažiau ir iš atnaujintos Aristotelio tradicijos (Alberto Didžiojo, Tomo Akviniečio). Pagrindinė Δ mintis yra tokia: žmogus turi atsikratyti visų daiktų ir jų atvaizdų, taip pat ir Dievo žodinių bei sąvokinių atvaizdų, ir atkakliai nesiremti savimi nei žinojimo, nei norų, nei veiksmų dalykuose, veikiau jis turėtų palikti save ramybėje. Tik šitaip atsiskyręs žmogus susijungs su Dievu (ir pasauliu, ir savimi), t. y. su pirminiu vyksmu, kuriuo Dievas gimdo save patį ir savo kūrinius, pasaulį ir žmones. Todėl tas atsiskyrimas nėra šalinimasis ir atsisakymas, jis tampa tik pagrindine pasikeitusios elgsenos su pasauliu, Dievu ir pačiu savimi nuostata. Šios patirties vieta yra amžinasis sielos pagrindas (praraja; sielos kibirkštėlė); tame pagrinde ir iš jo gimsta Dievas ir siela, kaip Dievo sūnus, nes jos gyvenimas iš esmės nesiskiria nuo Dievo gyvenimo. ◊ Dėl popiežiaus 1329 bulės, kurioje smerkiamos 28 Δ tezės, aiškinimo vis dar nesutariama. Δ mirė nesulaukęs proceso pabaigos. Δ padarė tiesioginį poveikį Seuse'i ir Tauleriui. Paskatų jo filosofijoje rado Mikalojus Kuzietis, J. Böhme, Angelas Silezijus, F. v. Baaderis ir kt. Jo poveikis tebejaučiamas ir dabar (pvz., Heideggeriui).

egoizmas (lot. *ego* – aš), Ch. Wolffo į filosofiją įvesta solipsizmui (teorijai, kad esu su savo sąmone tik „aš pats“, o visa kita – tik mano vaizdiniai) artima sąvoka. XIX a. jos reikšmė susiaurėjo, įgaudama etinę orientaciją: mąstymo ir veiksmų savanaudiškumas. Priešingybė – altruizmas.

egzistencija (lot. *existere* – kilti, prasidėti, rastis, tapti), esatis, buvimas, tikrovė. Pagal Aristotelio ir scholastikos tradiciją Δ (lot. *existentia*) reiškia iš savo pagrindų į savarankiškumą perėjusios esamybės ↗ *buvimą,* taip-būties arba esmės realizaciją (↗ *aktas*). ↗ *Egzistencinėje filosofijoje,* kuri remiasi Kierkegaard'u, Δ yra žmogaus esačiai (tik jai) būdingas vyksmas, įgalinantis ir įpareigojantis laisvai perimti jo būtį. Heideggerio egzistencinėje filosofijoje svarbiausios žmogaus būties apibrėžtys yra *egzistencialijos* (tarp kitų – buvimas, supratimas, kalbėjimas; pagrindinė egzistencialija – rūpestis). Kita pasaulio esamybė yra pažymėta kaip parankumo ir pirmumo būtis; šitos esamybės būties apibrėžtys – kategorijos. Vėliau Heideggeris žmogaus buvimą aiškino kaip „ek-zistenciją“ (gr. *ek* – iš) – išsikišimą į būties atvirumą ir ekstazinį buvimą jo tiesoje.

egzistencinė filosofija, šiuo pavadinimu apibendrinamos labai įvairios filosofijos kryptys, formaliai sutariančios tik dėl to, kad egzistenciją supranta ne kaip ko nors buvimą apskritai, o kaip žmogaus buvimo realizacijos būdą, ir šios ↗ *egzistencijos* tyrimas yra pagrindinė Δ tema.

Kaip priešpriešą Hegelio absoliutinės dvasios ir Vakarų Europos „esmės filosofijai" (↗ *esencializmas,* ↗ *substancializmas*) apskritai su šių teikiama pirmenybe pastoviai visuotinybei laikinos atskirybės atžvilgiu Δ į pirmą vietą iškėlė pavienį žmogų, jo laisvę ir istorinį savirealizacijos uždavinį. Egzistencinę filosofiją parengė romantinis istorizmas, Schellingo laisvės koncepcija ir Nietzsche's bei Bergsono gyvenimo filosofija; itin veiksmingą ir ilgalaikę paskatą jai suteikė Kierkegaard'o egzistencinė teologija, traktavusi žmogaus egzistenciją (čia pirmą kartą tas terminas vartojamas šia reikšme) kaip nepakeičiamą individo savibūtį Dievo atžvilgiu. Be to, egzistencinei filosofijai turėjo įtakos Dilthey'aus istorinė hermeneutika, Husserlio fenomenologija ir Schelerio antropologija.

Tikrasis Δ pradininkas Vokietijoje yra ↗ *Heideggeris,* tačiau jis nesutiko, kad jo filosofija būtų taip vadinama. Jo filosofinis egzistencinis žmogaus būties nagrinėjimas straipsnyje „Laikas ir būtis" (1927) jau turėjo naujos būties filosofijos požymių. Žmogaus esmę sudaro (taip jis vėliau patikslino) „ek-zistencija", t. y. išsikišimas į būtį, ir ją, tą esmę, galima visiškai suprasti remiantis tik pačia būtimi. O ↗ *Jaspersas* yra „katastrofos" Δ atstovas. Suvokti tikrą egzistenciją, kaip universalų santykį su pačiu savimi ir su transcendencija, žmogus gali tik ribinėse situacijose (kova, kančia, mirtis, kaltė): jose nušvinta transcendencija, kai ji pasireiškia tuo, ko neįmanoma paversti savastimi (todėl kyla katastrofa).

Prancūzijos egzistencinei filosofijai, kurią stipriai paveikė vokiečių Δ, atstovauja ↗ *Sartre'o* ateistinis egzistencializmas, pagal kurį žmogus yra požymių neturinti egzistencija, „einanti pirma" jo esmės (o pagal klasikinės filosofijos tradiciją *existentia* eina po *essentia*), kurią jis kuria absoliučioje, t. y. čia „nieku" laikomoje laisvėje, niekada jos nepasiekdamas. Ši laisvė reikalauja atsisakyti tikėjimo Dievu (postulacinis ↗ *ateizmas*). ↗ *Camus* nuomone, žmogaus orumą gyvenimo absurde galima išsaugoti tik sukilus prieš beprasmybę ir prasmės sunaikinimą. Krikščioniškos Δ pagrindus padėjo ↗ *Marcelis,* kuris, pasirėmęs Pascaliu ir iš dalies laikydamasis M. Blondelio, pagilino nuo pat Augustino laikų einančią krikščioniškąją tradiciją.

egzistencinis (lot. *existere* – kilti, prasidėti, rastis, tapti), tiesiogiai susijęs su atskira (žmogaus) būtimi (↗ *egzistencija*); nepainioti su sąvoka *egzistencialinis,* reiškiančia priklausymą žmogaus būčiai apskritai. Heideggerio (fundamentinėje) ontologijoje pagrindiniai būties požymiai yra *egzistencialijos.* Ši sąvokų pora atitinka sąvokas *ontinis* ir *ontologinis.*

Ehrenfelsas Christianas von, austrų psichologas ir filosofas, Meinongo ir Brentano mokinys, *1859 Rodaune (Žemutinė Austrija), †1932 Prahoje. Vienas iš šiuolaikinės vertybių filosofijos kūrėjų. Jo sąvoka „geštalto kokybė" (↗ *geštaltas*) buvo reikšminga tuo, kad visybės psichologijai padėjo įveikti mechanicistinę asociacinę psichologiją.

eidos (gr.), iš pradžių žiūra, paskui ir žiūrinys, reiškinys arba pavidalas. Platono filosofijoje – reiškinio pagrindą sudaranti ↗ *idėja.* Husserlio fenomenologijoje – grynojoje sąmonėje iškylantis objekto esmės pavidalas.

eklektika (gr. *eklegein* – išrinkti), mąstymo būdas, kuriame nėra nei originalumo, nei naujumo ir kuris pasirinktinai jungia į viena įvairius ankstesnių pažiūrų elementus. Eklektikas – šitaip mąstantis žmogus.

eksplikacija (lot. *explicare* – išvynioti, išskleisti, išpainioti), sąvokos ir ja norimo iš-

reikšti (joje implicitiškai glūdinčio, joje „įvynioto") turinio aiškinimas siekiant šią sąvoką griežčiau atriboti nuo kitų. Filosofinė refleksija, kaip transcendentalinė aprioriškumo (↗ *a priori*) analizė, iš esmės visuomet yra eksplikacinio pobūdžio.

ekstensija (lot. *extensio* – ištempimas, išplėtimas, ištęsimas), šiuolaikinėje logikoje – sąvokos apimtis (kokį objektų skaičių ji apibūdina); Δ skiriasi nuo intensijos – sąvokos turinio, jos reikšmės savyje. Klasikinėje logikoje sąvokos turinio ir apimties santykis yra atvirkštinis. Kuo didesnė sąvokos apimtis (kuo ji visuotinesnė), tuo skurdesnės jos požymių apibrėžtys.

elėjiečiai (kitaip eleatai), Elėjoje (lot. Velijoje – Pietų Italija) VI ir V a. pr. Kr. gyvavusi graikų filosofų mokykla. Įkūrėjas – Ksenofanas, pagrindiniai atstovai – Parmenidas ir Zenonas. Jie teigė būties vienumą, amžinumą ir nekintamumą, būties ir mąstymo tapatumą. Todėl daiktų daugybė, radimasis ir nykimas esąs tik juslinio suvokimo apgaulingumas. Zenonas mėgino šią mintį logiškai pagrįsti prieš judėjimą nukreiptais įrodymais (Zenono paradoksai).

elementai (lot. *elementum* yra gr. žodžio *stoichos* – eilė, linija – vertinys). Empedoklis kaip pagrindinę visos tikrovės medžiagą mini keturis Δ – ugnį, vandenį, orą ir žemę; anksčiau jų buvo minima kitų ir kitoks skaičius. Ikisokratikai neretai ieškojo vienos vienintelės pirminės medžiagos (Taliui – tai vanduo), o Demokritas manė egzistuojant begalinį „atomų" skaičių; Platonas Δ laikė keturias pagrindines kintamas geometrines pirminės materijos rūšis.

Eliade Mircea, rumunų ir JAV religijotyrininkas, *1907 Bukarešte, †1986 Čikagoje. Nuo 1958 profesoriavo Čikagoje. Naudojo kompleksinį istorinį hermeneutinį ir fenomenologinį metodą (grindžiamą mintimi apie „amžinąjį grįžimą" [1953]) mitams tirti, „šventumo" ir pasaulietiškumo santykiams nagrinėti (1957) bei „Religijos idėjų istorijai" (3 t., 1979–1990).

emanacija (lot. *emanare* – ištekėti, srūti; kilti, rastis), filosofijoje – žemesnio išsiliejimas iš aukštesnio, ypatinga pasaulio panteistinio aiškinimo forma (emanacizmas), pirmiausia ta neoplatonizmo teorija, kuri pasaulį aiškina kaip atsiradusį iš dieviškojo vienio pertekliaus išsiliejimo į pasaulio daugį. Naujaisiais laikais Δ teorija rėmėsi Giordano Bruno.

emancipacija (lot. *emancipatio*), romėnų teisėje – formalus sūnaus paleidimas iš tėvo globos; nuo XVIII a. – žmogaus išlaisvinimas iš visuomeninių, politinių ar religinių autoritetų viešpatavimo bei engiančiomis laikomų santvarkų; Marxo apibendrinamoji sąvoka „žmogaus Δ" reiškia žmonių išsivadavimą iš jų pačių istorijoje sukurtų susvetimėjimo sąlygų. Nuo to laiko ši sąvoka plačiai vartojama sociologijoje, politologijoje ir pedagogikoje. Jos kritinė funkcija išlieka ir tada, kai ji turi ne neigiamą išsivadavimo iš ko nors reikšmę, o teigiamą išsivadavimo, kaip kokio nors tikslo pasiekimo, reikšmę, – net ir tada ji atmeta iliuzinį savęs pakankamumo vaizdinį.

Empedoklis *(Empedokles)* iš Akraganto (gr. *Akragos*, lot. *Agrigentum* – miestas ir upė Sicilijoje), graikų filosofas ir gydytojas, gyvenęs apie 490–430 pr. Kr. Pasak Δ, daiktai randasi ir nyksta dėl keturių elementų (stichijų) – ugnies, oro, vandens ir žemės – tarpusavio traukos („meilės") ir stūmimo („neapykantos"), kurie amžinai kartojasi. Pagrindinis Δ teiginys: pažinti gali tik toks tokį.

empirija ↗ *patyrimas*.

empiriokriticizmas (gr. *empeiria* – patyrimas + *kritikos* – nagrinėjantis), pažinimo teorijos „patyrimo kritikos" kryptis, bet kokį ob-

jektiškumą aiškinanti psichofizinėmis subjekto pojūčių būsenomis. Sąvokų vaizdiniai, kurių negalima paremti juslių pojūčiais, nėra teisingi, nebent gali būti laikinai naudingi siekiant išgyventi. Pagrindiniai Δ atstovai: Avenarius, Machas (↗ *pozityvizmas*).

empirizmas (gr. *empereia* – patyrimas), pažinimo teorijos kryptis, kildinanti pažinimą tik iš juslinio duotybės patyrimo, todėl tai, ko negalima patirti juslėmis, skelbiama neegzistuojančiu, „neduotu" arba bent nepažiniu dalyku (pozityvizmas, agnosticizmas). Δ dažnai krcipia į sensualizmą, tariantį, kad pažinimas – tai tik išorinėmis juslėmis įgyjamas patyrimas, o kita vertus, metafizine prasme, – į materializmą. Iš anksto nuspręsdamas, ką reiškia patyrimas, duotybė, pažinimas, kai pati toji reikšmė įgyjama ne iš patyrimo, Δ nekelia klausimo, kas sudaro paties patyrimo prielaidas (aprioriškumo problema). Kraštutinė Δ priešingybė yra ↗ *racionalizmas*, teigiantis, kad pažinimas įgyjamas tik mąstymo savirefleksijos būdu. ◊ Kaip filosofijos krypties pavadinimas, Δ pasirodė XVIII a. Filosofijos istorijoje jis iš tikrųjų ne kartą reiškėsi anksčiau (antai stoikų ir epikūrininkų pažiūrose bei viduramžių nominalizme). Prie šių laikų Δ sukūrimo daugiausia prisidėjo F. Baconas, Hobbesas, Locke'as ir Hume'as. Kantas savo kritinėje filosofijoje mėgino racionalizmo ir Δ vienpusiškumą įveikti tarpusavio apribojimais. Iš empiriokriticizmo (Avenarius, Machas) išaugo šiuolaikinė, aprioriškumo problemą sprendžianti ir smarkiai modifikuota Δ forma – ↗ *Vienos būrelio* loginis Δ (ir loginis pozityvizmas), kuris kartu yra ir ↗ *analitinės filosofijos* raidos kryptis.

enciklopedistai (gr. *enkyklios* – visuotinis + *paideia* – auklėjimas, lavinimas; enciklopedija), prancūzų „Enciklopedijos, arba Mokslų, menų ir amatų aiškinamojo žodyno" sudarytojai, autoriai ir leidėjai; 1751–1772 darbui vadovavo Diderot ir (iki 1757) d'Alembert'as (24 t., iki 1780 pasirodė dar 7 t.). Tarp bendradarbių buvo Rousseau ir Voltaire'as, Condillacas, Helvetius, Holbachas. Ši enciklopedija žymi prancūzų Švietimo įsigalėjimą.

energeia (gr. buvimas aktyvumo būsenoje), viena iš pagrindinių Aristotelio sąvokų, iš dalies sutampanti su ↗ *entelechija* ir reiškianti tikrovę kaip galimybės aktualizaciją (↗ *dinamizmas*, ↗ *aktas*).

ens (lot.), scholastinėje filosofijoje vartojamas veiksmažodžio *esse* (būti) esamojo laiko dalyvis, kurio reikšmė yra „esantis", o kaip daiktavardis jis reiškia esamybę – tai, kas yra. Sąvoka Δ priklauso prie transcendentalinių būties apibūdinimų (↗ *transcendentalijos*) ir reiškia esamybę ta prasme, *kad* tai „yra", kitaip sakant, kad tai vykdo būties ↗ *aktą*. Dažnai skiriama: ↗ Δ *reale* (nuo mūsų mąstymo nepriklausanti savarankiška esamybė), Δ *rationis* (esamybė mąstyme), Δ *quo* (ontologinis principas, „kuo" esamybė yra), Δ *quod* (ontiškai pagrįsta esamybė, kaip pagrindimo jos ontologiniu principu rezultatas, jo Δ *quo* arba *entia quibus*).

entelechija (gr. *entelecheia* – tai, kas savyje turi tobulumą kaip tikslą – *telos*), Aristotelio filosofijoje – tikslinga veikla, o ypač tos veiklos principas, veikli esamybės, pirmiausia gyvos būtybės, ↗ *forma* (čia siela yra jos sugyvinto kūno pirminė Δ). Leibnizas ↗ *monadas* irgi vadina entelechijomis, nes jų įsivaizdavimo siekimui būdingas tam tikras tobulumas (visų monadų universumo įsivaizdavimas).

epigenezė (gr. *epigenesis* – papildomas radimasis), nuo XVIII a. (C. F. Wolfas) embriono biologijos teorijoje įsitvirtinęs aiškinimas, kad gyvos būtybės audiniai ir organai susidaro ir formuojasi iš pradinės embriono bestruktūrės masės. Priešingybė – anksčiau paplitusi preformacijos teorija (kuriai, tarp kitų, remdamasis savo monadų supratimu, pritarė ir Leibnizas), pagal kurią visos suaugusio gyvū-

no kūno dalys egzistuoja (tik dar užuomazgos pavidalo) jau gemale arba kiaušinėlyje.

Epiktetas *(Epiktētos)*, graikų filosofas, *apie 50 po Kr. Hierapolyje (Frygija), † apie 138 Nikopolyje (Apyras). Priklauso vėlyvajam stoicizmui. Ištremtas iš Romos (Domiciano apie 90 vykdytas filosofų persekiojimas), įkūrė savo mokyklą. Patyrė Senekos įtaką. Reikalauja sielos stiprybės gyvenimo varguose, kuriuos laiko Dievo siųstais išmėginimais, siūlo žmogų užjausti, būti pasirengusiam jam atleisti (krikščionybės paralelės).

Epikūras *(Epikuros)*, graikų filosofas, *341 pr. Kr. Samo saloje, †270 Atėnuose. Čia 306 įkūrė savo mokyklą. Individualistinę hedonistinę etiką grindė sensualizmu ir Demokrito atomizmu. Gyvenimo tikslas – sielos ramybė (gr. *ataraxia* – ramumas), pasiekiama savitvarda, malonumų atsirinkimu. Tarp daugybės jo šalininkų buvo ir Lukrecijus bei Horacijus.

epistemologija (gr. *episteme* – pažinimas, žinios + *logos* – mokslas) ↗ *pažinimo teorija,* ↗ *mokslo teorija.*

epocha (gr. *epochē* – sustojimas), antikos skeptikų ir stoikų sąvoka, reiškianti nurodymą susilaikyti nuo sprendimo dėl asmeniško negalėjimo ko nors pažinti arba dėl to, kad daiktai iš principo yra nežinomi ir todėl nepažinūs. Husserlio filosofijoje Δ reiškia pirmą fenomenologinio metodo žingsnį, t. y. natūralaus tikėjimo nuo sąmonės nepriklausoma pasaulio būtimi atmetimą ir atsiribojimą nuo visų ligšiolinių nuomonių, kad grynojoje sąmonėje būtų galima aprašyti gryną reiškinių esmę ir jų esminius ryšius.

Δ istorijos reikšme – laiko atkarpa (era), kurios pradžią ir pabaigą žymi tam tikra prasmė, apimanti visus jos reiškinius ir procesus. Pasak Heideggerio, Δ sąvoka turi reikšti pirmiausia tą istorijos tarpsnį, kurio požymis yra būties tiesos laikymas savaime esamu dalyku, o dėl to kaip tik persmelktu tam tikros būties ir pasaulio vientisos sampratos: tai metafizikos Δ.

Erdmannas Johannesas Eduardas, vokiečių filosofas, *1805 Valmieroje (Latvija), †1892 Halėje. Nuo 1836 Halėje ir profesoriavo. Žymus (dešiniojo) hėgelizmo mokyklos filosofijos istorikas.

Eriugena Jonas Škotas, žymus IX a. mąstytojas, *apie 810 Airijoje, †877 Prancūzijoje. 845 Karolio II Plikagalvio buvo pakviestas į Paryžių. Kaip vertėjas ir komentatorius (ypač Dionisijo Areopagito veikalų) perteikė neoplatonizmo idėjas ankstyvajai Vakarų Europos scholastikai. Savo pagrindiniame veikale „De divisione naturae" („Apie gamtos skirstymą", apie 866) Dievą laiko „antesmine vienybe" (todėl apibrėžtinas ir kaip „niekas"), kuri plėtojasi trejybiškai ir iš savęs kildina daiktų pasaulį. Priešingai negu Plotinas, Δ šį daiktų kilimą (emanaciją), Dievo apsireiškimą (teofaniją) supranta kaip valingą kūrimo aktą. Visi daiktai veržiasi grįžti į Dievą. Sulig Dievo tapimu žmogumi prasideda aktyvus daiktų daugybės grįžimas į Dievo vienybę, galiausiai išsivaduojama iš nuodėmės ir mirties. Δ spiritualistinis mokymas buvo pripažintas panteistiniu (1210) ir Bažnyčios 1225 pasmerktas.

Erlango mokykla, P. Lorenzo pagrįsta konstruktyvistinė mokslo teorijos kryptis, kuri vadovaujasi nuomone, kad pažinimas matematikoje remiasi jos objektų konstravimu, ir reikalauja, kad visuose moksluose mokslo kalba ir objektai būtų metodiškai konstruojami pagal kasdienę kalbą ir jos praktinę objektinę vartoseną. Δ atstovai dar yra W. Kamlahas, K. Lorenzas ir kt.

Erosas ↗ *Erotas.*

Erotas (gr. *Erōs*, kilm. *Erōtos*), graikų mitologijoje – meilės dievas, Hesiodo „Teogonijoje" – Chaoso sūnus, kosmo ir žmogaus vaisin-

gumo dievas, vėliau – Arėjo ir Afroditės sūnus. Platono filosofijoje erosas (meilė; lot. *amor*) – tarpininkas tarp juslinio ir dvasinio pasaulių, grožio siekimas (kylančia tvarka: nuo gražaus kūno prie sielos grožio ir t. t. iki „savęs grožio", t. y. ir iki tiesos bei gėrio), filosofinio pažinimo žadintojas. Dar ↗ *anamnezė*.

esamybė (gr. *on*, lot. *ens*), bet kas, kas apskritai ir bet kokiu (kad ir labai įvairiu) būdu yra. Svarbiausia sąvoka Aristotelio sukurtoje metafizinėje ontologijoje, aiškinančioje Δ *kaip* Δ, t. y. kaip ji pati laikosi aprioriniame būties supratimo horizonte arba kokiais pagrindiniais būdais būtis jai „priklauso" ir ja gali būti „išsakyta"; taip Δ suprantama Aristoteliu paremtoje scholastikoje (↗ *ens*, ↗ *kategorijos*, ↗ *modalumus*, ↗ *transcendentinis*); dažnai Δ sąvoka vartojama daikto reikšme. Naujųjų laikų subjektinėje filosofijoje Δ suvokiama kaip tai, kas sąmonėje yra priešais sąmonę, t. y. kaip objektas (reiškinys ir objektas; plg. Kanto daikto savaime ir daikto mūsų stebėjimui bei suvokimui skyrimą). Naujesnėje pažinimo ir mokslo teorijoje, kai aptariami ontologijos dalykai, Δ sąvokos dažniausiai vengiama ir kalbama apie entitetą (arba entitetus).

esatis (vok. *Dasein*), tam tikra būtis, buvimas. Chr. Wolffas vok. terminu *Dasein* išvertė lot. sąvoką *existentia*. Scholastinė filosofija esamybėje ontologiškai skiria Δ, kaip tikrąją būtį (egzistenciją kaip aktualybę), ir taip-būtį (vok. *Sosein*) arba esmę (*essentia;* esenciją kaip realybę). Dar ↗ *aktas*, ↗ *tikrovė*. ◊ Kanto filosofijoje Δ yra viena iš sprendinių modalumo kategorijų. Δ čia nenurodo pačiai (objekto) sąvokai priklausančio dar vieno požymio, ji yra ne „realus predikatas", o vien kaip tik šito daikto įtraukimas į sampročio aktą (sprendimą), kuriam prielaidą sudaro juslinė afekcija arba stebėjimas. Egzistencinėje filosofijoje Δ žymi savivokos apimtą žmogų objektiškai neapčiuopiamos transcendencijos akivaizdoje (Jaspersas), žmogų, kadangi jam rūpi jo paties galėjimas būti, bet būties supratimo horizonte apskritai: jis yra būtį suprantantis „būties" „čia" (Heideggeris). ↗ *Egzistencija*.

esencializmas (lot. *essentia* – esmė), įprastiniu tapęs É. Gilsono terminas, reiškiantis teoriją, kuri, atskyrusi juslinį tikroviškumą ir antjuslinį esmiškumą, pripažįsta tikrą būtį tik amžinai ir nekintamai esamybei, o grynojo faktiškumo, kaip laikiškai atsirandančio ir išnykstančio dalyko, nelaiko esamu arba bent tikrai esamu. Esencializmu kai kada vadinama Parmenido ir Platono tradicija, tuo kritiškai pažymint jos vienpusiškumą. Kraštutinės Δ priešingybės yra ↗ *aktualizmas* ir egzistencializmas (↗ *egzistencinė filosofija*).

esmė, pagrindinė Vakarų Europos metafizikos ir jos srovių ontologijoje ir pažinimo teorijoje sąvoka, į vokiečių filosofijos terminiją (vok. *Wesen*) įvesta Eckharto ir reiškianti principinį žvilgsnį (gr. *eidos, ousia, lot. species, essentia*) į esamybę pagal tai, kas ji yra, pagal jai būdingą kas-būtį (vok. *Wassein*). Todėl Δ turi dvejopą reikšmę: ji yra atskira esamybė (individas), o kartu bei pirmiausia – vidaus struktūra, tipas, pagrindinis apibrėžtumas, kuris yra bendras ir kitai tos pačios rūšies esamybei (↗ *visuotinybė*). Taigi Δ, kaip svarbiausias identiškumą išlaikantis dalykas (gr. *hypokeimenon*, lot. *substantia*, ↗ *substancija*), yra laikinų kintamų ir labiau išorinių apibrėžčių (↗ *akcidencijų*) pagrindas. Nuo (visuotinės) Δ, kaip taip-būties, reikia skirti ↗ *esatį* (lot. *existentia*, ↗ *egzistavimas*), kaip jos realizavimo principą (gr. *energeia*, ↗ *aktas*). Kaip apibrėžtas formą turintis būties būdas, Δ yra tarpininkaujantis vidurys tarp ↗ *būties* visa apimančios visuotinybės ir atskiros esamybės. Realus Δ ir esaties skyrimas scholastikoje – grynojo tomizmo požymis (priešingai tik formaliam jų skyrimui škotizme). Klasikinė metafizika Δ supranta ne vien kaip subjektyvią, t. y. kaip tai, kas esminga ir reikšminga individualiai arba bendrai susiejančiai subjektyvybei, kitaip sakant, kas turi ryšį su subjektu (sąmone, Aš), o kaip tai,

kas sudaro jos patumą bei savitumą visos esamybės, pasaulio atžvilgiu; taigi Δ žymi esamybės pagrindinę vietą ir pagrindinę rūšį pasaulio tvarkos ir reikšmių visumoje, ir tuo viena esamybė yra ne tik atskira, bet ir esmingai bei specifiškai skiriasi nuo kitos esamybės.

Filosofijos istorija rodo esant didelių skirtumų pagrindžiant ir suvokiant Δ pažinimą. Platonas jį supranta kaip amžinųjų idėjų prisiminimą (↗ *anamnezė*). Plėtodamas Aristotelio tradiciją, Tomas Akvinietis tą pažinimą supranta kaip Δ išskyrimą (↗ *abstrahavimas*) iš atskirų realių patiriamų dalykų remiantis dvasios „natūralia šviesa" (*lumen naturalis*). Toliau apmąstydama Δ, fenomenologija (Husserlis) kalba apie Δ žiūrą arba ideaciją grynojoje sąmonėje; M. Scheleris jėgoje, galinčioje esmę (taip-būtį) atskirti nuo egzistavimo (esaties), įžvelgia pagrindinį dvasios ir kartu žmogaus požymį. Naujųjų laikų filosofijoje esamybės Δ klausimas (kas ji iš tikrųjų yra, kuo pagrįstas jos iškilimas ir priėmimas) užleidžia vietą klausimui, kaip vienas reiškinys susijęs su kitais reiškiniais sąlygų sąryšyje ir kaip jis vyksta pagal savo dėsningumą. Toks klausimo kėlimas ypač būdingas empiriniams gamtos mokslams, tačiau ir apskritai mąstymą apie Δ ir substanciją vis labiau išstumia santykių, struktūrų, procesų apmąstymai.

esmės etika, pavadinimas etikos, kuri ontologiškai pagrįsta veiksmus norminančiomis amžinomis idėjomis arba visada galiojančia esmine tvarka; paprastai čia turimos galvoje su Platono bei Aristotelio tradicija siejamos etikos formos. Nuo Δ skiriasi istorinė etikos samprata, atsižvelgianti į iš principo kintamus, tiesa, atitinkamam laikui ir visuotinai privalomus reikalavimus, taip pat ir subjektyvistinė individualistinė etika, nepripažįstanti jokių virš individo iškylančių priedermių ir siekianti remtis atskiros akimirkos situacija (situacijos etika).

essentia (lot.), esencija, ↗ *esmė*.

estetika (gr. *aisthētikos* – juslinis, juntantis), iš pradžių mokslas apie juslinę įžvalgą (stebėjimą) ir juslinį reiškimąsi; A. G. Baumgartenas („Aesthetica", 1750) pagrindė estetiką kaip mokslą apie žemesnį (juslinį) pažinimo gebėjimą, papildantį mokslą apie aukštesnį, dvasinį sąvokinį pažinimą (logika). Ši reikšmė dar tebejaučiama Kanto filosofijoje, kuri skiria pagrindinių juslinių stebėjimo formų „transcendentalinę Δ" ir sampročio kategorijų „transcendentalinę logiką" („Grynojo proto kritika", 1781). Kadangi Baumgartenas juslinį regimąjį tobulumą laiko grožiu, tai Δ (ypač po G. F. Meierio veikalų) virsta mokslu apie grožį gamtoje ir mene. Tuo remdamasis Kantas („Sprendimo galios kritika", 1790) greta moksliškai objektyvaus pažinimo sprendimo, kuris savo visuotinį galiojimą gali įrodyti, skiria subjektyvų skonio sprendimą, kuris į visuotinį galiojimą tik pretenduoja. Schilleris, stengdamasis įveikti griežtą (Kanto) teorinės tiesos, estetinio grožio ir praktinės dorovės atskyrimą, estetiškumą apibūdina kaip žaidimo (tik žaidime žmogus yra „visai žmogus") ir „gražios regimybės" karalystę ir duoda esminį impulsą Δ plėtotei vokiečių idealizme (Fichte, Schellingas, Hegelis), jos siekiui suderinti begalybę su baigtinybe, protingumą su juslumu. K. W. F. Solgerio ir romantinės Δ (F. Schlegelis, Jeanas Paulis) dėmesio centre atsiduria (žinoma, skirtingai) estetinis genijus ir estetinė ironija. Hegelis grožio švytėjimą laiko ne iliuzija, o veikiau visos tikrovės absoliutinės tiesos reiškimusi (nors ir žemojoje juslinės įžvalgos, ne aukštesniojoje religinio vaizdinio ir dvasinės sąvokos pakopoje), ir todėl jo požiūriu pavadinimas „Δ" yra netinkamas ir perdėtas. Nietzsche'i pasaulis „pateisinamas tik estetiniu požiūriu", tiesa, tragiško grožio, teigiant pasaulio, koks jis yra, prieštaringumą, prasme, o ne grožio, kaip tariamos esmiškos tiesos ir tikro reiškinio susitaikymo, prasme. XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios psichologinės krypties estetikoje (Groosas, Lippsas) estetinė regimybė dažnai be jokių sąsajų prieš-

pricšinama tikrovci. Jų santykis skirtingai nusako neokantinę (Cohenas) ir fenomenologinę Δ (Ingardenas). Istorinis hermeneutinis mąstymas (Gadameris) meno kūrinyje stengiasi atskleisti estetinės, savyje uždaros būties ir istorinės tikrovės dialektinę vienybę. Taip pat ir visuomenės bei istorijos kritikos filosofijai (Adorno) grožis mene skatina filosofinę refleksiją kelti klausimą apie tikrovės tiesą. Hegelis kritikavo estetinę (romantinę) sąmonę kaip bijančią sąvokų, Nietzsche, pasisakydamas prieš jos sutaikymo siekius, reikalavo tragiškos estetikos, o Kierkegaard'as apskritai atmetė estetinę laikyseną, kuri, skirtingai negu etinė ir religinė, esanti nerimta. Panašiai Jaspersas estetikoje įžvelgė pakriką stebėjimą, iš kurio pašalintos egzistencijos problemos. Heideggeriui estetiškumas – tai rubrika pagrindinės naujųjų laikų viską savimi matuojančios ir besimėgaujančios subjektyvybės formos, kuri atsisako tiesos ieškojimo mene pretenzijos. Iš esmės galima teigti, kad Δ laikai baigiasi, ją pakeis su tiesos klausimu susijusi meno filosofija.

estetizmas, požiūris į pasaulį ir gyvenimą, kai žmogus su kultūrine visuomene jaučiasi nesaistomas religinių, etinių, politinių bei kt. ryšių ir, užėmęs nieko neįpareigojančią stebėtojo pozą, žvelgia į pasaulį kaip estetinio pasitenkinimo priemonę ir grožio (plačiausia reikšme) principą laiko aukščiausiu gyvenimo principu. Tokį požiūrį ir laikyseną Δ vadina kritiškai juos vertinantieji. Tą iš esmės laisvą estetinę laikyseną atmetė jau Hegelis, kritikavęs romantizmą, o paskui ir Kierkegaard'as. Estetinio principo išskirtinio vertingumo idėją įvairiais būdais gynė Nietzsche.

etika (gr. *ethos* – įprotis, paprotys), kaip filosofinė Δ, arba moralės filosofija, ji yra pagrindinė praktinės filosofijos dalis. Jos objektas – ↗ *gėris* kaip svarbiausias teisingo elgesio, taigi ir doroviško gyvenimo (↗ *dorovė*), orientyras. Pagal tai, kaip apibrėžiamas galutinis Δ tikslas, skiriasi ↗ *eudaimonizmas* (laimės Δ), ↗ *hedonizmas* (malonumo Δ) ir ↗ *utilitarizmas* (naudos Δ), pagal įpareigojimo šaltinį – autonominė (↗ *autonomija*) ir heteronominė (↗ *heteronomija*) Δ, pagal santykį su pavieniu žmogumi arba visuomene – ↗ *individualioji etika* ir ↗ *socialinė etika,* pagal Δ priesakų pastovų ir visuotinį arba kintamą ir ypatingą galiojimo pobūdį – ↗ *esmės etika* ir ↗ *situacinė etika,* pagal sąmonės laikyseną ir nusistatymą – pareigos, arba įsitikinimų Δ (deontologinė Δ, ↗ *pareiga*), padarinių Δ (pvz., į gyvybės išlaikymą ir išgyvenimą nukreipta, su ↗ *darvinizmu* susijusi evoliucionistinė Δ) ir ↗ *atsakomybės etika*. Pastaroji skaidosi pagal konkretesnes, dabar ypač svarbias veiklos sritis – ↗ *mokslo etika,* ekologijos, medicinos ir kt. Δ. Dažniausiai stengiamasi pagrįsti tam tikras elgesio turinio taisykles (materialioji Δ) kaip priešingybę grynam etiniam formalizmui, kuris buvo prikišamas Kanto pareigos, arba įsitikinimo, etikai, ypač tų priekaištų nešykštėjo fenomenologinė materialioji vertybių Δ (M. Scheleris; ↗ *vertybė,* ↗ *vertybių filosofija*). Filosofinė Δ domisi visus atvejus pagrindžiančiais aprioriniais reikalavimais (norminė Δ); grynai empirinė (deskriptyvinė) Δ nusako vien tai, kokia moralė iš tikrųjų viešpatauja ir kokie poelgiai išties „yra", bet ne tai, kas iš principo privalo galioti kaip moralu ir kokie poelgiai „turėtų būti". Analitinės filosofijos Δ apsiriboja kalbine moralės posakių, teiginių vartojimo ir argumentavimo būdų (metaetika; R. M. Hare'as ir kt.) analize; tais atvejais, kai ji siekia norminamųjų tikslų, ji linksta prie socialutilitarizmo (J. Rawlsas ir kt.). Kiekviena Δ susijusi su pagrindine žmogaus esmės samprata. Pastaroji savo ruožtu priklauso nuo konkretaus istorinio etoso (pagrindinės gyvenimo koncepcijos, gyvensenos), kuriuo Δ kritiškai remiasi. Iš čia kyla sunkumas šiais laikais kurti Δ tradicine reikšme, nes bet koks esmės, ypač žmogaus, apibrėžimas (↗ *antropologija*) yra pasidaręs problemiškas, o kritinė Δ refleksija didele dalimi yra etoso krizės išraiška.

Filosofiniai Δ klausimai antikoje iškilo, reaguojant į tradicinių papročių irimą (↗ *sofistai*), kaip mėginimas protu pagrįsti elgesio normas. Δ pasidarė svarbiausia tema Sokratui ir ↗ *sokratikams*, stoicizmui ir Epikūro mokyklai. Δ savarankiškumą teorinės filosofijos, su kuria ji Platono sistemoje sudarė vienovę, atžvilgiu pagrindė Aristotelis, tiesa, suteikdamas jai platesnę socialinę reikšmę, ir todėl ji (dar) nesiskyrė nuo jo „politikos", apskritai nuo praktinės filosofijos. Antikos ir viduramžių laikais vyravo įsitikinimas, kad dorovinė tvarka glūdinti pasaulio esmės struktūroje, o šioji esanti amžino dieviškojo įstatymo reiškinys (↗ *prigimtinė teisė*). Naujųjų laikų filosofija (↗ *Švietimas*) atskiria Δ nuo šitos ontiškai ir teologiškai suprantamos esmėtvarkos ir dorovės taisykles mėgina grįsti dažniausiai psichikos veiksniais (natūraliais instinktais ir pan.) arba protinga laikoma žmogaus prigimtimi (prigimtinė teisė kaip racionali, arba proto, teisė). Kovodamas su natūralizmu, Kantas siekia įtvirtinti absoliutų dorovės galiojimą, grįsdamas ją grynuoju protu, kaip protas pats save doroviškai ir praktiškai apibrėžia. Formalų Kanto ↗ *kategorinio imperatyvo* pobūdį pasišovusi įveikti vertybių filosofija materialiosios Δ principą deklaruoja idealioje vertybių karalystėje. Dorovės normų amžinumo idėją ginčija ir istorizmas, nes, šiaip ar taip, istorinė patirtis ją daro abejotiną. Šis klausimas yra susijęs su kitu: kaip suprasti normiškumo ir faktiškumo, proto ir žmogaus prigimties, visuotinybės ir atskirybės, aprioriškumo ir aposterioriškumo bei empirijos santykį.

etiologija (gr. *aitia* – priežastis + *logos* – mokslas), mokslas apie priežastis ir jų tyrimo metodus.

etosas (gr. *ethos* – paprotys, būdas, įprotis), individo ar grupės žmonių natūraliai, paveldėjimu ar naujai įgytų įsitikinimų, įpročių, elgimosi būdų nulemta pagrindinė gyvenimo nuostata („charakteris"). Sąvokinis Δ pagrindimas, pateisinimas ir kritika yra ↗ *etika*.

eudaimonija (gr. *eudaimonia*), laimė, palaima. Platonui Δ pasiekiama bejusle ir bekūne idėjų ir gėrio įžvalga, o Aristoteliui ji yra pasisekęs, geras gyvenimas polyje (valstybėje). Kantas kritikavo kiekvieną į laimę, kaip aukščiausią tikslą, nukreiptą etiką. Dar ↗ *eudaimonizmas*.

eudaimonizmas (gr. *eudaimonia* – laimė, palaima), filosofinė etinė teorija, laimę, palaimą laikanti svarbiausiu žmogaus tikslu ir didžiausiu gėriu. Tačiau laimės apibrėžimai yra skirtingi (Sokrato manymu – dorybingas gyvenimas, kirėniečių ir kt. manymu – malonumas, ↗ *hedonizmas;* plg. ↗ *utilitarizmas*). Nuožmiausias Δ priešininkas yra Kantas su savo besąlygiško pareigos atlikimo etika.

Eukleidas *(Eukleidēs)* Megarietis, graikų filosofas, vienas seniausių Sokrato mokinių. Sokrato teoriją apie gėrį jis siejo su elėjiečių vienio filosofija (Parmenidas). Megaros mokyklos (Eubulidas Miletietis, Diodoras, Kronas ir kt.) kūrėjas.

Eukleidas, Aleksandrijos matematikas, gyvenęs apie 300 pr. Kr. Jo „Elementais" (gr. *stoicheia*) pavadintos 13 knygų, papildytos „Duomenimis", pradėjo klasikinę graikų matematikos epochą, kuri nenutrūko iki šiol („Eukleido geometrija"). Šio veikalo loginė struktūra (apibrėžimai, postulatai, aksiomos, konstrukcijos, įrodymai) buvo griežto moksliškumo pavyzdys.

euristika (gr. *heuriskein* – rasti), mokslinių atradimų ir išradimų metodai. Kantas proto idėjas, kurios, kad ir neduoda galimybės objektiniam pažinimui, bet, kaip reguliatyvūs principai, padeda pažinimo procesui, vadina taip pat ir euristinėmis sąvokomis (skirtingai nuo ostensyvių, objektyvią informaciją teikiančių

aiškinamųjų sąvokų). Šiais laikais Δ terminas vartojamas tyrimų programoms, tyrimų modeliams ir būdams nusakyti, kurie, dažnai net neturėdami aiškių tikslų ir prielaidų, vis dėlto gali būti vertinami kaip naudingi pažinimui.

evidencija, akivaizdumas. Graikišką sąvoką *enargeia* (aiškumas, gyvumas) Ciceronas išvertė į lotynų kalbą žodžiu *evidentia* (akivaizdumas). Iš pradžių jis turėjo galvoje objekto tiesioginį juslinį buvimą, paskui – ir neabejojamą įžvelgimą mintyse kokio nors dalyko, kai jo esmė ir pagrindimo kriterijai yra tarsi matomi. Husserlio fenomenologijoje – reiškinio (fenomeno) „pirminė saviduotybė" grynojoje (intencionalinėje) sąmonėje kaip iš anksto joje turimų kriterijų patenkinimas, t. y. kaip visiškas abiejų atitikimas.

evoliucija (lot. *evolvere* – išvynioti, išrutulioti), laipsniškas, tolydus aukštesnės būsenos radimasis iš ankstesnės žemesnės, kai naujoji būsena jau buvo parengta (turėjo prielaidas) ankstesnėje; Δ sąvoka paprastai, ypač kai pabrėžiamas tolydus Δ pobūdis, priešpriešinama revoliucijai, kurios staigus virsmas, beje, irgi yra parengiamas ankstesnių sąlygų ir taip pat gali būti laikomas evoliuciniu. Taigi Δ (greta revoliucijos arba ir kartu su ja) yra ↗ *pažangos* rodiklis. Evoliucijos idėjos užuomazgos jau glūdėjo viduramžių sąvokoje *creatio continua* (nuolatinis kūrimas po „sukūrimo iš nieko"), o filosofiškai ją pagrindė ir išplėtojo pirmiausia vokiečių idealizmas. Hegeliui plėtotė apskritai yra dvasios tapimas gamta ir per jos formas bei žmogaus istorinę raidą grįžimas atgal į save. Šio vyksmo pamatą Hegeliui irgi sudaro Aristotelio apibūdinta judėjimo samprata – potencijos (pradinių galimybių ir sugebėjimų) virtimas aktu (minėtų galimybių realizavimu). Tačiau XIX a. teorinėje empirinio istorijos mokslo saviрefleksijoje įsigalint istoriniam požiūriui, pasidaro ir filosofiškai problemiška ↗ *istoriją* aiškinti kaip ištisinę raidą (↗ *istorizmas*). ◊ Sėkmingiausiai Δ sąvoka taikoma biologijoje (Lamarckas, ypač Darwinas; plg. Nietzsche's Hegelio kritiką: „be Hegelio nebūtų Darwino"); dar ↗ *evoliucionizmas*.

evoliucionizmas, teorija, pagal kurią raida (↗ *evoliucija*) yra pagrindinis visą tikrovę apibūdinantis dėsnis, o atskiros būties sritys (materija, gyvybė, dvasia) suprantamos kaip gamtos ir jos tąsos žmonių istorijoje plėtotės pakopos. Plėtotės idėja įsižiebė labai seniai, bet rutulioti ji pradėta tik nuo XVII–XVIII a. Biologinį Δ (descendentinė teorija, rūšių kilmės teorija) pagrindė J. de Lamarckas ir labiausiai Ch. Darwinas (↗ *darvinizmas*), sociologinį – H. Spenceris, kultūros ir religijos istorijos Δ – J. J. Bachofenas. Filosofine metafizine prasme evoliucionistinį mąstymą parengė Leibnizas, o jo viršūnė – vokiečių idealizmas, ypač Hegelio dialektinė absoliutinės dvasios filosofija, paskui, kai Marxas ją perinterpretavo, jį plėtojo dialektinis ir ekonominis bei istorinis materializmas.

F

faktas (lot. *facere* – daryti), pažodžiui: tai, kas padaryta; plg. dar vedinius *faktinis, faktiškas, faktiškumas*. Δ reiškia tai, kas nustatyta, kas nebeatšaukiama. XVIII a. ši Δ sąvoka reiškė tai, ką Dievas pasaulio kūrimo aktu arba žmogus istorine veikla sukūrė (lot. *factum*), paskui – galimą, tačiau ne būtiną, o laike atsiradusį tikrumą. Galima aprašyti Δ genezę, kelti dėl jo klausimus, bet fakto negalima logiškai išvesti. Todėl siauresne reikšme galime teigti, kad yra faktų žmonių elgsenos ir istorijos laisvėje – juos galime nurodyti, – bet plačiąja reikšme ne viskas, kas žmonių veiksmais yra tapę tikra (pvz., per Dievo kūrybą arba per tai, kas gamtos kuriama), laikytina Δ. Leibnizas skiria („atsitiktines") Δ tiesas nuo (būtinųjų ir amžinųjų) proto tiesų. Pasak Kanto, sprendimų priėmimas, kuris nukreiptas į juslinę duotybę kaip tikrovišką, yra „nustatymas" (*Setzung*). Ir jis taria esant (nejuslinį) grynojo proto Δ, doroviškai būtiną praktinio proto, taigi laisvės, privalomumo reikalavimą. Wittgensteino ir iš dalies analitinėje filosofijoje Δ laikomas buvimas arba nebuvimas tam tikros padėties, atitinkančios teisingą teiginį, kadangi teiginiai (sprendiniai) susiję ne su tikrais arba galimais daiktais, o su jų savitarpio santykiais (↗ *reliacija*).

Kierkegaard'o manymu, krikščionių tikėjimą lemia paradoksiškas Dievo tapimo žmogumi Δ. Heideggerio egzistencinėje analizėje, kaip „faktiškumo hermeneutikoje", šis faktiškumas reiškia žmogaus būties, kuri vyksta esamoje istorinėje ir konkrečioje situacijoje, „pamestumą"; išankstinis situacijos duotumas eina iš praeities ir kartu lemia būsimas galimybes, kurių apmatus žmogui pavesta paruošti. Jie atsiranda aiškinantis faktinę situaciją. „Būtis egzistuoja faktiškai." Istoriniu hermeneutiniu požiūriu kiekvienas sprendinys yra (kintamame) reikšmės horizonte, todėl visiškai nepriklausomų, „grynų" faktų nėra.

falsifikacija (lot. *falsus* – pramanytas, klaidingas, apgaulingas + *facere* – daryti), teiginio, vertinimo, teorijos klaidingumo įrodymas, jų neigimas; *falsifikuoti* – parodyti ką nors esant nepagrįstą. Pasak ↗ *kritinio racionalizmo* (Popperis), patyriminio mokslo (sintetiniai) teiginiai ir teorijos niekada negali būti galutinai patvirtinti (verifikuoti), t. y. negali pasiekti vadinamąjį tikrumą, tačiau naujais, į ligtolines konstatacijas ir aiškinimus netelpančiais stebėjimais gali būti galutinai nuneigti. Todėl teiginiai ir teorijos, kol jie nepatikslinti Δ procedūra, yra tik hipotezės. Šiai mokslo teorijai, aiškinančiai, kad visas empirinių mokslų teorijas iš principo yra galima paneigti (falibilizmas), pradžią davė Ch. S. Peirce'as. Dar ↗ *indukcija*.

fatalizmas (lot. *fatum* – likimas, lemtis, pranašystė, laimė, nelaimė), tikėjimas lemtimi, įsitikinimas, kad visa, kas pasaulyje vyksta, yra neišvengiamai nulemta, taigi nei gamtoje, nei istorijoje jokios laisvės nėra. Jacobi, Kantas ir kt. kritikavo Spinozos sistemą kaip fatalistinę, o Nietzsche skelbė Δ („amor fati" – lemties meilė, amžino „visų daiktų grįžimo" teigimas).

fenomenalizmas (gr. *phainomenon* – esantis, pasirodantis), XIX a. atsiradęs Kanto filosofijos ir ja pagrįstų krypčių pavadinimas, kadangi jos pripažįsta, kad patiriami, pažįstami, reikšmingi yra tik reiškiniai (o ne daiktai savaime). Fenomenalizmo sąvoka apibūdinamos ir empiristinės (Locke'as, Hume'as) bei pozityvistinės (Comte'as) pažinimo ir mokslo teorijos, teigiančios, kad pažinimas gali būti su-

siję̇s tik su sąmonėje duotais pojūčiais (išskyrus du dalykus: „savaime“ [*an sich*] ir transcendentalinės subjekto funkcijos klausimus). Analitinei filosofijai priklausantis lingvistinis Δ (Austinas ir kt.) reiškia tą pat, ką ir šnekamosios kalbos filosofija.

fenomenas (gr. *phainomenon* – esantis, pasirodantis), reiškinys, kuris, kaip juslinis suvokimas, perteikia duotybę. Platono filosofijoje Δ skiriamas nuo jo idėjos, pažįstamos tik mąstymu, Kanto sistemoje – nepažinaus daikto savaime (noumeno) priešingybė, nes pažinimo objektu gali būti tik jusliniai reiškiniai. Husserlio fenomenologijoje Δ sąvoka reiškia tiesioginę intencionalinės sąmonės duotybę – ne „kažką“, kas yra tik jusliška, regima, bet ir visa, kas sąmoningai išgyvenama, taigi Δ matytinas ir aprašytinas toks, koks pats (akivaizdžiai) pasirodo.

fenomenologija (gr. *phainomenon* – esantis, pasirodantis + *logos* – mokslas), iš J. H. Lambert'o perimta sąvoka; Kanto filosofijoje – „negatyvus mokslas“ tik apie suvokiamus pažinius reiškinius, kai nekeliama (transcendentalinio kritinio) klausimo, kas slypi už tų reiškinių kaip esminė būtis savaime ir ar apskritai tokio pamato esama. Vokiečių idealizme, ypač Hegelio sistemoje, tas mokslas virsta pozityvia teorija apie esmės, prasmės ir tiesos formas, kuriose dvasia, kaip sąmonė, pereidama per savo pakopas (juslinė sąmonė, savimonė, protas, dvasia, religija) pasirodo pati sau, patiria ir suvokia save, kol pasiekia absoliutų pačios savęs žinojimą.

Šiuolaikinės Δ, kaip filosofinės mokyklos, pagrindėjas yra E. Husserlis. Fenomenologinis metodas atmeta bet kokią išankstinę nuomonę ar sprendimą apie pažinimo objektą, taip pat ir apie tai, ar jis ir pasaulis apskritai egzistuoja nepriklausomai nuo mano sąmonės (↗ *epocha* kaip pirmas fenomenologinės redukcijos žingsnis), kad būtų galima priartėti prie „pačių daiktų“ – tokių, kokie jie rodosi sąmonėje. Po šito pirmojo išgryninimo eina eidetinė redukcija, siekianti parodyti ir atverti kintamuose reiškiniuose tapačia išliekančią esmę kaip tikrą fenomenologine prasme fenomeną (esmės įžvalga). Toji esmė pati yra noematinis atitinkamos noezės, t. y. intencionalinės (↗ *intencija*) sąmonės konstitavimosi aktų, koreliatas. Per transcendentalinę redukciją galiausiai atsigręžiama į pačią sąmonę kaip pirminį (↗ *a priori*) ir universalų kiekvienos prasmės ir būties galiojimo pamatą. Taigi sąmonės kuriamosios galios iškyla kaip – Husserlio žodžiais tariant – formos, t. y. grynosios sąmonės išgyvenimo, su pasaulio procesais susijusio grynojo „ego“ (Aš), kuriame grindžiami visi santykiai su tuo, kas pasauliška ir objektiška, formos. Taigi Δ save laiko paties subjekto savivokos užbaigtimi – savivokos, kurią pradėjo Descartes'as ir kuri paskui dėl mokslo susidomėjimo objektais neįvyko. Δ tapo viena iš veiksmingiausių XX a. naujųjų filosofijos krypčių.

Feuerbachas Ludwigas, vokiečių filosofas, Hegelio mokinys, *1804 Landshute, †1872 Rechenberge netoli Niurnbergo. Dėl Hegelio filosofijos (kurią laikė „užmaskuota teologija“) ir krikščionybės kritikos priklausė „kairiesiems“ hėgelininkams, ateistiškai aiškinusiems Hegelio sistemą, o iš tų interpretacijų paskui išsirutuliojo materialistinė gamtos ir istorijos koncepcija. Apvertęs Hegelio absoliutinės dvasios filosofiją, Δ sensualizmo požiūriu vienintele tikrybe laikė pavienį juslinį individą ir kūniškai apibrėžiamus gamtinius ir žmogiškus santykius. „Dvasia“ – tai „universalus juslumas“. Filosofijos ir religijos dieviškasis absoliutas yra žmogaus širdies tobulybės ilgesio skatinama jo esmės projekcija į anapus. Dieviškosios visybės predikatai turi būti grąžinti šiapusei žmogaus esmei ir realizuoti tolesnėje jo istorijoje („teologijos paslaptis yra antropologija“; „homo homini deus“ – žmogus žmogui Dievas). Žmogaus meilė Dievui yra savęs nesuprantanti begali-

nė meilė žmogui ir laimę teikiančiam bendram gyvenimui („Aš ir Tu", ši vienybė „yra Dievas"). Marxas rado Δ filosofijoje nemaža jam svarbių idėjų, nors ir kritikavo Δ „idealistinę" kūno ir juslumo sampratą.

Fichte Immanuelis Hartmannas, vokiečių filosofas, spekuliatyviojo teizmo (greta Ch. H. Weiße's ir kt.) atstovas, *1796 Jenoje, †1879 Štutgarte. Bonos ir Tiubingeno universitetų profesorius, Trejybės ir apokatastazės teorijos kūrėjas. Jo biografiją parašė ir darbus išleido sūnus Johannas Gottliebas Fichte.

Fichte Johannas Gottliebas, vokiečių filosofas, *1762 Ramenau (Saksonija, netoli Bauceno), †1814 Berlyne. Profesoriavo Jenoje (1799, apkaltinus ateizmu, atleistas), Karaliaučiuje, Erlangene ir nuo 1810 Berlyne. Rėmėsi Kanto apercepcijos transcendentalinės sintezės teorija, pagal kurią sąmonės forma „Aš mąstau", kaip pirminis juslinių ir sąvokinių vaizdinių suvienijimas, yra pagrindinė sąlyga, sudaranti objektų patyrimo ir pažinimo galimybę. Δ pažinimą ne tik formos, bet ir turinio atžvilgiu kildina iš grynos absoliučiai suprantamo „Aš" veiklos. Dialektiniu trižingsniu „Aš" teigia pats save (tezė) ir „ne-Aš" (antitezė: „Aš" apriboja save „ne-Aš") ir pagaliau apima abu (sintezė), kai tas „Aš" tos savo paties veiklos „intelektualine įžvalga" suvokia save kaip gryną, t. y. absoliutų Aš, kaip abiejų pagrindą. Taigi visa pasaulinė būtis yra Aš pirmapradžio veiklumo produktas. Toji veikla – tai besąlygiškos laisvės aktas, kurio būtinumą ir plėtotę Δ mėgino išaiškinti savo pakartotiniuose „Mokslo teorijos" (nuo 1794) variantuose. Apriboti savo Aš, t. y. savo laisvę, yra būtina, kad ji pasidarytų praktinė. Gamta yra „pareigos sujuslinta medžiaga"; joje turi būti pateisinti pavienio empirinio Aš doroviniai norai ir veiksmai kaip atitinkantys moralinę pasaulio tvarką (kuri tapatintina su Dievu ir Dieve turi savo suvienijamumo su gamta pagrindą; „Dorovės teorijos sistema", 1798; „Žmogaus paskirtis", 1800). Šituo doroviniu pasaulio ir savęs formavimu Aš grįžta be galo artėdamas prie savo grynumo ir absoliutumo. Taip Δ mėgina įveikti teorinio ir praktinio proto Kanto filosofijoje atotrūkį ir Kanto kritinį idealizmą jis paverčia subjektyviuoju. Δ duoda pradžią spekuliatyviajam vokiečių ↗ *idealizmo* mąstymui.

Ficino Marsilio, italų filosofas, *1433 Figlinėje, †1499 Karedžyje. Platono ir Plotino vertėjas ir perteikėjas, žymus Florencijos akademijos mąstytojas. Siekė Platono ir neoplatonistinę filosofiją (vėl) įtraukti į krikščionių teologiją.

fikcija (lot. *fictus* – pramanytas, išgalvotas, netikras), pramanas; savo nerealumą suvokiantis vaizdinys, pripažintas teisėtu mene ir poezijoje, o moksle galįs būti naudinga praktine tyrimo priemone (tačiau tais atvejais, kai tokio suvokimo nėra, būtina parodyti, kad atitinkamas reiškinys yra Δ): taip šią sąvoką apibūdina H. Vaihingerio *fikcionizmas,* ↗ *„tarsi" principas.*

Filonas *(Philōn)* iš Aleksandrijos, helenistinio laikotarpio žydų filosofas, *apie 25 pr. Kr., †50 po Kr. Alegoriniais prasmių aiškinimais mėgino helenistinės mistikos požiūriu suderinti graikų filosofiją, ypač platonizmą ir stoicizmą, su žydų tradicija. Graikų filosofų teorijas jis aptinka jau nuo seno išdėstytas penkiose Mozės knygose. Filono filosofinėse teologinėse spekuliacijose logas, kaip pasauliui transcendentinio Dievo tarpinė jėga, yra kartu ir pasaulio sukūrimo šaltinis, kuriame glūdi pirminiai esamybės vaizdai (idėjos). Filono darbai padarė didžiulę įtaką krikščionybei (Klemensas Aleksandrietis, Origenas), davė pradžią alegoriniam Biblijos aiškinimui.

filosofija (gr. *philosophia,* pažodžiui – išminties meilė < *phileō* – myliu + *sophia* – išmintis), pasaulio išminčiaus (*sophos;* pvz., „sep-

tynių išminčių") arba žinančiojo (*sophistes;* pirmiausia kurio nors Sokrato laikų sofisto), kuris teikė žinių ir ugdė gebėjimus kūrybiškai plėtoti amatą ir sėkmingai veikti, išmintis. Pirmas spekuliatyvų Δ aiškinimą pateikė Platonas. Jis kritikavo sofistą (*sophistes*), kuris tik mano žinąs, bet iš tikrųjų nežino, ir todėl negali patarti, kaip gerai ir teisingai pasielgti. Tiesa, sofistas apie daug ką turi nuomonę (*doxa*), tačiau nežino, kaip iš tikrųjų yra (*episteme*), kadangi jam nežinomas visų daiktų būties ir jų reiškimosi bei paties žmogaus mąstymo ir pažinimo pamatas. Viską žino, vadinasi, yra *sophos,* tik Dievas. Tačiau žmogus yra *philosophos,* kuris iš meilės žinojimui ir noro teisingai veikti savo nežinojimą jau yra peržengęs, eidamas gyvenime šito, be abejo, nevisiškai pasiekiamo tikslo kryptimi. Taigi Platono laikų (plėtojant ir tikslinant ikisokratikų sukurtus pradmenis) Δ apibrėžiama pirmiausia teorijos (*theoria,* kuri orientuota į tiesą) ir praktikos (etinė veikla siekiant gėrio) siejimu mokslinant ir ugdant žmogų, paskui klausimo (↗ *pradžia*) dėl pagrindo, taigi kartu ir prasmės („kodėl" ir „kam"), savitumu ir galiausiai nukreiptumu (↗ *transcendencija*) tiesiog į „viską", į to, kas dieviška, pasauliška ir žmogiška, taip pat ir į ↗ *mąstymo* bei sakymo, suvokimo ir paties sprendimų priėmimo vieną tvarkingą visumą. Graikijos žemėje gimusi Δ gana greitai nustatė fundamentines skirtybes ir sąryšius, tokius kaip esminė būtis (↗ *būtis,* ↗ *esmė*) ir besireiškianti esamybė, mąstymas (↗ *dvasia*), siekiantis nustatyti išliekančias ↗ *visuotinybes,* ir kintančių atskirybių suvokimas (↗ *juslumas;* ↗ *a priori, a posteriori*). Šios sąvokos, varijuojamos ir plėtojamos – pirmas sėkmingai to ėmėsi Platono mokinys Aristotelis, – persmelkia visą ↗ *Vakarų Europos filosofijos* istoriją, labiausiai antikos laikotarpio ir viduramžių, bet taip pat ir naujųjų laikų. Nuo tada, kai pasibaigė Švietimo epocha, žmogus savo keliamiems klausimams pagrįsti atsparos ėmė ieškoti transcendentalinėje subjekto sąmonėje; subjektas čia savo suvokimą, pažinimą ir mąstymą supranta kaip vaizdinius, o daiktų tikrumą – kaip įsivaizduojamus objektus, daiktų objektyvybę. Pažiūra į esmės dėsningumą (substancialumą) vis labiau virsta klausimu apie reiškinių ir objektų esminių santykių dėsningumą (reliatyvumą). Tačiau ir po Descartes'o nesiliauja diskusijos (neretai ir kritinio pobūdžio) dėl didžiųjų temų bei jų sąryšio filosofijoje. Iš Aristotelio perimtą teorinės ir praktinės Δ skaidymą į disciplinas įtvirtino ypač Leibnizo ir Wolffo mokykla (teorinės filosofijos disciplinos: metafizika, ontologija, filosofinė teologija, kosmologija [gamtos Δ], psichologija [antropologija], logika, pažinimo teorija), mokslo Δ; praktinės filosofijos disciplinos: etika, socialinė, teisės ir valstybės Δ [politikos Δ]; čia dar įtraukiamos pirmiausia Aristotelio ir kitokiu būdu Kanto nuo minėtųjų disciplinų skiriamos poetinės (kūrybos) disciplinos – poetika, arba estetika, bei meno ir religijos filosofijos; ypatingą vietą užima istorijos Δ ir filosofijos istorija). Šių disciplinų filosofinį pobūdį sudaro tai, kad jos savo srities nelaiko tik atskira dalimi, o veikiau traktuoja ją kaip tikrovės visumos reiškimosi būdą, kad ir ypatingą. Tai jas skiria nuo specialiųjų empirinių mokslų, kurie naujaisiais laikais vis labiau atsiskiria nuo „pagrindinio Δ mokslo" (turinčio metafizinę ontologinę arba transcendentalinę filosofinę orientaciją) ir darosi savarankiški. Savo konkrečiuose baruose jie kuria specialius tyrimo metodus, sąvokas ir perspektyvos pagrindus savo teorinėms ir praktinėms problemoms spręsti, o patirdami pamatinių principų sukrėtimus, būna priversti griebtis bendresnių sąryšių ir dabartinėmis didėjančios specializacijos sąlygomis, vis labiau bendradarbiaudami, mėgina naujai pažvelgti į pasaulio ir gyvenimo tikrovės visumą. Ir priešingai: empirinių gamtos ir istorijos mokslų raida savo ruožtu skatina Δ spręsti pasaulio ir egzistavimo jame pagrindo ir prasmės klausimą, kurio svarstymas vis labiau susisieja su apriorinių mąstymo prielaidų ir empirinių patyri-

mo duomenų tarpusavio santykio apibrėžimo problema.

Turint galvoje Δ istoriją ir istorinio požiūrio įsigalėjimą (ypač nuo XIX a.), visa saistanti Δ sąvoka daugiau jau nėra galima. Jei Δ nenori būti vien savavališkai ir bet kaip save ir viską apibrėžiančiu mąstymu, ji turi laikytis tradicijos net ir tais atvejais, kai kritiškai vertina ankstesnes Δ formas bei tradicines sroves ir ieško naujų krypčių, nenusmukdama iki filosofinės refleksijos radikalumo ir universalumo, kurių jos istorijoje būta, lygmens.

filosofijos istorija, 1) ↗ *Vakarų Europos filosofijos* mąstymo istorija; 2) šios istorijos refleksija siekiant atskleisti ir aiškinti jos sąryšingumą. Δ pradmenų aptinkama doksografinėje istoriografijoje, filosofų nuomonių sąvaduose; ikisokratikų pažiūroms pažinti vis dar reikšmingas tebėra Aristotelio mokinio Teofrasto sudarytas nuomonių sąvadas, o antikos filosofijai – didelės apimties, į biografinius dalykus orientuota Diogeno Laertijo Δ; iš esmės biografinio pobūdžio yra vėlyvaisiais viduramžiais parašytas W. Burleigho veikalas. Šiuolaikinė filosofijos istoriografija prasidėjo XVII–XVIII a. (G. Hornas ir kt.; E. Gebhardas) ir suklestėjo pirmiausia metodiškai gerai parengtais Kanto gerbėjų G. Buhle's, W. G. Tennemanno ir kt., taip pat Schleiermacherio šalininkų (H. Ritterio) darbais. Stiprių postūmių Δ davė Hegelis (J. E. Erdmannas, E. Zelleris, K. Fischeris). Tačiau populiariausių tų laikų Δ autoriai yra F. Ueberwegas (jo Δ 1863–1866) ir W. Windelbandas (1892), kurių veikalai, iš naujo parengti ir suredaguoti, dar vis leidžiami iki šiol.

finalizmas ↗ *tikslingumas*.

Finkas Eugenas, *1905 Konstancoje, †1975 Freiburge (Breisgau). Freiburgo universiteto filosofijos profesorius. Husserlio mokinys. Paskatų kai kuriems svarbiausiems žmogaus gyvenimo reiškiniams (žaidimas, laimė, mirtis ir kt.) tirti sėmėsi iš Heideggerio filosofijos; kitaip negu šis, mėgino įrodyti erdvę priklausant tokiam pat pirminiam žmogaus būties pasaulyje pagrindui kaip ir laikas.

Fischeris Kuno, vokiečių filosofas, *1824 Zandevaldėje (Silezija), †1907 Heidelberge. Heidelbergo ir Jenos universitetų profesorius. Antrosios kartos hėgelininkas, kuris vis dažniau grįždavo ir prie Kanto. Pagarsėjo filosofijos istorijos darbais, ypač filosofų biografijomis.

fizikalizmas, O. Neuratho ir Vienos būrelio neopozityvistų koncepcija, pagal kurią prasmingi tėra tik tie sakiniai, kuriais apibūdinami stebėjimui prieinami, t. y. empiriškai patikrinami, kūnų pasaulio reiškiniai (o ne sakiniai apie psichinius išgyvenimus). Fizika ir jos profesinė kalba turinti būti pagrindinis mokslas, galiojantis visiems specialiesiems mokslams.

forma (lot. *forma* – išvaizda, pavidalas), aristotelinėje ir tomistinėje filosofijoje – svarbiausias erdvėje ir laike egzistuojančios esamybės būties principas; kaip substancinė Δ (gr. *eidos, morphē*) – tai dvasinis esmės pagrindas, principas, kuris pagal savo pobūdį atskiros esamybės atžvilgiu yra apibrėžta visuotinybė, o kaip akcidencinė Δ – kitų, su esme nebūtinai susijusių, atitinkamos esamybės savybių bei požymių apibrėžtis. (Dunsas Škotas, priešingai, tarė esant individualią Δ, kuri pati esanti individuacijos principas.) Ir substancinė, ir akcidencinė Δ, kaip individualizavimo principas, yra susijusi su vadinamąja pirmąja ↗ *materija,* su kuria ji santykiauja kaip ↗ *aktas* su potencija. Čia Δ, kaip formuojanti materiją, yra reali tik kartu su ja (↗ *hilemorfizmas*). (Angelai, Aristotelio vadinami sferos dvasiomis, neturi materijos ir todėl egzistuoja kaip rūšis individualiai, tačiau „sumišai" su galimybe, kaip realizuota galimybė.) Dievas yra tiesiog gryna Δ ir dėl tos priežasties *actus purus* (grynasis ak-

tas). Gyvojoje gamtoje siela yra kūno esmės Δ, pirmoji ↗ *entelechija*, kuri jį galutinai padaro tuo, kuo jis yra (sudvasinimo, t. y. gyvumo būties Δ). Siela, kadangi priklauso nuo kūno, egzistuoja tik iki gyvosios būtybės mirties, o žmoguje kaip dvasiška siela yra reali per visą jo gyvenimą vien kaip *forma formans* (formuojamoji Δ). Tačiau dvasia yra *forma formarum*, t. y. visą būtį (žmogų – pagal galimybę, Dievą – pagal realybę) apimantis buvimas pačia savimi.

Naujaisiais laikais šitaip suvokiamas materijos ir dvasios, kūno ir sielos sąryšis pamažu blėsta. Leibnizas tą sąryšį mėgina naujai mąstyti remdamasis monadų teorija. Kantui Δ yra refleksijos sąvoka (↗ *amfibolija*) ir reiškia ne (nepažinios) daiktų savaime būties, o jusliškai suvokiančio ir samprotiu pažįstančio subjekto reiškinių ir objektų apriorinį tvarkos vienumą (erdvė ir laikas – juslumo įžvalgos formos, o kategorijos – samprotčio suvokimo formos).

Foucault Michelis, prancūzų filosofas, *1926 Puatjė, †1984 Paryžiuje. Nuo 1960 profesoriavo Klermon Ferane, nuo 1968 Paryžiuje. Analizavo šių laikų sąmonės, žinojimo ir mokslo formų struktūrą ir kilmę („Archeologija"), nagrinėjo, kaip tos formos ir su jomis susijusios visuomeniškai veiksmingos valdžios ir drausminimo strategijos (ypač psichiatrijos, kalinimo, seksualumo srityje) darosi realios skirtingų dalykų „diskursuose". Jo mąstymas dažnai traktuojamas kaip artimas struktūralizmui.

Frankfurto mokykla, M. Horkheimerio ir Th. W. Adorno pradėta socialinės filosofijos kryptis, susiformavusi Horkheimerio nuo 1930 vadovautame Socialinių tyrimų institute Frankfurte prie Maino (po 1933 išsikėlė į Niujorką); institutas leido žurnalą „Zeitschrift für Sozialforschung" (1932 Leipcige, 1933–1939 Paryžiuje, 1939–1942 Niujorke). Šios grupės mokslininkai, siedami Marxo socialines ekonomines idėjas su Freudo psichoanalize, siekė sukurti (kapitalistinės) visuomenės ↗ *kritinę teoriją*. Tarp kitų instituto bendradarbių minėtini H. Marcuse, E. Frommas, W. Benjaminas ir kt., iš antrosios kartos – J. Habermasas, A. Schmidtas ir kt.

Franklis Victoras E., austrų psichiatras, psichologinės egzistencijos analizės ir ja pagrįstos logoterapijos kūrėjas, *1905 Vienoje, †1997 ten pat. Nuo 1955 profesorius Vienoje, nuo 1970 San Diege (JAV). Asmeninė egzistencija iš esmės esanti orientuota ne į malonumus ir valdžią (kaip kad teigė Freudas ir Adleris), o į prasmę. Neurozinių sutrikimų gydymą Δ grindė žmogaus būties dvasinio egzistencinio „vidinio prasmingumo" pripažinimu ir tam tikru jo „pripildymu".

Frege Friedrichas Ludwigas Gottlobas, vokiečių matematikas ir logikas, *1848 Vismare, †1925 Bad Kleinene (Meklenburgas). Su aritmetika siejamos Δ logikos darbai, skirtingai negu psichologija grindžiama logika, turėjo įtakos Husserliui, o labiausiai Wittgensteinui ir Carnapui, taip pat semantikos bei apskritai analitinės filosofijos formavimuisi. Vartojant simbolius, teiginius galima vaizduoti „sąvokų raštu" (1879) ir jų vedinius bei sąsajas paskui formaliai, nesuteikiant apibrėžto reikšmės turinio, tam tikru būdu skaičiuoti.

Freyeris Hansas, vokiečių sociologas ir kultūros filosofas, *1887 Leipcige, †1969 Eberšteinburge. Nuo 1922 profesorius Kylyje, nuo 1925 Leipcige, nuo 1955 Miunsteryje. Įtakos jam turėjo gyvenimo filosofija ir neohėgelizmas. Kultūros kritikos srityje reikšmingas yra Δ Europos mokslinio techninio racionalumo istorijos pavaizdavimas ir dabarties laikų analizė; dabartį charakterizuoja tokie vyraujantys vaizdiniai: „daiktų darymas", „darbo organizuotumas", „žmogaus civilizuotumas" ir „istorijos užbaigtumas".

Freudas Sigmundas, austrų psichiatras, psichoanalizės kūrėjas, *1856 Pršybore (Moravija), †1939 Londone. Nuo 1902 Vienos universiteto profesorius, 1938 emigravo į Angliją. Daug prisidėjo prie mechanistinės asociacijų psichologijos įveikimo. Pripažįsta, kad sapnai – tai sąmoningai nesuvoktų ir dažniausiai uždraustų norų išsipildymai bei nuslopintų traumuojančių išgyvenimų maskuotės. Neurozes, kuriose reiškiasi šitokie nesąmoningi konfliktai, reikia gydyti psichoanalitiniais pokalbiais laisvų asociacijų metodu juos įsąmoninant. Tuo remdamasis Δ sukūrė savo „metapsichologinę“ asmenybės struktūros teoriją, pagal kurią skiriami trys lygmenys: *super ego* (super Aš) – internalizuoti tėvų priesakai ir draudimai, kuriuose atsiskleidžia visuomenės normos; *ego* (Aš) – sąmonės ir sąmoningo santykio su savimi ir aplinka sritis, reikalavimų ir norų kontrolės instancija; *id* (Tai) – pasąmonės geismų ir potraukių bei jų virtimo netramdomais konfliktais sritis. Δ mokiniai (A. Adleris, C. G. Jungas, L. Binswangeris) plėtojo jo idėjas, iš dalies jas gilino. Psichoanalitinis požiūris, perkeltas į kultūros ir visuomenės reiškinių sritį, turėjo įtakos ir humanitariniams mokslams (antropologijai, pedagogikai, socialiniams mokslams). ↗ *Gelmių psichologija*.

Friesas Jakobas Friedrichas, vokiečių filosofas, *1773 Barbyje, †1843 Jenoje. Heidelbergo ir Jenos universitetų profesorius. Kanto grynojo ir praktinio proto kritiką aiškino psichologiniu ir antropologiniu požiūriu; veikiamas F. H. Jacobi'o, religiją grindė „bausmėmis“ to, kas antjusliška.

Frommas Erichas, vokiečių kilmės JAV psichoanalitikas, *1900 Frankfurte prie Maino, †1980 Muralte. Aiškindamas psichinių ligų kilmę, daugiau pabrėžė ne individualius vidinius konfliktus, kaip darė Freudas, o visuomenines gyvenimo sąlygas.

fundamentalinė ontologija, Heideggerio veikale „Būtis ir laikas“ (1927) pateikta žmogaus čia-būties (esaties), kaip vietos, kur supratimo (žmogaus būties sampratos) būdu būtis yra „čia“, egzistencialinė analitika. Remiantis tuo pagrindu, kurį atskleidžia Δ, paskui turėtų būti ieškoma atsakymo į klausimą apie būtį (ontologija).

fundamentalizmas (lot. *fundamentum* – pamatas), JAV teologijos, ypač liuteronizmo, kryptis, nuo Pirmojo pasaulinio karo kovojanti su modernizmu bei liberalizmu ir reikalaujanti grįžti prie griežto Biblijos skelbiamo apreikšto tikėjimo. Todėl Δ vadinama kiekviena mąstysena ir socialinis gyvenimo būdas, kai tiesmukai, nekeliant jokių abejonių, laikomasi nustatytų dogmų ir karingai mėginama jas įgyvendinti. Religijų srityje, ypač tų, kurios turi rašytinę tradiciją, šitoks Δ yra pagunda Dievo „žodžiu“ naudotis ne kaip į žmogaus laisvę nukreiptu kvietimu atsakingai elgtis, o veikiau kaip nuo atsakomybės atleidžiančia priemone beatodairiškai įgyvendinant individualius ir kolektyvinius interesus.

fundamentum inconcussum (lot. nepajudinamas pamatas), Descartes'o ieškotas, bet kokias abejones atlaikantis, taigi savo tikroviškumu garantuotas bet kokio pažinimo pamatas; Descartes'o suformuluotas principas yra: *cogito, ergo sum* („mąstau, taigi esu“).

funkcija (lot. *functio* – atlikimas, įvykdymas), pagrindinė matematikos, logikos ir ypač sociologijos sąvoka, reiškianti „veiksmus, prisidedančius prie socialinės sistemos išlaikymo“ (N. Luhmannas), o iš čia ši sąvoka gali būti perkelta į įvairiausias tikrovės sritis, kur jos pačios arba reiškiniai jose suvokiami kaip kompleksinės sistemos. Filosofiniu požiūriu Δ – atskiras būties tipas, priešingas substancinei būčiai: substancija reiškia savarankiškumą savoje esmės būtyje, o Δ – būtį ir reikšmės, ateinančios iš kito arba nukreiptos į kitą, turėjimą, būtį kitame. Funkcinė esamybė yra apibrėžta santykių visete (sistemoje) ir apibrėžta santykiais.

G

Gabiroli ↗ *Avicebronas*.

Gadameris Hansas-Georgas, vokiečių filosofas, *1900 Marburge. Marburgo, Leipcigo, Frankfurto prie Oderio, nuo 1949 Heidelbergo universitetų profesorius. Radęs paskatų Schleiermacherio, Dilthey'aus ir ypač Heideggerio filosofijoje, ėmė plėtoti filosofinę ↗ *hermeneutiką*. Estetiniame patyrime ir sąlytyje su menu „supratimas“ iškyla kaip „įjungimas į tradicijos vyksmą, kuriame visuomet dalyvauja praeitis ir dabartis“, t. y. savas horizontas (su savo požiūrį lemiančiais išankstiniais nusistatymais), ir išlikusių kūrinių, liudijančių vis kitokį, nuolat kalba konstituojamą, patyrimo pasaulį, pretenzija į tiesą („horizonto pastūmimas“, „vyksmo istorija“). Tiesa – tai istoriškai atviras prasmės vyksmas, kurio jokiu metodu neįmanoma užfiksuoti kaip galutinio.

galia (vok. *Macht*, gr. *dynamis*, lot. *potentia, potestas*), arba valdžia, skirtingai nuo visuotinių gamtos jėgų, kurias valdo būtinumo dėsniai, – žmogaus gebėjimas esamomis gamtos ir istorijos sąlygomis realizuoti savo užsibrėžtą tikslą, kitaip sakant, įgyvendinti savo valią nugalint savo paties prigimtį (savęs nugalėjimas), atkovojant ką nors iš gamtos (gamtos užvaldymas) arba ↗ *prievarta* įveikiant konkuruojančią valią (visuomeninė Δ). Kadangi čia reikia pažinti sąlygas, kuriomis veikiama, galima teigti, kad „žinojimas yra jėga“ (F. Baconas). Δ visuomet yra susijusi su socialine struktūra. Reikalavimas, kad valdžia būtų teisėta, grindžiamas apibrėžtų etinių normų, pirmiausia teisingumo, paisymu, nes be jų valdžia virsta savivale (ypač politikos ir ekonomikos srityse). Tos normos turi žmonėms garantuoti tam tikrą laisvės erdvę (vietoj menkų laisvės galimybių, kai valdžia bejėgė). O valdžia be prievartos, valdžia, kuri remtųsi tik valdančiojo ar valdančiųjų visuotinai pripažįstamu autoritetu (pasitikėjimu, kompetencija, dorovingumu), kaip rodo istorijos patirtis, tėra nepasiekiamas idealas. Jei valdžia suprantama kaip stiprėti galintis reiškinys (plg. Nietzsche's „galios siekianti valia“), ji gali būti pati sau pagunda (Δ demoniškumas; telkiantis jos rankose daugiau ir kokybiškesnių priemonių, didėja ir piktnaudžiavimo ja pavojus). Todėl nuo Švietimo laikotarpio stiprėja poreikis „valdžią tramdyti“ (B. Russellas) teoriškai ir praktiškai ją apribojant (kontrolė, valdžios kaitos taisyklės, valdžių padalijimas ir kt.).

galimybė (gr. *dynamis*, lot. *potentia, possibilitas*), vienas iš ↗ *modalumų*. Ontologinę Δ turi visa, kas iš esmės gali virsti tikrove (↗ *aktas*); loginė Δ (kuri kartu yra bendra esamybės sąlyga ontologinėje Δ) rodo, kad kas nors savyje (iš esmės) yra įmanoma, t. y. nėra prieštaringa. Aristotelio filosofijoje ir scholastikoje Δ (greta tikrovės) yra baigtinės, atsitiktinės (ne tiesiogiai būtinos) esamybės realumo principas. Kanto filosofijoje Δ (kaip ir visi modalumai) tampa objektiškumo ir samprotčio sprendimo apie jį kategorija. Egzistencinis istorinis mąstymas ypač pabrėžia žmogaus Δ atrasti savo paties egzistenciją (ir ją prarasti; Jaspersas) ir tos egzistencijos sąryšį su praeitimi bei projektuojančia ateitimi (Heideggerio fundamentalinė ontologinė žmogaus egzistencijos rūpinimosi savo būties Δ analizė). Ontologinė Δ, susieta su ↗ *vilties* sąvoka, Blocho filosofijoje virsta pagrindine sąvoka.

galiojimas, XIX a. vertybių filosofijoje (Lotze) reikšmę įgavęs apibrėžtos tikrumo rūšies pavadinimas (greta būties tikrumo ir įvykių tikrumo). Panašiai Δ sąvoka vartojama neokan-

tizme: faktai egzistuoja, o nerealios, irealios (taip pat ir objektyvios) vertybės, priešingai, galioja (Rickertas).

gamta (lot. *natura,* iš *nasci* – gimti, rastis; gr. *physis*), to, kas iš savęs randasi ir save tikrai parodo, visuma; ikisokratikų supratimu, Δ sąvoka dažniausiai dar apėmė visa, kas apskritai egzistuoja (*physis*), tačiau netrukus buvo susiaurinta ir ėmė reikšti tam tikrą tikrovės sritį, skirtingą nuo kitų, o sofistai ją suvokė kaip esamą tvarką, priešingą žmogaus nustatytai (*nomos*), t. y. privalomai reguliavimo sričiai; Aristotelio filosofijoje Δ yra tai, kas savapradiška ir savitiksliška (tačiau ir kaip visuotinė be žmogaus įsikišimo tikros atskiros esamybės „esmė"), kas skiriasi nuo to, ką kuria žmogus savo technine ir poetine veikla. Viduramžiais sąvoka Δ reiškė visus hierarchizuotus transcendentinio Dievo kūrinius. Naujųjų laikų Spinozos panteizme Dievas ir Δ (pasaulis) kaip *natura naturans* (kurianti gamta) ir *natura naturata* (sukurta gamta) yra ta pati viena absoliuti substancija (*„Deus sive natura"*). Švietimas, kuris rėmėsi Descartes'o ↗ *materijos* ir sąmonės dualizmu, ir gamtos mokslų plėtotė davė pamatą vis labiau deteologizuotam Δ supratimui. Ypač empirizme, bet taip pat ir Kanto transcendentalinės filosofijos požiūriu, Δ yra iš esmės kiekybiškai apibrėžiančio mokslinio tyrimo ir techninio praktinio užvaldymo objektas (Kantas: „Δ yra daiktų esatis, apibrėžta visuotiniais dėsniais). Δ, kaip priežastinio būtinumo karalystė, pasidaro tikslingos laisvės, istorijos, dvasios, kultūros karalystės priešpriešа. *Harmonia praestabilita* („iš anksto nustatyta dermė"; Leibnizas) suskyla į priešingas svetimybes (Rousseau). Kanto griežtai atskirtas priešybes Schilleris mėgino susieti estetiškai, o vokiečių idealizmas, remdamasis absoliuto idėja – dialektiškai logiškai. Taigi Hegelio filosofijoje Δ yra laisvas absoliutinės dvasios susvetimėjimas (↗ *kita*), kad po to ji grįžtų į save pačią. Priešingai šitai Δ „įveikai" viską suvokiančioje ir apimančioje dvasioje, kai Δ tampa svetima pati sau (o tai būdinga viską sau panaudojančios praktinės visuomenės raidai), jaunasis Marxas mėgino sutaikyti žmogų, t. y. sąmoningai dirbančią žmonių visuomenę, su Δ, „materialiąja būtimi" (gamtos sužmoginimas ir kartu žmogaus sugamtinimas). Kai gamtos moksle pradedama abejoti pažiūra dėl gamtos procesų linijinio priežastinio pobūdžio ir į juos imama žvelgti kaip į kompleksinius ir nelinijinius, o reliatyvumo ir kvantų teorijos kelia ir ↗ *gamtos filosofijos* klausimus, šių laikų Δ sampratoje ryškėja pastangos Δ laikyti ne vien objektu ir priemone subjektyvumo ir žmonių reikmių atžvilgiu, bet pripažinti jos savarankiškumą ir pagrįsti jos pačios teisę.

gamtos filosofija (vok. *Naturphilosophie,* lot. *natura* – gamta), ↗ *gamtos,* kaip tikrovės procesų apskritai, kilmės, sandaros, reiškimosi arba tam tikros srities šitoje tikrovės visumoje filosofinė refleksija. Senovės graikų gamtos filosofai (natūrfilosofai), vaduodamiesi iš pasaulio mitinio aiškinimo, ieškojo gamtos (*physis* kaip viso to, kas apskritai egzistuoja) pirminio pagrindo (*archē*) pirminėje medžiagoje (Jonijos filosofija), įvairiuose pirminiuose elementuose (Empedoklis, Anaksagoras, Demokritas), skaičiuje, kaip visus santykius tvarkančiame principe (Pitagoras). Platonas aiškino, kad pasaulį, atsižvelgdamas į pirminius vaizdus (idėjas), iš elementarių geometrinių kūnų kuria demiurgas (pasaulio kūrėjas). Aristotelio sistemoje Δ yra viena iš trijų teorinių disciplinų (greta metafizikos ir matematikos); ji nagrinėja jusliškai suvokiamą (neorganinę ir organinę) esamybę, kuri, kaip formos ir materijos „mišinys", nuolat juda (↗ *judėjimas*), o tą judėjimą mėgina paaiškinti kaip perėjimą iš potencijos į ↗ *aktą*. Ši teorija padarė lemiamą įtaką tiek islamo (Avicena), tiek ir scholastinei Δ (Albertas Didysis, Tomas Akvinietis). Vėlyvaisiais viduramžiais pasidarė reikšminga neoplatonizmo įtaką patyrusi gamtos šviesos metafizika (R. Grosseteste), bet

ypač – naujoji pažiūra į gamtos pasaulį kaip beribį (Mikalojus Kuzietis). Šia pažiūra remiasi (grįžtanti taip pat ir prie stoikų idėjų) Renesanso Δ (G. Bruno, Spinoza). Drauge suaktualėjo kai kurie gamtos mokslo klausimai (Paracelsas).

Naujųjų laikų Švietime – priešingai pažiūrai apie substancialią gamtos daiktų esmę – iškyla empirinis teorinis požiūris (F. Baconas), o santykius tarp gamtos reiškinių siekiama formuluoti matematiškai (Galilėjus, Kepleris, Newtonas; Descartes'as, Leibnizas, Kantas); šiuo požiūriu apibrėžiamos pagrindinės materijos, erdvės, laiko, judėjimo ir kt. fizikinės sąvokos. Kanto filosofija yra ta riba, ties kuria atsiskiria metafizinė ontologinė Δ ir į gamtos mokslus orientuota pasaulio radimosi ir judėjimo teorija. Vokiečių idealizmas dar kartą konstruoja didžiąją spekuliatyvią Δ (Schellingas, Hegelis). Kai buvo pasukta pozityvistinės ir antimetafizinės raidos kryptimi, Δ atrodė įmanoma tik kaip gamtamokslinio pažinimo plėtimas ir apibendrinimas, nesvarbu, ar ↗ *materializmo*, ↗ *vitalizmo* (Drieschas), ar indukcinės gamtos metafizikos forma (E. von Hartmannas). Naujesniais laikais gamtamokslinis mąstymas išryškėja kaip regioninė ontologinė teorija N. Hartmanno kategorinėje pasaulio pakopinės struktūros analizėje, kaip fenomenologiškai grindžiama teorija H. Conrado-Martiuso filosofijoje ir kaip matematiniais-loginiais, ypač empiriniais gamtos mokslo duomenimis besiremianti ir juos pranokstanti procesinė A. N. Whiteheado metafizika. Ypatingų problemų gamtos filosofijai kelia reliatyvumo ir kvantų teorijos (W. Heisenbergas, C. F. von Weizsäckeris).

Gassendi Pierre'as, prancūzų filosofas, *1592 Šantersjė netoli Dinės (Provansas), †1655 Paryžiuje. Aristotelizmo ir Descartes'o filosofijos priešininkas. Skelbė Demokritu ir Epikūru paremtą atomizmą ir manė naujųjų laikų mechanistinį požiūrį į gamtą esant suderinamą su krikščionių teologija.

gebėjimas, atskirų žmogaus sielos aktų pamatą sudarančios galios ir gabumai, kurie paprastai skirstomi į dvasinius ir juslinius; konkrečiau – tai protas, samprotis, atmintis, valia, juslės (jutimai), instinktai, jausmai.

Gehlenas Arnoldas, vokiečių filosofas, *1904 Leipcige, †1976 Hamburge. Pagrindinis, greta Schelerio ir Plessnerio, šiuolaikinės filosofinės antropologijos kūrėjas. Δ teigia (remdamasis Herderiu ir Scheleriu, bet labiau pabrėždamas biologinį ir sociologinį aspektus), kad žmogus yra „stokojanti būtybė", kuri dėl savo instinktų natūralaus silpnumo ir norėdama išgyventi stengiasi šią stoką kompensuoti išradinėdama dirbtines pagalbines priemones, įvairius prietaisus. Todėl ir socialinis reguliavimas bei visuomenės institucijos irgi yra būdai žmonių veiklai plėtoti ir ją lengvinti (kompensacijos ir darbo gerinimas).

gelmių psichologija, taip S. Freudo psichoanalizę pirmas ėmė vadinti E. Bleuleris, paskui ši sąvoka buvo vartojama apibūdinti psichologijos mokykloms, kurios pripažįsta egzistuojant pasąmonę, kaip psichikos gelmių dimensiją, ir jos poveikį. Freudas XX a. pradžioje ieškojo neurozių simptomų, psichikos sutrikimų ir sapnų priežasčių nesąmoninguose procesuose, kuriuose pagal įvairius psichinius mechanizmus (ypač išstūmimo iš sąmonės) vyksta konfliktas tarp pasąmonės ir racionalios loginės psichikos srities. Jo teorija (asmenybės struktūros dalių iš *id*, *ego* ir *superego* išskyrimas ir ypač *libido,* kaip pagrindinio instinkto, teorija, vėliau eroso ir mirties instinkto antagonizmas) buvo ne kartą kritikuojama, taisoma, papildoma ir toliau plėtojama; šiuo atžvilgiu minėtina C. G. Jungo kompleksinė psichologija (greta individualiosios pripažino kolektyvinę pasąmonę, kaip bendriausių psichinės elgsenos archetipų pagrindą), Adlerio individualioji psichologija (psichiniai konfliktai aiškinami įtampa tarp individo pripažinimo siekimo ir visuomenės), V. E. Franklio

psichologinė egzistencijos analizė ir logoterapija (aiškinimas, kad neurozės kyla nerandant gyvenimo prasmės ir prasmingo turinio), Heideggerio egzistencinės filosofijos veikiama L. Binswangerio egzistencinė analizė (psichiniai konfliktai kaip žmogaus buvimo pasaulyje užgožimo ir iškraipymo formos); neofroidistine E. Frommo psichoanalize pasinaudojo Frankfurto mokyklos kritinė visuomenės teorija.

generacija (lot. *generatio* – gimdymas, gr. *genesis* – radimasis, kilmė), radimasis, ypač gyvos būtybės. Iki šiol tebevartojamas iš Aristotelio atėjęs sąvokų skyrimas: *generatio aequivoca* – radimasis iš to, kas pagal prigimtį yra skirtinga (pvz., pirminis arba spontaniškas žemesniųjų organizmų radimasis iš dumblo veikiant saulės šilumai; šiais laikais tai formuluojama kaip gyvybės radimasis iš neorganinės materijos veikiant cheminiams ir fizikiniams procesams), ir *generatio univoca* – gyvos būtybės radimasis iš kitos būtybės, kuri tik individualiai yra skirtinga, bet tos pačios rūšies („žmogus gimdo žmogų").

generalizacija (lot. *generalis* – bendras, visuotinis), apibendrinimas, ėjimas nuo ypatingybės prie visuotinybės, ypač indukciniame samprotavime; ↗ *indukcija*.

Gentile Giovanni, italų filosofas ir pedagogas, *1875 Kastelvedranyje, †1944 Florencijoje (pasipriešinimo kovotojų sušaudytas kaip fašizmo šalininkas). Remdamasis Spaventa, Fichte ir Hegeliu, plėtojo „aktualistinio idealizmo" filosofiją: visa, kas realu, yra imanentiška dvasios kūrybos aktui.

gėris, teigiamas žmogaus valios dorovinis predikatas, kai valia sutampa su pačia savimi, taigi su tuo, ko ji iš esmės geidžia (t. y. su gėriu); priešingybė – ↗ *blogis*. Filosofijos istorijoje būta skirtingų Δ apibrėžimų. Platonui jis yra „idėjų idėja" (*agathon*) arba dieviška, palaimą (*eudaimonia*) teikianti šio reiškinių pasaulio esmių žiūra (*theoria*). Bendras gyvenimas valstybėje duoda ir individui galimybę dalyvauti gėryje. Aristotelis anos dieviškosios *theoria* atžvilgiu pabrėžia ypač šio etinio politinio žmogaus Δ svarbą gyvenimo praktikai. Scholastikoje (Tomas Akvinietis) Δ yra transcendentalinė bet kokios esamybės būties apibrėžtis; esamybė yra gera tiek, kiek ji tinka būties pilnumui, ir pagal tai įvairaus gėrio laiptais veržiamasi į „aukščiausiąjį Δ" (*summum bonum*) – Dievą, kurį pasiekti reiškia amžiną palaimą (*beatitodo*). Antikos ir viduramžių etika – tai etika, kurią ontologinė gėrio ir gėrybių esmės struktūra iš anksto yra nubrėžusi norui ir veikimui. Naujaisiais laikais Kantas aiškiai skiria santykinį Δ, kaip tai, kas yra tik naudinga, nuo besąlyginio Δ ir kritikuoja kaip heteronomiją bet kokį eudaimonizmą, kuris Δ susieja su laimės principu (nesvarbu, ar tai būtų amžina palaima, ar žemiškasis malonumas [hedonizmas], ar garbės ir valdžios teikiamas pasitenkinimas, ar dar kas nors panašaus). Kanto autonomiškai etikai žmogaus „aukščiausias Δ" (*supremum*) yra tik pati save apibrėžianti valia, įgyvendinama per pareigą savam besąlygiškam dorovės įstatymui, o visas, arba „tobulas Δ" (*consummatum*) – savo paties realizuotos dorovės vienybė su iš Dievo laukiama palaima. XIX a. atsiradusios vertybių filosofijos (ypač neokantizmo) šaknys glūdi Kanto etikoje, kurios „formalizmui" M. Scheleris priešpriešina savo „materialią" (turinio) vertybių etiką. ↗ *Vertybės* sampratoje išryškėja tai, kad nors naujaisiais laikais žmogaus savęs, kaip subjekto, suvokimo sąlygomis Δ paprastai apibrėžiamas žmogaus atliekamu įvertinimu ir nuvertinimu, vis dėlto tą individualų, savo nuožiūra daromą vertinimą stengiamasi šalinti ir bandoma vadovautis bendromis, visuotinai galiojančiomis vertybėmis. Tačiau pliuralistinėje visuomenėje neįmanoma įpareigoti laikytis kokio nors pagal turinį apibrėžto aukščiausio gėrio; o vien funkciškai aiškinant gėrį, paverčiant jį priemone išlaikyti ar naujai pagrįsti ko-

kią nors socialinę tvarką, jis praranda absoliutų pobūdį, o juk etiškai geras veiksmas pats savaime turėtų būti prasmingas.

geštaltas (vok. *Gestalt* – pavidalas, forma, figūra), iš pradžių estetikos istorijoje vartota sąvoka, kurią Ch. von Ehrenfelsas perkėlė į psichologiją (geštaltinė psichologija, geštaltinė teorija; „Apie geštalto kokybes", 1890); artima ↗ *visumos* sąvokai. Δ turi savo kokybę, kuri nėra tik paprasta dalių savybių suma (pirmasis Ehrenfelso kriterijus); Δ gali būti sugriautas bent vienai daliai pakitus, tačiau išlieka, jei visos dalys kinta tolygiai (proporcingai; antrasis Ehrenfelso kriterijus).

Geulincxas Arnoldas, olandų filosofas, *1625 Antverpene, †1669 Leidene. Dėstė Levene ir Leidene. Perdirbo Descartes'o filosofiją į (vėliau taip pavadintą) ↗ *okazionalizmą*, taip mėgindamas įveikti vad. Kartezijaus (Descartes'o) dualizmą: sielos ir kūno procesai esą nelyginant du laikrodžiai, kuriuos vienodai eiti nustatė Dievas.

Gigonas Olofas, šveicarų filosofas, *1912 Bazelyje, †1998. Nuo 1939 profesoriavo Fryburre, nuo 1948 Berne. Žymus filosofijos istorikas, ypač antikinės filosofijos, kurios indėlį į dabartinį sisteminį problemų formulavimą mėgino nustatyti.

Gilsonas Étienne'as, prancūzų filosofas, *1884 Paryžiuje, †1978 Kravane. Dėstė Paryžiuje ir Toronte. Žymus viduramžių dvasinio pasaulio tyrėjas.

giminė (gr. *genos*, lot. *genus*), vok. *Gattung* – Ch. Wolffo išversta sąvoka žymėti tokiam visuotinumui, kuris apima keletą ↗ *rūšių* (lot. *species*). Δ santykis su už ją didesne visuotinybe yra toks kaip rūšies ir Δ. Pačios aukščiausios Δ, virš kurių, kaip „visuotiniausių", kitų giminių jau nėra, ontologijoje ir pažinimo teorijoje vadinamos ↗ *kategorijomis*.

ginčas dėl ateizmo, XVII a. pabaigoje ir XVIII a. pradžioje kilęs ginčas dėl Spinozos filosofijos ateistiškumo (kokią ją esant manė F. H. Jacobi). Kartu ir Fichte'i buvo prikišamas ateizmas, bet jis įrodinėjo, kad jo filosofija yra akosmistinė.

ginčas dėl pozityvizmo, XX a. šeštame ir septintame dešimtmečiuose vykusi diskusija tarp ↗ *kritinio racionalizmo,* kaip mokslo teorijos (K. Popperis, H. Albertas), ir ↗ *kritinės teorijos,* kaip visuomenės teorijos (T. W. Adorno, J. Habermasas). Pozityvistinė mokslo samprata, nenorėdama ideologiškai pasiduoti „visuotinio proto mitui", iš tiesos klausimų pašalino visus nemokslinius vertinimus. Kritinės teorijos (visuomeniniu) požiūriu tariamai nešališkas mokslas yra aklas prasmės dalykams ir virsta ideologiniu tam tikros visuomenės struktūros viešpatavimo įrankiu. Δ primena XIX ir XX a. sandūroje vykusį ↗ *ginčą dėl vertybių*.

ginčas dėl universalijų, viduramžiais vykusi diskusija apie tai, ar universalijomis (visuotinėmis sąvokomis, ypač būties ir esmės sąvokomis) mąstomame turinyje glūdi kas nors, kas yra pirm jo realizacijos formų, atskirų daiktų, kuriuos reikia pažinti, ir mąstančiojo pažinimo, pirmiausia, ar tas turinys iš viso pats savaime yra duotas atskirame daikte, ar, priešingai, jis sukuriamas tik įvardijamuoju kalbėjimu ir suvokiamuoju mąstymu kaip vardas (*nomen* kaip garsų junginys [*flatus vocalis*]) ir sąvoka (*conceptus*). Šiame ginče kraštutinis (Anzelmas Kenterberietis, Vilhelmas Šampietis) ir saikusis realizmas (Albertas Didysis, Tomas Akvinietis) konfrontavo su nominalizmu (Roscelinas Kompjenietis, Abelaras) ir konceptualizmu (Viljamas Okamas).

ginčas dėl vertybių, M. Weberio pradėtas ir pirmaisiais XX a. dešimtmečiais socialiniuose moksluose vykęs ginčas (turėjęs įtakos ir dvasios mokslams apskritai) dėl to, kad moks-

las neturi remtis vertybėmis, turi atsisakyti prielaidų, kurios susijusios su vertybiniais sprendimais (↗ *prielaida*). Weberiui prieštaravo Gottlis, Pützas ir kt. Būta panašaus ↗ *ginčo dėl pozityvizmo* šeštame ir septintame dešimtmečiuose tarp visuomenės kritinės teorijos (↗ *Frankfurto mokykla*, Th. W. Adorno, M. Horkheimeris, J. Habermasas) ir kritinio racionalizmo (K. Popperis, K. Albertas); lygiagrečiai teorinė diskusija vyko pedagogikoje (ypač tarp H. Rombacho ir W. Brezinkos).

gyvenimo filosofija, apie 1900 atsiradusi įvairialypė filosofijos kryptis. Jos šaknys glūdi Švietime, kai buvo pabrėžiama praktinio, o ne teorinio mokslinio, gyvenimo vertė (Rousseau ir kt.), paskui ji daugiausia plėtojosi romantizme, konfrontuodama su racionalizmu ir spekuliatyvia filosofija (pvz., Schlegelio „Paskaitos apie gyvenimo filosofiją", 1827) bei atsigręždama į tai, kas istoriška ir individualu. Jos veiksmingumas reiškėsi įvairiomis pastangomis saugoti gyvenimo pilnatį nuo jo siaurinimo mąstant visuotinėmis sąvokomis ir siekiant suvokti begalinį žmogaus kūrybiškumą, žmoguje glūdinčius iracionalumo pradą ir sielą.

Ypatinga Δ atmaina laikytina Bergsono teorija apie „élan vital" („būtį kaip gyvenimo polėkį"), apie „évolution créatrice" (kūrybinį tobulėjimą) ir intuiciją kaip neracionalų tikrovės suvokimą. Vokietijoje Dilthey'us davė pradžią į dvasios mokslus orientuotai Δ (G. Simmelis, R. Euckenas, E. Troeltschas ir kt.), kuri Bergsono kosmišką metafizišką gyvenimo sampratą apribojo istoriškai suprantamu žmogaus gyvenimu ir išgyvenimais. Nukrypdama nuo Nietzsche's filosofijos, išsirutuliojo labiau biologinio pobūdžio Δ (O. Spengleris, L. Klagesas). Δ motyvai tam tikru mastu prisidėjo ir prie egzistencinės filosofijos atsiradimo.

gyvybė, gyvenimas (gr. *bios, zoe*, lot. *vita*), metafizinės orientacijos filosofijoje – gamtoje (plačiausia to žodžio reikšme) ta tikrovės sritis, kuri nuo tik-materijos, judinamos atitinkamai kitų jėgų, skiriasi savijuda ir savarankišku formavimusi. Ji yra savo judėjimo šaltinis ir tikslas, o tas judėjimas galiausiai nukreiptas į savo pačios esmės realizavimą (teleologija, tikslingumas). Taigi Δ būdinga savideterminacija ir saviskyra (vidujiškumas), tačiau drauge ir atvirumas kitam: jai reikalingas egzistencijos šaltinis ir ji yra pažeidžiama (galimybė būti sužalotai ir sunaikintai; ↗ *mirtis*). ↗ *Siela* vadinamas Δ principas (vegetacinė, animalinė, žmogaus siela, kaip turinti dvasią arba protą) ir atitinkami Δ palaikymo būdai (mityba ir dauginimasis; suvokimas; mąstymas ir kt.) sudaro kokybines Δ pakopas: augalų Δ yra atvira aplinkai (vietai, biotopas), nuo kurios sąlygų ji visiškai priklauso; gyvūnų Δ aplinkoje yra valdoma instinktų, kurie leidžia gyvūnui suvokti atskirus objektus, kaip savo veikimo paskatas, ir reaguoti į juos; žmogaus Δ atsiveria pasauliui ir geba jame atpažinti visa, ką sutinka, ir save pačią bei laisvai save apibrėžti, t. y. protingai elgtis. Visi šie Δ būdai čia suprantami kaip dalinės ir laipsniškos realizacijos to, kas įeina į spekuliatyvią Δ sampratą: tai Δ gausa amžinoje ir tobuloje Dievo dvasios būtyje, dvasios, santykiaujančios pati su savimi ir su pasauliu. ◊ Ši Δ samprata įvairiais pavidalais eina nuo antikos (Aristotelis: grynoji *energeia* kaip *noesis noeseos*) per viduramžius (Tomas Akvinietis: *intellectus divinus* [Dievo protas] kaip *actus purus* [grynas veiksmas]) iki vokiečių idealizmo (Hegelis: tobula Δ, kaip absoliučios idėjos plėtotė, ir jos grįžimas į save, kaip į absoliučią dvasią). Pohėgelinė filosofija pabrėžia taip pat ir žmogaus dvasinio gyvenimo priklausomybę nuo laiko bei juslumo (Feuerbachas, Nietzsche) ir – iš dalies labiau orientuodamasi į empirinį biologinį aspektą – žmogaus Δ kilmę iš gamtos kartu su specifinėmis dvasios, proto, sąmonės ir savimonės skirtybėmis gamtinės organinės Δ atžvilgiu (↗ *antropologija*).

Glockneris Hermannas, vokiečių filosofas, *1896 Fiurte, †1979 Braunšveige. Nuo 1930

profesoriavo Heidelberge, nuo 1933 Gysene, nuo 1951 Braunšveige. Tyrinėjo vokiečių idealizmą, ypač Hegelio filosofiją, išleido visus Hegelio raštus (20 t., 1927) ir Hegelio leksikoną (2 t., 1936–1939).

gnosis (gr. pažinimas), Platono filosofijoje – to, kas tikra, ypač gėrio idėjos, pažinimas. Graikiškajame Biblijos (išminties literatūra) vertime iš hebrajų kalbos Δ yra Dievo pažinimas ir tikrojo gyvenimo tvarkos supratimas. Panašiai Naujajame Testamente (Paulius) ir apaštališkųjų tėvų raštuose Δ irgi yra pažinimas, pirmiausia krikščionių tikėjimo paslapčių, apšviectus Šventajai dvasiai.

Nekrikščioniškasis Δ, dažnai kritiškai ir menkinamai vadinamas gnosticizmu, jungia žydiškus, krikščioniškus, persiškus, babiloniškus, egiptiškus ir graikiškus elementus į daugybę gnostinių sistemų. Jis save suvokė kaip racionaliu būdu neperteikiamą mistinį spekuliatyvų išminties mokymą, kuriuo jo adeptai įgyja išganymą. Jam būdingas kraštutinis ↗ *dualizmas* ([Dievo] dvasia, gėris ir materija, blogis) ir pasaulio atsiradimo kaip ↗ *emanacijos* aiškinimas. Logas (Kristus) nurodo kelią žmogaus dvasiai pakilti įveikiant ir atmetant materialumą, pakopomis einant nuo kūno (hilikas) per sielos (psichikas, taip pat pistikas – paprastas tikintysis) prie pašvęstųjų dvasinės esmės (pneumatikas). Δ klestėjo ypač II a. po Kr., o III a. ištirpo manicheizme. Seniausi gnostikai yra Simonas Magas ir Menandras, abu iš Samarijos, paskui Aleksandrijoje gyvenę Basileidas ir Valentinas, Sirijoje – Saturninas, Tatianas, Julijus Kasianas, Marcijonas, Karpokratas ir kt. Jų raštų išliko nedaug. Nemaža gnostinių pažiūrų minima su šiais gnostikais kovojusių Bažnyčios tėvų (Justino, Irenėjaus, Tertuliano, Hipolito ir kt.) raštuose. Greta Δ Naujojo Testamento reikšme buvo žymių teologų ir filosofų, atstovavusių mokymams, kurie susiję su šitomis gnostinėmis sistemomis (ypač Origenas, taip pat Klemensas Aleksandrietis). Europos dvasios istorijoje Δ buvo pagrindinė, vis iš naujo pasireiškianti koncepcija: viduramžiais – albigiečiai, spiritualistai, naujaisiais laikais – įvairios „dvasios krikščionybės" formos, XIX a. – H. P. Blavatskajos ir H. S. Olscotto teosofija, po to R. Steinerio antroposofija.

Gorgijas *(Gorgias)* Leontinietis (Sicilija), graikų filosofas, gyvenęs apie 483–375 pr. Kr., Empedoklio mokinys. ↗ *Sofistikos* atstovas. Trys jo skeptiniai postulatai yra šie: 1) niekas neegzistuoja; 2) jei kas ir egzistuotų, negalėtų būti pažinta; 3) jei kas ir egzistuotų ir galėtų būti pažinta, tai pažinimo nebūtų galima išreikšti.

Grabmannas Martinas, vokiečių filosofas, katalikų teologas, *1875 Vinterhofene, †1949 Eichštete. Profesorius Eichštete, Vienoje, nuo 1918 Miunchene. Žymus viduramžių filosofijos ir teologijos tyrėjas. Fundamentali (tarp kitų veikalų) yra jo studija „Scholastinio metodo istorija" (2 t., 1909–1911).

Grocijus *(Grotius, de Groot)* Hugo, olandų teisininkas ir teologas, *1583 Delfte, †1645 Rostoke. Vienas pirmųjų Švietimo racionalistinės prigimtinės teisės teorijos atstovų, valstybės ir tautų teisės sistemintojas, padaręs ryškią įtaką paskesnei šių mokslų raidai (Pufendorfas, Thomasius ir kt.).

grožis, antikoje dažniausiai suvokiamas kaip sudarantis vienybę su gėriu ir tiesa (↗ *kalokagatija*); metafiziškai pirmasis jį pagrindė Platonas. Viduramžių filosofijoje Δ *(pulchrum)* yra viena iš transcendentalinių visos esamybės būties apibrėžčių (↗ *transcendentalijos*), pvz., Tomo Akviniečio ir ypač Jono Škoto Eriugenos filosofijoje bei į platonizmą ir augustinizmą orientuotoje pranciškonų mokykloje. Čia pagrindiniai Δ bruožai yra: proporcingumas (pagal „matą, skaičių ir svorį" [Weishas 11, 20]), harmonija, reiškinio ir esmės dermės tobulumo laipsnis, Dievo grožio atspindėjimas

sukurtame grožyje ir kt. Naujųjų laikų Δ apibrėžimai iš esmės atitinka A. Baumgarteno tos sąvokos apribojimą (tobulu) jusliniu esamybės reiškimosi būdu ir estetiniu suvokimu (A. Baumgartenui Δ yra ne pagrindinis, bet sąvoką papildantis pažinimo būdas). Kantui Δ sukelia grynai nesąvokinį nesuinteresuotą pasitenkinimą, kuris tiesiogiai neskatina noro turėti; jo manymu, svarbesnis yra gamtos, o ne meno Δ. Estetiškumo sąvokoje Kantas nuo Δ skiria didingumą, kuriame juslinis vaizdavimas dvasinio turinio atžvilgiu neišvengiamai yra nepakankamas. Romantizmas laiko komiškais dalykus, kuriuose santykis yra priešingas. Remdamasis Kantu, bet juo nesitenkindamas, Schilleris Δ, daugiausia mene, supranta kaip dorovinę „laisvę reiškinyje“, Hegelis – kaip „juslinį idėjos švytėjimą“, kaip tiesos raiškos pakopą; Nietzsche jį kildina iš formavimo galią turinčio gyvenimiško veržlumo: menas, kylantis iš dionisiškos valios į apolonišką švytėjimą ir į (pirmiausia tragišką) Δ, yra vertingesnis už tiesą. Heideggeris meną aiškina kaip tiesos istorinį tapimą kūriniu, o Δ – kaip jo reiškimąsi. Kritiškai į visuomenės kultūros situaciją žiūrinčiam Adorno Δ yra iliuzija, tačiau ji kartu yra sąmoningas tiesos reiškimasis. Dar ↗ *estetika*.

Guardini Romano, italų kilmės vokiečių katalikų teologas ir religijos filosofas, *1885 Veronoje, †1968 Miunchene. Dirbo profesoriumi Vroclave, Berlyne, Tiubingene, Miunchene. Aistringas filosofijos ir poezijos įžymybių (Augustinas, Pascalis, Hölderlinas, Rilke ir kt.) interpretuotojas, tikėjimo tikrovės, kaip pasauliškumo ir krikščioniškumo vienybės ir skirtybės, propaguotojas.

H

Habermasas Jürgenas, vokiečių filosofas ir sociologas, *1929 Diuseldorfe. Nuo 1961 Heidelbergo, 1964–1971 ir nuo 1983 Frankfurto prie Maino universitetų profesorius. Jis skiria gamtos mokslų (sprendžiant apie gamtą), istorinių-hermeneutinių mokslų (intersubjektyviame supratime) ir veikimo mokslų (žmogui emancipuojantis iš gamtos prievartos) „pažinimą nukreipiančius interesus“. Pagal jo socialinės komunikacijos teoriją tiesa atsiranda iš sutarimo (*consensus*) universaliame, laisvame pokalbyje.

Haeckelis Ernstas, vokiečių zoologas ir rašytojas, *1834 Potsdame, †1919 Jenoje. Jenos universiteto profesorius. Pagrindinis jo dėsnis: ontogenezė yra sutrumpėjusi filogenezė. Darvinistinę gamtos evoliucijos tyrimo nuostatą Δ išplėtojo į mokslinę pasaulėžiūrą, kuri paaiškina visas pasaulio mįsles („Pasaulio mįslės“, 1899) ir visus stebuklus („Gyvenimo stebuklai“, 1904); anuomet ši jo pasaulėžiūra, kaip siūlomas religijos pakaitas, susilaukė didelio susidomėjimo.

Haeckeris Theodoras, filosofinės pakraipos vokiečių rašytojas ir kultūros kritikas,*1879 Eberbache (Viurtembergas), †1945 Usterbache prie Augsburgo. Žurnalų „Brenner“ („Degintojas“) ir „Hochland“ („Kalnynas“) bendradarbis. Vertėjas ir įžvalgus Kierkegaard'o, Newmano, Vergilijaus ir kt. aiškintojas.

Hamannas Johannas Georgas, vokiečių filosofas, teologas, *1730 Karaliaučiuje, †1788 Miunsteryje (Vestfalija). Dėl filosofinių bei teologinių raštų dažnai sunkiai suvokiamo aforistinio „tamsumo“ pramintas „Šiaurės magu“. Nuo to laiko, kai Londone 1758 (skaitydamas Bibliją) išgyveno pabudimo jausmą, jo mąstymą ėmė stimuliuoti tikėjimo patyrimas ir nebeapleido mintis apie Dievo „nusileidimą“, kai vyko kūrimas, tapimas žmogumi ir išganymas. Pasisakydamas prieš Švietimo vienpusiškumą, jo abstraktų protą ir griežto sisteminimo polinkį, pabrėžia proto ir juslumo, kūniškumo susipynimą, pirmapradį pažinimo apibrėžtumą jutimais ir jausmais, sąvokinės visuotinybės ir ženkle, ypač žodyje, suvokiamos atskirybės vienybę. Nuo to laiko jo dėmesio centre buvo kalbos ir istorijos problemos. Δ buvo labai gerbiamas žymių to meto žmonių (Jacobi'o, Herderio, Goethe's). Padarė ženklią, nors ir ne visada akivaizdžią, įtaką romantizmui ir vokiečių idealizmui (Schleiermacheriui, Hegeliui, Schellingui).

harmonia praestabilita (lot. iš anksto nustatyta darna), Leibnizo monadologijoje – dieviškosios monados iš anksto nustatyta visos esamybės (visų monadų) vaizdavimosi proceso ir siekimo proceso dermė, taip pat tikslų ir (veikiančiųjų) priežasčių arba malonės ir gamtos karalysčių atitikimas.

harmonija (gr. *harmonia*), darna, skirtybių derėjimas. Muzikinės Δ studijos orfikams davė mintį apie darnią visatos vienybę; ir toji mintis eina iki pat Keplerio veikalo „Harmonice Mundi“ („Pasaulio harmonija“), o puikią filosofinę formą jai suteikė Leibnizo ↗ *harmonia praestabilita* (iš anksto nustatyta darna).

Hartmannas Eduardas von, vokiečių filosofas, *1842 Berlyne, †1906 ten pat. Gyveno Berlyne, buvo privatus mokslininkas. Δ „Nesąmoningumo filosofija“ (3 t., 1869), perėmusi pagrindinę Schellingo idėją, sujungė ją su Hegelio ir Schopenhauerio filosofijomis: pasaulio pagrindas, absoliutas, yra valia ir dvasia, bet

jos pačios savęs „nesuvokia". Istorijos prasmė – protingai ir sąmoningai susigrąžinti pasaulio teigimo valios aktą.

Hartmannas Nicolai'us, vokiečių filosofas, *1882 Rygoje, †1950 Getingene. Marburgo, Kelno, Berlyno, Getingeno universitetų profesorius. Iš pradžių neokantininkas (Marburgo mokyka), bet, priešingai negu jie, veikiamas Husserlio, pažinimą suprato ne kaip objektų kūrimą, o kaip nepriklausomos tikrovės suvokimą. Tuo remdamasis, sukūrė naują nemetafizinę ir nespekuliatyvią ontologiją. Pagal šią teoriją realųjį pasaulį sudaro sluoksniai (materialus, fizinis, psichinis, dvasinis); aukštesnysis sluoksnis remiasi žemesniuoju, bet jo nedeterminuoja, kiekvienas sluoksnis savo kategorijomis yra apibrėžtas, vieningas ir dėsningas („Realaus pasaulio struktūra", 1940). Δ nuomone, ontologija iš esmės yra kategorijų analizė. Δ teorija apie „idealios būties" modalumą, apie vertybes, kaip tiesą ir gėrį, turėjo teigiamos įtakos sprendžiant pažinimo problemą, ypač plėtojant etiką ir vertybių teoriją apskritai („Etika", 1926; „Dvasinės būties problema", 1933).

hedonizmas (gr. *hēdonē* – malonumas, pomėgis), etikos doktrina, didžiausiu gėriu ir žmogaus veiklos tikslu pripažįstanti malonumą, kuris gali būti apibrėžiamas įvairiai (kaip juslinis arba dvasinis); ↗ *eudaimonizmo* rūšis. Pagrindiniai Δ atstovai yra Aristipas Kirėnietis, Teodoras, Hegesijas, Epikūras, naujaisiais laikais – J. Benthamas, J. St. Millis (utilitarizmas).

Hegelis Georgas Wilhelmas Friedrichas, vokiečių filosofas, *1770 Štutgarte, †1831 Berlyne. Studijavo Tiubingene (ten susipažino su Hölderlinu ir Schellingu) filosofiją ir teologiją. Baigęs studijas, Berne pradėjo dirbti namų mokytoju (Berno laikotarpio teologiniai jaunystės raštai), paskui – Jenos universiteto privatdocentas (logikos, metafizikos, gamtos filosofijos apmatai; „Dvasios fenomenologija", 1807), gimnazijos direktorius Niurnberge („Logikos mokslas", 1812–1816; „Filosofijos mokslų enciklopedija", 1817, [3]1830). 1816 gavo pofesoriaus vietą Heidelbergo universitete, nuo 1818 iki gyvenimo pabaigos dėstė filosofiją Berlyno universitete (↗ *hėgelizmas*). „Vokiečių idealizmo užbaigėjas". ◊ Ankstyvuosiuose veikaluose kritiškai nagrinėjo Švietimo epochą, Kantą ir Fichte. Po to, kai išsivadavo iš Schellingo įtakos, pagrindiniuose veikaluose pateikė vieną reikšmingiausių Vakarų Europos filosofijos sistemų. Pasaulio pagrindą ir Δ sistemos principą sudaro absoliutas (idėja, pasaulio protas, Dievas), pereinantis tris saviraidos etapus:

1. Absoliutinę idėją „savaime ir sau" atskleidžia Δ *logika,* kuri nėra nei vien formalioji, nei, kaip Kanto filosofijoje, transcendentalinė baigtinių dalykų logika, o yra begalinio proto, kaip bet kokios esamybės būties pagrindo, kategorinė struktūros analizė, kitaip sakant, tas pat, kas ontologija. Drauge ji yra teologija kaip „Dievo vaizdavimas, koks jis savo amžinojoje esmėje yra prieš gamtos ir baigtinės dvasios sukūrimą". ◊ 2. Absoliuto realizavimąsi per „suišorėjimą" (Hegeliui, ne taip kaip vėliau Marxui, ši sąvoka reiškia tą pat kaip ir „susvetimėjimas") jo „kitabūtyje", t. y. gamtoje, nagrinėja *gamtos filosofija*. ◊ 3. Absoliuto grįžimą iš kitabūčio į save patį (kai gamtą jis suvokia kaip svetimą *savo paties* pavidalą ir todėl save patį įsisąmonina kaip dvasią) gvildena *dvasios filosofija*. Dvasia pasireiškia kaip subjektyvi atskirame žmoguje, kaip objektyvi – visuomeniniuose dariniuose (dorovė, teisė ir ypač valstybė), pagaliau kaip absoliuti – jos didžiosiose istorinėse manifestacijose (menas, religija, filosofija). Šias dvasios reiškimosi formas analizuoja „Dvasios fenomenologija". Dvasios istorija, aukščiausieji jos raiškos būdai atskleidžiami „Istorijos filosofijoje". Visas absoliuto, ir kaip gamtos, ir kaip dvasios, realizavimasis, taip pat visa šio realizavimosi istorija vyksta dialektiškai: kiekviena stadija (te-

zė) sukelia savo priešingybę (antitezė) ir abi įveikia viena kitą sintezėje („įveika" čia reiškia kartu neigimą, išsaugojimą ir iškėlimą), kaip kad kiekviena sąvoka pagimdo priešingą sąvoką ir paskui abi yra įveikiamos aukštesnėje sąvokoje. ↗ *Dialektika*, kaip metodas, yra kartu ir paties absoliuto realizavimosi dialektika. Menas, kaip juslinis absoliutinės dvasios reiškinys, savo tobulumą pasiekia graikų antikoje, o religija, kaip suobjektintas absoliuto vaizdinys, – krikščionybėje; abu jie įveikiami filosofijoje, kuri absoliuto žinojimu pasibaigia kaip absoliutus žinojimas (ir tada ji jau nėra vien „išminties, žinojimo meilė"). Žinojime absoliutas suvokia pats save kaip tai, kas jis amžinai yra iš pat pradžių – logas.

Herakleitiškai orientuotą Δ filosofiją Aristotelio tradicijos požiūriu galima suprasti kaip onto-teologiką, kurią naujųjų laikų subjektyvumo filosofija (Descartes'as, Leibnizas, Kantas, Fichte) priėmė kaip esminį momentą. Sistemos atžvilgiu jai tiko ir panteizmo bei panlogizmo, o istorijos – sekuliarizuotos krikščioniškos eschatologijos pavadinimas. Šiuolaikiniame ginče su metafizika Δ sudaro svarbų kritinį atskaitos tašką (tarp kitų – tai tiesos ir tikrovės kaip sistemos samprata, sistemos ir istorijos identifikavimas, istorijos, kaip uždaros visumos, kurioje individas turi tik funkcijos reikšmę, aiškinimas).

hėgelizmas, Hegelio pažiūromis pagrįstos bei su jomis susijusios filosofijos kryptys. Netrukus po Hegelio mirties (1831) jo mokykla suskilo į vadinamuosius kairiuosius (jaunieji hėgelininkai) ir dešiniuosius (senieji hėgelininkai). Skilimo priežastis iš pradžių buvo nesutarimai dėl religijos interpretavimo, paskui teisės ir valstybės filosofijos klausimai. Dešinieji laikėsi krikščioniškos orientacijos ir pabrėžė esamos teisės ir valstybės protingumą bei jos gebėjimą plėtotis, o kairieji, smarkiai perdirbę Hegelio dvasios filosofiją, reikalavo įveikti religiją bei imtis politinių revoliucinių pertvarkymų. Dešinieji hėgelininkai buvo G. Gableris, H. F. Hinrichsas, K. F. Göschelis, C. L. Micheletas ir kt., iš jų išaugo tokie žymūs filosofijos istorikai, kaip J. E. Erdmannas, K. Fischeris, K. Rosenkranzas. Prie kairiųjų hėgelininkų priskiriami D. F. Straussas (jis pirmas ėmė vartoti terminą dešinieji ir kairieji hėgelininkai), A. Ruge, M. Stirneris, B. Baueris, L. Feuerbachas, M. Hessas ir (iš dalies) K. Marxas. Tiesioginė Hegelio filosofijos įtaka buvo ženkli ir Anglijoje (McTaggartas, Bradley), Rusijoje (Bakuninas, Belinskis, Herzenas), Italijoje (Croce, Gentile). XX a. iškilo ↗ *neohėgelizmas*. Pagrindinės diskusijų temos buvo ne tiek Hegelio logika, kiek jo istorijos, religijos ir teisės filosofija.

Heideggeris Martinas, vokiečių filosofas, *1889 Meskirche (Badenas), †1976 Freiburge (Breisgau). Nuo 1923 Marburgo universiteto, nuo 1928 Freiburgo universiteto profesorius. Pagrindinis Δ veikalas „Būtis ir laikas" (1927) metodiškai susijęs su Husserlio fenomenologija. Tačiau pats dalykas, kurį reikėjo aiškinti, yra būties prasmė. Jos negalima paaiškinti restauruojant senąją metafizinę ontologiją. Būties klausimą pirma būtina parengti atliekant žmogaus būties, kuri kaip būties „čia" („čia-būtis") tam klausimui duoda pamatą, sampratos fundamentalią ontologinę analizę. Laiko, kaip visų būtį suprantančių realizacijų, horizonto atskleidimas reiškia daugiausia Dilthey'aus keltos istoriškumo temos pokytį. Regėdamas būtį, kaip „rūpestį" dėl savo paties galėjimo būti, Δ Kierkegaard'o inicijuoto teologinio egzistencinio mąstymo impulsams suteikė filosofinę perspektyvą. Taigi, nors žmogus laikomas ne pažįstančiu subjektu (sąmonė pasaulio atžvilgiu), o rūpesčio apimta egzistencija (esatis pasaulyje), ir esamybė laikoma ne esamu objektu, o po ranka esamu „įnagiu" (ir tuo naujųjų laikų pragmatizmui pirmiausia parodoma jo filosofinė kilmės dimensija), „Būtis ir laikas" dar lieka transcendentalinės subjektyvios tradicijos įtakos srityje.

Vėlesnieji Δ raštai atskleidžia jo mąstymą vykstant vadinamajam „posūkiui"; lemiamus žingsnius atspindi 1936–1938 raštai, pasirodę jau autoriui mirus rinkinyje „Filosofijos klausimai" („Beiträge zur Philosophie", 1989). Būtis suprantama jau ne kaip „čia-būties" projektas, o kaip būties ir tiesos istorijos „lemtis", kur žmogui atveriama jo epochos ir laiko sąlygota pasaulio ir savęs supratimo galimybė. Δ atlikta Vakarų Europos metafizikos formų analizė vaizduoja šią būties ir tiesos istoriją kaip būties slėpimo ir tiesos praradimo istoriją, kurioje žmogui į pirmą vietą vis labiau kilo pažinimo ir veikimo esamybė, ir vieną iš jų buvo galima įsivaizduoti kaip subjektą, o kitą – kaip objektą. Tada mokslas ir technika yra nuosekli metafizikos raiška, o metafizika – tai mąstymas esamybės atvirume ir būties slėptyje. Nuo XIX a. (ypač Nietzsche's filosofijoje) pasirodžiusi ir į kultūros bei visuomenės kritikos drabužius įvilkta prasmės ir beprasmybės kritika (nihilizmo problema) paverčiama pačios būties krizės apmąstymais: būties praradimo istorija kraštutinio slėpimo stadijoje, galimas daiktas, virs nauja pačios būties prasmės atvirumo, tiesos ir per tai žmogaus ateities bei jo (taip pat mokslo ir technikos) pasaulio istorija. Kadangi šios istorijos neįmanoma patvirtinti kokioje nors sistemoje – netgi dinamizuotoje (evoliucinėje, dialektiškai uždaroje) metafizikoje, – Δ mąstymą supranta kaip gyvenantį advento pasninko laikotarpiu ir laikiną.

Veikalu „Būtis ir laikas" buvo pasinaudota egzistencinei filosofijai ir egzistencializmui kurti, nors autorius tokios intencijos neturėjo; jo veikalas buvo įvertintas ir kaip indėlis į antropologiją. Δ filosofija, nuėjusi kelią nuo Husserlio sąmonės fenomenologijos iki egzistencinės fenomenologijos ir pagaliau iki istorinės epochinės būties konsteliacijų fenomenologijos, peržengė filosofijos ribas ir padarė visuomenei tokį dvasinį poveikį, dėl kurio jos kūrėjas laikomas, nors ne be prieštaravimų, vienu žymiausių XX a. mąstytojų.

Heimsoethas Heinrichas, vokiečių filosofas, *1896 Kelne, †1975 ten pat. 1922 Marburgo, nuo 1923 Karaliaučiaus, nuo 1931 Kelno universiteto profesorius. Pradėjęs aiškinti Kantą neokantizmo dvasia, paskui perėjo prie metafiziškos jo interpretacijos. Parašė metafizikos istorijos veikalų (tarp jų „Šešios didžiosios Vakarų Europos metafizikos temos", 1922).

Helvetius Claude'as Adrienas, prancūzų filosofas, *1715 Paryžiuje, †1771 ten pat. Švietimo epochos sensualistinės utilitaristinės etikos atstovas: bet kokios veiklos šaltinis yra „egoizmas", o jo norma (įgyvendinama auklėjimu ir įstatymų leidimu) – visuotinė gerovė.

Herakleitas *(Hērākleitos)*, graikų filosofas, kilęs iš Efeso, gyvenęs apie 544–483 pr. Kr. Dėl pernelyg sunkaus ir mįslingo stiliaus buvo pramintas Tamsiuoju. Pasak Δ, pasaulio tikrovės esmė yra įtampa ir vidinė kova, bet čia drauge glūdi ir atitinkamomis priešybėmis virstančių dalykų darna (naktis pereina į dieną, šalta virsta šilta, gyvybė – mirtimi ir t. t.: „kova yra visko tėvas"). Niekada nesiliauja tik kitimas (vėlesnė Δ teorijos esmę perteikianti formuluotė yra *panta rhei* – „viskas teka"). Priešybės ir jų virtimas viena kita – tai logo (*logos*) esmė ir kūrinys: jame priešybės sudaro vienybę (klausantis logo, „išmintinga pasakyti: viskas yra viena"). Vaizdingai reikšdamas mintis, Δ logą vadina ir vairuojančiu žaibu arba, tą palyginimą pataisydamas, – Dzeusu. Kaip „tapsmo" filosofas, Δ dažnai priešpriešinamas Parmenidui, kuris laikomas „būties" filosofu. Tačiau Heraklcitui nepaliaujamas judėjimas ir jo dialektika yra amžinas būties dėsnis. ◊ Šią dialektikos idėją perėmė ir išplėtojo Hegelis, o mintį apie tapsmą naudojo Nietzsche, aiškindamas pasaulį kaip daugialypį galios ir valios procesą.

Herbartas Johannas Friedrichas, vokiečių filosofas, psichologas ir pedagogas. *1776 Oldenburge, †1841 Getingene. Karaliaučiaus ir

Getingeno universitetų profesorius. Interpretuodamas Kantą kritinio realizmo požiūriu, filosofiją apibūdina kaip sąvokinio pažinimo aiškinimą (logika), sutvarkymą (metafizika) ir papildymą (estetika ir etika). Δ pedagogika ir didaktika XIX a. buvo labai vertinama.

Herderis Johannas Gottfriedas von, vokiečių filosofas, rašytojas ir literatūrologas, *1744 Morungene (Rytų Prūsija), †1803 Veimare. Vokiečių istorijos filosofijos pagrindėjas, apskritai XIX a. prasidėjusio istorinio mąstymo pionierius; stimuliavo ne tik metodiškai ir sistemiškai, bet ir ypač naujomis idėjomis daugelį dvasios mokslų, ypač literatūrologiją. Greta J. G. Hamanno ir kt. – vienas ryžtingiausių Švietimo idėjų ir Kanto priešininkų („Grynojo proto kritikos metakritika“, 1799). Stiprų poveikį Δ darė Audros ir veržimosi judėjimui ir ypač vokiečių romantizmui. Δ pagrindinė mintis (ne be Spinozos įtakos) apie dieviškumo ir pasaulietiškumo vienybę apima gamtą ir istoriją kaip dėsningą, todėl ir prasmingai pakopomis susiklosčiusią raidą. Aukščiausia gamtos raiškos forma yra galintis mąstyti ir kalbos kūrimo gebėjimą turintis žmogus. Žmogaus, kitaip negu gyvūno, nesaugo instinktai, ir šias jo silpnybes kompensuoja protas (žmogus – tai „stokojanti būtybė“, išradinėjanti pakaitalus; tai yra nuostata, iš kurios šiuolaikinėje, pirmiausia į biologiją orientuotoje, antropologijoje susiformavo techninė racionalistinė kryptis). Poezija – pirminė žmonijos kalba. Kalboje prabyla prigimtis – ikižmogiškoji ir žmogiškoji. Tuo pagrindžiama istorija, kaip prisiminimas, patirčių tradicija ir įvairiai pasikartojantis mėginimas realizuoti humaniškumą.

hermeneutika (gr. *hermēneutikē technē* – aiškinimo menas; *hermēneuein*, lot. *interpretare* – aiškinti, komentuoti), teorija apie tekstų ir kitų istorijos šaltinių ↗ *supratimą* juos aiškinant (interpretuojant). Iš pradžių Δ buvo taisyklių ir kanonų sistema Biblijos tekstams aiškinti. Kaip teorinė disciplina, Δ atsirado todėl, kad, kintant kalbai ir mąstymo būdui, imta jausti, jog senieji tekstai yra atitrūkę nuo dabarties, nebesuprantami, taigi kilo būtinybė užkirsti kelią klaidinančiam jų sudabartinimui. XIX a. šias problemas ypač suaktualino Schleiermacheris. Nuo to laiko Δ stengiasi rodyti istorinį atotrūkį tarp aiškintojo ir aiškinamojo dalyko ir atitinkamas mintis bei reikšmes grąžinti į tą socialinį ir epochos kontekstą, iš kurio jos kilusios, kad būtų atskleista anos gyvenimo patirties ir atskirų ją liečiančių teiginių visuma. Dilthey'aus manymu, tokio supratimo galimybė glūdi sąsajoje tarp visų individualybių – „visuotiniame gyvenime“, kurio reiškiniai tos individualybės yra. Remdamasis Heideggeriu (jo egzistencine ontologine supratimo analize ir šiam supratimui priklausančiu hermeneutiniu ciklu), Gadameris mėgino Δ naujai pagrįsti: horizontas ir tai, kas jo pagrindu aiškintina, kaip praeities dalykai, niekada negali būti perteikti absoliučiai objektyviai. Hermeneutinis supratimo procesas yra veiksmingas istorinis vyksmas, kuriame savas išankstinis supratimas ir buvusio pasaulio supratimas, kuris kalba istorijos paliudijimuose, „susilieja“ ir tokiu būdu sukelia esminį supratimo pokytį. Δ darosi fundamentine filosofijos disciplina, žmogų laikančia baigtine istorine būtybe, kuri apie save ir savo pasaulį kalba vis naujai ir kitaip. Dar ↗ *dvasios mokslai*.

hermetizmas, iš pradžių slaptas mokymas apie egiptiečių ir helėnų dievą Hermį Trismegistą („triskart didįjį“), padaręs įtaką ankstyvosios krikščionybės rašytojams, gnostinėms srovėms, žydų mistikai, viduramžių alchemijai ir net naujiesiems laikams. ◊ Heinrichas Rombachas savo Δ priešpriešina hermeneutikai, kuri, kad ir pripažįsta atstumą tarp istorinių individualybių, vis tiek mėgina perteikti kito ir svetimo pasaulio supratimą (ir todėl lieka susijusi su nuo graikų laikų einančiu „apolo-

niškuoju" mąstymo būdu); Rombachas Δ skirtumą taip pabrėžia: joks perteikimas (priartėjimas ir iš jo kylantis tolydus kitimas) yra neįmanomas ir dalyko neatitinkantis, veikiau tik šuolis į kitą patyrimo ir gyvenimo pasaulį atveria kelią supratimui ir yra veiksmingas postūmis grįžti į savąjį pasaulį.

Herrigelis Eugenas, vokiečių filosofas, *1884 Lichtenau (prie Kėlio, Badenas-Viurtembergas), †1955 Garmiš Partenkirchene. Nuo 1924 profesorius Sendai (Japonija), nuo 1929 Heidelberge. Išaugęs iš neokantizmo Badeno mokyklos, siekė Rytų Azijos mąstyseną, ypač budizmą, atverti Vakarų supratimui.

heteronomija (gr. *heteros* – kitas + *nomos* – paprotys, įstatymas), nesavarankiškumas, paklusimas svetimiems įstatymams, kitų normoms. Kanto filosofijoje – valios forma, kai valia ne pati sau kuria (dorovės) dėsnį, o paklūsta „savivalei, t. y. gamtos dėsniui, priklauso nuo kokio nors potraukio ar polinkio". Priešingybė ↗ *autonomija*.

hilomorfizmas (gr. *hylē* – medžiaga + *morphē* – forma), XIX a. atsiradęs pavadinimas Aristotelio sukurtos ir viduramžiais plėtotos koncepcijos, teigiančios, kad visi laike ir erdvėje egzistuojantys daiktai esą sudaryti iš ontologinių materijos ir formos pradų.

hilozoizmas (gr. *hylē* – medžiaga + *zōē* – gyvybė), XVII a. pradėtas vartoti terminas apibūdinti ikisokratikų teorijai, teigiančiai, kad visi daiktai atsiradę iš vienos gyvos pirminės medžiagos (Taliui – tai vanduo, Anaksimenui – oras, Herakleitui – ugnis).

hipotezė (gr. *hypothesis* – spėjimas), išvados pamatan padėta ↗ *prielaida*, kuri, kad ir negalėdama būti kitais teiginiais įrodyta arba patyrimo patvirtinta (verifikuota), naudojama tolesniam tyrinėjimui ir aiškinimui. Pasak Popperio kritinio racionalizmo, visos empirinės mokslinės teorijos, pretenduojančios į visuotinumą, tėra tik hipotezių pobūdžio; jų niekada negalima galutinai verifikuoti, nes neįmanoma stebėti visų galimų atvejų, o vienas vienintelis atvejis jas gali paneigti (falsifikuoti).

Hirschbergeris Johannesas, vokiečių filosofas, *1900 Esterberge (prie Gredingo, Bavarija), †1990 Oberreifenberge (Taunus). Nuo 1939 Eichšteto, nuo 1953 Frankfurto prie Maino universitetų profesorius. Nusipelnė filosofijos istorijos tyrimais („Filosofijos istorija", 2 t., 1949–1953), ypatingą dėmesį kreipė į dažnai Aristotelio tradicijos sraute užgožiamą platonizmą.

Hobbesas Thomas, anglų filosofas, *1588 Malmsberyje, †1679 Hardvike. Nominalistinės empiristinės filosofijos atstovas: vardai žymi ne pačius daiktus su jų savybėmis, o tik sąvokinius vaizdinius. Todėl vadinamosios daiktų kokybės tėra vien subjektyvūs dalykai. Objektyvią, realią reikšmę turi tiktai daiktų tįsumo, kiekybės ir judėjimo vaizdiniai (atitinka Descartes'o racionalistinę gamtos sampratą). Tačiau Hobbesui (priešingai negu racionalizmui) pažinimo šaltinis – juslinis suvokimas. Kadangi žmogus yra visai įtrauktas į gamtos procesą, jo valia nėra laisva, o determinuota, pirmiausia savisaugos instinkto. Dėl tos priežasties „prigimtinėje būklėje" vyko „visų karas su visais" („homo homini lupus est" – „žmogus žmogui – vilkas", taigi priešas). Savisaugos interesas skatino tą karą baigti „visuomenės sutartimi"; individai atsisako įgyvendinti savo pačių valią ir bendros saugos vardan perduoda ją valstybei ir tuo būdu patys paklūsta „Leviatanui". Ši gamtinė etika paremta visuomenės ir valstybės teorija turėjo didelės įtakos vėlesniems laikams.

Hoffmeisteris Johannesas, vokiečių germanistas ir filosofas, *1907 Heldrungene, †1955

Bonoje. Nuo 1948 Bonos universiteto profesorius. Parašė darbų apie Goethe's laikotarpį, daugiausia tyrinėjo Hegelį, nuo 1930 rengė ir leido G. Lassono 1907 pradėtą pilną Hegelio raštų rinkinį.

Holbachas Paulis Heinrichas Dietrichas von, prancūzų filosofas, *1721 Edesheime (Pfalcas), †1789 Paryžiuje. Tarp ↗ *enciklopedistų* – labiausiai kraštutinis Švietimo laikotarpio ateizmo ir materializmo atstovas.

horizontas (gr. *horizein* – atriboti), iš pradžių – jusliniu regėjimu suvokiamas akiratis, nuo neoplatonizmo laikų imtas suprasti kaip riba, skirianti įvairias būties sritis (Filonas, pvz., teigia: žmogus yra ribinė esybė tarp mirtingos ir nemirtingos gamtos, tarp amžinybės ir laiko); naujaisiais laikais, veikiant astronominei Δ reikšmei, šis žodis įgijo dvasinio akiračio, žmogaus pažinimo perspektyvinio atribojimo ir objektinio apribojimo reikšmę. Ypatingą reikšmę šiai sąvokai suteikė Husserlis: filosofinė fenomenologinė analizė iš esmės yra supratimo, pažinimo, išgyvenimo prasminių horizontų eksplikacija; visa apimantis (universalus) horizontas čia yra pasaulis. Horizontų laikiškumą (istoriškumą) ypač pabrėžė Heideggerio egzistencinis, vėliau – būtinis bei istorinis mąstymas, taip pat hermeneutinė filosofija apskritai (pirmiausia Gadameris: istorijos supratimas vyksta vis tolesniu „Δ susiliejimu" ir „Δ persistūmimu"; ↗ *hermeneutika*).

Horkheimeris Maxas, vokiečių filosofas ir sociologas, *1895 Štutgarte, †1973 Niurnberge. Nuo 1930 Frankfurto prie Maino sociologijos instituto direktorius, 1933 – emigracija, 1949 – grįžimas iš JAV į Frankfurtą. Vienas iš ↗ *Frankfurto mokyklos* ↗ *kritinės teorijos* pagrindėjų. Daugiausia nagrinėjo visuomenines viešpatavimo sąlygas jose veikiančio „instrumentinio proto" atžvilgiu („Instrumentinio proto kritika", 1967). Nepaisant regimybės, kad istorija plėtojasi tiesia pažangos linija pajungiant gamtą ir racionaliai tvarkant visuomenę, įsigali susvetimėjimas („Švietimo dialektika", 1947, kartu su Adorno). Gyvenimo pabaigoje jam darėsi svarbus humanistinis „visai ko kita ilgesys".

Huizinga Johanas, olandų kultūros istorikas, *1872 Groningene, †1945 De Stege. Nuo 1915 profesoriavo Leideno universitete. Jo tyrinėjimai apie žaidimo elementų reikšmę kultūros kilmei („Homo ludens", 1938) stimuliavo kultūrinės antropologijos plėtotę.

humanitariniai mokslai, mokslai apie žmogų, visuomenę, kultūrą (filosofija, istorija, etnologija, psichologija, sociologija, filologija).

humanizmas (lot. *humanum* – tai, kas žmogiška): 1. Kaip dvasinės kultūros istorijos reiškinys, Δ pirmiausia susiklostė XV–XVI a. Renesanso epochoje (Renesanso Δ) stengiantis atgaivinti antikinės kultūros studijas ir keliant naują (pasaulietinį) švietimo idealą. Paskui apie 1800 prasidėjo neohumanizmas – filosofijos (Leibnizas, Fichte, Herderis) paskatinta literatūros ir meno srovė (Goethe, Schilleris, W. von Humboldtas, Winkelmannas), kuriai būdinga į graikų klasiką orientuotas visapusiškai išsilavinusio individo ugdymo siekis. Pagaliau minėtinas ir ketvirtame XX a. dešimtmetyje W. Jaegerio inicijuotas „trečiasis Δ", kuris buvo užsimojęs atnaujinti antikinio švietimo idėjas ir siūlė gilinti klasikinės filologijos studijas.

2. Mėginimas remiantis žmogaus esmės samprata nustatyti individo ir visuomenės gyvenimo principus. Naujaisiais laikais tradicinei žmogaus esmės sąvokai pradėjus darytis abejotina, pagal pirminį žmogaus gyvenimo prasmės apibrėžimą atsirado daug skirtingų Δ rūšių (krikščioniškasis, personalistinis, eg-

zistencialistinis, marksistinis, struktūralistinis ir kt.). Visas Δ rūšis Heideggeris įtraukė į savo metafizikos kritiką: kadangi metafizika yra esmės mąstymas, kuris esamybę matuoja tik pats savimi, tai mąstantysis (žmogus) tampa visos esamybės būties vertinimo centru ir žmogaus esmė (tai, kas istorijoje yra savęs paties būtis) humanistiniu požiūriu nėra pakankamai aukštai vertinama. Dar ↗ *antropocentrizmas*.

Humboldtas Wilhelmas von, vokiečių filosofas, kalbininkas ir valstybės veikėjas, *1767 Potsdame, †1835 Berlyne (vyresnysis gamtininko Alexandro von Humboldto brolis). Vadovaudamas Prūsijos užsienio reikalų ministerijos Kultūros ir švietimo skyriui, parengė Berlyno universiteto įkūrimą (1810), stengėsi reformuoti visą mokyklų sistemą (naujojo) humanistinio švietimo dvasia. Darbais apie kalbą, kurią interpretavo kaip dvasios kūrybą (*ergon*) ir veiklą (*energeia*) bei apie mąstymą lemiančių kalbų grupių skirtumus tapo reikšmingiausiu lyginamosios kalbotyros, šiuolaikinės kalbos filosofijos ir semantikos pradininku (įtaka Weißgerberiui, de Saussure'ui, Wittgensteinui).

Hume'as Davidas, škotų filosofas ir istorikas, *1711 Edinburge, †1776 ten pat. Pagrindinis Švietimo radikaliojo ↗ *empirizmo* atstovas Anglijoje. Mąstymas nėra spontaniškas ir neturi pirminių turinių. Vaizdiniai (*ideas*) tėra tik blankesni ankstesnių ir gyviau suvoktų juslinių įspūdžių (*perceptions*) vaizdai, taigi jie yra grynai aposteriorinės kilmės. Todėl, pvz., priežastingumo kategorija kyla iš „kartojimosi patyrimo" ir yra tik asociacinė, įpročiu virtusi (subjektyvi) vaizdinių sąsaja. Panašiai psichologiniu kritiniu būdu iš įrodomumo ir (objektyvaus) tikrumo srities įgyjamos substancijos ir ypač Dievo sąvokos. Taigi sielą reikia suprasti tik kaip įspūdžių, pojūčių ir vaizdinių pluoštą. Kantas yra pasakęs, kad Δ jį pažadinęs iš dogminio racionalizmo snaudulio, bet drauge jis, ginčydamas Δ požiūrį, ėmėsi naujai pagrįsti apriorines pažinimo sąlygas.

Husserlis Edmundas, vokiečių filosofas, ↗ *fenomenologijos* pagrindėjas, *1859 Prosnice (dab. Prostejovas, Moravija), †Freiburge (Breisgau). 1906 tapo Getingeno universiteto ordinariniu profesoriumi, 1916 priėmė kvietimą dirbti profesoriumi Freiburgo (Breisgau) universitete. B. Bolzano ir savo mokytojo F. Brentano skatinamas bei remdamasis filosofijos, matematikos, logikos ir psichologijos studijomis, mėgino įveikti empirizmą ir psichologizmą ir iš pagrindų naujai pagrįsti filosofiją kaip apriorinį „griežtą mokslą". Veikale „Loginiai tyrinėjimai" (2 t., 1900–1901) Δ pirmą kartą pateikė metodinį koreliacinės (objektyvios–subjektyvios) analizės principą, analizės, kurią sistemiškai pagrindė ir išplėtojo į eidetinės ir transcendentalinės redukcijos pakopas „Grynosios fenomenologijos ir fenomenologinės filosofijos idėjose" (1913). Ši analizė prasideda fenomenais, „pačiais daiktais", kaip akivaizdžiomis saviduotybėmis, ir nagrinėja esmines visuminio objekto (iš pradžių tai panašu į Ch. v. Ehrenfelso ir A. Meinongo pastangas) ir akto, turinio ir išgyvenimo, „noemos" ir „noezės" sąsajas, realizaciją ir ↗ *intenciją*, remdamasi grynosios sąmonės intencionalumo (iš tikrųjų spekuliatyviu) principu. Šios sąmonės struktūros savo ruožtu glūdi individualumą ir laiką pranokstančiame, tačiau pastarąjį kuriančiame „absoliutiniame ego". Taigi Δ filosofija, kaip „universali sąmonės fenomenologija", įsilieja į transcendentalinį idealizmą. Šiuolaikiniam filosofiniam mąstymui (Scheleris, N. Hartmannas, E. Steinas, Heideggeris, Rombachas ir daugelis kitų) didžiausią poveikį padarė ne tiek ši transcendentalinė filosofija, kiek į duotybę nukreiptas fenomenologinis metodas.

Vėlyvuosiuose darbuose („Europos mokslų krizė", 1936) minimos „mokslų krizės" akivaizdoje pagrindinė filosofijos sąvoka, kaip savaime akivaizdi duotybė, Husserliui pasida-

ro „gyvenamasis pasaulis“ ir drauge objektyvistiškai blogai vienas kitą suprantančių mokslų dengiamas santykis su gyvenamojo pasaulio dirva, iš kurios išauga visos elgsenos, taip pat mokslai, taigi ir gyvenamojo pasaulio istorija. Įveikti šią krizę – terapeutinis uždavinys fenomenologijos, kuri turi atskleisti Europos žmonių ir visos žmonijos istorijos prasmę, o tai ji gali padaryti atkurdama mokslo ir jo savivokos ryšį su pasaulio gyvenimu. Šitaip keliamos gyvenimo problemos, peržengusios filosofiją, naudingai paveikė ir humanitarinius mokslus (pvz., sociologiją, A. Schützą). Δ palikimą valdo ir tvarko specialus archyvas Levene („Husserliana“, įsteigta 1939).

Huxley Thomas Henry, anglų gamtininkas, *1825 Vylinge, †1895 Ystborne. Londono universiteto profesorius. Vienas iš pirmųjų darvinizmo gynėjų. Vartojo terminą agnosticizmas savo pozicijai metafizikos, teologijos ir religijos atžvilgiu apibūdinti: klausimų šių reiškinių atžvilgiu, žinoma, kyla, bet į juos niekada neįmanoma atsakyti taip, kad tai galėtų būti laikoma tiesa.

I, Į, Y

Ibn Rušdas ↗ *Averojus.*

Ibn Sina ↗ *Avicena.*

ideacija (gr. *idea* – išvaizda, forma), Husserlio fenomenologijoje – esmės žiūra ir sąvokų-idėjų kūrimas.

idealas (pranc. *idéal* < gr. *idea* – tobulybė, forma), vaizdinys atskiro dalyko, kuris visai sutampa su savo idėjos esmės tobulybe (idealybė), tačiau realiai jos niekada nepasiekia, nors prie jos veržiasi (realybėje). Grynojo proto, arba transcendentalinis, Δ Kantui yra Dievas kaip tobuliausia („visų realiausia") įsivaizduojama esybė.

idealizmas (gr. *idea* – išvaizda, forma; ↗ *idėja*), pagrindinis požymis Vakarų Europos ↗ *metafizikos,* būties ir pažinimo srityse teikiančios pirmenybę formuojančiai idėjai, o ne tiesiogiai suvokiamiems daiktams (reiškiniams). Pagal tai, kaip „idėja" filosofiškai interpretuojama, skiriamos įvairios Δ kryptys ir atmainos. Reikšmingiausios iš jų yra:

1. Ontologinis, arba platoniškasis, Δ. Jam idėja – tai proto pažinime iš anksto pamatytas pastovus antjuslinis vaizdas to, kas yra matoma kintamame, per jusles įgyjamame patyrime. Šis nuo Platono einantis dviejų būties sričių – atskirų juslėmis suvokiamų (↗ *participacija*) laikinų („realių") daiktų (*mundus sensibilis*) ir antjuslinių, pastovių ir visuotinių („idealių") esmių (*mundus intelligibilis*) – skyrimas sudaro metafizikos pagrindą.

2. Teologinis Δ idėjas laiko amžinuoju Dievo kūrėjo planu (Augustinas, Tomas Akvinietis). Idėjos – pastovios dieviškosios dvasios mintys, kurios yra laike kintamų sukurto pasaulio daiktų pagrindas, todėl šie – laikini ir pažinūs.

3. Naujųjų laikų (Descartes'o, Locke'o, Hume'o) filosofinis psichologinis Δ idėją supranta kaip vaizdinį, kuriuo pasaulio daiktai reprezentuojami žmogaus sąmonėje. Sąmonės pasaulis ir tikrovės pasaulis aiškiai skiriami (↗ *dualizmas*). Dabar idėja priklauso subjekto sričiai, vidui, ir dėl atitikimo galios siejasi su išore, objektyvybe. Δ tampa ↗ *subjektyvumo* filosofija.

4. Kanto pagrįstas transcendentalinis Δ. Čia idėja iš realaus psichinio vaizdinio virsta apriorine sąmonės galimybės sąlyga. Sąmonės pasaulis peržengiamas, tiesa, ne (vėl) į kažkokį „anapus" (Dievo minčių sritį), o atgal į iš anksto įsisąmonintą baigtinio subjektyvumo struktūroje glūdinčią bet kokio galimo baigtinio pažinimo galiojimo pagrindų sritį. Taigi šito Δ idealusis pasaulis yra baigtinio, t. y. objektinio patyrimo galimybės sąlygų ir baigtinės, t. y. save su dorovės normomis siejančios veiklos sfera. Tačiau idėja tikrąja žodžio reikšme reiškia proto sąlygas – patyrime niekada nerandamos visybės, kuri kaip būtinas reguliatyvas vadovauja teoriniam ir kaip būtina norma praktiniam pažinimui, projektus.

5. Absoliutusis, kitaip dar vokiečių Δ (Fichte, Schellingas, Hegelis). Grįždamas prie subjektyvumo, jis orientuotas ne, kaip Kanto filosofijoje, į baigtinio, o į bet kokio pažinimo pagrindus: subjektyvumas atranda ir suvokia save iš esmės kaip absoliutas. Pereidamas savo sąmonės formas, jis prieina ne tik prie proto idėjų, kaip reguliatyvių pažinimo sąlygų, bet suvokia save patį kaip *tą* idėją, kaip tą vieną absoliutų ir imanentišką vienovės pagrindą, iš kurio kaip laisvos iškyla visos skirtybės (empirinis subjektas ir objektas, dvasia ir gamta, gamta ir istorija ir kt.).

idėja (gr. *eidos, idea* – išvaizda, forma, *idein* – matyti, išvysti), iš pradžių – juslinė, matoma suvokiamo dalyko reiškimosi forma, paskui – nejuslinė jo reikšmės žiūra, t. y. esminių apibrėžčių sąvoka. Platono filosofijoje idėjos yra amžini, proto pasaulyje slypintys provaizdžiai (kurių „idėjų idėja" yra gėris); reiškinių pasaulyje jos tėra tik šešėliniai atvaizdai, kuriuos pažinimo procese siela prisimena (anamnezė). Augustinui jos yra visko, kas sukurta, pirminės mintys Dievo dvasioje (siejasi su neoplatonizmu). Pradedant Descartes'u, kuris skiria įgimtas, tariamai iš išorės ateinančias, ir pačios sąmonės sukurtas idėjas, žmogaus sąmonė tampa pirmine idėjų (t. y. vaizdinių) erdve. Locke'o manymu, visų idėjų šaltinis yra patyrimas. Kantas idėjas (ne taip kaip sampročio kategorijas) vadina tik grynojo proto sąvokomis, kuriomis mąstoma tai, kas besąlygiška ir sudaro visumą, bet nėra pažįstama; idėjos tėra tik reguliatyviniai teorinio proto (pasaulis, siela, Dievas) principai, o dorovinio praktinio proto – postulatai. Vokiečių idealizme Δ – tai absoliuto reiškimasis realybėje (Fichte), savimi tampančio absoliuto potencija (Schellingas), pats absoliutas, kuris dialektiškai plėtojasi iš savęs ir į save savo konkrečioje visybėje (Hegelis). Husserlio fenomenologijoje Δ reiškia transcendentalinėje sąmonėje susidariusią ir esmės žiūra suvoktą objekto vienybę.

idėjų istorija, dažnai vartojama ta pačia reikšme kaip ir dvasios istorija, – pasaulio istorijos idealių jėgų aprašymas. Remdamasis vokiečių idealizmu (Hegelio teorija apie „objektyviąją dvasią"), Δ vėl ėmė gvildenti Dilthey'us; pirmaisiais XX a. dešimtmečiais kaip dvasios mokslų priešprieša gamtos mokslams Δ buvo teoriškai iš naujo pagrįsta (Rickertas, Windelbandas, vėliau Rothackeris).

ideologija (gr. *idea* – išvaizda, forma + *logos* – mokslas, pažodžiui: idėjų mokslas): 1) Destutt de Tracy vartotas Condillaco sensualistinės filosofijos, 1790 Prancūzijoje įgijusios politinės įtakos, pavadinimas; 2) „socialinės grupės tiesos vaizdiniai, kurie pagrįsti ne jų tikrumu, o praktiniais interesais" (H. Lübbe), „tariamai moksliška tikrovės interpretacija, tarnaujanti praktiniams visuomeniniams tikslams, kuriuos ji atgaline tvarka turi pateisinti" (R. Lauthas); 3) Marxo vartotas terminas epochos ar visuomenės pasaulėžiūrai ir gyvenimo sampratai (religinių, filosofinių, teisinių, iš dalies ir mokslinių bei kt. pažiūrų, vaizdinių sistemai) apibūdinti: tokie vaizdiniai, neturėdami jokios substancinės tiesos, tik užtušuoja atitinkamus ekonominius santykius („bazė"), kurių atspindys jie yra („antstatas"), ir politinius valdančiosios klasės interesus. ◊ Teigimas arba įrodymas, kad kokia nors pažiūra yra Δ, turi kritinę funkciją. Naujaisiais laikais pirmą kartą tai suformulavo F. Baconas ↗ *stabų* (iliuzijų) teorijoje.

įgimtos idėjos, pasak Descartes'o, tai tokie vaizdiniai, kurie nėra kilę iš patyrimo, o kaip vieninteliai „ryškūs ir aiškūs" priklauso esminiam sielos (suprantamos kaip sąmonė) pavidalui ir tik įgalina suvokimo vaizdinius analitiškai redukuoti į objektyvumą ir visuotinį galiojimą. Δ teorija tiesiogiai netapatintina su tuo, kas yra ↗ *a priori,* ji atsigręžia į subjektą ir tik jo imanencijoje ieško tiesos ir tikrumo. Δ teorija galėjo būti išplėtota tik naujaisiais laikais (bet dar negalėjo rastis Platono pažinimo, kaip sielos anamnezės, sampratoje arba Aristotelio pažinimo, kaip dvasios vykdomo abstrahavimo, sampratoje).

ikisokratikai, XIX a. atsiradęs apibendrinamasis ankstyvųjų graikų mąstytojų nuo Talio Miletiečio iki sofistų pavadinimas. Čia įeina daug įvairių filosofų, filosofijos mokyklų ir krypčių: ↗ *Jonijos filosofija* (senoji Mileto natūrfilosofija – Talis, Anaksimandras, Anaksimenas), ↗ *Herakleitas* iš Efeso, ↗ *Pitagoras* iš Samo salos ir jo mokykla (Filolajas Tarentietis ir kt.), ↗ *elėjiečiai* (Ksenofanas, Parmenidas, Zenonas), vėlesnioji natūrfilosofija

(↗ *Empedoklis;* atomistika [↗ *atomizmas*]: Leukipas, Demokritas; pastariesiems artima ↗ *Epikūro* etika; ↗ *Anaksagoras* iš Jonijos Klazomenų) ir ↗ *sofistika* (Protagoras, Gorgijas, Hipijas ir kt.).

imanencijos filosofija (lot. *immanens,* kilm. *immanentis* – vidinis), W. Schuppe's, M. R. Kaufmanno ir kt. XIX a. filosofų kryptis, kuri tapatina tikrovę ir sąmonę; ši kryptis rėmėsi Berkeley'o, Hume'o ir kt. pirmtakų pažiūromis, o save pačią laikė esant antimetafizine ir pozityvistine. Kai kuriais bruožais Δ sutapo su R. Avenariaus ir E. Macho empiriokriticizmu.

imanentinis, imanentiškas (lot. *immanens,* kilm. *immanentis* – vidinis), turimas, būdingas iš prigimties, vidinis. Priešingybė – transcendentinis. Kanto filosofijoje – tai, kas išlieka galimo patyrimo ribose. Hegelio dialektikos procesą reiškiantis „Δ išėjimas" jungia į viena imanencijos (pasilikimo, buvimo viduje) ir transcendencijos priešpriešą (nes kas mąsto ribą, tas jau yra ją peržengęs). Panteizmas atmeta Dievo transcendenciją ir teigia absoliučią jo tapatybę su pasauliu, arba jo imanenciją.

imperatyvas (lot. *imperare* – valdyti, įsakinėti), įsakymas, reikalavimas. Kantas skiria hipotetinius Δ (jie yra ir probleminiai, ir asertoriniai), kurie kokį nors poelgį laiko galbūt arba tikrai geru (tinkamu) įgyvendinti numatytam tikslui, kuris tačiau pats tėra tik sąlygiškas, tik priemonė kitiems tikslams siekti, taigi neturi visiško (apodiktinio) visuotinumo, ir absoliutų, visada galiojantį ↗ *kategorinį imperatyvą*. Istorijos mąstymui kyla klausimas dėl istorinių Δ, kurie, nebūdami nepriklausomi nuo laiko, tam tikroje istorinėje situacijoje vis dėlto absoliučiai įpareigotų atlikti kaip tik tam laikui būtinus dalykus (M. Mülleris).

implikacija (lot. *implicatio* – sampyna, pynė), vieno turinio arba vienos minties buvimas kitoje. Priešingybė – eksplikacija.

indeterminizmas (lot. *in* + *determinare* – apibrėžti, atriboti), fizinių ir psichinių procesų priežastinio „neapibrėžtumo" teorija, ypač aiškinimas, kad žmogaus valia negali būti visiškai apibrėžta motyvais, charakterio polinkiais, visuomeniniais santykiais, situacijomis ir t. t.

individas (lot. *individuum* – kas neskaidoma: atskira būtybė), atskira esamybė, unikali visuotinybės (rūšies, giminės) atžvilgiu. Ypatinga prasme Δ yra žmogus, kaip nepakartojama asmenybė ir drauge esmingai susijęs su kitais (visuomene).

individuacija (lot. *individuum*), ypatingų (o galų gale pavienių) dalykų kildinimas iš visuotinės esmės, jos pavertimas atskira esamybe (individu). Δ principas – tai filosofijos istorijoje skirtingai suprantamas Δ pagrindas; Aristotelio tradicija pagrįstose filosofijos teorijose, pvz., scholastikoje (Tomas Akvinietis), Δ principas yra materija (*materia prima,* plg. ↗ *forma*), o Dunso Škoto filosofijoje – individuali forma (*haecceitas*).

individualybė (lot. *individuum*), savybių arba požymių, kuriais kas nors reiškiasi kaip „štai šitas" (unikalus individas), visumos apibūdinimas, ypač kalbant apie žmogų (asmenybę).

individualioji etika, etika, kurios objektas, skirtingai nuo socialinės etikos, yra pavienio žmogaus pareigos savo paties atžvilgiu siekiant realizuoti dorovinio gyvenimo reikalavimus. Kai šios dvi etikos neatsižvelgia viena į kitą, tada pažeidžiamas individo, kaip asmens, santykis su visuomene, ir atvirkščiai.

individualizmas (pranc. *individualisme* < lot. *individuum*), XVIII a. atsiradusi sąvoka; vartojant ją teigiama reikšme – kiekvieno

žmogaus, kaip unikalios asmenybės, teisė laisvai save reikšti ir plėtoti (liberalizmas). Priešingybė – doktriniškas socializmas, kolektyvizmas. Neigiama ir kritinė Δ reikšmė pabrėžia individo absoliučią pirmenybę ir tuo pačiu paneigia tokią pat esminę jo sąsają su visuomene. Tokio pobūdžio Δ skatina visuomenės apskritai panaikinimą (anarchizmas) arba daro ją grynai tiksline sąjunga – priemone individualiems interesams išlyginti. O žmogaus laisvėje glūdintį neatstovaujamumą bei atsakomybę, suponuojančią kaip tik objektyvias sąsajas ir bendrabūvio formas, pabrėžia personalizmas, kuris, orientuodamasis į savąją asmens sampratą, mėgina tirti Δ ir kolektyvizmo prieštarą.

indukcija (lot. *inducere* – įvesti), metodas, naudojamas daugiausia empiriniuose moksluose – iš atskirų atvejų daroma išvada apie bendrą, iš pradžių tik hipotetiškai suprantamą, dėsnį, tinkantį ir stebėjimo neapimtiems vienarūšiams atvejams. Priešingybė – dedukcija. Logiškai Δ būtina tik tada, kai žinomi visi galimi atvejai. Empiriniuose moksluose taip niekada nebūna (↗ *kritinis racionalizmas,* ↗ *verifikacija*). Naujaisiais laikais Δ metodą pagrindė F. Baconas, vėliau – J. S. Millis; taip šis metodas buvo parengtas taikyti eksperimentiniams tyrimams gamtos moksluose.

informacija (lot. *informatio* – išaiškinimas, pranešimas), Aristotelio ir scholastikos filosofijoje – materijos apibrėžimas ↗ *forma*. Nuo Cicerono laikų Δ apskritai suprantama kaip reikšmės išaiškinimas, pranešimas. Šiais laikais – pagrindinė komunikacijos mokslų, ypač informatikos, sąvoka. Čia ji reiškia tam tikro sąmonės turinio (žinių) kodavimą į atitinkamą ženklų seką (kalbą arba kitą fizinį nešiklį), perdavimą kanalu ir dekodavimą priėmimo vietoje (pavertimą priėmėjui suprantama ženklų sistema). Be to, Δ sąvoka darosi vis svarbesnė gamtos mokslams, ypač biologijai (genetinio kodo Δ paveldėjimas formuojantis organizmui). Didėjant techninėms galimybėms perdavinėti Δ ir pereinant iš industrinės į informacinę visuomenę, būtina turėti galvoje, kad Δ kaupimas ir rūšiavimas (atranka) vaidina lemiamą vaidmenį, todėl itin svarbus šių laikų švietimo ir auklėjimo uždavinys yra išugdyti sugebėjimą „gausybėje pastebėti svarbiausia, iš Δ srauto paimti tai, kas žinotina“ (H. Marklas). Δ perteklius prilygsta dezinformacijai.

institucija (lot. *instituere* – įstatyti, įsteigti, sutvarkyti), santykių tarp individų, jų grupių ir visuomenės reguliavimo būdas (pvz., santuoka ir šeima, reguliuojanti vaikų ugdymą, ūkinę veiklą ir t. t.; teisės, politikos, religijų, apskritai kultūros institucijos). Jose sutelkiamos skirtingos visuomenės jėgos, jos sušvelnina naujų sprendimų staigaus priėmimo reikalą ir stabilizuoja įtampas (A. Gehlenas). Institucijų traktavimas vien tik jų funkciškumo atžvilgiu, kaip socialinių „sistemų“ (N. Luhmannas), ir neatsižvelgimas į tai, kad jos taip pat yra bendro gyvenimo prasmės reprezentacinė forma bei išraiška (↗ *laisvė*), užgožia esminį žmonių savitarpio bendravimą. Ši pažiūra pati gali būti vertinama kaip prasmės krizė, dėl kurios institucijos vis labiau patenka nuolat vykstančios legitimacijos prievarton (J. Habermasas). Drauge į paviršių išplaukia institucijų keliamos grėsmės galimybės (tarp kitų, pvz., jų totalizacijos pretenzijos, bet ir sustingimas dėl perdėtų reikalavimų, dėl didėjančių efektyvumo lūkesčių).

instrumentalizmas (lot. *instrumentum* – įrankis), pirmiausia J. Dewey'o skelbto ↗ *pragmatizmo* atmaina, paskui ir daug kitų variantų: pažinimas sąmonės vaizdiniais suvokia ne pačią tikrovę, o yra tik teorinė ir techninė praktinė priemonė jai įvaldyti.

intelektas (lot. *intellectus* – suvokimas, supratimas, prasmė), dvasia, protas, samprotis, apskritai nejuslinio pažinimo gebėjimas.

intelektualinė įžvalga, vokiečių idealistinės filosofijos (Fichte, Schellingas) sąvoka – tiesioginis dvasinis tikrovės, jos absoliutaus realumo ir paties absoliuto suvokimas (↗ *įžvalga*). Prieš tai Kantas ginčijo žmogaus baigtinio pažinimo gebėjimo Δ galimybę; tokią galimybę turintis tik ↗ *intellectus archetypus*.

intelektualizmas (lot. *intellectus*), filosofinės nuostatos, pripažįstančios pirmenybę ir apibrėžimo galią dvasiai, kaip intelektui, ir pastarojo santykiui su tuo, kas tikra, valios ir jos santykio su gėriu (ypač emociniu gyvenimu) atžvilgiu. Priešingybė – ↗ *voliuntarizmas* (taip pat ir emocionalizmas; ↗ *jausmų filosofija*). Metafizinė filosofija nuo pat atsiradimo buvo intelektualistinė.

inteligencija (lot. *intellegentia* – žinojimas, nusimanymas), supratimas, protingumas, pažinimo gebėjimas. Tomui Akviniečiui inteligencijos yra angeliškos būtybės, XIII a. jos prilygintos Aristotelio sferų dvasioms. XIX a. išsirutuliojo „praktinės Δ" sąvoka, kaip instinktu nepaaiškinamas gebėjimas spręsti naujus uždavinius ir rasti išeitį iš gyvenimo situacijų; Scheleris šį gebėjimą pavadino „organiškai susieta" Δ (skirtinga nuo dvasios, kuri geba nuo tos sąsajos atsiskirti ir nutolti).

inteligibilus (lot. *intelligibilis* < *intellegere* – pažinti, mąstyti), pagal Platono ir Aristotelio tradiciją – tai, kas suvokiama ir pažįstama tik dvasia (protu, sampročiu): tai jusliškai suvokiamos (sensibilios) esamybės nejuslinė esmė ir būtis. Nors Kanto filosofijoje inteligibilusis pasaulis (*mundus intelligibilis*, gr. *kosmos noetos*) ir mąstomas kaip noumenų ir antjuslinis pasaulis, bet objektiškai jis nėra pažįstamas, skirtingai negu juslinio pasaulio reiškiniai (*mundus sensibilis*, gr. *kosmos aisthetos*), kadangi pažinimo prielaida yra juslinis stebėjimas. Tačiau, pasak Kanto, inteligibilaus, kaip moralinio, pasaulio realumą vis dėlto būtinai reikia postuluoti dorovės ir praktikos sumetimais.

intellectus agens (lot.), iš Aristotelio perimta scholastinės filosofijos sąvoka, reiškianti žmogaus „veikliąją dvasią" (protą, samprotį), kuri, kaip apriorinis būties kategorinės, modalinės ir transcendentalinės prasmės supratimas, yra intencionaliai nukreipta į visą esamybę. Veiklusis protas, abstrahuodamas juslėmis įgytus suvokimų vaizdus, sujungia kaip dvasiškai reikšmingus esmės vaizdus į sąvokas ir pateikia jas *intellectus possibilis* arba *passivus* („galimai dvasiai").

intellectus archetypus (lot. pirmavaizdinis intelektas), Kanto filosofijoje ir vokiečių idealizme – intuityvusis dieviškasis (pirmavaizdinis kūrybinis) protas, kuris skiriasi nuo atvaizdus kuriančio žmogaus proto.

intencija (lot. *intentio* – įtempimas, pastangos), dvasios arba sąmonės dėmesys objektui. Scholastikoje ši sąvoka vartota ir veiklai, ir mąstymui (pažinimui) apibūdinti, todėl čia tinka principas: *quod est primum in intentione, est ultimum in exsecutione* (Tomas Akvinietis: „kas yra pirmas dalykas ketinime, tas paskutinis vykdant"). Šią sąvoką fenomenologinei filosofijai perteikė F. Brentano. Taigi Husserlio sistemoje *intencialumas* yra pagrindinis bruožas grynosios sąmonės, kuri savo aktais (noezėmis) konstituoja „manomus" objektinius prasmės turinius (noemas).

intensija (lot. *intentio* – įtempimas, pastangos), šiuolaikinėje logikoje – sąvokos turinys jos apimties atžvilgiu (↗ *ekstensija*).

interesas (lot. *interesse* – būti tarp, dalyvauti), iš romėnų teisės kilusi sąvoka, reiškusi ginčo objektą ir su tuo ginču susijusius reikalavimus. Paskui išsirutuliojo kitos reikšmės, iš pradžių turėjusios bendrą medžiaginės ekonominės ir visuomeninės naudos bruožą, paskui įgijusios ir nesavanaudiško bendražmogiško dalyvavimo atspalvį, o XVIII a. ėmė vyrauti, ypač estetikos srityje, susidomėjimo

kuo nors reikšmė. Kantas interesus (pasitenkinimą) skirsto į kelias rūšis: į sąlygišką juslinį Δ, t. y. domėjimąsi empiriniais bei objektiniais turiniais; į grynąjį proto Δ, kaip moralinį praktinį, paremtą pagarbos besąlygiškam dorovės dėsniui, ir kaip spekuliatyvinį, orientuotą į sisteminį mąstymo ir pažinimo vienumą; abu juos sujungia „trys kausimai: ką galiu žinoti? ką turiu daryti? ko galiu tikėtis?" (pagrindinio klausimo „kas yra žmogus?" išskaidymas); pagaliau į estetinį Δ kaip „nesuinteresuotą pasitenkinimą". Hegelis mėgina subjektyvų protą suvienyti su objektyviu turiniu: per individų interesus reiškiasi „proto gudrumas" objektiškai konkretizuojant tikrąją visuotinybę. Kierkegaard'ui Δ yra žmogaus, kaip laikinos ir baigtinės egzistencijos, tiesioginio santykio su begaliniais ir amžinaisiais dalykais aistra. Marxas skiria tikrus žmonių Δ nuo subjektyvių ir pavienių Δ remdamasis objektyvių klasinių Δ apibrėžtumu. Habermasas ikiteorinius praktinius, „pažinimui vadovaujančius Δ" supranta kaip interesą pajungti gamtą pasitelkus gamtos mokslus ir techniką, kaip Δ bendrauti (komunikuoti) socialiniame gyvenime ir atitinkamai istorijos bei hermeneutiniuose moksluose ir kaip emancipacijos Δ, kuris anuos du perteikia per savirefleksiją ir siekia realizuoti laisvę.

interpretacija (lot. *interpretare* – aiškinti, spręsti; gr. *hermeneuein*), ko nors, ne vien tekstų, bet taip pat kūrinių, kuriuose vaizduojamas žmonių gyvenimas, ypač praeityje, prasmės atskleidimas (plg. ↗ *supratimas*). Iš pradžių Δ sąvoka buvo vartojama teisėje (įstatymų aiškinimas) ir egzegetikoje, paskui perėjo ir į dvasios mokslus. Dar ↗ *hermeneutika*.

intuicija (lot. *intuitio* – nuojauta, ↗ *įžvalga*), pažinimo teorijoje – tiesioginis tarsi savaime atsiskleidžiančių dalyko sąryšių ir esmės santykių įžvelgimas. Platono filosofijoje – pirmapradžių, anamnezėje prisimenamų idėjų žiūra, o pagal Aristotelį ir jo tradiciją – tiesiogiai duotas dvasios ir drauge būties pagrindinių apriorinių formų akivaizdus supratimas (Tomo Akviniečio sistemoje – tai kategorijos, modalumai, transcendentalijos). Priešingybė – ↗ *diskursyvus* pažinimas, galįs įgyti akivaizdumą tik loginio tarpiškumo būdu.

Yorckas von Wartenburgas Paulis, *1835 Berlyne, †1897 Klein Oelse. Palaikė ryšius su Dilthey'umi, susirašinėjimas su kuriuo buvo išleistas 1923). Kai kurie darbai reikšmingi istoriškumo sampratos raidai egzistencializme (Heideggeris) ir hermeneutinėje istorinėje filosofijoje (Gadameris).

iracionalizmas (lot. *ratio* – samprotis, protas), ↗ *racionalizmo* (ypač Švietimo) priešingybė. Tikslesnis apibrėžimas priklauso nuo to, kaip suprantamas racionalizmas. Apskritai Δ laikoma filosofinė koncepcija, nepasitikinti sąvokiniu mąstymu ir pripažįstanti protą viršijančias pažinimo galias (pvz., intuiciją arba emocijas), nes pagal ją ir tikrovės pagrindžiamumas bei struktūriškumas yra iracionalūs dalykai. Todėl Δ paprastai laikomos Schopenhauerio, Nietzsche's, E. v. Hartmanno pažiūros, gyvenimo filosofija, nes jos visų daiktų būties kilmę aiškina kaip aklą valią, gyvenimo veržimąsi ir pan. Dar ↗ *voliuntarizmas*.

iracionalus (lot. *irrationalis* – neprotingas, nesąmoningas), tai, kas mąstymu ir pažinimu nesuvokiama. Nuo proto (lot. *ratio*) vertinimo priklauso, kas konkrečiu atveju vadinama Δ dalyku: dažniausiai – tai instinktai, aistros, jausmai, kurie priešinasi proto tramdymams, bet taip pat ir materija, jeigu ji, tarkim, struktūros (logikos) požiūriu ir atitiktų racionalią tvarką, bet irgi nepasiduoda iki galo sąvokinio mąstymo nuostatoms ir kaip ↗ *kita* sudaro opoziciją protui. Vokiečių idealizmas (ypač Hegelis) iracionalumą siejo tik su baigtiniu sampročiu. Save iki begalybės apibrėžiantis protas įveikia sampročio baigtinumą ir tai, kas jam atrodo iracionalu.

įrodymas (gr. *apodeixis*, lot. *demonstratio*), samprotavimas ir jo ↗ *išvada,* gaunama iš teisingais pripažintų prielaidų teiginių; įrodymu suformuluojamas teisingas išvadinis teiginys. Dedukcinis Δ eina nuo visuotinybės prie ypatingybės, o indukcinis – nuo ypatingybės prie visuotinybės. Δ gali būti tiesioginis – tais atvejais tiesiogiai ar netiesiogiai remiamasi ↗ *aksiomomis* – ir netiesioginis, kai parodoma, kad kokio nors teiginio klaidingumo prielaida sukelia prieštaravimus, taigi jis turi būti teisingas. Pagal patikimumo laipsnį skiriami tikrieji Δ (tokie yra dedukciniai Δ) ir tikimybiniai Δ (tokie yra indukciniai Δ), pagal Δ šaltinį – aprioriniai (kurie remiasi sprendiniais, galiojančiais prieš bet kokį patyrimą) ir aposterioriniai (remiasi empiriniais ir patyrimo sprendiniais). Scholastinė tradicija dar skiria *demonstratio quia* (pažintinį pagrindą turintis Δ) ir *demonstratio propter quid* (realų pagrindą turintis Δ).

ironija (gr. *eironeia* – apsimestinis nežinojimas, išsisukinėjimas), elgsena ir ypač kalbinė raiška žmogaus, kuris kito mintį priima tarsi rimtai, tačiau mimika, kalbėjimo maniera, klausimų kėlimu ir t. t. savo rimtumo nepatvirtina. *Sokrato* Δ – taip Kierkegaard'as pavadino Sokrato apsimetimą bendraujant su tiesos ieškančiu pokalbio partneriu („Aš žinau, kad nieko nežinau"). Pats Sokratas savo filosofiją laiko majeutika – pribuvėjos menu. Romantinė Δ – tai Fichte's stimuliuota ir ypač Schlegelio propaguota sąmonės laikysena, kurią sukelia neišsprendžiama įtampa tarp dviejų dalykų – begalybės bei idealybės ir, antra vertus, baigtinės nepatenkinamos tikrovės (taip pat ir savo paties kūrinių). Hegelis ir Kierkegaard'as Δ kritikavo tik kaip neigiamą laikyseną, kurios esmę sudaro žaismingas baigtinybės naikinimas.

istorija, vieno žmogaus (gyvenimo Δ) ir didesnių ar mažesnių teritorinių bendrijų ir galiausiai visos žmonijos (visuotinė Δ, pasaulio Δ) gyvenimo įvykių sąsajos laike. Tos sąsajos iš esmės yra nulemtos praėjusių, nebesugrąžinamų įvykių, tarp kurių ypač įsirėžia į atmintį tie, kurie ką nors pradėjo, ką nors nukreipė ar ką nors užbaigė. Tačiau Δ nėra vien tik faktų virtinė. Priešingai, kadangi to įvykių sąryšio šaknys glūdi žmogaus ↗ *istoriškume,* tai praeities veikimas jaučiamas dabartyje (dabarties Δ), ne kaip tiesiogiai ją lemiantis, o tik kaip ribojantis jos galimybių erdvę, kitaip sakant, tai, kas yra nugrimzdę į praeitį, dalyvauja dabartyje tik per tam tikrą praeities įvykių prasmės aiškinimą (perspektyvistika); pagaliau praeities ir dabarties Δ ne tik riboja, bet ir atveria būsimus istorinius įvykius ir reikšmės aiškinimus. Čia reiškiasi istoriškumui ir Δ svarbi baigtinė ↗ *laisvė* apsispręsti, kuo žmogus nori būti ir kaip jis savo mąstyme ir veiksmuose įsivaizduoja gyvenimo būdą ir bendrabūvį su kitais. ◊ Viso to žodinis atvaizdavimas ir perteikimas taip pat vadinamas Δ. Šią Δ parengia nesuprantamu *priešistorės* terminu pavadintų laikų žodiniai padavimai ir mituose pasakojamų įvykių („istorijų") prasminės sąsajos. Rašytinę Δ tradiciją pradėjo graikai (Herodotas, Tukididas) ir romėnai (Livijus, Tacitas), paskui viduramžių kronikose ir ypač Švietimo veikaluose atsiranda mokslinės istoriografijos pradmenys; Švietimui būdinga pažangos idėja (kreipusi į humanizmą, į romantizmą), istorinių asmenybių reikšmės pabrėžimas, kol pagaliau XIX a. istoriografija virto mokslu, kuris savo Δ teoriją ir kritinį metodą siekia pagrįsti pats (Ranke, Droysenas). Tai vyksta atsisakant filosofinio Δ sisteminių konstrukcijų kūrimo, kai iš principo buvo įsivaizduojama, kad Δ turi nustatytą raidos (↗ *evoliucija*) kryptį – nuo tam tikros pradžios į tam tikrą (vienintelį) tikslą. Nepaisant problemų, kurios kyla iš požiūrio į Δ, kaip nenutrūkstamą tapsmą be atramos teikiančių absoliučių pažinimo tiesų ir veikti įpareigojančių normų, ir kurios įsisąmoninamos ↗ *istorizmo* sampratoje, Δ filosofija vis dėlto reikalinga. Ji mėgina įveikti prieštaravimą tarp absoliutumo reikalavimo ir isto-

riškai pasireiškiančių gyvenimo ir pasaulio sampratų santykinumo, plėtodama istoriškumo koncepciją (istoriškumo sąvoka, perimta iš Dilthey'aus ir Yorcko von Wartenburgo [„Laiškai“, išl. 1923], pasidarė pagrindinė egzistencinėje filosofijoje). Δ filosofija mėgina pagrįsti ir į Δ orientuotų ↗ *dvasios mokslų* tyrimo metodus remdamasi ↗ *supratimo sąvoka* (Dilthey'us, Gadameris, ↗ *hermeneutika*). Taip pat ir požiūris, kad *šita* Δ yra tiktai minėtinų ir vertų papasakoti istorijų daugybė (A. Danto, W. Schappas, H. Lübbe ir kt.), neleidžia išnykti klausimui apie Δ kilmę, tikslą ir prasmę (K. Jaspersas, „Apie istorijos kilmę ir tikslą“, 1949).

istorijos filosofija, istoriosofija, filosofinis klausimas apie istorijos esmę ir prasmę ir atsakymas į jį pateikiant protingai pamatuotą ↗ *istorijos* apskritai vaizdą. Kaip savarankiška disciplina Δ ėmė formuotis tik XVII–XVIII a. (šią sąvoką vartojo Voltaire'as). Antikoje tokios disciplinos nebuvo. Istorija buvo suprantama pagal analogiją su gamta – kaip ratu (cikliškai) einantis kilimo ir smukimo vyksmas. O hebrajų mesianistiniame Biblijoje fiksuotame tikėjime istorija buvo įsivaizduojama kaip vieną kartą nustatyta tikslinga (linijinė) Dievo su jo tauta istorija. Krikščionių tikėjimas šios istorijos reikšmę išplėtė – priskyrė ją visai žmonijai ir suprato kaip kūrimo ir nuopuolio, senosios sąjungos ir naujosios sąjungos, Dievui tapus žmogumi, Kristaus mirties ir prisikėlimo bei dar būsimo sugrįžimo istoriją. Ryžtingas žingsnis šitame tikėjime išganymo istorija, pasirėmus iš graikų metafizikos perimtomis sąvokomis, buvo žengtas Augustino istorijos teologijoje. Jokimas Fjorietis pirmasis išganymo istoriją ėmė sieti su pasaulio istorija. ↗ *Švietimo* epochoje istorijos samprata nusimetė teologijos saitus, ir tai davė pretekstą atsirandančią Δ vėliau interpretuoti kaip istorijos teologijos sekuliarizaciją (K. Löwithas), tačiau ši samprata, skirtingai nuo istorijos teologijos, buvo stipriai susieta su (pasauliui imanentišku) pažangos optimizmu. Kantas nemanė, kad galima moksliškai pagrįsti istoriją apskritai, o ypač pažangos prasminį sąryšį, bet jis regėjo vilčių teikiančių „istorijos ženklų“ (Prancūzijos revoliucija) ir laikėsi pasaulio pilietinės visuomenės bei amžinosios taikos idėjos. Herderis perėmė kai kurias Vico mintis (kultūros ciklų teorija), prieštaravo pažangos teigimui (Dievo visumos istorijos planas mums nežinomas), jis buvo linkęs pripažinti atskirų epochų ir to, kas istorijoje individualu, nepakartojamą reikšmę, ir tuo padarė didelį poveikį romantizmui. Vokiečių idealizmo Δ nuosekliausią formą pateikė Hegelis: žmonijos istorija yra sąmonės ir savimonės tapsmas kaip absoliučios Dievo dvasios sugrįžimas į save. Priešinga buvo Marxo pradėta materialistinė Δ: istorija yra darbo pasidalijimo ir visuomenės susiskaidymo į klases paženklintas materialinės gamybos procesas, o tikslas – susitaikiusi beklasė visuomenė ir susitaikymas su gamta. Comte'o pozityvistinė istorijos samprata istorijos vyksme įžvelgė tris pažangos pakopas: religinę, metafizinę ir mokslinę. Empirinio istorijos mokslo teorijos nuo XIX a. vis labiau atsitraukė nuo istorijos kaip vientiso ištisinio dėsningumo vaizdinio ir su juo susijusių metafizinių prielaidų (Ranke, Droysenas). Neokantizmo Badeno mokykla, siekusi pagrįsti istorijos ir dvasios mokslų metodologiją, apie visuotinę istoriją irgi beveik nekalba. Vis labiau įsigalint lyginamajam kultūros morfologijos ir vėl cikliškumą pabrėžiančiam požiūriui (Frobeniusas, pastaruoju metu ypač Toynbee), į filosofų akiratį patenka smukimo istorijos procesuose reiškiniai (Nietzsche, Spengleris). Iki šiol svarbi tema tebėra Dilthey'aus istoriškumo supratimas, o kadangi pasirodė, kad istorinių pasaulių daug, buvo įsisąmoninta ↗ *istorizmo* problema (Troeltschas). Išvengti dėl to kylančio reliatyvizmo ir suderinti absoliutų prasmės reikalavimą su laike kintamomis patyrimo situacijomis siekia filosofinė ↗ *hermeneutika,* remdamasi istoriškumo sąvoka.

istorinis materializmas ↗ *materializmas*.

istoriškumas, pagrindinis žmogaus būtį nusakantis bruožas: 1) surasti save jau esančiame pasaulyje, kurį apibūdina ir besitęsianti, nebesugrąžinama praeitis, ir dar neapibrėžtos, bet būtinai kylančios ateities galimybės, 2) priimti esamą pasaulį įveikiant įtampą tarp būtinumo ir laisvės kaip sau artimą arba šalinantis jo ir todėl 3) privalėti ir galėti pačiam save formuoti ir realizuoti. Taigi istorinė ↗ *dabartis* yra tas lemiamas laikas, kai tai, kas jau yra tikra, bus arba nebus panaudota kaip galimos ateities šansas (↗ *akimirka,* ↗ *kairas*). Istoriškumo sąvoka, atsiradusi XIX a. istorijos apmąstymuose (ypač Hegelio filosofijoje), išryškėjo Dilthey'aus ir Yorcko von Wartenburgo susirašinėjime (laiškai išl. 1923), kur Δ reiškia „rūšinį skirtumą tarp to, kas ontiška ir istoriška". Tačiau pagrindine ji pasidarė ↗ *egzistencinėje filosofijoje* (Heideggeris, Jaspersas) ir filosofinėje ↗ *hermeneutikoje* (Gadameris).

Šiuo požiūriu ↗ *istorijos* šaknys glūdi žmogaus Δ, kuris yra pasaulio ir drauge žmogaus esmės istorija. Taigi istoriniai yra tie įvykiai, kurie lemia esminius pasaulio (↗ *epochos*) pokyčius, o juose – ir žmogaus esmės turinio pasikeitimus, kurie iškyla meno, religijų ir politikos dariniuose. Δ suardo visas mąstymo ir veikimo sukurtas ilgalaikes žinojimo ir vertybių sistemas. Numatomas tiesos Δ irgi nebūtinai kreipia į reliatyvizmą. Nuosaikų požiūrį, kad jokia žmogaus pasaulio ir savęs samprata negali būti laikoma vienintele teisinga (↗ *istorizmas*), reikia sieti su pripažinimu, jog kiekviena epocha yra savita ir nepakartojama, todėl laiko atžvilgiu *absoliuti*, t. y. besąlygiškai teisinga ir galiojanti.

istorizmas (lot. *historia* – istorija), iš filosofinio bei istorinio mokslinio istorijos aiškinimo XIX a. atsiradęs mąstymo būdas, kuris paskui rėmėsi Dilthey'aus istorijos reiškinių ↗ *supratimu*, turinčiu įžvelgti skirtingus ir kintančius gyvenimo įvairiose epochose prasmių sąryšius. Dilthey'aus idėja buvo išplėtoti šią pabudusią istorinę „visos iki smulkmenų istorinės realybės santykinumo sąmonę" taip, kad santykinume vis dėlto būtų rasta tai, kas visuotinai galioja. Bet kadangi tai, kaip jis suprato gyvenimą ir gyvąjį pasaulį, Δ problemas veikiau temdė negu ryškino, Troeltschas jas suformulavo kur kas aiškiau: Δ reiškia „viso mūsų dvasinio pasaulio žinojimo ir jautimo istorinimą... Viską čia regime tapsmo tėkmėje kaip begalinį ir vis naują individualizavimąsi, praeities ir nežinomos ateities apibrėžtumą. Valstybė, teisė, moralė, religija, menas yra ištirpę istorinio tapsmo judėjime ir visur mums suprantami tik kaip sudėtinė istorinės raidos dalis. Viena vertus, tai stiprina suvokimą, kad visa tai, kas atsitiktina ir asmeniška, glūdi didelėse, plačiose, individualybių ribas peržengiančiose sąsajose, ir kiekvienai dabarčiai teikia praeities jėgų. Tačiau, antra vertus, tai išklibina visas amžinąsias tiesas, nesvarbu, ar jos bažnytinės ir antgamtiškos, todėl itin autoritetingos, ar amžinos proto tiesos ir valstybės, teisės, visuomenės, religijos, dorovės racionalios konstrukcijos... Δ yra savita šiuolaikiška mąstymo forma, kuri iš esmės skiriasi nuo antikos ir viduramžių dvasinio pasaulio, taip pat nuo Švietimo epochos racionalios mąstysenos". Δ problemos sprendimą, kurio nederėtų ieškoti kažkur anapus Δ, Troeltschas regi „naujame istorijos ir filosofijos sąlytyje". Čia glūdi ↗ *istoriškumo* sąvoka, kuria stengiamasi įveikti reliatyvizmą, neatmetant istorizme atsiskleidžiančio istorinio kitimo suvokimo. ◊ Istorizmu, arba istoricizmu, buvo vadinama ir spekuliatyvi bei konstruktyvi istorijos samprata, pvz., XIX a. vokiečių idealizmas, arba apskritai prielaida, kad istorinis visuomenės gyvenimas paklūstąs tam tikriems prasmingiems Dievo arba gamtos dėsniams, – K. Popperio pažiūra, kuri ypač išryškėjo jam kritikuojant Platoną, Hegelį ir Marxą.

išgyvenimas, pirminis sąmonės procesas, ypač toks, kuris savo prasme ir verte (teigia-

ma arba neigiama) ypatingai paliečia žmogų. Δ pasižymi netarpiškumu ir emociniu nepastovumu, tačiau ir mintis jį gali apimti ir nukreipti. Dilthey'us išgyvenimą, raišką ir supratimą laikė svarbiais dvasios mokslų metodo elementais.

izomorfizmas (gr. *isos* – toks pat, lygus, vienodas, panašus + *morphē* – forma), vienaformiškumas, santykinis, ypač erdvinių figūrų, vienodumas jas atitinkamu masteliu vaizduojant, didinant ar mažinant. Wittgensteinas izomorfizmu laiko pirmiausia prasmingų sakinių (kalba) ir (galimų bei tikrų) turinių, kurie tais sakiniais išreiškiami ne jusliškai, o mintimis, loginės struktūros tapatumą. Dar ↗ *atspindžio teorija*.

įžvalga, siaurąja reikšme – tiesioginis juslinis atskiro tikrovės reiškinio suvokimas rega. Kitų juslių atžvilgiu Δ gali reikšti atitinkamą specifinį juslinį sąlytį su kokiu nors pavieniu tikrovės objektu. Perkeltine reikšme Δ nusakomas ir nepavienis juslinis pagrindinių pavienio suvokimo formų buvimas, pvz., Kanto filosofijoje *grynoji* Δ (stebėjimas) yra viso patyrimo galimybę sąlygojanti erdvės ir laiko formų Δ (↗ *a priori*), o visiškai nejuslinė *intelektualinė* Δ (mintinė, sąvokinė; ↗ *intuicija*) žmogaus intelektui, kurio pažinimas yra jusliškai orientuotas ir todėl irgi receptyvus, yra neįmanoma, ir tai gali tik tiesiogiai viską kuriantis Dievo intelektas. Tačiau Schellingui ir Fichte'i intelektualinė Δ, išaugusi iš viso tik diskursyvaus baigtinių dalykų pažinimo pagrindo, yra vienintelis adekvatus absoliuto buvimas žinojime, įžvalgos ir to, kas įžvelgiama, tapatumas. Husserliui *kategorinė* Δ, ypač ↗ *esmės* žiūra, yra realizuotasis objekto patyrimas (↗ *akivaizdumas*), kuriame objektas grynajai sąmonei pasirodo savo pirminėje duotybėje. Šio esmės matymo istorinės šaknys – Platono idėjų žiūra, kuri, tiesa, suvokiama ne kaip sąmonės imanencijos aktas, o kaip dvasinis sielos žvilgsnis į visų reiškinių pirminius vaizdus (↗ *anamnezė*). *Gyvenimo ir pasaulio* Δ dažnai vadinama bendroji dvasinė, etinė, religinė ir t. t. tikrovės apskritai ir žmogaus esaties samprata (pasaulio, žmogaus paveikslas), kurią susidaro individas, grupė, epocha. Δ, „matymas" metafizikos istorijoje funkcionuoja kaip fundamentinis dvasios realizacijos ir pagrindinis mąstymo būdas (↗ *šviesos metafizika*). Ryšku tendencija traktuoti Δ kaip čia ir dabar turėjimą to, kas amžinai nesikeičia ir lieka tapatu, kuo iš principo galima bet kada remtis.

J

Jacobi Friedrichas Heinrichas, vokiečių filosofas, *1743 Diuseldorfe, †1819 Miunchene. 1807–1812 Miuncheno Mokslų akademijos prezidentas. Buvo išstudijavęs Rousseau filosofiją, palaikė asmeniškus ryšius su Goethe, Hamannu, Herderiu ir kt. Kritikavo Mendelssohną, Kantą (ypač jo daikto savaime sąvoką, be kurios, pasak Δ, į Kanto filosofiją neįmanoma įeiti, bet su kuria joje neįmanoma pasilikti; tai padarė poveikį Hegeliui), Fichte ir Schellingą (abiejų filosofija esanti „išvirkščias spinozizmas"). Galiausiai kartu su Hamannu pradėjo plėtoti prieš racionalizmą ir Švietimą nukreiptą jausmo ir tikėjimo filosofiją. Turėjo įtakos Audros ir veržimosi sąjūdžiui, Schilleriui, Jeanui Pauliui ir romantizmui (ypač „gražios sielos" idealu), o teologijoje jo poveikis atsekamas iki Tiubingeno mokyklos (J. v. Kuhnas) ir Schleiermacherio. Samprotiniu pažinimu pažįstama tik tai, kas nedieviška, tik baigtiniai dalykai, ir jis neišvengiamai kreipia, kaip kad Spinozą, į ateizmą. Kiekvieno įrodymo prielaida yra, Δ nuomone, tai, kas neįrodoma, o kiekvieno žinojimo – tikėjimas. Tik tikėjimo, jausmo tikrumas (taip pat ir širdis bei „protas") padeda pažinti dieviškus, begalinius dalykus.

Jaegeris Werneris, vokiečių filologas (senoji raštija) ir istorikas, *1888 Loberiche, †1961 Bostone. Dirbo profesoriumi Berlyne, Čikagoje, Kembridže. Filosofijai vertingas jo veikalas „Aristotelis" (1923). Ankstyvąją krikščionybę aiškino graikų švietimo kontekste (1963); savo (naują) humanistinio švietimo idėją išdėstė veikale „Paidea" (3 t., 1934–1937).

Jamblichas *(Iamblichos)* Chalkietis, graikų filosofas, *apie 250, †apie 330 po Kr. Apamėjoje (Sirija) buvo įsteigęs neoplatonizmo mokyklą. Porfirijo mokinys. Savo mokytojo teoriją išplėtojo – pagausino pasaulio esmės pakopų (hipostazių) jo emanacijoje iš pirminio vienio.

Jamesas Williamas, JAV filosofas, *1842 Niujorke, †1910 Čokornoje. Radikaliojo empirizmo atstovas, vienos iš ↗ *pragmatizmo* krypčių, teigiančios, kad praktiškumas (pavertimas aktyviuoju gyvenimu) yra tiesos kriterijus, pagrindėjas (kartu su Ch. S. Peirce'u). Metafizikoje teigė pirminių, bet viena su kita susijusių esmių ir jėgų pliuralizmą.

jansenizmas, XVII–XVIII a. Prancūzijos ir Belgijos daugiasluoksnis teologinio ir filosofinio pobūdžio katalikų atsinaujinimo sąjūdis, pavadintas pagrindinio vadovo Kornelijaus Janseno (1585–1638) vardu ir remęsis (gana ginčytinu būdu) Augustino mokymu apie Dievo malonę ir tiesioginį žmogaus bendravimą su Dievu, reikalavęs savarankiškumo Bažnyčios bei valstybės atžvilgiu ir ypač priešiškas jėzuitams. Judėjime dalyvavo belgų teologas A. Arnauld (padėjo leisti „Logique de Port Royal" – „Port Rojalio logiką", 1662) ir B. Pascalis (veikalas „Laiškai provincialui", 1656–1657).

Jaspersas Karlas, vokiečių filosofas, *1883 Oldenburge, †1969 Bazelyje. Veiklą pradėjo kaip psichologas, 1921 gavo filosofijos profesoriaus vietą Heidelbergo universitete (1937–1945 pašalintas iš pareigų dėl politinių motyvų), po karo grįžo į Heidelbergą, o nuo 1948 profesoriavo Bazelyje. Vokiškai kalbančiuose kraštuose žymiausias greta ankstyvojo Heideggerio ↗ *egzistencinės filosofijos* atstovas. Radęs paskatų Pascalio, Kierkegaard'o, Nietzsche's, o ypač Kanto filosofijoje, Δ peržengia objektyvuojančio pažinimo ir aprašomojo filosofavimo ribas, supranta filosofinio mąstymo judesius kaip kvietimą žmogui realizuoti savo egzistenciją istorinėje situacijoje ir atsakyti už

ją nuolat bendraujant (komunikuojant) su kitais. Nors pagrindinis filosofijos klausimas yra būties ir žmogaus būties santykis, tačiau to, ko klausiama, negalima nei suobjektinti, nei vienareikšmiškai apibrėžti. Tai yra tiesiog aprėptis ir įvairūs jos būdai (mes patys kaip esatis, sąmonė apskritai, dvasia; ir pasaulis). Vidujiškiausia mūsų pačių galimybė yra (savęs paties) egzistencija, o išoriškas tikrumas, nesvarbu, kad jis reiškiasi ir juo disponuojama, yra būtis kaip pasaulio transcendencija. Saitas, siejantis egzistenciją su transcendencija, yra protas. Jis gyvena iš baigtinio žinojimo ir veiklos ribų patyrimo, kuris subyra susidūrus su nepašalinamomis ribinėmis situacijomis (tai pirmiausia mirtis, kančia, kova, kaltė), kuriose žmogus „žlunga", tačiau tik suvokdamas nepasiekiamą transcendenciją (Dievą) jis įstengia tapti pačiu savimi, supratęs savo baigtinės egzistencijos tiesą. Visada, kai tik prabyla šita suvoktis, galima kalbėti tik apie baigtinio subjekto sukurtus sąlyginius ženklus (šifrus) būtinybei. Todėl filosofiniam mąstymui šie šifrai turi likti „kabėti ore", likti abejojami. „Filosofinis tikėjimas" suvokia save kaip identišką pirminei religijų paskirčiai, tačiau religinių mokymų postulatai, turį galutinių atsakymų prasmę (kaip ir tos paveldėtos metafizinės sistemos arba moksliškomis save laikančios pasaulėžiūros), privalo jam pasirodyti kaip žmogiškos absoliučiai nefiksuojamų dalykų fiksacijos, užkertančios kelią egzistenciniam individo autentiškumui ir laisvai socialinio gyvenimo komunikacijai.

jausmas, neretai jausmu vadinamas ir pojūtis (lytėjimo, alkio Δ ir kt.), bet šiaip ši sąvoka žymi dvasinius išgyvenimus (emocijas; ↗ *afektas*) ir būsenas (↗ *nuotaika*). Dažnai Δ kartu su protu ir valia (kaip dvasiniais gebėjimais) priskiriami prie pagrindinės gyvenimo ir išgyvenimo struktūros („mąstymas–noras–jausmas"). Tačiau tos filosofijos kryptys, kurios pirmenybę teikė teoriniams ir racionaliems praktiniams pasaulio santykiams, jausmus dėl jų susietumo tik su jusliniu kūnišku pradu ir dėl jų vien subjektyvios reikšmės, paprastai laikė tik šalutiniu dalyku.

XVIII a. Δ moralė (Shaftesbury, Hutchesonas) moralės jausmą padarė pagrindine dorovinio pažinimo ir elgsenos instancija (tai kritikavo Kantas), o XVIII–XIX a. Δ filosofija (ypač Jacobi, Schleiermacheris) jausmą, pirmiausia tikėjimo jausmą, laikė pirminio tikrovės ir juslinio patyrimo vieta (didžiausias priešininkas – Hegelis). Pasak Nietzsche's, susijaudinus atsiskleidžia pirminė juslinė kūniškoji valia. Schelerio fenomenologija Δ supranta kaip reikšmingumo, verčių išaiškinimą (tiesa, tik dvasiškai intuityviai apibūdinamą).

jausmo filosofija (taip pat jausmo moralė, jausmo etika, emocionalizmas), filosofijos kryptys (ypač Shaftesbury'o ir Hutchesono filosofijos jausmo moralė), kuriose moralės jausmas laikomas gėrio ir blogio vertinimo kriterijumi arba kuriose religinis jausmas skelbiamas religinio gyvenimo ir teologinio mąstymo pamatu (jausmo religija, jausmo teologija); Δ aštriai kritikavo Hegelis kalbėdamas apie Schleiermacherį.

Jokimas Fjorietis (lot. *Joachimus Florensis,* it. *Gioachino da Fiore*), *apie 1130 Čelike netoli Kozencos, †1202 Fjorėje (Kalabrija). Cistersų abatas, įsteigė vienuolyną Fjorėje, fjoriečių kongregacijos įkūrėjas. Nuo jo doktrinos apie tris amžius (Senojo Testamento, Tėvo, amžius, Naujojo Testamento, Sūnaus ir jo Bažnyčios, amžius ir artėjantis Šventosios dvasios ir jos vienuolių Bažnyčios amžius, kuris grindžiamas Slaptu apreiškimu) prasidėjo tikėjimo išganymu siejimas su pasaulio istorijos įvykiais. Δ pažiūrų į istoriją elementų išliko iki pat naujųjų laikų, net iki šiol (Hegelis, Schellingas ir kt.; „trečiosios karalystės" idėja).

Jonijos filosofija, iš Jonijos kolonijų Mažojoje Azijoje kilusių ikisokratikų seniausioji filosofija, ėmusi spręsti klausimą apie gamtos (gr. *physis,* lot. *natura,* todėl dar vadinama Jonijos natūrfilosofija) pirminį pradą (*archē*), ku-

riuo laikė pirminę medžiagą: Taliui ji buvo vanduo, Anaksimenui – oras, Anaksimandrui – „beribis", apeironas.

judėjimas, pagrindinė Aristotelio filosofijos sąvoka, žyminti būdą, kaip baigtinė „tampanti" esamybė yra „čia" – ne kaip visą laiką ir visais atžvilgiais išliekanti ta pati, o akcidentiškai (↗ *akcidencija*) – vietos keitimu, didėjimu ir mažėjimu, savybių kitimu ir apskritai substanciniu radimusi ir nykimu (↗ *substancija*). Vadinasi, Δ yra galimybės virtimas tikrove (potencijos – ↗ *aktu*), nebūties – būtimi, esatimi (dar ↗ *tapsmas*). Kaip dabar vykstantis, Δ yra būties ir nebūties dabartis, todėl Hegeliui – „pats esantis prieštaravimas". ◊ Iš Aristotelio yra kilęs Dievo buvimo įrodymas, pagal kurį iš visų judinamųjų dalykų Δ fakto daroma išvada apie „pirmąjį judintoją", kuris pats nejuda arba kurio Δ reikia suprasti kaip gryną savęs paties mąstymą (*noesis noeseos*), taigi amžiną tobulą buvimą savyje. (Pasak Aristotelio, Dievas judina, žinoma, ne kaip veiklioji priežastis, kaip ji vėliau buvo pavadinta, o kaip tikslo priežastis, „kaip mylimas" mylintį.)

Jungas Carlas Gustavas, šveicarų psichiatras, *1875 Kesvile (Šveicarija), †1961 Ciūriche. Ciūricho universiteto profesorius. Iš pradžių priklausė S. Freudo psichoanalitikų būreliui, paskui plėtojo savo paties analitinę, arba kompleksinę, psichologiją. Ši išplėtė pabrėžtinai seksualinį libido į bendrą žmogaus „gyvenimo energiją", individualios pasąmonės koncepciją papildė kolektyvine. Individuali ir kolektyvinė gyvenimo energijos diferenciacija suvokiama simboliniais vaizdiniais. Jie yra istorijoje kintamos archetipų (neįsisąmonintų struktūrinių psichikos komponentų) raiškos formos. Aktualizuojantis pasąmonei, ypač „patybės" archetipui (kuris, skirtingai nuo sąmonės Aš, reiškia pirminį ir tikslinį visumos vaizdą, visus sielos ir pasaulį apimančius žmogaus būties veiksnius), žmogus virsta asmenybe (individuacija). Jungo archetipų teorija padarė ryškų poveikį religijos psichologijai, lyginamajai religijų istorijai ir pirmiausia mitų tyrimams.

juslumas, gyvūnų geba kūno jutimo organais suvokti išorinio pasaulio dirgiklius ir instinktyviai emociškai į juos reaguoti, žmonių (Aristotelis: „kaip protu apdovanotų gyvulių") geba tuos suvokinius ir jausminius siekimus pažinimu ir veiksmais komponuoti į bendras protingas prasmės sąsajas ir jomis vadovautis. Atsižvelgdama į žmonių individualių juslinių siekių konfliktus ir visuotinai galiojančius protingus tikslus, pažinimą ir veikimą (ypač visuomeniniame gyvenime), į dvasios metafiziką orientuota filosofija (↗ *idealizmas*) juslumą suprato kaip pačios ↗ *dvasios* susvetimėjimo ir suišorėjimo formą, o juslinį suvokimą – kaip pirmąją pažinimo pakopą. Dar Leibnizui Δ yra žemesnioji tik „netvarkingų vaizdinių" pažinimo geba. A. Baumgartenas juslinį (estetinį) suvokimą priešpriešina sąvokiniam loginiam ir laiko savareikšmiu (nors menkesniu) pažinimo būdu. Kantas teorijos srityje labai aiškiai skiria Δ (kuris kaip recepcijos sugebėjimas duoda tik stebinius – reiškinius erdvėje ir laike) nuo sampročio (kuris kintamus reiškinius sąvokomis sintetina į išliekančius pažinimo objektus); panašiai praktikos srityje jis priešpriešina Δ, kaip pašaliniu būdu apibrėžtų „polinkių" visumą, ir praktinį protą, kuris vienintelis lemia veikimo autonomiją ir kartu jo dorumą ir laisvę. Hegelis juslumą laiko ribota pačios ↗ *dvasios* reiškimosi forma. Pohegelinė filosofija, priešingai, pabrėžia fundamentinę Δ svarbą: Feuerbachas žmogaus Δ supranta kaip universaliai atvirą suvokimo gebą (ir šitas universalumas yra Δ dvasingumas); Marxas Δ sieja su gamyba (↗ *darbas*), visuomeniškai organizuota teorijos ir praktikos vienove; Nietzsche, priešindamasis religiniam teologiniam ir metafiziniam juslių, afektų ir aistrų nuvertinimui teorijose apie grynąją (dieviškąją) dvasią ir antjuslinį idėjų pasaulį, reikalauja pasitikėti „didžiuoju kūno protu" ir „ištikimybe žemei". XX a. Δ tampa fenomenologinės kūniškumo analizės (Merleau-Ponty ir kt.; ↗ *kūnas*) ir ↗ *antropologijos* objektu.

K

kairas (gr. *kairos*), šią sąvoką vartojo Hesiodas ir kt., Aristoteliui ir stoikams ji reiškė palankų laiką ir vietą, tinkamą akimirką (natūralių aplinkybių ir ketinimų dermę). Naujajame Testamente – Dievo numatytas ko nors išsipildymo (*pleroma*) laikas (ypač Dievo tapimo žmogumi). Panašiai ir Kierkegaard'o filosofijoje – lemiama akimirka. Nuo P. Tillicho veikalų pasirodymo („Kairos", 1922) ši sąvoka („amžinybės įsiveržimas į laiką") įgyja platesnę religinę ir istorinės teologijos reikšmę, ypač Heideggerio egzistencializme ir būties istorijos apmąstymuose. M. Mülleriui Δ yra besąlygiško, tačiau istorinio reikalavimo ir žmogaus laisvės sėkmingame (religijos, politikos, meno ir kt.) darbe, kuriame tam tikras laikas įgyja savo tiesos ir dabarties formą, „įkričio į viena" (simbolio) laikas.

kalba, plačiąja reikšme – justi sugebančios būtybės jusliškai suvokiami signalai, kuriais ji tam tikrose situacijose praneša apie save ir gali bendrauti su kitais. Jau ir gyvuliai turi jų rūšį atitinkančią, instinktais paremtą, tačiau iš dalies ir išmokstamą Δ (dėmesio į save atkreipimo būdai, gynybinės spalvos, įspėjimo ir viliojimo garsai ir t. t.); Δ apskritai iškyla kaip gyvenimo reiškinys. Kai (dažnai metaforiškai) sakoma, kad „daiktai kalba", turima galvoje, jog kiekvienas iš jų susietas su visais kitais ir savo reiškimosi būdais parodo (pasako), kas jis ir kokią vietą užima visuotinėje daiktų („pasaulio") tvarkoje. Jau ankstyvoji graikų filosofija to dalyko priežastį aiškino tuo, kad visą tikrovę valdąs pasaulio protas, ↗ *logas* (Herakleitas), o *logos* reiškia ir mąstymą, ir kalbėjimą (sakymą), antra vertus, žmogus šitame pasaulį tvarkančiame mąstymo ir kalbėjimo prote dalyvauja, taigi yra ta išskirtinė būtybė, kuri „turi logą" (Aristotelis) ir, siauresne bei apibrėžtesne reikšme, geba kalbėti. Čia prasideda ir krikščioniškasis teologinis iki pat naujųjų laikų išlikęs požiūris į pasaulį kaip „gamtos knygą", kurioje išsakytas Dievo kūrimo žodis (Augustinas, Mikalojus Kuzietis, Galilėjus, Kepleris, romantikai ir kt.) ir kurią žmogus turi skaityti ir kartoti.

Jau antikoje atsirado ir pažiūra, kad glaudžioje kalbėjimo ir mąstymo vienybėje pagrindinis dalykas yra mąstymas, pirmiausia sąvokinis mąstymas, o žmonių žodinė Δ – jo raiškos forma: žodžiai ir jų junginiai žymi pažįstančiosios dvasios mintis apie esamybę, o jei turėsime galvoje naujųjų laikų subjekto sampratą – protingosios sąmonės vaizdinius apie objektus; tačiau net Kanto filosofijoje ši objektinė gamta kalba tam tikru būdu, tiesa, tik „atsakinėdama" į mūsų pateikiamus klausimus. Pagal metafizinės ir transcendentalinės filosofijos tradiciją buvo manoma, kad kalbų įvairovė – tai atsitiktinis ir išoriškas iš esmės vieno ir to paties visiems bendro proto reiškinys, o iš romantizmo kilusi kalbos ir istorijos filosofija nustatė, kad, pirma, įvairios istorinės Δ giluminiu būdu formuoja kultūrinės bendruomenės mąstymą, protą ir „dvasią", be to, kadangi per žmonių kalbą jiems atsiveria pasaulis, tai tikrovė apskritai patiriama ir išgyvenama tik kaip skirtingų pasaulių įvairovė, todėl esminė ir tikroji Δ realybė glūdi ne ženklų sistemoje, bet kalbėjimo akte, kuris iš tikrųjų yra žmonių tarpusavio bendravimo procesas (dialogas). Iš to kyla nemaža problemų: kitų ženklų sistemų (gestų Δ, paveikslų Δ, muzikos ir kt. Δ) transformavimo į žodžių Δ galimybės; kitų epochų Δ ir vaizdo dokumentų interpretavimas dabartinėmis Δ ir svetimu tapusio pasaulio atvėrimas šių laikų pasaulio patirčiai; vienos kalbos į kitą išverčiamumas apskritai, ypač supratimo galimybė įveikiant kalbų ir pa-

saulių ribas, patirties erdves ir gyvenimo formas (kultūrų dialogas); normalių šnekamųjų Δ (su jų metaforų gausa, bet ir klaidinimo galimybėmis) gryninimo galimybės ir reikalingumas kuriant logišką, sąvokiškai vienareikšmę mokslo Δ; savitas poetinės Δ (kuri neatitinka ištisinio žinios, pranešimo, net informacijos perdavimo skaitytojui modelio) informatyvumo pobūdis; natūralus žmogaus Δ (jos gebėjimo) atsiradimas, atsižvelgiant į evoliucijos hipotezę, kaip gyvūnų Δ raidos tąsa (siejant su „dvasios", arba sąmonės, atsiradimo problema ir kartu su klausimu, kaip reikėtų suprasti, kas yra „natūralu" ir kas yra „gamta", iš kurios išsirutulioja dvasia ir sąmonė). Filosofinė šių problemų refleksija (↗ *kalbos filosofija*) vis labiau atsižvelgia į šiuolaikinės kalbotyros paskatas. Apskritai Δ (kartu su istorija) yra pasidariusi viena iš pagrindinių filosofijos problemų.

kalbėjimas, kalbos aktas, kalbinė veikla, kalbos pasireiškimas apibrėžta forma (dar ↗ *kalbos žaidimas*). Sąvoka paplito J. L. Austino dėka, ypač analitinėje kalbos filosofijoje (Strawsonas, Hare'as). J. L. Austino kalbėjimo teorija iš pradžių skiria konstatuojamąjį (dalykinio teigimo) aktą nuo performatyvaus (per kurį kaip tokį kas nors įvykdoma, pvz., mąstoma, sveikinama ir pan.), paskui – tris aspektus: kalbinė veikla yra lokucinis aktas (sakymas, laikantis kurios nors kalbos taisyklių), ilokucinis aktas (pvz., konstatavimo arba prašymo realizavimas) ir perlokucinis aktas (tam tikro poveikio pašnekovui sukėlimas).

kalbos filosofija: 1. Plačiąja reikšme – kalbos kilmės ir jos reikšmės žmonių vienas kito supratimui jiems bendraujant, be to, reikšmės žmogaus santykiui su pačiu savimi ir pasauliu filosofinė refleksija. Nors graikiškas žodis *logos* (↗ *logas*) reiškia ir kalbą (kalbėjimą, teigimą), ir mąstymą (protą, mintinę sąsają), tačiau jau antikinėje filosofijoje (pradedant Platonu) abi reikšmės atsiskiria: kalbos žodžiai tampa jusliškai suvokiamais minčių (dvasinių reikšmių, sąvokų, „idėjų") ženklais; kalba yra mąstymo raiškos priemonė (organonas); nuo *daugybės* nepastovių, besikeičiančių kalbų skiriasi *vienintelis* kalboje besireiškiantis nekintamas protas. Su šitomis per viduramžius iki mūsų laikų einančiomis pagrindinėmis metafizinėmis apibrėžtimis susijusi logikos ir pažinimo teorijos pirmenybė retorikos atžvilgiu, dviejų disciplinų, kuriose, be kita ko, ypač nuo vėlyvųjų viduramžių ir naujųjų laikų pradžios nominalizmo, buvo kritiškai nagrinėjami ir Δ klausimai. (Dėl tos priežasties naujųjų laikų subjekto sampratos sąlygomis atsiranda ir galimybė tas pagrindines apibrėžtis performuluoti pragmatistiniu, instrumentalistiniu, konstruktyvistiniu ir kt. požiūriais).

2. Siauresniąja reikšme – XVIII a. atsiradusi teorija, kuri kalbų įvairovę mėgina traktuoti nebe vien tik kaip visuotinai būtino sąvokinio mąstymo raiškos priemonę, o kaip pirminį paties mąstymo vyksmą. J. G. Hamannas, priešingai Kanto proto „purizmui", pabrėžia kiekvienos kalbos nepakartojamą individualumą, kuris mąstymui atsiveria kaip savita prasmių ir suvokimo erdvė; poetinę kalbėseną jis laiko pirmine kalbos forma (to požiūrio pradmenų yra jau G. Vico veikaluose). Pasak J. G. Herderio, kalba yra atsiradusi kaip juslinių ženklų kūrimas žmogui siekiant orientuotis, nes jo prigimtyje instinktai yra silpni ir nepakankami, tačiau užtat jis yra būtybė, apdovanota protu ir išradingumu; vis dėlto Herderis akcentuoja ir tautinį kiekvienos kalbos pobūdį, kuris lemia tautos mąstymą. W. von Humboldtui kiekviena kalba lyginamosios kalbotyros požiūriu yra pavadinimų visuma ir todėl objektinės raiškos priemonė (ergonas ir organonas), o filosofijos požiūriu – pirmiausia individualaus kalbėjimo procesas (*energeia*) su savita pasaulėžvalga; iš to proceso paskui gali atsirasti ir visuotinio galiojimo siekiantis sąvokinis mąstymas. Iš romantizmo požiūrio į istorinių ryšių unikalumą atsiradusi istorijos ir kalbos samprata reiškėsi įvairiai: iš pradžių mėginimu pagrįsti dvasios mokslus (Dilthey'us

ir kt.; ↗ *hermeneutika*), paskui ↗ *dialoginėje filosofijoje* (F. Ebneris ir kt.); ypač minėtinos pastangos, remiantis metafizika su jos sąvokiniu dvasios, arba sąmonės, apriorizmu, kalbą pateikti kaip pirmesnį reiškinį (iš pradžių Heideggeris ją traktavo kaip pagrindinį istorinės žmogaus egzistencijos pasaulyje būdą, paskui – kaip pagrindinį būdą, kuriuo pati būtis su atitinkama istorine pasaulio forma prisiderina prie žmogiškojo supratimo ir drauge jame pasislepia); galiausiai pažymėtinas mėginimas transcendentalinį subjektyvų polinkį (ypač Kanto filosofijoje) performuoti ir toliau plėtoti į kalba perteikto intersubjektyvaus, komunikatyvaus, konsenso siekiančio supratimo proceso apriorizmą (minėtina K. O. Apelio transcendentalinė hermeneutika).

3. Δ problemos nagrinėjamos ↗ *analitinėje filosofijoje*. Analitinės Δ šaknys glūdi pirmiausia ankstyvojoje L. Wittgensteino ↗ *atspindžio teorijoje,* išdėstytoje veikale „Tractatus logico-philosophicus" (pagal tą teoriją loginės struktūros sąlygotos „mano kalbos ribos reiškia mano pasaulio ribas"), ir vėlesnėje ↗ *kalbos žaidimo* (kaip gyvenimo formų ir kartu tam tikru būdu taip pat pasaulio supratimo formų) teorijoje; šios teorijos pagrindinės plėtotės kryptys buvo loginė analizė, kuri domisi mokslinės kalbos sąlygomis, taip pat ir tokia kryptis, kurios objektas yra kasdienė šnekamoji kalba (angl. *Ordinary Language Philosophy*).

Pagrindinis Δ bruožas yra kritiškas požiūris į naivų lygybės ženklo dėjimą tarp žodžio ir paties dalyko, nuostata prieš kalbos esmės iškraipymo ir nykimo formas. Įvykus filosofijos „lingvistiniam posūkiui" (R. Rorthy [leidėjas], „The linguistic Turn", 1967), Δ vis labiau darėsi „fundamentalia filosofija".

kalbos žaidimas, vėlyvojo Wittgensteino sąvoka kalbos vartojimo „nesuskaičiuojamai daugybei būdų" nusakyti (teigimai, klausimai, prašymai, dėkojimai ir t. t., vartojami atitinkamose veikimo situacijose). Jie negali būti kildinami vienas iš kito ir sudėlioti į bendrą subordinuotą sistemą. „Terminas kalbos *žaidimas* turi pabrėžti tai, kad kalbėjimas yra tam tikros veiklos arba gyvenimo formos dalis" („Philosophische Untersuchungen", Nr. 23).

kalbotyra (kitaip lingvistika, lot. *lingua* – liežuvis, kalba), mokslo šaka, tirianti kalbos dalykus (gramatiką, kalbų istoriją, sociologiją, tipologiją ir t. t.). Ypatingą reikšmę Δ įgijo filosofinei kalbos analizei analitinėje filosofijoje; tai išėjo į naudą pirmiausia gyvosioms, nedirbtinėms kalboms (R. Rorthy [leidėjas], The linguistic Turn, 1967).

kalokagatija (gr. *kalokagathia* < *kalos kai agathos* – gražus ir geras), graikų ugdymo idealas: puikių fizinių ir dvasinių (pilietinių) savybių ugdymo vienovė; šią koncepciją atgaivino XVIII a. estetika, kėlusi taurios sielos ir moralinio grožio idealus (ypač Schilleris, Wielandas).

kaltė: 1) teisėje – teisės normos pažeidimas, už kurį gresia bausmė; 2) etikoje – nusižengimas (veiksmu ar neveikimu) dorovės normai (↗ *dorovė*), kuris yra sąmoningas (↗ *sąžinė*), laisvai pasirinktas (↗ *laisvė*) ir todėl už jį reikia atsakyti. Skirtingų nuomonių yra dėl instancijos, kuri kelia dorovės reikalavimus ir prieš kurią reikia atsakyti. Pagal krikščionių tradiciją Δ yra nuodėmė, t. y. Dievo priesako nesilaikymas, kildinamas iš pirmosios („gimtosios") nuodėmės, atsiradusios praradus vienybę su Dievu. Kantui Δ yra sąmoningas besąlygiškos pareigos neįvykdymas – pažeidimas dorovinio praktinio proto nustatyto ↗ *dorovės dėsnio,* kurį protingas religinis tikėjimas įsivaizduoja „tarsi" Dievo valią. Žmogų kaltu padarantis veiksmas remiasi natūraliu pirminiu, bet neištiriamu žmogaus polinkiu į ↗ *blogį;* tačiau kiekvienas blogas veiksmas turi būti vertinamas „tarsi žmogus iš nekaltumo būsenos tiesiogiai būtų pakliuvęs į Δ". Heideggeris egzis-

tencialinėje analizėje tapimą kaltu grindžia tam tikru žmogaus egzistencijos buvimu pirminėje kaltės būtyje, t. y. nuolatiniame atsilikime nuo savo tikrosios galimybės būti pačiu savimi: sąžinės balse reiškiasi tai, kad egzistencija iš kasdienybės (iš *man*) „turi save pačią susigrąžinti, kitaip sakant, yra *kalta*".

kančia, esminė žmogaus gyvenimo patirtis, kad po nepaliaujamų laimės siekių jis susiduria su savo būties baigtinumu, ypač mirties akivaizdoje (↗ *ribinė situacija*). Iš tiesų kančios negalima „įveikti", tačiau įmanoma ją protingai priimti ir mėginti suvokti jos prasmę, kurią galėtų sudaryti ir tai, jog ji nesiduoda įtraukiama į kokias nors prasmingas (t. y. tikslingas) sąsajas ir gyvenime yra veikiau pačiam gyvenimui priklausantis prieštaravimas (Δ ir mirtis pačiame gyvenime). Religijos kančią aiškina nevienodai. Krikščionių tikėjimas Δ aiškina kaip prigimtinę nuodėmę (atskyrimą nuo Dievo gyvenimo). Scholastinė filosofija fizinę Δ įžvelgia glūdint moraliniame ↗ *blogyje* (*malum*). Atskira tema blogis, taigi ir kančia, tampa Leibnizo „Dievo pateisinime" dėl pasaulyje esamo blogio (↗ *teodicėja*). Schopenhaueris, tam tikra prasme linkęs į budistinę Δ sampratą, išsivadavimo iš Δ ieško neigdamas valią gyventi (būtį), iš kur Δ ir kyla. Nietzsche, priešingai, reikalauja didvyriškai Δ teigti, kad šitaip ji virstų malonumu, susietu su prieštaringu gyvenimo gyvastingumu.

Kantas Immanuelis, vokiečių filosofas, *1724 Karaliaučiuje, †1804 ten pat. Karaliaučiaus universiteto profesorius. Jo „kritinė filosofija" yra lemiamas žingsnis naujųjų laikų filosofijos istorijoje.

Kantas kritikuoja tiek Leibnizo ir Wolffo metafiziką (kaip dogmatišką), tiek ir refleksijos vengiantį empirizmą. Jo požiūris į pažinimo esmę apskritai yra pirmas gilus baigtinio žmogaus galimybių ir ribų įgyti tikrą žinojimą apmąstymas („Grynojo proto kritika", 1781). Pažinti esamybę, „kokia ji yra pati savaime" („daiktą savaime"), mums neįmanoma ne tik faktiškai, bet ir iš principo. Įmanomas tik objektinis (objektyvus) pažinimas, būtent pažinimas esamybės, kokia ji iškyla baigtinio subjekto, kaip jusliškos dvasinės būtybės, pažinimo sąlygomis ir vis dėlto tas pažinimas jam atrodo visuotinai galiojantis („kopernikiškasis perversmas"). Pažinimo sąlygos – tai transcendentalinės juslumo struktūros (erdvė ir laikas, kaip pagrindinės pojūčių virtimo stebiniais formos) ir sampročio (kategorijos, kaip pagrindinės sąvokinės stebinių ir reiškinių konstitavimosi į objektus formos) sąlygos. Empirinei (Δ filosofijoje – gamtamokslinei) objektų pažinimo pažangai duoda galimybę ir jai vadovauja proto reguliatyvios „idėjos" (pasaulis, siela, Dievas), kurios būtinai mąstomos (*noumenon*), tačiau pačios niekada negali tapti reiškiniais (fenomenais) ir pažinimo objektais. Ligtolinė bendroji metafizika (ontologija) virsta transcendentaline pažinimo ir objekto sąlygų teorija. Sąlygos būna ankstesnės už bet kokį patyrimu paremtą pažinimą (empirinius sintetinius sprendinius) ir todėl padaro galimus ir apriorinius sintetinius sprendinius (matematikoje ir filosofijoje šie suprantami kaip transcendentalinė refleksija). Ligtolinei specialiajai metafizikai (apie pasaulį, sielą, Dievą) Δ prikiša tai, kad ji su neobjektiniais besąlygiškais dalykais, kuriuos galima tik mąstyti, elgiasi kaip su pažiniu objektu. Ne teorinėje, o praktinėje filosofijoje mąstomam besąlygiškumui ir visumai pripažįstama (dorovinė praktinė) „realybė", tačiau tai padaro ne pažinimo, o veikimo sąmonė („Praktinio proto kritika", 1788). Valia, kaip etinė valia, klauso besąlyginio reikalavimo doroviškai elgtis, tuo ji pajungia save absoliučiam savo pačios įstatymui (↗ *kategorinis imperatyvas*). Ji tada nėra skatinama baigtinių objektų ir jai svetimų laimės vilionių (heteronomija), o suvokia save kaip laisvai save apibrėžiančią (autonomija). Tuo remiasi religinis (postuluojamas) tikėjimas nemirtingumu, kaip nuolatiniu žengimu prie gėrio, ir tikėjimas Dievu, kaip aukščiausio gė-

rio garantu, tikėjimas laisvai įgyvendinamos dorovės ir prie jos prisijungiančios, tačiau pelnytos palaimos tobulame moralės pasaulyje, „Dievo karalystėje", vienybė. Ši moralinė „Religija vien tik proto ribose" (1793) yra kriterijus kiekvienai istorijoje pasirodančiai religijai vertinti.

Prarają, jaučiamą tarp Δ skirtybių (tarp pažinimo ir mąstymo, juslumo ir samprotčio, samprotčio ir proto, teorinio žinojimo proto ir praktinio veiklos proto), kurias jis pats stengėsi susieti veikale „Sprendimo galios kritika" (1790), mėgino įveikti vokiečių idealizmas (Fichte, Schellingas, Hegelis) – remdamasis Δ ir jo tiksliai suformuluotomis naujųjų laikų subjektyvumo problemomis, tačiau spekuliatyvumu jį pralenkdamas.

kantizmas, Kanto filosofijos tiesioginis poveikis, sklaida ir plėtotė devintame ir dešimtame XVIII a. dešimtmetyje; svarbiausi plėtotojai buvo J. Schulzas, K. L. Reinholdas, G. S. A. Mellinas, S. Beckas, S. Maimonas, F. Krugas, H. Friesas ir kt. Netrukus to meto filosofų diskusijoje ėmė vyrauti vokiečių idealizmo projektai (Fichte, Schellingas, Hegelis), kurie Δ iš esmės pertvarkė ir pakeitė. Nuo XIX a. vidurio prie Kanto vėl sugrįžo neokantizmas.

Karneadas *(Karneades)* Kirėnietis (Šiaurės Afrika), graikų filosofas, gyvenęs 214–129 pr. Kr., platonizmo Naujosios akademijos vadovas. Remdamasis juslinio pažinimo netikrumu, Δ (pasisakydamas prieš stoikus, ypač prieš Chrisipą) abejojo galutinio tiesos kriterijaus galimybe, todėl plėtojo tikėtinumo teoriją.

kartezianizmas (iš sulotynintos R. Descartes'o pavardės R. Cartesius), Descartes'o teorija, paskui išplėtota iki ↗ *okazionalizmo* (ypač Geulincx'as, Malebranche'as); jos varomoji jėga buvo problema, ar įmanoma sąmonės ir kūno tarpusavio sąveika, o jei taip, tai kaip ją suprasti, be to, kaip suprasti Descartes'o mintis apie mechanistiškai traktuojamo kūnų pasaulio ir sielos (sąmonės, dvasios) pasaulio atskirumą (↗ *dualizmas*) ši mintis buvo reikšminga filosofijos istorijoje.

kategorijos (gr. *kategoria,* iš pradžių reiškė skundą, paskui – teiginį, iš tikrųjų – sprendimą, apibrėžimą), Aristotelio filosofijoje ir paskesnėje jos tradicija paremtoje filosofijoje – pagrindiniai esamybės būties ir kartu jos nusakymo būdai, pagrindinės sąvokos, kurios, nors ir vienareikšmės (lot. *univocus*) ir viena kitos atžvilgiu aiškiai apibrėžtos (lot. *finitus*), pačios nebegali būti apibrėžiamos, tačiau duoda galimybę apibrėžti aposteriorines (empirines) sąvokas. Tokios Δ yra paprastai ↗ *substancija* ir devynios ↗ *akcidencijos*. Δ kartu su modalinėmis sąvokomis ir transcendentalijomis sudaro žmogaus dvasiai apriorinį (↗ *a priori*) būties supratimo horizontą. Kanto filosofijoje čia įvyksta esminis lūžis: Δ – tai vien (empirinio) pažįstančio samprotčio pagrindinės apriorinės sąvokos ir pagrindiniai objektų konstitavimo būdai; erdvė ir laikas jau nėra (akcidencinės) Δ, o pagrindinės grynojo juslumo, stebėjimo formos; modalumo sąvokos įtraukiamos į Δ. Vokiečių idealizmas kategorijas mėgina pagrįsti remdamasis jų geneze; Hegeliui visų Δ kategorija yra galiausiai absoliutinė idėja (kaip procesas suprantama mąstymo ir būties vienybė). Plėtojantis empiriniams mokslams, kiekvienas mokslas sukūrė savo pagrindines sąvokas (Δ). Bendro pobūdžio Δ teorijas pateikė Husserlis ir N. Hartmannas. Heideggeris nuo kategorijų, kaip žmogui išoriškos esamybės būties apibrėžčių, atskyrė tas, kurios apibūdina žmogaus būtį (egzistencialijos; ↗ *egzistencija*). Analitinėje filosofijoje Δ problema iškyla analizuojant kalbą ir joje pasireiškiantį mąstymą.

kategorinis imperatyvas, Kanto etikoje – besąlygiškai įpareigojantis, jokiu baigtiniu empiriniu turiniu neribojamas dorovės dėsnis (kuris kaip grynojo proto faktas realizuojamas jį „gerbiant") bei jo formuluotės.

Žinomiausia Δ formuluotė yra tokia: „Elkis taip, kad tavo valios maksima visada galėtų kartu būti visuotinio įstatymų leidimo principas“. ↗ *Imperatyvas*.

Keyserlingas Hermannas von, vokiečių filosofas, kultūros filosofija nuspalvintų grožinių veikalų kūrėjas, *1880 Latvijoje, †1946 Insbruke. 1920 Darmštate įsteigė Išminties mokyklą; kovodamas prieš gryną „sampročio kultūrą“, ragino Europos gyvenimo tikrovę atnaujinti remiantis indų bei kinų išminties tradicijų dvasia.

Kelsas *(Kelsos)*, II a. graikų filosofas, priskirtinas viduriniajam platonizmui. Teigė, kad vienas Dievas yra nepažinus, ir pasisakė už įvairių religijų garbinamų galių panteoną. Krikščionybės priešininkas. Apie jo neišlikusį veikalą „Alethes logos“ („Tikrasis mokslas“) šį tą sužinome iš vėliau Origeno sukurto prieš jį nukreipto poleminio veikalo.

kibernetika (gr. *kybernētikē technē* – menas vairuoti [laivą]), N. Wienerio (1894–1964; „Kibernetika“, 1948) pagrįstas valdymo ir komunikacijos procesų gyvuose organizmuose ir techniniuose įrenginiuose mokslas. Matematikos ir logikos metodais aprašomas kibernetinis procesinių sistemų savireguliacijos modelis (reguliavimo grandinės, to, kas yra ir kas privalo būti, sulyginimas) turėjo didžiulės įtakos automatų technikai, informacijos teorijai, neuropsichologijai, apskritai komunikacijos ir kitiems mokslams.

Kierkegaard'as Sörenas Aabye, danų teologas ir filosofas, *1813 Kopenhagoje, †1855 ten pat. Baigęs teologijos ir filosofijos studijas Kopenhagoje ir Berlyne (klausė Schellingo paskaitų), pradėjo literatūrinę veiklą Kopenhagoje. Δ pažiūros turėjo įtakos, ypač po Pirmojo pasaulinio karo, teologinio ir filosofinio atsinaujinimo judėjimams (↗ *dialektinė teologija*, ↗ *egzistencinė filosofija*). Δ kritiškai, dažnai ironiškai (ryšys su „subjektyviu mąstytoju“ Sokratu) vertino romantišką požiūrį į gyvenimą kaip bėgimą iš tikrovės į iliuzijų pasaulį ir netiesiogiai jai artimas idealistines bei spekuliatyvias visuotinai galiojančios (objektyvios) tiesos sistemas (ypač Hegelio). Tai esą nutrina ribas tarp priešingų galimybių ir apskritai pašalina laisvą pasirinkimą. Skelbdamas karą šitam „metafiziniam kėsinimuisi prieš etiką“, Δ kviečia kovoti už „tiesą kiekvienam sau“, t. y. tokią tiesą, kuri apeliuoja į individą pagal tai, kaip šis tiesiogiai (subjektyviai) patiria savo atsakomybę, ir kuri kelia reikalavimus iš tiesų tik jam vienam.

Individas nesileidžia vien priminimų (bendresnių istorijos sąsajų žinojimo) suviliojamas nematyti prieštaravimų: suvokdamas savo egzistenciją, jis jaučiasi kiekvieną kartą turįs per akimirką priimti sprendimus arba–arba („Kartojimas“, 1843; „Akimirka“, 1850; „Arba–arba“, 1843). Iš grynų galimybių laisvės ir todėl galėjimo nusikalsti išauga *baimė* ir jos padarinys *neviltis* („Baimės sąvoka“, 1844; „Liga mirčiai“, 1849). Sprendimo priėmimas yra ne perėjimas, o šuolis į „Baimę ir drebėjimą“ (1843) ir todėl rizika. Jėgų šioji semiasi iš tikėjimo. O tikėjimas tikrumo reikalaujančiam mąstymui yra prieštara, rizika, paradoksas ir apmaudas. Paradoksas paprasčiausiai yra krikščionių tikėjimas, kad amžinasis Dievas, kuris yra visai „kitas“, laikiškame pasaulyje tapo žmogumi („credo quia absurdum est“ – „tikiu, nes tai absurdas“). Tikint tuo, ko neįmanoma mąstyti, įvyksta atsiskyrimas nuo pasaulio, ir žmogus pasijunta stovįs vienas prieš Dievą („religijoje nėra publikos“). Pasidarydamas Kristaus sekėju, individas pats virsta apmaudu ir kartu pats ima kentėti pasaulyje ir dėl jo („Filosofijos nuotrupos“, 1844; „Baigiamasis nemokslinis prierašas“, 1846). Naivioji (estetinė), etinė ir religinė (itin krikščioniška) gyvenimo nuostatos yra „Gyvenimo kelio pakopos“ (1845) siekiant savęs paties (kaip „santykio, kuris santykiauja su savimi pačiu“). Kadangi Danijos

valstybinė krikščionių Bažnyčia, kaip ir apskritai krikščionybė, anot Δ, buvo iškreipusi prieštaravimo ir skausmo religiją, padariusi ją švelnumo ir kompromiso religija, jis atkakliai su ja kovojo ir ragino pradėti būtiną „Pasirengimą krikščionybei" (1850).

kilmės teorija ↗ *evoliucionizmas*.

kinikai (gr. *kyōn* – šuo), Sokrato mokinio Antisteno įkurtos filosofijos mokyklos nariai; taip niekinamai šie filosofai buvo vadinami dėl jų gyvenimo būdo, kurį apibrėžė etinis poreikių atsisakymo ir vidinės laisvės (autarkija) reikalavimas ir kuris nepaisė visuomenėje įprastos elgsenos (pvz., turtų, garbės, malonumų siekimo, padorumo normų ir t. t.). Iš čia kilęs žodis „cinikas". Garsūs Δ buvo Diogenas iš Sinopės, Monimas, Kratetas Tėbietis.

Kioto mokykla, reikšmingas japonų filosofijos centras, įsikūręs Kioto mieste. Skirtingai nuo tik Europos filosofiją perimančių tyrinėjimų Δ mėgina, kritiškai remdamasi Europos tradicija, filosofiškai paaiškinti ir naujai suvokti Rytų Azijos, ypač budistinę, gyvenimo patirtį ir mąstymo tradicijas. Pagrindinė mintis yra „absoliutus niekas" (*zettai mu*), kaip neišmatuojamas, begalinis tikrovės šaltinis, kurio paties negalima apibrėžti kategorijomis, bet kuris sudaro visų esamybės formų pagrindą, jas apima ir persmelkia. Ši idėja duoda pamatą kritikuoti Europos substancijos ir subjekto ontologiją, apskritai ontoteologiją, iš neeuropinių pozicijų. Pradžią Δ davė Kitaro Nišida (1870–1945) ir jo sekėjas bei kritikas Hadžime Tanabe (1885–1962). Šių mąstytojų spekuliatyvią filosofiją konkretizavo ir plėtojo Šiniči Hisamacu (1889–1981), Kedži Nišitani (1900–1990), Masaki Kosaka (1900–1969), Toratoro Šimomura (1900–1995), Ivao Kojama (1905–1993), Šigetaka Sudzuki (1907–1988), Jošimori Takeuči (*1913), Koiči Cudžimura (*1922), Šidzutera Ueda (*1926). Dar ↗ *Rytų Azijos mąstymas*.

kirėniečiai, Sokrato mokinio Aristipo Kirėniečio įkurta filosofijos mokykla, plėtojusi hedonizmo pažiūras. Iš šiai mokyklai priklausiusių filosofų minėtini Aretas, Aristipas Jaunesnysis, Hegesijas.

kìta (gr. *heteros*, lot. *alter* – vienas iš dviejų, kitas), apibrėžtis, pirmiausia reiškianti tai, kad visi daiktai turi bendrą būtį, kurioje vienas nuo kito skiriasi (nes kiekvienas kaip „vienas" yra kitas kitų atžvilgiu). Nuo Platono ir Aristotelio Δ buvo nuolatos filosofiškai apmąstoma. Aristotelinėje viduramžių scholastikoje (Tomas Akvinietis) Δ (kaip tam tikra arba savęs paties būtis) priskiriama (pagal analogiją) prie visai esamybei priklausančių būties apibrėžčių (↗ *transcendentalijos*). Platonui gėris yra anapus (vieno ir kito) būties, o Plotinui panašiai pirminis vienis yra anapus bet kokio daugio, o Mikalojui Kuziečiui Dievas yra virš bet ko Δ, apibūdinančio baigtinius dalykus, taigi jis nėra Δ. Hegeliui gamtos pasaulis yra dvasios (Dievo) Δ, jos pačios susvetimėjimo pavidalas, kuriame dvasia vis dėlto yra savyje ir per kurį ji žmogaus pasaulio istorijoje absoliučiai tampa pačia savimi. Feuerbachui pirmiausia žmogus yra tas Δ, tik kartu su kuriuo galima tikra vienybė, būtent „Aš ir Tu – (tai) yra Dievas". Heideggerio egzistencinėje analizėje „subūtis su kitais" yra bendroji pagrindinė žmogaus esaties apibrėžtis; istoriniame žmogaus būties aiškinime „paties būtis" yra tai, kas nors ir mąstytina bei apmąstytina, bet vis tiek lieka kitokia ir kita negu tai, kas iškeliama mąstymu. Religinę fenomenologinę reikšmę įgyja kalba (R. Otto) apie Dievą kaip apie „visai Δ" (dar ↗ *dialektinė teologija*). Adorno'ui to, kas materialu, ypatinga, atskira, suvokimo priešybė yra tai, kas heterogeniška, su kuo sąvoka (↗ *visuotinybė*) identifikuodamasi siekia suvienodėti, užuot „šliejusis" prie to ir tai (nebaigiamoje dialektikoje) „atvėrusi". Ir Levinas būties ir dvasios metafizikoje su visais iki tol buvusiais tų sąvokų apgręžimais įžvelgia vyraujant vis tą pačią Parmenido tapatumo idėją, ku-

ri daugybę atskirybių siekia sutelkti į visiškai užbaigtą ontologinę vienybę ir visumą; tačiau jau vien etinis patyrimas „kitą“ (žmogų) suvokia kaip tai, kas be galo ir be krašto lieka toli, kas iš principo užkerta kelią pastangoms viską sudėti į galutinę patybę (būtį arba dvasią, materiją, sąmonę, sistemas, struktūras ir t. t.) ir yra begalybės (Dievo) pėdsakas. (Dar ↗ *svetimumas*).

Klagesas Ludwigas, vokiečių filosofas ir psichologas, *1872 Hanoveryje, †1956 Kirchberge netoli Ciūricho. Reikšmingai prisidėjo prie mokslinio grafologijos, charakterologijos ir raiškos psichologijos pagrindimo. Iš gyvenimo filosofijos pozicijų kritikavo, remdamasis romantine gamtos samprata (C. G. Carusas, Bachofenas, Nietzsche), itin racionalistinio pobūdžio kultūrą. Kritikavo į visuotinybę ir abstraktybę linkusį pažinimą ir pabrėžė „gyvenimo jausmu“ patiriamą netarpiškai tikrą sielos gyvenimo konkretumą, kvietė saugoti jo šaknis motiniškoje žemėje maitintojoje, kurią galėtų sunaikinti dvasia („Žmogus ir žemė“, 1926; „Dvasia kaip sielos priešininkė“, 1929–1932).

Klemensas Aleksandrietis Titas Flavijus, gyvenęs apie 150–215 po Kr. Kilęs tikriausiai iš Atėnų; apie 200 įsikūrė Aleksandrijoje. Pirmasis išsimokslinęs krikščionių teologas ir filosofas. Patyręs daugiausia Platono, stoikų ir Filono įtaką, mėgino graikų logą – mąstymą pritaikyti krikščionių gnosiui. Dievą esą galima pažinti tik neigiamu apibūdinimu: kaip begalinį, bevardį, neturintį poreikių ir kančios. Krikščionių gnostikas panašus į stoikų išminčių; jam būdinga ↗ *apatija*, kurią įgyja asketizmu ir kuri jį žingsnis po žingsnio veda prie Dievo.

kokybė (lot. *qualitas;* gr. *poiotes*), jusliškai suvokiama ko nors savybė (juslinės kokybės). Aristotelio filosofijoje bei su ja susijusioje scholastikoje – viena iš akcidencinių kategorinių substancijos apibrėžčių (↗ *akcidencija*). Pirminių ir antrinių kokybių skyrimas naujaisiais laikais pasidarė toks reikšmingas, kad imta manyti, jog visos tik „subjektyvios“ Δ moksliškai turi būti aiškinamos kiekybiškai matuojamomis daiktų apibrėžtimis (Descartes'as: vienos tįsios pasaulio substancijos apibrėžtimis) kaip vienintele objektyvia jų Δ. Kanto filosofijoje Δ vadinama grynųjų sampročio sąvokų, arba kategorijų, grupė – realumas, neigimas ir apribojimas.

kolektyvizmas (lot. *colligere* – rinkti), XIX a. socialistiniame judėjime atsiradusi, su to meto visuomenės santvarkos kritika susijusi pasaulėžiūra, pagal kurią individas tėra visuomeninės visumos (kolektyvo) narys ir nėra asmeniškai savarankiškas. Tokia pat vienpusiška Δ priešingybė yra individualizmas. Individo reikšmingumą ir jo esminį santykį su visuomene mėgino atkurti personalizmas.

kompromisas (lot. *compromittere* – vienas kitam pasižadėti, susitarti), romėnų teisėje – dviejų šalių (subjektų) susitarimas teisinį ginčą spręsti trečiųjų teisme, vėliau – pats tas sprendimas. Demokratinėje pliuralistinėje visuomenėje Δ yra toks skirtingų interesų suderinimas, kai abi šalys, atsisakydamos visiško kokių nors savo tikslų įgyvendinimo, susitaria dėl jas suartinančio dalinio tikslo. Šia prasme Δ yra pati politikos esmė. Istorijos įvykių vertinimo požiūriu Δ reiškia skirtumų perteikimą tam tikra vidurio pozicija, kurioje tie skirtumai kartu pripažįstami ir lieka, o tam tikros istorinės situacijos tiesa išryškėja kaip esanti tarp idealistinio absoliutumo ir pozityvistinio reliatyvumo (M. Mülleris).

komunikacija (lot. *communicatio* – pranešimas, perdavimas), viduramžių filosofijoje Δ sąvoka buvo vartojama daugiausia teologijoje kalbant apie kūrimo dalykus (Tomas Akvinietis, Mikalojus Kuzietis); šiaip Δ reiškia žmonių tarpusavio ryšius bei bendravimą ir šia

reikšme yra ↗ *dialoginės filosofijos* esmė (Buberis, kuris remiasi L. Feuerbachu, Rosenzweigas, Ebneris ir kt.). Pagrindinė sąvoka Δ tampa K. Jasperso ↗ *egzistencinėje filosofijoje*. Jaspersas skiria objektyviąją Δ, kaip būties Δ, kylančią iš gyvenimo interesų, kaip sąmonės Δ, kylančią iš žmonių susietumo pažinime ir su juo susijusioje veikloje, kaip dvasios Δ, atsirandančią iš visumos bendrumo idėjos, ir egzistencijos Δ, kuri dėl šitų ribotų ir atskirų Δ būdų nepakankamumo suvokiama kaip būtina ir į kurią žmogus patenka apskritai bendraudamas su kitais žmonėmis, patirdamas įtampą tarp savibūties ir atsidavimo, „mielojoje kovoje“ siekdamas pasidaryti pačiu savimi. Visos Δ formos yra universali žmogaus būties ir filosofavimo kilmės sąlyga. Šiuo požiūriu Δ mokslas ir tyrimai nagrinėja pirmiausia visuomenines, organizacines ir technines objektyviosios (ne egzistencinės) Δ sąlygas.

konceptualizmas (lot. *conceptus* – suvoktas), Viljamo Okamo filosofija paremta filosofijos kryptis, teigianti, kad sąvokų vaizdiniuose išreikštos visuotinybės (↗ *universalijos*) egzistuoja ne pačioje esamybės būties struktūroje, o tik kaip natūralūs žmogaus dvasios sąvokų ženklai. Δ yra giminingas ↗ *nominalizmui*. Dar ↗ *ginčas dėl universalijų*.

kondicionalizmas (lot. *conditio* – sąlyga), M. Verworno filosofijos teorija, priežastingumo sąvoką pakeičianti sąlygų visumos sąvoka (panašiai yra jau D. Hume'o ir E. Macho veikaluose).

konfucianizmas, kinų mąstytojo Konfucijaus (tikr. Kong Qiu, *Kung Fu-cu,* Kongu fuzi, kitaip Meistras Kongas) filosofija paremtas, jo sekėjų plėtotas ir kitų kinų filosofijos mokyklų praturtintas mokslas, kuris savo etikos įpareigojimais ir ritualų taisyklėmis padarė didžiulį poveikį žmonių gyvenimo nuostatoms ir pobūdžiui iš pradžių Kinijoje, paskui ir toli už jos ribų Rytų Azijoje (Korėja, Japonija, Vietnamas). Δ esmę sudaro santykis tarp teisingo valdovo, kuris rūpinasi kosmo tvarka ir iš kurio eina geros gyvensenos jėga, ir įstatymus gerbti išmokytos liaudies, t. y. santykis tarp senolių ir palikuonių, tėvų ir juos gerbiančių vaikų, mokytojų ir mokinių ir t. t. Šios filosofijos tikslas – Dangaus, Žemės ir žmonių harmonija.

konkretybė (lot. *concrescere* – suaugti, sukibti, sutirštėti), atskiros baigtinės esamybės, susidedančios iš savo pagrindinių apibrėžčių (Aristotelio filosofijoje ir scholastikoje – tai medžiaga ir forma, galimybė ir tikrovė, esmė ir esatis), būties sandara arba jusliškai suvokiamas pavienis objektas, kurį konstituoja, pateikia jo galimybės sąlygos (Kanto filosofijoje – tai stebiniai ir sąvokos). Priešingybė – abstrakcija. Hegelio sistemoje atskirybė, kuri neapimta visuotinio sąryšio, kaip ir visuotinybė, kuri neapibrėžta kaip ypatinga atskirybė, lieka abstrakti. Tikroji esamybė – tai visuma, t. y. konkreti visuotinybė.

konstitucija (lot. *constituere* – pastatyti, įsteigti, nustatyti), sandara, sudėtis, struktūra. Scholastinėje filosofijoje – baigtinės jusliškai suvokiamos (ontinės) esamybės realizavimas būties – medžiagos ir formos – principais (ontologija). Naujųjų laikų sąmonės filosofijoje, ypač transcendentalinėje filosofijoje (Kantas) ir transcendentalinėje fenomenologijoje (Husserlis), Δ reiškia principus, formas, aktus, kuriais sąmonė prieš save ir sau konstruoja savo patyrimo objektus ir tą patyrimą sąlygojančius ↗ *a priori* momentus filosofinėje savęs analizėje. Kantas skiria konstitavimo principus (pvz., sampročio kategorijas) nuo reguliatyvių principų (kurie būtinai mąstomi, bet kaip proto idėjos netaikomi pasaulio reiškiniams).

konstruktyvizmas (lot. *construere* – [pa]statyti, [su]kurti, [su]krauti): 1. L. E. J. Browerio XX a. pradžioje imta plėtoti matematinės logikos kryptis (matematinis intuicionizmas),

pradžią gavusi Kanto teorijoje apie matematinį, kaip apriorinį sintetinį, pažinimą, kuris savo (geometrinius ir aritmetinius) objektus konstruoja grynais laiko ir erdvės stebėjimais. Tuo remdamasi, konstruktyvioji mokslo teorija (P. Lorenzenas, 1974; ↗ *Erlango mokykla*), be kita ko, reikalauja metodinio objektų konstravimo, kaip mokslinio pažinimo visuotinio kriterijaus. Konstruktyvistinis mąstymas atitinka naujaisiais laikais įsitvirtinantį „nustatančiojo" proto mokslinį techninį racionalizmą, atsisakydamas klasikinėje metafizikoje savaime suprantamu laikyto „stebinčiojo proto" (kuris šia prasme dažnai vadinamas realizmo pažiūra). 2. Savo nepaprastumu išsiskiria, pvz., H. Mutaranos (*1928) ir P. Watzlawiko (*1921) plėtojamas radikalusis Δ: tikrovė, kaip reikšmių sąsaja (pasaulis), yra pažini ne tokia, kokia ji yra savaime, o kaip išgyventa, patirta ir pažinta (sukonstruota) mūsų vaizduotėje remiantis fiziologinėmis, psichologinėmis ir socialinėmis kultūrinėmis sąlygomis.

kontingencija (lot. *contingere* – liesti, [pa]taikyti), scholastinėje filosofijoje – esminis (substancialus) kokios nors esamybės baigtinumas, kuris pasireiškia tuo, kad jos, kaip visumos, galėtų ir nebūti; tos esamybės ne-būtinumas (kurį reikia skirti nuo atsitiktinumo ↗ *akcidencijos* reikšme) ir sąlygotumas, kuriuo jis, kaip kūrinys, kartu su savo priežastiniais ryšiais baigtinių priežasčių ir padarinių grandinėje galiausiai nurodo į kažką kita, kas yra besąlygiška ir būtina (↗ *Dievo buvimo įrodymas* remiantis Δ).

konvencionalizmas (lot. *conventio* – susitarimas, sutartis), filosofijos koncepcija, teigianti, kad sąvokų sudarymas, aksiomų pasirinkimas, hipotezių kūrimas ir panašūs dalykai esą tik kalbos ir veiklos bendrijų narių susitarimas, pirmiausia gamtos pažinimo ir valdymo tikslais (↗ *instrumentalizmas*, ↗ *pragmatizmas*).

kosmologija (gr. *kosmos* – puošmena, tvarka, visata), mokslas apie pasaulį, jo sandarą, pagrindą ir tikslą. Ilgą laiką Δ buvo susijusi su pagrindine metafizine būties ir mąstymo tematika, su protu pažįstamu ir jusliškai suvokiamu pasauliu, su dieviškąja ir žmogaus dvasia, tačiau naujausiais laikais Ch. Wolffas pavertė ją savarankiška *metaphysica specialis* filosofijos disciplina (racionalioji teologija, racionalioji psichologija ir racionalioji kosmologija). Kantas šią racionalią Δ kritikavo, stengdamasis parodyti kosmologinių idėjų prieštaringumą (dialektika, antinomijos). Jomis esą galima pagrįsti, pvz., tiek pasaulio erdvinį ribotumą ir pradžią laike, tiek ir priešingus dalykus (beribiškumą ir bepradiškumą). Tos prieštaros galima išvengti tik laikantis transcendentalinio bei kritinio požiūrio, kad pasaulis apskritai yra vien būtina proto sąvoka, bet ne moksliniam ir objektyviai pažįstančiam sampročiui jusliniuose erdvės ir laiko stebiniuose duotas patyrimo objektas. Minėta metafizikos klasifikacija padarė poveikį ne tik Kantui, bet ir vokiečių idealizmui. Plėtojantis gamtos mokslams, empirinė Δ susiformavo kaip savarankiška disciplina, kuri, naudodamasi astrofizikos metodais, tiria visatos atsiradimą. Pasaulio tikrovės visuminės sistemos filosofinius apmatus, atsižvelgdamas į gamtos mokslų plėtotės tendencijas, pateikė N. Whiteheadas.

krikščioniškoji filosofija. Pasak Tomo Akviniečio, natūraliu protu paremto mąstymo (*lumen naturale*) ir antgamtiško iš Dievo malonės gaunamo tikėjimo (*lumen supranaturale*) šaltiniai yra skirtingi, todėl tikėjimo turiniai negali apibrėžti filosofinio mąstymo struktūrų. Taigi formalia metodologine ir pozityvia turinio prasme krikščioniškos filosofijos išties nėra, tačiau ji, ir nepriėmusi krikščioniškųjų premisų, galima tuo požiūriu, kad ji viešai išpažįsta Kristaus apreiškimą ir laiko save suderinama su to apreiškimo turiniu. Δ galima ypač egzistencine prasme: mąstymas, kaip žmogaus gyvenimo išraiška, negali būti pašalintas iš jo praktikos visumos – ir jis, ir jį vienodai per-

smelkia pirmiausia pagrindiniai dorovės principai ir tikėjimo patirtis. Šią vienybę Δ pati padaro savo filosofinės refleksijos tema. Tada turime Δ istorine prasme: mąstymas visuomet susijęs su istorine tradicija ir atsižvelgia į ją. Kadangi krikščionių religija esmingai dalyvavo kuriant bendrus visuomenės kultūrinio gyvenimo pagrindus, tai filosofinis mąstymas, jei nori radikaliai atspindėti pasaulį ir save, turi visą laiką reikšti savo požiūrį, teigiamą ar neigiamą, į krikščionybę ir jos istoriją.

Δ istorija prasideda patristika (ypač Klemensas Aleksandrietis, Origenas, Augustinas), kuri, perėmusi Platono idėjas, iš filosofinio ir teologinio mąstymo mėgino kurti savo statinį. Aiškiai skirdami abu komponentus ir kartu remdamiesi Aristotelio filosofija, tą patį brandžiųjų viduramžių laikais bandė daryti Albertas Didysis, Tomas Akvinietis ir jų sekėjai. Kompromiso tarp krikščionių tikėjimo bei gyvenimo principų ir filosofinio mąstymo siekė, išskyrus kai kurias išimtis (iš dalies – XVII–XVIII a. Švietimas, paskui Marxas, Nietzsche ir kt.), beveik visi žymiausieji Vakarų Europos filosofai; ypač aiškiai tai darė Descartes'as ir Leibnizas, bet neliko nuošalyje ir Kantas bei Hegelis. Greta pagrindinių Augustino ir Tomo Akviniečio patristinės filosofijos krypčių minėtini dar tokie krikščionių mąstytojai, kaip Pascalis, Kierkegaard'as, Newmanas, Marcelis ir Blondelis.

Kringsas Hermannas, vokiečių filosofas, *1913 Achene. Nuo 1958 profesoriavo Miunchene, nuo 1960 Sarbriukene, nuo 1968 vėl Miunchene. Δ mokslinis kelias prasidėjo tvarkos idėjos viduramžių filosofijoje („Ordo", 1939) tyrimais ir ėjo per pagrindinių ontologijos klausimų nagrinėjimą („Ontologijos klausimai ir uždaviniai", 1954) prie baigtinio pažinimo, žinojimo ir būties struktūros analizės („Transcendentalinė logika", 1964), kol pagaliau dėmesys nukrypo į asmeninės, visuomeninės ir filosofinės teologinės laisvės temą („Sistema ir laisvė", 1980).

kriterijus (gr. *kriterion* – vertinimo pagrindas, sprendimo priemonė), skyrimo požymis. Pažinimo teorijoje ir logikoje – pirmiausia sprendinių ir teiginių tiesos ar klaidingumo apibūdinimas. Descartes'ui vaizdinių tiesos tikrumo (t. y. jų atitikimo tikrovei) kriterijai yra aiškumas ir ryškumas (*claritas et distinctio*). Pasak Kanto, neprieštaringumas (sprendžiančiojo pažinimo ir reguliuojančių samprotavimo dėsnių atitikimas) yra neigiamas, taigi formalus tiesos Δ, kurio visiškai pakanka tik analitiniams sprendiniams; empiriniams sintetiniams sprendiniams pateikti materialų (turinio) Δ neįmanoma. Loginio pozityvizmo atstovai (Carnapas, kuris remiasi Wittgensteinu) diskutuoja dėl prasmingų teiginių Δ (empirinis prasmės Δ) ir jų verifikavimo problemos (dar ↗ *falsifikacija*).

kriticizmas, taip Kantas pavadino savo kritinę filosofiją, kuri, atsisakiusi „dogmatizmo" (racionalistinės metafizikos) aklo pasitikėjimo pažintine proto galia, reikalavo iš pradžių ištirti žmogaus baigtinio proto pažinimo sąlygas ir galimybes.

kritinė teorija, M. Horkheimerio kartu su E. Frommu ir H. Marcuse XX a. ketvirtame dešimtmetyje vykdytas, ypač aktyviai dalyvaujant Th. Adorno, industrinės visuomenės tyrimas, aiškinimas ir kritika. Ši ↗ *Frankfurto mokykla* filosofinę refleksiją jungė su empiriniu socialinių reiškinių tyrimu ir atsiribojo tiek nuo metafizinio žinojimo supratimo, kuris istoriškumą paaukoja su laiku nesusietoms tiesoms, tiek ir nuo scientistinės pozityvistinės sampratos, kur mokslas apribojamas gamtos valdymu („vienmatis, instrumentinis protas"), kur istorinis ir socialinis sąlygotumas lieka neįžvelgtas ir, be to, dar eliminuojami gyvenimo prasmės klausimai (↗ *ginčas dėl pozityvizmo*). Δ metodą ėmė iš Marxo, bet rėmėsi ir Freudo konfliktų teorija ir nukreipė savo dėmesį į viešpatavimo, prievartos ir neteisingumo visuomenėje santykius, kuriuose individualus laimės siekis yra užgniau-

žiamas ir išstumiamas. Δ buvo pasišovusi atskleisti prieštaravimus, į kuriuos dialektiškai pateko naujųjų laikų Švietimas, siekęs, viena vertus, išlaisvinti žmogaus gyvenimą, racionaliu būdu, mokslinėmis techninėmis priemonėmis pajungiant gamtą, antra vertus, šis emancipacijos procesas, pats save griaudamas, tampa išvirkščiu ta prasme, kad tas racionalumas savo visuotinių sąvokų ir dėsnių diktatu sunaikina viską, kas yra savita, individualu ir natūralu objektuose, taip pat ir pačiuose subjektuose (Adorno). Toliau plėtodamasi ir visuomenės procesus galiausiai pradėjusi suprasti plačiausia prasme kaip kalbinę komunikaciją (diskursas; J. Habermasas), Δ mėgino atskleisti dabartinės komunikacijos patologijas ir, pateikusi idealių kalbinio bendravimo formų koncepciją, pasiūlyti reguliatyvą plėtoti neprievartinę diskusiją, kuri padėtų sukurti laisvą ir gerą gyvenimą.

kritinis racionalizmas, K. Popperio pradėta, daugiausia K. Alberto ir kitų plėtota mokslo teorijos kryptis. Δ reikia skirti nuo naujųjų laikų ↗ *racionalizmo,* siekiančio formuluoti galutines ir visada galiojančias tiesas, taip pat ir nuo Kanto racionalizmo, kuris, kad ir apribojo mokslinį pažinimą jusliniu patyrimo pasauliu, laikėsi jo būtinumo ir visuotinumo. Δ ginčija galimybę absoliučiai pagrįsti ir empirinius mokslinius teiginius, nes šie visuotiniai teiginiai, kurių visuma sudaro teoriją, nors ir remiasi apibrėžtais atskirais teiginiais (stebėjimo konstatavimais), niekada negali dėl visuomet tik baigtinio kiekio stebėjimų (indukcijos problema) būti galutinai patvirtinti (verifikuoti), o vienu vieninteliu stebėjimu gali būti atmesti (falsifikuoti). Iki tol jie tam tikrą laiką yra geriausiu atveju tik patikimos hipotezės. Verifikacijos principą pakeitus ↗ *falsifikacijos* principu, kaip empirinių prasmingų teiginių (falibilizmas) kriterijumi, Δ atsiskiria ir nuo loginio ↗ *pozityvizmo,* su kuriuo jis sutaria dėl metafizikos teiginių neprasmingumo (kadangi empiriškai jie nepatikrinami) ir dėl su gyvenimo prasme ir verte susijusių klausimų eliminavimo iš mokslinio pažinimo srities (↗ *ginčas dėl pozityvizmo*).

Kroneris Richardas, vokiečių filosofas, *1884 Vroclave, †1974 Mamerne (Turgau kantonas). Nuo 1919 dirbo profesoriumi Freiburge (Breisgau), nuo 1924 Dresdene, nuo 1929 Kylyje, nuo 1934 Frankfurte prie Maino. Priklausė Badeno neokantininkų mokyklai, vėliau nukrypo į Hegelio filosofiją.

Ksenofanas *(Xenophanes),* graikų filosofas ir rapsodas iš Kolofono (Vid. Azija), *apie 578, †apie 483 pr. Kr. Elėjoje (Pietų Italija). Čia įkūrė vad. Elėjos filosofijos mokyklą (↗ *elėjiečiai*). Parmenido mokytojas. Kritikavo liaudies tikėjimą antropomorfiniais dievų vaizdiniais (prieš Homerą ir Hesiodą), skelbė panteistinio pobūdžio monoteizmą.

Ksenofontas *(Xenophon),* graikų rašytojas, *apie 430 pr. Kr. Atėnuose, †apie 354 pr. Kr. Korinte. Kaip Spartos šalininkas, 394 buvo iš Atėnų ištremtas. Parašė nemaža istorijos ir politikos veikalų. Filosofijos veikaluose (ypač „Atsiminimuose apie Sokratą") piešia Sokrato (kuris buvo jo mokytojas) paveikslą, iš esmės priešingą Platono pavaizduotam Sokratui.

Ksenokratas *(Xenokrates)* iš Chalkedono, graikų filosofas, gyvenęs apie 396–314 pr. Kr. Platono mokinys, nuo 339, kaip Speusipo įpėdinis, vadovavo Platono Akademijai Atėnuose. Δ buvo pirmas, kuris filosofiją suskirstė į etiką, fiziką ir logiką. Remdamasis vėlyvuoju Platonu ir pitagorininkais, idėjų teoriją siejo su skaičių spekuliacija ir skaičių mistika.

Kuhnas Thomas Samuelis, JAV mokslo istorikas ir teoretikas, *1922 Cincinatyje (Ohajo valstija), †1996 Kembridže (Masačusetso valstija). Gamtos mokslų istorijos tyrinėjimais mėgino parodyti, kad mokslinis pažinimas

plėtojasi ne tolydžiai, o kriziniais šuoliais kurdamas modelius ir pagrindines sąvokas („paradigmų kaita"); šie tyrimai reikšmingi ir dvasios mokslams.

Külpe Oswaldas, vokiečių filosofas ir psichologas, *1862 Kandavoje (Latvija), †1915 Miunchene. Dirbo profesoriumi Viurcburge, Bonoje, Miunchene. Külpe's suvokimo vaizdinių sąvokinio įprasminimo psichologiniai tyrimai („mąstymo psichologija") siejosi su prielaida apie nuo sąmonės nepriklausomą, bet pačią kaip tokią neatvaizduojamą tikrovę („kritinis realizmas").

kultūra (lot. *colere* – [į]dirbti, auginti; *cultura agri* – žemės dirbimas; jau Ciceronas vartojo sąvoką *cultura animi* – dvasios puoselėjimas [gilinantis į filosofiją]), plačiąja reikšme – būdas, kaip žmogus gamtą daro savo pasauliu, drauge tobulindamas ir savo paties prigimtį (kurdamas savo „antrąją prigimtį"). Herderio veikalai padėjo Δ sąvoką suprasti kaip tautos (tautinės grupės, tautų bendrijos) istoriškai nuolat besiklostančią gyvenseną, įgaunančią savo objektinę išraišką atitinkamuose religijos, meno, politikos, ekonomikos ir kt. kūriniuose ir institucijose, tačiau gyvuojančią tik tol, kol šią objektyvią Δ suvokia, supranta ir saugo (švietimas, papročiai, subjektyvioji Δ) tai kultūrai priklausantys žmonės. Greta daugybės ir įvairių nuo XVIII–XIX a. Δ nagrinėjančių mokslų (Δ istorija, empirinė Δ antropologija, Δ sociologija, pedagogika ir kt.) pirmaisiais XX a. dešimtmečiais susiformavo Δ filosofija, pirmiausia neokantizmo Badeno mokykloje (Windelbandas, Rickertas; savarankiškai – Cassireris) ir kai kuriose gyvenimo filosofijos kryptyse (Littas ir Rothackeris, kurie rėmėsi Dilthey'umi; ištakų yra Nietzsche's ir Spenglerio filosofijoje), taip pat filosofinėje antropologijoje (Gehlenas). ◊ Vokiškai kalbančiuose kraštuose (ne kitur, ypač ne anglų bei amerikiečių įtakos kraštuose) aiškiai skiriamos sąvokos Δ ir civilizacija: pastaroji suprantama vien kaip tikslingų, racionalių, techninių organizacinių esaties įvaldymo būdų ir priemonių visuma. ◊ Kadangi kultūros yra susijusios su kalba, taigi įvairiakalbės, o tai lemia skirtingus mąstymo būdus, skirtingas gyvensenas ir pasaulio sampratas, bet, antra vertus, jos yra ir globališkai susipynusios, todėl kyla kultūrų dialogo uždavinių ir sunkumų (tapatybės išlaikymo, gynimosi nuo eurocentristinių, anglocentristinių ir kt. pretenzijų, ne techninės funkcinės, o gyvenimo ir pasaulio prasmei reikšmingos simbolių kalbos išverčiamumo ir kt. problemos). Dar ↗ *vienybė ir daugybė,* ↗ *pliuralizmas.*

kūnas, būties forma, kuri ↗ *sielos* dėka yra apibrėžta kaip ↗ *gyvybė*, kaip gyva būtybė, pasižyminti tuo, kad mirtis jos Δ paverčia ne vien tiesiog Δ, o lavonu. Žmogaus atveju yra dvejopas santykis: viena vertus, kai sakome, jog žmogus „turi" Δ, suprantame, kad Δ gali atlikti tarpininko tarp žmogaus ir žmogaus, žmogaus ir pasaulio vaidmenį, gali pasidaryti įvairių tyrimų ir veiksmų objektu; antra vertus, kai sakome, jog žmogus „yra" Δ, suprantame, kad tai, kas vyksta kūne ir darosi su juo, vyksta žmoguje ir darosi su juo pačiu. ◊ Platono supratimu, dvasinei sielai Δ atitenka iš išorės (kaip sielos „kalėjimas"). Aristotelis, priešingai, nustato vidinę, substancinę sielos ir Δ vienybę: tai ne dvi atskirtos esamybės – siela yra gyvasčiai konkrečią būtį suteikianti Δ esmės forma (↗ *forma,* ↗ *materija*). Tomas Akvinietis irgi panašiai supranta Δ ir sielos neatskiriamumą žmoguje. Naujaisiais laikais, veikiant Descartes'o pažiūroms, išryškėjo du būdai spręsti arba įveikti Δ ir sielos problemą: dualistiniai (okazionalizmas) ir monistiniai (spiritualizmas, materializmas) mėginimai. Prancūzų filosofijoje (Marcelis, Sartre'as, ypač Merleau-Ponty), veikiamoje Feuerbacho ir Nietzsche's, kurie, priešingai negu dvasios metafizinė filosofija (ypač vokiečių idealizmas), itin akcentavo juslumą ir kūniškumą, ir Husserlio fenomenologijos metodologijos, buvo pabrėžiama

konkreti žmogaus vienybė, kurios nedera versti Δ ir sielos dualizmu. Ir Δ, ir siela tėra tik abstrakcijos, realybę įgyja vien kaip kūno, kuris yra perteikiantis vidurys, momentai.

kūno ir sielos problema, klausimas, koks yra santykis taip žmogaus ↗ *kūno* ir ↗ *sielos,* kurie, viena vertus, laikomi skirtingais, kita vertus, – susijusiais (loginiu, arba sąvokiniu, ir būties, arba realiu, ryšiu). Materialistinės filosofijos kryptys (pvz., jau antikos atomizmas) sielą ir jos procesus laiko ypatinga būties rūšimi, kompleksiška kūniškumo (materijos) ir medžiaginių procesų organizacijos forma, o spiritualistinės (kraštutinės „idealistinės") kryptys kūno reiškinius suvokia kaip vaizdinius sieloje (naujaisiais laikais, pvz., Berkeley) arba kildina juos iš neaiškių ir neryškių vaizdinių (Leibnizas). Platonas (panašiai ir pitagorininkai) skelbė sielą arba „dvasišką protingą dalį" joje esant savarankišką ir amžiną, o kūną – mirtingą; kūnų pasaulis esąs dvasinių idėjų atvaizdas (nors ir netobulas); tuo grindžiama mintis, kad siela įsikūnydama gausina savo galias, kuriomis veikia ir kūnų pasaulį. Aristotelis ir jo sekėjai sielą iš pat pradžių suprato kaip gyvybę suteikiantį principą, kaip materialaus kūno būties formą („gyvybę"); krikščioniškasis aristotelizmas sielai pripažino galimybę būti savarankiška („substancialia" forma) ir nemirtinga, tačiau pats Aristotelis sielą laikė mirštančia kartu su kūnu.

Ypač aktuali Δ pasidarė po to, kai Descartes'as iš principo atskyrė dvi substancijas (dualizmas) – dvasinę sielą (dabar suprantamą kaip absoliučiai nuo kūno atsietą sąmonę) ir savaime sąmonės ir dvasios neturinčią materiją; taigi žmogaus kūnas, kaip ir visas daiktų pasaulis, čia suvokiamas tik kaip mašina (mechanizmas). Okazionalizmas Δ mėgino spręsti darydamas prielaidą, kad Dievas kišasi į sielos ir kūno santykius (Malebranche'as, Geulincxas), o Leibnizas – kad Dievo sukurtame pasaulyje esama iš anksto nustatytos harmonijos. Kantas įsitikinęs, kad į klausimą apie sielos (Aš sąmonės) substancialumą ir šios sąmonės santykį su kūnu teorinis mokslinis pažinimas atsakyti negali. XIX a. psichologinėse (G. Th. Fechneris, W. Wundtas ir kt.) ir gamtamokslinėse teorijose (E. Machas ir kt.) kalbama apie sielos ir kūno procesų ir reiškinių paralelizmą. Analitinė filosofija kritikuoja Δ metafiziką bei psichologizmą ir šią problemą transformuoja į galimybės bei skyrimo sąlygų, sąmonės būsenų bei procesų, taip pat fizinių reiškinių, kalbinio aprašymo prasmės problemą (G. Ryle, „The Concept of Mind", 1949).

L

laikas (gr. *chronos*, lot. *tempus*): 1. Metafizinėje filosofijoje, skirtingai nuo Dievo ↗ *amžinybės* (viršlaikiškos, nekintamos begalinės esmės tobulame tikroviškume turėjimo [Boecijus]), – baigtinių kintamų daiktų būsenų seka. Daiktai per savo esmės realizaciją nuo atsiradimo iki išnykimo įgauna vis naujas ↗ *ateities* išraiškas ir kiekvieną akimirką, vos jas įgiję (↗ *dabartis*), vėl jas aplenkia, palikdami ↗ *praeičiai* (↗ *judėjimas*, ↗ *tapsmas*). Taigi Δ yra (tik) amžinybėje dalyvaujantis reiškinys, iškritimas iš jos arba jos gradacija. Jis yra neapgręžiama, nepakartojama, pradžia ir pabaiga apribota atskirų daiktų kintamų formų tvermė (fizinis Δ). Kaip ir viskas esamybės visumoje (pasaulyje), atskirų daiktų Δ yra įkomponuotas į pasaulio Δ (kosminis Δ). Remiantis Δ, kaip kūniškų daiktų kitimo patyrimu, nuo Platono ir ypač Aristotelio („Δ yra judėjimo pagal anksčiau arba vėliau skaičius [matas]") laikų susidarė į erdvę orientuoto objektyvaus Δ sąvoka, įsivaizduojama kaip Δ taškų virtinė, kurioje kiekviena tikrovės vyksmo akimirkos būsena turi savo vietą. 2. Iš principo šis objektyvus Δ yra neišmatuojamas – kol nežinoma tiksli jo pradžia arba kol jis įsivaizduojamas kaip nei pradžios, nei pabaigos neturinti schema (įsivaizduojamasis Δ). Veikiau laike galima matuoti tik santykines jo atkarpas, pasirenkant bet kuriuos atskaitos taškus. Pasak Leibnizo ir Newtono, šis objektyvus Δ yra absoliučiai realus (kaip ir erdvė). Tačiau Kantas, kad ir pripažindamas Δ „empirinę realybę", skelbia jį esant „transcendentaline idealybe": Δ (kaip ir erdvė) pats savaime yra niekas ir nėra joks daikto savaime būties apibrėžtumas – jis yra pastovi apriorinė subjekto stebėjimo forma (t. y. jo vidinio jutimo forma), kuri juslumo medžiagai suteikia pirminę tvarką ir šitaip duoda galimybę sampročiui konstituoti patyrimo objektus; tai, kas pasirodo laike (ir erdvėje), visuomet juda, tačiau pats Δ, anot Kanto, lieka. 3. Kitaip Δ santykį su žmogaus patiriamu Δ regėjo Augustinas: Δ yra ne tokių ↗ *akimirkų*, kurių kiekviena neturi trukmės, seka, o iškyla kaip dabarties, praeities ir ateities vienybė. Augustino nuomone, tai glūdi žmogaus sielos esmėje: siela savo dvasinėje plėtroje pagauna lakią ateities perėjimo į praeitį akimirką, ir ši suvokiama kaip pastovi dabartis. H. Bergsonas mechanistinei racionalistinei išorinio, matuojamo nuoseklaus Δ sąvokai priešpriešino vidinį ir tikrąjį Δ, grynąjį judėjimą, kuris yra tekėjimas arba trukmė. Husserlis fenomenologijos požiūriu nuo kosminio Δ skyrė vidinio išgyvenimo sąmonės Δ: tai vienalytė visų išgyvenimų (iš)gyvenimo sraute forma, kitaip sakant, tekanti dabartis. Ankstyvasis Heideggeris, priešingai supaprastintai ir išvestinei Δ sąvokai, pirmapradį Δ suvokia kaip būties sampratos horizontą, o ↗ *laikiškumą* – kaip pagrindinę žmogaus egzistencijos struktūrą. Vėlyvajam Heideggeriui pirmapradis Δ iš esmės yra esantis būties supratimo Δ, todėl ir žmogaus Δ samprata turi savo Δ ir atitinkamai kinta kartu su būties istorijos laikais. Šiuolaikinėje filosofijoje pabrėžiamas žmogaus jo laisvėje baigtinumas ir istoriškumas: remdamasis ta laisve, perimdamas tradiciją bei polemizuodamas su ja, žmogus formuoja savo paties ir savo pasaulio ateitį.

laikiškumas, tai, kuo ↗ *laikas* yra duotas kaip laikas ir nulemtas savo vyksmo pobūdžio (esmės). Heideggeris („Būtis ir laikas", 1927) Δ supranta kaip žmogaus egzistencijos santykio su laiku būdą: egzistencija – tai pirmapradis trijų laiko matmenų (dabarties, praeities, ateities) suvienijimas, ėjimas iš ateities į dabartį, kurios galimybes savo ruožtu apibrėžia praeitis (tradicija). Juk egzistencijai svar-

bu savas galėjimas būti: „Δ atsiveria kaip tikrojo rūpesčio prasmė“, o „pirmapradė rūpesčio struktūros vienovė glūdi Δ“. Egzistencija ir kaip gimusi, ir kaip mirtinga (mirties, jos kraštutinės, „nepralenkiamos galimybės“ akivaizdoje) yra baigtinė. Taigi Δ yra neatskiriamai susijęs su žmogaus baigtinumu ir istoriškumu.

laimė, nors ir lauktas, bet mažai tikėtinas, šiaip ar taip, ne vien iš numatymo ir savų pastangų įvykęs palankus įvykis ar susiklosčiusios palankios aplinkybės (turėti laimę), ypač ta žmogaus būsena, kai jaučiama, kad troškimai ir siekiai išsipildė (palaima; ↗ *eudaimonija*, gr. *eudaimonia,* lot. *beatitudo*). Įvairios eudaimonistinės etikos formos skirtingai apibrėžia tai, kas konkrečiai sudaro Δ turinį (turtas, garbė, malonumai, sielos ramybė ir t. t.). Kantas bet kokiam ↗ *eudaimonizmui* priešpriešina savo pareigos etiką, pagal kurią pareigos atlikimas teikia pasitenkinimą, o palaimos, kurios žmogus tiesiogiai siekia ir pats ją kuria, galima tik laukti tikintis, kad ji bus (Dievo) „pridėta“.

laisvė. Yra 4 Δ pakopos. 1. Žmogus pasižymi tuo, kad nesijaučia esąs visai integruotas į gamtą ir jos determinuotas, o turįs tam tikrą Δ (↗ *pasaulis*), tiksliau sakant, privaląs pats spręsti, kas ir koks nori būti, ir tam dalykui susikurti istorines galimybes (↗ *istoriškumas*). Tos Δ neįmanoma išvengti. Atsisakymas spręsti šį uždavinį ir Δ galimybės bei tikrovės ginčijimas irgi yra ↗ *apsisprendimas*. Tik pripažįstant Δ ir ją suprantant galima prasmingai kalbėti apie atsakomybę, sąžinę, pareigą, teisę, kaltę, susitaikymą ir t. t. Laisvė, kuri jau savaime priklauso žmogui (fundamentinė Δ) ir kuri konstituoja žmogų kaip asmenį, gali būti vadinama *asmenine* Δ. Kadangi asmens sampratoje žmogus laikomas ne vien individu, kuris dar santykiauja su kitais individais, bet santykis su kitais asmenimis priklauso žmogaus būčiai, tai asmeninė Δ pati savyje yra komunikacinė, dialoginė Δ su kita Δ. 2. Δ aiškiai prisiimti uždavinį formuoti savo esmę, užuot jos atsisakius, gali būti pavadinta *pozityviąja* Δ, t. y. laisve laisvės atžvilgiu. 3. Iš buvimo laisvu nuo gamtos, kaip uždaros sistemos, ir galėjimo laisvai spręsti apie savo gyvenimo būdą ir prasmę išplaukia *negatyvioji* Δ, kurios esmę sudaro tai, jog žmogus pagrindiniu apsisprendimu apibrėžtame diapazone gali rinktis vieną ar kitą galimybę. 4. Galimybių rinkimasis ar atmetimas (veikimas) visuomet yra susijęs su tuo, kad čia dalyvauja tiek gamtos, tiek ir žmonių tarpusavio santykių, t. y. individo santykio su kitais, duotybės. Todėl Δ visada yra situacijos *apribota* Δ. Neįmanoma įgyvendinti kokių nors ketinimų be atitinkamų („laimingų“) aplinkybių. Šias Δ pakopas, kaip moko gyvenimo patirtis, atitinka apsisprendimo (1), valios (2), pasirinkimo (3) ir veikimo (4) laisvės.

Antika Δ (gr. *eleutheria*) suprato iš esmės kaip polio Δ ir dalyvavimą jo nepriklausomame ir pačiame savyje prasmę turinčiame gyvenime (↗ *autarkija*). Šiuolaikinė Δ samprata, kuri ne vien, bet pirmiausia pabrėžia atskiro žmogaus individualią Δ ir iš šitų pozicijų mėgina pagrįsti laisvą gyvenimą visuomenėje, susiformavo tik naujaisiais laikais iš žmogaus, kaip subjekto, ↗ *autonomijos* siekio. Kantui Δ nėra teoriškai ir moksliškai pažini, tačiau vis dėlto fundamentinė dorovinė praktinė realybė. Vokiečių idealizmas, ypač Hegelis, Δ supranta kaip absoliuto Δ plėtotis iš savęs ir į save. Kierkegaard'o paakinta, XX a. Δ temos labiausiai ėmėsi egzistencinė filosofija. Vienpusišku laikomą subjekto, jo atskirumo ir išskirtumo, akcentavimą, taip pat egzistencinės filosofijos būties, kaip vienišos būties, sampratą stengėsi įveikti dialoginis filosofinis ir personalistinis mąstymas.

Lamettrie Julienas-Offray de, prancūzų filosofas, *1709 Sen Malo, †1751 Berlyne. Radikalaus materializmo ir ateizmo atstovas. Atleistas iš Prancūzijos karo tarnybos (buvo karo gydytojas) ir kiek pagyvenęs Olandijoje, gavo

prieglobstį Prūsijoje ir patyrė Frydricho II prielankumą. Descartes'o mintį apie gyvūnus, kaip automatus (mašinas), pritaikė žmonėms („L'homme machine", 1748).

Landgrebe Ludwigas, vokiečių filosofas, *1902 Vienoje, †1991 Kelne. 1946 pradėjęs profesoriaus karjerą Hamburge, nuo 1947 profesoriavo Kylyje, nuo 1956 Kelne. Husserlio mokinys, patyrė ir stiprų Heideggerio egzistencinės filosofijos poveikį, gilinosi į metafizikos („Fenomenologija ir metafizika", 1949) bei istorijos („Fenomenologija ir istorija", 1968) problemas.

Laplace'o protas, prancūzų matematiko ir astronomo Pierre'o Simono de Laplace'o (1749–1827) vaizdinys, kad kažkoks (pasaulio) protas iš dabartinės pasaulio būsenos duomenų galįs, remdamasis priežastiniu mechanistiniu pasaulio proceso determinuotumu, spręsti apie visas jo praeities ir ateities būsenas.

Laskas Emilis, austrų filosofas, *1862 Vadovice (Austrija), †1915 Berlyne. Iš pradžių priklausęs Badeno neokantizmo mokyklai, paskui mėgino pastarąjį įveikti nauja dvasios metafizikos koncepcija.

Lassonas Georgas, vokiečių filosofas, *1862 Berlyne, †1932 ten pat. Hegelio filosofijos tyrinėjimais prisidėjo prie neohėgelizmo susiformavimo. Hegelio raštų leidėjas (nuo 1907 leido „Pilną raštų rinkinį", nuo 1930 leidimą tęsė J. Hoffmeisteris).

Lavelle'is Louis, prancūzų filosofas, *1883 Sen Marten de Vilrealyje (Perigoras), †1951 Parankėje. Dirbo profesoriumi Paryžiuje (Bergsono sekėjas). Kartu su R. Le Senne'u pagrindė „Philosophie de l'Esprit". Esminė patirtis – tai individo dalyvavimas absoliučiame Dievo akte laisvos saviraiškos, vertybių jautimo, pažįstančios ir dorovinės sąmonės ir kūrybiško visų pagrindinių žmogaus gebėjimų sudvasinimo būdu.

lavinimas ↗ *švietimas*.

Leeuwas Gerardas van der, olandų teologas ir religijos fenomenologas, *1890 Hagoje, †1950 Utrechte. Nuo 1918 profesorius Groningene. Patyrė R. Otto įtaką. Δ veikalas „Religijos fenomenologija" (1933) prisidėjo prie istorinės ir tipologinės religijotyros pagrindimo.

legalumas (lot. *legalis* – teisinis), teisiškumas ir įstatymiškumas. Kanto filosofijoje – išoriškai nustatomas veiksmo atitikimas įstatymui neatsižvelgiant į motyvą. Nuo šio skirtinas veiksmo moralumas (doroviškumas), jei (empiriškai ir objektyviai sunkiai apibūdinamą) veiksmą skatina ne vien atitikimas dorovės dėsniui, bet ir besąlygiška pareiga. Dar ↗ *autonomija*.

Leibnizas Gottfriedas Wilhelmas von, vokiečių filosofas, *1646 Leipcige, †1716 Hanoveryje. Universalus XVII a. protas, savarankiškai, nepriklausomai nuo Newtono, sukūrė diferencialinį ir integralinį skaičiavimą, pirmą kartą nustatė kinetinės energijos, kaip masės ir greičio sandaugos, formulę (mv^2), sukonstravo pirmą naudojimui tinkamą skaičiavimo mašiną, inicijavo mokslų akademijų įkūrimą Berlyne, Vienoje ir Sankt Peterburge. Filosofijoje antikinį ir viduramžių teleologinį mąstymą stengėsi sieti su tiems laikams modernia gamtamoksline mechanistine pasaulėžiūra. Jo filosofija ir tiesiogiai, ir Wolffo toliau apdorota, padarė ryškų poveikį XVIII a. Švietimui ir ypač Kantui bei vokiečių idealizmui.

Δ norėjo išspręsti problemas, kurios kilo dėl Descartes'o dualizmo (↗ *okazionalizmas*), Spinozos visko redukcijos į vieną substanciją, be to, empiristinio grynai racionalaus pažinimo galimybės atmetimo. Esamybė (*res, substantia, subiectum*) įgyja pagrindinę ontologinę paprasto vienabūčio apibrėžtį (monada). Tačiau paprastumas (nedalumas), kurio turinį vis dėlto sudaro įvairovė, yra esminis vaizdinio (percepcija, kaip aktas ir turinys) bruožas, o visa, kas egzistuoja erdvėje ir laike, iškyla

kaip sudėtingi, taigi dalūs dalykai. Δ monadų teorija (aptarta ne viename veikale, bet glaustai išdėstyta „Monadologijoje“, 1714) teigia, kad monados esančios vaizduotės galią turintys metafiziniai jėgos taškai („sielos“; nėra nieko visai negyva), negalintys paveikti vienas kito iš išorės („neturi langų“), bet to ir nereikia, nes kiekviena monada iš savo pačios reikšminės vietos (perspektyvos) įsivaizduoja (reprezentuoja, kaip „gyvas veidrodis“) visą monadų visatą. Monados skiriasi suvokimo (ryškumo ir aiškumo) pakopomis – nuo nesąmoningo, arba neįsisąmoninto, įsivaizdavimo būdo iki tobulo dieviškosios pirminės monados pažinimo. Erdvės ir laiko reiškinius (jusliškai) pažįstame neryškiai ir neaiškiai, tačiau kaip „agregatus“ juos gerai pagrindžia (*bene fundata*) laikini artimesni juos konstituojančių monadų reikšmių santykiai. Jau kuriant visatą kiekvienos monados vaizdinių eiga buvo suderinta su kiekvienos kitos monados vaizdiniais. Šita iš anksto nustatyta harmonija vyrauja ir kaip principinis atitikimas tarp veiksmo priežastimis ir tikslo priežastimis pagrįstų nagrinėjimo būdų, tarp būtinumo tvarkos ir laisvės tvarkos, tarp gamtos karalijos ir malonės, proto bei tikėjimo. Grynosioms (loginėms) proto tiesoms pažinti svarbiausias yra negalimo ↗ *prieštaravimo,* o faktų (istorinėms) tiesoms – pakankamo ↗ *pagrindo* principas, kurį pirmas suformulavo Δ. Dievo pažinime (prote) yra visi galimi monadų pasauliai, Dievo noras pasirenka tą iš jų kaip tikrą, kuris suvienija maksimaliai įmanomą įvairovę: tikrasis pasaulis yra geriausias iš visų galimų. Taip pat ir blogis pagrindžiamas iš gėrio bendrojo sąryšio, kad būtų galima visa apimanti ir hierarchiška jo įvairovė („Essais de théodicée...“, 1710; ↗ *teodicėja*).

Lessingas Gottholdas Ephraimas, vokiečių poetas, kritikas, filosofas, *1729 Kamence, †1781 Braunšveige. Reikšminga vokiečių XVIII a. Švietimo asmenybė. Padėjo pamatus vokiečių klasikai. 1767–1768 Hamburgo nacionalinio teatro dramaturgas, 1770 bibliotekininkas Volfenbiutelyje. Δ religijos ir istorijos filosofija stengėsi peršokti „bjaurų griovį“ tarp moderniosios racionalybės ir religinės tradicijos. Skirdamas „atsitiktines istorijos tiesas“ nuo „būtinų proto tiesų“, apreiškimą ir religinio tikėjimo įvykių istoriją supranta tik kaip pedagoginę didaktinę dievišku laikomo proto priemonę („Žmonių giminės auklėjimas“, 1751 ir kt.). Nuo to laiko ima skelbti religinę toleranciją (žiedo parabolė dramoje „Išmintingasis Natanas“). Istorijos prasmė – artėjimas prie tiesos (ir grožio), kaip dorovinės idėjos ateinančiais laikais, kai istorinės religijos bus įveiktos „naujoje, amžinoje evangelijoje“, pagrįstoje humanizmo dvasia.

Lessingas Theodoras, vokiečių kultūros filosofas ir psichologas, *1872 Hanoveryje, †1933 Marienbade. Dirbo profesoriumi Hanoveryje. Buvo pažįstamas su L. Klagesu. Schopenhauerio ir gyvenimo filosofijos motyvų veikiamas, istoriją suprato kaip dvasios kovą su chaotišku gyvenimu („Istorija kaip prasmės suteikimas beprasmybei“, 1916).

Leukipas *(Leukippos)* Miletietis, graikų filosofas, gyvenęs V a. pr. Kr. Atomistikos pagrindėjas, Demokrito mokytojas.

Levy-Bruhlis Lucienas, prancūzų filosofas ir etnologas, *1857 Paryžiuje, †1939 ten pat. Sorbonos universiteto profesorius. Vienas iš etnosociologijos pagrindėjų. Įvedė „praloginio mąstymo“ sąvoką: tokiame mąstyme, skirtingai nuo priežastinių loginių, galioja mistiniai participacijos santykiai. Šis mąstymo būdas vyrauja vad. pirmykštėse tautose.

Levinas Emmanuelis, prancūzų filosofas, *1906 Kaune, †1995 Paryžiuje. Studijavo Štrasburge, 1927–1928 Freiburge (Breisgau) pas Husserlį ir Heideggerį, po karo rengė žydų religijos mokytojus, nuo 1964 profesorius Puatjė, nuo 1967 Paryžiuje. Mėgino Vakarų

Europos metafizikai, kaip tapatumo filosofijai, ypač jos naujųjų laikų subjektyvaus mąstymo pavidalu, – jos neneigdamas – atverti duris į pradinę (bet pamirštą) etinės pareigos patirties dimensiją per nepasiekiamą „kitą“. Subjektas, kaip kūniška sąmonė (savo spontaniškumu ir aktyvumu), dirbdamas, pažindamas ir patirdamas malonumą akumuliuoja visos esamybės būtį, tačiau drauge jis tiek pat atiduoda save visybei būties, jos objektyvių sistemų ir struktūrų (gamtoje ir visuomenėje), kurių grynu (lydimuoju) ženklu pasidaro. Abu judesiai identifikuodamiesi kondensuojasi į vieną patybę, iš esmės uždarą ir sau būtiną visumą, kuri apima visas skirtybes ir pakerta individo laisvę. Tačiau susidūrimas su kitu žmogumi (jo „veidas“) įsiveržia į šitą (po Parmenido tapusį savaime suprantamu) uždarumą ir jį atveria, apnuogina juslumą, kaip pažeidžiamumą, mirtingumą, „pasyvumą“, ir kviečia žmogų begalinėn atsakomybėn už pažeidžiamą ir mirtingą „kitą“. Subjektyvybė įgyja pakitusią prasmę – pavadavimo (*substitution*) prasmę, kai subjektas (*sujet*) etiškai paliekamas sau pačiam, nes išlaisvinamas jis yra tuo, kad pajungiamas (*sujétion*) kitiems be prievartos. Taigi Δ sistemoje „subjektas iš būties ženklo virsta ženklu, kuris duodamas kitam“ (L. Wenzleris). Metafizinis mąstymas ryžtingai įstatomas į tolyn nueinantį nepabaigiamą kelią. Δ veikalai, išsiskiriantys filosofiniu etiniu radikalumu ir aukštu teoriniu XX a. lygmeniu aptariantys metafizikos tradicijos problemas, vis labiau vertinami.

Lévi-Straussas Claude'as, prancūzų etnologas, *1908 Briuselyje. Dirbo mokomąjį darbą Brazilijoje, Niujorke, nuo 1950 – Paryžiuje. Žymus prancūzų ↗ *struktūralizmo* atstovas. Naudojosi lingvistiniu (F. de Saussure'o) kalbos analizės metodu.

liberalizmas (lot. *liber* – laisvas), Prancūzijos revoliucijos laikais atsiradusi politinė sąvoka; plačiąja reikšme – visi nuo XVIII a. iškylantys dvasiniai, politiniai ir ekonominiai siekiai, susiję su atskiros asmenybės išsivadavimu iš paveldėtos valstybinės politinės ir bažnytinės religinės priklausomybės. Remdamasis prancūzų ir anglų Švietimu, paskui ypač Kantu, Δ visuomeniniu teoriniu požiūriu išplėtojo pasaulio ir žmogaus koncepciją, pagrįstą pasitikėjimu žmogaus proto galia ir visuomenės santvarkoje įgyvendinama atskirų interesų lygybe (Hobbesas, Locke'as, Rousseau, A. Smithas, J. S. Millis). Protas ir moralinės atsakomybės sąmonė, veikiant žmonėms drauge, turi sudaryti sąlygas naujai dvasinio, politinio ir ekonominio gyvenimo formai – kiekvienam individui turi būti pripažįstama visiška laisvė, kurią riboja tik kito individo laisvė. Tuo, kad pripažįstama kitų laisvė ir visus apimančios visuomenės tvarkos būtinumas, Δ skiriasi nuo individualizmo, kuris liberalizmui visada yra vidinis pavojus. Akivaizdi Δ priešingybė yra socializmas, itin pabrėžiantis visuomeninę individų integraciją ir organizacinį pradą: šios doktrinos pamatą sudaro kolektyvizmo tendencija.

liberum arbitrium (lot. laisvas pasirinkimas), jau nuo vėlyvosios antikos ir viduramžių (Augustinas, Anzelmas Kenterberietis) įvairiai traktuojama ir naujaisiais laikais (Erazmas Roterdamietis, Liuteris) diskutuojama pasirinkimo laisvės problema. ↗ *Laisvė*.

Lichtenbergas Georgas Christophas, *1742 Oberramštate netoli Darmštato, †1799 Getingene. Vokiečių fizikas, filosofinės pakraipos rašytojas, išmoningas eseistas ir aforizmų kūrėjas. Negailestingas pietizmo ir perdėto jausmingumo (būdingų tam metui tendencijų) kritikas.

lygybė: 1) skirtingų dalykų vienodumas bendrojoje esmėje (esmės Δ; ↗ *tapatybė*), 2) valstybės, teisės bei socialinėje filosofijoje – lygi individų padėtis politinėje ir visuomeninėje struktūroje. Lygybės reikalavimas remiasi „bendrąja žmogaus prigimtimi“ (↗ *prigimtinė*

teisė), lemiančia, kad visi privalo vykdyti tas pačias dorovės pareigas, bet kartu turi ir pirmykštes teises (teologijos požiūriu – yra „lygūs prieš Dievą" kaip jo kūriniai). Kadangi visuomenės gyvenime žmonės iš tikrųjų yra nelygūs, tai nelygybės atsiradimą būtina aiškinti. Rousseau ją kildina iš kultūros raidos. Pagrindinis jos šaltinis yra paveldėto ir įgyto turto skirtumai. Realizuoti absoliučią Δ neįmanoma ir dėl nevienodų įgimtų kiekvieno žmogaus gebėjimų. Tačiau kai kurie Δ principai, tokie kaip Δ prieš įstatymą, lygi balsavimo teisė ir kt., nuo Prancūzijos revoliucijos (Visuotinių žmogaus teisių deklaracija, 1789) laikų kaip pagrindinės teisės buvo įtraukti į šiuolaikines konstitucijas; šitos teisės siejamos su kiekvieno individo lygių šansų ir vienodo visų žmonių vertingumo idėjomis.

lingvistika ↗ *kalbotyra*.

Lippsas Theodoras, vokiečių filosofas, *1851 Valhaldene (Pfalcas), †1914 Miunchene. Profesoriavo Bonoje, Vroclave, nuo 1894 Miunchene. Filosofinę logiką, estetiką ir etiką grindė introspekcine psichologija (mokslu, paremtu vidiniu, o ne išoriniu gamtamoksliniu patyrimu). Vartojo „įsijautimo" sąvoką, kuri reiškia galimybę kartu patirti arba pakartoti svetimus išgyvenimus.

Littas Theodoras, vokiečių filosofas ir pedagogas, *1880 Diuseldorfe, †1962 Bonoje. Dirbo profesoriumi Leipcige, nuo 1947 Bonoje. Jo etikos, dvasios ir kultūros istorijos veikalų šaknys glūdi Dilthey'aus hermeneutikoje ir Hegelio dialektinėje fenomenologijoje.

Locke'as Johnas, anglų filosofas, *1632 Ringtone netoli Bristolio, †1704 Otse. Pagrindinis Anglijos Švietimo epochos ↗ *empirizmo* atstovas. Atmetė Descartes'o įgimtų idėjų teoriją (žmogaus siela, dvasia arba sąmonė, iš pradžių yra *tabula rasa* – švari lenta). „Nihil est in intellectu, quod non ante fuerit in sensu" („Nieko nėra prote, ko prieš tai nėra buvę juslėse"). Visi vaizdiniai kyla iš patyrimo – iš išorės įgyjamų suvokimų (*sensation*) ir į juos nukreiptos savivokos (*reflexion*). Pažinimas vyksta protui sudarant idėjų kompleksus. Δ, iš esmės remdamasis Descartes'u, skiria pirmines (objektyvias), pačių objektų turimas juslines kokybes, ir antrines (subjektyvias), kurios išryškėja tik objektus suvokiant („Žmogaus proto apybraiža", 1680–1690). Veikaluose, parašytuose anksčiau nei tie, kuriuose nagrinėjami empiristinės pažinimo teorijos dalykai, jis pateikia eudaimonizmo etiką ir individualistinę liberalios valstybės teoriją. Skirtingai nuo Hobbeso, Δ žmonių „prigimtinei būklei" priskiria prigimtinės teisės santvarką. Jo visuomenės sutarties ir valdžių padalijimo (parlamentas – įstatymų leidėjas, monarchas – vykdytojas, trečia valdžia – teismas) idėjas išplėtojo ir perteikė (Europos) žemynui Montesquieu. Δ filosofija padarė didelę įtaką pirmiausia Hume'ui, taip pat Leibnizui ir Kantui.

logas (gr. *logos* – kalbėjimas, žodis, protas, aiškinimas, teigimas), antikinėje filosofijoje žodis *logos* (kurio reikšmė susijusi su kalba ir mąstymu) jau anksti tapo sąvoka. Herakleitui Δ yra sakmė apie pasaulio sandarą, visuotines jo apibrėžtis, o ypač pati juslinė tvarka (pasaulio protas), kur yra sutelkta viskas, kas vyksta. Panašiai, nepaisant skirtumų, Δ supranta ir Parmenidas: mąstymas (taigi ir apgalvotas kalbėjimas) ir buvimas reiškia tą pat. Gerokai Δ reikšmę susiaurina Platonas ir Aristotelis: Aristotelio logikos susiformavimas rodo, kad tai pagrindžiamasis pažinimas ir sprendiniai. Tačiau ir čia logiškumas lieka susietas su idealia būties tvarka arba esamybės, kaip tokios, būties būdais, kaip jie pasireiškia proto (*nous*) veikloje. Supratimo ↗ *visuotinybė* yra kartu ir būties visuotinybė. Nors stoikams, kurie iš dalies vėl rėmėsi Herakleitu, Δ irgi yra žmogaus teisingo mąstymo ir veiklos Δ (apie tai kalba logika, kuriai priskiriama retorika, ir etika), tačiau ji yra dieviškojo kosmo Δ dalis. Paga-

liau Plotinui Δ yra išsiliejimas iš Dievo proto (*nous*) į pasaulio sielą: taip kosminiame vienume formuojasi ir tvarkosi daugis. Vėlesnėje istorijoje Δ reikšmė keitėsi kartu su intelekto, racionalumo, dvasios, sąmonės, proto, sampročio žodžių ir sąvokų turiniu. Naujųjų laikų sąlygomis mąstymą apie Δ atnaujino vokiečių idealizmas, ypač Hegelis (tai absoliuti dvasia – pasaulyje pasirodantis ir jame viešpataujantis protas).

logicizmas (lot. *logicus* – logiškas, loginis), logiškumo (mąstančios ir pažįstančios sąmonės) savarankiškumo pabrėžimas psichologinės, biologinės, apskritai natūralistinės redukcijos atžvilgiu. Plačiąja reikšme, priešingai, – beatodairiškas visos ikimintinės ir nemintinės tikrovės aiškinimas racionalia sąvokine struktūra.

logika (gr. *logos* – kalbėjimas, žodis, protas, aiškinimas, teigimas), mokslas apie mąstymą, suprantamą ne kaip psichinį procesą, o kaip apriorinių formų sąryšio ir minties turinių dėsningumą, į kurį turi orientuotis teisingas mąstymas. Skiriama:

1. Klasikinė formalioji Δ, pagrįsta Aristotelio ir skirstoma į elementariąją teoriją (sąvokų, sprendinių, samprotavimų formos [silogistika]) ir metodų teoriją (ypač įrodymų būdai moksle). Šią Δ plėtojo stoikai (Chrisipas Solojietis) ir scholastika (Abelaras, Okamas). Naujaisiais laikais dedukcinė Δ buvo papildyta indukcine (J. S. Millis; ↗ *indukcija*). Formalioji Δ nėra aiškiai nukreipta į tai, ar ir kaip mintis atitinka tai, kas yra (esamybę, objektą), tačiau pirminiu aristotelišku supratimu (kaip „organonas") ji yra neatskiriama nuo ontologijos (mąstymo tvarkos ir būties tvarkos tapatybė). Šia tradicine reikšme mąstymo Δ yra kartu ir paties mąstomo dalyko Δ. Kai šis tapatybės santykis pasidaro abejotinas, atsiranda materialioji Δ.

2. Materialioji, arba realioji, Δ yra ne tik taisyklingo, bet ir esamybę arba objektą atitinkančio („tikro") mąstymo teorija. Tad ši Δ labai glaudžiai susijusi su pažinimo kritikos klausimais. Kantas objektų pažinimo apriorinės kilmės, ribų ir objektyvaus galiojimo tyrimą vadina transcendentaline Δ, o tą dalį, kuri apsaugo nuo išėjimo už ribų, tiesos Δ (skirtingai nuo tos dalies, kuri atskleidžia mąstymo prieštaringumą [dialektiką], jeigu jis išeina už šių ribų ir mano galįs moksliškai pažinti neobjektiškai duotus dalykus – tai, kas yra visuma, beribiška, besąlygiška [regimybės Δ]). Formalioji ir materialioji Δ mąstymą supranta kaip baigtinės esamybės (arba objekto) mąstymą arba pažinimą ↗ *sampročiu*. O baigtinių dalykų begalinę ir besąlygišką visumą metafizinės tradicijos požiūriu tiria ↗ *protas*.

3. Metafizinė Δ, kaip būties apskritai ir jos absoliučios kilmės (baigtinybę transcenduojančio) mąstančio pažinimo teorija, tiria sampročio ir proto dėsningumus; antikoje ir viduramžiais tai buvo daroma analogijos būdu („Dievas yra tiesa"), Hegelio filosofijoje – dialektikos būdu („tik visuma yra tiesa"), o Jasperso sistemoje – į transcendenciją dūžtančiu mąstymu, kurį metafizinė Δ tik šifrais gali aiškinti, bet ją atitinka kaip tik tuo, kaip mąstymas savo filosofinę Δ mėgina parodyti kaip tiesos Δ.

4. Šiuolaikinė formalioji (formalizuotoji, simbolinė, matematinė) Δ, anksčiau dar vadinta logistika, pradėta Leibnizo, pagrįsta G. Boole'o (1815–1864), plėtota G. Frege's (1848–1925), C. S. Peirce'o (1839–1914), J. Łukasiewicziaus (1878–1956), E. L. Posto (kurie neprikausomai vienas nuo kito sukūrė daugiareikšmę Δ, operuojančią daugiau nei dviem klasikiniais tiesos kriterijais – teisinga ir klaidinga) ir kt., patikslino ir išplėtė klasikinę Δ, loginių santykių ir jų reliatų vaizdavimui naudodama panašius kaip matematikoje simbolius, o išvadoms gauti atlikdama panašias į matematinius skaičiavimus operacijas. Šiuolaikinė Δ pritaikoma atliekant fundamentinius matematinius tyrimus, tikrinant mokslinius įrodymus, analizuojant kalbą, konstruojant skaičiavimo ir valdymo įrengi-

nius, informacijos teorijoje ir t. t. Daugiau nei klasikinė Δ anais laikais, ši Δ yra šiuolaikinį mokslinį, techninį ir industrinį pasaulį atitinkantis „organonas".

loginis pozityvizmas ↗ *pozityvizmas*.

logistika ↗ *logika*.

logocentrizmas (gr. *logos* – kalbėjimas, žodis, protas, aiškinimas, teigimas + *kentron* – centras; ↗ *logas*), L. Klagesas kaip logocentristinę ir herakleitišką kritikuoja mokslinę racionalią, objektyvuojančią ir gyvenimą skurdinančią dvasios laikyseną tikrovės atžvilgiu, skirdamas ją nuo biocentristinės, arba prometėjiškosios, metafizinės ir gyvenimui artimos pozicijos. Visai kita prasme J. Derrida kritikuoja Δ kaip Vakarų Europos filosofijoje vyraujantį pirmenybės teikimą gyvam žodžiui. Šis Δ pasiduodąs iliuzijai, kad kalbos ženklai esą tiesiogiai artimi pačiam dalykui ir juose glūdi dalyką atitinkanti reikšmė, o rašytinėje kalboje, priešingai, kiekvienas ženklas visada yra tik nuoroda į kitus ženklus (kiekvienas tekstas – nuoroda į kitus tekstus) ir t. t.

Lotze Rudolfas Hermannas, vokiečių filosofas, *1817 Baucene, †1881 Berlyne. Profesoriavo Getingene ir Berlyne. Patyrė Leibnizo įtaką. Vokiečių idealizmą stengėsi sieti su tiksliaisiais gamtos mokslais. Buvo vienas iš šiuolaikinės vertybių filosofijos pradininkų. Svarbi yra jo mintis, kad daiktų būtį (ir įvykių vyksmą) reikia skirti nuo vertybių galiojimo ir prasmės turinio.

Löwithas Karlas, vokiečių filosofas, *1897 Miunchene, †1973 Heidelberge. Nuo 1952 Heidelbergo universiteto profesorius. Klausė Husserlio ir Heideggerio paskaitų. Istorijos filosofiją aiškino kaip sekuliarizuotą istorijos, galiausiai žydų ir krikščionių tikėjimo išganymu teologiją („Pasaulio istorija ir išganymo istorija", angl. 1949, vok. 1953), ir šitame istorijos mąstyme įžvelgė kosminės laiko patirties ir natūralaus sąryšio netektį.

Lulijus Raimundas (Ramónas Lullas), katalonų filosofas ir teologas, *apie 1232 Palma de Maljorkoje, †1315 ar 1316 (grįždamas iš Tuniso). Saracėnų misionierius. Nesutaikomas averoizmo, ypač koncepcijos apie dvejopą tiesą, priešininkas. Prie jo dvasinės polemikos su islamu prisidėjo ir jo kombinatorinė logika (*ars generalis* [*magna*]). Ji rėmėsi keliomis pagrindinėmis sąvokomis ir sąvokų santykius bei sąryšius vaizdavo matematiniais ženklais. Mintimi, kad sąvokas ir sprendinius galima užrašyti ženklais, vėliau pasinaudojo Leibnizas.

M

Machas Ernstas, austrų fizikas ir filosofas, *1838 Ture (Moravija), †1916 Hare netoli Miuncheno. Dirbo profesoriumi Grace, Prahoje, Vienoje. Greta Avenariaus – pagrindinis ↗ *empiriokriticizmo* atstovas. Mokslai aprašo tik dėsningas reiškinių sąsajas (funkcinio „pojūčių" santykio prasme). Filosofijos uždavinys yra tas sąsajas sujungti.

Machiavelli Niccolò, italų mąstytojas ir valstybės teoretikas, *1469 Florencijoje, †1527 ten pat. Pagrindiniuose veikaluose „Il principe" (1532; „Kunigaikštis") ir „Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio" (1531; „Svarstymai apie pirmą Tito Livijaus dekadą") pirmą kartą plėtojama valstybės teorija, numatanti, kad valstybei kurti ir išlaikyti leidžiama naudoti jėgą nepaisant moralės ir teisės normų, o religija esanti tik liaudies valdymo priemonė, nes žmonės iš prigimties yra neprotingi ir piktavaliai; istorija nerodo pažangos, ji tėra vien nuolatinė kaita. Nors Δ reikalauja „virtù" (stiprios valios ir išminties), bet kartu neatmeta ir senovės romėnų dorybių bei idealų. Jo teorija apie valstybės valdžios ir žmogaus gyvenimo prasmę yra dviprasmiška ir ginčijama. Neabejojama, kad ji prisidėjo prie valstybinio absoliutizmo susidarymo.

Maimonidas Mozė *(Maimonides Moses, Mose ben Maimon)*, žydų filosofas ir teologas, *1135 Kordoboje, †1204 Fostate (Senasis Kairas). Dvasinis žydų vadovas Egipte. Sultono Saladino asmeninis gydytojas. Remdamasis Aristotelio filosofijos arabiškąja islamiškąja interpretacija, mėgino judaizmą susisteminti ir racionalizuoti, drauge atskleisti absoliučią Dievo transcendenciją ir parodyti, kad apreiškimas peržengia proto ribą. Δ padarė didelį poveikį ir krikščioniškajai scholastikai (Tomas Akvinietis).

Maine de Biranas (kitaip Gauthier) François Pierre'as, prancūzų filosofas, *1766 Beržerake, †1824 Paryžiuje. Iš pradžių – ateistas ir sensualistas, vėliau – metafizikas spiritualistas. Patyręs Fichte's įtaką, dvasios valią (veiklųjį Aš) ir tai, kas kaip kita geba judėti ir priešintis (Non-Moi; kūnas ir gamtos daiktai), laiko pirminiu sąmonės faktu: *„volo, ergo sum"* („noriu, taigi esu").

majeutika (gr. *maieutikē technē* – pribuvėjos menas), taip Sokratas vadino savo metodą: sumaniai uždavinėjant partneriui klausimus, sudaryti sąlygas rastis žinojimui, kuris jau glūdi pašnekovo sielos gelmėse. Dar Platono ↗ *anamnezė;* ↗ *ironija.*

Malebranche'as Nicolas de, prancūzų filosofas, *1638 Paryžiuje, †1713 ten pat. Oratorionas. Mėgindamas suderinti dekartizmą (kartezianizmą) ir augustinizmą, tapo pagrindiniu vėliau pavadinto ↗ *okazionalizmo* (greta A. Geulincxo) ir ↗ *ontologizmo* atstovu. Sielos ir kūno procesai sąveikauja ne tiesiogiai veikdami vienas kitą, o kas akimirką įsikišant Dievui (vienintelei priežasčiai). Pažinti – reiškia išvysti visas tikrovės idėjas Dieve.

malonumas, vienas pagrindinių jausmų, ypač tų, kurie artimai susiję su jusliniais kūno pojūčiais ir yra išgyvenami kaip potraukių patenkinimas (pasitenkinimas), tačiau į Δ sąvoką įeina ir vad. dvasiniai jausmai (pvz., ↗ *laimės jausmas*). Bendriausia priešprieša – nemalonumas. Įvairios hedonizmo rūšys Δ laiko pačiu svarbiausiu veiklos stimulu, o eudaimonizmas – laimės siekiu. Δ laipsnis tampa dorovinio vertinimo matu. Iš principo su tuo

nesutinka rigoristinė Kanto pareigos etika. S. Freudas nesąmoningai sielos gyvenimą apibrėžiančiam Δ principui priešpriešina sąmoningą realybės principą. H. Marcuse kritikuoja industrinėje visuomenėje viešpataujantį realybės principą, kaip veiklos principą dėl Δ principo.

manicheizmas, perso Mani (III a. po Kr.) idėjomis paremta Rytų kraštų religija, kurioje ypač ryškus kraštutinis gnostinis (↗ *gnosis*) dualizmas ir kuri IV a. sudarė rimtą pavojų krikščionybei. Augustinas jaunystėje ilgus metus buvo Δ šalininkas.

Mannheimas Karlas, vokiečių filosofas ir sociologas, *1893 Budapešte, †1947 Londone. Vienas iš žinojimo sociologijos kūrėjų. Nuo 1930 profesorius Frankfurte prie Maino, 1933 emigravo į Didžiąją Britaniją. Stengėsi pagrįsti visuotinę („totalinę"), ne vien ideologiniam priešininkui taikomą, ideologijos sąvoką. Visuomenės raida vyksta konfrontuojant esamai ideologijai su (siekiančia dabartinę realybę pakeisti) utopija.

Marburgo mokykla, H. Coheno ir P. Natorpo ↗ *neokantizmo* kryptis. Remdamasi Kanto transcendentaline dedukcija, ji siekė ištirti logines gamtos mokslų ir matematikos sąlygas. Vėlesni svarbiausi jos atstovai: E. Cassireris, K. Vorländeris, A. Liebertas ir ankstyvasis N. Hartmannas.

Marcelis Gabrielis, prancūzų filosofas ir dramaturgas, *1889 Paryžiuje, †1973 ten pat. Pagrindinis krikščioniškojo egzistencializmo atstovas. Priešingai negu idealizmas, kuris yra abstrakti sąmonės filosofija, nes pamiršta būtį, Δ „konkrečioji ontologija" angažuojasi remtis žmonių esmine patirtimi, reikalaujančia būties kaip pirmesnės už bet kokią subjektyvią apraišką. Todėl būtis negali pasidaryti pažinimo teorijos problema kaip daiktai ir jų sąryšiai (kurie priklauso „turėjimo" sričiai). Tatai yra veikiau „ontologinė paslaptis". Tik refleksijoje, kaip visko, kas priklauso pavienių žmonių, visuomenės ir pasaulio tikrovei, „surinkimo" patyrime, atkuriama pirminė „Aš esu" visybė.

Marcuse Herbertas, vokiečių kilmės JAV filosofas, *1898 Berlyne, †1979 Starnberge. Studijavo pas Husserlį ir Heideggerį Freiburge (Breisgau). 1932 pradėjo dirbti Frankfurto socialinių tyrimų institute. Nuo 1933 gyvendamas emigracijoje JAV, prisidėjo prie ↗ *Frankfurto mokyklos* susiformavimo. Ypač nuo XX a. šeštojo dešimtmečio ėmė šios mokyklos ↗ *kritinę teoriją* sieti su S. Freudo teorija apie instinktų struktūrą ir siekė atskleisti kapitalistinės industrinės visuomenės „represyvią toleranciją", tos visuomenės techninį ir vartotojišką funkcionalizmą.

Maréchalis Josephas, belgų filosofas, *1878 Šarlerua, †1944 Levene. Jėzuitas. Remdamasis kai kuriais transcendentalinės filosofijos, ypač Kanto, teiginiais, mėgino atnaujinti Tomo Akviniečio filosofiją ir suteikti jai šiuolaikinę formą.

Maritainas Jaques'as, prancūzų filosofas, *1882 Paryžiuje, †1973 Tulūzoje. Nuo 1914 profesorius Paryžiuje, 1939 emigravo, nuo 1948 dirbo profesoriumi Prinstone (JAV). Bergsono ir Drieschо mokinys, tačiau paskui tapo žymiu neotomizmo ir apskritai katalikų atsinaujinimo judėjimo Prancūzijoje atstovu. Kovotojas už krikščionišką, komunikatyvią asmenybę (vietoj uždaros individualybės) pabrėžiantį humanizmą.

Markas Aurelijus *(Marcus Aurelius Antoninus),* Romos imperatorius, *121 Romoje, †180 ten pat. Kaip filosofas, patyręs Epikteto įtaką, – svarbiausias vėlyvojo stoicizmo atstovas. Δ aforistinė knyga „Sau pačiam" yra paskutinis reikšmingas šios filosofijos krypties paliudijimas.

marksizmas, bendras K. Marxo teorijos ir jos plėtojimo, papildymų, perdirbinėjimų, politinio įgyvendinimo pavadinimas. Δ diferenciacija, ypač jo nacionalinės skirtybės, rodo paties Marxo teorijos adekvataus aiškinimo sunkumus. Nepasitvirtino Δ prognozė, kad proletariatas revoliuciniu aktu tapsiąs istorijos subjektu. Komunistinės revoliucijos buvo išsimokslinusių revoliucionierių profesionalų reikalas, jos įvyko ne išsivysčiusiose pramoninėse valstybėse, o feodalinę struktūrą išlaikiusiose daugiausia agrarinėse šalyse arba komunizmas buvo plečiamas ne revoliucijos būdu: tai veikiau buvo karinis politinis Antrojo pasaulinio karo padarinys. Šis faktas ir kiti dalykai (tai, kad paseno „Kapitalo“ teikiamos ūkio teoremos, Marxo religijų kritikos užmojai ir rezultatai, Hegelio valstybės ir visuomenės priešprieša, kurią Marxas panaudojo kaip neigiamą apibūdinimą, ir kt.) paaiškina Δ įvairovę, be to, jis, kaip pats teigia, turi kisti kartu su visuomenės gyvenimo praktika, o kai atitinkamų kategorijų dar nėra, lieka daug erdvės teoriniams aiškinimams, jei tik šie nevirtę dogminiais postulatais (ortodoksinis Δ). Įvairiai remiantis Marxu, iš dalies įtraukiant kitas filosofines ir mokslines pažiūras, vyko Δ diskusija Vokietijoje (Adorno, Horkheimeris ir kt.; Frankfurto mokykla), Prancūzijoje (J. Hyppolite'as, A. Kojève'as, L. Goldmannas, R. Garaudy, H. Lefèbre'as; L. Althusseris; Sartre'as; Merleau-Ponty), Italijoje (A. Gramsci ir kt.), Jugoslavijoje (G. Petrovici ir kt.; Zagrebe įsikūrusi grupė „Praktika“), Lenkijoje (L. Kołakowskis ir kt.), pirmaisiais XX a. dešimtmečiais Austrijoje (M. Adleris ir kt., „austriškasis Δ“).

Marxas Karlas Heinrichas, vokiečių filosofas ir revoliucinis veikėjas, *1818 Triere, †1883 Londone. Δ tikslas buvo filosofiją ir jos turimas kritines tiesos pretenzijas trūkumų kupinai tikrovei „įgyvendinti“ revoliucija (ne vien reformomis), pakeisti realius žmonių visuomeninius santykius (ir jų santykius su gamta). Apgynęs daktaro disertaciją Berlyne (1841, apie Demokritą ir Epikūrą), dirbo žurnalistu Kelne, 1843–1845 – Paryžiuje, kur parašė daugelį jaunystės laikotarpio filosofijos darbų (tarp jų „Ekonominius ir filosofinius 1844 metų rankraščius“, 1844, išl. 1932). Už dalyvavimą 1848–1849 revoliucijoje buvo iš Vokietijos ištremtas, apsigyveno Londone. F. Engelso finansiškai remiamas, atsidavė politinės ekonomijos studijoms, kurių rezultatas buvo pagrindinis jo veikalas „Kapitalas“ (I t. 1867, II–III t. išleido F. Engelsas, 1885–1894), ir dalyvavo kaip politinis vadovas kuriant komunistinį, apskritai socialistinį, judėjimą.

Iš pradžių Δ priklausė jauniesiems hėgelininkams. Jau tada, veikiamas Feuerbacho, priešingai negu būties, kaip dvasios, metafizika (idealizmas, ypač Hegelio), manė, kad žmogaus esmę sudaro save suvokiantis socialinis komunikatyvus juslumas, kūniškumas. Tačiau, pasirėmęs Hegelio darbo (dvasios) sąvoka ir prieštaraudamas Feuerbacho suvokiančio ir dialoginę gebą turinčio juslumo pabrėžimui, suteikė fundamentinę reikšmę fiziniam kolektyviniam darbui, kaip visuomeniškai organizuotam būdui gamtai keisti, o tai yra tas pat, kas medžiaginių gėrybių gamyba dvasinėms ir fizinėms žmonių reikmėms tenkinti. Prie tų reikmių priklauso ir pats darbas – žmogaus savęs gamyba, kaip laisva jo individualios ir socialinės esmės plėtotė. Tačiau įvykus darbo pasidalijimui, atsiradus privatinei nuosavybei ir visuomenei suskilus į klases, prasidėjo žmonių atitrūkimas nuo savo esmės, nuo savęs ir kitų, nuo gamtos, t. y. susvetimėjimo procesas. Kiekvienas tikrovės dalykas netenka tikrosios vertės ir galiausiai virsta abstrakčia preke, pinigais, pasidaro perkamu objektu. Visuotinės istorijos raida vyksta pagal iš Hegelio perimtą ir gamtos bei visuomenės plėtotei pritaikytą ↗ *dialektiką* (dialektinis ir istorinis ↗ *materializmas*). Tokia istorijos raida objektyviai kuria turtą, o subjektyviai – skurdą. Viršūnė pasiekiama kapitalistinėje pramoninėje visuomenėje. Tada ateina lūžis: įvyksta revo-

liucija, įvedama proletariato diktatūra, ir tai turi sudaryti sąlygas nykti visuomenę reglamentuojančioms institucijoms (ypač valstybei, religijai), visuomenei laisvai plėtotis ir pagaliau žmonėms susitaikyti vienas su kitu ir su gamta. ◊ Nepaisant neteisingų vertinimų, prognozavimo klaidų, neišspręstų vidinių teorinių problemų (ypač sąsajos tarp būtino istorinės raidos dėsningumo ir laisvės istorijoje) bei istorinių padarinių ten, kur pagrindinės Δ idėjos buvo įgyvendintos sukuriant atitinkamą politinę valdžią, Δ filosofija lieka reikšminga kaip davusi vieną iš stipriausių postūmių kritiškai išnagrinėti metafizinę tradiciją ir kritinei šiuolaikinės visuomenės savivokai. Dar ↗ *marksizmas*.

mąstymas, žmonėms būdingas gebėjimas peržengti juslinius pavienius akimirkos įspūdžius bei suvokimus ir paversti juos nejusliniais (dvasiniais) vaizdiniais bei grupuoti į bendrus, visuotinius semantinius laukus ir sąryšius, sisteminančius pavienius suvokinius ir teikiančius bendrą tikrovės ↗ *patyrimą*. Mąstymu, t. y. suvokimo ribos peržengimu ir grįžtamuoju tvarkymu, reiškiasi žmogaus ↗ *laisvė*.

Metafizinė filosofinė tradicija ir jos dariniai patyrimą laiko ko nors pažinimu *kaip* kažko, t. y. patyrimas pateikia ↗ *sąvokomis* apibrėžtą ↗ *esmę* pačioje pradinėje ↗ *būties* tvarkoje, kuri kartu yra ir Δ tvarka; gebėjimas peržengti (transcendencija), atskleisti tos tvarkos santykius (transcendentalijas, kategorijas, idėjas ir t. t.) ir komponuoti juos čia yra ↗ *dvasia* (*nous*, *intellectus*). Pagal naujųjų laikų interpretaciją tai yra protinga ir samprotaujanti subjekto ↗ *sąmonė;* Δ čia pirmiausia krypsta ne į tai, „kas“ kas nors yra, o „kaip“ tai įsivaizduojama, ir numatomoji pagrindinė sistemos reikšmė nėra suvokiama kaip ir turinio atžvilgiu ↗ *a priori* apibrėžta prasmės visuma, bet veikiau tik kaip formali loginė Δ reguliavimo struktūra (↗ *logika*), o pagrindiniai bendriausi turinio vaizdiniai ir teiginiai įgyja tikslingai parengtų ir pakeičiamų prielaidų (hipotezių) pobūdį.

Δ, kaip visuotinės tvarkos įsivaizdavimas, Platono ir Aristotelio tipo filosofijoje laikomas proto mąstymu ir dažnai pagal analogiją su jusliniu regėjimu – „dvasinė“ ↗ *įžvalga* (intuicija), bet skiriamas (ne atskirtas) nuo samprotio ↗ *diskursyvaus* Δ pažinimo procese (↗ *mokslas*) ir nuo juslinio stebėjimo. Kantas čia brėžia aiškią ribą, todėl mąstymą ir jo (proto) mintis reikia kaip būtinus mąstyti, tačiau ne samprotavimu ir objektiškai pažinti. Hegeliui kaip tik visiškai nuoseklus (Aristotelio dvasios ↗ *judėjimo*, *noesis noeseos*) mąstymo Δ yra bet kokios tikrovės absoliutus pažinimas (mokslas). O Heideggeriui pirminis mąstymo dalykas yra ne Δ, o būtis su savo skirtybėmis, kurių negalima įveikti jokiomis tapatybėmis. Δ yra savo paties būties ap-mąstymas („An-denken“).

matematika (gr. *mathēma* – mokslas), Babilonijoje ir Egipte dėl ekonominių ir praktinių reikmių atsiradęs skaičiavimo ir matavimo būdas, senovės Graikijoje virtęs teoriniu mokslu (Talis, Pitagoras, ypač Eukleidas). Platono filosofijoje matematiniai, ypač geometriniai, turiniai būdingi nejuslinei idėjų būčiai. Naujaisiais laikais Δ imta plačiai naudoti filosofinio mąstymo tikslumui siekti (Descartes'as, ypač Spinoza [„*more geometrico*“], Leibnizas) ir yra artimai susijusi su šiuolaikinės matematinės logikos atsiradimu; lemiamą reikšmę Δ įgijo pirmiausia empiriniuose moksluose (Kantas: jie reikšmingi tiek, kiek juose gali būti panaudota Δ) ir techniškai užkariaujant gamtą.

materializmas, pažiūra, kad reiškinių tikrovę determinuoja ne iki ir ne virš juslinio patyrimo iškilęs pradas (Dievas, dvasia, pasaulio protas, idėja), o vien medžiagiškumas (materija) ir jame glūdintis dėsningumas (priežastingumas, šiuo atveju neišleidžiamas iš akių tikslingumas, aiškintinas kaip mokslinio patyrimo, o ne transcendentinis-teleologinis principas). Kategoriškiausia priešingybė – ↗ *spiritualizmas*.

1. Metodinis Δ praktikuoja šią pažiūrą kaip mokslinę (ypač gamtamokslinę) nuostatą, darydamas teorinę prielaidą, kad pasaulis – tai uždaras, kiekybinis matematinis priežastinis sąryšis. Priešingai negu ilgai vyravęs ↗ *mechanicizmas*, metodinis Δ ↗ *tikslingumo* problemą mėgina spręsti pasitelkdamas „save pačią organizuojančios materijos“ postulatą.

2. Etiniam praktiniam Δ būdinga gyvenimo nuostata, kad laimės pagrindas – malonumas, kurį teikia turtas, ypač medžiaginių gėrybių turėjimas ir vartojimas.

3. Metafizinis, arba kosmologinis ir antropologinis, Δ yra metodinio Δ suabsoliutinimas – pasaulio ir žmogaus aiškinimas kaip visumos. Jau antikos laikų atomizmas (Leukipas, Demokritas) buvo sukūręs mechanistinę materialistinę teoriją, kurią XVII a. atnaujino P. Gassendi ir R. Boyle'is, o XVIII a. ji buvo išplėtota į pasaulio ir žmogaus, kaip mašinos, teoriją (Hobbesas, Lamettrie, Holbachas). XIX a. Δ pirmiausia ėmė kritikuoti krikščionių religijos ir teologijos tradiciją (B. Baueris, D. F. Straußas), ypač vokiečių idealizmą (L. Feuerbachas); glaustų populiarinimo darbų paskelbė C. Vogtas (teigė, kad mąstymo santykis su smegenimis esąs toks pat kaip tulžies su kepenimis), J. Moleschottas ir L. Büchneris, tačiau filosofiškai ir politiškai veiksmingiausia Δ forma buvo marksizmas.

4. Dialektinis Δ, pagrįstas K. Marxo ir ypač F. Engelso, toliau plėtotas G. Plechanovo, V. Lenino ir kt., išlaikydamas Hegelio dialektinį metodą, apverčia aukštyn kojomis pastarojo idealizmą: ne idėja (absoliutas, dvasia, Dievas) suteikia tikrovei pagrindą ir ją judina, o materija juda pati savaime ir žmoguje virsta mąstymu ir idėjomis. Tačiau tas savaiminis judėjimas aiškinamas ne kaip linijinis mechanistinis, o kaip evoliucinis dialektinis: materialūs kiekybiniai pokyčiai virsta kokybiniais. Dialektinį Δ šiuo atžvilgiu plėtoja istorinis Δ.

5. Istorinis Δ aiškina žmonijos raidą kaip visuomeninių ūkinių gamybos sąlygų (privatinės nuosavybės, klasių susidarymo ir t. t.) apibrėžtą gamtos („materijos“) įsisavinimo žmonių reikmėms tenkinti istoriją. Politiniai, teisiniai, religiniai ir kt. vaizdiniai esantys tik ideologinis socialinės ekonominės realybės „antstatas“, ir susvetimėjimo bei prievartos istorija plėtojasi iškreiptai tol, kol (kapitalistinėje išnaudojimo visuomenėje) pasiekia viršūnę ir įvyksta revoliucinis virsmas: iš pradžių įvedama proletariato diktatūra, kuri paskui pereina į tikrą laisvės ir žmogaus susitaikymo su savimi, su kitais žmonėmis ir su gamta istoriją. Dar ↗ *marksizmas*.

materija (lot. *materia,* taip Ciceronas išvertė graikų kalbos žodį *hyle*), Aristotelio ir juo paremtoje scholastinėje filosofijoje, kaip *materia prima* (pirmoji Δ), dvasinei ↗ *formai* koreliatyvus būties principas (↗ *causa*), bet tos formos atžvilgiu – tik potencialumas, pasyvumas, baigtinių daiktų santykinio menkumo pagrindas, tik kartu su forma duodantis galimybę rastis realiai baigtinės esamybės esmei. Kadangi formos atžvilgiu Δ jau turi erdvės žymių (dar be kokybinių apibrėžčių), tai ji, kaip *materia quantitate signata,* yra ↗ *individuacijos* principas (Tomas Akvinietis; o Dunso Škoto filosofijoje – *haecceitas* – šitybė). *Materia secunda* (antroji Δ) yra jau esmės formos paženklinta Δ, kurią toliau akcidencinės formos paverčia konkrečios atskiros esamybės *materia ultima* (paskutiniąja Δ). Naujaisiais laikais Descartes'as Δ supranta kaip savarankišką, tik dėl erdviškumo ir mechaninio dalių judėjimo laike tįsų pasaulio daiktą (*res extensa,* tįsią substanciją), Leibnizas – kaip baigtinių monadų (gana neaiškaus ir neryškaus) įsivaizdavimo būvius arba pakopas. Ir Kanto filosofijoje Δ lieka susieta su subjekto įsivaizdavimu, taigi, – kaip substancija (tik) reiškinyje – susieta su jusliniu stebėjimu, kurį reikia skirti nuo sąvokinio mąstymo ir tik kartu su kuriuo jis pažinimą padaro galimą. Hegeliui Δ, kaip dialektinė erdvės, laiko ir judėjimo vienybė, yra „pirmoji realybė“, kai absoliutinė idėja susvetimėja, t. y. virsta gamta. Taigi prie pagrindinių Δ są-

vokos bruožų jos ontologinėje metafizinėje istorijoje priklauso išoriškumas (kìta, svetima) dvasios arba sąmonės atžvilgiu (kraštutinumo pasiekiantis gnosio dualizme, sušvelnintas neoplatonizmo emanacijos teorijoje), tamsumas ir uždarumas šviesos ir atvirumo atžvilgiu. Atsiskyrusi nuo ontologinio metafizinio konteksto, Δ sąvoka rutuliojosi gamtos moksluose.

mathesis universalis (gr. ir lot.), viską apimantis mokslas, iš Adriano Romiečio (1597; Adrianus Romanus) perimta sąvoka: Descartes'as ją vartoja pasaulio, kaip bendrojo kūno, matematinei kiekybinei koncepcijai, Leibnizas – logikai (kiek ji taikoma matematiniams objektams arba dydžiams), o Husserlis – grynai formaliai logikai apibūdinti.

mechanicizmas (gr. *mēchanē* – įrankis, įrenginys, mašina), pažiūra, kad visi gamtos reiškiniai vyksta ir gali būti paaiškinti kaip mechaniniai, kauzališkai (pagal priežasties ir padarinio dėsnį) sąlygoti procesai, kuriems netaikytinos tikslo, prasmės apibrėžtys. Šios pažiūros būta jau antikos ↗ *atomizme*, o naujaisiais laikais ją reiškė ↗ *kartezianizmas* (Descartes'as: augalai bei gyvūnai irgi yra automatai).

meditacija (lot. *meditatio* – mąstymas, galvojimas, svarstymas), pasinėrimo į savo mintis pratybos. Filosofijos reikšme – kasdieniame gyvenime dažnai neišreikštų ir iškreiptų tikrojo pažinimo ir veiklos principų apmąstymas. Platonas davė pradžią (↗ *olos alegorija*) Δ sieti su mintimi atsisakyti klystkelių, pasinerti į kryptį teikiančią sielos (dvasios, sąmonės) gelmę, kur šitie principai pasirodo (plg. ↗ *a priori*), ir pasukti tiesos ir gėrio keliu. Šią Δ reikšmę išryškina tarp kitų ir Augustino, Anzelmo Kenterberiečio, Descartes'o („Metafiziniai apmąstymai"), Husserlio (karteziškosios meditacijos) raštai.

meilė, toks polinkis prie kito, kuris savo dvasine (sudvasinančia) forma, skirtingai nuo instinkto ir juslinio geismo, siekia kitą ne pasisavinti ir įsigyti, o suteikti jam gėrį ir, susijungdamas su juo, kartu nori, kad jis „būtų". Filosofinę reikšmę Δ pirmą kartą įgijo Platono sistemoje kaip Δ gėriui (↗ *Erotas*). Aristotelio filosofijoje ji turi lemiamą reikšmę dieviškojo proto (*nous*) santykiui su pasauliu, kurį jis judina tuo, kad pasaulis siekia jo, kaip mylimojo (kaip tobulumo). Krikščionybėje Δ yra pagrindinė sąvoka (↗ *pagrindinės dorybės*); pirmiausia Augustinui Δ yra pažinimo sąlyga (*tantum cognoscitur, quantum diligitur* – pažįstame tiek, kiek mylime), pažinimo, skatinamo meilės Dievui, kaip gėriui, ir palaikomo Dievo meilės kūriniams. Scholastikoje ši pagrindinė pažiūra plėtojama toliau, nors dažniausiai suteikiant ryškesnę pirmenybę tikrumui ir pažinimui (lyginant su gėriu ir siekiu), be kita ko, skiriant artimo Δ ir tikrą Dievo Δ. Ankstyvųjų viduramžių mistika ypač pabrėžia grynąją Δ Dievui (ir ne dėl atlygio). Kaip ir Augustinui, taip ir Pascaliui Δ šaltinis yra širdis (*cor*), tik labiau atskirta nuo pažinimo gebėjimo („Širdis turi savo motyvų, kurių protas nežino"). O Spinozai intelektualinė Dievo Δ (*amor dei intellectualis*) kyla iš Dievo adekvataus pažinimo ir yra paties Dievo Δ dalis. Ankstyvojo Hegelio nuomone, ne kas kita, o Δ sujungia priešybes. Feuerbachui naujoji filosofija remiasi Δ, kuri tai, kas jusliška, konkretu ir individualu, leidžia pasireikšti gamtos ir svarbiausia žmonių tarpusavio santykiuose. Valios metafizikoje (↗ *voliuntarizmas*) meilei teikiama pirmenybė, kitaip negu intelektualinėje filosofijoje, kurioje afektai ir emocijos (pojūčiai ir aistros) nagrinėjami paprastai būtinumo juos valdyti požiūriu.

Meinongas Alexius, austrų filosofas ir psichologas, *1853 Lvove, †1920 Grace. 1882 Grace studijavo pas F. Brentano. Savo „objekto teorija" ir į ją įeinančiu aiškinimu apie pagrindines (objektų būdus atitinkančias) sąmonės aktų klases turėjo įtakos Husserlio fenomenologijai ir naujai vertybių teorijai, be to, buvo vertinamas Anglijoje (B. Russellas) ir JAV.

menas (gr. *technē*, lot. *ars*), pirmine ir plačiausia reikšme – kiekviena sąmoninga žmogaus kūryba kaip priešprieša daiktų radimuisi gamtoje iš gamtos „savaime“, siaurąja reikšme – kūriniai, kurie nėra skirti techniniam ir praktiniam vartojimui, o yra prasmingi patys savaime (yra savitiksliai). Todėl Δ (kaip ir religija) filosofijoje palyginti anksti tapo aptarinėjimo ir ginčų objektu. Platonas kritikavo Δ, ypač poetinę kūrybą, kaip pamėgdžiojimą (mimezė) daiktų, kurie patys, pasak Platono, tėra tik idėjų pamėgdžiojimai, taigi blankiausi ir apgaulingiausi jų atspindžiai. O Aristoteliui Δ yra pačioje gamtoje (*physis*) veikiančios formuojančios galios mimezė ir drauge ištobulinimas to, kas gamtoje yra netobula. Tomas Akvinietis kūrinio – kaip ir kiekvienos esamybės Dievo kūryboje – formos tobulumą, darną ir aiškumą išreiškia ↗ *grožio* sąvoka, kaip transcendentaline būties apibrėžtimi, analogiška tiesai ir gėriui. Tačiau tik naujaisiais laikais A. Baumgartenas sukuria savarankišką filosofijos discipliną, kuri grožį apibrėžia kaip jusliškai įžvelgiamą reiškinio formą suvokime (gr. *aisthetis*). Paskui filosofinė Δ refleksija tapo ↗ *estetikos* dalimi (reikšmingi diskusijos šiuo klausimu etapai buvo Kantas ir Schilleris). Vokiečių idealizmas grožį vėl susiejo su tiesos klausimu: Hegelis jį suprato kaip juslinį absoliučios idėjos, absoliučios dvasios reiškimąsi, ir kadangi šis reiškimasis mene laikomas pirmapradiškesniu negu gamtoje, estetika paverčiama metafizine Δ filosofija. Ir Nietzsche'i Δ yra metafizinė veikla, apoloniškojo ir dionisiškojo gyvenimo, kaip valios siekti galios, manifestacija. Daugelyje kitų filosofinių (ir psichologinių) estetikos teorijų Δ siejamas su tam tikrais žmogaus gebėjimais, pvz., siekiu patirti grožio teikiamą malonumą arba fiktyviai papildyti tikrovę, o Heideggeris Δ traktuoja kaip būdą, kuriuo istorinio pasaulio ir žmogaus būties tiesa „ima veikti“. Kadangi pradeda atrodyti, jog pasaulis, kaip jungianti prasmės visuma, šiais laikais irsta, tai vietoj Δ, kaip visumos tradicine prasme, sampratos ryškėja dalinis, fragmentinis, eksperimentinis jo bruožas, o vietoj teigiamo susitaikymo – veikiau neigiama žmogaus visuomeninio gyvenimo ir jo pasaulio tikrovės kritikos funkcija (Adorno).

Mendelssohnas Mosesas (tikr. Mosesas ben Menachemas Mendelis), žydų filosofas, *1729 Desau, †1786 Berlyne. Palaikė draugiškus santykius su Kantu ir Lessingu, kurį gynė nuo kaltinimų ateizmu. Propagavo žydų tikėjimo protingumą, drauge reikalavo plačios religinės tolerancijos. Populiarino Švietimo filosofiją (ypač Leibnizo ir Wolffo mokyklą), darė didelį poveikį to meto kultūrinei judaizmo raidai.

Merleau-Ponty Maurice'as Jeanas-Jacques'as, prancūzų filosofas, *1908 Rošfore (prie Biskajos įl.), †1961 Paryžiuje, kur dirbo profesoriumi. 1945 kartu su Sartre'u įkūrė žurnalą „Le temps modernes“. Savo filosofijoje, jungiančioje fenomenologinį ir egzistencinės filosofijos požiūrius, pabrėžia tiesioginį juslinį kūnišką tikrovės suvokimą ir drauge pasaulio patyrimo (kalbinį ir socialinį) istorinį apibrėžtumą.

metafizika (gr. *meta ta physika* – tai, kas eina po fizikos), taip Andronikas Rodietis pavadino Aristotelio raštus, kuriuos, leisdamas jo 14 knygų veikalų rinkinį (*Corpus Aristotelicum*), sudėjo po „fizikos“ darbų; nuo to laiko Δ ėmė reikšti pagrindinę mūsų mąstymo istorijos sritį – ↗ *filosofiją*, apibrėžtą ↗ *Platono* ir esmingai išplėtotą ↗ *Aristotelio* (↗ *Vakarų Europos filosofija*).

Platono filosofija kaip *theoria* galiojo kiekviename jusliniame atskirybės suvokime jau iš anksto (*a priori* ir intuityviai) įžvelgiamai visuotinei esmei (idėjai) ir jos pagrindinei prasmei (idėjų idėja, „gėris“). Aristotelis ieškojo „pirmosios filosofijos“, kuri, anot jo, ne taip kaip „poetinis“ ir „praktinis“ žinojimas, būtų nukreipta į gražaus arba naudingo daikto ar tam tikro bendro etinio politinio darinio su-

kūrimą, taip pat ne vien į esmę ir jos prasmę, bet už viso to įžvelgtų „esamybę kaip tokią“, t. y. ↗ *būtį*. Pastaroji yra „visuomet jau“ suprastas pagrindas bet kokiai galimai ir tikrai esamybei pasaulyje ir jos esmei, mąstymui ir (dabar *a posteriori* ir abstrahuotam, iš empirijos kylančiam) esmės pažinimui, todėl Δ per savo raidą įgijo filosofijos „pagrindinio mokslo“ reikšmę. Ši visuotinė, pirmiausia suprantama „būtis“ yra „nusakoma įvairiais būdais“, ypač tais pagrindiniais būdais, kuriuose baigtinė suvokiama esamybė yra pagrįsta jos judėjimo priežastimi bei to judėjimo pagrindiniu tikslu ir iš ↗ *formos* ir ↗ *materijos* pereina į savo esmę (keturgubas ↗ *priežastingumas*), taip pat tais pagrindiniais būdais, kuriuose esamybė egzistuoja ne tik kaip esmė (↗ *substancija*), bet ir su savo atsitiktiniais požymiais (↗ *akcidencijos*; ↗ *kategorijos*). Esamybę Δ apibūdina 1) kaip jos būtį (↗ *ontologija*), 2) atsižvelgdama į tai, kad ji, kaip baigtinė hierarchinėje tvarkoje, yra nuoroda į tai, kas aukščiausia ir tobula (dieviškumą; filosofinė ↗ *teologija*), 3) įžvelgdama jos sąryšį su esmine pasaulio apskritai sandara (filosofinė ↗ *kosmologija*), 4) kreipdama dėmesį į tai, kad ji yra atverta išskirtinei esamybei, žmogaus dvasinei sielai, kuri pažinime ir siekiuose nukreipta į „viską“ kaip visumą (filosofinė ↗ *psichologija*). Šie aspektai per antiką ir viduramžius buvo ištisai susipynę ir tik naujaisiais laikais (turimas galvoje pirmiausia Wolffas) pasidarė atskiromis filosofijos disciplinomis (*metaphysica generalis* ir trijų dalių *metaphysica specialis*).

Pagrindiniai sisteminiai ir istoriniai metafizinio mąstymo bruožai yra tokie: Jau nuo tada, kai Platonas įžvelgė skirtumą tarp juslinės tampančios atskiros esamybės ir nekintamos esminės visuotinybės, tarp laikinio reiškinių pasaulio (*mundus sensibilis*) ir amžinojo idėjų pasaulio (*mundus intelligibilis*), Δ yra iš esmės ↗ *idealizmas*, teikiantis pirmenybę dvasinei visuotinybei (↗ *universalijos*) materialios atskirybės atžvilgiu, normatyvumui – faktiškumo atžvilgiu, pastovumui ir amžinumui – laiko ir kitimo atžvilgiu. Pagal tai, kad Aristotelis būtį supranta kaip būtį Dievo dvasios (*nous*, *intellectus*), kuri apima visą įvairovę ir visus skirtumus, juos iš savęs kildina ir į save sugrąžina, Δ yra iš tikrųjų ontoteologinė ↗ *tapatybės* filosofija. Kadangi būtis čia reiškia vien tik joje pačioje glūdintį savarankiškumą (pirmiausia tik pasitaikančios ir kintamos akcidencinės būties atžvilgiu), ji apibūdinama kaip substancija ir mąstymas. Naujaisiais laikais bet kokį pasaulio žinojimą grindžiančios, jam galimybę teikiančios ir tvarkančios Dievo dvasios vaidmenį perima (žmogaus) subjekto ↗ *sąmonė* (Hegeliui substancija tapo subjektu; šiuolaikinė subjektyvybės Δ). Kartu substancijos samprata su jos visumos ir uždarumo vaizdiniais platėja ir tikslėja, prieina prie ↗ *sistemos* sąvokos (į kurią vokiečių idealizmas integruoja visos tikrovės evoliucijos vaizdinius) ir kelia mintį apie sistemą, kuri, kaip pasaulio ir sąmonės visuma, plėtojasi savaime. Visa tai galiausiai rodo, kad Δ yra baigtinius ir atskirus dalykus peržengiantis transcendentinis mąstymas, pakylantis į begalinę visuotinybę, kuri pati yra pirmasis visa ko viršijimas (↗ *transcendencija*), ir todėl Δ iš pat pradžių yra transcendentalinė (↗ *transcendentalijos* scholastikoje), o naujaisiais laikais – tam tikra prasme grįžimas atgal į bet kokį pažinimą sąlygojančias galimybes (↗ *transcendentalinė filosofija*). Netiesiogiai pagrindinės Δ idėjos dar ir šiais laikais daro poveikį net ir tais atvejais, kai žinojimas ryžtingai mėgina atsikratyti metafizinių apibrėžčių. Dar ↗ *metafizikos kritika*.

metafizikos kritika, metafizikos teiginių prasmės ginčijimas: jau pačiame kritiniame požiūryje glūdi principinė filosofinė (↗ *filosofija*) nuostata apie tai, kas yra žmogus, kaip pažįstanti ir veikianti pasaulio būtybė, ir kas yra tikrovė apskritai, o tai savo ruožtu suponuoja tam tikrą ↗ *metafizikos* sampratą. Kritinių pasisakymų metafizikos atžvilgiu atsiranda jau antikos laikų skepticizme, empirizme ir materializme, vėlyvaisiais viduramžiais – ypač no-

minalizme, paskui naujųjų laikų pradžios empirizme (nukreiptame prieš metafizinį racionalizmą) ir empirizmui gimininingose kryptyse (sensualizme, natūralizme), kurios rėmėsi Švietimui būdingais gamtamoksliniais ir ypač techninės pažangos interesais. Kantas tradicinius metafizikos klausimus iš teorinio proto ir teorinio pažinimo srities (kur į juos neįmanoma atsakyti) perkėlė į dorovinio, praktinio proto sritį, o radikalesnioji Δ prasideda tik po vokiečių idealizmo ir ypač konfrontuojant su juo. Žymiausi XIX a. metafizikos kritikai buvo Feuerbachas, Marxas, Kierkegaard'as, Nietzsche ir pozityvistai. Feuerbachas antropologiniu, Marxas socialinės ekonomikos požiūriu atmetė tikrovę neigiantį metafizinį transcendencinį mąstymą kaip „susvetimėjimo" reiškinį. Kierkegaard'as teologiškai grindė priešiškumą metafizikai tuo, kad ji, pretenduodama į objektyvią ir visuotinę „tiesą", yra „pasikėsinimas į etiką", t. y. kiekvieno žmogaus galimybę spręsti apie egzistenciją, Nietzsche teigia begalinį tragiško ir gražaus pasaulio spektaklio kartojimąsi ir kritikuoja metafizikos norą siekti amžinos ramybės, kuri sustabdytų bet kokį tapsmą. Pozityvizmas (Comte'as ir kt.) XX a. atgyja loginiame pozityvizme (čia tarp kitų minėtinas Carnapas: metafizikos teiginiai yra „beprasmiai", metafizikos problemos – „tariamos problemos"). Savitas yra Heideggerio ir Levino ginčas Δ klausimais. Heideggeris teigia, kad metafizinio būties mąstymo istorija yra kaip tik „būties atėmimo" ir „ontologinės diferencijos", kuri yra „pati būtis", užmiršimo istorija; Levinas mano, kad tokio pobūdžio metafizika, kokia buvo iki šiol, būtent ontologinė, yra ekscesyvus tapatybės mąstymas, kuris visą įvairovę ir skirtybes sutelkia į patybę, būtį arba sąmonę ir t. t. ir todėl pamiršta neišvengiamą etinį skirtumą nuo kito žmogaus.

metafora (gr. *metaphora* – perkėlimas), kokios nors vaizdingos reikšmės priskyrimas kam nors kitam remiantis jų panašumo santykiu (↗ *analogija*). Aristotelis: senatvės santykis su gyvenimu yra toks kaip saulėlydžio su visa diena, todėl senatvė gali būti vadinama gyvenimo saulėlydžiu. Metaforos ypač tinka vaizdingesniam sąvokų turinio perteikimui, todėl metaforos (metaforika) daugiausia vartojamos retorikoje ir poetikoje ir jų beveik nėra logikoje ir pažinimo teorijoje: kadangi metaforų gausu kasdienėje šnekamojoje kalboje, tai mokslinis racionalus mąstymas stengiasi jų atsikratyti. Nuo XVIII–XIX a. filosofinis domėjimasis metaforika didėja (Hamannas, Herderis ir kt.). Nietzsche patį pažinimą ir jo „tiesą" supranta tik kaip metaforinę regimybę ir „melą". H. Blumbergas mokslo istorijos požiūriu kai kurias Δ laiko pažinimą skatinančiais mąstymo modeliais – tokio pat rango kaip pagrindinės epochinę reikšmę turinčios sąvokos. Beje, atkreiptinas dėmesys į tai, kad, pvz., žodžiai „pagava", „vaizdinys", „pagrindas", „padarinys" ir kt. patys iš pradžių buvo metaforos.

metamokslai, mokslinis pačių mokslo disciplinų dalykinių, loginių, kalbinių, istorinių ir kt. prielaidų tyrimas (mokslotyra, metascientizmas); Δ terminas sudarytas iš dalies remiantis metafizika (kurią jis siekia pakeisti). Metapsichologija S. Freudas vadino nagrinėjimą postulatų, kuriais pagrįsta psichoanalizės teorija. Metaetika – tai etikos teiginių, sprendinių, vertinimų, reikalavimų kalbinės formos analizė analitinėje filosofijoje.

metodas (gr. *methodos* – kelias į ką nors), tam tikras būdas užsibrėžtam tikslui pasiekti. Moksliniai (įvairių gamtos, dvasios, socialinių ir kt. mokslų) Δ priklauso nuo atitinkamos pažinimo srities prigimties (↗ *teorija*), kur iš konkrečios „visoje" gyvenimo patirtyje pasireiškiančios kaip duotybė reikšmių gausos išskiriamos tik ypatingos savybės ir funkcijos kaip objektyviai svarbios ir todėl tirtinos. Tuo remiantis apibrėžiamos pagrindinės atitinkamo ↗ *mokslo* sąvokos bei teiginiai ir nustatomi tyrimų būdai, siekiant patikrinti ir

pačią teoriją. Bendriausiu metodologiniu požiūriu svarbus yra indukcijos ir dedukcijos metodų skirtumas; jų abiejų pagrįstumas ir galimybės yra pažinimo ir mokslo teorijos refleksijos objektas. Mėginimai metodų įvairovę redukuoti į vieną svarbiausią iš tiesų pažinimo ir žinojimo galimybių neplečia, o jas siaurina. Todėl diskusijose ryžtingai reikalaujama metodų pliuralizmo (↗ *tarpmoksliniai ryšiai*). Jei filosofavimas laikomas žinojimo apie visumą (būtį, mąstymą, apskritai tikrovę ir sąmonę ir pan. dalykus) kūrimu, tai jis negali įgyti tokio atsiribojančio objektyvumo kaip specialieji mokslai, o jo (scholastinis, transcendentalinis, fenomenologinis ir kt.) metodai negali būti vienas su kitu lyginami. Filosofija, be to, yra metodiškai vykstančios mokslo raidos prasmės pasaulio bei žmogaus gyvenimo visumoje refleksija.

metodologija (gr. *methodos* – kelias + *logos* – mokslas), mokslinio pažinimo metodų teorija; pagal Aristotelio filosofijos tradiciją – logikos sritis, paskui nuo XVIII a. – jau savarankiška mokslo metodų teorija, sukuriama dažnai vėliau, nes specialieji mokslai pagal savo galimybes ir konkrečias problemas savo tyrimo būdus kuria ir tobulina patys.

Mikalojus Kuzietis (lot. *Nicolaus Cusanus*), *1401 Kuze prie Mozelio, †1464 Todyje (Umbrija). Nuo 1448 kardinolas, nuo 1450 Brikseno vyskupas. Δ filosofija remiasi pitagorizmo, neoplatonizmo (tarp kitų Proklu) ir ypač mistikos šaltiniais (Dionisijas Areopagitas, Eckhartas), bet taip pat ir viduramžių aristotelizmu (Tomas Akvinietis) ir nominalizmu bei Raimundu Lulijumi, kurį, kaip savarankišką mąstytoją, laiko pirmuoju „moderniu" filosofu. Sampročio (*ratio*) suvokimas yra nukreiptas į baigtinybę pasaulio viduje ir vyksta priešpriešos būdu, vartojant ribotas kategorijas. Dievas, kaip begalybė, kurioje sutampa visos priešybės (↗ *coincidentia oppositorum*), iš tiesų yra nesuvokiamas, tačiau protu (*intellectus*) patiriamas (taip pat mistiniu regėjimu ekstazėje – *raptus mentalis*) ties mąstymo riba, kur mąstymas pajunta savo paties bejėgiškumą (*docta ignorantia*). Kadangi Dievas sudaro pasaulio pagrindą, jis yra tikra jo galimybė („*possest*"). Dievas yra neišskleistas pasaulis, tačiau pasaulis, kaip visuma, yra išskleistas Dievas. Todėl pasaulis dalyvauja Dievo beribiškume ir yra, kaip ir Dievas, laikytinas paslaptimi ir aiškintinas matematiniais simboliais. Jo viduje nėra jokios tvirtos vietos, o bet koks judėjimas yra savitarpiškas, taigi reliatyvus. Jis yra ne tik begalinis didumu (erdvėje ir laike), bet ir begalinis „mažumu", – tai irgi atskleidžia dieviškąjį beribiškumą. Nors Dievas, kaip absoliuti transcendencija, negali būti pažintas vienareikšmiškai (o tik spėjamai, pagal analogiją) ir todėl jokia religija paprasčiausiai neįstengia pagrįsti absoliutizmo pretenzijų (santykis su judaizmu ir islamu), vis dėlto Jėzų Kristų, kaip dievažmogį, galima laikyti tobulu tarpininku tarp absoliučios begalybės ir begalinio šio pasaulio mažumo.

Millis Johnas Stuartas, anglų filosofas, *1806 Londone, †1873 Avinjone. Greta Comte'o – žymiausias XIX a. ↗ *pozityvizmo* atstovas. Indukcinės logikos pagrindėjas. Anot Δ, vienintelis pažinimo šaltinis yra patyrimas, o pažinimo metodas – apibendrinimas (indukcija). Mokslo uždavinys – tirti ne priežastis, o nustatyti reiškinių (juslinių suvokimų) sąryšių dėsningumus. Nors dvasios moksluose (psichologijoje, „etologijoje", kaip moksle apie charakterių tipus, socialiniuose moksluose) taikomi tie patys metodai kaip ir gamtos moksluose, tačiau jie nepasiekia tokių pat tikslių rezultatų. Etikos srityje Δ laikėsi J. Benthamo pagrįsto socialinio utilitarizmo.

mirtis, individo (platesne reikšme – rūšies) gyvenimo pabaiga. Ypatingas yra žmogaus santykis su kitų žmonių ir savo paties būsimos Δ žinojimu (senovės graikai žmones vadino „mirtingaisiais" [*brotoi*]). Δ suvokiama kaip kraš-

tutinė ↗ *gyvenimo* prieštara, bet kartu ir kaip neišvengiama jo apibrėžtis, kai iš pat pradžių einama Δ link. Todėl ji yra tai, kas gyvenimui tolimiausia ir svetimiausia, bet ir artimiausia bei intymiausia. Joje, kaip vandens lašė, matyti išorinis ir vidinis žmogaus egzistencijos šiame pasaulyje pažeidžiamumas: išorinis – sužeidimo, nužudymo galimybė, vidinis – ligos, kančios, senėjimas, taip pat gyvenimo kelio nepakartojamumas ir visų daiktų laikinumas; kita vertus, Δ gali būti suvokiama ir kaip gyvenimo naštos nusimetimas ir išsivadavimas iš kančių. Δ prasmės ir reikšmės klausimas dėl jos dvilypumo yra neatskiriamas nuo gyvenimo ir pasaulio vyksmo apskritai ↗ *prasmės*. Ypač religijose Δ yra labai įvairiai aiškinama (ėjimas į nirvaną, perėjimas į kitą būties būdą, sielų persikėlimas, tikėjimas prisikėlimu ir nauju kūrimu ir kt.). ◊ Filosofinis Δ aiškinimas daug priklauso nuo to, kiek tai susiję ar nesusiję su religinėmis tradicijomis. Ikisokratikai aiškina, kad Δ – elementų (Empedoklis) arba atomų (Demokritas) išsisklaidymas (panašiai kaip gimimas esąs elementų arba atomų susijungimas); Herakleitui iš gyvenimo randasi Δ, o iš Δ – gyvenimas pagal nuolatinį tapsmo dėsningumą (*logos*). Orfikai ir Pitagoras Δ laikė sielos išsivadavimu iš kūno „kalėjimo“, bet ir pakartotiniu jos įsikūnijimu (reinkarnacija), kol ji pagaliau grįžta į dieviškumo sritį, iš kurios pelnytai buvo pašalinta. Sokratui bei Platonui Δ irgi yra nemirtingos ↗ *sielos* atsiskyrimas nuo mirtingo kūno ir perėjimas į tikrąjį gyvenimą tiesos (idėjų) karalystėje; todėl gyvenimas, kaip pažinimas (filosofavimas), jau yra mokymasis mirti, kūniško, reikmių kupino gyvenimo nykimas ir veržimasis į begeismį ir beaistrį, dvasinį ir amžiną gyvenimą. Krikščioniškasis viduramžių mąstymas, ypač Tomas Akvinietis, perima iš Aristotelio sielos, kaip kūnui gyvybę teikiančios formos, sąvoką (pasak Aristotelio, siela mirštanti kartu su kūnu), tačiau jai pripažįsta substancialumą, nors tam, kad žmogus būtų tikra asmenybė, reikalingas sielos, kaip esmės formos, susijungimas su kūnu. Nuo patristikos (Augustinas) laikų iš Platono perimtas sielos atsiskyrimo nuo kūno įvaizdis išlieka, taip pat ir (labiausiai mistikoje) Δ ir gyvenimo dialektika (mistinė Δ – tai laipsniškas vienijimasis su palaimingu Dievo gyvenimu). Naujaisiais laikais įvairių dvasios ir sąmonės metafizikos srovių dėmesio centre yra sielos nemirtingumo problema: Leibnizui Δ yra tik kiekvienos sielos (monados) pavidalo pakeitimas, Kantui – natūralus mechaniškas kūno procesas, tačiau etikos požiūriu privalu pripažinti sielos nemirtingumą, pagaliau vokiečių idealizmui Δ – tai individualybės pabaiga ir dvasinės visuotinybės pradžia (Hegelis). Schopenhaueris Δ traktuoja kaip individuacijos „klaidingo žingsnio“ padarinį ir kaip išsivadavimą iš su ja susijusių kančių. Pasak Kierkegaard'o, žinant apie Δ atsiranda dorovinio ir religinio apsisprendimo rimtumas; tuo paaiškinama, kodėl XX a. Δ tampa pirmiausia egzistencinės filosofijos tema, pvz., Jaspersas (↗ *ribinė situacija*) ir ypač Heideggeris mano, kad jei į Δ bus žiūrima ne kasdienybės pridengtomis akimis, o ji bus ryžtingai perkeliama į žmogaus egzistenciją (kaip „būtį mirčiai“) ir laikoma nepralenkiama galimybe (t. y. „egzistencijos apskritai negalimybe“), tai toji būtis gali, „užbėgdama į priekį“, pasiekti savo tikrąją savibūtį ir visabūtį. Šitam „heroizmui“ kategoriškiausiai nepritarė Levinas: Δ yra ne kraštutinė galimybė, o galutinė bet kokio galėjimo riba; etinę reikšmę Δ įgyja ne kaip manoji Δ, o tik kito mirtingumo akivaizdoje.

mistika (gr. *mystikos* – paslaptingas; *myein* – užsimerkti, užsičiaupti): a) sielos pasinėrimas į dievybę, absoliutą (*unio mystica* – „susiliejimas“ su pirminiu pradu, t. y. su tuo, kas yra visos baigtinės įvairovės pagrindas), b) mėginimas filosofiškai ir teologiškai aiškinti šio patyrimo refleksiją. Mistiškais laikytinų reiškinių yra išlikę visose išplėtotose religijose. Tai, kas čia mėginama išreikšti ir perteikti sąvokomis, yra vien „mikčiojimas“ (L. Wittgensteinas: to, kas mistiška, „žodžiais perduoti neįmanoma“);

toks dėstymas paprastai pakliūva į paradoksus arba pats neigia savo (būtinai baigtines) apibrėžtis (*via negationis*) ir priartėja prie monizmo ir panteizmo. Indijoje apie 800 pr. Kr. Upanišadose imta aiškinti apie palaimingą visatos ir sielos vienovę. Kinijoje mistiškai aiškinamų dalykų paliudyta budizme ir daoizme, o Japonijoje – dzenbudizme. Krikščioniškajai Δ didžiausios įtakos turėjo neoplatonizmas (Plotinas, Proklas), kurio aiškinimus apie apsivalymą, dvasios nušvitimą ir vienijimąsi su Dievu perteikė Dionisijas Areopagitas. Aiškinant Bibliją, viduramžių filosofijoje ir teologijoje ne kartą buvo minimas jos mistinis kalbėjimo būdas (Jonas Škotas Eriugena, Hugonas ir Ričardas Viktoriškiai, Tomas Akvinietis ir kt.). Žymūs krikščionių mistikai viduramžiais buvo Johannesas Tauleris, Heinrichas Seuse ir kt., tačiau viršūnę šis misticizmas pasiekė Eckharto spekuliatyvioje Δ (niekas kaip neišmatuojama Dievo, todėl ir pasaulio bei žmogaus sielos patybė). Naujaisiais laikais mistinis J. Böhme's mąstymas neabejojamai paveikė vokiečių idealizmo filosofiją. Kadangi mintis apie visa apimantį vienumą (tapatumą nuo pradžios iki pabaigos) yra būdinga spekuliatyviai metafizikai, todėl jai (priešingai negu neįveikiamomis skirtybėmis operuojančioms baigtinėms sampročio mintims) visada nesvetimas ir Δ bruožas.

mitas (gr. *myhtos* – padavimas, sakmė), išlikęs pasakojimas apie kokį nors neatmenamų laikų įvykį (sakmės apie pasaulio sukūrimą, dievus, gydančius žiniuonis, didvyrius); mitologija – visuma tautos mitų, kuriuose prasmingai ir vaizdžiai aiškinami gamtos ir bendruomenės gyvenimo reiškiniai: kaip jie buvo suvokiami ankstyvojoje žmonijos epochoje, senovėje klestėjusiose ir net dabartinių laikų kultūrose, jei loginis racionalistinis mąstymas dar nėra pačmęs viršaus (↗ *simbolis*). Mitai suprantami kaip pasakojimai apie pirmykščiais laikais įvykusius kokius nors vienkartinius dieviškus įvykius, o kulto ir magijos apeigose tie įvykiai kartojami kaip kasdienėje elgsenoje su daiktais ir žmonėmis normatyvinę reikšmę turintys veiksmai. Net ir tais atvejais, kai loginis aiškinamasis visuotinybės mąstymo ir kalbėjimo būdas (↗ *logas*) palaužia Δ galią, Δ gali išreikšti tam tikrą patirtį, priartėdamas prie sąvokinio nusakymo ribos (antai Platono mituose, pvz., apie tai, kad siela grynąsias idėjas jau esanti regėjusi pirm apsigyvendama kūniškame reiškinių pasaulyje). Todėl Δ ir jo poetinė kalba buvo viena mėgstamiausių romantizmo (Herderis, Schlegelis) ir paskesnio laikotarpio temų, ypač tai ryšku Schellingo ir Nietzsche's filosofijose, vadinamojoje gelmių psichologijoje (Freudas: Δ simbolizuoja neįsisąmonintus instinktų procesus; C. G. Jungas: Δ – kolektyvinės pasąmonės archetipų pasireiškimas). Fenomenologijos paskatintuose mitų tyrimuose Δ suprantamas kaip pirminė šventumo patyrimo forma (R. Otto) ir todėl susijęs su kultu (W. F. Otto, K. Kerényi). Kadangi istorijos požiūriu visose religijose kalba susijusi su mitiškais dalykais, radikali religinio tikėjimo ↗ *demitologizacija* neįmanoma; kita vertus, sąmoningas šiuolaikinės sąmonės remitologizavimas, užuot atskleidęs pirminį Δ, kreipia veikiau tik į ideologinį miglotumą.

modalumas (lot. *modus* – būdas, matas), scholastinėje filosofijoje (Tomas Akvinietis, kuris toliau plėtojo Aristotelio logiką) – ontologinis ir loginis būties būdų ir atitinkamų galimybės, tikrovės ir būtinumo sąvokų statusas. Tų sąvokų visuotinumo laipsnis yra aukštesnis už vienareikšmes kategorijas ir žemesnis už transcendentalijas. Tačiau Kantas jas laiko kategorijomis. Jam jos yra pagrindiniai objektų (ne esamybės būties savaime) objektiškumo būdai, nes išreiškia objekto santykį su pažįstančiuoju subjektu, t. y. formuluojant apie objektą probleminius, asertorinius ir apodiktinius sprendinius.

modelis (lot. *modulus* – matas; taktas, ritmas), senesnė ir bendresnė reikšmė – esminis tikrovės elementų pažinimo ir formavimo

pavyzdys (pvz., Platono idėjos, pirminiai atvaizdai, pasaulį kuriančiam demiurgui arba kūrybinės mintys dieviškojoje pasaulio kūrimo dvasioje, taip pat ir pats pasaulio formavimas ir kūrimas, kaip priešingybė žmogaus amatų ir meninei gamybai). Naujaisiais laikais Δ sąvokos turinys gerokai pakito: dabar Δ suprantamas veikiau kaip schemiškas šiaip jau tiesioginiam stebėjimui neprieinamų tikrovės dalykų pavaizdavimas, ypač gamtos moksluose (pvz., Newtono mechaninis pasaulio Δ arba Bohro atomo Δ), bet taip pat ir dvasios moksluose (pvz., ciklinis, linijinis, dialektinis ir kt. istorijos proceso Δ); žinoma, kaip konstruktas, Δ su savo objektu, koks jis pats „tikrai“ yra, sutampa ne visiškai, bet tokiu mastu, kad teikia galimybę jo reiškinius paaiškinti ir apskaičiuoti arba jį suprasti ir interpretuoti. Ypač didelę reikšmę modeliai ir jų apibrėžtys turi matematikoje ir logikoje. Dar ↗ *euristika*, ↗ *kalba*.

mokslas (gr. *episteme,* lot. *scientia*): 1. Skverbimasis prie tiriamojo objekto pamatinių ryšių, siekiant: a) objektą priskirti kuriai nors dalykinei sričiai ir tada pažinti esminius visos tiriamosios srities sąryšius, b) atrasti ir pritaikyti, atsižvelgiant į ribotos atitinkamos dalykinės srities specifiką, tyrimo ↗ *metodą,* kurio pobūdį galima apibrėžti (remiantis šiuolaikine Δ samprata) pagal bendrą šio objekto vaizdinį. Taigi Δ yra metodiškas pagrindinių sąryšių pažinimas tose dalykinėse srityse, kurios tam tikrais požiūriais (aspektais ar perspektyvomis) išskiriamos iš tikrovės (pasaulio) visumos; kartu jis yra ir tyrimo rezultatas, kuris yra teisingi (tikri) arba tokiais laikomi tikimybiniai teiginiai apie esminius tam tikros tikrovės srities objektinių reiškinių ryšius (↗ *žinojimas*).

2. Į metafiziką ir ontologiją orientavęsi antikos ir viduramžių mokslai, kurie plėtojosi kaip atskiros disciplinos, pamatinius reiškinių sąryšius suprato kaip viešpataujančius esmės dėsningumus (↗ *esmė*), o naujųjų laikų empiriniai mokslai, atsiskyrę nuo filosofijos ir pasidarę savarankiški, minėtus sąryšius aiškina (↗ *aiškinimas*) kaip santykinius, kiekybiškai matematiškai išreiškiamus gamtos reiškinių priežasties bei padarinio ryšius; atitinkamai ir dvasios moksluose dvasiniai istoriniai reiškiniai suprantami (↗ *supratimas*) kaip prasmės bei reikšmės ryšiai. Iš pradžių ir pagal racionalizmo tradiciją pagrindiniai Δ teiginiai, apibendrinti ↗ *teorijoje,* buvo laikomi galutinai patvirtintais arba patvirtinamais (↗ *verifikacija*), taigi teisingais (tikrais). Empiristiniu požiūriu ir vis labiau naujaisiais laikais jie traktuojami kaip neišvengiamai hipotetiški, kadangi tiek pradinėms, tiek ir galutinėms ↗ *prielaidoms,* be kurių joks Δ negali išsiversti, nebepripažįstamas savaime suprantamas absoliutus galiojimas – išskyrus nebent pačius formaliausius loginius sąmonės dėsnius, – todėl pagrindiniams Δ teiginiams ir mokslinei teorijai geriausiu atveju pripažįstamas tik tam tikras patikimumas (↗ *falsifikacija*).

3. Visa tai rodo, kad pagrindiniai kurios nors Δ srities vaizdiniai apie jo tiriamąjį dalyką istorijos procese kinta (↗ *paradigma*), antra vertus, mainosi ir pats supratimas to, ką reiškia žinojimas ir mokslai, apskritai Δ tipas. Nuo Platono ir Aristotelio iki pat naujųjų laikų pagrindinis, arba fundamentinis, Δ buvo filosofija, kuri kartu su specialiaisais Δ buvo suvokiama kaip struktūrinė vienovė. Tačiau ir naujaisiais laikais savarankiškumą įgiję mokslai remiasi (dažnai aiškiai nesuformuluotomis) išankstinėmis turinio prielaidomis, kurios pačių tų mokslų metodais negali būti ištirtos, todėl kai kada vadinamos metafizinėmis. Šitas išankstines prielaidas kritiškai analizuoti (↗ *mokslo teorija*) ir atskleisti jose slypinčias pagrindines žmogaus santykio su pasauliu nuostatas yra svarbus šiuolaikinės filosofijos uždavinys. Čia glūdi ir paskata iš naujo apibrėžti filosofinio apriorizmo santykį su posteriorizmu (↗ *a priori*, ↗ *a posteriori*), su moksline empirija – ↗ *patyrimu* plačiausia reikšme.

4. Svarbiausias dabartinės Δ, technikos ir pramonės epochos bruožas yra empiriškai orientuoto pobūdžio teorijų vyravimas, jų praktinis taikymas ir ekonominis įvertinimas. Moksliniam teoriniam pažinimui, kurio ištakos glūdi Platono ir Aristotelio filosofijoje, yra svetimas tarnavimas išorinių gėrybių gamybai arba ji laikoma antraeiliu dalyku, o į praktiką orientuotas pažinimas nukreiptas (jau Kanto) į savyje pačiame prasmingą etinį politinį veikimą. Vis labiau įsivyraujant techninei ekonominei praktikos sampratai, kuri įsiskverbia ir į pačių Δ supratimą bei iš esmės paliečia jų pobūdį, kyla ne tik švietimo politikos (vis daugiau dėmesio kreipiančios į žmonių rengimą tikslingai veiklai) problemų, bet ir mokslo politikos (ilgai laikiusios Δ pagrindų tyrimą betiksliu dalyku ir nesiejusios Δ su rinkos paklausa) problemų. Mokslo ir technikos raidos mastai, darantys įtaką gyvybei, aplinkai ir pasauliui, kelia etikos problemų, kurių be filosofijos ir jos ryšio su kitais Δ neįmanoma išsiaiškinti.

5. Mokslų klasifikacija – daug ginčų keliantí problema. Kantas (remdamasis Platono tradicija) juos skirsto pagal tiriamų dėsnių pobūdį: logika (Δ apie visuotinius mąstymo dėsnius), fizika (Δ apie ypatingus dėsnius, kuriems paklūsta gamtos objektai), etika (Δ apie dėsnius, kuriuos protingu savanorišku apsisprendimu nusistato laisva valia). Neokantizmas (ypač H. Rickertas) skiria generalizuojančiuosius gamtos Δ ir individualizuojančiuosius kultūros Δ. Dilthey'us aiškinantiesiems Δ priešpriešino suprantančiuosius dvasios Δ, prie kurių pirmiausia priskiriami istorijos Δ. Kitos klasifikacijos remiasi tyrimo metodų skirtumu: tikslieji (aprioriniai matematikos ir eksperimentiniai gamtos) ir aprašomieji (morfologiniai gamtos ir istorijos arba kultūros) Δ; dar skiriami aiškinamieji ir hermeneutiniai (istorijos, suprantantieji) Δ.

mokslo etika: 1. Plačiąja reikšme – kiekvienai filosofijai būdinga žinojimo ir jo įgijimo esmės ir prasmės refleksija. Platonas buvo pirmas, teigęs, kad tobulas žinojimas, kaip dieviška ↗ *teorija*, yra ir žmogui siektiną palaimą teikiantis gėris. Tačiau Aristotelio tradicija taip pat skiria žmogaus gėrį, kaip laimę sutvarkytame visuomenės gyvenime, ir į jį nukreiptą etinį, praktinį žinojimą. Naujaisiais laikais Kanto filosofijoje teorinis mokslinis pažinimas, čia apribotas gamtos objektais ir dėsningais jos reiškinių sąryšiais, užleidžia pirmenybę doroviniam praktiniam protui ir moraliniam pasauliui. 2. Siaurąja reikšme – etika, kuri, atsižvelgdama į tikrovės sričių specifiką, nagrinėja mokslinių tyrimų padarinius ir mėgina galimybių erdvėje nubrėžti ribas tam, kas etiškai leistina ir pageidautina.

mokslo teorija, mokslinio žinojimo ir jo įgijimo (↗ *mokslas*) pagrindų (svarbiausių sąvokų, dėsnių [aksiomų], prielaidų [būtinų, leistinų, neleistinų]) refleksija ir analizė siekiant nustatyti mokslų tarpusavio santykius, jų patyrimo sampratą (neempiriniai mokslai, pvz., grynoji matematika, ir empiriniai, pvz., gamtos mokslai); su tuo susijęs mokslų tyrimo sričių apibrėžimas, metodų, jų panašumų ir skirtumų nustatymas (pvz., gamtos mokslų ir dvasios mokslų disciplinos); prie Δ gali būti priskiriama ir refleksija bei nagrinėjimas vyraujančių vaizdinių apie žinojimą ir moksliškumą apskritai, kaip ir juos atitinkančių vaizdinių apie tikrovę ir objektiškumą, taigi tų vaizdinių, kuriais domisi mokslas (mokslo ir tikrovės arba objekto modelis, „paradigma"). Tai reikšminga pirmiausia mokslo istorijai, jeigu ji suvokiama ne lineariškai kaip ištisinis žinių kaupimas ir integracija, o kaip žinojimo raidos tolydumas ir netolydumas („paradigmų kaita"). Δ virsta mokslo filosofija tada, kai ji mokslinį žinojimą regi kaip susijusį su kitomis žinojimo formomis ir reikšmingą žmonėms bei pasauliui ir pačią mokslo istoriją supranta kaip esminį procesą tolydžioje ir netolydžioje žmogaus ir pasaulio istorijoje.

monada (gr. *monas*, kilm. *monados*, – vienetas, kas neskaidoma), tai, kas toliau nedalijama, galutinis vienumas. Δ sąvoka buvo vartojama antikoje (Pitagoras, Platonas ir kt.), viduramžiais (Mikalojus Kuzietis) ir Renesanso epochoje (G. Bruno), tačiau pagrindine tapo Leibnizo monadologijoje. Čia monados yra paprastos „įdvasintos" substancijos (entelechijos, priešingai Descartes'ui ir Spinozai). Paprastumas suprantamas kaip nebeskaidomumas. Pagal suvokimą (*perceptio*) ir siekimus (*appetitus*) monados yra subordinuotos hierarchiškai ir atspindi (*repraesentatio*) visą pasaulį iš atitinkamo taško. Kadangi jos nesudėtingos, todėl yra savyje uždaros („neturi langų"), niekas negali jų veikti iš išorės ir tokio poveikio joms nereikia, tačiau veikiant kūrybinei Dievo Δ (*monas monadum*) jų vaizdiniai ir siekimai tobulai atitinka viena kitą (*harmonia praestabilita*). Beje, Δ sąvoką vėliau vartojo tarp kitų ir Goethe, ji vėl pasirodė Husserlio filosofijoje.

monizmas (gr. *monos* – vienas), vienumo teorija. Tai Ch. Wolffo pradėta vartoti sąvoka, reiškianti filosofinę koncepciją, kad visą tikrovę apibrėžia viena vientisa substanciali būtis. Priešingybė – dualizmas, pliuralizmas. Δ rūšimis laikytini: panteizmas (Dievas ir pasaulis yra tas pat), spiritualizmas (tuo aspektu, kad visa įvairovė kildinama tik iš vienos grynos dvasios), materializmas (kadangi irgi viską mėgina aiškinti vien materija). Dar ↗ *tapatybės filosofija*.

monoteizmas (gr. *monos* – vienas + *theos* – Dievas), koncepcija, teigianti esant tik vieną vienintelį (asmenybišką, virš pasaulio esantį, jį kuriantį ir valdantį) Dievą. Nuo Δ reikia skirti deizmą ir panteizmą; priešingybė – politeizmas (daugdievystė). Ryškaus Δ religijos yra judaizmas, krikščionybė, islamas.

Montaigne'is Michelis Eyquemas de, prancūzų rašytojas ir filosofas, *1533 Montenio pilyje (Perigoras), †1592 ten pat. Veikalu „Esė" (1580–1588) davė pradžią šiam literatūros žanrui. Jo filosofinės pažiūros siejasi su antikos skepticizmu ir stoikų teorija apie turto menkavertiškumą; Δ atvėrė duris naujųjų laikų skepticizmui, ypač moralės ir humanizmo tradicijai (↗ *moralistika*) Prancūzijoje. Pasak Δ, abejonių keliančiose žmogaus gyvenimo situacijose ir prieštaravimuose padeda orientuotis religijos tradicijų laikymasis ir esamos teisinės bei politinės santvarkos pripažinimas.

Montesquieu Charles de, prancūzų filosofas ir politinis rašytojas, *1689 La Brede (netoli Bordo), †1755 Paryžiuje. Vienas iš Švietimo pradininkų Prancūzijoje. Konstitucinės monarchijos gynėjas; Δ valstybės teorija apie valdžių padalijimą turėjo didelės įtakos Prancūzijos revoliucijai ir apskritai šiuolaikiniam politiniam mąstymui.

Moore'as George'as Edvardas, anglų filosofas, *1873 Londone, †1958 Kembridže. Nuo 1925 profesoriavo Kembridže. Iš pradžių jo filosofija buvo idealistinio pobūdžio, paskui jis (kartu su B. Russelu) tapo įtakingiausiu analitinės filosofijos pradininku; ypač daug dėmesio kreipė į kasdienės kalbos, taip pat ir etinių teiginių analizę. Kritikavo pažiūrą, kad tikrovę apibūdinančiuose teiginiuose drauge glūdi ir normatyvi motyvacija, laikė šią nuomonę „natūralistine klaida".

moralė (lot. *mores* – papročiai): 1) plačiąja reikšme – bendruomenės gyvenime pripažįstamų taisyklių, papročių ir tradicijų dorovingumas ir pasirengimas tų reikalavimų laikytis kaip tinkamiausių; šiuo atžvilgiu Δ samprata labai artima ↗ *etoso* sąvokai; 2) siaurąja reikšme – griežtai privalomo elgesio normų visuma ir tas normas atitinkanti gyvenimo nuostata, ypač Kanto sistemoje; 3) filosofijoje, taip pat teologijoje, – šie Δ principai ir jų pagrindimas, tas pat, kas ↗ *etika*.

moralistika, XVII–XVIII a. filosofinė literatūrinė tradicija, ypač prancūzų rašytojų („moralistų“), kurie ne tiek sistemiškai, kiek eseistiškai ir aforistiškai vaizdavo charakterius ir papročius, demonstravo savo kritinį gebėjimą pažinti žmones ir formulavo praktinės ir gyvybingos moralės maksimas: Montaigne'is, La Rochefoucauld, La Bruyère'as ir kt.

more geometrico (lot. geometrijos būdu), Spinozos metodas (išdėstytas remiantis Descartes'u kaip jo „Metafizinių apmąstymų“ santraukos priedas) pagrįsti ir įrodyti savo etiką: iš apibrėžimų ir aksiomų išvedamos teoremos, prie kurių priduriamos išvados ir paaiškinimai. Spinozos įsitikinimu, *mos geometricus* esąs pavyzdys visiems mokslams.

Mülleris Maxas, *1906 Ofenburge, †1994 Freiburge (Breisgau). Nuo 1946 profesoriavo Freiburge, 1960–1971 Miunchene, vėliau vėl Freiburge. Studijavo pas M. Honeckerį, Husserlį ir Heideggerį. Remdamasis nauja istorijos ir egzistencijos samprata, mėgino aiškinti klasikinę būties ir dvasios metafiziką ir jai suteikti istorinės laisvės, metaistorijos filosofinę formą („Būtis ir dvasia“, 1940, [2]1987; „Egzistencijos filosofija. Nuo metafizikos prie metaistorijos“, 1949; IV išplėstas leid. 1986). Pagrindinė mintis yra žmogaus transcendentalinis patyrimas („Filosofinė antropologija“, 1974): asmeninėje polemikoje, tačiau dalyvaujant bendruomenės gyvenime galima kurti atitinkamam laikui užduotą pasaulį, kaip bendro gyvenimo kūrinį (t.y. politikos, religijos, meno ar mokslo kūrinį), todėl visų sričių kūrinių niekada nereikia suprasti vien tiksline funkcine, o realia simboline, reprezentacine prasme („Patyrimas ir istorija“, 1971).

N

naracija (lot. *narrare* – pasakoti), pasakojimas, pramanytų arba istorinių įvykių vaizdavimo būdas atsižvelgiant į jų reikšmingumą ir chronologiją. Šią pasakojimo formą – jos pagrindinę struktūrą, gramatiką, funkcionalumą, dėstymo pobūdį ir kt. – mėgino tirti prancūzų lingvistinis struktūralizmas (Lévi-Straussas). Apskritai Δ yra reikšminga ir istorijos mokslui (A. Danto ir kt.), ir filosofijos istorijai, nes vis dar lieka neatsakytas klausimas, ar istoriją reikia suvokti apskritai ir kaip *vieną* sistemą (stengiantis ją racionaliai pagrįsti), ar veikiau turėtų būti pasakojama daugybė įvairių galimų *istorijų* (W. Schappas, H. Lübbe).

Natorpas Paulis, vokiečių filosofas ir socialpedagogas, *1854 Diuseldorfe, †1924 Marburge. Nuo 1885 dirbo profesoriumi Marburge. H. Coheno mokinys. Kartu su mokytoju – pagrindinis Marburgo neokantizmo mokyklos atstovas. Paskutiniaisiais gyvenimo metais, Fichte's ir Hegelio veikiamas, gilinosi į klausimą apie galutinį prasmės pagrindą, mąstymą ir būtį vienas su kitu susiejantį logą kaip pirminę „yra" („es ist") ištartį.

natura naturans (lot.), kurianti, veikianti prigimtis (gamta); pirmiausia Averojaus, paskui ir Eckharto bei Renesanso filosofijoje – Dievo, kaip pirmosios visko, kas natūraliai randasi, priežasties, pavadinimas; Δ skiriama nuo *natura naturata* – sukurtos prigimties (gamtos). Abi sąvokas vartojo Spinoza, vėliau jas perėmė Schellingas.

natūralizmas (lot. *natura* – gamta). 1. Taip nuo XVII a. imta vadinti kiekvieną pažiūrą, laikančią gamtą visa apimančia tikrove, neigiančią religinį tikėjimą antgamtinės tikrovės apreiškimu ir visus dvasinius istorinius, kultūrinius ir pan. darinius bei procesus redukuojančią į gamtines duotybes (metafizinis, antimetafizinis, etinis, estetinis ir kt. Δ). Tikslesnis Δ apibrėžimas priklauso nuo to, kaip suprantama gamtos sąvoka (pvz., jos biologinė, materialistinė, pozityvistinė ir kt. samprata). 2. G. E. Moore'as kaip etinį Δ kritikuoja kiekvieną etiką, kuri daro „natūralistinę klaidą", t. y. neleistinai pereina nuo deskriptyvių arba būties teiginių, aprašančių faktus (pvz., tai, kas vertinama kaip naudinga ir todėl vadinama geru dalyku), prie normatyvių arba privalomųjų, dorovės reikalavimus keliančių teiginių (pvz., elgtis gerai yra pareiga). Todėl metaetika tiria tik faktinį etinių vertinamųjų teiginių vartojimą.

natūrfilosofija ↗ *gamtos filosofija.*

negatyvioji teologija, pirmą kartą Proklo pavartotas (aiškinant Platoną) terminas (*theologia apopathike*), reiškiantis doktriną, kuri dieviškumą palieka nenusakytą ir todėl užsiima tik teiginių (apsiribojančių daugiausia tik baigtiniais dalykais) neigimu. Tai kiekvienos teologijos esminis elementas, stipriai pabrėžiamas žydų teologijoje, neoplatonizme, Dionisijo Areopagito religinės filosofijos traktatuose, Eckharto mistikoje, o Tomo Akviniečio filosofijoje siejamas su mokymu apie būties apibrėžčių ↗ *analogiją*. Δ tradicija ypač remiamasi K. Bartho dialektinėje teologijoje.

neigimas (lot. *negare* – neigti, gr. *apophasis* – neigimas), logikoje – sprendinio (teiginio) atmetimas neiginiu „ne" arba „netiesa, kad". Priešybė – tvirtinimas, teigimas (lot. *affirmatio*, gr. *kataphasis*). Kanto filosofijoje – sprendinio modalumo kategorija, būtent neigiamojo sprendinio (greta teigiamojo ir begalinio), kuris tam tikru atveju nusako ko nors nerea-

lumą. Be to, kiekvienas (baigtinis) objektas yra realybės spėjamos visumos apribojimas (transcendentalinis Δ). Iš čia vokiečių idealizme, ypač Hegelio filosofijoje, atsiranda absoliuto savęs apribojimas (savineiga) ir neigimo neigimas, t. y. kiekviena baigtinės būties ir sąvokos forma įgyja reikšmę kaip begalinės, absoliučios dvasios dialektinis judėjimas.

nemirtingumas, Platono filosofijoje – (žmogaus) ↗ *sielos* nesunaikinamumas, jos tolesnis gyvenimas po kūno ↗ *mirties,* nes siela jau yra buvusi prieš įsikūnijimą; dėl savo „paprastumo" ir ryšio su idėjomis, mąstymu ji dalyvauja amžinybėje. Aristotelio sistemoje ir atitinkamai viduramžių averoizme nemirtingas sieloje yra tik aukščiau individo iškilęs (dieviškasis arba visuotinis žmogiškasis) protas, tuo tarpu siela, kaip kūno būties forma (gyvybė), miršta kartu su kūnu. Krikščioniškosios pakraipos filosofija ir tais atvejais, kai ji pritaria Aristoteliui (kaip viduramžių scholastinėje filosofijoje), skelbia pavienės žmogaus sielos Δ, nes siela esanti ne tik gyvo kūno būties forma, bet ir kaip substanciali forma galinti egzistuoti skyrium nuo jo (tai atitinka apreiškimo teologijos teigiamą kūno prisikėlimą iš numirusių atėjus Paskutinio teismo dienai). Pasak Leibnizo, visos sielos (monados), kaip gamtos formų tikrosios substancijos, yra nemirtingos. Kantas atmeta galimybę teoriškai įrodyti Δ, tačiau jį supranta kaip būtiną dorovinio praktinio proto prielaidą (postulatą) protingam religiniam tikėjimui pagrįsti. Ateistinei religijos kritikai poidealistinėje filosofijoje Δ vaizdinys, kaip ir apskritai religinis tikėjimas, yra žmogaus susvetimėjimo, jo neišsipildžiusių norų bei troškimų reiškinys.

neohėgelizmas, XX a. pradžios neoidealizmo tendencija – vis dažnesnis rėmimasis Hegeliu. Vokietijoje jam paskatą davė K. Fischeris; ypač buvo domimasi istorijos ir jos teorijos problemomis (H. Glockneris, R. Kroneris, G. Lassonas, Th. Haeringas); pagrindiniai Δ atstovai yra: Nyderlanduose – G. J. Bollandas, I. B. Wigersma, J. Hessingas; Anglijoje – J. H. Sterlingas, T. H. Greenas, E. Cairdas, ypač F. H. Bradley, B. Bosanquet, E. McTaggartas; Prancūzijoje – O. Hamelinas; Italijoje – B. Croce, G. Gentile.

neoidealizmas, XIX a. pabaigoje prasidėjęs prieš pozityvizmą ir materializmą nukreiptas, Kantu ir Hegeliu paremtas (↗ *neokantizmas,* ↗ *neohėgelizmas*) judėjimas. Stengdamasis peržengti empirinio objektinio patyrimo ribas, Δ siekė vėl filosofiškai išryškinti savo apriorinę struktūrą ir nuo atskirybės pažinimo pakilti prie bendrų pasaulio ir gyvenimo įžvalgų.

neokantizmas, paskutiniaisiais XIX a. dešimtmečiais atsiradusi filosofijos kryptis, kuri, grįždama prie Kanto, jo filosofiją suprato kaip metafizikos atmetimą ir mėgino filosofiją iš naujo pagrįsti vien kaip pažinimo ir mokslo teoriją. Vokietijoje Δ įvairiais aspektais atstovavo F. A. Lange, J. Volkeltas, A. Riehlis, O. Liebmannas, R. Hönigswaldas ir ypač ↗ *Marburgo mokykla* bei ↗ *Badeno mokykla,* Prancūzijoje – Ch. Renouvier.

neopitagorizmas, nuo I a. pr. Kr. iki IV a. po Kr. gyvavusi labai įvairialypė filosofijos kryptis, jungusi senąsias pitagorininkų, Platono ir Aristotelio pažiūras. Δ atstovai: Nigidijas Figulas, Apolonijas Tianietis, Numenijas Apamejietis ir kt..

neoplatonizmas, Amonijo Sako pradėta, Plotino plėtota filosofijos kryptis, kuri, nors ir rėmėsi Platonu, bet savo spekuliatyviose sistemose į platonizmą integravo nemaža elementų iš bemaž visų antikos dvasinių tradicijų – Aristotelio, stoikų, neopitagorininkų, Rytų kraštų religijų, mistikos. Paprastai minimos Aleksandrijos Δ mokykla (ypač Plotinas, Porfirijas), Sirijos (Jamblichas ir kt.) ir Atėnų (Plu-

tarchas, Proklas, Simplikijas ir kt.) mokyklos. Viduramžiais dar nebuvo skiriami platonizmas ir Δ. Naujųjų laikų pradžioje Δ susilaukė griežtos kritikos kaip Platono filosofijos iškraipymas, tačiau XIX a. imtas vertinti teigiamai, ypač vokiečių idealizmo. ◊ Pagrindinė Δ teorijos schema tokia: iš nepažinaus ir neįvardijamo „pirminio vienio" (tiesiog tobulybės, gėrio) „esmių" pakopomis (dvasia, pasaulio siela ir kt.) randasi baigtinės esamybės daugis (↗ *emanacija*), ir šis „išsiliejimas" tuštėdamas galiausiai virsta („bloga") materija, panašiai kaip šviesa, neprarasdama esmės, ištirpsta tamsoje. Žmogaus sielos uždavinys yra apsivalyti nuo taršos, kurią suteikė kūnas, todėl būtina nusigręžti nuo visa, kas materialu ir jusliška, ir atsigręžti į dvasią, kad per ją įvyktų susiliejimas su pirminiu vieniu. ◊ Nors pagrindinis Δ bruožas yra panteizmas ir monizmas, tačiau ši filosofijos kryptis, pateikdama esmių teoriją, davė galimybę rastis politeistiniam aspektui (Porfirijas, Jamblichas).

neoscholastika, XIX a. prasidėjęs (kaip reakcija į tuo metu paplitusią racionalistinę kritinę filosofiją ir teologiją) scholastikos ir teologijos atnaujinimas, nukreiptas prieš mėginimus katalikiškuose kraštuose atlikti tarpininko vaidmenį naujųjų laikų mąstymo atžvilgiu (G. Hermesas, A. Güntheris, J. Frohschammeris ir kt.) ir besiremiantis pirmiausia Tomu Akviniečiu (neotomizmas), iš dalies ir Dunsu Škotu bei Suárezu. Italijoje Δ pradžią davė V. Buzzetti, Taparelli, Zigliara ir kt., o Vokietijoje – J. Kleutgeno atsigręžimas į viduramžių tradiciją. Naują etapą neoscholastikoje pradėjo popiežių enciklikos: Leono XIII enciklika *„Aeterni patris"* (1879), Pijaus XI – *„Studiorum ducem"* (1923), Pijaus XII – *„Humani generis"* (1950), nurodžiusios ypatingą Bažnyčios tradicijos reikšmę filosofiniam teologų švietimui, padėsiančiam gintis nuo šių laikų paklydimų. Buvo ne tik kruopščiai tiriama viduramžių dvasinio gyvenimo istorija, bet ir sistemiškai polemizuojama su Kanto filosofija bei vokiečių idealizmu (J. Maréchalas), remiantis scholastika iš naujo pagrindžiama metafizika (Willmannas, Scheebenas, Mercier, Geyseris, Przywara; ↗ *neotomizmas*), susipažįstama su dabartine empirine psichologija ir jos skatinamomis pažinimo teorijos tendencijomis, atkreipiamas dėmesys į gamtos mokslų tyrimų rezultatus ir jų sąlygojamą tolesnę gamtos, religijos, socialinės, moralės filosofijos plėtotę. Galų gale buvo prieita ir prie vaisingų Δ diskusijų su fenomenologija bei egzistencializmu.

neotomizmas, neoscholastikoje ir katalikų tikėjimo šalyse XIX ir XX a. labai paplitusi katalikybės filosofijos kryptis, kuri, tirdama istoriją ir sistemingai remdamasi Tomu Akviniečiu, stengėsi atnaujinti ir toliau plėtoti filosofiją (ir teologiją). Tarp pagrindinių Δ atstovų minėtini: Italijoje – Taparelli, Liberatore, Perrone; Prancūzijoje – Maréchalas, Sertillanges'as, Gilsonas; Vokietijoje – Grabmannas, Manseras, Siewerthas, J. B. Lotzas ir kt.

netarpiškumas ir tarpiškumas, viena pagrindinių filosofinės refleksijos problemų, kurios esmę sudaro tai, kad tų sąvokų neįmanoma mąstyti viena be kitos, tačiau neįmanoma jų ir tiesiogiai aiškinti vienos kita. Apskritai netarpiškumas laikomas tikro dalyko paties savaime tiesioginio patyrimo apibūdinimu, kai tarp patiriamojo dalyko ir patiriančiosios sąmonės nėra kokio nors tarpininko. Ir priešingai – kaip tik tokio tarpininko buvimas apibūdina tarpiškumą; tarpininko funkcija – susieti dvi atskiras dalis, kurios viena kitai svetimos ar priešingos, bendriau sakant, – suartinti tai, kas savaime nėra artima. Ypatingą reikšmę Δ turi Hegelio filosofijoje. Priešingai kiekvienam pozityvizmui, kuris nori remtis kokios nors duotybės (empiriškai – patyrime arba aprioriškai – transcendentalinėje refleksijoje) netarpiškumu, Hegelis mėgina įrodyti, kad kiekvienas netarpiškumas pats jau yra tarpiškas, kita vertus, stumia į tolesnį tarpiškumą. Taigi tarpiškumas, Hegelio nuomone, reiškiasi ne per

savarankišką trečią elementą, o tiksliai per tai, kas turi būti tarpinama: kiekvienas tariamas savarankiškas netarpiškumas (substancialumas) siekia pats save „įveikti“ (trejopa neigimo, išsaugojimo ir iškėlimo bei pagilinimo prasme); kiekvienas tarpiškumas yra absoliutus savęs tarpinimas, kaip dvasios (subjektyvybės) savirealizacija pažįstančiosios ir veikiančiosios sąmonės pakopomis.

Iki Hegelio irgi buvo pastebima, kad bet koks netarpiškumas gali būti tarpiškas ir kad žmogaus protui, siekiant prieiti atvirą netarpiškumo dabartį, reikia tarpiškumo, tačiau tai negali galioti kaip paties netarpiškumo menkumo įrodymas – netarpiškumas veikiau turi būti pripažįstamas kaip savęs paties duotybės būties būdas, nors šitos savęs duotybės galimybei būtini įvairūs tarpininkavimo žingsniai. Pvz., Platono filosofijoje idėjos atskleidžiamos tik prisiminimo (*anamnesis*) persilaužimo judesiu, o Aristotelio sistemoje pirmieji principai išryškinami sąvokiniu grįžtamuoju judėjimu, tačiau tai, kas šitaip tarpiškai atskleista, paskui pretenduoja įgyti netarpiškumo prasmę, t. y. glūdi savyje ir yra sau akivaizdu. Pohegelinėje filosofijoje į sąvokinį mąstymą nevisiškai telpantys ir jame ištirpstantys dalykai (materialumas, juslumas, kūniškumas, apskritai būtis) dažnai apibūdinami kaip netarpiški. Tada netarpiškumas jau nėra (kaip Hegelio filosofijoje) tas niekis savaime, kuris siekia save įveikti (tarpiškumo) sąmonėje, kad galutinai taptų vien proto, visko ir savęs paties pažinimo tikrovės momentu, o netarpiškumas rodo kaip tik tai, kas tarpiškame mąstyme kartu kertasi su tarpiškumu kaip tuo, kas yra kìta mąstančiojo suvokimo atžvilgiu. Dar ↗ *kìta*.

Newmanas Johnas Henry, anglų teologas ir religijos filosofas, *1801 Londone, †1890 Birmingame. Vienas iš judėjimo už anglikonų bažnyčios atnaujinimą vadovų (Oksfordo judėjimas). 1851 Dubline įkūrė katalikų universitetą. Δ studijos apie pažinimo ir išganymo tikrumą, apie visko, kas istoriška, plėtotę ir apie žmogaus konkrečios egzistencijos antinomiškumą yra reikšmingos teologijai, religijos filosofijai ir antropologijai.

niekas (vok. *Nichts*, gr. *me on* – nesantis, lot. *nihil* – niekas, *non ens* – nesantis), kaip kraštutinė būties priešybė, yra tiesioginis būties neigimas, taigi jos galimybės ir tikrumo arba vien tik tikrumo neigimas (absoliutus arba santykinis Δ; šį skirtumą įžvelgė jau Henrikas Gentietis ir Dunsas Škotas). Klausimas, kaip šią priešybę mąstyti (ir ar ji apskritai mąstoma), jau iš pat pradžių buvo ontologijos ir su ja susijusios logikos bei pažinimo teorijos tema. Parmenidui yra tik būtis, *nieko* – visai nėra, todėl jo iš tikrųjų negalima nei mąstyti, nei ką nors apie jį pasakyti. Platonas Δ supranta remdamasis daiktų skirtingumu (kiekvienas daiktas yra tas ir nėra *niekas* kita). Aristotelis tiria *nieko* reikšmių įvairovę; pagal jo filosofijos tradiciją Δ (nesama) yra pirmiausia materija (*materia prima*) iki atsirandant, veikiant esmės formai, juslinei baigtinei esamybei; apskritai visa baigtinė esamybė persmelkta *nieko*, nes ją lemia būties gausos ribojimas (gr. *steresis*, lot. *privatio* – atėmimas, praradimas). Krikščioniškaisiais viduramžiais, kai buvo teigiama, kad Dievas (kuris, pasak Tomo Akviniečio, yra pati būties subsistencija) sukūrė pasaulį iš nieko, kartu tariama, jog pasaulį kuriant buvo sukurtas ir Δ. Todėl *nieko* – kaip būties neigimo – prielaida yra būtis. Ne vien tai, kas „žemiausia“ pirma visos baigtinės daugeriopos esamybės, bet ir tai, kas „aukščiausia“ viršum jos, galiausiai vadinama Δ: neoplatonizme – tai pradinis vienis pirma ir anapus vienumo ir įvairumo, kurie abu atsiranda dėl emanacijos (ir kurioje dar girdimas Platono minties apie gėrį [*agathon*] „anapus būties“ aidas), o krikščionių mistikoje kaip Δ (ne kažkas esama) suprantama ne tik siela, jos esmė, bet ir Dievas (Eckhartas, Tauleris, vėliau panašiai manęs Angelas Silezietis, J. Böhme). Mikalojui Kuziečiui Dievas kaip ne kitas (skirtingai negu kiekviena esamybė, kuri visuomet

yra kita kitos atžvilgiu) yra Δ – dar pirma ir virš būties ir *nieko* priešpriešos atsiradimo. Hegelis būtį, esant pačiai būties sąvokai visiškai neapibrėžtai, prilygina Δ, kaip jos priešybei, ir iš tų priešybių įtampos logiškai ir realiai randasi tapsmas kaip dialektinė absoliuto plėtotė. Schopenhaueris aiškina, kad kiekviena mintis apie Δ nusako tik santykinį Δ (*nihil privatirum*), absoliutaus Δ neįmanoma mąstyti (kadangi mąstymas vyksta valioje gyventi, valioje būti, o tai teikia kančią); grįžti prie Δ, pakilti į Δ galima tik neigiant valią. Nietzsche's prieštaravime, valios būti, kaip amžino tapsmo be jokios – nei virš, nei šalia esančios – prasmės, teigime, mintis apie Δ, kaip apskritai ↗ *nihilizme*, įgyja naują apibrėžtį. Heideggeriui baimėje, kai dingsta visa atramą teikianti esamybė, patirtas Δ yra „esamybės niekas, taigi iš esamybės patirta būtis", būties „šydas"; jo nihilizmo analizėje Δ yra būties buvimo būdas – jos atimtume ir užmirštume metafizinio mąstymo istorijoje.

Nietzsche Friedrichas Wilhelmas, vokiečių filosofas, *1844 Rekene (Saksonija), †1900 Veimare. 1869 gavo profesoriaus vietą Bazelyje, gyveno daugiausia Sils Marijoje ir Nicoje; 1889 Turine susirgo nepagydoma psichine liga. Δ aforistinį mąstymą stimuliavo pastangos parengti Europos žmogaus gyvensenos ir kultūros pertvarką traukiant jį iš pavojingos Vakarų Europos nihilizmo sukeltos situacijos. Nietzsche's gyvenimo ir filosofinės kūrybos kelią galima skirstyti į tris periodus (plg. dvasios virsmą „Zaratustros" pradžioje).

Pirmame periode, antikos studijų, Schopenhauerio valios metafizikos ir R. Wagnerio muzikinių dramų paveiktas, Δ esminį pasaulio bruožą įžvelgia dionisiškojo ir apoloniškojo pradų prieštaroje, kurią gryniausiu pavidalu genijus perteikia mene, ypač graikų tragedijoje. Pasaulio tragizmo sampratą esą aptemdžiusi Vakarų istorija nuo Sokrato, t. y. tų laikų, kai loginis racionalusis mąstymas vis labiau ėmė gožti instinktyvų veiklaus gyvenimo žinojimą ir to gyvenimo tiesioginį santykį su tragiškąja tikrove („Tragedijos gimimas iš muzikos dvasios", 1872; „Nesavalaikiai pastebėjimai", 1873–1876). Antrame periode, pašlijus santykiams su Wagneriu (1878) ir galutinai atitrūkus nuo Schopenhauerio valios filosofijos (kuri kaip tik reikalavo neigti pasaulį kuriančią ir kančią gimdančią valią), įvyksta posūkis į antropologizmą. Psichologija virsta griaunamuoju „laisvosios dvasios" įnagiu. Ši dvasia, iš šalies ironiškai žvelgdama į pasaulį ir save pačią, yra užsimojusi demaskuoti visą metafiziką, religiją, ligtolinę moralę ir meną, visą paveldėtą idealizmą (platonizmą) su jo tikrojo esmių pasaulio atskyrimu nuo baigtinio reiškinių pasaulio kaip primityvumą. Anapusybė, kurią ženklina Dievo vardas ir idėja, tėra tik suklastota dimensija žmogaus, kuris šitaip neigia vienintelį pasaulį, nužemindamas jį iki šiapusybės. Nuo šitokių pažiūrų sukeltų prieštarų žmogų gali išgydyti tik jo susidarytų iliuzijų sugriovimas: „Dievas mirė" („Žmogiška, pernelyg žmogiška", 1878–1880; „Ryto žara", 1881; „Linksmasis mokslas", 1882). Trečiame periode vėl perimama, tik pakeista forma, pagrindinė pirmojo periodo patirtis, kuriai priskiriama gyvenimo plėtotės idėja. Esminė ir tikroji pasaulio varomoji jėga yra „galios siekimo valia", o visas tikrovės procesas – nepaliaujama tarp savęs besirungiančių „valios partikulų" su jų vertybių nuostatomis kova, turinti įgyvendinti savo tikslus viena kitą kuriant ir naikinant (pasaulis kaip „pats save gimdantis [tragiškas] meno kūrinys"). Po to, kai nihilistiškai nuvertintas iki šiol gyvavęs tikėjimas gyvenimo prasme (tapsmo atmetimas priskiriant būčiai amžiną rimtį), darosi būtinas „visų ligšiolinių vertybių perkainavimas" ir naujo, Zaratustros skelbiamo žmogaus tipo – „antžmogio" – sukūrimas. Šis turi galėti džiugiai teigti „būtį", kuri nuo šiol turi tapsmo, atsiradimo bei išnykimo, pobūdį ir neturi kokios nors virš jos ir šalia jos esančios prasmės. Jei pradžios ir pabaigos neturintis tapsmas taip pat yra baigtinis, tai visa, kas bus, turi būti jau vieną kartą buvę – „amžinas

to paties grįžimas" („Štai taip Zaratustra kalbėjo", 1883–1885; „Anapus gėrio ir blogio", 1886; „Apie moralės genealogiją", 1887; „Stabų saulėlydis", 1889).

Nietzsche's filosofinis mąstymas, kurio paviršinis daugiareikšmiškumas skatino grubų jo supaprastinimą ir iškraipymą, turėjo įtakos ir iracionalistinėms gyvenimo filosofijos kryptims bei totalitarinės valdžios teorijoms. Viena iš metafizinio mąstymo esmės ir istorijos ritmo studijavimo sąlygų yra svarbiausių Δ minčių kritinis nagrinėjimas.

nihilizmas (lot. *nihil* – niekas), XVIII–XIX a. atsiradusi sąvoka įvairioms nuostatoms ir kryptims nusakyti: pirmiausia literatūros srityje (ankstyvasis romantizmas; Schlegelis Fichte's be galo produktyvaus „Aš" poetinančią interpretaciją ir veiklą vadina Δ; J. Paulis kritikuoja kaip Δ „Aš" vykdomą aistringą tikrojo pasaulio naikinimą poetinėje nieko erdvėje); socialinėje srityje (F. von Baaderis: tariamai mokslinė tikėjimo apreiškimu kritika ir iš to išplaukiantis socialinių institucijų griovimas yra Δ; Turgenevas: nihilistas nepaiso jokio, net ir labai garbingo autoriteto) ir filosofijoje, kurioje Δ sąvoką pirmas ėmė vartoti H. Jakobi, norėdamas kritiškai apibūdinti Kanto pažiūras ir Fichte's transcendentalinę Aš filosofiją. Ypatingą reikšmę Δ įgijo Nietzsche's filosofijoje. Priešingai silpnam Δ, kuris pasireiškia tada, kai gyvenimui reikia tariamai duotos tiesos ir vertės ir jos sugriūva, Nietzsche reikalauja stipraus Δ, kuris nustato naujas vertybes „amžinojo to paties grįžimo" be galutinio tikslo beprasmybės akivaizdoje. Heideggeriui metafizika pačia savo prigimtimi yra Δ: nors ji ir nukreipta į esamybę kaip tokią jos būtyje, tačiau neapmąsto pačios būties, su kuria ji iš pat pradžių „yra niekas". Atsisakymas šitos būties užmaršties (taigi ir metafizikos) būtų kartu ir Δ įveikimas. Sartres'o egzistencializmas turi nihilistinių bruožų ta prasme, kad žmogų jo būtyje sau laiko radikalia laisve be prieš tai esamo susietumo su esme ir būtimi, taigi laiko jį pirmapradžiu nieku.

Nikomacho etika, Aristotelio pagrindinis etikos veikalas, kurį suskirstė į 10 knygų ir išleido jo sūnus Nikomachas (iš čia kilo veikalo pavadinimas). Teisinga čia laikoma tokia veikla, kuri yra vidurys (*mesotes*) tarp dviejų kraštutinumų. Kiti Aristotelio etikos veikalai yra „Eudemo etika" (išleido Eudemas Rodietis) ir „Didžioji etika".

Nišida Kitaro, japonų filosofas, ↗ *Kioto mokyklos* kūrėjas, *1870 Unokėje, †1945 Kamakuroje. Nuo 1910 profesoriavo Kiote. Pirmas mėgino budizmo tradiciją interpretuoti remdamasis Europos filosofijos sąvokomis ir klausimų kėlimo būdu. Garsiame veikale „Gėrio tyrimas" (1911), parašytame veikiant W. Jameso ir H. Bergsono filosofijai, Δ nagrinėja „grynąjį patyrimą". Šis patyrimas yra patybės sąmonės procesas, ankstesnis už bet kokią (ypač subjekto ir objekto) diferenciaciją, kur tas procesas visai ištirpsta tikrovėje, o ši – kartu su juo. Šitą (sąmonės filosofija paremtą) tendenciją Δ vėliau plėtojo ir perdirbo ta prasme, kad dabar istorinė pasaulio tikrovė yra ta vieta, kuri teikia galimybę visoms skirtingoms formoms, tačiau pati neapibūdinama jokiomis skirtybėmis ir yra beformė – „absoliutus niekas". Tame nieke, „netolydžiame tolydume", apsibrėžia viena kitą ir yra apibrėžiamos visos atskirybės – nei be ryšio išsibarstydamos, nei sutapdamos su kokiu nors vienu galutiniu, identifikuojamu vienumu. Todėl visa diferencijuota esamybė yra „absoliučiai prieštaringai tapati sau pačiai". Šią istorinio pasaulio struktūrą žmogus realizuoja kaip „aktyvią patybę aktyvioje įžvalgoje", kurioje jis kartu yra pasaulio proceso formuojantis subjektas ir formuojamas objektas. ◊ Nišidos absoliutinio nieko vietos logika, kaip tikrovės konkreti logika, implikuoja radikalią Europos metafizikos tradicijos ontologikos kritiką. Čia galima pastebėti nemaža Δ mąstymo ir europinės metafizinio mąstymo savikritikos panašumų. Dar ↗ *Rytų Azijos mąstymas.*

Nišitani Keidži, japonų filosofas, *1900, †1990. K. Nišidos mokinys. Nuo 1935 profesorius Kiote (↗ *Kioto mokykla*). 1937–1939 tobulinosi pas Heideggerį Freiburge (Breisgau). Δ toliau plėtojo Nišidos mintį apie absoliutų nieką: interpretuodamas budistinį ir europinį krikščioniškąjį mąstymą jis parodo „tuštumą", kaip žmogaus ir tikrovės patybę, o istoriniame Europos nihilizmo horizonte mintį apie šią tuštumą atskleidžia kaip galimybę įveikti nihilizmą. ↗ *Rytų Azijos mąstymas.*

noetika (gr. *noesis* – mąstymas), XVII a. taip buvo vadinama sąvokos teorija, kaip pirmoji logikos dalis, vėliau – ir visa logika.

Nohlis Hermannas, vokiečių filosofas ir pedagogas, *1879 Berlyne, †1960 Getingene. Nuo 1920 profesorius Getingene. Dilthey'aus, mokinys, mėginęs plėtoti jo pagrindines idėjas pedagogikoje ir estetikoje.

nominalizmas (lot. *nomen* – vardas, pavadinimas), filosofijos teorija, pagal kurią sąvokos ženklu (vardu, žodžiu) reiškiama visuotinybė (↗ *universalijos*) neatspindi realaus paties daikto turinio: reali yra tik atskira esamybė, o vardai reiškia vien apibendrinimus, kuriuos daro žmogaus protas remdamasis daiktų panašumais. Δ – tai priešinga pozicija kraštutiniam Platono ir neoplatonizmo idėjų realizmui. Parengė jį jau antikos laikais kelti klausimai. Δ pradininku ankstyvojoje scholastikoje laikomas Roscelinas (XI a.), ypatingą pobūdį ši koncepcija įgavo Okamo (XIII–XIV a.) vėlyvosios scholastikos ↗ *konceptualizme*. Per jį Δ teigiamai paveikė gamtos mokslų raidą ir empirizmo pažinimo teoriją. Prie Δ keltų problemų vėl buvo grįžta XX a., ypač matematinėje logikoje (N. Goodmanas, W. V. Quine'as).

nomos (gr.), paprotys, tvarka, įstatymas. Herakleito filosofijoje Δ dar reiškia valstybinės bendruomenės (polio) įstatymų nustatytą tvarką, kurią palaiko amžinas dieviškasis visos gamtos (*physis*) įstatymas. Sofistikoje (Hipijas, Antifontas) susiformuoja visai priešinga pažiūra: Δ, kaip kintantis, žmonių sudarytas susitarimas ir vis kitaip formuluojama teisė, laikomas tironu, verčiančiu žmogų daugeliu atvejų elgtis nenatūraliai. O tikra amžina teisė „iš prigimties" yra stipresniojo teisė (Gorgijas). Platonas mėgina šią prieštarą įveikti: ne tik Δ yra (žmonių) sukurtas, bet ir gamta (*physis;* kurios kūrėjas yra dieviškasis demiurgas), taigi iš esmės ji pati yra nomiška. Tiesa, Aristotelis laiko iš prigimties galiojančią teisę (↗ *prigimtinė teisė*) viršesne už rašytinę, tačiau pabrėžia, kad valstybėje galiojanti rašytinė teisė visada esanti susijusi su prigimtine. ◊ Nieko bendra su šia Δ samprata neturi W. Windelbando vartojama sąvokų priešpriešа *nomotetinis* (iš gr. *nomos* + *thesis* – teiginys) ir *ideografinis* (iš gr. *ideos* – savitas + *graphein* – aprašyti), kurios reiškia skirtingus gamtos mokslų ir ↗ *dvasios mokslų* metodus.

norma (lot. *norma* – matlankis, kriterijus, taisyklė), iš pradžių – architektūros terminas, paskui Cicerono perkeltas į teisės sritį, o nuo XVII–XVIII a. radosi naujų reikšmių: tai mąstymo (logikos normos), veiklos (dorovės normos), taip pat juslinio suvokimo ir formavimo (estetikos normos) esmę nusakančios apriorinės taisyklės („įstatymai"), kurių, kaip standartų, reikia laikytis dalykiškai mąstant, suvokiant ir veikiant. Taigi logika, etika ir estetika laikomos filosofijos normatyviomis disciplinomis. Skirtingai nuo gamtos dėsnių, kurių veikimas turi priežastingumo formą, pasireiškiančią gamtiniu būtinumu, normos yra laisvės (savęs suvaržymo) dėsniai. Vertybių filosofija (ypač neokantizmo) normas suprato ne kaip esamybes, o kaip privalėjimo normas. Kritikuojant „bejėgį privalėjimą" – taip oponavo jau Hegelis, – reikia turėti galvoje, kad normos suvokiamos ne kaip abstrakčios privalėjimo karalystės nuostatos, o kaip konkretūs tikrovės, tikros esamybės ir tikro gyvenimo kriterijai.

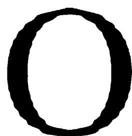
noumenas (gr. *noumenon* – tai, kas suvokiama, dgs. *noumena*), Platono filosofijoje – tik mąstyme, ne jusliniame suvokime, egzistuojančios ir pažįstamos idėjos, skirtingos nuo fenomenų *(phainomenon)*, juslėmis suvokiamų reiškinių. Kanto sistemoje – nors ir mąstomas, bet baigtiniam pažinimo subjektui nepažinus „daiktas savaime".

numinas (lot. *numen,* kilm. *numenis* – galvos linktelėjimas, sutikimas, dievų valia, dievybė), religijotyroje R. Otto pradėta vartoti sąvoka – ↗ *šventumas,* į kurį, nors ir įeina protingumas ir dorovė, bet jo neviršija; Δ patiriamas kaip patrauklus (*fascinosum*) ir kartu baimingai sukrečiantis (*tremendum*).

nuosaikumas (gr. *sophrosyne;* lot. *temperantia*), kartu su *sophia* (išmintimi), *andreia* (narsa) ir *dikaiosyne* (teisingumu) – viena iš keturių ↗ *pagrindinių dorybių*. Platono filosofijoje – geidulių pavaldumas protui. Aristotelio nuomone – teisingo vidurio (*mesotes*) tarp netramdomų geidulių ir nejautrumo laikymasis.

nuotaika, viso pasaulio ir savęs paties išgyvenimus apimanti ir tuos išgyvenimus persmelkianti tam tikra psichinė būsena (linksmumas, liūdesys ir pan.), dažnai aiškiai nesuvokiant jos pirminės priežasties. Heideggeriui – tai žmogaus egzistencijos būsena, kurios atsiradimą, apibrėžtumą ir kryptingumą lemia esamybės visuma; ypač reikšminga čia yra ↗ *baimė.*

nusas (gr. *nous* < *noein* – mąstyti, suvokti), dažnai šis terminas verčiamas žodžiais intelektas (lot. *intellectus*) arba ↗ *dvasia,* protas. Anaksagoras Δ (pirmą kartą pavartojęs savo filosofijoje) supranta kaip pasaulį tvarkantį pradą. Aristotelio sistemoje – tai dieviškas mąstymo savęs mąstymas, o Δ žmogaus sieloje – visos esamybės prasmės ir tvarkos visumos suvokimas.

objektas (lot. *obiectus* – statymas priešais, užstojimas, vok. *Gegenstand*), visa, kas yra, bet ne tuo požiūriu, kad tai apskritai yra, o tuo, kad tai „stovi priešais" – priešais įsivaizduojantįjį Aš (subjektą, sąmonę). Viduramžių filosofijoje Δ buvo (tik) tai, kas įsivaizduojama, skirtingai nuo subjekto (*subiectus*), kaip esamybės, kuri remiasi pati savimi (↗ *subjektas*, ↗ *substancija*). Tik po Descartes'o Δ įgijo savaime egzistuojančio tikro dalyko reikšmę, nes kiekvienas subjektas (žmogus) gali jį pagrįstai ir objektiškai traktuoti kaip duotybę. Kantui Δ yra tai, kas yra sąmonėje ir šios yra sukuriamas kaip vienumas. Samprotis, remdamasis aukščiausiu transcendentalinės apercepcijos vienumu ir taikydamas savo kategorijas, juslinių stebėjimų įvairovę sujungia į (pažinimo) Δ. Jau čia Δ sandara yra sintetinis subjektyvybės darinys, o vokiečių idealizme Δ vis labiau darosi sąmonės, dvasios produktas ne vien savo forma, bet ir turiniu. Husserlio fenomenologija, kuriai įtaką yra padariusi Meinongo „objekto teorija", skiria objektų rūšis su savais duotumo būdais, kuriuos atitinka skirtingi sąmonės ir akto tipai (pvz., realus suvokimo Δ, idealus pažinimo ir esmės žiūros Δ; Scheleris, toliau plėtojantis šią koncepciją, dar skiria teorinį Δ ir jutimo Δ).

objektyvioji dvasia, Hegelio filosofijoje – absoliutinė idėja (protas, dvasia), kai ji instituciškai reiškiasi teisėje, moralėje bei dorovėje ir pasaulinės istorijos objektinimosi procese sudaro tarpinę pakopą (tarp subjektyvios ir absoliučios dvasios) ir reiškia dvasios savirealizciją. Po Hegelio kultūros filosofijoje ir dvasios mokslų teorijoje, ypač remiantis Dilthey'umi, Δ suprantama kaip bendroji kultūros arba kultūros epochos dvasia, jei jų gyvenimo samprata reiškiasi (objektyvuojasi) istorinėmis institucijomis ir kūriniais, kurie suteikia galimybę dalyvauti supratime ir jį kartoti.

Okamas Viljamas, anglų filosofas ir teologas, *apie 1285 Okame (netoli Londono), †1349 Miunchene. Pranciškonas. Studijavo Oksforde. Įtartas erezija, 1328 pabėgo iš Avinjono į Miuncheną. Čia parašė traktatą apie Bažnyčią ir valstybę kaip savarankiškas institucijas. Vėlyvųjų viduramžių nominalizmo, tiksliau – konceptualizmo (okamizmo), pagrindėjas. Realiai egzistuoja tik atskiri daiktai. Visuotinybė (esmė ir būtis; universalijos) pati savaime nėra reali, ji egzistuoja tik kaip sąvoka pažįstančiame prote (kaip *fictum* ar bent kaip *abstractum,* tačiau ne vien kaip vardas, kaip manė ankstyvasis nominalizmas). Logikos raidai svarbi buvo Δ supozicijos teorija (apie įvairius sąvokos santykius su tuo, ko ženklas ji yra), o mokslo teorijai – indukcijos reikšmės pabrėžimas dedukcijos atžvilgiu.

„Okamo skustuvas" – Okamui priskiriamas ekonomijos, arba taupumo, principas mokslų metodologijoje („Nepostuluoti įvairovės be reikalo").

okazionalizmas (lot. *occasio* – proga, dingstis), Geulincxo ir Malebranche'o sukurta filosofijos teorija, siekianti išspręsti R. Descartes'o iškeltą kūno ir sielos dualizmo problemą: nei tarp išorinio pasaulio daiktų, nei tarp daiktų ir sąmonės (sielos) nėra tiesioginio tarpusavio priežasties ir padarinio santykio.

Oksfordo mokykla: 1. Roberto Grosseteste's (gyvenusio apie 1168–1253) įsteigta senesnioji pranciškonų mokykla Oksforde. Pagrindinis dėmesys čia buvo kreipiamas į gamtos mokslus – tai ypač atskleidžia Rogero Bacono pažiūros; vis dėlto orientuotasi į neoplato-

nizmą ir Augustino teologiją. 2. Analitinės filosofijos kryptis, kuri ėmėsi analizuoti ne mokslo kalbą, o kasdienės kalbos vartojimą. Svarbiausi šios krypties atstovai – Austinas, Ryle'as ir Strawsonas.

olos alegorija, Platono dialogo „Valstybė" 7-je knygoje vaizduojamas kilimas nuo netikro ir apgaulingo bei tobulos būties atžvilgiu labai menko juslėmis suvokiamo tapsmo pasaulio į tikrą nekintamos būties, idėjų, kurias įžvelgia protas, pasaulį. Žmonės, paskendę juslume (tarsi prirakinti oloje) regi tik pirminės grynosios tikrovės atspindžių šešėlius. O šią tikrovę galima pasiekti vien pakilus į dvasios saulės šviesą (saulė – idėjų idėjos, gėrio, vaizdas). Δ susijusi su saulės ir tiesės alegorija (6-ji knyga).

ontinis (gr. *on,* kilm. *ontos* – esantis), esantis, esamybei priklausantis; skiriasi nuo pažyminio *ontologinis,* reiškiančio esmės ir būties savideterminaciją. Ontologiškumui būdingas esmingumas ir visuotinumas, o ontiškumui – (galimas arba tikras) atskirumas ir faktiškumas. Dar ↗ *ontologinė skirtybė.*

ontologija (gr. *on*, kilm. *ontos* – esantis + *logos* – mokslas; ↗ *logas*), būties teorija, t. y. teorija apie esamybę – tiek, kiek ji yra (gr. *on he on*, lot. *ens ut ens*). Kaip bendriausia dalykinė būties, esamybės kaip tokios logika, Δ yra pagrindinė ↗ *metafizikos* disciplina. Iš esmės Δ, remiantis Aristoteliu, yra „pirmoji filosofija". Δ esamybę nagrinėja ne kokiu nors ribotu (pvz., sukūrimo ar panaudojimo) požiūriu, o kokia ji yra pati savaime, koks jos esamumas, kitaip sakant, kas ji yra plačiausiame ↗ *būties* horizonte. Taigi šis ieškomas žinojimas netenka bet kokio ryškesnio susietumo, yra nuo visko atplėšiamas, pasidaro *„ab-solutum":* Δ yra gryna, pati sau pakankama *theoria,* ↗ *teorija* gryniausia prasme. Ontologinis klausimas iš tiesų yra pats tuščiausias, nes yra bendriausias, bet ir pats plačiausias, nes liečia neribotą visybę. Čia akys kreipiamos į pirminius esamybės kaip tokios pagrindus ir priežastis (↗ *causa*), jos ↗ *esmę* ir ↗ *esatį,* jos aukščiausias ↗ *kategorijas,* ↗ *galimybę* bei ↗ *tikrovę* ir visus jos šiuos padalijimus viršijančias ir apimančias būties apibrėžtis, kurios buvo sukurtos pirmiausia aristotelinėje scholastikoje kaip ↗ *transcendentalijos*. Aristotelio filosofijoje ir ja pagrįstuose filosofijos darbuose Δ vidaus ryšiais siejasi su teologiniu aukščiausios esamybės, dieviškumo (*theion, theos, deus*), traktavimu, kadangi esamybė, kiek ji yra, savo padėtimi iškyla esamybės visumoje, kurią savo ruožtu yra apibrėžusi aukščiausia esamybė.

Δ terminas imamas vartoti tik naujaisiais laikais, nuo XVII a. (Goclenijus, 1613; Claubergas, 1656). Ch. Wolffas, Leibnizo metafizinio racionalizmo sistemintojas ir populiarintojas, ontologiją pradėjo vadinti *„metaphysica generalis"*, laikydamas ją pagrindine pirmąja filosofijos dalimi, ir atskyrė nuo racionaliosios, filosofinės arba natūraliosios, teologijos, kaip vienos iš trijų *„metaphysica specialis"* dalių (greta racionaliosios kosmologijos ir racionaliosios psichologijos). Kantas, kuris norėjo įveikti metafizinio racionalizmo ir antimetafizinio empirizmo vienpusiškumus, savo transcendentalinėje filosofijoje Δ, kaip teoriją apie esamybės „pačios savaime" esamumą, pakeitė teorija apie visuotines subjektyvias galimų objektų objektiškumo sąlygas kiekvienam baigtiniam, nuo juslinio tarpininkaujančio patyrimo priklausomam subjektui. Po Kanto Δ terminas iš vartosenos beveik dingsta, ir tik neoscholastikoje ši filosofijos disciplina kultivuojama toliau. Husserlis ima vėl kalbėti apie Δ, tik atskiria universalią, formalią Δ nuo regionalinės, eidetinės. Pastaroji aprašo materialiąją tam tikros srities esmės sandarą (turinį). N. Hartmannui svarbiausia yra aprašomoji, regionalinė Δ bei atskirų regionų tarpusavio susisluoksniavimo santykio nagrinėjimas. M. Heideggeris kritikuoja senąją Δ ir visą ligtolinę metafiziką kaip mąstymą „užmiršus bū-

tį“: metafizika esanti ontiška, o ne ontologiška, būtį ji apmąstanti tik kaip esamybės funkciją, vadinasi, tai mintys esamybės atžvilgiu, bet ne apie pačią būtį. Taigi svarbiausias Heideggerio (veikale „Būtis ir laikas“) uždavinys yra sugriauti visą klasikinę Δ, atskleisti jos slaptus šališkumus ir pagrįsti ją kaip fundamentalinę Δ, kurios tikslas – ne esamybės struktūros, o žmogaus egzistencijos sampratos aiškinimas. Ontologinį mąstymą iš esmės atmeta į logiką, matematiką ir gamtamokslinio pažinimo modelį orientuotos filosofijos kryptys (loginis ↗ *pozityvizmas*, ↗ *analitinė filosofija* ir kt.), tačiau ontologinė tematika vėl išnyra analitinėje kalbos filosofijoje sprendžiant referencijos problemą (kalbos santykį su daiktais, objektais ir kt.; Strawsonas, Quine'as, Kripke).

ontologinė skirtybė, Heideggerio pradėta filosofijoje vartoti sąvoka – skirtumas tarp būties, kuri nėra esamybė, ir esmės bei esamybės, kuri yra galima dėl būties ir būtyje. Nors, pasak Heideggerio, metafizika ir mąsto turėdama prieš akis Δ supratimo horizontą (būties sampratą), tačiau specialiai jo neapmąstė ir klausimą laikė atvirą, priešingai – būtį paprastai suprato tik esamybės požiūriu kaip jos pagrindą, taigi būtis buvo esamybės užtikrinimo funkcija. Vadinasi, metafizika buvo iš tiesų ne ontologiška, o ontiška.

ontologizmas (gr. *on,* kilm. *ontos* – esantis, + *logos* – mokslas), teorija, pagal kurią Dievas būties sandaroje esąs pirmas (*primum ontologicum*), todėl ir pažinime suvokiamas pirmas (*primum intellectum*); ir suvokiamas baigtiniam protui būdingu intuityviu absoliučios būties žinojimu. Δ šaknys – Augustino ir pranciškonų tradicija (↗*apšviestumo teorija*) bei N. Malebranche'o filosofija; žymiausias Δ atstovas – V. Gioberti (1801–1852). Δ katalikų mąstysenoje, kol Bažnyčia jo nepasmerkė (1861), buvo labai paplitęs. Artimu Δ neretai laikomas ir Rosmini-Serbati.

operacionalizmas (lot. *operari* – dirbti, veikti, būti užimtam), P. W. Bridgemano pradėta mokslo teorijos kryptis, pagal kurią fizikinės sąvokos apibrėžiamos atitinkamomis eksperimentų ir matavimų operacijomis. Δ paplitęs ne tik fizikoje, bet ir empirinėje psichologijoje, ypač Šiaurės Amerikoje (↗*biheviorizmas*). H. Dingleris davė pradžią operatyvizmui, kuris iš visų mokslų reikalauja taisyklingai kurti tikro žinojimo struktūrą techninėmis loginėmis ir procedūrinėmis operacijomis, kaip tai akivaizdžiai daroma geometrijoje. Remdamasis tomis prielaidomis, P. Lorenzenas sukūrė operacinę logiką.

optimizmas (lot. *optimus* – geriausias), bendriausia reikšme – teigiamas požiūris į gamtos ir istorijos procesus bei santykius, kai į juos net esant prastai padėčiai žvelgiama iš esmės su pasitikėjimu, manant, kad viskas sutvarkyta prasmingai ir galiausiai yra gerai (priešingybė – pesimizmas). Optimizmu ypač išsiskiria Leibnizo teorija apie iš anksto nustatytą darną viso to, kas yra, taip pat Hegelio istorijos metafizika, teigianti, kad istorija yra pasaulyje viešpataujančio proto realizacija. Iš principo Δ bruožų turi kiekviena metafizika ir jos (tiesiogiai ar netiesiogiai) nulemtas mąstymas, ypač Švietimo epochoje gimusi ir iki šiol tebegyvuojanti mintis apie pažangą.

Origenas (*Ōrigenēs*) iš Aleksandrijos, vienas graikų žymiausių Bažnyčios tėvų, gyvenęs apie 185–254. Klemenso Aleksandriečio mokinys, tenykštės katechetų mokyklos vadovas, 232 Cezarėjoje (Palestina) įkūrė savo mokyklą. Jo mėginimas pasitelkti graikų filosofiją (ypač Platono ir neoplatonizmo) teologiniams krikščionių tikėjimo klausimams aiškinti buvo istoriškai svarbus, bet susilaukė ir kaltinimo erezija. Skelbė ↗ *apokatastazę*. Reikšminga egzegezės raidai buvo tai, kad Biblijoje Δ įžvelgė tris prasmes: 1) pažodinę (somatinę), 2) moralinę (psichinę) ir 3) dvasinę (pneumatinę, suvokiamą tik alegoriškai bei mistiškai).

Ortega y Gassetas José, ispanų filosofas, *1883 Madride, †1955 ten pat. Nuo 1911 profesoriavo Madride, 1936 (Ispanijos pilietinis karas) emigravo, 1948 grįžo į tėvynę. Puikus eseistas, kultūros kritikas. Kanto, Nietzsche's, Dilthey'aus ir kitų filosofų pažiūrų, vėliau ir egzistencializmo įkvėptas, stengėsi šių laikų racionalistines technicistines sroves bei vitalistines biologistines tendencijas su jų totalitariniais augliais įveikti „gyvu protu". Kadangi šis yra kartu ir istorinis protas, todėl negali pretenduoti į absoliučią tiesą, bet nepasiduoda ir reliatyvizmui. Jis veikiau pripažįsta, kad kiekvienos epochos uždavinys yra tariamai beprasmybei suteikti prasmę (perspektyvizmas), kaskart žmogui, kaip „utopinei būtybei", išgyvenant vis naujus pakilimus.

orumas, savigarba (vok. *Würde*), žmogaus garbės jausmas, kuris remiasi jo socialine padėtimi, kita vertus, ypač tas garbės jausmas, kuris kiekviename žmoguje, nepaisant kilmės, gebėjimų, nuopelnų ir kt. skirtumų, turi būti laikomas neįgyjamu ir neprarandamu. Išaugusi iš graikų bei romėnų filosofijos (stoicizmas) ir krikščionybės, grindžiama dvasingumu, priklausymu pasauliui apskritai („pasaulio pilietis"), Dievo gyvavaizdžiu pažymėtu žmogaus išskirtinumu iš visko gamtoje, mintis apie žmogaus Δ naujaisiais laikais klostėsi kartu su ↗ *žmogaus teisių* įtvirtinimu. Pasak Kanto, priešingai santykinei vertybei, kuri yra priemonė tikslui siekti ir turi „kainą", Δ yra absoliuti vertybė. Δ esmę sudaro būtinai gerbtinas kiekvieno žmogaus būties savitiksliškumas, žmogaus, kaip asmens, protingas dorovinis apsisprendimas (autonomija, laisvė). Išskirtinę reikšmę žmogaus Δ sąvoka turi valstybių konstitucijose formuluojamose pagrindinėse teisėse, pvz., Vokietijos Federacinės Respublikos pagrindiniame įstatyme pasakyta: „Žmogaus Δ yra neliečiamas". ◊ Matant, kaip beatodairiškai techniniais bei ekonominiais sumetimais gamta yra naudojama kaip priemonė žmonių reikmėms tenkinti, pastaraisiais dešimtmečiais iškilo klausimas, ar ir gamtai (ypač gyvajai) nereikėtų tam tikra prasme pripažinti atitinkamo Δ statuso.

Otto Rudolfas, vokiečių protestantų teologas, religijos filosofas, *1869 Peinėje, †1937 Marburge. Profesoriavo Getingene, Vroclave, nuo 1917 Marburge. Padarė didelę įtaką naujajai religijos filosofijai. Remdamasis Kantu, J. F. Friesu ir Schleiermacheriu, Δ religinę patirtį įžvelgia pirmiausia santykyje su šventumu, kuris, peržengdamas vien dorovę ir racionalumą, žmogų, kaip *„numinosum"*, išgąsdina (*tremendum*) ir patraukia (*fascinosum*).

P, Q

padarinys ↗ *priežastis,* ↗ *priežastingumas.*

pagalbos principas (lot. *subsidium* – pagalba), greta asmens ir solidarumo principo, jis buvo ypač svarbus krikščioniškojoje socialinėje teorijoje. 1. Visuomenė privalo tai, ką savo atsakomybe ir savarankiškai gali hierarchiškai žemesnės grupės (įstatymo apibrėžtos arba savanoriškai susibūrusios, iki šeimų ir pavienių asmenų) jai tai patikėti. 2. Kai iškyla uždaviniai, kurių negali įveikti individas arba mažesnė grupė, didesniosios pareiga padėti.

pagrindas (gr. *archē*, lot. *principium, ratio, fundamentum*), tai, nuo ko kas nors priklauso kaip rezultatas (arba, jeigu Δ suprantamas priežasties prasme, kaip padarinys) ir be ko negali egzistuoti arba būti mąstomas. Yra skiriami 2 Δ tipai.

1. Logine prasme – pažinimo Δ. Kad sprendinys (teiginys) būtų teisingas, jis turi būti pagrįstas arba tiesioginiu dalyko, apie kurį sprendžiama, akivaizdumu, arba kitu teisingu sprendiniu, kuriuo anas remiasi ir kurio teisingumas įrodytas. Šių vienas kitu pagrįstų sprendinių eilė veda prie visuotinių kurios nors srities teiginių (dėsnių) ir dar toliau – prie galutinių principų, kurie jau toliau nebepagrindžiami ir kurių nebereikia pagrįsti, kitaip sakant, kurie yra tiesiogiai suprantami (pvz., tapatumo, prieštaravimo ir kt. principai). Todėl metafizinės ontologinės filosofijos pagrindiniai teiginiai, kaip loginiai (mąstymo) teiginiai, turi kartu ir realią (būtį liečiančią) reikšmę. (Griežtesnis tik loginio ir tik realaus Δ išskyrimas yra susijęs su naujųjų laikų tendencija, kai buvo aiškiau atriboti mąstymas ir būtis, logika ir ontologija.)

2. Būties Δ, realusis Δ, dalykinis Δ. Jau nuo ikisokratikų laikų filosofija svarstė Δ klausimą. Pasak Aristotelio „pirmosios filosofijos", filosofija ieško pirmųjų esamybės apskritai pagrindų. Plėtodama Aristotelio tradiciją, scholastika (Tomas Akvinietis) aiškino esant keturias priežastingumo rūšis (↗ *causa*), kurios pokarteziniame mechanicizme apribojamos viena veikiančiąja (priežasties ir padarinio) priežastimi. Pagrindų klausimas metafiziškai ontologiškai sugrįžo prie pirmojo ir galutinio Δ – būties, ir toliau – prie Dievo. Nors Descartes'ui artimiausias ir tikras Δ (↗ *fundamentum inconcussum*) buvo save pačią suvokianti sąmonė, o jo teiginys ↗ *„cogito, ergo sum"* („mąstau, taigi egzistuoju") – pagrindinis teiginys, tačiau nuo šios savimonės neatskiriamas yra ir tikėjimas begaline dieviškąja sąmone ir būtimi kaip visų baigtinių dalykų Δ. Leibnizo „pakankamo pagrindo dėsnis" (nieko nėra be Δ) yra šiuolaikinė šio refleksijos proceso išraiška. Kantui tas principas galioja tik reiškinių pasaulio objektams, Δ čia įgyja „[patyrimo] pažinimo galimybės sąlygos" reikšmę. Schopenhauerio filosofijoje jis žymi pasaulį įsivaizduojančios sąmonės ketveriopą dėsningumą (fizinį, loginį, matematinį ir etinį). Per visą mistiką (Dionisijas Areopagitas, Eckhartas, Böhme, poveikis Schellingui) eina mintis apie (Dievo) Δ (kuris pats nebeturi Δ) kaip ↗ *bedugnę*. Heideggeriui (žmogaus) laisvė, kaip laisvė grįsti ir būti pagrįstam, yra *tas* Δ, kuris – dėl to, kad yra baigtinis ir istoriškas ir ne visai save patį valdantis (↗ *istoriškumas*) – iškyla kaip „būties bedugnė". Tuo remiantis, metafizika (vėlyvajam Heideggeriui) atrodo esanti pagrindimo mąstymas, t. y. žinojimas apie kartotinį esamybės atkūrimą iš jos esmės ir būties pagrindų, taigi ir parengiamoji naujųjų laikų mokslo ir technikos istorija.

pagrindinės dorybės, remiantis Platonu, dažniausiai minimos keturios: išmintis (gr. *so-*

phia, lot. *sapientia*), narsa (*andreia, fortitudo*), nuosaikumas (*sophrosyne, temperantia*) ir teisingumas (*dikaiosyne, iustitia*), pastaroji – kaip teisingas santykis tarp pirmųjų trijų. Tomas Akvinietis prisidėjo prie to, kad šios imtos sieti su krikščionių (teologinėmis) dorybėmis, – tikėjimu, viltimi ir meile.

palingenezė (gr. *palin* – vėl + *genesis* – kilmė, atsiradimas), atsiradimas iš naujo to, kas anksčiau jau buvo kartą atsiradęs ir paskui pradingęs. Ši mintis reiškiasi įvairiomis formomis: Herakleitui ir stoikams – tai cikliškas pasaulio atsinaujinimas pasaulio gaisre, pitagorininkams, Platonui ir neoplatonizmui – sielos apsigyvenimas kitame kūne (sielų persikėlimas), Origenui – visų kūrinių atsinaujinimas pasaulio pabaigoje (apokatastazė), Nietzsche'i – amžinasis to paties grįžimas.

panenteizmas (gr. *pan* – viskas + *en* – į + *theos* – dievas), teorija „viskas Dieve", K. C. F. Krause's pasiūlytas terminas jo filosofijos koncepcijai, siekusiai panteizmą sujungti su teizmu: pasaulio nedera visiškai sutapatinti su Dievu, veikiau jis yra nuo Dievo priklausomas, bet Dievas nėra nuo pasaulio atskirtas arba virš jo, priešingai – jis jį apima: pasaulis yra Dieve.

panlogizmas (gr. *pan* – visa + *logos* – žodis, sąvoka, mokslas), visaprotybės teorija, J. E. Erdmanno pradėtas vartoti terminas, nusakantis Hegelio filosofiją, pagal kurią visko, kas yra, esmė (idėja) yra protas (Hegelis: „Visa, kas protinga, yra tikra; ir visa, kas tikra, yra protinga"). Taigi viskas yra proto saviraidos ir savirealizacijos momentas.

panpsichizmas (gr. *pan* – visa + *psychē* – siela), visasielystės teorija, F. Patrizzi („Panpsychia", 1593) terminas, reiškiantis pažiūrą, kad visa, kas yra, turi sielą. Tokia pažiūra atsispindi Platono teorijoje apie pasaulio sielą, neoplatonizme, Renesanse; panpsichizmu dažnai vadinama Spinozos filosofijos sistema ir ypač Leibnizo monadologija. Schellingo veikalas „Apie pasaulio sielą" (1798) turėjo įtakos gamtos suvokimui romantizme. Psichologijos elementų nestokojančioje XIX a. gamtos filosofijoje yra nemaža pagrindinių Δ idėjų.

panta rhei (gr. viskas teka), vėliau išpopuliarėjusi formulė, apibūdinanti Herakleito teoriją, kad viskas nuolat kinta pagal amžiną pasaulio logą (pasaulio protą, pasaulio tvarką).

panteizmas (gr. *pan* – visa + *theos* – Dievas), visadievystės teorija, J. Tolandas taip pavadino pažiūrą, kuri pripažįsta tik vieną pagrindinę tikrosios būties rūšį (monizmas) ir tikrovę, pasaulį, prilygina Dievui. Panteizmu pirmiausia vadinama Spinozos teorija, pagal kurią materialių tįsių daiktų pasaulis esąs vienas iš vienintelės dieviškosios substancijos atributų; tą nuomonę reiškė F. H. Jakobi (kuris Δ kritikavo kaip ateizmą) per vad. ginčą dėl ateizmo. Δ dažniausiai laikomas teizmo, bet kita vertus, ir ateizmo priešingybe, tačiau jis su pastaruoju sutampa, jei pasaulis, pvz., aiškinamas tik materialistiškai. Panteizmu plačiąja reikšme gali būti laikoma neoplatonizmo teorija apie pasaulio emanaciją iš dieviškojo pirminio vienio ir Hegelio filosofija, pagal kurią pasaulis savo esme esąs būtinas absoliuto išsiskleidimas ir jo savirealizacijos mediumas.

papročiai, paveldimos elgesio formos, virtusios būdingomis, įprastinėmis socialinėms grupėms (kultūros aplinkai, gentims, luomams, religinėms bendrijoms ir t. t.), esant tam tikroms tipiškoms socialinio gyvenimo ir bendravimo situacijoms. Jų laikymasis ar nesilaikymas lemia, kai norima nustatyti, ar žmogus „savas" ar „svetimas". Apie Δ įvairovę kalba net patarlės (H. v. Dodereris: „Kai yra paprotys, tai ir karvė gulasi į lovą"); Δ privalomumo negalima pagrįsti nei dalykiniu loginiu, nei etiniu visuotinio galiojimo principu. Δ veiksmingiausi uždarose visuomenėse. Visuomenei atvirėjant,

Δ reguliuojamoji galia silpsta, socialinių sankcijų griežtumas lėgsta.

Paracelsas Theophrastas Bombastas von Hohenheimas, šveicarų gydytojas, chemikas ir filosofas. *1493 Einzydelne, †1541 Zalcburge. Gyvendamas Bazelyje, išgarsėjo kaip gydytojas, apie kurį sklido daug visokių kalbų, nuolat keliavo. Atmetė senąją (ypač II a. Galeno pradėtą) medicinos tradiciją. Jatrocheminės terapijos (grindžiamos pažiūra, kad ligos esančios cheminių procesų sutrikimai organizme ir gydytinos cheminėmis priemonėmis) pradininkas. Remdamasis M. Ficino, Δ kalbėjo apie kosmo vienovę: tarp žmogaus kūno bei sielos reiškinių (mikrokosmo) ir visos gamtos (makrokosmo) santykių yra atitikimas, todėl daiktų požymius reikią tirti paisant tos kosmo vienovės.

paradigma (gr. *paradeigma* – pavyzdys). 1. Platono filosofijoje – idėjos, kaip mąstyme esantys pirminiai jusliškai suvokiamų reiškinių vaizdai. 2. Jau G. Ch. Lichtenbergo kai kada vartota bei vėlyvojoje L. Wittgensteino filosofijoje nereta T. S Kuhno į (gamtos) mokslo istoriją įvesta sąvoka, reiškianti: a) mokslas remiasi pagrindiniu jo objekto srities vaizdiniu, b) naujiems reiškiniams, kurie prieštarauja šitam vaizdiniui (anomalijos), reikia kurti naują paradigmą, c) taigi mokslų istorija nėra tolydi, juose vyksta „mokslinės revoliucijos" (paradigmų kaita). Ši koncepcija įėjo ir į dvasios mokslų bei apskritai kultūros istoriją (pasaulėžiūros ir gyvenimo sampratos įvairiose epochose lūžiai).

paradoksas (gr. *paradoxos* – netikėtas), tai, kas prieštarauja įprastiniams vaizdiniams (↗ *prieštaravimas*) arba atrodo absurdiška (↗ *absurdas*). Δ dažnai tapatinamas su ↗ *antinomija*. Kierkegaard'o egzistencijos teologijoje Δ yra vadinamas tikėjimas apreiškimu, ypač krikščioniškas tikėjimas dievažmogiu, kuris erzina protą ir jam prieštarauja, o to prieštaravimo negalima pašalinti spekuliatyviu dialektiniu būdu (mintis, nukreipta pirmiausia prieš Hegelį).

pareiga, Notkerio iš lot. *officium* (pareiga, prievolė) į vokiečių kalbą žodžiu *Pflicht* išversta sąvoka, ilgainiui tapusi filosofinės etikos, ypač Kanto, kategorija. Kantui Δ yra ne polinkių, o grynai proto jausmas (Δ jausmas, Δ suvokimas), kurio skatinamas žmogus, gerbiantis besąlygišką dorovės dėsnį (įstatymą), turi elgtis „gerai", neatsižvelgdamas į galimą sėkmę ar atlyginimą (naudą), nesėkmę ar nemalonumus (nuostolius). Kadangi Δ reiškia ne išorinę, o vidinę protingos valios „prievartą", tai Δ potyryje išnyksta prieštaravimas tarp laisvės ir būtinumo. Kanto abstraktų, grynai dorove ir protu pagrįstos Δ ir jusliškai sąlygoto polinkio atskyrimą kritikavo Schilleris („Tikrai myliu bičiulį, tačiau darau tai, deja, iš prielankumo; tad graužia man sąžinę, kad nesu dorybingas"). Kaip neatskiriamas teisės sąvokos koreliatas, Δ sąvoka yra labai svarbi teisės filosofijoje.

Parmenidas (*Parmenides*) Elėjietis, graikų filosofas, gyvenęs apie 540–470 pr. Kr. Pats žymiausias tarp Elėjos filosofų (↗ *elėjiečiai*), dažnai laikomas Herakleito priešininku (↗ *ikisokratikai*). Pasak Δ didaktinės poemos „Apie gamtą" (išliko tik fragmentai), tiesos (*aletheia*) kelias į pažinimą eina taip, kad „būtis (*to eon*) yra", o „nebūties nėra", tačiau regimybės ir nuomonės (*doxa*) kelias veda prie klaidingo teiginio, jog egzistuojanti nebūtis. Tikrieji būties rodymosi (*semata*) būdai yra pirmiausia neatsirandamumas, nenykstamumas, nekintamumas, vienumas ir vieninteliškumas. Juslėmis suvokiamo tariamo daugio tapsmo ir nykimo iš tikrųjų nėra. Tie procesai vyksta tik suvokiančiame mąstyme (*noein*): „Mąstymas ir būtis – tas pat". Nebūties neįmanoma mąstyti. Taigi sąvoka „būtis" reiškia amžiną sau tapatų buvimą. Mėginant tą sąvoką apibrėžti tiksliau, nukrypstama į skirtingas interpreta-

cijas. Nekelia abejonių viena – Δ tapatybės formulė anksti išreiškė tai, ką Vakarų Europos filosofija vėliau iš esmės patvirtino.

participacija (lot. *participatio*, gr. *methexis*), dalyvavimas. Platono filosofijoje reiškia jusliškai suvokiamos atskiros esamybės atvaizdo bei pirminio vaizdo santykį su joje sušvintančia idėja, kuri Δ būdu esamybei suteikia laikiną formą ir patvarumą (↗ *chorizmos* įveikimas). Neoplatonizme Δ įgyja emanacijos bruožų. Augustinas pabrėžia žmogaus pažinimo Δ regint amžinąsias esmybes Dievo dvasioje. Tomo Akviniečio teologijoje Δ tampa pagrindine sąvoka: bet kuri baigtinė esamybė yra dėl *participatio quaedam infiniti* (tam tikro dalyvavimo begalybėje) ribotas beribės būties tobulumo egzistavimo būdas. Tiesa, kiekviena jusliškai baigtinė esamybė yra kartu pažymėta *participatio ex nihilo* (dalyvavimo nieke), t. y. dalyvavimo pirmosios materijos nieke (netikroje būtyje); tuo pagrįstas jos menkumas.

pasakojimas ↗ *naracija*.

pasąmonė (vok. *Unbewustes)*, nesąmoningybė, sąmoningai (valingai) nevaldomos, tik menkai suvokiamos arba visiškai nesuvokiamos būsenos bei procesai (↗ *sąmonė*), pvz., fiziologiniai procesai, refleksai, instinktyvūs ir pan. veiksmai. Viena pagrindinių S. Freudo psichoanalizės sąvokų, apibūdinanti instinktų ir slaptų norų psichikos sritį, iš kurios kaip *id* (instinktyvių potraukių), sąveikaujant su aplinka, susiformuoja sąmoningasis *ego* ir į kurią neįsisąmonintų konfliktų atvejais gali būti atgal išstumti sielos turiniai, kurie paskui maskuotai pasireiškia sapnuose, klaidose, neurozėse (pvz., prievartos veiksmais). C. G. Jungas skiria individualią ir kolektyvinę Δ; pastaroji, kaip archetipinių vaizdinių šaltinis, reiškiasi tautų mituose bei svajonėse pagal pasikartojančius ir gana paplitusius pavyzdžius. Dar ↗ *gelmių psichologija*. ◊ Δ temos užuomazgų įžvelgiama Platono teorijoje apie idėjas, kurios suvokiamos tik kaip prisiminimai (*anamnesis*), Augustino atminties ir jos slėpiningųjų vietų analizėje, o naujaisiais laikais – Leibnizo vaizdinių gradacijoje nuo mažųjų suvokimų (*petites perceptions*) visose monadose prie raiškesnių ir sąmoningesnių monadų gyvūnų ir žmonių sielose, Schellingo filosofijoje (nesąmoninga gamtos dvasia), Schopenhauerio (akla, iracionali pirminė valia, iš kurios paskui randasi vaizdinys, subjekto sąmonė ir objektinis gamtos pasaulis) ir Nietzsche's (pasaulis kaip nepaliaujamas daugybinio norėjimo konfliktų žaismas) filosofijose. Remdamasis Hegeliu, Schellingu ir ypač Schopenhaueriu, E. von Hartmannas sukūrė sisteminę Δ metafiziką. Dar ↗ *voliuntarizmas*.

pasaulėžiūra, jau Kanto, Hegelio, Humboldto vartojamas terminas, taikomas kalbant apie estetinius, religinius, kalbos ir istorijos filosofijos dalykus (plg. ir pasaulėžvalgą); galutinę, dabar turimą reikšmę ši sąvoka įgijo romantizme: Δ – tai bendra įvairiomis formomis istorijoje pasireiškianti samprata apie pasaulio prasmę ir struktūrą bei apie žmogaus gyvenimo padėtį jame. Kai kada Δ sąvoka vartojama ir pasaulėvaizdžio reikšme. Tačiau taip ji dažniau suprantama gamtos moksluose (pvz., Ptolemajo, Koperniko arba šiuolaikinės fizikos ir pan. pasaulėvaizdžiai). Dilthey'us mėgino supratimu pagrįstiems dvasios mokslams istorinę pasaulėžiūrų įvairovę suskirstyti į tris pagrindinius tipus. Itin svarbi ši sąvoka yra gyvenimo filosofijoje (Scheleris). Jasperso pasaulėžiūros psichologijoje Δ – tai žmogaus išgyvenimų ir jo pasaulio formavimo „galutinybė ir visybė". Heideggeris Δ supranta kaip įmanomą tik „pasaulėvaizdžio amžiuje", kaip objektinio įsivaizduojančiojo mąstymo, kylančio iš naujųjų laikų subjekto siekio valdyti, rezultatą. Pagrindinis Vokietijos Federacinės Respublikos įstatymas deda lygybės ženklą tarp Δ pagrįstų susivienijimų ir religinių bendrijų. ◊ Dabar Δ sąvoka dažnai siejama su prievartiniu vienijimu ir uždarumu (ypač turint galvoje istorinį patyrimą,

susijusį su nacionalsocialistine ir marksistine Δ). Nors Δ gali būti vertinama kaip iš bendruomenės etoso kylantis žmonių gyvenimo praktikai reikšmingas dalykas ir kaip būtina pasaulio prasmės išraiška, kuri pasiteisina tik tiesos mąstymu ir gerais veiksmais, o ne šiaip sau racionaliai pagrindžiama arba atmetama, tačiau Δ vis dėlto privalo likti atvira pokalbiui ir diskusijai su kitais, nes kitaip ji taps ideologijos auka.

pasaulio siela, filosofijos istorijoje įvairiu būdu kaip siela aiškintas pasaulio būties, tvarkos ir judėjimo pagrindas, patį pasaulį suprantant kaip savaime judančią visumą, tarsi gyvą būtybę (organizmą); tokios pažiūros laikėsi Platonas, Plotinas, G. Bruno, Schellingas. Dar ↗ *panpsichizmas*.

pasaulio sukūrimas (gr. *ktisis,* lot. *creatio*), pirminis religinis vaizdinys apie pasaulio atsiradimą veikiant dieviškajai kuriamajai galiai, paplitęs beveik visose senovės kultūrose (Δ mitai); antikinėje Graikijoje Δ siejamas ir su dievų kilme (Hesiodo „Teogonija"), tačiau filosofiškai ikisokratikai dažniausiai neigia Δ: iš tikrųjų pasaulio visuma, kaip nekintama būtis (Parmenidas) ar nenutrūkstamas tapsmas (Herakleitas), yra amžina. Tačiau Platonas kalba apie dieviškąjį pasaulio kūrėją (demiurgą), kuris pasaulį padarė pagal idėjų pavyzdį tuščioje erdvėje iš beformės medžiagos, o Aristotelis vėl pabrėžia pasaulio amžinumą: pasaulis yra dieviškasis formos mąstymas ir tokia pat pirminė amžinoji materija, nes niekas neatsiranda iš nieko. Samprata, kad pasaulį sukūręs Dievas iš nieko (*creatio ex nihilo*), įgyja griežtą išraišką, filosofiškai ir teologiškai paaiškinama tik krikščioniškojoje tikėjimo ir mąstymo istorijoje (remiantis atitinkamomis Senojo Testamento vietomis, ypač Mak 7, 20). Neigiami šios sampratos formulavimai: pasaulį kuriančiam Dievui nereikėję jokios jau esamos „materijos" (skirtingai nuo bet kokio baigtinio kūrimo), pasaulis savo esme nebūtinai esąs dieviškos prigimties (kūrimas kaip ↗ *emanacijos* priešingybė) arba jis esąs gero ir šviesaus, blogo ir tamsaus pradų kovos arena (kraštutinis ↗ *dualizmas*). Teigiami formulavimai: egzistencijai pasaulis ir kaip dvasinė tvarka, ir kaip jos kūniškumas buvo pašauktas asmeniško Dievo laisvai išsakytu žodžiu (logas), todėl laikas (ir erdvė) radosi tik tame Δ akte, o paties pasaulio išlikimas priklauso nuo šito nesiliaujančio kūrimo (*creatio continua*), be kurio jis vėl pavirstų į nieką. Naujaisiais laikais Δ samprata keičiasi iškylant skirtingiems filosofiniams Dievo minties supratimams arba kritiškam požiūriui į Δ (teizmas, deizmas, panteizmas, ateizmas). Šiais laikais Δ filosofijai ypatingų keblumų sudaro evoliucijos teorija ir empiriniai jos tyrimo duomenys.

pasaulis (gr. *kosmos,* lot. *mundus*): 1. Absoliuti daiktų visuma; nuo pat graikų filosofijos pradžios – pastovios tvarkos, t. y. visko, kas randasi ir nyksta, vienybė, kaip amžinojo tvarkos principo (*logos, nous*), kuriančios dieviškosios dvasios, kuri pati priklauso pasaulio prasminiam centrui arba krikščioniškosios teologijos ir filosofijos požiūriu suprantama kaip antgamtiško Dievo, sukūrusio Δ „iš nieko", kuriamasis darbas, realizacija (↗ *pasaulio sukūrimas*). Todėl platoniškoji ir aristoteliškoji metafizikos tradicija Δ iš esmės regi dviem aspektais: kaip jusliškai suvokiamą kintamumą (*kosmos aisthetos, mundus sensibilis,* ↗ *tapsmo* pasaulis) ir kaip vien mąstyme ir pažinime glūdinčią tvarką (*kosmos noetos, mundus intelligibilis,* ↗ *būties* pasaulis). Pagal platoniškąją ir neoplatoniškąją tradiciją Δ atsiradimas iš dieviškojo pagrindo paprastai aiškinamas kaip ↗ *emanacija*. Apie Δ santykį su savo pagrindu (Dievu) dar ↗ *teizmas,* ↗ *panteizmas.* ◊ Nors Kantui Δ, kaip visų juslinių reiškinių ir empirinių pažinimo objektų visuma, yra būtinas mąstyti (kaip proto idėja), tačiau moksliškai teoriškai kaip objektas (pavyzdžiui, ar jis turi pradžią laike arba ribas erdvėje) nėra pažinus:

Δ kaip visuma nėra nei atskirybė, nei ypatingybė. Bet ir Kantas greta „juslinio Δ" (visų objektiškai pažįstamų, pagal gamtos dėsnius pasireiškiančių reiškinių) įžvelgia nejuslinio (laisvės principais pagrįsto) „moralinio Δ" pirmumą, ir to Δ realumas būtinai turi būti pripažįstamas doroviniais praktiniais sumetimais. ◊ Beje, dėsningumo (kartais tikrai pažįstamo, kartais tik hipotetiškai teigiamo) ir reiškinių, kurie jiems paklūsta, skyrimas vis labiau nuo teologinio filosofinio (metafizinio) interpretavimo nutolusiems naujųjų laikų empiriniams mokslams apie Δ, kaip gamtą, ir Δ, kaip istoriją (tiek kiek ši buvo suprantama kaip būtinas, taigi kaip gamtiškas vyksmas), lieka esmine problema.

2. Istorinė hermeneutinė Δ sąvoka apibūdina jį kaip mąstymą ir poelgius (atitinkamoje epochoje) lemiantį ir ↗ *istorijoje* kintantį (pvz., antikos, viduramžių ir t. t. Δ), taip pat kaip pagrindinę visos tikrovės ir žmogaus gyvenimo joje ir su ja suvoktį (↗ *istoriškumas,* ↗ *hermeneutika*). Tą suvoktį žmogus išreiškia savo kūriniuose ir iš jų galima ją nustatyti (↗ *supratimas*). Tame kontekste kalbama apie kultūros, visuomenės, atskirų gyvenimo sričių (muzikos, literatūros, socialinį, politikos, ekonomikos ir kt.) pasaulius.

3. Egzistenciniu ontologiniu požiūriu ankstyvasis Heideggeris Δ sąvoką mėgino aiškinti kaip buvimą pasaulyje. Tai reiškia, kad žmogus suvokia save ir ne kaip už Δ esančią (kaip manė Descartes'as), su juo konfrontuojančią būtybę, ir ne kaip vien įprastą esamybę (koks pasaulyje yra bet kuris kitas dalykas). Buvimas pasaulyje – tai veikiau pats formaliausias žmogaus egzistencijos apibrėžimas, kuriuo žmogus sąmoningai išsisakydamas projektuoja save ir Δ, apimtas (niekuo daugiau nepaaiškinamo) rūpesčio dėl savo paties būties galimybės. Vėlyvajam Heideggeriui Δ yra iš mirtingumo ir dieviškumo, žemės ir dangaus susidedantis keturkampis, suteikiantis žmogui galimybę gyventi ir kalbėti. ◊ Buvimo pasaulyje, kaip jį supranta egzistencinė filosofija, požiūriu kiekvienas įprastinis Δ įsivaizdavimas glūdi nesavitame, į kasdienius reikalus pasinėrusio rūpesčio įgyvendinimo būde. Šis apibūdinimas primena jau krikščionių tradicijoje minimą žmogaus „pasauliškumą", jo pasitikėjimą savimi ir savęs ieškojimą (plg. Augustino daromą skirtumą tarp Δ karalystės, *civitas terrena,* ir tikrosios, t. y. Dievo, kaip žmogaus gyvenimo palaimos, ieškančiųjų karalystės, *civitas dei*).

4. Biologijos reikšme Δ yra ↗ *aplinka.*

Pascalis Blaise'as, prancūzų filosofas, matematikas ir fizikas, *1623 Klermon Ferane, †1662 Paryžiuje. Dirbdamas mokslo darbą, Δ įsitikino, kad pažinimas (ypač matematikoje ir gamtos moksluose) dar nesuteikia veiklai tikrumo. Filosofiškai gilindamasis į Dievą, irgi nesužinosi, kaip teisingai orientuotis. Kur kas reikalingesnis yra atsakymas į klausimą apie išganymo tikrumą, tačiau žmogaus protas nepajėgia tokio atsakymo duoti. Naktį iš 1654 m. lapkričio 23 į 24 Δ sužino „ne filosofų, o Abraomo, Izaoko, Jokūbo Dievo, taip pat Jėzaus Kristaus Dievo" tikrumą ir tai įsidėmi kaip vienintelį įmanomą atsakymą į minėtą klausimą. Δ pasidaro jansenistų skelbiamo katalikybės atnaujinimo judėjimo šalininku. Veikale „Pono Pascalio mintys apie religiją..." (tai tezės sumanytai krikščionybės apologijai; pasirodė po autoriaus mirties 1669 pavadinimu „Mintys") jis vaizduoja žmogų, paskendusį varguose, kaip „nieką" begalinėje visatoje, tačiau kartu ir kaip didį, pajėgiantį pažinti ir užvaldyti esamybę ir mąstymu užsimoti į „viską". Žmogus, kaip baigtinė ir begalinė būtybė, yra prieštara savyje ir, pradėjęs apmąstyti save, virsta „nesuvokiama baisenybe". Žengdama paeiliui visomis pažinimo pakopomis, proto logika atsiduria ties begalybės paslapties riba ir, širdies logikos skatinama, suvokia, jog ties ta riba (ne anksčiau) dera paneigti save pačią. Be abejo, širdies jausmui ir sprendimui priimti protas turi suteikti erdvės, ypač pasiryžimui tikėti tarsi sukertant lažybų, per kurias nieko neprarasi, bet gali laimėti viską.

patybė, tradicinėje metafizikoje (pirmiausia Platono) dažniausiai tai, kas sudaro pačią žmogaus esmę, kuria jis rūpinasi, – siela. Naujaisiais laikais reiškia tą patį kaip ir save, kaip Aš, suvokianti dvasinė substancija, kaip sąmonės subjektas arba asmuo, kuriame glūdi kintančius žmogaus pasireiškimus apimanti tapatybė, nusakoma tokiomis formuluotėmis kaip *savęs išlaikymas, savęs apibrėžimas, savęs realizavimas* ir kt. Pasak Kierkegaard'o, žmogaus Δ yra jo santykis su pačiu savimi, kitaip sakant, Dievo nustatyta begalybės ir baigtinumo, amžinumo ir laikinumo, laisvės ir būtinybės sintezė, kai toji Δ savo konkrečia gyvybės forma yra nulemta būti atskirybe. Dėl tos priežasties Δ virto egzistencinės filosofijos nagrinėjimo objektu (ypač Heideggerio žmogaus egzistencijos, kurią iš esmės lemia rūpestis dėl galėjimo būti pačiu savimi, analizėje).

patyrimas, pažinimo būdas, kylantis ne iš diskursyvaus ir samprotaujančio mąstymo, o iš tiesioginio duotybės suvokimo, įžvalgos. Dėl to netarpiškumo, kadangi čia aiškiai save liudija patiriamas dalykas, patyrimui būdingas visiškas ↗ *akivaizdumas*. Paprastai skiriamas išorinis ir vidinis Δ. Išoriniam Δ priklauso visi jusliniai stebėjimai ir pojūčiai to, su kuo žmogus išoriškai susiduria laike ir erdvėje, o vidiniam – savo paties sielos bei kūno būsenų suvokimas, taip pat įsisąmoninimas nejusliškų dalykų, kurie patiriantįjį tikrai paliečia, pvz., religinis, dorovinis Δ. ↗ *Empirizmo* vartojama Δ sąvoka yra per siaura vien todėl, kad tikram Δ, be esamos jo duotybės, dar reikia jį įkomponuoti į semantinį lauką, kuris suprantamas aprioriškai (↗ *a priori*) arba bent patiriamas ne taip kaip jusliškai tikras dalykas. Tokių aprioriškai suvokiamų pagrindinių reikšmių problema rodo, kad Δ sąvoka yra ne vienareikšmė, o analoginė. Kantas, kuris esmingai prisidėjo prie pažinimo teorijos raidos, nepripažįsta kokio nors istoriškai kintamo aprioriškumo, kuris jam veikiau turi sąmonės nekintamos struktūros reikšmę ir lemia bet kokio gamtamokslinio, patyrimu pagrįsto pažinimo galimybę. Tačiau greta šito juslinių duomenų suvokimu paremto Δ Kantas pripažįsta ir tam tikrą nejuslinį Δ: besąlygišką dorovės dėsnio (vienintelio „grynojo dorovinio praktinio proto fakto") reikalavimo įsisąmoninimą.

pažanga, judėjimas nuo žemesnio į aukštesnį laipsniškai (evoliucija) arba šuoliškai (revoliucija). Δ įvaizdis yra kilęs iš kūno erdvėje artėjimo nuo pradinio prie pabaigos taško (tikslo). Ši sąvoka paprastai reiškia ir vertinimą: tai, kas gamtoje (↗ *evoliucionizmas*) arba žmonijos istorijoje yra toliau pažengę, laikoma turint didesnę vertę. Europos Švietimo sąjūdis buvo susižavėjęs mintimi apie Δ, kuri vyksta pajungiant gamtą ir įgyvendinant humanizmą individo ir socialiniame gyvenime. Pasak Kanto, žmonijai lemta „nepaliaujamai judėti pirmyn", nors šitos (etiškai suprantamos) Δ empiriškai moksliniu tyrimu nustatyti negalima. Vokiečių idealizmas (↗ *istorijos filosofija*) pasaulio istoriją metafiziškai suvokė kaip pažangėjančią dvasios ir jos laisvės realizaciją, o marksizmas – kaip gamtos ir žmonių susitaikymo beklasėje visuomenėje Δ. Dėl šios nepertraukiama įsivaizduojamos Δ istorijoje ne kartą buvo suabejota (romantizmas, Schopenhaueris, Nietzsche, Heideggeris, Adorno ir Horkheimeris); šiuo metu toji pažiūra pakliuvo į gilią krizę ypač dėl akivaizdžiai prieštaringų visuomenės ir politikos raidos tendencijų ir dėl supratimo, kad nuolat didėjantis gamtos pajungimas žmonių labui irgi kelia vis naujų grėsmių.

pažinimas, jusliškai suvokiamos atskirybės identifikavimas su visuotiniu jos reikšmingumu (↗ *visuotinybė*) ir pastarojo apibrėžimas kitais visuotiniais požymiais. Taigi Δ yra tam tikras ↗ *mąstymo* būdas, kuris remiasi ↗ *patyrimu*, jį aplenkia ir vėl grįžta prie jo. Δ nėra vien pasyvus duotybės pripažinimas – jis vadovaujasi ankstesniu (↗ *a priori*) supratimu, kas ir kokia ta duotybė galėtų būti. Šitą aprioriškumą Δ me-

tafizika aiškina jau nuo Platono laikų kaip ↗ *esmę*, kuri fiksuojama ↗ *sąvokoje:* Platono nuomone, sąvoka suvokiama ↗ *intuicija,* Aristotelio – ↗ *abstrahavimu,* jos funkcija yra nurodyti reikšmės vietą esamybės visumos struktūroje. Sąvoka apibūdinamoji esmė yra pagrindžiama – nusakoma, kodėl ir kuo kas nors yra šitoje visumoje. Taigi prielaidą tam sudaro šitos visumos (pasaulio, būties) pačios bendriausios sandaros (Aristotelio ir scholastikos požiūriu – atsispindinčios ↗ *kategorijose* ir ↗ *transcendentalijose*) atvirumas pažįstančiajam, t. y. ↗ *dvasiai*. Pirmą kartą Parmenido įvardintame būties ir mąstymo atitikime (arba tapatybėje) Δ yra pažįstančiojo ir pažinti siekiamos esamybės sutaptis (*adaequatio*), t. y. ↗ *tiesos* realizavimas ↗ *sprendinyje*. Δ įgijimas ir (Δ sprendinių) suformavimas tam tikroje žinojimo srityje arba tikrovėje apskritai yra mokslo ir (metafizinės) filosofijos uždavinys. Kadangi pažįstančioji dvasia (daugybė pažįstančiųjų dvasių), būdama pažįstamojo dalyko esmėje ir būtyje, yra ji pati („pas save"), tai Δ procese įvyksta dvasios grįžimas į save pačią (*reditio in se ipsum*).

Dvasios metafizikos tradicija netiesiogiai pagrindžia ir naujųjų laikų atsigręžimą į subjektyvizmą (↗ *transcendentalinė filosofija*). Aiškus daiktas, kad keičiasi būties ir dvasios tapatybė į būties ir sąmonės, objektyvybės ir numatančios (pasaulį konstituojančios ir galiausiai – konstruojančios) subjektyvybės tapatybę. Todėl šiuo atžvilgiu pagrindinę reikšmę pažinimui nukreipti ir jį užtikrinti, ypač atskiruose moksluose bei jų ↗ *teorijoje* ir praktikoje, įgyja ↗ *metodas*. Mokslai jau nelaiko savęs esmės mokslais, o veikiau empiriniais, kurių tikslas nustatyti, kodėl ir kaip stebimi reiškiniai (objektai, įvykiai) visuotiniuose funkciniuose sąryšiuose (sistemose, struktūrose) yra tokie, kokie yra.

pažinimo teorija, bet koks filosofinis pažinimo kilmės, esmės, perspektyvų ir t. t. svarstymas, o ypač XIX a. viduryje susiformavusi filosofijos šaka, kuri (daugiausia remdamasi Kanto pažinimo kritika) suvokė save kaip pagrindinę ir svarbiausią filosofinio mąstymo discipliną, o patį pažinimą traktavo kaip trijų narių – pažįstančiojo subjekto, pažinimo objekto ir pažinimo turinio – santykį. Kadangi jau Descartes'as buvo atskyręs *res cogitans* (mąstantį daiktą) ir *res extensa* (tįsų daiktą) ir tuo pagrindęs naujųjų laikų subjekto ir objekto priešpriešą, šios Δ prielaida buvo sąmonės ir išorinio pasaulio skirtumas, pastangos juslių ir sampročio sugebėjimų analize paaiškinti, kaip ir ar iš tiesų sąmonė savo vaizdiniais gali pasiekti išorinius objektus ir užtikrinti savo tapatumą su jais ar bent kažkokį artumą jiems. Pirmiausia empirizmui ir jo sensualistinėms bei psichologizuojančioms versijoms kilo neišsprendžiama problema dėl prielaidos apie visišką būties, objektiškumo, tikrovės „transcendentiškumą" sąmonei su jai imanentiškais vaizdiniais ir pojūčiais (tai būdinga J. F. Frieso transcendentalinės psichologijos Δ, Macho, Avenariaus ir kt. empiriokriticizmui). Todėl neokantistinės Δ vėl manė pažinimą esant galimą dėl apriorinio subjektyvumo ir objektyvumo struktūrų esminio (transcendentalinio sąvokinio ir prasminio, vertybinio) atitikimo; tas pat pasakytina ir apie įvairių „realistinių" krypčių (N. Hartmannas) ir fenomenologijos (Husserlis) pažinimo teorijas, iš dalies kritiškai atnaujinusias metafizinę ontologinę idėją apie būties ir mąstymo tapatumą (ir atitinkamai pasaulio ir sąmonės pirminį koreliatyvumą) vietoj pasauliui svetimo Aš ir sąmonei svetimo išorinio pasaulio. Gyvenimo filosofijoje ir egzistencinėje filosofijoje bei su jomis susietose teorijose pažinimo klausimas įtraukiamas į fundamentalesnį klausimą apie pasaulio, kuriame gyvename, ir žmogaus egzistencijos pasaulio istorijoje tiesą. Atskirus pažinimo teorijų siauresne reikšme aspektus gvildena speciali ↗ *mokslo teorijos* disciplina.

Peirce'as Charlesas Santiago Sandersas, JAV filosofas, *1839 Kembridže (Masačusetsas), †1914 Milforde. Greta W. Jameso – tikrasis

amerikinio ↗ *pragmatizmo* kūrėjas. Pragmatizmą suvokė kaip sąvokų atskleidimo ir aiškinimo metodą atsižvelgiant į praktinius padarinius, kurie atsiranda manipuliuojant tomis sąvokomis žymimais objektais.

percepcija (lot. *percipere* – priimti, pajusti, suvokti), remiantis Descartes'u, šiuolaikinėje filosofijoje reiškia juslinį suvokimą – pirmą pažinimo pakopą. Leibnizo sistemoje – žemesnio rango (neaiškaus ir neryškaus) vaizdavimosi aktas, kuriame pats vaizdavimasis vėlgi nėra sąmoningas, kaip kad apercepcijos atveju. Kantas skiria dvi Δ rūšis: subjektyvią (pojūtį) ir objektyvią Δ – pojūčių sujungimo ir įtraukimo į reiškinius ir objektus bendrame patyrimo sąryšyje pažinimą.

peripatetikai (gr. *peripatos* – pasivaikščiojimų vieta gimnasijuje Likėjaus giraitėje Atėnuose, kur Aristotelis buvo įkūręs filosofijos mokyklą), Aristotelio filosofijos šalininkai (peripatetikų mokykla), skiriant juos nuo Platono Akademijos dalyvių (akademikų). Tarp peripatetikų minėtini Teofrastas, Eudemas, Aristoksenas, Stratonas bei Andronikas Rodietis, kuris tvarkė ir leido Aristotelio raštus.

personalizmas, iš pradžių (kaip taria Schleiermacheris) reiškė tikėjimą asmenišku Dievu, priešingai negu panteizmas, kuris pasaulį ir Dievą tapatina. Paskui Δ buvo vadinamos pažiūros, kurios svarbiausią reikšmę teikia žmogui kaip ↗ *asmeniui*, o šis buvo suprantamas, žinoma, įvairiai. Žmogaus asmens individualybę, substancialumą ir laisvą saviveiksmiškumą pabrėžė ypač Amerikoje paplitęs Δ (B. P. Bowne'as, E. S. Brightmanas, J. Royce'as), Vokietijoje – W. Sternas, kurio Δ buvo psichologinio pedagoginio pobūdžio. Krikščioniškajame Δ labiau buvo kreipiamas dėmesys į žmogaus, kaip asmens, pasižyminčio absoliučiu reikšmingumu, savitiksliškumu ir orumu, socialinį susietumą (Prancūzijoje – E. Mounier, L. Lavelle'is, R. Le Senne'as; Rusijoje – N. Berdiajevas; Vokietijoje – M. Scheleris, R. Guardini ir kt.). Socialiniu aspektu, kurį ryžtingai iškėlė pasukę antiidealizmo kryptimi kairieji hėgelininkai (L. Feuerbachas, D. F. Straußas), labiausiai domėjosi prancūzas Ch. Renouvier. Pagaliau dialoginės filosofijos svarbiausia tema – žmonių tarpusavio santykiai, kaip asmenų komunikacija bendraujant jiems kalba (M. Buberis, F. Ebneris, F. Rosenzweigas).

perspektyvizmas (lot. *perspicere* – matyti kiaurai), iš Leibnizo monadologijos atėjusi sąvoka: kiekviena atskira monada „yra gyvas, vidine veikla pasižymintis veidrodis, atspindintis visatą“, bet tik iš savo baigtinio „taško“, kurį ji pati visumoje sudaro ir užima, taigi yra „perspektyviška“. Per J. M. Chladonijaus, G. Teichmüllerio ir kt., ypač Nietzsche's, filosofiją Δ sąvoka įgijo dabartinę reikšmę – tai pagrindinis žmogaus mąstymo ir pažinimo pobūdis, pagal kurį mąstymas ir pažinimas tikrovės niekada neįsivaizduoja belaikėje amžinoje dabartyje, o tiesos – kaip Dievo dvasią arba absoliučią sąmonę, priešingai: ir tikrovė, ir tiesa regima tik iš baigtinės vietos, konkrečiomis (pvz., visuomenės, kultūros) sąlygomis, istoriškai kintančioje pasaulio ir savęs sampratoje, kuri atitinkamai teikia galimybę ir riboja gyvenimą ir išgyvenimus, pažinimą ir veiklą. Tačiau perspektyvų įvairovės negalima pašalinti sumuojant jas į visa apimančią visuminę perspektyvą ir vienintelę absoliučią sistemą; bet jos gali viena kitą skatinti, koreguoti ir plėsti nesibaigiančiame pasaulio formavimo ir interpretavimo procese. Priešingai negu individualiai arba natūraliai (tik subjektyviais interesais ar prielaidomis) pagrįsto perspektyvos pasirinkimo ir plėtojimo reliatyvizmas, istorinis hermeneutinis mąstymas siekia pačią tikrovę suprasti kaip kintančią: ir jos tiesą, ir jos prasmę, ir visokius jos reikalavimus (↗ *istorija*, ↗ *hermeneutika*, ↗ *supratimas*). Mokslo istorijai Δ pasidarė svarbus sukūrus ↗ *paradigmų* kaitos teoriją (T. S. Kuhnas). Dar ↗ *pliuralizmas*, ↗ *vienybė* ir *daugybė*.

pesimizmas (lot. *pessimum* – blogiausia), XVIII a. atsiradęs terminas – bendras neigiamas nusistatymas gyvenimo ir pasaulio atžvilgiu, įžvelgimas daugiau blogio (to, ko neturėtų būti) bei kančios negu teigiamų dalykų; ir tas požiūris liečia ne vien praeitį ir dabartį, bet ir ypač ateities procesus. Aiškiausiai šį požiūrį reiškė Schopenhaueris: pasaulis yra pats blogiausias iš visų galimų; tai nukreipta prieš Leibnizo optimizmą: pasaulis yra „geriausias iš visų galimų pasaulių". Nietzsche šį Δ – kaip ir jo kritikuotą kai kurių religijų, ypač brahmanizmo, budizmo ir krikščionybės, pesimistinį pasaulio neigimą – mėgino įveikti priešpriešindamas jam didvyrišką teigimą. Per E. von Hartmanno veikalus Schopenhauerio Δ padarė įtakos Pauliui Deussenui, Th. Lessingui, O. Spengleriui ir kt.; jo pėdsakų dar yra L. Marcuse's ir M. Horkheimerio pažiūrose.

Petras Lombardas, teologas ir filosofas scholastas, *1095 Lumelonjyje prie Novaros (Lombardija), †1160 Paryžiuje. Nuo 1140 Paryžiuje buvo teologijos mokytojas, nuo 1159 vyskupas. Veikalas „Sentencijos" (apie 1150) – ano meto teologijos žinių santrauka, tapusi pagrindiniu, dažnai komentuojamu scholastikos vadovėliu.

philosophia perennis (lot. nenykstanti filosofija), iš A. Steuco veikalo *De perenni philosophia* (1540) pavadinimo perimtas terminas, pabrėžiantis filosofijos išliekamąjį tiesos turinį per visą jos nuo Platono ir Aristotelio einančią istoriją. Tai daugiausia neoscholastų vartota sąvoka.

physis (gr.) ↗ *gamta*.

Pico della Mirandola Giovanni, Renesanso epochos italų filosofas, *1463 Mirandoloje, †1494 Fiezolėje netoli Florencijos. Remdamasis Platono ir Aristotelio bei kabalistinėmis idėjomis, krikščionybę mėgino jungti su graikų antika bei Rytų išmintimi ir padėti pamatus laisvę ir orumą suvokiančio žmogaus savimonei.

Pieperis Josefas, *1904 Eltėje (Vestfalija), †1997 Miunsteryje. Nuo 1946 Miunsterio universiteto profesorius. Vienas autoritetingiausių klasikinės metafizinės tradicijos etinių ir filosofinių teorijų, ypač Tomo Akviniečio, perteikėjų (tarp kitų Δ veikalų minėtini: „Keturkinkė: protingumas, teisingumas, narsa, saikas", ^{2}1977; „Apie viltį", ^{3}1977; „Apie meilę", ^{6}1987).

Pitagoras *(Pythagoras)*, graikų filosofas, *apie 570 pr. Kr. Samo saloje, †apie 500 Metaponte (Pietų Italija). Krotone įkūrė etinę religinę (su bendra turto nuosavybe) sąjungą, kurios pagrindinė veiklos forma buvo „orgijos"; sąjunga darė politinę įtaką. Pitagoriškosios misterijos gyvavo dar ilgai po sąjungos išvaikymo. Δ teigė, kad skaičiai ir jų santykiai sudaro kosmo ir visų daiktų jame struktūrą, nustatė pagrindinius garsų harmonijos dėsnius, kuriuos taikė žvaigždynų išsidėstymui dangaus skliaute aiškinti, laikėsi iš orfikų perimtos prielaidos apie sielų persikėlimą. Pitagoro žodis („*autos epha*" – jis tai pasakė) sekėjams netrukus ėmė prilygti apreiškimui.

Platonas *(Platōn)*, graikų filosofas, kartu su Aristoteliu – Vakarų metafizikos kūrėjas, *427 pr. Kr. Atėnuose, †347 pr. Kr. ten pat. Iš pradžių vadinosi Aristokliu, dvidešimtmetis tapo Sokrato mokiniu, o mokytojui mirus, šiek tiek pasimokęs pas Eukleidą Megaroje, pats pradėjo mokyti Atėnuose, kur 387 pr. Kr. įsteigė savo Akademiją. Remdamasis ikisokratikų idėjomis (Parmenidu, Herakleitu), Δ metafiziniu ontologiniu pagrindu plėtojo Sokrato iškeltą etinę gėrio idėją. Pasak Δ, nors filosofas ir nėra (kaip Dievas) išminties (*sophia*) turėtojas, tačiau (priešingai negu nefilosofas) suvokia savo žinojimo ribotumą, todėl iš meilės (*philia*) išminčiai kartu su kitais jos siekia. Į išmintį vedantis kelias – tai pir-

miausia atviras, klausimus keliantis pokalbis (dialogas).

Didžiulę reikšmę visai vėlesnių laikų filosofijai turėjo Δ idėjų teorija (↗ *idealizmas*), kurią sudaro žmogaus, Dievo ir pasaulio teorijos. Iš tikrųjų „esantys" yra ne kintami, jusliškai suvokiami pasaulio daiktai (vėliau pavadinti *kosmos aisthetos*): jie „yra" tik kaip idėjų atvaizdai, kaip laikini reiškiniai (*phainomena*). Jie tik dalyvauja idėjose, kaip amžinuose esmės provaizdžiuose, ir siekia būti tokie kaip jos (*methexis* ir *mimesis*). Idėjos – tai tikroji mąstymo ir pažinimo pasaulio esamybė (*kosmos noētes*). Taigi pažinimo objektas yra ne tai, kas suvokiama juslėmis, o tai, kas yra pagal savo idėją, kuri pro tas suvokiamybes tarsi prasišviečia. Pažinimas, kaip žinojimo (*episteme*) įgijimo procesas, yra protu (*nous*) apdovanotos sielos kilimas į nejuslinių ir laikui nepavaldžių esmių karalystę ir drauge atitrūkimas (*katharsis*) nuo visa, kas jusliška (nuo kūno ir laikiškų daiktiškų siekių). Šį kilimą skatina erosas (sielos dievybė, *daimonion*), amžinai tobulos būties siekis dvasinėje esmių žiūroje (*theoria*), kuri sielai reiškia palaimą (*eudaimonia*). O eroso šaltinis yra tai, kad siela savo ankstesniame gyvenime, kol nebuvo įsikūrusi kūne, netrikdoma regėjo idėjas. Todėl pažinimas yra ne kas kita kaip prisiminimas, kurį sužadinti turi Sokrato pribuvėjos menas (*maieutika*) – nuoseklus klausinėjimas pokalbyje. Regėta ir prisiminta žiūra yra galima tik dėl tikrosios esamybės, tiesos ir grožio tiesioginės šviesos ir supratimo, t. y. dėl gėrio (*agathon*), kuris yra idėja apie tai, kas yra idėjos (*eidos eidoon*). Pats gėris yra būties įprasminimas (nekintama, laikui nepavaldi būtis yra gėris; tai kur kas geriau už tik laikišką, kintamą būtį ar net nebūtį). Idėjoms (ir per jas reiškiniams) gėris suteikia hierarchišką esamumą ir regimumą, tačiau pats negali būti tiesiogiai nei regimas, nei pažįstamas (↗ *olos alegorija*). Gėrio šviesoje ir atsižvelgdamas į idėjas iš chaotiškos paprastos materialybės juslinių daiktų pasaulį formuoja demiurgas. Dievas čia yra pasaulio formuotojas, o ne jo kūrėjas „iš nieko", kaip vėliau aiškins krikščioniškoji teologija. Siekdamas atskleisti viso pasaulio vyksmą, kurį supranta kaip nenutrūkstamą žmogaus gyvenimo ir visų daiktų tobulumo siekį, ir drauge parodyti pradinį to proceso pagrindą, Δ, aprašydamas pasaulio formavimą (taip pat sielos ankstesnį gyvenimą, jos įsikūnijimą, grįžimą į tiesos ir palaimos karalystę ir t. t.) ir priėjęs prie galimybės nusakyti bei įsivaizduoti ribos, griebiasi mistinės simbolikos.

Visko, kas pasauliška ir laikiška, orientacija į idėjas lėmė ir Δ valstybės teoriją: valstybė dalijama į tris luomus (valdovai, sargybiniai ir amatininkai) atsižvelgiant į pagrindinius žmonių sielos gebėjimus (protas, drąsa, geismas), kurie atitinkamai ugdomi kaip dorybės (protingumas, narsa, nuosaikumas; teisingumas yra bendra visų trijų sielos dalių dorybė). Δ „idealioji valstybė" kelia ir labai griežtus reikalavimus (draudžiama privati nuosavybė, valstybė reguliuoja gimdymus, eutanaziją ir kt.). Apskritai Δ valstybės teorijoje yra padėti visų paskesnių valstybės filosofijos utopijų pagrindai.

platonizmas, pirmiausia – tai Platono filosofijos pavertimas tam tikros rūšies mokymo sistema Atėnų ↗ *Akademijoje,* paskui – jos išplėtojimas ir performulavimas ↗ *neoplatonizme*, ypač (po viduramžiais viešpatavusios Aristotelio tradicijos) Platono recepcijos atgaivinimas, 1459 Florencijoje atkūrus Platono akademiją (Kozimo Medičio fondas), galiausiai – Platono idėjų teorijos ilgaamžė įtaka filosofinio ↗ *idealizmo* istorijoje. Nietzsche ir N. A. Whiteheadas platonizmu plačiąja reikšme laikė visą, daugiausia Platono pradėtą, ↗ *Vakarų Europos filosofiją.*

Plessneris Helmuthas, *1892 Vysbadene, †1985 Getingene. Profesoriavo Kelne, Groningene, nuo 1959 Getingene. Greta Schelerio ir Gehleno – šiuolaikinės filosofinės antropologijos pagrindėjas. Žmogų supranta kaip būty-

bę, kuriai būdinga ne tik „centrinė“, bet ir „ekscentrinė pozicija“, nes jis geba sąmoningai atitrūkti nuo savo suvoktos gyvensenos.

pliuralizmas (lot. *pluralis* – daugybinis), iš pradžių (XVII–XVIII a.) reiškė egoizmo priešingybę, paskui (XIX a.) monistai Δ vadino jų kritikuojamą monizmui priešingą koncepciją; šiais laikais Δ reiškia: a) pažiūrą, pagal kurią visą tikrovę sudaro pagrindiniai vienas iš kito nekildinami elementai, suskirstyti į daugybę savarankiškų sričių ir pakopų; b) kultūrų, pasaulėžiūrų ir gyvenimo koncepcijų, visuomenės santvarkų, filosofijos ir mokslo pagrindų bei metodų ir t. t. įvairovę, taip pat šios įvairovės svarbiausių požiūrių pripažinimą, jei tos sritys pačios pajėgios ir pasirengusios būti pripažintos. Apie Δ problemas dar ↗ *vienybė* ir *daugybė*, ↗ *perspektyvizmas*.

Plotinas, graikų filosofas, ↗ *neoplatonizmo* pagrindėjas, *205 po Kr. Likopolyje (Egiptas), †270 Kampanijoje. Aleksandrijoje mokėsi pas Amoniją Saką, nuo 244 gyveno Romoje (čia įkūrė savo mokyklą). Jo mokinys buvo (tarp kitų) ir Porfirijas, parašęs „Plotino gyvenimą“. Tik sulaukęs maždaug 50 metų, Δ pradėjo savo mintis užrašinėti (Δ raštus, suskirstęs į šešias „Eneadas“, vadinamąsias devintines, t. y. skyrius, kurių kiekvienas irgi padalintas į 9 dalis, išleido mokinys Porfirijas). Stengdamasis savo mistinę patirtį ir pats paaiškinti, Δ, perimdamas taip pat kai kurias Aristotelio idėjas, plėtojo Platono filosofiją, kuri vėliau per Dionisiją Areopagitą padarė didžiulę įtaką mistikai.

Pasak Δ, visa ko pirminis pradas yra gėris (*agathon*), tiksliau vadintinas nediferencijuotu vieniu (*hen*), kuris egzistavo pirmiau, nei radosi bet kokia skirtybė: vienybė ir daugybė, mąstymas ir būtis, būtis ir nebūtis ir t. t. Iš vienio kilo dieviškoji dvasia (*nous*), kuri, mąstydama save ir idėjų pasaulį, pati yra *būtis;* iš dvasios (taigi idėjos, būties) savo ruožtu radosi pasaulio siela su savo ypatingomis raiškomis – individualiomis sielomis. Pasaulio siela perteikia dvasiabuvystės gausą užuomazgų formomis (*logoi spermatikoi*) kūniškam gamtos daiktų pasauliui. Pagaliau kūniškojo pasaulio materija yra kraštutinis gausos ištuštėjimas (*steresis*); labiausiai nuo gėrio nutolęs blogis (ne dualizmo prasme kaip gnosticizme) – tai tamsa, kurioje vienio šviesa galų gale per savo hipostazių ↗ *emanaciją* (spinduliavimą) išblėsta. Tačiau kritimas nuo vienio yra kartu ir kilimas prie jo: žmogaus (individualios sielos) paskirtis – teoriniu pažinimu ir dorybingu praktiniu gyvenimu apsivalyti (*katharsis*) nuo bet kokio medžiagiškumo ir ekstazėje mistiškai susijungti su pirminiu pradu.

poliariškumas (gr. *polos* – ašis), XVII a. atsiradusi sąvoka magnetizmui apibūdinti; romantinėje gamtos filosofijoje Δ buvo suprantamas kaip „visuotinis pasaulio dėsnis“ (Schellingas); nuo to laiko reikšmė specializavosi ir dabar Δ nusako vieną iš prieštaravimų rūšių: tai kraštutiniai santykio poliai (skirtingai nuo kontrarinių ir kontradikcinių ↗ *prieštaravimų*), kurie yra taip apibrėžti, kad nors kiekvienas iš jų yra kito poliaus kraštutinumas, bet pats be jo egzistuoti negali. Filosofijos istorijoje galima nurodyti tokių Δ, kaip kinų *in* ir *jang*, Herakleito kosminė priešybių dermė, aristotelizmo ir tomizmo skelbiami materijos ir formos, potencijos ir akto ir kt. principai baigtinėje esamybėje, šviesos ir tamsos savitarpio susietumas pagal šviesos metafizikos teoriją, apoloniškasis ir dionisiškasis pradai pagal Nietzsche's filosofiją. Vokiečių idealizme Δ traktuojamas kaip dialektinio prieštaravimo, kuris kartu savo priešybes įveikia sintezėje, reiškimosi forma. XX a. filosofijoje, bent tiek, kiek ji mėgina atitrūkti nuo griežto tapatybinio mąstymo, Δ principas įgyja vis didesnę reikšmę, pvz., dialoginėje filosofijoje (aš ir tu, asmuo ir bendrija), R. Guardini („viršuj“ ir „viduj“ kaip egzistencinės erdvės poliai), Jasperso (baigtinumas ir tolis kaip savimonės poliai), Heideggerio („ketve-

riukės" – žemės, dangaus, dieviškumo ir mirtingumo –„veidrodžio žaismas") sistemose.

Popperis Karlas Raimundas, austrų filosofas, *1902 Vienoje, †1994 Londone. Nuo 1946 profesoriavo Londone. Pagrindinis ↗ *kritinio racionalizmo* atstovas. Veikale „Tyrimo logika" (1935) iškėlė vadinamąjį „falsifikavimo principą", reiškiantį, jog nėra galutinai verifikuojamų teorijų, veikiau jų moksliškumo požymis yra galimybė jas falsifikuoti (sakysim, vienu vienintelių faktu sugriauti) ir taip priversti arba jas taisyti, arba keisti kitomis (↗ *falsifikacija*). Tuo remiasi jo socialinės ir politinės filosofijos kritika, nukreipta prieš visus totalitarinius pasaulio ir visuomenės vaizdinius (Platono, Hegelio, Marxo ir kt.; „Atviroji visuomenė ir jos priešai", 2 t., 1958), ir jo dalyvavimas, kartu su H. Albertu, vad. ↗ *ginče dėl pozityvizmo* su Frankfurto mokykla.

Porfirijas *(Porphyrios)*, graikų filosofas, *apie 233 po Kr. Tyre (Sirija), †304 Romoje. Plotino, neoplatonizmo pagrindėjo, kurio „Eneadas" išleido ir biografiją parašė, mokinys. Pats komentavo Platoną ir Aristotelį (ypač žinomas jo Aristotelio logikos įvadas „Eisagoge").

Portmannas Adolfas, šveicarų filosofas, *1897 Bazelyje, †1982 Biningene. Nuo 1931 profesorius Bazelyje. Remdamasis lyginamąja morfologija ir evoliucijos teorija bei atsižvelgdamas į sociologines ir filosofines antropologines perspektyvas, mėgino pagrįsti ypatingą žmogaus padėtį pasaulyje (biologijos požiūriu žmogus yra ne kas kita, kaip „pirmlaikio gimimo" atvejis; tai nulėmė specifinė žmogaus evoliucija, socialinis gyvenimas ir elgsena).

Poseidonijas *(Poseidonios)*, graikų filosofas, *135 pr. Kr. Apamėjoje (Sirija), †51 pr. Kr. Rodo saloje. Panaitijo Rodiečio, vad. viduriniosios stojos pagrindėjo, mokinys. Cicerono mokytojas. Iš Δ raštų yra išlikę tik fragmentų.

postmodernizmas (lot. *post* – po to, paskui, vėliau + pranc. *moderne* – dabartinis, šiuolaikinis), XX a. septintame ir aštuntame dešimtmečiuose literatūros ir architektūros teorijose atsiradusi, J. F. Lyotard'o (1979) pradėta filosofiškai nagrinėti sąvoka, kuria norėta apibūdinti visose kultūros srityse po modernizmo atsiradusius mąstymo ir veiklos pokyčius. Modernas čia reiškia: 1) apskritai naujieji laikai, kurių pagrindinis bruožas yra gyvenimo ir pasaulio įvairovę kildinti iš vieno vienintelio protingumo (mąstymo) ir tikrovės (būties) principo (idėjos, paradigmos); 2) kritinis šio bruožo susiejimas su metafiziškai apibrėžta ↗ *Vakarų Europos filosofijos* tradicija, t. y. monologiniu tapatybės, visybės ir absoliutumo mąstymu, kuris naujaisiais laikais susiaurėjo iki mokslinio techninio racionalizmo ir kartu pretendavo būti visuotinai galiojančiu. Δ, priešingai, pripažįsta neįveikiamą mąstymo būdų, veiklos orientacijų, gyvenimo formų, kultūros pasaulių įvairovę (↗ *pliuralizmas*, ↗ *perspektyvizmas*; skirtybių pabrėžimas tapatybės, dialogo, diskurso ir t. t. atžvilgiu). Pagrindinė Δ nuostata: „kad tikrovę sudaro ne vienalytė, o dramatiška, ne vienybe, o skirtybe pagrįsta struktūra". Todėl reikią išlaisvinti neregimas proto galias, t. y. „proto formų komunikabilumą", „pereinamumą nuo vienos prasmių konfigūracijos prie kitos" („transversinis protas", W. Welschas). Tik ginčytina, ar ir kokia prasme Δ įveikia modernizmą, ar gal jis tėra pastarojo savikritiška ir save perauganti tolesnė raida (A. Wellmeris ir kt.), arba vien jo vėlyvoji ir baigiamoji fazė. Postmodernizmui (be Lyotard'o) dar gali būti priskiriami: prancūzų struktūralizmas ir poststruktūralizmas (Foucault, Derrida), Rombacho struktūrinė filosofija, absoliutaus ir galutinio pagrindimo galimybės atmetimas kritiniame racionalizme (Popperis), metodų pliuralizmo reikalavimas (Feyerabendas), paradigmų kaitos teorija (T. S. Kuhnas), principiškumo atsisakymas (Marquardas) ir kt. Postmodernistinio mąstymo šaltiniais laikomi: Nietzsche's idėja apie

pliuralistinį pasaulio interpretavimą, Wittgensteino kalbos (žaidimo) ir gyvenimo formų koncepcija, Heideggerio pometafizinis mąstymas, Adorno negatyvioji dialektika ir kt. Dar ↗ *vienybė ir daugybė*.

postulatas (lot. *postulare* – reikalauti), be įrodymo galiojantis pagrindinis teiginys, pats turintis įrodymo ir aiškinimo galią. Dažnai tapatinamas su aksioma arba hipoteze. Kanto filosofijoje ypatingą reikšmę turi sprendinių modalumo sampročio kategorijų (galimybė, tikrovė, būtinumas) empirinio vartojimo postulatai, reguliuojantys tik šį vartojimą, bet patys nereiškiantys objektyvaus pažinimo, ypač praktinio proto postulatai (Dievas, laisvė, nemirtingumas), kurie irgi neperteikia objektinio pažinimo, bet laikytini būtinais kaip dorovinio elgesio taisyklės (↗ *„tarsi" principas*).

potencija (lot. *potentia;* gr. *dynamis*), galimybė, taip pat geba, galia. Scholastinė filosofija (Tomas Akvinietis ir kt.), remdamasi Aristoteliu, Δ (*potentia, possibilitas*) supranta kaip tikrovės galimybę, kaip realizacijos polinkio turėjimą, skirtingą nuo šios realizacijos ir pačios tikrovės (↗ *aktas*). Kiekviena baigtinė esamybė kaip (ontologinė) „mišrybė" yra tarp Δ ir akto. Gryniausias tikrabūtis (*actus purus*) pats savyje yra tik Dievas. Tačiau, kita vertus, begalinė Dievo valios galia baigtinio pasaulio atžvilgiu irgi vadinama absoliučia Δ. Schellingo filosofijoje potencijos yra gamtos formų kylančio vystymosi dinaminės pakopos ir atitinkamos absoliuto savidiferenciacijos pakopos.

pozityvioji filosofija: 1. Schellingas paskutiniuoju gyvenimo tarpsniu taip vadino filosofiją, kurios pamatą sudaro ne tik (kaip idealizmo „negatyvusis" momentas) absoliuto, Dievo, idėjos mąstymas, taigi jos turinio (esmės galimybės, jos „kas") mąstomumas, bet ir religinės patirties tikrovė („kad") mite ir apreiškime, kuriame pirm bet kokio mąstymo atsiskleidžia Dievo laisvo veikimo faktiškumas. 2. A. Comte'as Δ vadino ↗ *pozityvizmą*.

pozityvizmas (lot. *ponere* – dėti, statyti; *positivus* – teigiamas): 1. XIX a. C.-H. Saint-Simono taip pavadinta ir A. Comte'o plėtota filosofinių pretenzijų reiškianti koncepcija, kuri paplito socialiniuose ir dvasios moksluose; jos šaknys – antikos skepticizmas, viduramžių nominalizmas ir vėlesnis anglų empirizmas (F. Baconas, D. Hume'as). Δ atsiradimą paskatino gamtamokslinių faktų pažinimas. Pasak Δ, mokslas, atmetęs bet kokias metafizines apriorinių ir normatyvinių principų prielaidas, turi vien klasifikuoti tiesioginio juslinio patyrimo duomenis (tai, kas „pozityvu") ir aiškinti išryškėjančius „dėsningus" santykius tarp reiškinių. Šiais aiškinimais ir jų teikiama galimybe prognozuoti rezultatus bei įvykius mokslas padeda vis daugiau ir geriau pasinaudoti gamtoje ir visuomenėje vykstančiais tikrovės procesais. ◊ Kaip metodas, Δ neblogai tinka gamtos mokslams (bet nebūtinai jų teorijoms), tačiau pretenzijos būti vieninteliu teisingu trukdo įžvelgti esminius skirtumus tarp gamtos mokslų ir kitų mokslų. Kaip universali tikrovės teorija, Δ monistiškai nepripažįsta dalykinio būties sričių skirtingumo ir patyrimo būdų įvairovę apriboja faktų konstatavimu bei dėsnių formulavimu, neatskleisdamas to „faktiškumo" prasmės. Jei ir kyla filosofinis klausimas, kas sudaro ikiempirinį patyrimo galimybės pamatą, tai šitie pagrindai ir sąlygos vėlgi suvokiami tik kaip subjekto fizinės bei psichinės duotybės. Tada Δ priartėja prie psichologizmo, biologizmo ir pragmatizmo. Kiti žymūs pozityvistai yra J. S. Millis, H. Spenceris, R. Avenarius, E. Machas (↗ *empiriokriticizmas*).

2. *Neopozityvizmas* (loginis pozityvizmas arba loginis empirizmas) – tai XX a. ketvirtame dešimtmetyje atsiradęs ↗ *Vienos būrelio* (M. Schlickas, O. Neurathas, L. Wittgensteinas, R. Carnapas ir kt.) inicijuotos senojo Δ reformos pavadinimas. Kaip ir senasis Δ, jis irgi at-

meta metafiziką (ir iš jos kylančią transcendentalinę filosofiją), o sintetinio pažinimo galimybę apriboja jusliniu patyrimu, tačiau nuo ano skiriasi tuo, kad pripažįsta apriorinį (tiesa, tik analitinį) pažinimą, kurį sieja su logika ir matematika; tikslindamas filosofijos uždavinius, neopozityvizmas sutelkia dėmesį į mokslinės stebėjimo kalbos loginę analizę (↗ *analitinė filosofija*).

pozityvizmo ginčas ↗ *ginčas dėl pozityvizmo*.

pradžia (gr. *archē*, lot. *principium*), ištakos, užuomazga, ↗ *pagrindas*, taip pat priežastis. Pradžios sąvoka filosofijoje reikšminga ir tuo, kad keliant klausimą apie „visa ko pradžią", kartu kyla ir paties filosofavimo pradžios klausimas. Platonui ir Aristoteliui filosofijos Δ yra stebėjimasis (gr. *thauma*) tuo, kad apskritai yra daugybė pavienių ir laikinų esamybių, kad yra tapsmas, kad viena ir amžina būtis mąstymui yra savaime suprantama, taigi tuo, kaip būtis išlieka nuolat kaitaliojantis būčiai su nebūtimi. Tai pažadina siekimą pagrįstai išsiaiškinti tai, kas praėjo, ieškant tame išliekančio pamato (Platonui tai – reiškinių „gelbėjimas"). Naujaisiais laikais tai tapo paieškomis tikro žinojimo, kurį esą galima pasiekti mąstymui filosofiškai pagrindžiant save patį (ši gija prasideda nuo Descartes'o ir eina per vokiečių idealizmą iki pat Husserlio), t. y. sugrįžtant į Aš (subjektą) kaip absoliutų Δ tašką. Hegeliui mokslo (taigi ir filosofijos) Δ yra „būties ir nieko vienybė" (iš kurios kyla tapsmas). „Tapatybės ir netapatybės tapatybė" yra pirmas, dar visai abstraktus ↗ *absoliuto* suvokimas, kurį paskui reikia konkretinti iki absoliutaus žinojimo. ◊ Metafiziškai apibrėžtas Δ mąstymas vystymosi pabaigą supranta kaip grįžimą į amžinąją pradžią, tą, kuri jau visuomet buvo, į savo nekintamą absoliučią praeitį. Pastangų suprasti pradžią istorija privedė prie mėginimų Δ mąstyti kaip vis iš naujo prasidedančią, kaip vyksmą, kuris nėra kartą galutinai nubrėžtas, o veikiau yra vis naujas ir kitas galimybes atveriantis šaltinis.

praeitis, abstraktus vaizdinys – prieš „dabar" buvusių skaičiuojamų laiko tarpsnių ir įvykių eilės neapgręžiama seka. Tačiau šis vaizdinys, priešingai visų daiktų laikinumo gamtos ir socialinėje aplinkoje patyrimui ir suvokimui, iš esmės yra grindžiamas atmintimi, prisiminimu (plg. Augustino „Išpažinimų" 11 kn.). Su šiuo ↗ *laiko* patyrimu siejasi suvokimas to, ką esame patys išgyvenę ne tiesiogiai, o kartu su visu pasaulio vyksmu. Todėl laiko ir istorijos prisotinta Δ sąvoka apibūdintina dar ir taip: Δ – tai dabarties Δ, konstitutyviai ji priklauso (Heideggeris: kaip buvusi) ↗ *dabarčiai,* kuri ateina iš Δ ir tuo būdu nubrėžia savo ↗ *ateities* galimybės erdvę. Taigi Δ yra laikiškas pobūdis viso to, kas retrospektyviam žvilgsniui yra užbaigta, nekintama, faktiška (Hegelis: praeitis – tai dabarties, kaip tikrovės, saugykla). Tačiau vis dėlto kiekvieną faktą mes suvokiame tik kaip istoriškai įprasmintą, regime jį tam tikrame istorijos horizonte, kuris priklauso ir nuo žvilgsnio į ateitį. Šiuo požiūriu Δ niekuomet nesibaigia: ji nuolat trunka kaip savo pačios reikšmės kitimo istorija, kitimo, kuris jai nėra primestas iš išorės, o yra atitinkama savęs kūrimo forma. Tai ypač tinka kiekvienai į žmogaus gyvenimo prasmę orientuotai Δ (paveldas, ↗ *tradicija*) ir ją formuojančiai ↗ *pradžiai*. Čia glūdi mūsų atsakomybė dabarčiai ir jos virtimui istorija, bet kartu tai yra ir nuolatinės diskusijos su Δ esmė, bent jau istoriją suprantant ne kaip neišvengiamai nulemtą, o kaip laisvės ir išsilaisvinimo istoriją, kuri pradžias ir tai, kas praėję, traktuoja ne kaip ateitį užstojančias fiksacijas, o kaip vaisingą ginčą su jomis. Žvelgiant į Vakarų Europos metafizinę ontologinę filosofiją istoriko akimis, gali susidaryti kritinis požiūris, tarsi ji visą vyksmą iš anksto apibrėžiamai sieja su nekintamu *a priori,* taigi su absoliučia Δ, kuri bet kokią dabartį ir ateitį jau yra pralenkusi ir į save susigrąžinusi (E. Levinas).

pragmatizmas (gr. *pragma,* kilm. *pragmatos* – darbas, veiksmas), iš Ch. S. Peirce'o (1878) perimta sąvoka – koncepcija, kuri pažinimui ir jo teorijoms nepripažįsta savarankiškos tiesos pretenzijos, o tiesą sieja tik su tuo, kiek pažinimas ir jo teorija padeda spręsti praktinio gyvenimo uždavinius. Taigi tiesos kriterijus yra praktiškumas, tinkamumas kam nors, naudingumas. Pagrindiniai šios XX a. ypač Amerikoje paplitusios filosofijos bei jos krypčių atstovai yra W. Jamesas, J. Dewey (↗ *instrumentalizmas*), F. C. S. Schilleris, H. Vaihingeris (↗ *„tarsi" principas;* ↗ *fikcija*).

praktika (gr. *praxis* – veikimas, veikla), veikla, sąmoningai veiklus gyvenimas. Aristotelis mokslus suskirstė į teorinius (stebimuosius), praktinius (orientuotus į veiklą) ir poetinius (siejamus su kūryba, darymu). Praktinių mokslų skirstymas dar į *phronesis* (suvokimas, supratimas, mąstymas), *oikonomia* ([namų] ūkis) ir *politika* (politika, glaudžiai susijusi su etika) tiksliau apibūdina Δ nusakomą veiklą kaip viešą (visuomeninę). Iš dalies jau ir pats Aristotelis *poiesis* (*technē* – meistriškumas) ima skirti prie Δ: iš to išsirutuliojo iki šiol įprasta ↗ *teorijos* ir Δ priešpriešа. Tuo pagrįsta ir tendencija praktinės ↗ *filosofijos* disciplinomis laikyti pirmiausia etiką, politiką, socialinę ir teisės filosofiją bei istorijos filosofiją (kadangi veikloje iš tikrųjų formuojamas istorinis žmogaus pasaulis). Antikos požiūriu (tas požiūris vyravo ir viduramžiais, ir iki pat naujųjų laikų) teorija (pažinimas, žinių įgijimas, žinojimas) aukščiausias, prie dieviškojo mąstymo priartėjantis žmogaus gyvenimo būdas, kuris dėl to buvo suprantamas ir kaip Δ aukščiausia prasmė. Naujųjų laikų Švietime žmogaus praktiniai interesai vis labiau atsispindi ir žinojimo bei mokslinės kūrybos sampratoje. Marxo filosofijoje Δ, kaip visuomenės darbas (gamyba), tampa pagrindine žmogaus gyvenimo apibrėžtimi. Šiaip jau griežtas teorijos atskyrimas nuo Δ (plg. Habermaso veikalą „Pažinimas ir interesas"), žvelgiant į pasaulį mokslo, technikos ir ekonomikos požiūriu, kelia abejonių. Teorija „gyvenimo praktikoje" apskritai turi praktinę orientaciją. Vis dėlto nedera teoriją ištirpdyti praktikoje, kaip daro ↗ *pragmatizmas.* Teorijos uždavinys „gyvenimo praktikoje" yra kritikuoti Δ, ją taisyti, skatinti neišleidžiant iš akių jos etinės reikšmės, ypač jei technika ir gamyba praktiniame gyvenime pradeda savarankiškėti.

praktinė filosofija, grupė filosofijos disciplinų, gvildenančių žmogaus valingą veiklą (praktiką), jos normines apibrėžtis ir institucinius reiškinius (etika, socialinė filosofija ir kt.); kadangi į praktiką įeina ir *poiesis* (kūrimas, gaminimas), tai jai priskiriamos ir tos disciplinos, kurios nagrinėja gyvenimui svarbių juslinių (regimų) kūrinių bei įrankių kūrimą: meno filosofija (estetika), poetika, technikos filosofija ir kt.

prasmė (lot. *sensus,* vok. *Sinn*), daugiareikšmė sąvoka: 1) kalbinės raiškos turinys; G. Frege skiria Δ ir reikšmę (pvz., Aušrinė ir Vakarė turi skirtingą Δ, bet tą pačią reikšmę, t. y. nusako tą patį objektą; prasmės ir reikšmės skyrimo problemą daugiausia diskutavo analitinė filosofija; 2) žmogaus veiklos, taip pat ir (pirmiausia gyvosios) gamtos vyksmo tikslas (↗ *teleologija*); 3) kadangi veiksmų tikslai susiję su gyvenimo praktika, kyla klausimas dėl visumos Δ struktūriškumo – tiek individo ir bendruomenių gyvenimo, žmonijos istorijos, tiek ir gamtos procesų. Mechanicizmas atmeta visų pasaulio procesų tikslingumą (todėl galima jam prikišti, kad Δ prielaidą laiko neturinčia Δ, kad apskritai bet kokią abejonę dėl Δ pripažįsta prasminga). Metafizinis mąstymas iki pat naujųjų laikų pasaulio Δ regi jo nukreiptume į tobulą dievišką būtį kaip aukščiausią tikslą. Švietimo epochoje, ypač Kanto filosofijoje, radosi pažiūra, kad aukščiausias tikslas yra laisvės ir moralinio pasaulio realizavimas; šią temą plėtojo ir skirtingai siūlė spręsti problemą (absoliutinis) idealizmas (Hegelis) ir

(dialektinis) materializmas (Marxas). Nietzsche'i, kuris Δ supranta kaip vertybę valiai siekiant galios, pasaulio vyksmas neturi Δ (aukščiausios vertybės [„Dievo"] nuvertinimas; ↗ *nihilizmas*), amžinai sukasi pats savyje (tai esanti vienintelė jo Δ). Heideggeriui jau pats vertybių mąstymas reiškia Δ praradimą, kuris remiasi būties paslėptumu ir užmaršumu, todėl verčia iš naujo apgalvoti būties Δ. Kadangi egzistencija beprasmiška, Camus Δ įžvelgia maište prieš šį absurdą. Nors Wittgensteinas pripažįsta gyvenimo Δ ir pasaulio Δ, tačiau ji yra už pasaulio, taigi ir už apibūdinamumo ribų. XX a. ir iki šiol tebesitęsianti diskusija dėl vertybių dažnai suprantama kaip visuotinė Δ krizė.

predikabilijos (lot. *praedicare* – viešai pasakyti, iškelti aikštėn), tarinio rūšys, bendriausi sprendiniai, kuriais objektui (sakinio veiksniui) gali būti priskiriamos sąvokos kaip predikatai (sakinio tariniai). Scholastika iš Aristotelio kategorijų teorijos ir jos komentuotojo Porfirijo perėmė penkias Δ: giminę (gr. *genos*, lot. *genus*), rūšį (*eidos, species*), skiriamąjį požymį (*diaphora, differentia;* apibrėžimuose išskiria giminės esminį požymį), rūšinį požymį (*idion, proprium*) ir atsitiktinį požymį (*symbebekos, accidens*). Kanto filosofijoje Δ yra iš sampročio kategorijų arba jų siejimo su grynosiomis stebėjimo formomis išvestos apriorinės sąvokos. Pačias kategorijas Kantas vadina ir predikamentais.

prielaida, realioji Δ (pagrindas, priežastis) – padėtis, esanti gamtos arba istorinio vyksmo pradžioje, tą vyksmą sukelianti arba suteikianti jam galimybę; mintinė Δ – tai, kas sudaro minčių eigos pagrindą, kas tą eigą motyvuoja ir iš kur ji įgyja savo žingsnių sąryšį. Prielaidos gali būti įvairios. Loginė Δ – tai teiginys (hipotezė, premisa) kaip išvados pradmuo arba kitų teiginių pagrindas (aksioma). Pažinimo teorijos Δ: metafizinėje dvasios filosofijoje – išliekamoji žmogaus dvasios sandara, naujųjų laikų subjektyvumo filosofijoje – nekintamoji sąmonės struktūra kaip ↗ *a priori* priimamas arba priimtinas pagrindas, kuriame iš anksto pateikiami pirmieji mąstymo ir pažinimo principai, pagrindinės sąvokos ir dėsniai; čia laikoma savaime suprantama, kad šitokios sandaros ir struktūros atitinka visos esamybės būtį, visų objektų objektyvumą. Istorinė hermeneutinė Δ: tam tikras prasmių ir reikšmių horizontas, susidarantis kartu su atitinkama istorine pasaulio patirtimi ir (kaip istorijoje kintamas *a priori*) duodantis galimybę bei vadovaujantis visko, kas tame horizonte pasitaiko, sisteminiam supratimui ir pažinimui. Visiškas prielaidų nebuvimas padarytų pažinimą neįmanomą. Nuo XIX a. ne kartą mokslui keltas reikalavimas atsisakyti prielaidų reiškia tik tai, kad mokslo teiginius nedera grįsti tokiomis Δ ir sąlygomis, kurios mokslui ir jo prigimčiai yra svetimos. Tai priklauso, žinoma, nuo mokslo sampratos, kuri nėra vienoda visais laikais, o susidaro tam tikroje istorinėje ir visuomeninėje gyvenimo situacijoje. Diskutuojant apie tai, kokie turėtų būti dvasios mokslų pagrindai, skiriantys juos nuo gamtos mokslų, pirmaisiais XX a. dešimtmečiais M. Weberio iškeltu vertybių laisvės reikalavimu prasidėjusiame ↗ *ginče dėl vertybių* (K. Mannheimas, M. Scheleris, E. Sprangeris ir kt.) buvo aptariamas šios sąvokos turinys, nagrinėjami mokslo metodai ir mokslą iškraipančios (ideologizuojančios) arba jo esmę atitinkančios prielaidos (panašiai kaip ↗ *ginče dėl pozityvizmo*).

priešpriešа (lot. *oppositus* – stovėjimas priešais), dviejų vienas kitą neigiančių sąvokų arba sprendinių santykis. Dar skiriama: *kontradikcinė* (arba absoliuti) Δ, tiesioginis abipusis neigimas (pvz., būtis – nebūtis; ↗ *prieštaravimas*), *kontrarinė* Δ – didžiausio atstumo kokioje nors srityje Δ (pvz., juoda – balta), *poliarinė* Δ (↗ *poliariškumas*).

prieštaravimas, kraštutinis dviejų sąvokų, teiginių, sakinių priešpriešos atvejis, kai mąs-

tymui neįmanoma jų jungti, sintetinti, tapatinti. Aristotelis: „Neįmanoma, kad tas pat tam pačiam dalykui tuo pačiu atžvilgiu ir tiktų, ir netiktų" (Metafizika IV). Iš to išplaukia išvada, jog Δ turi ne tik loginę, bet ir ontologinę reikšmę: būtis tuo pačiu metu nesuderinama su nebūtimi. Aristotelinėje scholastikoje pagrindinis pažinimo principas yra: vienas antram prieštaraujantys (t. y. ne tik vienas kitą taisantys, bet ir visiškai atmetantys) sprendiniai vienu ir tuo pačiu metu negali būti teisingi. Leibnizas Δ principui suteikė loginę formuluotę – pavadino jį *principium contradictionis* ([negalimo] prieštaravimo principu). Kantui grynojo proto antitetika yra ↗ *antinomijose* (aptariančiose pasaulio, sielos, Dievo idėjas) pasireiškiantis proto Δ sau pačiam, jei jo idėjos vartojamos nepaisant jų prigimties kaip samprotčio sąvokos. O Hegelio filosofijoje tik fiksuojantysis samprotis negali Δ realizuoti, tačiau protas jį atranda kaip gyvosios dvasios varomąją jėgą visoje tikrovėje: kiekviena netarpiška tapatybė pati savyje veržiasi neigti savo vienybę, skilti ir plėtotis, kad pasiektų savo tikresnę ir tikroviškesnę vienybę (↗ *dialektika*).

prievarta, pasak Kanto, kuris diskusijoje dėl prigimtinės teisės paaiškino ↗ *galios* (valdžios) ir prievartos sąvokas, galia (valdžia) virsta Δ tada, „kai ji yra viršesnė už pasipriešinimą to, kas pats turi galią"; tik tada gali būti įgyvendinama pilietinė teisinė santvarka (įstatymais pagrįsta laisvė) atskirų interesų atžvilgiu. Hegelio nuomone, Δ yra galios (valdžios) „išorė", jos reiškimasis, ypač kaip disponavimas turtu ir kaip valstybės taikoma Δ teisinių turto santykių pažeidėjams. Marxas politinei turtingųjų valstybės Δ priešpriešina revoliucinę proletariato Δ, kuria siekiama neklasinės ir todėl neprievartinės visuomenės. Kadangi teisėta (demokratinėse visuomenėse liaudies išrinkta) valdžia tam tikrais konfliktiniais atvejais negali atsisakyti Δ, reikia valdžią kontroliuoti ir jos galias riboti. Puiki ribojimo priemonė (taikoma nuo Locke'o ir ypač Montesquieu laikų, sumanyta jau Aristotelio) yra valdžių padalijimas (įstatymų leidžiamoji valdžia, įstatymų vykdomoji valdžia ir teismas).

priežastingumas, kauzalizmas (lot. *causa* – priežastis), priežasties ir padarinio ryšys. Scholastika, remdamasi Aristoteliu, skyrė keturias priežastis (materijos, formos, tikslo ir veikiančiąją; ↗ *priežastis*). Šiuo atveju kiekviena baigtinė esamybė apskritai laikoma pagrįsta, taigi priklausoma tik nuo besąlygiško Dievo būties pagrindo. Naujaisiais laikais (Descartes'as) vis labiau pabrėžiamas veikiančiosios priežasties santykis su jos padariniu. Leibnico filosofijoje šito veiksmingojo Δ, kuris dera gamtamoksliniam pažinimui, karalystė sudaro iš anksto nustatytą darną su tikslo priežastingumo (↗ *tikslingumas*), kuris būdingas laisvės ir veiklos sąmonei, karalyste. Hume'as padarinio siejimą su tam tikra priežastimi laiko empiriniu laikišku nuoseklumu (*post hoc*), kuris dėl kartojimosi žmogui tampa įpročiu ir apibendrinamas į vien tik asociacijomis pagrįstą priežasties ir padarinio dėsnį (*propter hoc*). Kantas, nesutikdamas su Hume'u ir empirizmu, laikosi priežasties (ir padarinio) ↗ *kategorijos* aprioriškumo principo, kurį užtikrina vien samprotinio empirinio pažinimo objektyvumas. Dorovinio praktinio (veiklos) proto srityje jis mano esant analogišką iš laisvės kylantį Δ, t. y. Δ, pagrįstą žmogaus gebėjimu pradėti priežastinį ryšį. Apie tai, ar gamtos mokslų Δ sąvoka kvantinėje mechanikoje – pirmiausia turimas galvoje Heisenbergo neapibrėžtumo santykis – reiškia principinį jos panaikinimą (nėra įvykio „objektyvaus" išankstinio apibrėžtumo), ar tik tam tikrą jį apribojančią modifikaciją („subjektyviai" įmanomas tik statistinis, o ne atskiram atvejui galiojantis numatymas), – nuomonės labai prieštaringos.

priežastis, tai, kas laiko ar dalyko prasme yra pirmesnis už ką nors kita, pastarąjį sąlygoja ir vienareikšmiškai apibrėžia (taigi nėra vien pa-

pildoma sąlyga kam nors rastis; ↗ *causa,* ↗ *pagrindas*). Priešingai keturioms (pagal Aristotelį) priežasčių, arba pagrindų, rūšims viduramžių ontologijoje, naujaisiais laikais Δ sąvoka buvo vis siaurinama, apsiribojant veikiančiąja Δ (*causa efficiens*). Dar ↗ *priežastingumas.*

prigimtinė teisė, teisės normos, kurios, nesvarbu, ar įtrauktos į priimtus (pozityviosios) ↗ *teisės* aktus, ar ne, laikytinos galiojančiomis, jei įstatymų teisė pretenduoja būti „teisinga". Taigi mintis apie superpozityvų pozityviosios teisės įtvirtinimą žmogaus prigimties, jo santykio su visuomene ir pasauliu apibrėžtoje teisėje atlieka kritinę funkciją įstatymų leidybos ir jų vertinimo atžvilgiu ir iš esmės priklauso nuo to, kaip suprantama žmogaus būtis, jo santykis su visuomene ir pasauliu. Ikisokratikai teisę grindžia kosmine tvarka ir ją lemiančiu dieviškuoju pasaulio įstatymu (Anaksimandras, Herakleitas; ↗ *nomos*). Platonas stoja prieš sofistų „stipresniojo [iš prigimties] teisės" sampratą, susiedamas teisę su teisingumo ir (aukščiausia) gėrio idėja. Aristotelis skiria specialiai suderintus ir nerašytus, visuotinai galiojančius Δ įstatymus (pvz., teisingumą ir teisėtumą). Reikšminga buvo stoikų mintis apie „[protinga] žmogaus prigimtimi" paremtą bendrąją visų „pasaulio piliečių" teisę kaip viršesnę ir skirtingą nuo įvairių regioninių įstatymų ir papročių. Scholastikoje, ypač Tomo Akviniečio filosofijoje, bet kokios teisės pamatą sudaro Kūrėjo nustatyta tvarka. Naujųjų laikų istorijai lemiamą reikšmę turėjo Švietimas (Pufendorfas, Grotius), nes švietėjai Δ vis labiau grindė, visai nepaisydami teologijos (ypač Hobbesas), socialine arba su socialumo išlaikymu susijusia (teisinis reguliavimas, visuomenės sutartis) žmogaus prigimtimi. Po dar vieno Δ teorijos pakilimo XVIII a. pab. ir XIX a. pr. (Kantas, vokiečių idealizmas) ėjo, ypač Vokietijoje, remiantis vad. istorine teisės mokykla (F. C. von Savigny), laikotarpis stiprėjančio teisinio pozityvizmo (H. Kelsenas), kuris Δ paprasčiausiai atmetė ir kuriam tik pozityvioji teisė, kaip prievartos įrankis, buvo teisė tikrąja žodžio reikšme. Neteisėtumo praktika diktatūrų sąlygomis antroje XX a. pusėje vėl atgaivino diskusiją apie Δ, ieškant Δ idėjai pagrįsti įvairių būdų, tarp jų ir remiantis Kantu, metafizine ontologine tradicija bei siejant ją su egzistencinės filosofijos ir hermeneutine žmogaus būties ir jos istorinio uždavinio pasaulyje ir gyvenime analize. Dar ↗ *žmogaus teisės,* ↗ *galia.*

principas (lot. *principium*, gr. *archē*), pradžia, pagrindas, pradas, taisyklė; ypač tas ↗ *pagrindas,* šaltinis arba pirmasis pradas, kuris laike arba dalykiškai ir logiškai apibūdina tai, kas nuo jo priklauso. *Prima principia per se (intellectui) nota* – taip scholastika, remdamasi Aristotelio aksiomų apibrėžimu, nusakė tuos principus, kurie, kaip pirmieji, patys savaime protui yra akivaizdūs, visada (↗ *a priori*) jau „žinomi", kurie pažinimui vadovauja, tačiau patys dar nėra suvokti: tik filosofinė refleksija juos turi pakelti į žinojimo lygmenį.

prisiminimas, Platono filosofijoje – ↗ *anamnezė.*

privalėjimas (vok. *Sollen;* pirminė reikšmė susijusi su *schulden* – būti skolingam), iš pradžių Δ vartotas kaip teisės terminas, paskui įgijo svarbią filosofinę reikšmę Kanto etikoje: Δ žymi ne tai, ką reiškinių tikrovėje samprotis gali pažinti kaip tai, kas įvyksta ir „yra", bet tai, kas dorovinio praktinio proto požiūriu (↗ *dorovės dėsnis*) įvykti ir būti privalo. Su šiuo Kanto, be to, dar ir Fichte's filosofijos reikšmių skyrimu nesutinka pirmiausia Hegelis: esminiame visumos pagrindo žinojime būties ir Δ, reiškinių tikrovės (gamtos) ir laisvės priešprieša išnyksta. Prie to skirtumo vėl grįžo neokantizmas (↗ *vertybė*), ir kilo daug ginčų, į kuriuos įsitraukė ir fenomenologinė etika (M. Scheleris) bei analitinė kalbos filosofija (G. Moore'as, remdamasis Hume'u, teigė: iš būties negalima spręsti apie Δ [natūralistinė klaida; ↗ *natūralizmas*]).

problema (gr. *problēma* – tai, kas numesta, padėta priešais; uždavinys), iš pradžių tai buvo karybos ir geometrijos žodis, tačiau po Platono jis įgijo uždavinio, ypač dar neišspręsto ir moksle ginčijamo, reikšmę. Kadangi pagrindinis Δ požymis yra sprendžiamumas, Wittgensteinas jai priešpriešina mistiškumą, ką tik jaučiame esant, bet apie ką neįmanoma prasmingai (vienareikšmiškai) kalbėti, todėl verčiau patylėti. G. Marcelio filosofijoje, be kita ko, pabrėžiama „būties paslaptis", apie kurią reikią kalbėti, be abejo, kitaip negu apie šiaip jau išsprendžiamą Δ.

probleminis, apskritai, kas susiję su ↗ *problema*. Kantas probleminiais sprendiniais vadina vieną iš sprendinių modalumų (greta asertorinių ir apodiktinių sprendinių), t. y. tuos, kurie nusako kokį nors galimą (ne būtiną, bet ir ne jau tikrą) turinį.

Proklas *(Proklos)*, graikų filosofas,*apie 410 po Kr. Konstantinopolyje, †485 Atėnuose. Δ filosofija – Atėnų mokyklos neoplatonizmo pabaiga. Platoną interpretavo Plotino dvasia ir Plotino emanacijos teorijai mėgino suteikti sistemiškumo ir vienalytiškumo.

Protagoras *(Protagoras)*, iš Abderų kilęs graikų filosofas, gyvenęs apie 488–415 pr. Kr. Žymiausias iš sofistų (↗ *sofistika*). Gyvenimo pabaigoje, apkaltintas bedievyste, iš Atėnų pabėgo. Jo garsusis teiginys apie žmogų kaip visų daiktų matą („Žmogus yra visų daiktų matas – esančių, kad jie yra, ir nesančių, kad jų nėra") dažnai aiškinamas reliatyvistiškai ir subjektyvistiškai. Tačiau jis pats neabejodamas pripažino polio, teisės ir papročių būtinumą.

protas (vok. *Vernunft*), visuma dvasinių gebėjimų, įskaitant ir samprotį, kurie skiriasi nuo juslinio suvokimo gebėjimo. Naujaisiais laikais Δ (gr. *nous* – ↗ *nusas,* ir lot. *intellectus* – ↗ *intelektas*) laikomas aukščiausia žmogaus ↗ *dvasios* realizacija, t. y. svarbiausių būties sąryšių ir prasmių mąstančios žiūros (intuicijos) naudojant aukščiausius principus gebėjimas, kuris skirtinas nuo ↗ *sampročio* (gr. *dianoia,* lot. ↗ *ratio*). Kantas, kuriam baigtinė žmogaus dvasia (Δ ir samprotis, mąstymas ir pažinimas) yra ne mąstymo ir įžvalgos, o tik tvarkantis gebėjimas, skiria teorinį Δ, kuris, vadovaudamasis grynomis, nors ir būtinai mąstytinomis idėjomis (pasaulis, siela, Dievas), siekia visą objektinį samprotinį pažinimą sutvarkyti į vientisą visumą, ir (dorovinį) praktinį Δ, kuris, kaip dorovinė valia, postuluoja realybę to, kas idėjomis vien mąstoma, kad veikimo vienybė su dorovės dėsniu galėtų būti prasminga. Hegelio filosofijoje vėlgi – priešingai baigtiniam sampročiui, kuris remiasi prieštaravimais ir atskiromis apibrėžtimis, – Δ yra tikrasis mąstantis pažinimas, nes jis pažįsta pačią absoliučią visumą, kurioje visi prieštaravimai dialektiniame procese yra įveikiami. Δ – tai ne tik gebėjimas, bet ir pats šitas absoliutus dialektinis dvasios procesas.

Przywara Erichas, vokiečių filosofas ir teologas, *1889 Katovicuose (Aukštutinė Silezija), †1972 Murnau (Aukštutinė Bavarija). Δ raštai sukurti orientuojantis į stambius Europos dvasinio gyvenimo dalyvius ir su jais ginčijantis. Pagrindinis veikalas „Analogia entis" (1932) analizuoja Dievo būties ir kūrinių santykio problemą, susijusią su viena Bažnyčios Laterano IV susirinkimo formuluote.

psichē (gr.) ↗ *siela*.

psichoanalizė ↗ *gelmių psichologija*.

psichologija (gr. *psychē* – siela + *logos* – mokslas). Pirmą sisteminę filosofinę Δ sukūrė Aristotelis. Jo pateikta sielos, kaip kūno gyvybinio formos principo (pirmoji ↗ *entelechija*) su trim pagrindinėmis gebomis – mityba, pojūčiais ir (žmogaus sielos atveju) mąstymu, – samprata vyravo ir antikoje, ir viduramžiais. Naujaisiais laikais Descarte'o dualizmas – siela

(dvasia, sąmonė) ir kūnas (kaip vien gamtos mechanizmui paklūstanti dalis) – davė pamatą psichofizinio paralelizmo prielaidai. Anglų empirizme (D. Hume'as) siela (sąmonė, Aš) suprantama labiau kaip „vaizdinių pluoštas" (aktualizmas). Ch. Wolffas skyrė filosofinę (racionaliąją) ir empirinę Δ, bet Kantas atmetė abi: empirinę, kadangi nepatenkino jo (siauros, į matematiką orientuotos) mokslo sąvokos, racionaliąją – kadangi esanti paremta klaidingomis išvadomis. Filosofinei Δ svarbius sielos laisvės ir nemirtingumo klausimus Kantas kėlė pirmiausia savo etikoje ir religijos filosofijoje. XIX a. Δ nuo filosofijos atsiskyrė ir pasidarė savarankiška. Ilgą laiką labiausiai paplitusi buvo mechanistinė gamtamokslinė asociacinė, arba elementų, Δ (Herbartas, Fechneris, Wundtas). Polemizuodama su ja, dvasios mokslų Δ (Dilthey'us, Sprangeris, Littas ir kt.) iškėlė sielos gyvenimo, raiškos ir supratimo savarankiškumo (tai pabrėžė jau Carusas) idėją. Prieš elementų Δ stojo ypač visuminė (Ehrenfelsas, Kruegeris) ir geštaltinė Δ (Köhleris, Wertheimeris). Po to psichologijoje įvyko du esminiai lūžiai: radosi Freudo psichoanalizė ir Watsono bihevorizmas; abi šios kryptys kritikavo sąmonės Δ, tiesa, turėdamos priešingus ketinimus. Biheviorizmas atmetė (individualų subjektyvų) išgyvenimo aspektą ir ėmė tirti vien išorinę, tiesiogiai moksliniam objektiniam stebėjimui prieinamą elgseną. Psichoanalizė gilinosi į vidinius sielos gyvenimo reiškinius, į pasąmonės procesus. Abu judėjimai buvo toliau plėtojami įvairiai: psichoanalizė išsišakojo gelmių Δ kryptimis, biheviorizmas išsiliejo į įvairias, pirmiausia Šiaurės Amerikos, Δ sroves (visokios operacionalizmui priskirtinos formos ir mokymo teorijos). Filosofinė Δ XX a. vis labiau virto filosofine antropologija.

psichologizmas, pažiūra, kuri bet kokią žmogaus dvasinę elgseną ir raišką (loginiame mąstyme ir pažinime, moraliniuose veiksmuose, meninėje kūryboje ir t. t.) laiko esant apibrėžtas vien sielos gyvenimo ir išgyvenimų, logiką ir pažinimo teoriją, etiką ir estetiką grindžia psichologija, o atitinkamus apriorinius ir norminius dėsningumus linkusi suprasti tik kaip moksline patyrimo analize nustatomus faktinius taisyklingumus ir empirines sąlygas. XIX a. poidealistinei ir antiidealistinei filosofijai netrūksta psichologizmo bruožų. Δ iš esmės pirmiausia buvo sukritikuotas Husserlio fenomenologijos, po to jis jau nebeatsigavo.

Pufendorfas Samuelis, vokiečių filosofas, *1632 Dorf-Chemnice (Saksonija), †1694 Berlyne. Nuo 1661 prigimtinės ir tautų teisės profesorius Heidelberge (pirma tokio pobūdžio katedra Vokietijoje), nuo 1677 profesorius Stokholme, nuo 1688 – Berlyne. Vienas iš Švietimo racionalistinės prigimtinės teisės, teisės ir valstybės teorijos pagrindėjų.

Quine'as Willardas van Ormanas, JAV filosofas, logikas, *1908 Akrone. Nuo 1948 Kembridžo universiteto profesorius. Analitinės filosofijos atstovas, mėginantis loginę kalbos analizę vėl sieti su pagrindiniais ontologijos klausimais. Neigia galimybę nubrėžti aiškią ribą tarp analitinių ir sintetinių teiginių. Iš to, kad kalbos susijusios su objektine esamybe ir kad kalbų yra nepaprastai daug, randasi „ontologinis reliatyvizmas".

R

Rahneris Karlas, vokiečių filosofas, *1904 Freiburge (Breisgau), †1984 Insbruke. Vienas įtakingiausių to laikotarpio teologų. Studijavo filosofiją gimtajame mieste, taip pat pas Heideggerį ir M. Honeckerį. Nuo 1948 profesorius Insbruke, paskui Miunchene ir Miunsteryje (Vestfalija). Maréchalo ateizmo ir Heideggerio egzistencializmo paskatintas, mėgino atnaujinti tomistinę būties ir pažinimo teoriją („Dvasia pasaulyje", 1939). Jo antropologinis požiūris prisidėjo prie teologinio ir filosofinio žmogaus istorinių ir egzistencinių galimybių tyrimo Dievo apreiškimui suvokti („antgamtinis egzistencialas", kaip laiką atitinkantis *potentia oboedientialis* minties atnaujinimas; „Žodžio girdėtojas", 1941).

raida ↗ *evoliucija*.

Ramas Petras (Pierre'as de la Ramée); prancūzų filosofas, *1515 Kiute prie Soasono, †1572 Paryžiuje (Baltramiejaus naktį). Kalvinistas, humanistas. Nesutikdamas su aristoteline scholastine filosofija, mėgino reformuoti logiką ir metodologiją.

ratio (lot.), iš pradžių reiškė apyskaitą, ataskaitą, o scholastinėje filosofijoje įgijo proto, pagrindimo, pagrindo reikšmę (Δ *essendi* – būties pagrindas, Δ *cognoscendi* – pažinimo pagrindas), siauresne reikšme – diskursyvus samprotis (skiriant nuo intuityviai suprantančio proto – *intellectus*), kuris Švietimo ↗ *racionalizme* pradėjo reikšti dvasinę pažįstančiosios sąmonės gebą. Pirmą kartą Leibnizo suformuluotas pakankamo pagrindo principas (*principium re ddendae rationis sufficiens*), arba trumpiau – teiginys, kad nieko nėra be pagrindo (*nihil est sine ratione*), reiškia: kiekviena esamybė turi pakankamą pagrindą, dėl kurio ji yra (o ne nėra) ir yra tokia, kokia yra (o ne kitokia), ir, kad tai būtų esamybės pažinimas, tas pagrindas turi būti atskleistas.

realybė (lot. *realitas* < *res* – daiktas, dalykas, reikalas, priežastis), dažniausiai tapatinama su ↗ *tikrove*. Scholastikoje ir pagal tradiciją – viena iš transcendentalinių būties apibrėžčių (↗ *transcendentalijos*), kuri reiškia tikrovės (aktualybės) ir galimybės (potencialumo) skirtumą ir iškyla virš jo. Δ sąvoka nusako, kad viskam – nesvarbu, ar tai būtų (tikrove virstanti) galimybė, ar (realizuotos galimybės) tikrovė – būdingas dalykinis turinys, būtį ribojantis esmės apibrėžtumas. Neribota visų esmės apibrėžtumų (*omnitudo realitatum*) pilnatvė yra sutelkta grynajame *dvasios*, kuri yra Dievas (*ens realissimum*), mąstyme (*actus purus*). Galiausiai Δ aiškinama absoliučios idealybės požiūriu (ypač tai ryšku Hegelio absoliutinės dvasios filosofijoje). Tačiau baigtiniam mąstymui Δ skyla į dvi dalis – paties mąstymo (idealiąją Δ, *in mente*, dvasioje) ir būties Δ (realiąją Δ, *extra mentem*, esančią už dvasios). Naujaisiais laikais Descartes'o filosofijoje šis skirtumas virsta skirtumu tarp objektyvios Δ *(realitas obiectiva)*, kuri tik (subjektyviai) įsivaizduojama ir formalios Δ pačiuose pasaulio daiktuose (*realitas actualis sive formalis*). Kantas išlaiko pagrindinę Δ sąvokos prasmę, būtent daiktiškumą, tačiau nepritaria Δ ir aktualybės painiojimui ir Δ supranta kaip sampročio kategoriją apibrėžti tam, kas priklauso jusliškai perteikiamam vaizdiniui (reiškiniui) kaip tokiam, – *realitas phenomenon*, t. y. realumui kaip pirmam juslinės duotybės apskritai *quale* (*qualis* – koks; realumas įeina į kokybės kategorijų grupę). O objektyvi sampročio kategorijų Δ reiškia, kad tos kategorijos tinka kiekvienam patiriamam, pažiniam reiškiniui dėl jo apriorinio santykio

su objektu kaip objektu. Taigi Δ daugiau nesiejama su esamybe savaime transcendentalinėje Δ, nes tas „savaime" nėra mums objektiškai (realiai) pažinus, jis siektinas tik ribinių sąvokų (idealiu) būdu. Taigi Kantas, atskirdamas būtį ir baigtinį mąstymą, atmeta tiek absoliučios būties pilnatvės (*omnitudo realitatum*), tiek jos tikrovės gryname dieviškosios dvasios (*ens realissimum*) mąstymo procese pažinumą ir nurodo, jog ir viena, ir kita laikytina vienodai būtinai mąstomomis, tačiau turinčiomis likti tik subjektyviomis idėjomis, orientuotomis į grynosios „transcendentalinės idealybės" sritį.

realizmas (lot. *realis* – daiktiškas, tikras). 1. Metafizikos istorijos terminas – pažiūra, kad sąvoka nusakoma ↗ *visuotinybė* (universalija) egzistuoja taip pat ir nepriklausomai nuo žmogaus mąstymo – „iki" daiktų (Platono idėjų Δ) arba daiktuose (Aristotelio esmės formų Δ). Platono idėjų Δ dažnai vadinamas idealizmu ir skiriamas nuo Aristotelio Δ. Scholastikoje pagrindiniai platoniškosios Δ krypties atstovai buvo Vilhelmas Šampietis ir Anzelmas Kenterberietis, o aristoteliškosios – Albertas Didysis ir Tomas Akvinietis. Abi kryptys, kaip Δ, viduramžiais vykusiame ↗ *ginče dėl universalijų* laikėsi priešingo požiūrio negu nominalizmas.

2. Pagal tai, kaip suprantama realybė ir kokį santykį su ja nurodo pažinimo teorija, Δ dar reiškia: empirizmo kryptis, Kanto empirinį Δ (kurį jis siejo su transcendentaliniu idealizmu), kritinį Δ (O. Külpe, E. Becheris), neopozityvizmą, materializmą ir kt. Bendra toms kryptims yra tai, kad jos pripažįsta nuo sąmonės nepriklausomą daiktų pasaulio būtį (išorinį pasaulį) ir laiko save metafizinio (ypač vokiečių) idealizmo ir empiristinio fenomenalizmo priešininkėmis.

redukcija (lot. *reducere* – vesti, traukti atgal, grąžinti), logikoje – dedukcijai priešingas samprotavimas grįžtant prie pradinių jo (išvados) prielaidų. Husserlio fenomenologijoje – pagrindinė metodologinė sąvoka: fenomenologinė Δ reiškia „paimti tarp skliaustų" tikrovės buvimo teigimą (↗ *epocha*) ir tuo faktiškumą sugrąžinti į fenomeną, koks jis duotas sąmonėje; eidetinė Δ – fenomeno kildinimas iš jo paties kaip parodančio savo esmę; transcendentalinė Δ – ėjimas atgal prie esmiškumą konstituojančios grynosios transcendentalinės sąmonės. Bendriausia reikšme Δ reiškia ir akiračio bei objektinės patyrimo gausos apribojimą kai kuriomis pagrindinėmis kurio nors dalyko savybėmis. Ši Δ yra kiekvieno specialaus mokslo metodas. Jis kritikuojamas kaip redukcionizmas tais atvejais, kai Δ būdu išskirtos pagrindinės savybės skelbiamos vienintelėmis lemiamomis (pvz., visų mokslų redukavimas į vieną vienintelį mokslo modelį).

refleksija (lot. *reflexio* – atgręžimas, pasukimas), ne tik to, kas mąstoma (objekto), bet kartu ir mąstančiojo (subjekto) bei paties mąstymo proceso mąstymas. Šių laikų požiūriu Δ reiškia atsigręžimą į pagrindus, sąlygas ir prielaidas ↗ *sąmonėje,* kaip į vietą, kur vyksta mąstymas, ir kaip į mąstančiojo bei visų jo galimų objektų buvimo erdvę. Todėl dabartinėje žmogaus, kaip subjekto (Descartes'as), sampratoje ir ja pagrįstoje transcendentalinėje loginėje (Kantas) bei transcendentalinėje fenomenologinėje (Husserlis) filosofijoje Δ yra sąmonės, kaip savo transcendentalinių struktūrų, apriorinių supratimo ir pažinimo horizontų, bei objektus konstituojančios sąmonės aktų (*a priori*) atvėrimo savianalizė. Tradicinis metafizinis ontologinis mąstymas (Aristotelis, Tomas Akvinietis), perėjęs subjektinės filosofijos stadiją ir Hegelio iš naujo pateiktas, šią Δ supranta kaip mąstančiojo grįžimą į save ir vėl išsiveržimą iš savęs į virš individų iškilusią ↗ *dvasią,* kuri suprantama kaip pirminė visos esamybės būties – mąstančiojo ir pasaulio – žinojimo dabartis.

regimybė, švytėjimas, pasirodymas (vok. *Schein* – šviesa, švytėjimas; regimybė) seną tra-

diciją (siekiančią Platono šviesos metaforiką; ↗ *šviesos metafizika*) turinčios sąvokos, vartojamos įvairiomis reikšmėmis: iš kur nors sklindantis švytėjimas (juslinė arba „dvasinė“ šviesa); ko nors visiškas, t. y. esmės tiesos, atsiskleidimas toje šviesoje (pvz., Platono grynojo mąstymo teorijoje idėjos pasirodymas gėrio šviesoje); ypač jusliškai suvokiamos tikrovės (gr. *phainomenon,* fenomenas, skirtingai nuo nejusliško noumeno, gr. *noumenon*) nušvitimas, kai kartu pasirodo esmės vaizdas, bet dar neryškus, todėl jį turi išryškinti dvasinė įžvalga (Platono filosofijoje – prisiminimas, intuicija, Aristotelio – abstrahavimas); galiausiai Δ yra ko nors pasirodymas ne tuo, kuo kas iš tikrųjų yra, o kitkuo (netiesa, apgaulė, klaidinimas, „grynoji“ Δ). Taigi Δ iškart susisieja su ↗ *būties* ir Δ, tiesos ir klaidos, tikroviškumo ir grynojo įsivaizdavimo problemomis.

Kanto filosofijoje „empirinė Δ“ ir tik tariamai tikras pažinimas remiasi vaizduotės suvedžiojamu klaidingu sprendimu apie objektinius reiškinius. Šita „loginė Δ“ pažinimo procese gali būti pašalinta, tačiau to negalima padaryti su „transcendentaline Δ“, kuri lieka ir tada, kai esti atskleista: kaip neišvengiama iliuzija ir miražas, sampročio kategorijos galėtų būti taikomos ir antjuslinio patyrimo objektui – daiktui esminėje jo būtyje savaime, tačiau jis nėra prieinamas stebėjimui ir todėl yra nepažinus (↗ *dialektika*). Kanto ir vokiečių idealizmas atremia „realistinių“ pozicijų kritiką, ir patyrimo pasaulis, kaip baigtinio arba absoliutaus dvasios subjekto reiškinys, nusmukdomas iki grynos Δ. Veikiamas Schopenhauerio, tačiau jo valios neigimą paversdamas teigimu, Nietzsche aiškina bet kokį vadinamojo tikrojo pasaulio tiesos vertinimą tuo, kad valia gyvenimo išlaikymo ir gerinimo vardan siekia Δ, iliuzijos, apgaulės, melo (dar ↗ *„tarsi“ principas,* ↗ *fikcionalizmas,* ↗ *instrumentalizmas,* ↗ *pragmatizmas*). Heideggeris prie tiesos proceso priskiria ir Δ (klydimą) kaip pagrindinį būties ir žmogaus egzistencijos bruožą. Loginis pozityvizmas yra pasišovęs empiriotranscendentinius (metafizinius) klausimus – kadangi jų negalima kelti ir į juos atsakyti moksliškai – demaskuoti kaip Δ problemas (R. Carnapas).

Greta su pažinimo metafizika, būtimi ir tiesa susietos Δ reikšmės Schilleris tai sąvokai suteikė estetinę reikšmę. Kanto griežta empirinės realybės ir transcendentalinės idealybės priešprieša gali būti įveikta meno estetinėje, „gražiojoje Δ“, o meno „žaidimo“ karalystėje reiškinių tikrovė gali būti sutaikyta su dorovine laisve. Tačiau vokiečių idealizmas grožį supranta kaip pačios „idėjos juslišką švytėjimą“ (Hegelis), idėjos, sudarančios tikrovės pagrindą, kuris artimesnis spekuliatyviajai pagavai negu jusliniam stebėjimui. XIX ir XX a. psichologinėje estetikoje dar kartą įgijo svarbą gražioji Δ, iliuzija ir žaidimas, kuriam priešpriešinama tiesos ir tikrovės rimtumas. Grožio ir jo švytėjimo mene tiesos klausimas vėl pateko į Heideggerio būties mąstymo bei Adorno į visuomenės kritiką nukreiptos meno filosofijos akiratį. ↗ *Estetika.*

regresas (lot. *regressus* – ėjimas atgal), filosofijoje – ėjimas nuo padarinio prie priežasties, nuo sąlygoto dalyko – prie jo sąlygos, nuo vedinio – prie pagrindo. *Regressus in infinitum* yra atgrąža, kurią baigtinėje padarinių ir priežasčių, sąlygų ir vedinių virtinėje nors ir galima savavališkai nutraukti, bet iš tikrųjų ji stumia į begalybę (Hegelis: „blogoji begalybė“). Metafizinės mąstymo istorijos požiūriu tą atgrąžą galima tik peržengti atsiduriant apskritai kitoje pačios anos begalinės sekos ontologinių transcendentalinių prielaidų plotmėje (↗ *a priori*).

Reidas Thomas, škotų filosofas, *1710 Strachane (netoli Aberdyno), †1796 Glazge. Dirbo Glazge. Hume'o priešininkas (apskritai atmetė prielaidą apie subjektui imanentinę vaizdinių [idėjų] reikšmę); pagrindinis ↗ *škotiškosios mokyklos* sveiko proto (*common sense*) teorijos atstovas.

Reimarus Hermannas Samuelis, vokiečių filosofas ir teologas, *1694 Hamburge, †1768 ten pat. Ryžtingas Biblijos ir dogmatikos kritikas. Ch. Wolffo ir anglų deizmo veikiamas, pasisakė už natūralią, arba proto, religiją (iš veikalo „Apologija" ištraukų, pavadintų „Volfenbiutelio fragmentai", 1774 paskelbė G. E. Lessingas).

reiškinys ↗ *fenomenas;* dar ↗ *regimybė.*

reliacija (lot. *relatio* – nešimas atgal, santykis), santykis tarp dviejų (reliatų). Pagal Aristotelio ir scholastikos tradiciją Δ yra viena iš ↗ *akcidencijų* kategorijų, kuri prie substancijos (esamybės nekintamos esmės) tik prisideda. Naujųjų laikų filosofijoje Δ vis labiau įjungiama į pačios substancijos sąvoką (tarp kitų Leibnizas; Kantas: substancija iš tikrųjų yra reliacijų visuma, Δ virsta substanciją, priežastingumą ir sąveiką nusakančios kategorijų grupės pavadinimu; Hegelis). Nuo to laiko buvo įvairių mėginimų substancijos mąstymą keisti sistemos, funkcijos ir struktūros mąstymu, kuris viską, kas egzistuoja, suvoktų remdamasis reiškinių santykiais ir procesais. Ypatinga santykiais pagrįsto mąstymo forma yra dialoginė filosofija.

reliatyvizmas (lot. *referre* – nešti atgal, grąžinti), XIX a. pabaigoje atsiradusi sąvoka, daugiausia neigiamai ir kritiškai apibūdinanti pažiūras, atmetančias mintį, kad sąmonė gali įsiterpti į tikrovės, egzistuojančios nepriklausomai nuo jos, dabartį; čia veikiau sakoma: viskas, kas suvokiama, pažįstama, pripažįstama kaip norma ir t. t., subjektui tėra tik reliatyvūs dalykai, sąlygoti fizinių psichinių individo ar rūšies sugebėjimų, grupinių visuomeninių, platesnių visuomenės kultūros ar apskritai žmonių savisaugos ir išlikimo interesų, istorinių epochinių gyvenimo situacijų, kurios nuolat kinta, ir pan. Taigi Δ paliečia daug pozicijų, jis reiškiasi kaip tiesos Δ pažinimo teorijoje ir vertybių Δ etikoje, apima psichologizmą, biologizmą, pragmatizmą ir instrumentalizmą, sociologizmą, subjektyvizmą ir antropocentrizmą, kultūros Δ, istorizmą ir kt. ◊ Antikos laikų reliatyvistu laikomas Protagoras („Žmogus yra visų daiktų matas"). Naujaisiais laikais Kantas teigia „daiktų savaime" nepažinumą ir pažinimo priklausomybę nuo subjekto, tačiau, remdamasis subjekto antindividualistine (transcendentaline) samprata, jis siekia kartu garantuoti privalomą „daiktų mums" (reiškinių, objektų) tiesą ir visuotinį vieno principo visiems vertinimams galiojimą ir taip prieiti prie (teorinio mokslinio bei dorovinio praktinio) objektyvumo. Naujėsniosios mokslo, pažinimo ir veiklos teorijos, priešingai negu ši „spekuliatyvi" transcendentalinė apriorinė prielaida, taip pat ir reliatyvistinis neapibrėžtumas, mėgina rasti atsparą siedamos objektyvios realybės ir norminio galiojimo prasmę su pagrindiniais vaizdiniais (paradigmomis; T. S. Kuhnas), su (nepaneigtomis) patikimomis hipotezėmis (K. Popperis), su konsenso siekiančiais diskursais (J. Habermasas), su ribų teorijomis bei jų „galutinai neištirta ontologija" (W. v. Quine'as), nes tiesa, šiaip ar taip, nebeįsivaizduojama „kaip gatavo pasaulio atitikmuo". Kalbant apie Kantą ir minėtąsias kryptis, neretai vartojamas ne reliatyvizmo, o *reliacionizmo* terminas. Istorinė hermeneutinė filosofija ↗ *istoriškumo* ir apriorinio pokyčio (↗ *a priori*) sąvokose kartu yra linkusi mąstyti tiesos absoliutumą ir santykinumą. Dar ↗ *perspektyvizmas.*

religijos filosofija, filosofinis religijos aiškinimas, pagal kurį religija suprantama kaip asmenine ir pasaulio patirtimi besiremiančio žmogaus savęs siejimas su tuo, kas šventa, dieviška, su Dievu. Δ kaip filosofijos disciplina galėjo susiformuoti tik naujaisiais laikais, kai žmogus suvokė save kaip subjektą. Tada ji – tai aiškiai matyti Kanto filosofijoje – pakeitė ankstesniąją metafizinę filosofinę (racionaliąją arba natūraliąją) teologiją, kuri stengėsi aiškinti, kas yra pats Dievas ir koks jo santykis su

pasauliu ir žmogumi; arba teologija susiliejo (kaip Hegelio filosofijoje) su Δ (Hegelio sistemoje – absoliutaus) žinojimo sistematikoje ir istorijoje. Tolesnei Δ raidai XIX ir XX a., greta sąsajų su Kanto filosofija (P. Natorpas, H. Cohenas; „religinės sąmonės“ analizės metodika šiai krypčiai artimas E. Troeltschas), paskatų teikė Kierkegaard'as, paskui Husserlio fenomenologijos recepcija (ypač per Schelerį), fenomenologinės analizės principus taikanti R. Otto, G. van der Leeuwso ir M. Eliade's religijotyra. Pagrindinės tokios Δ temos: religinė patirtis ir iš jos atsirandantis bendrystės paliudijimas svarbiausiais kulto aktais (aukojimas, meldimasis ir t. t.) bei pamatinės religingo žmogaus mąstysenos nuostatos ir reiškimosi būdai tos neįprastos tikrovės, kurią žmogus, praktikuojantis religiją, patiria ir kurios paprasto kasdieniško paaiškinimo mėginimų nors ir neneigia, bet tiesiog jų vengia. Be to, kai kuriuos Δ aspektus išplėtojo evangelikų ir katalikų teologijos, aiškindamos žmogaus dalyvavimo apreiškimo teologiniame mąstyme prielaidas (P. Tillichas, E. Brunneris; E. Przywara, K. Rahneris). Šie skirtingi požiūriai ir analizės metodai kelia uždavinį rasti pamatą jų bendrai kalbai, juos suderinti (R. Schaefferis).

Filosofiniai religijų tyrimai dažnai siekė kritikos tikslų. Iki Kanto šiais tyrimais iš esmės buvo stengiamasi susidaryti „natūralios“ (protingos) religijos sampratą. Ši samprata, artimai susieta su pagrindine moralės filosofijos dorovės sąvoka (Kantas: religija, neperžengianti etinio praktinio proto ribų), turėjo pasidaryti kiekvienos pozityvios (istorijos paliudytos) religijos formos vertinimo kriterijumi. Tuo tarpu vėliau atsiradę Δ požiūriai kartu su religijos ir etikos sąsaja stipriau pabrėžia religijų skirtumus ir nepritaria jų niveliavimui, pirmiausia nurodydami, kad egzistuoja ne religija apskritai, ne religija kaip sąvoka, o tik ta ar kita istorinė religija, iš kurių kiekviena sukuria savo sampratą, kas religijai yra esminga.

Kraštutinė kritinė refleksijos forma religijos atžvilgiu yra po Hegelio prasidėjusi religijos kritika. Ateistinė kritika, teologiją redukavusi į antropologiją (Feuerbachas), o tikėjimą – į socialinius skurdo santykius (Marxas), religiją supranta paprasčiausiai kaip visuomenės istorinės raidos nulemtą žmonijos klaidą, religinį žmogaus ir Dievo santykį – kaip nepavykusį ar dar sėkmės nepasiekusį žmogaus santykį su savo paties esme, kaip savo paties susvetimėjimą. Nietzsche'i religija (ypač krikščionių) irgi yra tik nusilpusios ir nieko daugiau, tik dieviškos ramybės tetrokštančios valios susvetimėjimo reiškinys. Be to, religijų kritikos impulsų ateina iš Freudo psichoanalizės bei analitinės filosofijos atliekamų religinės kalbos tyrimų.

revoliucija (lot. *revolvere* – risti; ridenti atgal), viduramžiais astronomijoje ir astrologijoje vartota sąvoka, reiškusi dangaus kūno apsisukimą orbitoje, aiškintą kaip kūno grįžimą į pradžią, kaip prasidėjimą iš naujo (pagal krikščionių tikėjimą *renovatio rerum,* daiktų atsinaujinimas, yra išganinga pradžia, į kurią kreipia atkūrimas, tačiau minties apie nuolatinį kartojimąsi čia nėra; dar ↗ *palingenezė*). XVI–XVII a. Δ sąvoka imama vartoti kalbant apie politinius, o vėliau – ir apie ekonomikos (pramonės revoliucijos) bei kultūros procesus. Tačiau išganymo viltis nesiejama su atsinaujinimu remiantis buvusia pradžia ar net cikliniu kartojimusi. Politinėje Δ turi įvykti perėjimas iš netinkamos situacijos į teisingą valdymo ir visuomenės organizaciją. Δ požymiais (remiantis Prancūzijos didžiosios Δ pavyzdžiu) laikytini: 1) prievartinis pokytis (priešingybė – evoliucija), 2) didelio skaičiaus žmonių dalyvavimas (skiriasi nuo maišto) ir 3) siekimas įgyvendinti teorinę ideologinę programą (K. Griewankas). Tai yra naujausių laikų, radikalaus kokybinio pokyčio siekiančios Δ (Marxas, Engelsas) bruožai, kurie ją skiria nuo panašių ankstesnių sampratų: *metabole* – Aristotelis, *mutazione* – Machiavelli, *changements* – Bodinas. ◊ Mokslo istorijoje ir teorijo-

je žinojimo, mokslo ir apskritai kultūros istorija dažnai aiškinama ne kaip tolydi pažanga, o kaip vaizdinių apie objektus ir metodus perversmai (pvz., mokslo revoliucijos), būdingi vykstantiems procesams (T. S. Kuhnas: paradigmų kaita).

ribinė situacija, Jasperso filosofijos sąvoka, reiškianti išskirtines gyvenimo patyrimo situacijas, kai žmogaus būtis atsiduria ant ribos savo objektyvuojančio pažinimo ir savo apsisprendžiančios veikimo galios bei žlunga (kova, kaltė, kančia, mirtis ir kt.). Kadangi žmogus apskritai nuolat įstumiamas į situacijas, tai ir visas gyvenimas yra Δ, kurios jis pats tiesiogiai nesusikūrė ir kurios negali pašalinti. Ribinės situacijos suteikia žmogui galimybę suvokti save kaip egzistenciją transcendencijos atžvilgiu (arba save prarasti).

Rickertas Heinrichas, vokiečių filosofas, *1863 Gdanske, †1936 Heidelberge. Nuo 1894 profesorius Freiburge (Breisgau), nuo 1916 Heidelberge. Kartu su Windelbandu – pagrindinis neokantizmo ↗ *Badeno mokyklos* atstovas. Metodologijos požiūriu pagal sąvokų sudarymo būdus skyrė kultūros (istorijos) mokslus, kaip „individualizuojančius“, nuo gamtos mokslų, kaip „generalizuojančių“.

Ricœuras Paulis, prancūzų filosofas, *1913 Valanse. Nuo 1957 profesorius Paryžiuje, nuo 1966 Nanterre, nuo 1970 Čikagoje. Išstudijavęs ir kritiškai įvertinęs fenomenologiją (Husserlis) ir egzistencializmą (Jaspersas, Marcelis), sukūrė iš esmės antropologinę valios filosofiją, kurioje pagrindinės sąvokos yra žmogaus klystamumas, laikinumas ir kaltumo galimybė. Paskui atsigręžė į hermeneutinę fenomenologiją ir ėmėsi Freudo psichoanalizės ir struktūralistinių teorijų interpretacijų bei metaforinio ir simbolinio kalbėjimo ir mąstymo tyrimų.

Ritteris Joachimas, vokiečių filosofas, *1903 Gėstachte, †1974 Miunsteryje. Nuo 1946 Miunsterio (Vestfalija) universiteto profesorius. Pagrindinė tyrimų tema – metafizikos, etikos ir politikos bei jų istorinio reiškimosi sąryšis, jų tąsa ir pokyčiai nuo Aristotelio iki Hegelio. Stiprėjant sudaiktėjimo ir susvetimėjimo tendencijoms šiuolaikinės visuomenės gyvenime, dvasios mokslai, anot Δ, privalo kompensuoti tokio gyvenimo neistoriškumą, priminti žmogui jo istorijos ir dvasios pasaulį.

Rytų Azijos mąstymas, bendras mąstymo tradicijų Kinijoje, Korėjoje, Japonijoje, ypač konfucianizmo, budizmo ir daoizmo, pavadinimas. Europiečių domėjimasis Δ dažnai remiasi dabartinės mokslinės techninės civilizacijos problemų sprendimo patirtimi ir viltimi, kad sąlytis su Δ galbūt padės tas problemas paaiškinti ir patikslinti. Skirtingai nei europinis dichotominio pobūdžio mąstymas (teorija – praktika, idealybė – realybė, subjektas – objektas ir t. t.) ir objektinimo, skaidymo ir identifikavimo metodas, Δ iškyla veikiau kaip visumos, skirtybių nelietimo, daugiau pamokymo negu suvokimo ar pagrindimo mąstymas. Tikrovės patirtį, iš kurios jis kilęs, rodo, pvz., pagrindinė budizmo sąvoka „tuštuma“ (kinų *kong,* korėjiečių *gomg*, japonų *kū*), primenanti pirminę visos tikrovės struktūrą kaip bedugnę atvirybę, kuri, kadangi pati yra niekas, viskam leidžia būti, kaip yra. Pagrindinėje konfucianizmo sąvokoje doroviškumas (*jen, in, jin*) glūdi žmogus su savo socialine aplinka ir iš to išplaukiančia pareigų struktūra. Sąvoka *dao* (*tao*, *do*, *dô*) žymi visos sau pačiai egzistuoti paliekamos tikrovės savaime atsiradusią dermę ir spontaniškumą, kuriuos reikia realizuoti atsisakant valingos ir tikslingos veiklos. Suprasti Δ tik kaip priešingą Europos substancijos, subjekto ir istorijos metafizikai reikštų rizikuoti jį laikyti tik kitokiu nei Europos tradicija ir šitaip atsisakyti galimybės europiniam mąstymui suprasti save ir principinę savo struktūrą. Dar ↗ *Kioto mokykla*.

Rombachas Heinrichas, vokiečių filosofas, *1923 Freiburge (Breisgau). Nuo 1964 profesorius Viurcburge. Remdamasis Husserliu ir Heideggeriu, plėtojo savo genetinę fenomenologinę struktūrinę ontologiją („Struktūrinė ontologija", 1971), turėjusią patikslinti (pagal substancijos ir sistemos idėją) naująją struktūrinę filosofiją („Substancija, sistema, struktūra", 2 t., 1965–1966). Struktūra – tai artikuliuotas gamtos ir žmogaus gyvenimo tikrovės bendros kūrybinės laisvės procesas („Struktūrinė antropologija", 1987). Istorinius pasaulius reikia hermeneutiškai atskleisti ne bendro visa apimančio horizonto atžvilgiu, o tik gilinantis į jo hermetinę savikūrą („Pasaulis ir antipasaulis", 1983).

Rosenkranzas Karlas, vokiečių filosofas, *1805 Magdeburge, †1897 Karaliaučiuje. Nuo 1831 – profesorius Halėje, nuo 1833 Karaliaučiuje. Priskirtinas prie senųjų hėgelininkų (kurie laikėsi Hegelio loginės ir absoliutinės idėjos), bet tarp jų išsiskyrė tuo, kad savarankiškiausiai plėtojo Hegelio filosofiją.

Rosenzweigas Franzas, vokiečių ir žydų filosofas, *1886 Kaselyje, †1929 Frankfurte prie Maino. 1920 Frankfurte prie Maino įkūrė Laisvąją žydų mokyklą. Vienas reikšmingiausių šiuolaikinio judaizmo mąstytojų. Jo, kaip filosofo, kelias ėjo nuo vokiečių idealizmo prie žydų egzistencijos pasaulyje, jų gyvenimo bendraujant su kitų tautų žmonėmis bei gyvenimo Dievo akivaizdoje patirties ir savirefleksijos („Išganymo žvaigždė", 1921). Kartu su Eugenu Rosenstocku-Huessy atnaujino žydų ir krikščionių religinį dialogą. Žymus (greta M. Buberio ir F. Ebnerio) ↗ *dialoginės filosofijos* atstovas.

Rosmini-Serbati Antonio di, italų filosofas, teologas ir politikas, *1797 Roverete, †1855 Stresoje. Rosminių ordino įkūrėjas. Prisidėjo prie Italijos vienijimosi ir atnaujinimo judėjimo. Kritikavo sensualizmą ir subjektyvizmą, taip pat ir Aristotelio abstrahavimo teoriją. Ar Δ prielaida apie pirmą pažintą „idealią būtį", kaip viso tolesnio Dievo ir pasaulio pažinimo sąlygą, yra gimininga ↗ *ontologizmui*, nėra visai aišku.

Rothackeris Erichas, vokiečių filosofas, *1888 Pforcheime, †1965 Bonoje. Nuo 1924 profesoriavo Heidelberge, nuo 1928 Bonoje. Remdamasis Dilthey'umi, mėgino padėti bendrus filosofinius dvasios mokslų pamatus, sukurti kultūros antropologiją – atskirų savitų kultūrų raidos ir atitinkamų kultūros mokslų supratimo pagrindą.

Rousseau Jeanas Jacques'as, prancūzų ir šveicarų rašytojas, kultūros kritikas ir filosofas, *1712 Ženevoje, †1778 Ermenonvilyje (netoli Paryžiaus). Savarankiškai išsimokslino, daug keliavo, išmėgino įvairių profesijų, galiausiai – garsiosios prancūzų „Enciklopedijos" bendradarbis. Visuomenę kritikuojančiais ir valstybės politiką nagrinėjančiais straipsniais tapo pagrindiniu Prancūzijos didžiosios revoliucijos teoretiku ir turėjo įtakos vėlesnių laikų filosofams (tarp kitų – Kantui, vokiečių idealizmo atstovams, Marxui). Pagarsėjo dviem premijuotomis studijomis – „Ar mokslų ir menų atgimimas sukilnino papročius?" (1750) ir „Samprotavimai apie žmonių nelygybės kilmę ir pagrindus" (1754). Menas ir mokslas, kultūros raida apskritai visuomenės netaurina, o prisideda prie papročių smukimo (tuo iš esmės grindžiamas šūkis: „Atgal į gamtą!"). Dėl to ir ypač dėl privatinės nuosavybės (kartu su ja ir privilegijų bei valdžios galių) atsiradimo kilo nelygybė ir neteisingumas, o pirmykštės būsenos žmogus gyveno pagal gamtos ir širdies dėsnius, – nors varganai, bet jautėsi kur kas laimingesnis. Veikale „Apie visuomenės sutartį..." (1762) Δ, plėtodamas Hobbeso ir Hume'o idėjas, mėgino parodyti, kad žmogus, nors būdamas iš prigimties laisvas, iš dabartinės kultūros būsenos kelio atgal nebeturi, veikiau jam reikalinga įstatymų prievarta. Tačiau

vyriausioji valstybės valdžia turi išreikšti visų „bendrąją valią" (*volonté général*), paremtą „visuomenės sutartimi", kuri susidaro iš bendro gėrio siekiančių individų valios. Tačiau bendroji valia skiriasi nuo „visų valios" (*volonté de tous*), nuo grynai egoistinių pavienių valių visumos. Δ pedagogika („Emilis, arba apie auklėjimą", 1762) siekia auklėtinį apsaugoti nuo visuomenės blogos įtakos, maksimaliai leisti plėtotis jo įgimtoms savybėms ir skatinti savišvietą.

Russellas Bertrand'as, anglų matematikas, filosofas ir visuomenės kritikas, *1872 Treleke, †1970 Penrindaidraite (Velsas). 1910–1916 Kembridžo universiteto docentas. Kaip pacifistas dažnai konfliktavo su vyriausybe. Nuo 1939 dėstė įvairiuose Amerikos universitetuose. Po Antrojo pasaulinio karo ne kartą premijuotas garbingomis premijomis (tarp jų – Nobelio premija). Žymus matematinės logikos specialistas (patyrė F. L. G. Frege's įtaką), kartu su A. N. Whiteheadu parašė veikalą „*Principia mathematica*" (3 t., 1910–1913), davusį pradžią analitinei filosofijai. Veikiamas Wittgensteino veikalo „*Tractatus logico-philosophicus*", savo filosofiją laikė ir vadino loginiu atomizmu. Atominiai teiginiai apibūdina elementarius juslinių duotybių suvokinius.

rūšis (gr. *eidos*, lot. *species*), kiek galima didesnis skaičius pavienių daiktų, kurių reiškimuisi būdingas bendras požymis (↗ *esmė* kaip Δ esmė); rūšį savo ruožtu, kartu su kitomis galimomis Δ, apima virš jų esanti giminė (giminės esmė).

S

Saint-Simonas Claude'as Henri de Rouvroy, prancūzų socialinis reformatorius, *1760 Paryžiuje, †1825 ten pat. Nors laikėsi religinių pažiūrų, tačiau buvo aristokratijos ir dvasininkų priešininkas; reikalavo puoselėti naują moralę, pašalinti socialinę nelygybę, uždrausti piktnaudžiavimą privatine nuosavybe, planingai tvarkyti ekonomiką. Padarė didelę įtaką A. Comte'ui ir paskesnių laikų socialistams.

sakinys, pagrindinis kalbos vienetas, susidedantis mažiausiai iš trijų (subjektas, jungtis [„yra"], predikatas) arba dviejų (veiksnys, tarinys) dalių; pagrindinis sintaksės objektas. Paprastai suprantamas kaip garsinė ir grafinė minties išraiška. Tradicinė logika iš esmės buvo orientuota į teiginio sakinį (lot. *propositio*); čia sąvokos Δ ir sprendinys dažnai buvo vartojamos kaip sinonimai. Analitinė kalbos filosofija ir šiuolaikinė logika ėmėsi nagrinėti ir kitas Δ rūšis (klausiamuosius, liepiamuosius Δ).

sąlyga (lot. *conditio*), tai, nuo ko kas nors kita realiai arba idealiai priklauso, t. y. be ko tas kitas daiktas ar reiškinys negali egzistuoti arba būti mąstomas. Būtina Δ yra ta, kuri kokį nors apibrėžtą padarinį veikia tik kartu su kitomis sąlygomis, pakankama Δ – kai užtenka jos vienos. Kantas „galimybės sąlygomis" vadina tokias, kurios turi būti mąstomos kaip empirinio pažinimo prielaida, bet pačios nėra empirinės, o veikiau apriorinės (↗ *a priori*), „transcendentalinės".

sąmonė, budri buvimo suvoktis (išgyvenimas) – kokio nors dalyko (įvykio arba objekto), savęs paties, kuris tai suvokia (Aš, subjektas; ↗ *savimonė*), abiejų šių suvokčių vyksmas viename ir kartu (akto Δ). Šitame „kartu" glūdi galimybė ↗ *refleksijos,* kurioje vienu žvilgsniu išraiškiai suvokiami tarp savęs susiję trejopos struktūros momentai. Nukreiptumas į turinį (↗ *intencionalumas*) yra pagrindinis Δ bruožas, o to nukreiptumo realizacija – įžvelgiantis pažinimas, žinojimas. Pagal turinio duotumą paprastai skiriami: juslinis regimasis, netarpiškas esamų dalykų išgyvenimas (suvokimas) ir save nuo jų skiriantis (mąstantis, samprotaujantis, protingas) įsivaizdavimas, buvusio dalyko prisiminimas (atmintis) ir to, kas gali būti ateityje, projektas. Nors Δ yra individuali (kitas jos perimti negali), bet kartu ji pretenduoja į tai, kad jos turiniai, rūšys ir santykis su savimi turi tikti, bent iš esmės, kiekvienai Δ, todėl ir joje pačioje glūdi skyrimas tarp jos, kaip materialiai, socialiai, istoriškai determinuotos individualios Δ, ir viršindividualios, visuotinės Δ. Problemiška šitame sąmonės savęs aiškinime yra jos vieta: tai faktiškai yra empirinės ir „grynosios" Δ vienybė; Δ, kaip apriorinė, transcendentalinė, suvokia save kaip pasaulio apskritai priešybę, tačiau vis tiek yra empiriškai su juo susipynusi.

Pagrindinė antikos ir viduramžių tema buvo ↗ *dvasia*, o Δ sąvoka atsidūrė dėmesio centre tik po Descartes'o, kai imta ieškoti tikrumą užtikrinančio pamato (↗ *cogito, ergo sum* – mąstau, taigi egzistuoju). Šios „Δ filosofijos" kitos gairės yra: Leibnizas, Kantas, Hegelis (jo „Dvasios fenomenologija" – tai Δ reiškimosi formų per savimonės etapus atvaizdavimas, kol pasiekiama absoliučiai save žinančios dvasios pakopa), neokantizmas, Husserlio transcendentalinė fenomenologija (siekimas įveikti psichologizmą aprašant „intencinio Δ srauto" grynuosius pavidalus ir santykius). Kitaip negu Δ ir dvasios filosofija, Feuerbachas pabrėžė juslinį, kūnišką Δ pamatą, o Marxas – jos ekonominį ir visuomeninį apibrėžtumą. Nietzsche sąmonę laikė (dažniausiai) save pačią iškreipiančios instinktyviai aistringos valios išraiš-

ka. Gelmių psichologija (Freudas ir kt.) mėgino prasiskverbti į tiesiogiai nesuvokiamus, pasąmonei priklausančius sielos klodus. H. Klagesas pagrindines Europos dvasios ir Δ nuostatas aiškino kaip „sielos priešą". Naujoji Kantu ir Fichte paremta transcendentalinė filosofija pagrindine laiko laisvės Δ. Metafizinės ontologinės tradicijos filosofai, remdamiesi, pvz., Tomu Akviniečiu, arba ir savarankiškai (Hartmannas) įrodinėja būtį turint pirmenybę Δ atžvilgiu. Heideggeris mėgina Husserlio Δ fenomenologiją paversti būties fenomenologija (↗ *egzistencinė filosofija*) ir galiausiai būties (paslėpta) istorija, lemiančia visą naujųjų laikų Δ istoriją.

samprotavimas, silogizmas (gr. *syllogismos,* lot. *ratiocinatio*), logikoje – metodas, kuriuo iš kelių premisų (prielaidų) pagal tam tikras taisykles daroma išvada. Dedukcinis Δ (↗ *dedukcija*) eina nuo to, kas visuotina, prie to, kas ypatinga, ir Δ išvada yra būtinai teisinga, jei premisos savo ruožtu yra tiesiogiai įžvelgiamos arba netiesiogiai įrodomos kaip teisingos. Indukcinis Δ eina nuo pavienių atvejų prie visuotinio dėsnio, ir jo išvada yra būtinai teisinga tada, kai atsižvelgta į visus pavienius atvejus (o tai patyrimo moksluose yra neįmanoma; ↗ *indukcija*). Paprasčiausia Δ forma yra tada, kai išvada daroma iš dviejų premisų (*propositio maior* – didžioji premisa, *propositio minor* – mažoji premisa). Tradicinėje ir dar labiau šiuolaikinėje logikoje iškeliamos ir nagrinėjamos įvairios Δ figūros ir jų modusai. Δ mokslą (silogistiką) sukūrė Aristotelis savo abiejose „Analitikose", paskui tas mokslas buvo plėtojamas ↗ *logikoje*.

samprotis (vok. *Verstand*), plačiąja reikšme – tas pat, kas protas, apskritai dvasinis gebėjimas, siaurąja reikšme – ↗ *diskursyvaus* pažinimo gebėjimas, kuris, viena vertus, remiasi įvairiais atskirais patyrimais, kita vertus, – visuotiniais prote duotais principais. Kantas Δ supranta kaip gebėjimą kurti sąvokas ir taisykles (↗ *kategorijos*), kuriomis jusliniai reiškiniai konstituojami kaip objektai ir iškeliamos jų reikšmės, glūdinčios galimo patyrimo santykių visumoje.

Santayana George'as, ispanų ir JAV filosofas ir poetas, *1863 Madride, †1952 Romoje. 1889–1912 profesorius Kembridže (Masačusetso valstija). Remdamasis amerikiniu pragmatizmu (W. Jamesas ir kt.), įveikęs skeptiškų abejonių etapą, mėgino, nagrinėdamas senąsias ontologijos sąvokas – būtį, tiesą, dvasią, – sukurti naują filosofinį realizmą.

Sartre'as Jeanas Paulis, prancūzų filosofas ir rašytojas, *1905 Paryžiuje, †1980 ten pat. Pagrindinis prancūzų ↗ *egzistencializmo* atstovas, daugelio romanų ir pjesių autorius. Dirbo mokytoju Lehavro ir Paryžiaus gimnazijose, vokiečių okupacijos metais dalyvavo Pasipriešinimo judėjime; 1945 kartu su Merleau-Ponty įsteigė žurnalą „Les temps Modernes". Jo gyvenimo draugė buvo Simone de Beauvoir. ◊ Iš Husserlio fenomenologijos ir Heideggerio egzistencinio mąstymo gavo stipriausių impulsų savo svarbiausiam veikalui „Būtis ir niekas" (1943). Daiktų (kurie yra, kas jie yra), reiškinių „būtį", kaip būtį savaime, Δ priešpriešina žmogaus būčiai sau radikalioje jo laisvės sąmonėje kaip „niekui" prilygstančiam dalykui, nes savo esmę ir būtį žmogus turi projektuoti ir realizuoti (dalykiniu atžvilgiu egzistencija yra ankstesnė už esmę) ir nuo šios būtinybės negali pabėgti („yra pasmerktas laisvei"). Ilgai nagrinėjęs marksizmą, Δ mėgino egzistencializmą sujungti su marksistine materialistine istorijos teorija; tai atsispindi antrame pagrindiniame veikale „Dialektinio proto kritika" (1960). Pagrindinę žmogaus (individualios laisvės ir iš „kitų" gresiančio pavojaus) situaciją išplėtoja materija (gamta), kuri praktiškai apriboja ir susvetimina žmogaus (taip pat ir socialinę) laisvę. Kadangi egzistencijos galimybė visuomeninės laisvės požiūriu tėra laisvės „diktatūra", Sartre'o socialinis pesimizmas lieka neįveiktas.

Saussure'as Ferdinandas de, šveicarų kalbininkas, *1857 Ženevoje, †1913 Viuflane prie Moržo (Vo kantonas). Nuo 1891 Ženevos universiteto profesorius. Skirdamas žmogaus kalbą apskritai (*language*) bei konkrečią kalbą (*langue*) nuo kalbėjimo proceso (*parole*), ypač iškėlęs idėją apie kalbą kaip „ženklų sistemą" bei jų „vartojimo taisykles", Δ padarė didelę įtaką naujajai kalbos filosofijai ir yra šiuolaikinės kalbotyros pagrindėjas bei struktūralizmo pradininkas.

savaime (vok. *an sich* iš lot. *in se* – savyje), reiškia tai, kaip kas nors yra pats savyje (savo esmėje) neatsižvelgiant į tam dalykui nebūtinai priskiriamas apibrėžtis. Apibrėžtimis būtis Δ arba pati save apibrėžianti būtis, buvimas savyje Platonas žymi idėjas, Aristotelis ir viduramžių scholastinė tradicija – substancijas (skiriant jas nuo akcidencijų). Kantas atskleidžia kiekvienos esamybės santykį su pažįstančiąja (taip pat ir žmogaus) dvasia ir griežtai skiria „daiktą savaime", kurį gali pažinti tik begalinis intuityvus Dievo intelektas, ir reiškinius, kurie per jusles yra duoti baigtiniam žmogaus samprotčiui. Hegeliui būtis Δ reiškia pradinę būseną, kurioje visa, kas yra, dar tebėra neišskleistas abstraktas, nes dvasia jo dar neišskaidė ir po to nesuvokė kaip vieną. Iš šios pradinės būsenos per būtį sau, kuri refleksyviai išskaido būtį Δ, dialektiškai priginama prie visuotinio ir konkretaus bei realizuoto būties Δ ir sau žinojimo. Sartre'ui būtis Δ (*être en soi*), kurios uždarumas nepralaužiamas, sudaro būties pagrindą, o šio priešingybė yra būtis sau (*être pour soi*), kuri kaip neigimo principas naikina būtį Δ.

savimonė, ↗ *sąmonė,* kuri suvokia ne tik nuo jos skirtingus objektus (objektinė sąmonė) ir savo į juos nukreiptus aktus (aktų sąmonė), bet ir netarpiškai save pačią (todėl taip pat yra ↗ *subjekto* sąmonė arba ↗ *Aš* sąmonė). Δ žymi ypač naujųjų laikų filosofijai būdingą ir atgręžimu į save pačią (refleksija) perteikiamą sąmonės savęs esatį, kai ji aiškiai suvokia savo skirtingumą (Descartes'as) arba savęs pačios skyrimą nuo visko (Fichte: nuo ne-Aš). Remdamasi pasaulio ir savęs krikščioniškuoju patyrimu ir neoplatonizmo mąstymu, tiesos ieškanti žmogaus dvasia neabejojamai suvokia save sielai gilinantis į save pačią, ir tai žmogaus dvasią kartu iškelia virš jos pačios ir veda į Dievo absoliutinę tiesą. Tomui Akviniečiui, Aristotelio tradicijai *„reditio completa in se ipsum"* (visiškas dvasios grįžimas į save) yra dvasiai būdingos gyvybės judėjimas. Šią idėją, po to, kai Descartes'as subjekto savęs paties tikrumą atskleidė kaip absoliutų bet kokio tiesos pažinimo pamatą, spekuliatyviai toliau gilino vokiečių idealizmas: Hegeliui Δ yra absoliučiame žinojime užsibaigiantis dvasios pačios savęs suradimas po to, kai ji susvetimėjo arba suišorėjo ir vėl susitaikė su pačia savimi arba grįžo į save. Šiuolaikinei sąmonės filosofijai ypatingą problemą sudarė kito, kaip kitos sąmonės ir Δ, patyrimas, pažinimas ir supratimas (↗ *kita*).

sąvoka, ko nors pristatymas kaip ↗ *visuotinybės* taip, kad tai kartu įsivaizduojama kaip daug kam bendra. Pagal antikos ir viduramžių sampratą sąvokoje siaurąja reikšme glūdi atskiros esamybės ↗ *esmė* (kas-būtis, gr. *eidos, ousia, ti estin;* lot. *idea, essentia, quidditas*), kuri yra bendra su visomis kitomis tos rūšies esamybėmis. Platono nuomone, Δ susidaro kaip dvasinės ↗ *įžvalgos* (intuicijos) padarinys, o Aristotelio – kaip ↗ *abstrahavimo* padarinys. Esmė čia priklauso daiktams, ir tai susiję ne tik su sąmonei transcendentiniu jų objektyvumu, o Δ priklauso ne vien dvasiai kaip sąmonei imanentiškam subjektyvumui; Δ veikiau suprantama kaip žinojime realizuotas esmės buvimas ir todėl laikytina pažinimo forma, kurioje pažįstantysis sutampa su tuo, kas pažinta. Viena vertus, kaip pažinimo proceso rezultatas, esmės sąvokos priklauso nuo (pvz., jusliškai įgyjamo) patyrimo (empirinės Δ), antra vertus, sudarant Δ reikalingas jau tam tikras išankstinis numatymas, hipotezės, sąvokos

platesniąja reikšme, kurios nukreipia patyrimą ir kartu su juo prasidedantį pažinimo procesą (apriorinės vienareikšmės Δ, t. y. ↗ *kategorijos,* ir analoginės Δ, t. y. *transcendentalijos;* dar ↗ *analogija*). Čia išryškėja, kad „sąvokos sąvoka“ esmingai priklauso nuo to, kaip suprantamas ↗ *pažinimas* ir ↗ *patyrimas*.

Klasikinę Δ (ir pažinimo) sampratą pirmą kartą sukrėtė ↗ *nominalizmas*, kuriam Δ yra ne kas kita, o tik įvairių daiktų, kurie apibrėžtu požiūriu yra panašūs, vardai ir trumpinimo ženklai. Naujųjų laikų anglų ↗ *empirizmas* (Locke'as, Hume'as) pripažįsta tik empiriškai susidarytas Δ. Kantas nauju būdu skiria empirines ir apriorines Δ. Kadangi pagal klasikinę tradiciją ir apriorines kategorines Δ atitinka savita dvasinė „įžvalga“ (pažinimas apskritai kaip dvasinis „matymas“), tai pagal ją įžvalga gali būti tik juslinė, o Δ visuomet yra neįžvelgiamas vaizdinys. (Husserlis vėliau atnaujins dvasinio matymo teoriją ir kalbės apie „kategorinę įžvalgą“.) Kaip empirinė Δ, Kantui ji yra stebinių (reiškinių) sutvarkymas remiantis sampročio taisykle, kaip grynoji Δ (kategorija), ji yra pati ši taisyklė, o kaip grynoji proto Δ (reguliatyvinė ↗ *idėja*) – visybės užčiuopimas, kuris tvarko sąvokas ir valdo nepabaigiamą patyrimu grindžiamo pažinimo procesą. „Stebiniai be sąvokų yra akli, sąvokos be stebinių – tuščios.“ Hegelio filosofijoje Δ tampa save pačią suvokiančia visos reiškinių tikrovės esme, kurios savaiminis dialektinis judėjimas Δ formomis kartu yra ir pasaulio istorijos ėjimas per istorines formacijas. Kadangi romantizmas esmę supranta kaip nepalyginamą ir vienkartinį asmenybės, istorinio vyksmo arba įvykių sąryšio branduolį, greta visuotinių Δ atsiranda klasikinės logikos požiūriu neįmanomos individualiosios Δ, todėl istorijos pažinimas dabar gali tapti mokslu, neprarandančiu individualizuojančio pobūdžio. Menas visuotinybę, tai, kas apskritai prašoka atskirybę, išreiškia vaizdu, simboliu. Mokslui ir filosofijai Δ yra adekvatus sudabartinimo ir atvaizdavimo tarpininkas.

sąžinė, pirminis, sunkiai nusakomas žmogaus santykio su savimi ir kitais žmonėmis reiškinys. Sokratas jį apibūdina kaip vidinį įspėjantį „balsą“ – *daimonizmą* (↗ *daimonas*), tačiau neįmanoma tiesiai ir aiškiai pasakyti nei iš kur jis, nei ką konkrečiai sako. Šis esminis neapibrėžtumas lieka, nors formaliai ir abstrakčiai galima nurodyti Δ požymius: liepiamasis pobūdis, nė su kuo nesupainiojamas savitumas, orientacija į veiksmą bendrame gyvenimo sąryšyje, „nešvari“ Δ, kaip pastebimiausias jos pasireiškimas (dažniausiai išgyvenamas slapčiausiame širdies kampelyje), ir kt. Dėl Δ ištakų neapibrėžtumo galimi įvairūs jos „balso“ aiškinimai. Krikščionių tikėjimo tradicija ir su ja susijusi metafizinė filosofija teigia, kad Δ yra Dievo šauksmas, egzistencinė (ypač Heideggerio) filosofija – kad tai pati žmogaus būtis, pa-šaukianti save į savo tikrąsias galimybes. Abiem šiais atvejais ryškiai pabrėžiamas santykis su ↗ *laisve* ir ↗ *valia* ir Δ išskirtinė dorovinė reikšmė tam, kad būtų galima patirti ↗ *atsakomybę* ir jos reikalauti. Bet Δ negalima tapatinti su dorovinės sąmonės, kurią nuolat formuoja visuomenės raida, švietimas, auklėjimas ir t. t., turiniu. Taigi Δ visuomet priklauso nuo konkrečios visuomeninės ↗ *situacijos*. Tačiau beatodairiškas Δ siejimas su aplinka, kai ji vien empiriškai ir psichologiškai suprantama, pvz., kaip visuomenės normų internalizacija, sąžinę pašalina lygiai taip pat, kaip ir siaura situacijų etika pašalina atsakomybės kitų žmonių atžvilgiu jausmą, kuris yra esminis Δ požymis. Galimybė padaryti objektyviai neteisingą Δ sprendimą (dėl nepakankamo kokių nors dalykų žinojimo arba dorovinės sąmonės vertinimo klaidos) Δ laisvę tam tikrais atvejais (ir tik viešumo atžvilgiu) apriboja. Kita vertus, negalėjimas eiti prieš savo Δ ypatingose situacijose (pvz., suvokiant kokio nors potvarkio nedorybingumą) duoda teisę individui pasipriešinti autoritetui.

Scheleris Maxas, vokiečių filosofas ir sociologas, *1874 Miunchene, †1928 Frankfurte

prie Maino. Nuo 1919 profesoriavo Kelne, nuo 1928 Frankfurte prie Maino. R. Euckeno mokinys, iš pradžių patyrė gyvenimo filosofijos ir ypač Husserlio fenomenologijos bei Augustino teologijos įtaką, paskui plėtojo tam tikros rūšies panteistinį evoliucionizmą (artimas Böhmei, Baaderiui, Schellingui ir Hegeliui). Pagrindiniame veikale „Formalizmas etikoje ir materialinė vertybių etika" (1913–1916), remdamasis esmės žiūra ir vertybių jauta, pateikia prieš Kanto ir neokantizmo etinį formalizmą nukreiptą visuotinai privalomą turinio etiką. Taip įveikiamas natūralistinis, arba pozityvistinis, vertybių reliatyvizmas. Pagal vertybių rangą Δ skiria: a) juslinio jautimo (malonumo), b) vitalinio jautimo (taurumo), c) dvasinio jautimo (grožio, tikrumo, teisingumo) ir d) absoliučios meilės (šventumo; tai reikšminga religijos filosofijai) vertybes. Atitinkamai yra šie vertybinių asmenybių tipai: gyvenimo malonumo menininkai, didvyriai, genijai ir šventieji. Veikale „Apie vertybių žlugimą" (1919), be kita ko, subtiliai kritikuojamas Nietzsche. Veikale „Žinojimo formos ir visuomenė" (1926) Δ išdėstė savo žinojimo sociologiją: dvasia, priešingai negu instinktas, yra kultūros determinacijos, o ne realizacijos veiksnys. Veikalo „Žmogaus vieta kosmose" (1928) esmę sudaro personalizmo išpažinimas ir tariama dvasios bejėgiškumo patirtis. „Žmogus – tai trumpa šventė didžiulėje universalios gyvenimo raidos tėkmėje. Jo istorija yra... įpinta į pačios dievybės tapsmą" („Filosofinė pasaulėžiūra", 1929).

Schellingas Friedrichas Wilhelmas Josephas von, vokiečių filosofas, *1775 Leonberge (Viurtembergo žemė), †1854 Bad Ragace. Žymus vokiečių ↗ *idealizmo* atstovas. Mokėsi Tiubingene kartu su Hegeliu ir Hölderlinu. Fichte'i ir Goethe'i rekomendavus, 1798 tapo Jenos universiteto profesoriumi; nuo 1803 Viurcburgo, Erlangeno ir Miuncheno, nuo 1841 Berlyno universiteto profesorius. Remdamasis Fichte, stipriai veikiamas Spinozos, vėliau ir G. Bruno bei J. Böhme's, Δ romantiniam mąstymui suteikė aiškiausią filosofinę išraišką.

Δ panteistinė gamtos filosofija (pirmasis periodas, maždaug iki 1800) gamtą laiko organizmu, susidariusiu iš nesąmoningos dvasios, kuri gamtoje ir per ją išsirutulioja iki savimonę turinčio Aš. Taip realybė paverčiama idealybe. Transcendentalinė filosofija, priešingai, idealybę paverčia realybe: kaip teorija, ji leidžia įžvelgti nesąmoningą gamtą, kaip praktika – sąmoningos laisvės reiškimąsi teisėje ir valstybėje ir kaip meno filosofija – nesąmoningumo ir sąmoningumo harmoniją grožyje. Pasak Δ tapatybės filosofijos (antrasis periodas, maždaug 1801–1806), dvasia ir gamta yra tapačios vientisame absoliute, iš kurio išsirutulioja realybės ir idealybės dvejybė, kad vėl abi siektų vienybės. Absoliutas „intelektualiosios įžvalgos" akte suvokiamas kaip visuotinė tapatybė; ši įžvalga iš esmės yra intelektualioji Dievo savižiūra („Bruno, arba apie dieviškąjį ir gamtiškąjį pradus", 1802), o visata yra šito absoliuto saviraiška, absoliutaus organizmo ir absoliutaus meno kūrinio tapatybė. Trečiajame periode (maždaug nuo 1806) Δ kartu su F. v. Baaderiu ir kt. krypsta į gnostinę teosofiją. Veikale „Žmogaus laisvės ir su ja susijusių dalykų filosofiniai tyrinėjimai" (1809) Δ Dieve atskiria Dievo egzistencijos pagrindą, kuris yra ne Dievas „pats", ne laisva meilės valia, o „gamta" Dieve, nelyginant gražus veržimasis. Šios skirtybės Dieve prielaidą sudaro absoliuti indiferencija kaip „pradinis pagrindas". Tamsiame ir veržliame egzistencijos pagrinde kartu slypi ir sava kūrinių valia, kuri paaiškina blogio žmoguje galimybę, todėl blogio laisvėje tikrovė yra paties žmogaus veikla. Galiausiai Berlyne skaitytose prieš Hegelio absoliutaus proto idėjos dialektiką nukreiptose paskaitose Δ nori visą ligtolinę tiktai „negatyvią" proto filosofiją papildyti ir pataisyti „pozityvia" mitologijos ir apreiškimo filosofija. Ši filosofija siekia Dievo gyvenimo tikrovę kildinti iš to, kaip ji pati reiškiasi žmonių religinio gyvenimo istorijoje. Nepasiduodantis iraciona-

lizmui filosofinis mąstymas čia mėgina įveikti pats save, įžvelgdamas tai, kas yra už mąstymo ir iki jo, kas protu nėra visiškai įtraukiama į mąstymą ir tarsi yra jam užduodama. Į šį vėlyvąjį Δ filosofijos periodą vis labiau kreipiamas dėmesys.

schema (gr. *schema* – išvaizda, pavidalas, forma), iš pradžių – pavidalas ir jo kam nors suteikimas, pagrindinis pavyzdys, naujaisiais laikais – operatyvios proceso taisyklės vaizdus išdėstymas pažinime ir techninėje veikloje. Kanto pažinimo ir mąstymo analizėje Δ reiškia tokį vaizdinį, kuris sudaro tarpinę grandį tarp nejuslinio suvokimo ir nuo jo visai skirtingo juslinio stebėjimo, pvz., tarp objektą konstituojančių grynųjų sampročio sąvokų (kategorijų) ir atitinkamų ikisąvokinių grynųjų stebinių (erdvė ir laikas). Grynosioms proto sąvokoms (idėjoms), kurių iš viso negali atitikti koks nors juslinis stebėjimas, vaizdingumą suteikia jų schemų analogai. Transcendentalinės schemos kyla iš transcendentalinės vaizduotės galios. Vokiečių idealizme (pirmiausia Schellingo ir Fichte's filosofijoje) vaizduotės galia ir schematizavimas yra labai svarbūs aiškinant reiškinių tikrovės atsiradimą.

Schleiermacheris Friedrichas Danielis Ernstas, vokiečių teologas ir filosofas, *1768 Vroclave, †1834 Berlyne. Platono veikalų vertėjas, pagrindinis filosofinio romantizmo atstovas, palaikęs ryšius su Schlegeliu ir kt. Nuo 1804 profesorius Halėje, nuo 1810 Berlyne. Kaip Švietimo, taip pat Fichte's ir Hegelio filosofijos priešininkas, „Kalbose apie religiją išsimokslinusiems, ja netikintiems žmonėms“ (1799) abstrakčiai gamtos ir proto religijai priešpriešino apriorinę subjekto nuotaiką ir religiją apibūdino kaip „begalybės įžvelgimą baigtiniuose, amžinybės – laikinuose dalykuose“ ir kaip „visiškos priklausomybės jausmą“. Labai reikšminga, kad Δ išplėtė ir pagrindė ↗ *hermeneutikos* (iki tol ji buvo suprantama tik kaip su teologijos dogmatika susijusi disciplina) sampratą – tai bendroji tekstų supratimo ir aiškinimo teorija, pagal kurią teksto istorinį individualumą atskleidžia interpretatorius; pastarasis autoriaus pagrindines mintis ir motyvus stengiasi iškelti pats jas išgyvendamas. Tuo Δ padarė poveikį (ypač per Dilthey'ų) dvasios mokslų metodologijai.

Schlickas Moritzas, austrų filosofas, *1882 Berlyne, †1936 Vienoje (nužudytas). Profesoriavo Rostoke, Kylyje, nuo 1922 Vienoje. Pagrindinis loginio pozityvizmo atstovas; iš jo seminaro susiformavo Vienos būrelis. Δ etika yra eudaimonistinė: svarbiausias veikimo tikslas – kiek įmanoma didesnė laimė.

scholastika (lot. *scholasticus* – mokyklinis; iškalbos mokytojas, retorius; mokinys, studentas), viduramžių mokyklose susiformavęs filosofijos ir teologijos mokymo metodas (↗ *summa*) ir mąstymo būdas; abu, orientuodamiesi iš esmės į Aristotelį, perteikė naujiesiems laikams antikinę graikų filosofiją. Scholastikai būdinga: graikų bei Aristotelio pažiūra apie hierarchišką esamybės tvarką; jos pažinimas pagal amžinai galiojančius, nekintamus principus; tikėjimo ir žinojimo, teologijos ir filosofijos skyrimas bei jų vienybė. Taigi Δ yra krikščionybės ir judaizmo pagrindu vykęs ontologinio ↗ *idealizmo* perėjimas į teologinį idealizmą, kuris esminę pasaulio tvarką aiškina kaip Dievo kūrėjo minties plano realizaciją, kartu plėtodamas iš graikų perimtas pagrindines metafizikos sąvokas ir jas pritaikydamas apreiškimo tiesoms (glūdinčioms teologinėje refleksijoje) aiškinti. Paprastai skiriami šie Δ tarpsniai: a) ankstyvoji Δ (maždaug 800–1200), kai kilo pirmieji ginčai dėl universalijų, pradėta susipažinti su Aristotelio logikos veikalais ir formavosi Δ metodai (Pjeras Abelaras, Petras Lombardas, Anzelmas Kenterberietis); b) brandžioji Δ (maždaug iki 1400): susipažinta su kitais Aristotelio veikalais, nagrinėta arabų bei žydų filosofija ir stengtasi krikščionių tradiciją jungti su aristotelizmu (dominikonai

Albertas Didysis, Tomas Akvinietis, ypač Augustinu rėmęsi pranciškonai Aleksandras Heilzietis, Bonaventūras, Dunsas Škotas); į istorijos areną išėjo Viljamas Okamas ir prasidėjo diskusijos su okamizmu; c) vėlyvoji Δ (maždaug iki 1500), kai dėl mistinės patirties ir scholastinio mokymo nedermės prasidėjo iš dalies į sąvokų formalizmo sąstingį patekusios Δ irimas; d) naujųjų laikų Δ (XVI ir XVII a.), ypač Ispanijoje ir Italijoje (Cajetanas, Suárezas, Bellarminas) po reformacijos ir Renesanso; e) ↗ *neoscholastika* (nuo XIX a.): po to, kai buvo manoma, jog Δ būdinga vien viduramžių dvasiai, ir ta pažiūra susilaukė nemaža kritikos, nuo XIX a. Δ vėl pradedama vertinti.

Schopenhaueris Arthuras, vokiečių filosofas, *1788 Gdanske, †1860 Frankfurte prie Maino. Paprastai vadinamas „metafizinio pesimizmo" pradininku. Trumpai gyveno Berlyne. Daug laiko praleido keliaudamas, nuo 1833 gyveno Frankfurte. Apgynęs disertaciją („Apie pakankamo pagrindo dėsnio keturgubą šaknį", 1813) ir paskelbęs su Goethe susijusį tyrimą „Apie regėjimą ir spalvas" (1816), parašė pagrindinį veikalą „Pasaulis kaip valia ir vaizdinys", kuriam minčių sėmėsi iš Platono, Kanto ir indų Upanišadų (1819, vėliau veikalą perdirbo ir papildė). Remiasi Kanto postuluojamu skirtumu tarp reiškinio ir daikto savaime, tačiau pastarąjį supranta kaip šiek tiek Schellingo valios metafiziką primenančią (tiesa, deteologizuotą) valią. Savo ruožtu ši idėja remiasi Nietzsche's ankstyvąja „artistine metafizika" ir panaši į jo gyvenimo pabaigos teoriją apie „valią siekti galios", kuri, žinoma, kitaip negu Δ teorijoje, turi galėti teigti save ir amžinąjį to paties grįžimą.

Pasak Δ, reiškinių pasaulis yra kilęs iš pirminės valios, kuri iracionaliu būdu per (platoniškai suvokiamas) idėjas išsirutulioja į šį struktūrišką, duotą mums tik kaip vaizdinys, pasaulį. Gamtoje idėjos įsikūnijusios ne grynu pavidalu – gryniausiai jas atvaizduoja menas. Paprastai pirminei valiai virstant reiškinių įvairove šitame „blogiausiame iš visų pasaulyje" (priešingai Leibnizo optimizmui), atsiveria pasaulinės kančios šaltinis. Menas (ypač muzika) gali išvaduoti iš kančios tik laikinai – galutinis išsivadavimas įmanomas tik neigiant valią reikštis, t. y. gyventi (artima budizmui). Todėl dorovės pamatą sudaro užuojauta kitam kenčiančiajam. ◊ Schopenhauerio kančios ir išsivadavimo iš jos metafizika padarė įtaką E. v. Hartmannui ir R. Wagneriui (anksčiau negu Nietzsche'i), ir tai teikia sąlyčio taškų ten, kur (priešingai negu nerūpestingos pažangos džiaugsmas) gyvenimo pasaulyje istorijos dialektika suvokiama kaip laimėjimų ir praradimų susipynimas.

Schützas Alfredas, austrų filosofas ir sociologas, *1899 Vienoje, †1959 Niujorke. Nuo 1943 Niujorko Naujosios socialinių tyrimų mokyklos profesorius. Δ panaudojo sociologijoje vėlyvojo Husserlio fenomenologinį metodą ir gyvenamojo pasaulio (*Lebenswelt*) temą.

scientizmas (lot. *scientia* – mokslas), iš Švietimo (ypač Prancūzijoje) XVIII–XIX a. išsirutuliojusi dvasinė nuostata, kad pasaulėžvalgą ir veiksmus pasaulyje turįs lemti pirmiausia gamtamokslinis pažinimas. Kadangi Δ yra labiausiai nukreiptas prieš religinį ir metafizinį tikrovės aiškinimą, jis nepripažįsta principinės tikrovės aiškinimo įvairovės: tiesos atskleidimo būdus apriboja vienu, empiriniu moksliniu, metodu. Δ, kaip ribota mokslinė pasaulėžiūra, jungėsi su įvairiomis filosofinėmis koncepcijomis (pvz., su dialektiniu materializmu ir ypač su loginiu pozityvizmu) ir, kaip ir šios, buvo labai kritikuojamas, sakysim, XX a. šeštame ir septintame dešimtmečiuose vykusiame ↗ *ginče dėl pozityvizmo*.

Searle'as Johnas Rogersas, JAV filosofas, *1932 Denveryje. Nuo 1959 Berklio (Kalifornija) universiteto profesorius. J. L. Austino mokinys, plėtojo pastarojo ↗ *kalbėjimo* teori-

ją nustatydamas funkcines taisykles ilokucijos performaciniams aktams.

Sekstas Empirikas (lot. *Sextus Empiricus*), graikų gydytojas ir filosofas, gyvenęs antroje II a. po Kr. pusėje. Mokė Atėnuose ir Aleksandrijoje. Antikinio skepticizmo atstovas, patyrė Pirono įtaką. Pasak Δ, pažinimas remiasi jusliniu suvokimu. Absoliučiai tikro tiesos kriterijaus nėra. Todėl, siekiant ataraksijos (dvasios ramybės, abejingumo), reikia susilaikyti nuo sprendimų (*epoché*).

sekuliarizacija (lot. *saeculum* – pasaulis, amžius), iš pradžių Bažnyčios ir valstybės teisės sąvoka (ordino dvasininko perėjimas į pasauliečių dvasininkų luomą, Bažnyčios turto atėmimas ir atidavimas valstybės nuosavybėn), paskui, ypač nuo XIX a., sąvoka išsiplėtė ir ėmė reikšti tradiciškai religiškų socialinių santykių supasaulietinimą kai kuriose gyvenimo srityse (moksle, teisėje, politikoje ir kt.) arba visoje kultūroje, desakralizaciją, profanaciją. Iš Renesanso ir humanizmo prielaidų atsiradęs Europos naujųjų laikų Švietimas stimuliavo vadavimąsi iš Bažnyčios ir apskritai religinės priklausomybės ir laikytinas (įvairiai vertinamas) Δ procesu; taip pat ir į Hegelio, Marxo bei kitų visuotinės istorijos aiškinimus galima žiūrėti kaip į sekuliarizuotą istorijos teologiją (K. Löwithas, 1953). Ginčytina tik, ar šitas Δ procesas reiškia pirminio krikščioniškojo sąvokos turinio iškraipymą ir gnosticistinį (E. Voegelinas, 1952) pakeitimą, ar yra iš jo paties plaukianti plėtotė ir raida. Laikantis radikalaus požiūrio, galima būtų kritiškai vertinti nuomonę, jog po ankstyvosios krikščionybės netrukus pradėjusi formuotis (ypač reformacijos nuostatų apimtoje teritorijoje) visuomeninio politinio veikimo ir mokslinio mąstymo kultūra yra ankstyvosios krikščionybės Δ, jos pasaulietinimas ir istorinimas (J. Overbeckas, S. Kierkegaard'as).

semantika (gr. *sema* arba *semeion* – ženklas), teorija apie kalbos ženklų reikšmę, priklausančią nuo jų santykio (tiesos prasme) su objektais (loginė Δ; Bolzano, Frege, ankstyvasis Wittgensteinas, Tarskis, Carnapas ir kt.), nuo įvairių jų vartojimo formų (kalbos filosofijos pragmatizmo Δ; vėlyvasis Wittgensteinas [„kalbiniai žaidimai"]) ir nuo to, kaip jie yra savo tarpe susiję didesnės apimties tekstuose (lingvistinė Δ, ypač lingvistiniame struktūralizme). Δ sąvoka dažnai vartojama kaip ↗ *semiotikos*, arba semiologijos, sinonimas.

semiotika (gr. *sema* arba *semeion* – ženklas), semiologija, ženklų teorija: a) ženklų gamtoje (pvz., ligos simptomai diagnostikoje, veido požymiai charakterologijoje), b) ženklų, vartojamų logikoje, matematikoje, estetikoje, apskritai komunikacijos moksluose ir labiausiai kalbotyroje. Paprastai skiriama sintaksė (ženklų tarpusavio santykių teorija) ir semantika (ženklų santykių su objektais teorija).

Seneka (*Seneca*) Liucijus Anėjus, romėnų retorius, tragedijų autorius ir filosofas, *maždaug 4 pr. Kr. Korduboje (dab. Kordoba), †65 po Kr. Romoje (nusižudė Nerono įsakytas). Patyrė stoikų, ypač Poseidonijo, įtaką. Δ moralės filosofija teigia, kad dorovingas gyvenimas remiasi griežtumu sau, ištikimybe principams ir artimo meile (užuojauta, švelnumas, atlaidumas, geradarystė). Pripažino sielos nemirtingumą, natūralią visų žmonių (taip pat ir vergų) lygybę. Šitą stojišką etiką, išskyrus savižudybės leistinumą, beveik nepakeistą perėmė ankstyvoji krikščionybė.

sensualizmas (lot. *sensualis* – juslinis), XIX a. atsiradęs terminas – iš empirizmo išsirutuliojusi pagrindinė filosofijos kryptis, teigianti, kad pažinimą (ir su juo susijusią veiklą) lemia jusliniai įspūdžiai. Pagrindiniai Δ atstovai yra J. Locke'as („Nieko nėra mąstyme, ko anksčiau nėra buvę juslėse"), ypač Hume'as, E. B. de Condillacas; sensualizmo elementų yra Macho empiriokriticizme. Moralės filosofijoje sensualizmui artimas hedonizmas.

Δ pirmtakai antikos laikais buvo kirėniečiai ir epikūrininkai.

sentencijų komentarai, viduramžių scholastų dažnai rašomi žymių teologų ir filosofų, ypač Aristotelio, Boccijaus ir Petro Lombardo, minčių (sentencijų) aiškinimai.

Sertillanges'as Antoninas Gilbert'as, prancūzų teologas ir filosofas, *1863 Klermon Ferane, †1948 Salanše. Dominikonas. Nuo 1900 profesorius Paryžiuje, paskui dominikonų aukštosiose mokyklose. Tomo Akviniečio teologijos tyrėjas, daug prisidėjęs prie tomistinės filosofijos atnaujinimo.

Shaftesbury Anthony Ashley Cooperis, anglų filosofas, *1671 Londone, †1713 Neapolyje. Žymiausias anglų Švietimo moralės filosofijos kūrėjas. Remdamasis antikiniu kalokagatijos idealu, religiją suprato kaip entuziazmą siekti gėrio, tiesos ir grožio visatos harmonijos akivaizdoje, o tai tolygu dorovei. Žmogui būdinga įgimtas gėrio ir blogio, grožio ir bjaurumo jausmas; žmogus iš prigimties yra (priešingai Hobbes'o nuomonei) ne tik egoistas, bet ir socialus. Šitas estetinis bei etinis savęs ir pasaulio supratimas, ypač religinis tos jausmo moralės atspalvis, turėjo įtakos vokiečių klasikai, o labiausiai – romantizmui.

sic et non (lot. taip ir ne [taip], už ir prieš), taip vadinosi Abelaro veikalas, kuriame buvo padėtas pamatas viduramžių scholastikos metodui (tobulai jį pritaikė Tomas Akvinietis): prieš atsakant į klausimą, reikia iš pradžių sugretinti iš dalies prieštaraujančias autoritetų nuomones ir taip išaiškinti, kad jas būtų galima įtraukti į rišlų kontekstą.

siela (gr. *psychē,* lot. *anima*), sąvokos turinys pirmiausia orientuotas į vidinę gyvybės esmę (gyvybės pradą): gyva – kūnas, kuris gali pats judėti, negyva – kurį judina pašalinė jėga (↗ *pasaulio siela*). Ypatingą reikšmę šiai sąvokai suteikė Aristotelis: Δ – tai formos ir veikimo principas (*energeia,* ↗ *entelechija*), kurio dėka ↗ *kūnas* įgyja savo esminį būties būdą (formą), taigi savo specifinę egzistenciją (aktas) kaip save patį kuriantį ir aktyvų gyvenimą. Žmogaus Δ skiriasi nuo augalų (maitinančiosios) ir gyvūnų (juntančiosios) Δ tuo, kad tik į ją vienintelę iš esmės ir vis dėlto iš išorės įeina ↗ *dvasia,* kaip dieviškas pradas, išskiriantis ją iš esamybės visumos („*anima quodammodo omnia*“) ir jai suteikiantis pažinimo ir dorovinio veikimo pasaulyje galimybę. Nemirtinga yra tik dvasia, o Δ, kaip kūno realybės forma, išnyksta kartu su juo. Tuo Aristotelio Δ samprata skiriasi nuo materialistinio monizmo (Demokritas: siela susideda iš mažyčių judrių atomų) ir nuo mistinio bei kraštutinio filosofinio ↗ *dualizmo,* kuris teigė Δ esant nors ir nematerialią, bet savarankišką, tai, kas su kūnu susiję tik išoriškai (Platonas, ↗ *gnosis,* ypatingai naujaisiais laikais dėl kitų prielaidų atsiradęs psichofizinis paralelizmas ir Descartes'o bei okazionalizmo savitarpio sąveikos teorija). Aristotelio filosofinė psichologinė Δ sąvoka siejosi su metafizine teologija ir ontologija, todėl padarė didelę įtaką krikščioniškajai filosofijai (viduramžiais pirmiausia Tomas Akvinietis), kuri šią sąvoką mėgino jungti su mokymu apie apreiškimą, ypač visatos sukūrimą, individualų savarankiškumą, kaip Δ substancialumą (↗ *substancija*), ir asmenybiškumą (↗ *asmuo*) bei nemirtingumą, negrįždama prie dualizmo kaip kad Origenas savo mokymu apie Δ preegzistenciją; apie tai panašiai kalbėjo jau Platonas. Naujųjų laikų mechanistiniam atomizmui ir empirizmui Δ sąvoka nebeturi reikšmės, tačiau subjektyvybės metafizinėje filosofijoje greta Dievo ir pasaulio sąvokų ji yra pagrindinė visa apimanti tema: Wolffas sukuria savarankišką racionaliosios ↗ *psichologijos* discipliną, o Leibnizas net visas realias substancijas (monadas) supranta kaip turinčias Δ. Kantas, priešingai negu racionalistinė metafizinė psichologija, sielą su-

vokia labiau kaip būtinai mąstomą proto sąvoką, neturinčią sampročiui realios objektinės pažinimo reikšmės. (Objektyvią realumo reikšmę šitos „idėjos“ turi tik „doroviniam praktiniam taikymui“, moraliniam veikimui [↗ „tarsi“ principas].) Vokiečių idealizmui Δ yra (subjektyvi) forma, į kurią gamtoje sąmonė išsirutulioja iš dvasios. Romantizme, kai Švietimas ėmė priešintis racionalizmui, Δ ir jos dalykai įgijo pagrindinę reikšmę pasaulio ir savęs patyrimui. L. Klage kritikavo „dvasią kaip Δ priešininkę“. XIX–XX a. sielos procesai, jų sluoksniškumas ir elgsenos valdymas tampa pagrindiniu empirinės psichologijos tyrimo objektu; ši psichologija išauga iš filosofijos, virsta savarankiška disciplina ir atsiskiria nuo metafizinės substancijos ir subjekto sąvokų. Nepaprastą reikšmę turi ↗ *gelmių psichologijos* atradimai tiriant psichikos reiškinius topografiniu aspektu (priešsąmonės, pasąmonės išskyrimas). Δ filosofinės problemos siejasi su ↗ *antropologija*. Tačiau sielos ir kūno santykio (sąmonė ir kūnas), ypač žodžio reikšmės vaidmens kalbinėje komunikacijoje problema vėl sprendžiama dabartinėje analitinėje filosofijoje (angl. *philosophy of mind*).

Sigeras Brabantietis, filosofas, *1235 Brabante, †prieš 1284 Orvjete (Italija). Dėstė Paryžiuje, pagrindė vad. lotyniškąjį averoizmą; kaip ir Boecijus Dakietis, averoistų ginče gynė filosofijos nepriklausomybę nuo teologinių apreiškimo įrodinėjimų ir teisę tirti bei interpretuoti „tikrojo“ Aristotelio tekstus (radikalusis aristotelizmas). Tebėra ginčytina, ar pagrįstas priekaištas, kad Δ neva skelbęs ↗ *dvejopą tiesą*.

silogizmas (gr. *syllogismos*), Aristotelio logikoje – ↗ *samprotavimas*, ypač paprastasis, kai išvada daroma iš dviejų premisų (prielaidų).

simbolis (gr. *symbolon* < *symballein* – sumesti į krūvą), iš pradžių – atpažinimo ženklas (pvz., lentelės, kurioje surašyta sutartis, dvi pusės, pasidalijamos tarp sutarties partnerių), nuo III a. – krikščionių tikėjimo išpažinimo ženklas. Filosofijoje reikšmingas yra Aristotelio pradėtas sąvokos Δ vartojimas sutartiniams jusliniams kalbos ženklams (žodžiams), kaip nejuslinei, sąvokinei reikšmių išraiškai, žymėti; paskui, maždaug nuo I a. pr. Kr., ypač neoplatonizme, simboliai pradedami vartoti ženklo reikšmę turinčiam alegoriniam bei analogizuojančiam gilesnių, nesuvokiamų, mistinių teologinių prasmių sąryšiui reikšti, kai pastarasis simbolyje atsiskleidžia kaip prasmės vaizdas, bet kartu pasislepia nuo pažintinio suvokimo. Todėl (tik) simbolinis pažinimas, ypač naujaisiais laikais, įgyja adekvačiai įžvelgiančio ir permatančio suvokimo rangą (Leibnizas ir kt.). Kantas skiria schemą, kaip sampročio sąvokos susiejimą su stebėjimu, ir Δ, kaip grynosios proto idėjos (pvz., laisvės) analogizuojantį vaizdavimą. Daug dėmesio į simbolius kreipė romantizmo estetika (Schlegelis: grožis – tai begalybės, kuri gali būti išreikšta tik vaizdais ir ženklais, vaizdavimas). Ypatingą reikšmę mąstymas simboliais įgyja prie neokantizmo prisišliejančioje E. Cassirerio filosofijoje (kalba, mitai, mokslas ir t. t. yra „simbolinės formos“, kuriomis žmogaus kūrybinė dvasia įprasmina pasaulį), be to, gelmių psichologijoje, ypač C. G. Jungo darbuose (kaip vaizdinga pirmykščių supratimo modelių raiška; ↗ *archetipas*). Šiaip jau Δ dažnai suprantamas tiesiog kaip ženklas, išreiškiantis ką nors, kas jis pats nėra (pvz., kelių eismo ženklai, veikimo būdų ženklai, pvz., matematikos simboliai, technikos simboliai ir kt.). Tai kraštutinė priešingybė magiškajai Δ sampratai, kuri ženkle mano suvokianti visiškai jame esantį žyminį ir įsivaizduoja pašalinusi ribą tarp ženklo ir žyminio.

Simmelis Georgas, vokiečių filosofas ir sociologas, *1858 Berlyne, †1918 Štrasburge. Nuo 1914 profesorius Štrasburge. Formaliosios (pagrindines socialinių procesų formas analizuojančios) sociologijos pagrindėjas. Per-

ėmęs pragmatizmo ir evoliucionizmo elementus, sukūrė save patį transcendentuojančio gyvenimo teoriją. Δ priskirtinas prie įvairialypės gyvenimo filosofijos krypties.

sintaksė (gr. *syntaxis* – sudarymas, sandara, lot. vertinys – *constructio*), teorija apie mažesnių kalbos elementų jungimą į didesnius (žodžius, sakinius, sakinių sekas); ta reikšme sąvoka perimta iš Platono ir Aristotelio. Nuo XVI–XVII a. imta skirti kalbinę ir loginę Δ, o XX a., remiantis F. de Saussure'u, kalbotyroje Δ buvo išplėtota į teoriją apie kalbos sistemų sandarą iš elementarių prasmių ir tos sandaros taisykles.

sintetiniai sprendiniai, pasak Kanto, yra skirtingi nuo analitinių sprendinių (teiginių), kuriuose predikato sąvoka jau „paslėpta forma" glūdi subjekto sąvokoje (t. y. dalyko, objekto sąvokoje) ir todėl jos išskyrimas subjekto sąvoką tik „paaiškina"; Δ, priešingai, yra tokie, kuriuose predikato sąvoka, prisijungdama prie subjekto sąvokos, kažką prideda ir tuo būdu pažinimą išplečia. Sintetiniuose *a posteriori* (empiriniuose sintetiniuose) sprendiniuose predikato sąvoka jungiama su subjekto sąvoka remiantis faktiniu patyrimu, o sintetiniuose *a priori* sprendiniuose (matematikoje, „grynojoje" fizikoje, filosofijoje) – iki bet kokio patyrimo esančiu pirminiu samprotčio sąvokų sąryšiu su jusliniu stebėjimu. Taigi pagrindinis sintetinių *a priori* sprendinių principas yra toks: objektų patyrimo galimybės sąlygos yra kartu šio patyrimo objektų sąlygos. Tuo, anot Kanto, kiekvienai metafizikai, kaip teoriniam mokslui, yra nubrėžtos ribos (ir metafizikoje, kaip dorovinėje praktinėje filosofijoje, pagal Kanto sistemą juslinio stebėjimo vietą užima grynai protinis nejuslinis ↗ *dorovės dėsnio* faktas). ◊ Empirizmas, pozityvizmas ir analitinės filosofijos loginė kalbos analizė ginčija sintetinių *a priori* sprendinių galimybę: visi sintetiniai teiginiai visuomet esą empiriniai; šiuo atveju, žinoma, aposteorinių ir apriorinių sintetinių teiginių skyrimas apskritai darosi problemiškas.

sintezė (gr. *synthesis* – jungimas < *syn* – kartu + *thesis* – teiginys), daugelio elementų jungimas į vieną ↗ *visumą,* kurios, kaip naujos vienybės, prasmė yra kažkas daugiau nei jos dalių suma ir dalykiškai yra veikiau pirmesnė už jų sujungimą. Priešingybė – analizė. Antikinėje ir viduramžių filosofijoje ta prasmė glūdėjo jau viską aprėpiančios (dieviškosios) dvasios sąvokoje (*logos, nous, intellectus divinus*). Naujaisiais laikais Kanto filosofijoje pagrindinę reikšmę įgyja transcendentalinė Δ, t. y. pažįstančios (žmogaus) sąmonės tvarkomasis aktas, ypač jusliniam stebėjimui duotos įvairovės vienijimas samprotčio kategorijomis į vieną objektą. Vokiečių idealizme, pirmiausia Hegelio dialektikoje, Δ yra sutaikinamoji priešybių, t. y. tezės ir antitezės, įveika dialektiniame absoliuto judėjime, kai absoliutas suvokia save kaip absoliutinę dvasią ir viską pažįsta. Tais atvejais, kai Δ sąvokos vengiama dėl jos susietumo su dvasios metafizika ir sąmonės filosofija, vartojamos sąvokos (savi)organizacija, koordinacija, konkreatyvumas ir kt.

sistema (gr. *systēma* – sandara < *syn* – kartu + *histemi* – statyti), įvairovės jungimas į visumą, kurioje visos dalys yra ir atskiros, ir susijusios. Nuo antikos, ypač nuo stoikų, laikų Δ sąvoka vartota įvairiomis reikšmėmis: kaip esamybės visetas (kosmas), politinis darinys (polis), gyvūno organizmas, mokslo sričių ir mokslinių veiksmų visuma. Ypatingą reikšmę ši sąvoka įgijo naujaisiais laikais, pvz., apibūdinant Spinozos teoriją apie vieną absoliutinę substanciją ir jos atributus – mąstymą (dvasią) ir tįsumą (gamtą), taip pat tomis reikšmėmis, kurias jai suteikė Leibnizas ir ypač Kantas; pastarajam Δ – tai principais pagrįstas bendras pažinimo sąryšis, tenkinantis architektoninį vienybės interesą. Tą sampratą plėtojantis vokiečių idealizmas, ypač Hegelis, tikrovę apskritai supranta kaip absoliučią Δ, kurioje loginis

ir realusis dėsningumai, sisteminė tvarka ir natūralus bei dvasinis istorinis raidos procesas, suvokiamas dalykas ir pažinimo metodas yra susijungę į vieną absoliuto gyvenimą. Naujaisiais laikais sistemų teorijoje atskirybė ir ypatingybė buvo apibūdinamos ne tiek pagal vietą visumos struktūroje, kiek pagal ↗ *funkciją* joje. Poidealistinis mąstymas, remdamasis gamtos ir istorijos reiškinių begalinės įvairovės patyrimu, atsisako sistemos, kaip uždaros substancinės ir funkcinės ↗ *visumos,* idėjos: net kaip matematinių bei loginių taisyklių visuma suprantama kibernetinė (↗ *kibernetika*) Δ, kurios modelis vis labiau taikomas techninėms, biologinėms, socialinėms ir kt. sistemoms, nėra visai uždara, o sąveikauja su kitomis Δ, kurių įvairovės neįmanoma sujungti į vieną vienintelę, visa apimančią Δ. Kadangi Δ reiškia tam tikrą būtiną tvarką ir būtiną procesą („Δ prievartą"), kyla ypatinga problema, ar ↗ *laisvė* ir Δ filosofiškai suderinamos ir kaip (apie tai jau yra kalbėjęs Schellingas, 1809).

situacija (lot. *situare* – padėti), padėtis, santykių būklė, ypač visuma tikrovės santykių, į kuriuos žmogus, kaip mąstanti ir veikli būtybė, pakliūva ir kurie ne tik nubrėžia jo laisvės ribas, bet ir atveria vienokias ar kitokias galimybes. Viena iš pagrindinių XX a. egzistencinės filosofijos sąvokų. Heideggeriui Δ yra egzistencijos sąsaja, į kurią žmogus su savo ateities projektais patenka jau iš praeities ateinančios duotybės akivaizdoje, tiesa, tik tiek, kiek jis yra šiuo metu aiškiai apsisprendęs savo egzistencijos prasmės atžvilgiu (nėra tik abejingai stumiantis dienas: „*Man'ui* Δ iš esmės neprieinama"). Jaspersas ypač reikšmingomis laiko ribines Δ (kova, kančia, kaltė, mirtis; pagrindinė Δ – tai nuolatinis buvimas istoriškai baigtinėse situacijose); ribinės Δ skatina žmogų nuo transcendencijos priartėti prie savęs paties, nes ribinių Δ „mes negalime pakeisti, o tik išsiaiškinti, bet jų negali paaiškinti kas nors kitas ir jos negali būti kildinamos iš kito". Plačiausios apimties Δ galima laikyti „pasaulį", kuris, tiesa, tik per tarpines Δ (kultūras, epochas ir t. t.) perteikiamas pavienėms žmogaus Δ, priklausančioms tik jam vienam (H. Rombachas). Šita Δ koncepcija atmeta individualistinę subjektyvistinę sampratą, būdingą kraštutinei situacijų etikai.

skepticizmas (gr. *skeptikos* – abejojantis), pažiūra, kad neabejojamas pažinimas apskritai arba neabejojamas pažinimas tam tikrose tikrovės srityse yra neįmanomas. Siauresne reikšme – antikinė filosofijos mokykla (skeptikai), kurią (turinčią šaknų sofistikoje; Gorgijas, V–IV a. pr. Kr.) sukūrė Pironas Elidietis (IV–III a. pr. Kr.). Jis reikalavo stengtis nedaryti sprendimų apie daiktus (*epochē*), nes juslinis pažinimas nėra patikimas; reikalui esant, galima laikytis veikimui būtinos ir pakankamos tikimybės. Δ padarė poveikį antrojo (Arkesilajas, III a. pr. Kr.) ir vėlyvojo (Karneadas, II a. pr. Kr.) laikotarpių Akademijai (įkurtai Platono), ypač Sekstui Empirikui (II a. pr. Kr.). Naujaisiais laikais juslinis patyrimas dažnai buvo laikomas patikimu žinojimo pamatu, atmetančiu jį pranokstančią „metafizinę" pažinimo pretenziją (↗ *agnosticizmas*). Nuo turinio Δ reikia skirti Δ metodą – kritinį paprastai mąstyme ir veikloje esančių prielaidų tikrinimą (ypač Kanto filosofijoje, kur tuo būdu stojama prieš dogmatizmą). Hegelis manė, kad teisingai suprastas Δ yra abejonių kėlimas tik dėl sampročio baigtinio objektinio, netobulo žinojimo ir todėl priklauso proto dialektikos ir jo absoliutaus žinojimo procesui.

sluoksnių teorija, N. Hartmanno kritinės ontologijos teorija, teigianti, kad visuotinę tikrovę sudaro 4 sluoksniai: neorganinis, jį performuojantis organinis, sielos ir ją pranokstantis dvasinis. Sluoksnių, arba pakopų, sandarą asmenybės struktūroje arba charakteryje įžvelgė gelmių psichologija (Freudas: *id, ego, superego*) ir kitos į filosofiją linkstančios psichologijos teorijos (E. Rothackeris, P. Lerschas ir kt.). Apskritai filosofinė visos tikrovės hierar-

chinės sandaros (nuo materijos iki dvasios) ir ypač hierarchinė gyvybės (vegetatyvinės, animalistinės ir intelektinės) samprata siekia graikų antikos laikus.

socialinė etika, skirtingai negu individualioji etika, nagrinėja ne tiek laisvą ir savo atsakomybe pagrįstą individo veikimą, kiek iš žmogaus visuomeniškumo išplaukiančias dorovines elgsenos normas. Δ sąvoka atsirado XIX a. Šiais laikais Δ dažniausiai suprantama kaip etikos dalis ir kaip individualiosios etikos papildymo perspektyva.

socialinė filosofija, visų kultūrinio ir visuomeninio gyvenimo sričių (valstybės, religijos, teisės, ekonomikos ir t. t.; ↗ *visuomenė,* ↗ *kultūra*) empiriškai nustatomų pagrindinių faktų ir pagrindinių apriorinių normų teorinė refleksija. Kadangi šitos pagrindinės normos susijusios su reikme spręsti, ką laikyti prasmingu individo ir visuomenės gyvenimu pasaulyje („žmogaus paveikslas", „pasaulio paveikslas"), Δ, kaip filosofijos dalis (skirtingai nuo empirinės sociologijos), nagrinėja ir etikos klausimus (↗ *socialinė etika*). Viena pagrindinių Δ problemų yra laisvės siekiančio individo ir bendrosios, ypač politinės, valdžios santykis, paprastai suprantamas kaip asmeninės ir visos visuomenės gerovės santykis (↗ *bendra gerovė*). Vieni iš svarbiausių čia, ypač pagal krikščioniškos sociologijos tradiciją, yra ↗ *solidarumo principas* ir ↗ *pagalbos principas*. Δ dalykai filosofijoje nuo pat antikos laikų ne kartą aptariami, ir dažniausiai sprendžiant ↗ *prigimtinės teisės* klausimus. Kaip savarankiška disciplina, Δ (jos pradmenų buvo jau vokiečių romantizme) susiformavo tik XIX–XX a., ypač tada, kai Švietimo epocha iškėlė daug socialinių problemų ir prasidėjo ginčai siekiant pagrįsti ir išplėsti sociologijos perspektyvą (remdamiesi skirtingomis filosofinėmis pažiūromis, tai darė, pvz., L. Stammleris, G. Simmelis, O. Spannas, F. Tönniesas ir kt.) kaip antitezę A. Comte'o pagrindinei pozityvistinei krypčiai. Ypač reikšminga buvo XX a. viduryje kilusi diskusija tarp į praktiką orientuotos visuomenės kritinės teorijos (Frankfurto mokykla, Horkheimeris, Adorno) ir mokslo teoriją plėtojančio kritinio racionalizmo (K. Popperis, H. Albertas; ↗ *ginčas dėl pozityvizmo*).

sociologija, apie 1830 A. Comte'o pradėta vartoti sąvoka, kuria jis pakeitė savo ankstesnį terminą „physique sociale", reiškusį mokslinį visuomeninių sąryšių ir procesų dėsningumų tyrimą. Nuo XIX a. pabaigos Δ tolydžio virto savarankiška empirine mokslo disciplina (É. Durkheimas); ją sudarė įvairios kryptys, perėmusios iš dalies ir dvasios mokslų pažinimo bei metodų klausimus (M. Weberis) ir kai kuriuos socialinės, valstybės ir teisės filosofijos impulsus. Reikšminga buvo XX a. šeštame ir septintame dešimtmečiuose vykusi diskusija tarp griežtai empirinės ir labiau į filosofinę tradiciją linkusios krypties, kuri socialiniams tyrimams kelia uždavinį kritiškai ir diagnostiškai atspindėti visuomenės būseną, kad galima būtų ją tobulinti (↗ *ginčas dėl pozityvizmo*).

sociologizmas, sąvoka, kritiškai nusakanti mąstysenos kryptį, kuri sociologiją laiko pagrindiniu mokslu ir taria, kad iš tiesų žmogaus patyrimą, pažinimą ir gyvenimo praktiką lemia vien socialiniai veiksniai ir dėsningumai (A. Comte'as ir kt.).

sofistika (gr. *sophistes* – išminčius), ankstyvojoje graikų filosofijoje – švietimo judėjimas, kurį užbaigė ir įveikė Sokratas. Žymiausi sofistai buvo ↗ *Protagoras,* ↗ *Gorgijas,* Hipijas, Prodikas. Jie pabrėždavo individo teises ir supriešino jas su kitų ↗ *ikisokratikų* teikta pirmenybe visumai ir visuotiniam sąryšiui, pasauliui ir pasaulio įstatymui, kuris valdo viską. Sokratas juos kritikavo už tai, kad, užuot įtikinėję argumentais ir padėję siekti žinojimo, jie vartoja tik retorinius triukus, o individus moko, kaip pasinaudoti retorikos menu asme-

niniams tikslams. Sofistų, kurie kaip keliaujantys mokytojai dažniausiai už atlyginimą mokė Atėnuose, didžiausias nuopelnas – praktinės retorikos ir formaliojo švietimo plėtojimas. Platono raštuose, kuriuose Sokratas polių irimo (dėl pavienių valių vis didesnės įtakos) laikotarpiu vaizduojamas kaip sofistų priešininkas, Δ reikšmė perdėtai menkinama. Nuo tada Δ pasidarė bet kokios pseudofilosofijos prototipu. O Nietzsche, radikaliai kritikavęs Sokratą, Platoną ir apskritai idealizmą, priešingai, gyrė sofistus ir labiau vertino retoriką negu „logiką".

Sokratas *(Sokrates)*, graikų filosofas, davęs pradžią klasikiniam graikų filosofijos periodui, *apie 470 pr. Kr., †apie 399 pr. Kr. Gyveno ir mokė Atėnuose. Sofistikos priešininkas, Eukleido, Ksenofonto, Platono ir kt. mokytojas. Tiesos ir teisingumo reikalavimais užsitraukęs miestelėnų nemalonę, buvo apkaltintas valstybinių dievų nepripažinimu (asebija) bei jaunimo tvirkinimu ir nuteistas myriop išgeriant nuodų taurę. Atmetė bičiulių sudarytą galimybę pabėgti. ◊ Apie Δ etines pažiūras sprendžiama iš Ksenofonto, Platono (ko gero, patikimiausias šaltinis) ir Aristotelio raštų; bet tai reikia daryti labai atsargiai (pats Δ nieko neparašė). Žinojimo srityje Δ rėmėsi teiginiu, kad jis pats nieko nežinąs, ir ironizuodamas stengėsi pašalinti tariamą žinojimą: užduodamas klausimus ir pateikdamas argumentus jis siekė, kad pašnekovas savarankiškai surastų savo sieloje tiesą, kurią iš esmės visada jau turįs. Svarbiausia jam buvo atskleisti dorybės, kaip pagrindinės gyvenimo nuostatos, esmę siekiant gėrio. Sokratas buvo įsitikinęs, kad blogą elgseną nulemia tikrojo gėrio pažinimo klaida, ir todėl dorybės esą galima išmokti, taigi įgyti ją žinojimu. Šį įsitikinimą vėliau perėmė metafizika.

Solgeris Karlas Wilhelmas Ferdinandas, vokiečių filosofas, *1780 Švete, †1819 Berlyne. Nuo 1811 profesorius Berlyne. Remdamasis Spinoza, Schellingu ir kt., savo spekuliatyviojoje estetikoje meną (meninę veiklą ir meno kūrinį) bei menininką („genijų") supranta kaip idėjos apraišką individe. Labai reikšminga yra Δ ironijos sąvoka.

solidarumo principas, žmogaus esmėje glūdintis individo priklausomumas nuo visuomenės ir visuomenės priklausomumas nuo jos narių dorovine pareiga grindžiamos sąveikos: bendra gerovė yra ir kiekvieno gerovė. Greta asmens ir paramos principų – viena pagrindinių pirmiausia krikščioniškosios socialinės teorijos sąvokų.

solipsizmas (lot. *solus* – tik vienas + *ipse* – pats), nuo XIX a. pabaigos – ontologinė ir gnoseologinė kraštutinio subjektyviojo idealizmo pažiūra, pagal kurią yra pažinūs ir todėl tikrai egzistuoja tiktai savasis Aš ir jo sąmonės būsenos (anksčiau – dar Kanto filosofijoje – Δ reiškė tai, kas etine filosofine prasme yra egoizmas, savimeilė). Priešingai negu šis ontologinis Δ, „metodinis Δ" (R. Carnapas) siekia individualiai sąmonei duoto visiškai pagrįsto ir visuotinai priimtino tikrovės (realybės, objektyvybės) pažinimo, tačiau pradiniu tašku (racionalistiniu, empiristiniu arba kritiniu požiūriu) laiko netarpišką sąmonę ir savimonę. Dėl to subjekto filosofijai (Descartes'as, Kantas, Husserlis, Wittgensteinas ir kt.) kyla šitos kito tikrovės („išorinio pasaulio", „svetimos sąmonės") perteikimo problemų.

Solovjovas Vladimiras, rusų filosofas, *1853 Maskvoje, †1900 Uzkojėje (dab. Maskvos dalis). Siekė dvasinio Rytų ir Vakarų suvienijimo. Jo filosofijoje, patyrusioje neoplatonizmo ir graikų patristikos įtaką, yra ir mistikos bruožų, ir vokiečių idealizmo bei romantizmo elementų. Δ religijos filosofija yra kartu ir istorijos filosofija (pasaulinės sielos atsiskyrimas kartu su pasaulio sukūrimu, pirmąja žmogaus nuodėme, išganymu, Dievo karalystės žemėje įgyvendinimu). Toje raidoje jis iš pradžių de-

da viltis į „Dievą nešančią“ rusų tautą ir jos Bažnyčią, paskui – į Stačiatikių ir Katalikų bažnyčių vienybės grąžinimą (artėjant prie Katalikų bažnyčios); galiausiai savo uždaviniu laiko „pozityvios krikščioniškosios filosofijos“ sukūrimą – tai būsianti be galo trunkančios kovos su blogiu pabaiga.

Sorelis George'as, prancūzų filosofas ir socialinis kritikas, *1847 Šerbūre, †1922 Bulon Bijankūre. Inžinierius, nuo 1892 laisvasis rašytojas. G. Vico ir Bergsono idėjų veikiamas ir vertindamas įvairius politinius judėjimus (socializmą, nacionalizmą, marksizmą), varomąja istorijos jėga laikė masių elito revoliucinį veikimą; atmetė socialinės raidos dėsningą apibrėžtumą.

Soto Domingo, ispanų filosofas, *1495 Segovijoje, †1560 Salamankoje. Dominikonas. Mokė Alkaloje ir Salamankoje. Scholastikos atnaujintojas XVI a.

Spannas Othmaras, austrų ekonomistas ir socialinis filosofas, *1878 Vienoje, †1950 Noištifte (Burgenlandas). Nuo 1909 profesorius Brno, nuo 1919 Vienoje. Remdamasis klasikinės metafizikos tradicija, mėgino vokiečių idealizmą, ypač romantinę visuomenės sampratą, aiškinti kaip mintimi apie visumą pagrįsta socialinę teoriją (universalizmas) ir luominės valstybės idėją.

species (lot. rūšis, vaizdas, pavidalas), logikoje – giminės (*genus*) sąvokai subordinuota ↗ *rūšies* sąvoka; Ciceronas Δ sąvoką pradėjo vartoti kaip gr. *eidos* vertinį. Aristotelio ir scholastinėje filosofijoje – juslinis suvokimo (Δ *sensibilis*) vaizdas arba dvasinis sąvokinis esmės (Δ *intellegibilis*) vaizdas, kurį veiklusis protas (*intellectus activus*) abstrahuoja iš Δ *sensibilis*.

spekuliacija (lot. *speculatio* – stebėjimas, žvalgymas, sekimas), stebėjimas, įsižiūrėjimas protu, vėlyvojoje antikoje ir viduramžiais reiškė tą patį arba beveik tą patį, kaip ir sąvokos *theoria, contemplatio, meditatio;* scholastikoje ir mistikoje sąvokos Δ turinys aiškintas ir remiantis lot. *speculum* (veidrodis) reikšme: tai netiesioginis Dievo pažinimas iš jo kūrinių, kuriuose tarsi „atsispindi“ jo galia, išmintis ir gerumas. Dar Kantas kalbėjo apie spekuliatyvų grynojo (skirtingai nuo dorovinio praktinio) proto taikymą, kurio sritį būtinai reikia kritiškai apibrėžti, – ji turi apsiriboti objekto galimo empirinio pažinimo apriorinėmis sąlygomis ir to pažinimo, reguliuojamo proto idėjų, bet neužbaigiamu judėjimu visumos link, kad nebūtų pasiduota transcendentalinei neobjektinės visumos („savaime“) pažinimo ↗ *regimybei* ir nepakliūta į prieštaravimus. Vokiečių (spekuliatyviajame) idealizme, ypač Hegelio filosofijoje, priešingai, aukščiausias įmanomas pažinimas yra ne šita kritinė ribojamoji refleksija, o per prieštaravimus pereinanti visumos ir besąlygiškų dalykų (absoliutinės idėjos) Δ; spekuliatyviai suvokta dialektika (pvz., teiginys: tikroji tapatybė yra tapatybės *ir* netapatybės tapatybė) yra formalus ir abstraktus konkrečios visuotinės tiesos ir absoliučios žinojimo vienybės pavaizdavimas (↗ *dialektika*). ◊ Naujaisiais laikais atsiradusi, Kanto kritikos paskatinta menkinamoji Δ reikšmė dažniausiai yra tokia: pažinimui galimybę duodančio (juslinio) patyrimo ir jo mokslinio patikrinamumo viršijimas pereinant į tai, kas iš principo nepatiriama, nepažinu ir nepagrindžiama, tėra vien išgalvotas dalykas („grynoji Δ“).

Spenceris Herbertas, anglų filosofas, *1820 Derbyje, †1903 Braitone. Dar prieš Darwiną evoliuciją skelbė pagrindiniu dėsniu gamtoje ir istorijoje. Gyvybės formų susidarymas – tai vidinių organinių sąlygų prisiderinimas prie išorinių duotybių ir išlikimas to, kas geriausiai prisiderino. Δ pažiūros padarė didelį poveikį vad. socialiniam darvinizmui.

Spengleris Oswaldas, vokiečių filosofas, *1880 Blankenburge (Harcas), †1936 Miun-

chene. Hamburge dirbo gimnazijos mokytoju, paskui Miunchene gyveno kaip laisvas rašytojas; kvietimų dėstyti universitetuose atsisakė. Pagrindiniame veikale „Europos saulėlydis“ (2 t., 1918–1922), remdamasis daugiausia F. Nietzsche, visuotinę istoriją (prieštaraudamas pozityvistinei A. Comte'o ir kt. pažangos teorijai) traktuoja kaip raidos procesą „aštuonių iki šiol labiausiai išplėtotų kultūrų“, kurios kiekviena kaip organizmas išsirutulioja iš savo „sielos branduolio“, pasiekia kulminaciją ir paskutiniame etape („civilizacijoje“) miršta. Įvaizdį apie Europos saulėlydį susidarė iš tariamo morfologinio paralelizmo. Δ ciklinį istorijos modelį saikingesniu pavidalu vėl atgaivino A. Toynbe.

Speusipas *(Speusippos)*, graikų filosofas, gyvenęs apie 395–334 pr. Kr. Platono sūnėnas, kaip įpėdinis vadovavo (347–338) Akademijai Atėnuose.

Spinoza Benediktas (Baruchas de Δ), žymus olandų filosofas racionalistas (↗ *racionalizmas*), *1632 Amsterdame, †1677 Hagoje. Pragyvenimui užsidirbdavo šlifuodamas lęšius, susipažino su to meto filosofija, o 1656, apkaltintas laisvamanybe, buvo atskirtas nuo Judėjų bažnyčios. Gyvas būdamas, oficialiai įstengė paskelbti tik veikalą „Renati des Cartes principiorum philosophiae“ („René Descartes'o filosofijos principai“, 1663), anonimiškai – „Tractatus theologico-politicus“ („Teologijos ir politikos traktatas“, 1670), kuriame reikalavo protu paremtos religijos ir religinės tolerancijos. Pagrindinis veikalas „Ethica ordine geometrica demonstrata“ („Etika, įrodyta geometrijos būdu“, baigtas 1675) pasirodė po Δ mirties draugų parengtuose raštuose „Opera posthuma“ („Pomirtiniai raštai“, 1677). Remdamasis Descartes'u ir neoplatonizmo idėjomis, pateikė uždarą filosofinę sistemą. Δ etinis idealas – išsilaisvinimas iš afektų viešpatavimo įžvelgiant dėsningumuose vieną vienintelį visuotinį ir būtiną sąryšį (↗ *monizmas*), kurį griežtu matematiniu metodu (*more geometrico*) išveda iš Dievo esmės. Intelektualinė Dievo meilė jam iš tikrųjų yra meilė, kuria Dievas myli pats save. Ilgą laiką Δ buvo laikomas ateistu, vėliau imtas tiksliau vadinti panteistu arba panenteistu; jo pažiūros padarė didelę įtaką Lessingui, Herderiui, Goethe'i ir vokiečių idealizmui.

Pasak Δ, yra tik viena substancija, t. y. tik viena esamybė, egzistuojanti vien iš savęs pačios (*causa sui*) ir suvokiama vien per ją pačią, ir tai yra Dievas. Kiekvienas iš begalės jo atributų (būties būdų) savaip išreiškia begalinę Dievo esmę; iš jų žmogus pažįsta tik du – mąstymą (*cogitatio*) ir tįsumą (*extensio*). Su Dievo atributais kaip *natura naturans* (kuriančiąja prigimtimi) yra kartu duoti *natura naturata* (sukurtos prigimties) modusai (būsenos), kitaip sakant, vadinamosios nežmogiškos ir žmogiškos „gamtos“ daugis (kūrimo nėra, Dievas yra – taip pat ir – gamta: *deus sive natura*). Gamtai priklauso kūniški daiktai ir mintiniai vaizdiniai (idėjos). Tarp abiejų sričių, t. y. daiktų ir minčių, kūno ir dvasios, nereikalinga savitarpio sąveika. Idėjų tvarka ir ryšys yra tokia pat kaip daiktų tvarka ir ryšys. Šitame ištisiniame apibrėžtume nėra valios laisvės nei Dievui (Dievas yra, kas jis yra), nei žmogui (jis yra, kas yra – taip pat – Dievas) (↗ *determinizmas*). Aiškus ir adekvatus daiktų pažinimas, o ypač afektų pažinimas ir pažinus galėjimas juos valdyti, yra, Δ nuomone, tikroji Dievo meilės, laisvės, dorybės ir palaimos prasmė.

spinozizmas, Spinozos filosofijos sistema, kuri, nepaisant jos nuolatinio poveikio ir skirtingo („idealistinio“ ir „materialistinio“) vertinimo recepcijos istorijoje, ilgai buvo laikoma panteizmu arba net ateizmu (↗ *ginčas dėl ateizmo*). Jos panteistinis bei religinis aspektas turėjo įtakos Goethe'i ir kitiems mąstytojams, vokiečių idealizmui. Kita vertus, XIX a. ir vėliau Δ mėgino remtis Feuerbachas ir materializmas.

spiritualizmas (lot. *spiritualis* – dvasinis), XVII a. atsiradusi ir paskui įvairių reikšmių įgijusi sąvoka – žavėjimosi svajingumu ir mistiškumu judėjimai, Descartes'o teorija apie dvasios, t. y. sąmonės, sielos, priešpriešą kūniškam pasauliui ir atskirą jų egzistavimą, materialiosios tikrovės, kaip vaizdinio, redukavimas į dvasinę sąmonę Berkeley'o filosofijoje, tas pat, tik kitaip, Leibnizo filosofijoje, o ypač Fichte's ir Hegelio idealizmas, paskui pirmiausia iš Maine'o de Birano išplaukianti dvasios filosofijos srovė (Lachelieras, Boutroux, galiausiai Bergsonas, kuris Δ išplėtojo į gyvenimo filosofiją), kurios tradiciją mėgino atnaujinti prancūzų *de l'esprit* filosofija (Le Senne'as, Lavelle'is; ketvirtas ir penktas XX a. dešimtmečiai). Labai plačia reikšme Δ – vienintelės ir kūrybiškos dvasios tikrumo ir veiksmingumo pripažinimas; materializmo, natūralizmo ir pozityvizmo priešingybė.

Sprangeris Eduardas, vokiečių filosofas ir pedagogas, *1882 Lichterfelde (prie Berlyno), †1963 Tiubingene. Dirbo profesoriumi Leipcige ir Berlyne, nuo 1946 Tiubingene. Dilthey'aus mokinys, siekė filosofiškai pagrįsti dvasios mokslus, nusipelnė kultūros pedagogikai, amžiaus tarpsnių ir tipų psichologijai.

sprendimo galia, sprendinių sudarymo galia, ypač gebėjimas teisingai nustatyti kokio nors dalykinio turinio reikšmę, teiginio apie jį teisingumą ar klaidingumą. Kanto filosofijoje – tarpinis pažinimo gebėjimas tarp sampročio, kuris kuria taisykles, ir proto, kuris pagal taisykles sprendžia: Δ nustato, ar kas nors atitinka vieną iš tokių taisyklių, ar ne. Δ yra apibrėžianti galia, kai duota visuotinybė (taisyklė, dėsnis, principas), kuriai subsumuojama (subordinuojama) ypatingybė, ir Δ yra reflektuojanti galia, kai ypatingybei ieškoma visuotinybė. Reflektuojančios Δ principas (tiesa, galiojantis tik subjektyviai), kaip estetinis arba teleologinis, yra tikslingumas gamtoje (grožis ir gyvas organizmas), t. y. reflektuojanti Δ gamtos įvairovę pateikia taip, tarsi tą įvairovę samprotis būtų sutvarkęs kaip vienovę. Taigi „tikslingumas" yra tarpinė grandis tarp gamtos, kaip būtinybės karalystės, ir moralinio laisvės pasaulio. Vadinasi, Kantas „Sprendimo galios kritikoje" po to, kai jis griežtai atskyrė pažįstantįjį protą („Grynojo proto kritika") ir dorovinį veikimo protą („Praktinio proto kritika"), ieško ryšio tarp jų.

sprendinys, viduramžių filosofijoje iš pradžių (panašiai kaip teisėjui priimant nuosprendį [lot. *iudicium*]) teiginio, kaip silogizmo premisos (lot. *propositio*), pagrįstumo svarstymas; paskui ir pats teiginys imtas suprasti kaip Δ, galiausiai Δ, teiginys ir sakinys pradėti laikyti sinonimais. Δ išreiškia santykį skirtingų minčių arba vaizdinių turinių (sąvokų; subjekto sąvoka arba sakinio veiksnys, predikato sąvoka arba sakinio tarinys), kurių sujungimas (*compositio* – sudėjimas, sutvarkymas) arba atskyrimas (*divisio* – skirstymas, dalijimas) nusakomi jungtimis „yra" arba „nėra". Loginis skirtingų sąvokų sprendinyje santykis daugumos Δ teorijų suprantamas kaip jų tapatybė arba kaip vienos jų buvimas kitoje (subsumcija). Šiaip jau Δ remiasi būtina nuostata (sąmoningu sutikimu), kad Δ dalykų, apie kuriuos sprendžiama, santykis yra toks, kaip skamba teiginys. Šiuo atveju Δ reikia suprasti kaip pažinimo (tiesos radimo) būdą. Kantas sprendinius skirsto (tam pagrindus yra padėjęs Aristotelis) pagal kiekybę į bendruosius, ypatinguosius ir vieninius, pagal kokybę – į teigiamuosius, neigiamuosius ir begalinius, pagal santykį – į kategoriškuosius, hipotetinius ir skirstytinius, galiausiai pagal modalumą – į probleminius, asertorinius ir apodiktinius. Ypač reikšmingas buvo jo terminologinis sprendinių suskirstymas į tuos, kurie eina pirm patyrimo, – ↗ *a priori* Δ, ir tuos, kurie grindžiami patyrimu, – ↗ *a posteriori* Δ, taip pat į ↗ *analitinius sprendinius* ir ↗ *sintetinius sprendinius*.

stabai (vok. *Idol*, gr. *eidolon* – iliuzija, stabas), pagrindinė F. Bacono prietarų teorijos

sąvoka. Čia skiriamos keturios jų rūšys: 1) *idola tribus* – žmonių giminės, t. y. jų prigimtyje glūdintys stabai (antropomorfinis konstravimas vietoj stebėjimo); 2) *idola specus* – olos stabai, individų įgyti per auklėjimą, įpročius ir pan. prietarai; 3) *idola fori* – prekyvietės stabai, t. y. visuomeninių santykių prietarai, atsirandantys kalboje (klaidingos reikšmės ir pan.); 4) *idola theatri* – teatro stabai, jų šaltinis – patiklus autoritetų pažiūrų perėmimas (nukreipta pirmiausia prieš aristotelinę metafizinę filosofiją).

Stein Edith, *1891 Vroclave, †1942 Osvencime (nužudyta koncentracijos stovykloje). Žydų kilmės, 1922 perėjusi į katalikų tikėjimą, 1933 įstojo į Kelno karmeličių vienuolyną, 1938 persikėlė į Echto karmeličių vienuolyną Olandijoje. Husserlio mokinė ir asistentė, 1922–1931 mokytojavo Špėjeryje, išvertė Tomo Akviniečio traktatą „Apie tiesą" (1931–1934). Veikale „Husserlio fenomenologija ir šv. Tomo Akviniečio filosofija" (1929) mėgino fenomenologinį metodą pritaikyti scholastinio mąstymo analizei. Veikale „Baigtinė ir amžinoji būtis" (par. 1935–1936, išl. 1950) sieja Platono ir Aristotelio filosofijos elementus, Augustino metafiziką ir ypač Tomo Akviniečio filosofiją su Husserlio fenomenologija. Veikale „Kryžiaus mokslas" (išl. 1950; apie karmelitą Kryžiaus Joną) atskleidžia filosofinės refleksijos reikšmę mistinei patirčiai atsirasti.

Steinbüchelis Theodoras, vokiečių filosofas ir moralės teologas, *1888 Kelne, †1949 Tiubingene. Tradicinę katalikų moralės teoriją sėkmingai siejo su šiuolaikine vertybių etika (M. Scheleris), dvasines dabarties problemas mėgino atverti krikščionybei, ir atvirkščiai.

Steineris Rudolfas, vokiečių filosofas, antroposofijos kūrėjas, *1861 Kralevice (Kroatija), †1925 Dornache (netoli Bazelio). 1890–1896 dirbo Goethe's archyve Veimare. Paskui perėjo į teosofijos draugiją Berlyne, 1913 įkūrė savo paties antroposofijos draugiją (Dornache; veikalai: „Goetheanum", „Aukštoji dvasios mokslų mokykla"). Dar ↗ *antroposofija*.

Stirneris Maxas (Johanno Kasparo Schmidto slapyvardis), vokiečių filosofas, rašytojas, *1809 Bairoite, †1856 Berlyne. Mokytojavo Berlyne. Kairiųjų hėgelininkų, ypač L. Feuerbacho, pažiūrų veikiamas, pasuko radikalaus materialistinio solipsizmo, praktinio egoizmo ir anarchizmo keliu. Veikale „Vienintelis ir jo nuosavybė" (1845) individualusis Aš nepripažįsta sau jokių teisės, etikos ir socialinių normų ir mėgina viską, kas nėra jis pats, panaudoti savo tikslams.

stoicizmas, stoja, graikų ir romėnų filosofų mokykla, gyvavusi maždaug nuo 300 pr. Kr. iki 200 po Kr., pavadinimas atsirado iš pirmosios filosofų rinkimosi vietos Atėnuose – *Stoa poikilē* (Margoji stoja – pasivaikščiojimų kolonada). Δ istorija skirstoma į tris laikotarpius – ankstyvąjį (300–150 pr. Kr.; mokyklos įkūrėjas Zenonas Kitijietis, Kleantas, Chrisipas), viduriniįjį (150–50 pr. Kr.; Panaitijas, Poseidonijas; turėjo įtakos Ciceronui) ir vėlyvąjį (50 pr. Kr.–200 po Kr.; Seneka, Epiktetas, Markas Aurelijus). Helenizmo epochoje Δ buvo vyraujanti filosofijos srovė, turėjusi įtakos ankstyvajai krikščionybei (Klemensas Aleksandrietis, Origenas) ir tolesnei jos raidai. Filosofiją stoikai skirstė į logiką, fiziką ir etiką; logikoje jie ypač išplėtojo teiginių logiką, fizikoje (kosmologijoje) – teoriją apie gerąją apvaizdą ir kartu griežtą pasaulio proto *(logos)* dėsningumą (lemtis – gr. *heimarmene*, lot. *fatum*), kaip pasaulio sielą kūniškai suprantamos visumos, kurios sraute sudegantys ir atsinaujinantys amžinai sugrįžta visi daiktai; etika darėsi vis svarbesnė, kadangi stoikai, kaip auklėtojai, stengėsi savo gyvenimo išmintimi stabdyti antikos irimą. Stoikų idealas buvo išminčius, kuris daro tai, ką liepia protas, kitaip sakant, gyvena pagal prigimtį (*physis*), valdo afektus, su „stojišku ramumu" iškenčia vargus ir tik do-

rybėje randa palaimos (*eudaimonia*) šaltinį: žmogaus protui, kaip atsiradusiam iš dieviškojo pasaulio proto, dorybė ir laimė yra sutarimas su šiuo pasaulio tvarkos principu. Būdami dieviškojo proto dalininkai ir Dievo vaikai, visi žmonės yra lygūs ir broliai. Šia linkme Δ plėtojo prigimtinės teisės ir, pritaikę mintį apie graikų polį kosmui, laisvos pasaulio pilietybės idėją. Šiaip jau stoicizmui dažnai vienašališkai buvo prikišamas materialistinis panteizmas ir fatalizmas.

Strawsonas Peteris Frederickas, anglų filosofas, *1919 Londone. Nuo 1968 Oksfordo universiteto profesorius. Žymus filosofinės kalbos analizės atstovas. Δ darbų centre – referencijos (kalbos santykio su ikikalbiniais objektais) problema ir kartu posakių (apie erdviškus bei laikiškus pavienius daiktus ir asmenis) ontologinė reikšmė.

struktūra (lot. structura < *struere* – dėti eilėmis, statyti, rikiuoti), nuo antikos iki naujųjų laikų vartojama sąvoka – elementų taisyklingas sudėjimas į vieną didesnę ↗ *visumą*, pvz., architektūroje, retorikoje, mechanikoje, charakterologijoje, estetikoje, biologijoje (Kantas prieš mechanicizmą nukreiptą organinės Δ sąvoką apibrėžia taip: tai „tam pačiam tikslui save formuojančio organizmo dalių padėtis ir ryšys"). Nuo tada, kai Dilthey'us pagrindė savo dvasios mokslų teoriją, Δ pasidarė pagrindinė daugelio mokslų sąvoka (E. Sprangeris: Δ – tai „tikrovės sandara, kai pastaroji sudaro visumą, kurioje kiekviena dalis ir kiekviena dalinė funkcija yra reikšminga visumai, būtent taip, kad kiekvienos dalies sandarą ir funkciją savo ruožtu lemia visuma ir abi suprantamos tik visumos atžvilgiu"), pvz., psichologijoje, sociologijoje, antropologijoje, logikoje, matematikoje, ypač kalbotyroje, kurioje radosi ir buvo išplėtotas ↗ *struktūralizmas* – tarpdisciplininė tyrimų kryptis. Pagal H. Rombacho struktūrinę ontologiją struktūrai ypač būdingas atvirumas ir dinamika, o ji pati reiškia naują būties tipą substancijos (ir jos tolesnio formavimosi į sistemą) atžvilgiu: substancija yra savaiminė būsena, vidinis apibrėžtumas ir uždarumas, o Δ reiškiasi kaip skirtumas nuo kitos Δ ir santykis su kita Δ (↗ *reliacija*).

struktūralizmas, pirmiausia kalbotyroje susiformavusi (F. de Saussure'as, 1857–1930, ir kt.) tyrinėjmų kryptis, laikanti mokslinius objektus struktūriniais (↗ *struktūra*), savas taisykles turinčiais dariniais ir tirianti jų funkcionavimo dėsningumus (Δ sąvoką į mokslo apyvartą įvedė R. Jacobsonas ir N. S. Trubeckojus). Netrukus iš kalbotyros ją pasigavo ir kiti mokslai, pirmiausia etnologija ir antropologija, sociologija ir psichologija. Saussure'as kalbą (*langue,* skirtingai nuo *language* ir *parole*) supranta kaip garsų ir ženklų sistemą, kurioje garsai ir ženklai prasmę turi ne patys savaime, o ją įgyja tik santykyje su kitais garsais ir ženklais. Čia svarbiausia ne pokyčiai laike (diachronija), o dabartinė kalbos, kaip visumos, būsena (sinchronija). Suprasdamas socialinį gyvenimą kaip individų tarpusavio komunikaciją ir suteikdamas kalbai pačią bendriausią prasmę, C. Lévy-Straussas, remdamasis struktūralistiniu kalbos modeliu, tyrė kultūros reguliacijos mechanizmus, lemiančius visuomenėje mąstymą, santykius ir veiksmus. L. Althusseris, pasitelkęs struktūralistinį valdymo modelį, mėgino pagilinti Marxo teoriją, teigiančią, kad visą visuomenės gyvenimą galų gale apibrėžia gamybos santykiai. J. Lacanas tokiu būdu išplėtojo Freudo psichoanalizės atskleistos pasąmonės tyrimus. Artimu Δ laikomas ir M. Foucauld, nors paskui jis ir atsisakė Δ sąvokos. Δ buvo kritikuojamas pirmiausia todėl, kad į žmogų žiūri per formalizmo prizmę ir jį dehumanizuoja, laikydamas reguliacijos sistemų padariniu, kad žmogų ištirpdo anoniminėje ir beprasmėje objektyvybėje ir tik konstatuoja, kad „išvirkščioji pusė to, jog iš subjekto struktūralistiškai atimamos galios, yra įgaliojimų su-

teikimas struktūroms" (W. Welschas). G. Deleuze'o ir ypač J. Derrida darbai laikytini jau poststruktūralizmu, o J. F. Lyotard'o diferencinis mąstymas yra lemiamas žingsnis į postmodernizmą.

Suárezas Francisco de, ispanų teologas ir filosofas, *1548 Granadoje, †1617 Lisabonoje. Jėzuitas. Mokė Alkaloje, Romoje, Salamankoje. Žymi vėlyvosios scholastikos asmenybė naujųjų laikų pradžioje. Laikydamasis saikingų pažiūrų to meto teologiniuose svarstymuose, Δ veikalu „Disputationes metaphysicae" („Metafizikos tyrimai", 1597; pirmas sisteminis metafizikos išdėstymas) ir teisės bei valstybės filosofijos darbu „De legibus" („Apie įstatymus", 1615) padarė didelę įtaką tolesnei mąstymo istorijai. Kaip Tomo Akviniečio komentuotojas, Δ buvo gerai susipažinęs su metafizika, tačiau savo teorija apie tik racionalų esmės ir esaties skirtumą, apie *materia prima* tįsumą, apie individualių esmės formų duotumą ir pažinumą, o tuo buvo ginčijamas ypatingas individuacijos principas (Tomo Akviniečio filosofijoje: materija), nuo Tomo Akviniečio kardinaliai nutolo. Karaliaus valdymo netarpiškai dievišką įteisinimą Δ pakeitė teorija apie tautą kaip valstybinės valdžios šaltinį (nors ir ne valdžios kilmės prasme). Δ esmingai prisidėjo prie prigimtinės, tautų ir valstybės teisės formavimosi, ypač didelę įtaką padarė H. Grocijui

subjektas (lot. *subiectum,* vertinys iš gr. *hypokeimenon* – gulintis po kuo nors): 1) sakinio (teiginio, sprendinio) minties objektas, apie kurį kas nors teigiama (kuriam priskiriamas predikatas); 2) viduramžių filosofijoje – apskritai tas pat, kas ↗ *substancija*. Dar Descartes'as skyrė *realitas subiectiva* – pačioje savyje esančią tikrovę ir *realitas obiectiva* – galimą, tik mąstomą esamybės tikrovę. Naujaisiais laikais plėtojantis Švietimui, ypač pokartezinėje filosofijoje, Δ sąvoką imta iš pradžių dažnai, paskui ir ištisai traktuoti kaip žmogaus sielą, žmogaus dvasią, ypač kaip save suvokiančią ir save apibrėžiančią Aš-sąmonę, sudarančią visų jos mąstymo bei vaizdavimosi vyksmų pamatą: racionalizmui – tai substancija, Hume'o empirizmui – tik aktų „pluoštas", Kanto kriticizmui – visuotinis baigtinės, tačiau dėsnius teikiančios sąmonės vienumas (transcendentalinis Δ), Hegeliui – save suvokiančio absoliuto (absoliutaus Δ) reiškimosi forma. Subjektyvybė, kaip subjekto esmės struktūra, tampa pamatų pamatu (*ratio*) ir supratimo horizontu, kuris apibrėždamas savyje turi ir apima viską, kas privalo iškilti kaip objektas. Pagal Heideggerio sampratą subjektyvybė yra naujųjų laikų objektyvybės apraiška, t. y. nuo Platono ir Aristotelio metafizikos laikų einantis būties aiškinimas kaip to, kas yra ir sudaro pagrindą (*subiectum*).

subjektyvizmas, neigiama, kritine reikšme vartojama sąvoka; siauriausia reikšme – požiūris, kad bet kokia tiesos ir etinės bei estetinės vertės reikšmė apskritai priklauso nuo individualių ir skirtingus polinkius turinčių subjektų vertinimo, taigi yra grynai subjektyvi, neturi visiems privalomo objektyvaus galiojimo (↗ *reliatyvizmas,* ↗ *solipsizmas*). Platesne reikšme: nors pažinimo teorijos požiūriu objektyvus ir visuotinis empirinių subjektų galiojimas pripažįstamas galimu, remiantis, pvz., vienarūše psichine ir fizine (psichologinis, natūralistinis Δ) arba apriorine transcendentaline (transcendentalinis Δ) sandara, tačiau ši objektyvybė yra susieta su, nors ir visuotine, subjektyvybe kaip pagrindu ir neturi nieko bendra su tikrove, nepriklausoma nuo sąmonės arba esančia savaime. Plačiausia reikšme: europinis naujųjų laikų žmogaus santykis su pasauliu kai kada (pvz., Heideggeris) kritikuojamas kaip Δ (arba ↗ *antropocentrizmas*), net ir tais atvejais, kai iš esmės objektyvi tikrovė suprantama kaip sudaranti vienybę su subjektyvybe.

substancija (lot. *substantia,* gr. sąvokos *ousia*, kurią vartojo Platonas, ir *hypostasis,* kurią

vartojo Aristotelis, vertinys [Seneka, Marijus Viktorinas]), pagrindinė metafizinės ontologinės filosofijos sąvoka (substancijų ontologija): iš pradžių reiškė esamybę kaip savarankiškumą, kuris yra jos, kaip kintančių savybių (gr. *pathe, symbebekota*, lot. *accidentia*, ↗ *akcidencijos*) pastovaus turėtojo, pamatas. Pagal Aristotelį ir scholastinę tradiciją skiriamos *substantia prima* (pirmoji Δ), t. y. konkreti atskira esamybė, ir *substantia secunda* (antroji Δ), t. y. bendra esmė, kuria atskirą esamybę galima apibūdinti (↗ *kategorija*), taigi esminis esamumas. Descartes'as Δ supranta kaip tai, kieno būčiai nereikia kitos būties: Dievo Δ, kaip be galo tobulas mąstymas (*res cogitans infinita*), be to, baigtinė mąstanti sąmonės Δ (*res cogitans finita*) ir kūniškas pasaulis, kuriam būdingas tįsumas (*res extensa*) – pastarosioms dviem Δ būtina tik kuriančioji Dievo būtis. Spinoza pripažįsta vieną vienintelę, amžinąją Δ, o mąstymas ir tįsumas yra jos ↗ *atributai;* Leibnizas, priešingai, kalba apie daugybę dinamiškai suprantamų Δ (↗ *monada*). Empirizmas Δ sąvoką ištirpdo (Hume'as: Δ įsivaizdavimas atsiranda tik iš įpročio jungti suvokimus), o Kantas ją apriboja galimo patyrimo sritimi: Δ yra ne savo esminiame savaimingume (savaime) nepažini esamybė, o tik pastovumas reiškiniuose kaip pažinimo objektas. Todėl Δ, kuri pagal aristotelinę scholastinę tradiciją turėjo pranašumą prieš akcidencijų kategorijas, dabar kaip santykio kategorija įgyja (akcindencijų) reliacijos reikšmę: Δ yra „ištisai vien reliacijų simbolis". Vokiečių idealizme Δ tampa sintetine (Fichte) arba dialektine (Hegelis) akcidencijų vienybe. Taip išsirutulioja jau tradicijoje glūdėjęs (naujaisiais laikais ypač Leibnizo filosofijoje) Δ, kaip ↗ *subjekto,* aiškinimas: Fichte'i Δ yra visą realybę, kaip „teigimą", apimantis Aš, Hegeliui – tik netarpiškas absoliuto būties būdas, o absoliutas savijudos procese suvokia savo substancialumą ir taip tikrovė bei tiesa pasirodo esąs subjektas. Poidealistinėje filosofijoje, kuri tuos pradmenis toliau plėtojo orientuodamasi daugiausia į gamtos mokslus, Δ sąvoką išstūmė funkcijos, sistemos ir struktūros sąvokos.

summa (lot. bendras kiekis), viduramžiais paplitęs terminas – kurios nors žinojimo srities, ypač teologijos ir filosofijos, apibendrinantis išdėstymas. Reikšmingiausias teologijos ir filosofijos „sumas" yra parašę Albertas Didysis, Tomas Akvinietis, Aleksandras Heilzietis, Henrikas Gentietis ir kt.

supratimas (vok. *Verstehen*), aiškios nuovokos apie ką nors turėjimas, pasitikėjimo vertas kokio nors dalyko žinojimas. Iš Δ apibrėžimo išplaukia mintis, kad visiškai suprantama tik tai, kas yra arba savaime suprantama, arba tapo savaime suprantama mokymosi procese; taigi Δ yra ne kas kita, kaip savo paties ir iš dalies bendras (iš tradicijos įgytas) gyvenimo, mąstymo ir elgimosi būdas, jų pasaulis, kaip orientacinė prasmių struktūra santykiams su daiktais ir žmonėmis nustatyti. Čia esti taip, kad kiti ir svetimi dalykai iš pradžių interpretuojami remiantis savo paties patyrimu, bet kartu jie ir skatina šį patyrimo horizontą plėsti, keisti arba net laužyti. Mokslinė Δ sąvoka ir to Δ įgijimo metodika (↗ *hermeneutika*) susiformavo XIX a. kaip reakcija į empirinių gamtos mokslų pretenziją būti vieninteliu tikru mokslu; šią sąvoką subrandino filosofinis (J. G. Herderis) ir teologinis (D. F. Schleiermacheris) mąstymas bei teorinė istoriografijos refleksija (L. von Ranke, ypač J. G. Droysenas), paskui ryžtingai ją vartojo W. Dilthey'us, siekdamas pagrįsti dvasios mokslus. Nuo tada Δ laikomas ypatingu pažinimo būdu: gamtos mokslai aiškina (gamtos) reiškinius remdamiesi išoriniu priežastiniu dėsningumu, o Δ – tai vidinių sielos bei dvasios reikšmių ir prasmių sąryšių suvokimas (įsijautimas) dvasiniuose bei istoriniuose reiškiniuose, kuriuose išryškėja ir save liudija pradiniai juos sukėlusių žmonių išgyvenimai. Šitos reikšmės sudaro prasminius ryšius, dva-

sinį pasaulį. Dokumentai, kūriniai, veiksmai aiškintini, interpretuotini (gr. *hermeneuein*) remiantis tik jų pasauliu, kuris per tai atsiveria ir išryškėja, o antra vertus, jis, kaip jau suvoktas Δ horizontas, suteikia aiškinimo galimybę. Heideggeris ypač pabrėžia šitą Δ rato struktūrą (hermeneutinis ratas) ir egzistencinės ontologijos prasme pagrindžia jį projektiniu baigtinės, laikinės, istoriškos žmogaus egzistencijos pobūdžiu, kuri numato (savo) būties galimybes, nukreipiančias visą savęs Δ. Kartu į šią Δ sąvoką įcina ir tokios tos pat kilmės žmogaus egzistencijos apibrėžtys (egzistencialijos), kaip šnekėjimas (kalba) ir jausena (nuotaika). Remdamasi šia Δ analize, H. G. Gadamerio hermeneutika pricina prie istorijos koncepcijos iš esmės kaip horizontų slinkčių ir susiliejimų Δ istorijos. Δ nuolat suponuoja ir aiškinimo elementus. Tačiau Δ yra platesnė ir fundamentalesnė sąvoka (reikia suprasti, ką „aiškinimas" sako, ir galėti jį suprasti).

susvetimėjimas, alienacija, pirmiausia tai nuosavybės teisės sąvoka: *alienatio* (lot.) reiškia kokio nors daikto atidavimą svetimon nuosavybėn. Šios sąvokos filosofinės reikšmės raidoje XVIII a. ypač svarbios buvo prigimtinės teisės teorijos apie visuomenės sutartį. Terminas *alienatio* čia reiškia (hipotetiškai įsivaizduojamą) individo prigimtinių laisvės teisių perdavimą viršesnei už jį galiai (visuomenei, valstybei). Hegelis Δ sąvokai suteikė metafizinę reikšmę ir vartojo ją tam tikrai visuomenės raidai nusakyti. Gamta yra absoliutinės idėjos (Dievo, dvasios) susvetimėjimo forma. Iš gamtos kyla žmogaus sąmonės ir dvasios istorija, ir joje svetimėjanti dvasia yra jos formavimosi, vidujiškumo ir istoriškai tikro išoriškumo išsiskyrimo pakopa, ta nedermė, kuri, kaip „absoliuti laisvė ir siaubas", pasibaigia Prancūzijos revoliucija. Tačiau nepaisant to, kad Δ įveikiamas dvasiai grįžtant į save, jis iš tikrųjų priklauso ↗ *darbo* ir kartu žmogaus esmei: darbo rezultatas atsiskiria nuo dirbančiojo, išoriškai stoja priešais jį, o susijungimas įvyksta „idealiai" atsirandančioje naujoje sąmonės formoje. Marxui, priešingai, Δ priklauso ne darbo ir žmogaus (nepašalinamai) esmei, o atspindi iškreiptus socialinius ir ekonominius santykius, kai daiktai, gaminiai, darbas ir dirbantieji yra virtę mainoma susvetimėjusia preke, ir visa tai viršūnę pasiekia kapitalizme, kuriame galiausiai įvyksta revoliucinis virsmas ir prasideda „reali" pasisavinimo ir visokio susitaikymo epocha. Remdamasi Feuerbacho prieš Hegelį nukreipta kritika, kuriai įtakos turėjo ir Marxas, antropologiškai orientuota religijos kritika visus anapusinius vaizdinius (taip pat ir Dievą) stengiasi suvokti kaip Δ reiškinį, kaip žmogaus esmės, jo troškimų ir norų projekcijas. Heideggerio egzistencinę „Man" interpretaciją galima laikyti filosofine Δ patirties analize.

suvokimas (gr. *aisthesis,* lot. *sensatio*), procesas, kuriame tai, kas tikroviška (esamybė, objektas), pasirodo žmogui jusliškai, stebėjime netarpiškai kaip dabar esamas dalykas, skirtingai nuo sudabartinančios tarpiškos pagavos (prisiminimo, tikėjimosi, fantazijos ir kt.), ir vienoks ar kitoks (arba kaip tai, kas tėra abejotina) to dalyko įsisąmoninimas. Taigi Δ niekada nėra vien juslinis įspūdis (↗ *percepcija*) – jis yra susijęs ir su mums pasirodančio objekto (reiškinio) dvasine pagava ir jo reikšmės įvertinimu (↗ *apercepcija*). Pasak Platono, galimybę suvokti atveria idėjų prisiminimas (anamnezė), o pagal aristotelinę ir scholastinę tradiciją – daiktų esmės įžvalga ir tos esmės abstrahavimas. Panašiai yra ir Kanto filosofijoje, tačiau čia Δ siejamas ne su pasirodančio reiškinio esme, o su dėsningu jo sąryšiu su kitais reiškiniais: tik objektyviu sprendimo aktu reiškinys konstituojamas kaip objektas, ir Δ tada iškyla kaip tikrasis patyrimas (pažinimas) visų galimų patyrimų (pažinimų) kontekste. Iš principo Δ – tai ne vien juslinių pojūčių suma, o veikiau jų ryšys prasmingoje ↗ *visumoje* (↗ *geštaltas;* priešingai asociacinei ir elementinei psichologijai). Suvokimui duoda galimybę ir jam vadovauja platesnės

reikšmių sąsajos horizontas, kurį gyvūnams kaip ↗ *aplinką* apibrėžia instinktų struktūra, o žmogui jis, be to, atvertas ir kaip dvasios (arba sąmonės, proto) ↗ *pasaulis*.

sveiko proto filosofija (angl. *common sense* – sveikas protas), ↗ *škotiškoji mokykla*.

svetimumas. Svetimu dažnai pavadiname kitą, daiktą ar žmogų, kuris man (Aš, sąmonė, subjektas) pasitaiko gyvenime kaip ↗ *kìta* ir kuris nuo manęs skiriasi. Į klausimą, kaip man kas nors gali būti esama kaip kitas ir svetimas Aš, buvo atsakoma įvairiai: psichologiškai – darant sprendimą pagal analogiją (E. Becheris) ir įsijautimu (Th. Lippsas), transcendentalinės fenomenologijos požiūriu – suvokiant kito, kaip svetimo Aš, kūniškumą (Husserlis); svetimas pasaulis fenomenologiškai tada yra neapibrėžtybė, su kuria ribojasi savas apibrėžtas pasaulis ir kuri, remiantis pagrindiniais savo žinomo pasaulio bruožais, gali būti atskleista supratimui. Heideggerio egzistencinėje filosofijoje žmogaus esatis jam pačiam yra „būtis kartu su kitais“, jo pasaulis – „bendrapasaulis“, todėl jo supratimui jau priklauso ir kito supratimas. Levinas, priešingai, pabrėžia „kitą“, kaip pradinį atskirtumą ir neįveikiamą Δ, kurio nepašalins joks supratimas, suvokimas ar samprotavimas, todėl „kitas“ iškyla man ne jusliniu suvokimu ir mąstymu, o etiniu manęs nustebinimu, kai jis man yra draugė ir artimas, ir be galo tolimas. Kìta ir Δ turi reikšmę nagrinėjant kultūrų sandūrų problemas ir kalbant apie kultūrų sąveikas.

Š

šifras (pranc. *chiffre* < lot. *cifra* < arab. *sifr* – nulis, tiksliau – tuščias), viduramžiais šis žodis į Europos kalbas perimtas skaitmens (vok. *Ziffer*, lenk. *cyfra*) reikšme; nuo XVIII a. jis ima reikšti slaptaraščio ženklus; romantikams reiškia gamtą, kaip dieviškumo ženklą, kurį išaiškinti turį poetai ir filosofai; Jaspersui Δ yra bet kas pasaulyje, kas gali būti suvokiama ir įsivaizduojama, mąstoma ir įvardijama, jei tai, peržengiant objektinę reikšmę ir priešingai jai, suprantama kaip transcendencijos ženklas.

škotiškoji mokykla, XVIII–XIX a. Škotijoje atsiradusi filosofijos kryptis, kuri rėmėsi anglų moralės filosofija ir estetika (↗ *jausmo filosofija*) ir, apeliuodama į „sveiką protą" (angl. *common sense*), stojo prieš Hume'o empiristinį skepticizmą. Šią mokyklą sukūrė Th. Reidas; buvo nagrinėjami ne vien pažinimo teorijos ir religijos filosofijos klausimai, bet ir etikos, psichologijos ir estetikos problemos (J. Beattie, D. Stewartas ir Th. Brownas).

škotizmas, Dunso Škoto filosofija ir iš jos kildinamomis nepaprastai įvairiomis sąvokų skirtybėmis vis labiau besidominti filosofijos ir teologijos kryptis, kuri nustojo gyvavusi antroje XVIII a. pusėje (XIV–XV a. škotistai buvo vadinami „formalistais").

šventumas, Dievo ir dieviškumo galia bei puikumas ir jų reiškimosi pasaulyje sritis, kuri tačiau atribota (lot. *sanctus* – šventas < *sancire* – apibrėžti, apriboti) nuo to, kas pasaulietiška (lot. *profanus* – nepašvęstas, tamsus). Kantas šventu laiko tik Dievą, kadangi jame valia yra „savaime gera", t. y. visai sutampa su dorovės įstatymu, o žmogaus valia dar skiriasi nuo šito jo paties proto įstatymo, t. y. privalėjimo, pareigos. R. Otto religijos filosofijoje Δ yra pagrindinė religinės patirties kategorija – „numinozas" (*tremendum et fascinosum* – gąsdinantis ir pakerintis), Scheleriui Δ – aukščiausia išganymą teikianti asmens vertybė. Heideggeris, interpretuodamas Hölderliną, Δ laiko Dievo buveine; mąstytojas įvardija būtį, į kurią Δ įeina kaip esminė sritis.

Šviečiamoji epocha ↗ *Švietimas*.

šviesa (lot. – *lumen*), scholastinėje filosofijoje *lumen naturale* (taip pat *lumen rationis* arba *lumen intellectus*) – žmogaus dvasiai (protui, ↗ *intellectus agens*) būdinga būties apriorinio (↗ *a priori*) supratimo, suteikiančio galimybę pažinti esamybės esmę, natūralioji Δ. Nuo *lumen naturale* reikia skirti *lumen supranaturale* (taip pat *lumen fidei* arba *gratiae* ir pan.) – antgamtinę ir malonės tikėjimo apreiškimu Δ. Naujaisiais laikais Δ metafora pakito ta prasme, kad žmogaus dvasia dabar suvokia save nebe kaip tiesiogiai priimančią dieviškąją tiesos Δ, o kaip žmogiškojo subjekto proto Δ ir vadovavimąsi juo pažinime ir veikloje. Dar ↗ *šviesos metafizika*.

šviesos metafizika, teorija apie „šviesą" kaip pažinimo galimybės pagrindą ir drauge pačios esamybės būties pagrindą. Metaforiškas protinio pažinimo, kaip dvasinės „žiūros", aiškinimas yra dvasinės metafizikos tradicijos filosofijoje pamatas. Prasidėjusi jau Platono idėjų teorijoje (saulės ir olos alegorija), monistiškai aiškinta neoplatonizmo koncepcijose (pasaulio kūrimas kaip pirminės šviesos emanacija), dualistiškai interpretuota gnosticizmo sistemose (šviesa ir tamsa kaip kovojantys būties principai), krikščioniškai – Augustino teologijoje (apšviestumo teorija) ir scholastikoje, skyrusioje natūralią ir malonin-

gą pažinimo šviesą (*lumen naturale* ir *supranaturale*), šviesos metaforika persmelkė ir naujųjų laikų Švietimą bei vokiečių idealizmą ir išliko, dažnai nepastebima, iki pat šiol. ◊ Labiau į gamtamokslinį požiūrį orientuotą Δ pagrindė R. Grosseteste (1175–1253): jo „Optikoje" juslinio suvokimo šviesa, kaip pagrindžiantis perėjimas nuo grynosios Dievo dvasios prie materialaus pasaulio, yra pirminė kūniškumo forma (beje, kažko panašaus esama ir Bonaventūro filosofijoje).

švietimas, lavinimas, ugdymas, visų žmogaus galių (intelekto, valios ir jausmų) orientavimas visame gyvenamame ↗ *pasaulyje,* kuriame visiems žmogui reikšmingiems dalykams suteikiama apibrėžta vieta, saikas ir prasmė. Δ negalima apriboti tik atskiromis sritimis (mokslinis Δ, techninis Δ, praktinis valios Δ ir pan.), kurios, būdamos dalinės, teikia tik atitinkamą išsilavinimą ir todėl tarnauja apibrėžtiems, ypač visuomeniniams tikslams, nors per jas pasidaro galimas pats Δ. Dar labiau Δ negalima apriboti kokiais nors metodais (mokyklinis Δ, profesinis Δ, savęs Δ ir pan.) ar kokia „kanoniškai" galiojančia sritimi (tarkim, teikiant pirmenybę humanitariniam Δ vad. realinio atžvilgiu). Δ pobūdis, turinys ir metodai priklauso nuo istorinės bei visuomeninės situacijos ir esamų sąlygų. Δ visuomet yra formavimasis asmens visuminės ↗ *laisvės* (↗ *asmenybė*), kuri kaip vienintelė niekada nėra dalinė, todėl nėra suformuojama, o tik turi formuotis naudodamasi realiai duotomis metodų ir turinių galimybėmis ir priešindamasi joms. Todėl Δ formos priklauso prie laisvės realizavimo uždavinių (Δ politika). Kiekvienoje Δ teorijoje yra laisvos žmogaus būties teorijos metmenų ir vienokių ar kitokių jo gyvenimo prasmę bei tikslingumą apibūdinančių nuorodų.

Pagrindinė dabartinės Δ krizės priežastis yra ta, kad kai kuriose gamtos ir visuomenės srityse žinių kiekis ir jų panaudojimo galimybės labai išaugo, toliau sparčiai didėja ir reikalauja vis specializuotesnio, efektyvesnio ir tikslingesnio Δ, tačiau įtikinanti, savaime suprantama pasaulio visuminė prasmė vis labiau nyko, o naujas požiūris, kuris reikštų, jog pasaulį dera suvokti nebe kaip „uždarą", bet kaip „atvirą" orientacijos visumą, dar pakankamai neįsitvirtino. Įveikti šią krizę (kaip laisvės ir pasaulio supratimo krizę), dėl kurios dažnai skundžiamasi, globalizacijos projektais ir jų prievartine realizacija (↗ *ideologija*) vargu ar pavyks, veikiau ji šitaip tik užtušuojama.

Švietimas, šviečiamoji epocha, bendras istorinis dvasinis proveržis – religine tradicija ir politiniu autoritetu paremtos pažiūros pradedamos kritikuoti remiantis autonomijos siekiančiu protu, tiksliau sakant, anos pažiūros pakeičiamos „protingomis" ir pagal jas tvarkoma visuomenė. Istoriniu požiūriu Δ – tai XVII–XVIII a. Europos epocha. Filosofiniu požiūriu Δ prasideda ↗ *racionalizmu,* kuris tiesos pažinimą siekia garantuoti subjekto proto (lot. *ratio*) refleksija, orientuota į save patį (Descartes'as, Spinoza, Leibnizas, Wolffas), ir ↗ *empirizmu,* kuris tą pažinimą mėgina pagrįsti (irgi racionaliai) refleksija, orientuota į juslinį patyrimą (Locke'as, Hume'as). Silpstant Bažnyčios institucijų, krikščionių teologijos, taip pat metafizinio pobūdžio suvaržymams, stiprėjant gamtamoksliniams interesams (Newtonas), gamtos ir žmogaus prigimties procesai buvo aiškinami dėsningu visų gamtos reiškinių sąryšiu. Todėl didėjo pasitikėjimas praktine gamtos reiškinių žinojimo ir visuomenės procesų valdymo galimybių žinojimo galia (tai pagrindė F. Baconas), nors netrūko ir santūraus skepticizmo (Montaigne'is). Iš empirizmo išsirutuliojo Δ ↗ *sensualizmas* (Condillacas), ↗ *pozityvizmas* (pirmtakai – d'Alembert'as, Comte'as) ir ↗ *materializmas* (Lamettrie, Holbachas). Socialiniu filosofiniu požiūriu reikšminga buvo teorija apie natūralią individualistiškai suprastų interesų būklę, iš kurios susitarimo būdu atsiranda bendra valstybinė ir teisinė santvarka (Hobbesas), arba santvarka kildinama iš (individams jau įgimtų) natūralių ir ben-

dražmogiškų polinkių (Rousseau). Etikos, teisės ir valstybės filosofijos prasme šis natūralizmas iš dalies prieštaravo racionalizmo ↗ *prigimtinės teisės teorijai* (pirmtakai – Grotius, Pufendorfas, Thomasius), kuri pabrėžė skirtumą tarp išorinės (fizinės) ir žmogiškosios (dvasinės, protinės) prigimties, tarp gamtos dėsniais apibrėžtų procesų ir dorovės bei teisės normomis apibrėžtos elgsenos. Didelio atgarsio susilaukė valdžių padalijimo teorija (Montesquieu). Religinė filosofinė ir teologinė Δ išraiška – ↗ *deizmas* (Tolandas, Tindalas) ir apskritai tolerancijos, dvasios ir religijos laisvės reikalavimas (Locke'as, Voltaire'as, o Vokietijoje – Lessingas); deizmas (ne taip kaip materializmas) nekreipė šalininkų į beatodairišką ateizmą. Didelė dalis Δ kovotojų su savo idėjomis susibūrė rengti ir leisti prancūzų „Enciklopediją“ (1751–1780). Δ suformulavo ir skelbė žmogaus teisių principus (1786, 1789). Iš priešinimosi vienpusiškai, tik protu paremtai Δ žmogaus laikysenai išaugo romantizmas. Tam tikra prasme Δ užbaigė pirmiausia Kantas („Švietimas yra žmogaus išsikapstymas iš mažvaikystės, kurion dėl savo kaltės pateko. Mažvaikystė – tai nesugebėjimas vadovautis savo supratimu be kitų pagalbos“) ir Hegelis (kuris Δ siekė atvesti ne tik į supratimą, bet ir į protą). Nors šviečėjų pažangos optimizmas (mokslinis techninis disponavimas gamta ir visuomenės istorinės raidos valdymas) susidūrė su rimtomis kliūtimis ir buvo pastebėtas Δ dviveidiškumas, tačiau nei jo refleksijos lygmens, nei keliamų problemų ir ateityje nebus galima išleisti iš akių.

T

Taine'as Hippolitte'as, prancūzų istorikas ir filosofas, *1828 Vuzjė (Ardėnuose, Belgija), †1893 Paryžiuje. Estetikos ir meno istorijos profesorius Paryžiuje. Remdamasis Comte'u, mėgino visus dvasinius, meninius, istorinius reiškinius mechanistiškai aiškinti biologiniais (rasės), aplinkos veiksniais ir laiko sąlygomis (pozityvistinė aplinkos teorija).

Talis *(Thales)* iš Mileto, graikų filosofas, gyvenęs apie 640–546 pr. Kr. Pasak Platono, vienas iš „septynių išminčių". Nuo Aristotelio laikų laikomas Jonijos natūrfilosofijos pagrindėju (↗ *ikisokratikai*). Visų daiktų pirmine medžiaga ir pradu manė esant vandenį. Kartu jam atrodė, kad viskas turi sielą ir visur „pilna dievų". Numatė Saulės užtemimą 585 pr. Kr.

tapatybė, identiškumas (lot. *identificus* – tapatus), priešinga sąvoka – skirtybė (lot. *differens* – skirtingas). Tapatybės principas (dėsnis) teigia: bet kas yra jis pats (tapatus pats sau). Dalinė Δ reiškia skirtingų atskirybių sutapimą pagal apibrėžtas savybes, bendrą rūšinę esmę ar istorinę visuotinybę (pvz., kultūros) ir pan. Leibnizo suformuluotas *principium identitatis indiscernibilium* teigia, kad nėra dviejų ir daugiau daiktų, kurie niekuo vienas nuo kito nesiskirtų. ◊ Pabrėžtina, kad tapatybę galima mąstyti tik neigiant skirtumą, t. y. remiantis juo (tai atsispindėjo jau scholastikos transcendentalinėje *unum* sąvokoje). Schellingui absoliutas yra tiesiog tai, kas nediferencijuota. Hegelio filosofinio mąstymo dialektinio proceso (ir viso tikrovės vyksmo) pradžioje yra „tapatybės Δ ir netapatybė" kaip pirma, dar abstrakti absoliuto pagava. Metafiziškai apibrėžtą istoriją galima išties suprasti kaip tapatybės mąstymo istoriją, kadangi supratimo horizontą čia formuoja esminė dvasios (proto ir valios) ir būties Δ. Metafizinės kritikos požiūriu čia įžvelgiama universali antropocentrinė ir egocentrinė fiksacija bei kaupimas, tačiau turi būti išlaikytas skirtumas su nuolat kintančiu ↗ *kita* ir tuo, kas svetima. Dar ↗ *tapatybės filosofija*.

tapatybės filosofija, Schellingo sąvoka, reiškianti filosofiją (1801–1806 laikotarpis), kuriai, Spinozos pavyzdžiu, „visa, kas yra, savaime yra vienis", t. y. „absoliutiniame prote" sudaro visišką gamtos ir dvasios, realybės ir idealybės, būtinybės ir laisvės vienumą (tapatybę, nediferentumą); tai koncepcija, kuri nukreipta prieš Kanto dualizmą ir Fichte's subjektyvųjį idealizmą, save pačią suprantanti kaip objektyvųjį idealizmą. ◊ Plačiąja reikšme metafiziką galima laikyti tapatybės mąstymu, kurį filosofijos istorijoje pradėjo Parmenidas („mąstymas ir būtis – tas pat"), o Hegelio sistemoje, kur nuosekliausiai ir plačiausiu mastu jam buvo suteikta dvasinė metafizinė forma, jis nepastebimas gyvavo toliau.

tapsmas (vok. *Werden,* plg. lot. *vertere* – sukti, kreipti), perėjimas iš visiškos arba dalinės nebūties į būtį (radimasis ir tolesnis to, kas atsirado, kitimas). Δ ir būtis – viena iš pagrindinių filosofijos problemų nuo pat graikų filosofijos pradžios. Antikiniam mąstymui tikroji būties prasmė buvo savaime suprantamas dalykas: trukimas, išlikimas, amžinas glūdėjimas savyje. Parmenidas būtį mąstė kaip vienintelį, nekintamą ir tikrą dalyką, o daugis ir Δ – tai tik regimybė. Herakleitas (dažnai klaidingai vadinamas Δ filosofu) skelbė logą („pasaulio protą") esant nekintamą nuolatinio daiktų radimosi ir nykimo dėsnį. Platonas išplėtojo mintį apie būties pakopiškumą, teigė, kad laikiniems baigtiniams reiškiniams bū-

dinga dalyvavimas (participacija) nekintamoje idėjų būtyje; tačiau nepaaiškino, kaip pereinama nuo amžinųjų idėjų prie reiškinių ir judėjimo, prie Δ.

Aristotelis ir juo remdamasi viduramžių scholastika mėgino potencijos ir aktualybės (↗ *galimybės* ir ↗ *tikrovės*) sąvokomis spręsti Δ problemą: Δ – tai ↗ *judėjimas*, tiksliau sakant, perėjimas iš galimybės į tikrovę, kai tam perėjimui duoda postūmį ir į tikslą nukreipia jau pati tikra esamybė kaip veikiančioji priežastis. Čia skiriamas akcidencialus Δ, pvz., vietos arba savybės pasikeitimas (↗ *akcidencija*), ir substancialus Δ, t. y. atskirybės (individualios ↗ *substancijos*) radimasis (arba nykimas). Jusliškai suvokiamų daiktų radimasis, kaip esminis materijos performavimas arba naujas formavimas, jau suponuoja tam tikrą materialumą, *materia prima* (beformę pirmąją materiją), nes „iš nieko niekas neatsiranda", kita vertus, – pirmąją priežastį, kaip pirmąjį judintoją, pasaulį kuriantį dieviškąjį mąstymą arba, krikščionių žodžiais tariant, Dievą kūrėją, sukūrusį pasaulį (taigi ir jo materialumą) „iš nieko". Panašiai galutinis bet kokio judėjimo tikslas yra dieviškoji dvasios tikrovė (↗ *tikslingumas*, ↗ *teleologija*). Šiuo požiūriu lieka atviras klausimas, kaip gyvoji esamybė, kuri, skirtingai nuo negyvosios, gali būti judinama ne tik kito, bet ir pati judėti ir savo tikslą turi savyje (↗ *entelechija*), ypač protu apdovanota gyvoji būtybė, žmogus, privalo pasiekti tą savo substancialų tikslą, t. y. visišką savo esmės (buvimo žmogumi) realizaciją, kadangi tai, aiškus daiktas, gali įvykti tik „akcidencialiu" tapsmu laiko bei erdvės reiškinių ir gamtinių bei socialinių santykių pasaulyje.

Naujaisiais laikais aktualios pasidarė Δ, judėjimo ir santykių tarp reiškinių dėsningumo problemos. Rimtis traktuojama kaip ribinis judėjimo atvejis. Akcidencijos įtraukiamos į substancijos sąvoką (Spinoza), o substancija suvokiama kaip judanti savyje ir savaime (Leibnizo ↗ *monada*, perinterpretuota Aristotelio entelechija). Prasideda, priešingai antikos laikų ir viduramžių metafizinės ontologijos statikai, toli siekiantis būties sampratos (kartu ir pasaulio vaizdo) dinaminimas. Hegelis Δ supranta kaip būties ir nieko priešybių vienybę, kai substanciali visos gamtinės tikrovės būtis tampa pačia savimi ir galiausiai suvokia save kaip tai, kas ji jau visą laiką buvo, – kaip absoliutinę dvasią (subjektą). Gamtos moksluose pagrindine sąvoka tapo ↗ *evoliucija*, dvasios moksluose – istorinis įvykis (↗ *istorija*). Nietzsche siekia suteikti „būčiai Δ pobūdį", o pagrindinę Δ apibrėžtį regi pirmiausia ne dvasioje, o valioje, turinčioje tikslą ne už savęs, o savyje pačioje kaip nepaliaujamą norėjimą „amžiname to paties grįžime". Filosofiniame ir moksliniame (teoriniame) mąstyme Δ idėja įvairiai įėjo į ↗ *proceso* sąvoką.

tarpmoksliniai ryšiai (vok. *Interdisziplinarität*: lot. *inter* – tarp + *disciplina* – mokslo sritis), skirtingų mokslų, turinčių įvairius teorinius pagrindus ir jų taikymo tyrimui būdus, bendradarbiavimas bendroje objektinėje dirvoje. Tarpmokslinių ryšių būtinybė kyla dėl vis didėjančios mokslo, ypač gamtos ir visuomenės mokslų, specializacijos ir jų visumos sąryšio neaprėpiamumo bei nepermatomumo, antra vertus, dėl visų gyvenimo sričių susipynimo, kurį rodo ir atskirų veiklos objektų kompleksiškumas. Δ susiduria su mokslų tarpusavio susikalbėjimo problema dėl jų savitų kalbų (mąstymo) skirtumo, kurio nebeįmanoma pašalinti nei vienu pagrindiniu, nei vienu suabsoliutintu atskiru mokslu, nei paveldėta metafizine ar transcendentalinės filosofijos refleksija. Pastangos šią problemą teoriškai ir praktiškai spręsti kuriant vieną metakalbą rodo, kad kalbos filosofija pradėjo perimti tą vaidmenį, kurį anksčiau vaidino metafizinių ir transcendentalinės filosofijos pagrindų kūrimas.

tarpsubjektiškumas (lot. *inter* – tarp + *subjectum* – esantis apačioje, kieno nors valdžioje), (mokslinių) teiginių, kurie tinka kiekvienam subjektui, požymis; šiuo atžvilgiu Δ reiškia tą pat, ką ir visuotinis galiojimas.

„tarsi" principas, Kanto filosofijoje – idėjų, ypač proto idėjų apie tai, kas besąlygiška (Dievą, pasaulį kaip visumą, laisvą ir nemirtingą sielą), buvimo ir nagrinėjimo būdas; nors tokios idėjos nėra duotos kaip moksliškai ir teoriškai pažinūs reiškiniai ir objektai, tačiau, kad būtų pratęsta pažinimo ir dorovinio, praktinio veikimo galimybė, jos turi būti suvokiamos taip, tarsi iš tikrųjų būtų duotos. H. Veihingeris „tarsi" principą padaro pagrindine savo kritinės pažinimo filosofijos sąvoka: visi mūsų vaizdiniai ir sąvokos, teorinės ir praktinės, neperteikia pačios objektyviosios tikrovės, o tėra tik gyventi ir orientuotis padedančios fikcijos (fikcionalizmas, instrumentalizmas, pragmatizmas).

Tarskis Alfredas, lenkų ir JAV logikas ir matematikas, *1901 Varšuvoje, †1983 Oklende (JAV). Profesorius Varšuvoje, 1939 emigravęs, nuo 1942 profesoriavo Berklio (JAV) universitete. Pagrindinis kalbos analizės filosofijos Lvovo-Varšuvos mokyklos atstovas. Formaliosios loginės semantikos kūrėjas. Reikšminga tai, kad Δ skyrė kalbą apie objektą nuo metakalbos bei pateikė neprieštaringą tiesos sąvokos apibrėžimą formalizuotoms kalboms.

tautologija (gr. *to auto* – tas pats + *logos* – kalbėjimas, žodis, teiginys), logikoje – sprendinys (sakinys), kurio tarinyje (predikate) tik įsakmiai pakartojama sakinio objekto (subjekto) sąvoka, todėl toks sprendinys yra tuščias, nieko neteigiantis. Tai ypatinga apibrėžimo klaida, nes tas pats nusakomas tuo pačiu. Pasak Wittgensteino, visi logikos teiginiai yra tautologiški (logika nėra teigianti, nes ji visus teiginius laiko suponuotais). Heideggeris nurodo kalbą iš esmės esant tautologišką (kalba yra pačios būties kalba, ir žmogus kalba atitikdamas kalbą).

technika (gr. *technē* – menas, amatas, mokėjimas; lot. vertinys – *ars*), veikimo būdų ir instrumentinių bei energijos priemonių visuma, įgalinanti iš natūralių medžiagų gaminti žmonių gyvenimo reikmes tenkinančius daiktus. Δ reiškimosi formos ir jų praktinė reikšmė esmingai keičiasi per istoriją kintant pasaulio ir žmogaus savęs paties supratimui. Antikos laikais *technē* reiškė (taip šį žodį suprato Aristotelis) žmogaus gebėjimą gaminti ir naudoti įrankius bei vartojimo reikmenis, glaudų to gebėjimo ryšį su menu ir meistriškumu (*poiesis*); taigi greta etinio politinio žinojimo būdo (*praxis*) ir mąstančio-įžvelgiančio būdo (*theoria*) Δ yra ypatingas žinojimo būdas – žmogus, kaip protinga būtybė, kūrybinėmis pastangomis įsitaiso pasaulyje. Antikoje Δ suvokiama kaip menas plačiausia reikšme kartu su dirbtiniais įrankiais ir dirbiniais, kaip tai, kas skiriasi nuo natūros, gamtos (*physis*), kaip savaime atsirandančių daiktų visumos. Tačiau tai nereiškia esminės priešpriešos, nes pats žmogaus gyvenimas esąs kilęs iš gamtos, kuri jam atveria veikimo lauką ir apriboja jį tuo, ką tiesiogiai duoda – jėgomis (raumenų, vėjo, vandens) ir medžiagomis (akmenys, medžiai, rūdos ir t. t.). Šių resursų pažinimas ir naudojimo taisyklės įgyjami iš patyrimo, ir visa tai perduodama kitiems mokymu ir lavinimu (tradicinė Δ). Šitai *technē* sampratai dar gimininga viduramžių *ars* sąvoka – žmogaus galėjimas pačia plačiausia reikšme. Kitas Δ sampratos tarpsnis susijęs su krikščioniškojo tikėjimo patirtimi: pati gamta esanti ne dieviška ir amžina duotybė, o laikinis bei baigtinis Dievo kūrinys iš nieko, taigi turintis tam tikrų dirbtinių techninių bruožų; žmogaus, kaip Dievo gyvavaizdžio, laisvė yra ne tiek pačioje gamtoje, kiek jai priešiška, nes Dievas pavedė žmogui, orientuojantis į dieviškojo pasaulio kūrimo (ir išganymo) tvarką, žemę valdyti (Pr 1,28). Jau vėlyvaisiais viduramžiais, atsiradus nominalizmui ir konceptualizmui, mintis apie dalyvavimą (participaciją), apie pasaulio dieviškojo kūrimo, išlaikymo ir valdymo imitavimą ir partneriavimą nueina į antrą planą, o į pirmą iškyla idėja apie pasaulio tvarkymą savo mąstymu ir veikla.

Naujųjų laikų Δ išauga iš autonominio subjekto pasikeitusio savęs ir pasaulio supratimo, subjekto, kuris pasaulio formavimą laiko savo gyvybiniu uždaviniu ir siekia išsilaisvinti iš gamtinių sąlygų ir visuomeninių santykių spaudimo ryžtingai keisdamas žinojimo ir veiklos principus (↗ *Švietimas*). Tikslius matematinius metodus taikančių gamtos mokslų, kuriuose gamta traktuojama kaip apskaičiuojamas mechanizmas (Descartes'as), plėtotė davė galimybę sukurti šiuolaikinę mašinų Δ, sukonstruoti savireguliuojančius automatus, išrasti naujas medžiagas ir sumanyti naujoviškus energijos gavimo būdus (garo jėga, elektra, atominė energija). Mokslinis pagrindimas, konstravimas ir pramoninė gamyba virsta techniniu pasaulio kompleksu, paliečiančiu visas visuomeninio bei kultūrinio gyvenimo sritis, o tikslingų operacijų modelis persmelkia mąstymą ir veiklą. Techninės pažangos dvilypumas reiškiasi tuo, kad konstruktyviais sprendimais lengvinamas žmonių gyvenimas, kita vertus, peržengus leistinas ribas, naikinamos ne tik natūralios gyvenimo sąlygos (aplinkos, arba ekologinė, krizė), bet ir visa, kas laikytina žmogišku gyvenimu (humanizmas ir atitinkamas jo formavimas, o ne vien funkcinis efektyvumo siekimas), prasmingu bendrabūviu ir natūraliu pasauliu, kurio principinės reikšmės (saugotinų kūrinių unikalumo) nevalia menkinti vien žmogaus reikmių tenkinimu. Daugiausia tokio pobūdžio problemų kelia atominė Δ, genų inžinerija ir informacinės technologijos.

XIX a. pabaigoje atsiradusi Δ filosofija techniką biologiniu antropologiniu požiūriu supranta kaip „organų projekciją" (E. Kappas), organų pailginimą arba pakeitimą, o kultūros požiūriu šiuolaikinę Δ vertina kritiškai, įžvelgia jos vienpusio dominavimo tendenciją (priešingą asmeniniam lavinimuisi ir religiniam išganymui; M. Scheleris), istorijos filosofijos požiūriu mato joje mašininį pasaulio pavergimą (O. Spengleris), o būties istorijos požiūriu Δ esmę aiškina pačios būties iššūkiu žmogui kurti egzistencijos ir pasaulio santykius, kurie būtų reikiamas „nusistatymas" nesant dar aiškumo, kokia nauja prasmė iš to kils (ištiks prasmės krizė, prasmė bus paslėpta ar iškreipta).

Teilhardas de Chardinas Pierre'as, prancūzų paleontologas ir antropologas, *1881 Sarsena (netoli Klermon Ferano), †1955 Niujorke. Jėzuitas. Nuo 1922 profesoriavo Paryžiuje. Teologiškai interpretuodamas evoliucijos tyrimo rezultatus, visatos raidą filosofiškai mėgino vaizduoti kaip prasmingai nukreiptą į tašką „omega" (tobulą žmonijos asmeninę vienovę su Dievu ir pasauliu, o visatos – su Kristumi).

teisė (gr. *dike,* lot. *ius*), pozityvioji, įstatyminė Δ (pagal moralės ir Δ filosofijos tradiciją) – į ↗ *teisingumo* idėjos realizavimą nukreipta vienoje politinėje socialinėje grupėje ar tokių grupių sąjungoje privaloma tvarka, už kurios normų pažeidimą būtinai numatytos sankcijos (Δ turi būti įgyvendinama). Kad Δ galiotų, reikalinga ↗ *valdžia,* tačiau ir valdžią turi riboti Δ, jei nenorima, kad teisėtvarka virstų vien valdžios savivalės priedanga, o būtų teisėta tvarka. ↗ *Prigimtinės teisės* tradicija besiremiančiai ↗ *teisės filosofijai* ir naujosioms transcendentalinės filosofijos ir fenomenologijos kryptims svarbu tai, kad teisėje atsispindi (kad ir skirtingai motyvuojamos) esminės žmogaus būties visuomenės gyvenime ir elgsenoje su daiktais nuostatos. Nors Δ priklauso nuo istorijoje kintančių kultūros ir visuomenės gyvenimo sąlygų, politinių jėgų santykio, ekonomikos lygmens ir kitų dalykų, bet jos būtinumo ir privalomumo šaltinis – bendra atsakomybė už tuos uždavinius, kuriuos sprendžiant apibrėžiamos žmonių bendro gyvenimo formos. Taigi Δ yra tam tikras peradresuotos ↗ *laisvės* raiškos būdas. Todėl su Δ sąvoka koreliuoja pareigos sąvoka: nors teisinis mąstymas ir etika yra skirtingi dalykai, bet vienas nuo kito neatskiriami.

teisės filosofija, mėginimas filosofiškai atsakyti į klausimą, kokia teisės idėja sudaro

pozityviosios (įstatyminės) teisės pagrindą arba kokią idėją reikėtų jos pamatan dėti, kaip pagrįsti jos norminį ir draudžiamąjį pobūdį, kokia apskritai yra teisėtvarkos prasmė žmogaus socialiniame gyvenime ir jo santykyje su pasauliu. Tokio pobūdžio samprotavimų yra jau pačiose Vakarų Europos filosofijos ištakose, ikisokratikų ir sofistų darbuose. Dažnai jie išreiškia ir bendrą pažiūrą į žmogaus paskirtį (daugiausia dorovinę) gyvenime ir bendruomenėje bei tikrovės apskritai prasmę. Todėl beveik visi filosofijos istorijos klasikai (Platonas, Aristotelis, Tomas Akvinietis, Kantas, Hegelis ir kt.) pateikia daugiau ar mažiau išplėtotų teisės teorijų, o teisės tema buvo ilgai nagrinėjama kaip filosofinės etikos dalis; naujaisiais laikais ją gvildenti skatino ↗ *prigimtinės teisės* problema ir žmogaus, kaip autonominio subjekto, įsisąmoninimas (↗ *Švietimas*, ↗ *autonomija*). Todėl reikėjo individų laisvės pretenzijas protingai apibrėžti kitų individų atžvilgiu ir garantuoti jų teisinį saugumą. Δ sąvoka ir savarankiška Δ disciplina susiformavo tik XVIII a. pabaigoje (F. Bouterwekas, G. Hugo, 1798; W. T. Krugas, 1800; Hegelis, 1821). Nuo to laiko Δ pabrėžia pirmiausia pozityvaus teisinio reguliavimo būtinybę, ir jai pagrįsti paprastai remiasi prigimtinės teisės idėjos tradicija; tokį pagrindimą ryžtingiausiai atmetė teisinis pozityvizmas. ↗ *Teisė*.

teisingumas (gr. *dikaiosyne*, lot. *iustitia*): a) aukščiausias teisės principas (nuteisti arba išteisinti); tik jo paisydama (dorove paremta) teisė galės būti „teisinga"; b) žmogaus dorybė, dorovinė nuostata, kurios laikantis visi žmonės traktuojami vienodai (↗ *lygybė*), taip pat ir atlyginama pagal nuopelnus (kiekvienas gauna „savo"). ↗ *Prigimtinėje teisėje* Δ irgi yra pats svarbiausias principas, galintis teisę pagrįsti kaip visuotinį gamtos įstatymą, o etinė filosofinė tradicija teisingumą dažnai laiko svarbiausia tarp kitų pagrindinių dorybių – taip yra Platono ir Aristotelio filosofijoje, – kur Δ, kaip ketvirtoji dorybė, suderina kitas tris (išmintį, narsą, saiką). Konkrečiau skiriamos dar tokios Δ rūšys: savitarpio Δ (*iustitia commutativa*) tarp atskirų individų; bendrasis, arba įstatyminis, Δ (*iustitia generalis, legalis*), kuris remiasi individo santykiu su socialine visuma kaip bendros gerovės pagrindu; selektyvusis Δ (*iustitia distributiva*), reguliuojantis socialinės visumos santykius su individais, kuriuos sieja bendra gerovė. Kaip tiksliau suprasti lygybę ir ką pripažinti kiekvienam kaip „jo", neįmanoma nustatyti visiems laikams – tai lemia istorinės sąlygos.

teizmas (gr. *theos* – Dievas), XVII a. atsiradusi sąvoka – tikėjimas Dievu kaip asmeniu (priešprieša – ateizmas); dažnai tapatinamas su monoteizmu (tikėjimu vienu Dievu), kurio priešprieša – politeizmas („daugdievystė"). Δ skirtinas ir nuo Švietimo epochos ↗ *deizmo*, kuris, kad ir skelbia esant vieną pasaulio kūrėją, bet neigia nuolatinį Dievo kišimąsi į gamtą ir istoriją.

teleologija (gr. *telos* – tikslas, pabaiga + *logos* – mokslas, teiginys), teorija apie žmogaus gyvenimo, gamtos ar apskritai pasaulio vyksmo prasmingumą ir ↗ *tikslingumą;* priešingybė – mechanicizmas, kurio aiškinimai grindžiami ne pabaigos arba tikslo, o tik pradžios priežastimis (mechaninis ↗ *priežastingumas*). Δ sąvoką pirmas savo filosofinėje kosmologijoje ėmė vartoti Ch. Wolffas. Teleologinis požiūris į pasaulį siekia ikisokratikų aiškinimus apie *nous* (Anaksagoras) ir *logos* (Herakleitas) kaip pasaulio varomąją jėgą ir tvarką (šios teorijos nukreiptos prieš Leukipo ir Demokrito atomizmą). Šį požiūrį išplėtojo Platonas: visi daiktai veržiasi prie savo idėjų, o per jas – prie gėrio (*agathon*); ši koncepcija ypač ryški Aristotelio filosofijoje: esamybės esmės forma yra būdas, kaip ji savo tikslą „turi savyje" (↗ *entelechija*). Viduramžių krikščionių tikėjime (kuris perėmė Platono ir Aristotelio tradiciją) Dievas, kaip pasaulio kūrėjas, yra jo pirmoji veikiančioji priežastis ir drauge galutinis

tikslas (↗ *Dievo buvimo įrodymai*), todėl Dievas, kaip visažinis (apvaizda), reguliuoja visą pasaulio vyksmą. Naujaisiais laikais F. Baconas, kritikuodamas idealistinį teleologinį gamtos procesų aiškinimą, pabrėžia materialaus priežastinio aiškinimo būtinumą. Plėtojantis gamtos mokslams (Galilėjus, Newtonas) ir įsigalint dualistiniam Descartes'o materialaus pasaulio ir nematerialios sąmonės (sielos) supratimui, vieninteliu tinkamu pripažįstamas naujųjų laikų mechanicistinis aiškinimo modelis. Mechaninį pavienių procesų priežastingumą Leibnizas mėgina sujungti su visuotinio vyksmo tikslingumu į vieną iš anksto nustatytos darnos sistemą. Kantas mechanicizmo modelį pripažįsta gamtamoksliniams tyrimams, tačiau Δ gamtoje supranta kaip euristinį principą. Vokiečių idealizmas, pirmiausia Hegelis, regi gamtos pasaulyje absoliutą kaip idėją, kuri save realizuoja ir per žmonijos dvasios istoriją į save grįžta (↗ *dialektika*), taigi galiausiai absoliutas suvokia save kaip šį išėjimą iš savęs ir grįžimą į save. Marxui galutinis žmonijos istorijos (kaip gamtos istorijos tąsa) tikslas yra visiškas žmonių susitaikymas vienų su kitais ir su gamta neklasinėje visuomenėje (↗ *evoliucija*, ↗ *revoliucija*). Teleologinė istorijos samprata (↗ *istorijos filosofija*), ypač idealistinė dialektinė (bet ir materialistinė dialektinė), buvo įvairiai kritikuojama: atskirybę ir ypatingybę ji paverčia tik priemone tikslui siekti ir atima iš jų „istorinę prasmę“ (Nietzsche). Istorinė hermeneutinė filosofija (↗ *istorija*) nuo XIX a. (Ranke, Droysenas; Dilthey'us ir kt.) ginčija galimybę visuotinį vyksmą absoliutinės dvasios arba sąmonės pažinimo perspektyvoje traktuoti kaip nukreiptą į vieną galutinį tikslą. Tačiau jeigu manoma, kad reiškiniai yra tam tikros epochos, kultūros ribojami ↗ *prasmės* sąryšiai, pagrindiniai teleologinio mąstymo bruožai išlieka; tas pat pasakytina ir apie požiūrį į gamtą, jei, pvz., gyvo organizmo arba populiacijų savisauga laikoma tikslu.

teodicėja (gr. *theos* – Dievas + *dikē* – teisė, teisingumas), Leibnizo pradėta vartoti (tikriausiai remiantis Rom 3,5) sąvoka Dievui pateisinti blogybių, kurios egzistuoja jo sukurtame pasaulyje, akivaizdoje, t. y. įrodyti Dievo teisingumą (taip pat išmintį bei gerumą; ↗ *Dievo predikatai*). Pasak Kanto, tokio pateisinimo mėginimai žlunga, ėmus juos nagrinėti teorinio filosofinio tikrumo požiūriu; įmanomas tik dorovinis praktinis dieviškosios apvaizdos (t. y. mūsų tikėjimo ja) pateisinimas pamažu įgyvendinant pasaulinę pilietinę teisinę santvarką.

Teofrastas (*Theophrastos*) iš Lesbo s., graikų filosofas, gyvenęs apie 372–287 pr. Kr. Aristotelio peripatetikų mokyklos Atėnuose vadovas. Sistemiškai kaupė iki Platono gyvenusių filosofų teorijas (svarbus mūsų žinių apie ikisokratikus šaltinis). Garsus Δ veikalas „Charakteriai“ (kur aprašomi labiausiai į akis krintantys žmonių tipai).

teologija (gr. *theos* – Dievas + *logos* – mokslas, teiginys; ↗ *logas*), plačiąja reikšme – kalbėjimas apie dieviškumą, Dievą, dievus; iš pradžių Platonas, paskui Aristotelis Δ sąvoką vartojo mitinės kūrybos (mitų visumos) reikšme, tačiau, skirtingai nuo šios reikšmės, Δ imtas vadinti ir mąstymu pagrįstas mokslas apie dieviškąją, amžinąją, absoliučiai gerą ir tikrą būtį (↗ *Dievas*), kaip prasmės horizontą baigtinei esamybei pasaulyje patirti ir pažinti bei teisingai žmonių elgsenai bendruomenėje nustatyti. Šia reikšme Δ nuo pat antikos laikų yra neatskiriamai susijusi su metafizika, kaip onto-teologiniu mąstymu. Su juo susijusi lieka ir krikščionybės samprata vėlyvojoje antikoje bei viduramžiais (Augustinas, Tomas Akvinietis), bet jau pradedamas skirti natūralus racionalistinis žinojimas (filosofija plačiausia reikšme) ir tikėjimas apreiškimu bei juo pagrįsta Δ (tikėjimo mokslas). Naujaisiais laikais, ↗ *metafizikai* vis labiau diferencijuojantis, Leibnizo ir Wolffo mokyklos racionalizme filosofinė Δ tampa specialia disciplina. Empirizmas ir Kanto kriticizmas, kad ir remdamiesi skirtingais

argumentais, atmeta metafizikos, taigi ir filosofinės Δ, kaip teorinio mokslinio pažinimo, galimybę. Tačiau Kantas į Δ žiūri teigiamai, kadangi jis remiasi savo etine praktine filosofija, kuri mėgina parodyti, kad besąlygiška dorovinė elgsena ir religinė, tikėjimu pagrįsta amžinos palaimos, kurią gali suteikti tik Dievas, viltis priklauso viena nuo kitos. Tuo rėmėsi naujųjų laikų subjektinės filosofijos nulemtas filosofinės Δ susiliejimas su ↗ *religijos filosofija,* kurio taip nuosekliai paskui laikėsi vokiečių idealizmas (ypač Hegelis). Feuerbachas religinį tikėjimą Dievu suprato kaip žmogaus savimonės susvetimėjimą (tai turėjo įtakos Marxo prekinės ir finansinės visuomenės kritikai), o Δ priskyrė antropologijai. Savarankišką filosofinę Δ, pirmiausia katalikybės pasaulyje, plėtoja viduramžių filosofais besiremiantis atnaujinimo judėjimas (↗ *neoscholastika*). Kai daugelis kitų XIX ir XX a. filosofijos srovių pradeda aptarinėti Δ klausimą, dažniausiai kritiškai yra vertinama tradicinė metafizinė, ypač spekuliatyvi idealistinė tematika; taip daro dialoginė filosofija (Buberis ir kt.) ir egzistencialistinis būties bei transcendencijos mąstymas (Heideggeris, Jaspersas; įtaka ↗ *dialektinei teologijai* protestantizmo kraštuose). Čia daugeliu atvejų išryškėja ir metafizinės filosofijos istoriją persmelkiantys ↗ *negatyviosios teologijos* bruožai.

teorija (gr. *theoria* < *theorein* – stebėti, žiūrėti; antikoje buvo manoma esant kalbinės giminystės su *theos* – Dievu), bet koks apibendrinantis mokslinis pažinimas. Platono filosofijoje Δ reiškia ne tik juslinį žiūrėjimą, bet kartu ir veikimą nukreipiančią nekintamų (amžinų) idėjų dvasinę ↗ *įžvalgą,* idėjų, kurios, kaip būties pamatas, tvarko visus daiktus, o ypač idėjų idėjos, gėrio, įžvalgą (taip kaip dieviškasis demiurgas, matydamas idėjų tvarką, kūrė materialųjį pasaulį). Aristotelis Δ vadina tokį pažinimą, kai dvasinė žiūra, kaip ir ja regima esamybė, iš esmės egzistuoja dėl savęs. Kaip to priešingybė praktikoje pažinimas tarnauja tam, kad žmogų darytų gerą, o kūryboje (*poiesis*) – kad darytų naudingą arba gražų kūrinį. Δ yra laisva nuo bet kokio tarnavimo, autarkiška, betikslė (nes yra savitikslė), „gryna“, kadangi, glūdėdama tik pati savyje, yra tobulas judėjimas (↗ *aktas*) ir per tai „dieviškas gyvenimo būdas“. Esamybės, kurią reikia pažinti, ji nelaiko priemone, o leidžia jai akivaizdžiai (t. y. tikrai) būti „savo būtyje“. Taigi esamybės būties esmė aktualizuojasi kaip tokiais dieviškosios dvasios pavidalais atsiskleidžianti forma ir struktūra. Δ įgyvendinimas ir tai, kas joje įžvelgiama, sutampa su dvasios, kaip „save patį mąstančio mąstymo“, atkartojimu ir realizavimusi. Todėl metafizika, kaip „pirmoji filosofija“, yra tikroji Δ. Su didžia antikos pagarba grynajai Δ yra susijusi viduramžiais teikiama pirmenybė meditacinei gyvensenai (*vita contemplativa*), o ne veikliam gyvenimo būdui (*vita activa*), kaip ir (nepaisant viso vakarietiško veržlumo) ilgą laiką Europos mokslo istorijai būdinga principinė *logos* pirmenybė *ethos* ir technikos atžvilgiu. Iš šitos raidos atsiradusiai mokslo, kaip „grynojo mokslo“, sąvokai iš pradžių irgi buvo svetima mintis apie kokią nors naudą ar pritaikomumą, tik vėliau šis aspektas prisidėjo kaip papildomas. Tokia Δ samprata iš dalies liko vyraujanti ir naujaisiais laikais, ypač Hegelio filosofijoje (plg. Aristotelio citatą Hegelio „Filosofijos mokslų enciklopedijos“ pabaigoje). Tačiau pirmenybės santykis nuo Δ perėjo prie praktikos. Kantas teorinį pažinimą apriboja gamtos reiškinių sritimi; šio pažinimo ir jam priklausančios techninės gamybos atžvilgiu dorovinis žinojimas ir dorovinė elgsena, kaip tikroji praktika, turi aukštesnį rangą, nes čia dėmesio centre yra žmogaus esmės (laisvės) apibrėžimas. Marxui atrodo, kad kiekvieną Δ apibrėžia atitinkama gamtos perdirbimo (gamybinių santykių) visuomeninės istorinės praktikos tvarka arba netvarka. Naujaisiais laikais, plėtojantis gamtos mokslams ir didėjant galimybėms valdyti gamtą (apie tai kalbama jau Bacono filosofijoje: „Žinojimas yra jėga“), teorijos vadovaujamą

pažinimą kaip naudingą praktikai vis labiau suvokia ir kitos gana skirtingos veiklos sampratos, apimančios platų spektrą: nuo ↗ *pragmatizmo,* ↗ *instrumentalizmo,* ↗ *pozityvizmo* iki ↗ *kritinės teorijos* (Frankfurto mokykla). Mokslo Δ požiūriu šiais laikais Δ suprantama kaip dėsningo reiškinių sąryšio projektas (↗ *hipotezė*), kuris kiekvienam gamtos ar istorijos moksliniam pažinimui iš pradžių kuria erdvę ir nutiesia kelią, o paskui yra arba verifikuojamas, arba bent gali būti laikomas patikimu, o kai kada ir atmetamas kaip nepagrįstas (↗ *falsifikacija;* ↗ *kritinis racionalizmas*). Tokių teorinių projektų istorija paskui aiškinama kaip reikšmingų idėjų, pagrindinių pavyzdžių, modelių įsivaizdavimo evoliucijos arba perdirbimų seka (paradigmų kaita, ↗ *paradigma*).

teorinė filosofija, grupė filsofijos disciplinų, kurios, skirtingai negu praktinė, į valingą žmonių veiklą orientuota filosofija, nagrinėja žmogaus pažinimo (↗ *teorija*) santykius su tikrove, jo problemas, pagrindus ir dėsningumus: tai metafizika ir ontologija, filosofinė teologija, psichologija, susieta su antropologija, kosmologija, pažinimo ir mokslo teorija, logika. Praktinė filosofija, kaip priešprieša teorinei, taip pat ir jos disciplinų įvairovė formavosi jau nuo Aristotelio laikų.

Thomasius Christianas, *1655 Leipcige, †1728 Halėje. Švietimo pirmtakas; rėmėsi S. Pufendorfu, tapo žymiu prigimtinės teisės teorijos atstovu. Atmesdamas Dievo įstatymą (*lex divina*), kaip teisės šaltinį filosofijos ir teisės požiūriu, ir tuo sudarydamas prielaidas prigimtinei bei pozityviajai teisei, prisidėjo prie teisės atskyrimo nuo teologijos.

tiesa (gr. *aletheia,* lot. *veritas*): 1. Pačia bendriausia reikšme – žmogaus kalbėjimo savybė atskleisti ką nors, koks tas dalykas yra pats savaime (Aristotelio filosofijoje *aletheuein* – padaryti akivaizdų, matomą); taip pat ir kiti žmonių elgsenos būdai, kuriais išsakoma, kas kas nors yra ir kokia to dalyko padėtis.

2. Loginė sąvoka: klasikinės logikos reikšme – sprendinio (teiginio, sakinio) savybė teisingu dviejų sąvokų (subjekto ir predikato) jungimu (teigiant arba neigiant) apibūdinti dalyko padėtį ir padaryti ją esamą protui. Todėl klasikinis Δ apibrėžimas (pvz., Tomo Akviniečio filosofijoje) skamba taip: *veritas est adaequatio intellectus et rei* – Δ yra dvasios (proto arba sampročio) ir dalyko atitikimas. Dėl šitos Δ sampratos, pasak Kanto, visi sutaria. Tačiau ginčijamasi dėl to, kaip suprasti dalyką (esamybę arba objektą), kurį ↗ *dvasia* (mąstymas, pažinimas, naujaisiais laikais ↗ *sąmonė*) atitinka. Jei atitikimas remiasi vien loginiais dėsniais (ypač prieštaravimo dėsniu ir loginio samprotavimo taisyklėmis), tai šitą (imanentinį arba formalųjį) atitikimą galima laikyti ir paprastu taisyklingumu, o jeigu jis remiasi jusliniu stebimuoju arba dvasiniu (turinio) buvimu, tada kalbama ir apie (transcendentinę arba materialiąją) Δ, kuri priklauso ↗ *pažinimui* tikrąja reikšme. Šiuolaikinė matematinė logika Δ supranta kaip teiginio (sakinio) „vertę" ir, peržengdama dvireikšmės klasikinės logikos ribas (dvi Δ reikšmės – teisinga arba klaidinga), išplėtojo trijų reikšmių ir net daugiareikšmes logikas.

3. Ontologinė sąvoka: pagal Aristoteliu pagrįstą scholastinę tradiciją – pačios esamybės tinkamumas arba galimybė (dispozicija) pažinime tapti atvira žmogaus dvasiai ir tarsi pačiai atsiskleisti. Šitą pagrindinę esamybės galimybę (jos inteligibilumą, pažinumą), kaip potencialiąją Δ, reikia skirti nuo aktualiosios Δ, kurią potencialioji Δ pažinime pagrindžia ir padaro galimą. Galutinis pačios esamybės potencialiosios, fundamentinės Δ pagrindas filosofiniu teologiniu krikščionių tradicijos (prasidėjusios nuo tada, kai Augustinas perėmė svarbiausias Platono idėjas) požiūriu yra tai, kad Dievas sukūrė pasaulį pagal savo kūrybines dvasines idėjas.

4. Transcendentalinėje Δ sąvokoje potencialioji ir fundamentinė esamybės Δ (jos paži-

numas) kildinama ne iš teologijos postuluojamo Dievo ir jo kūrybinių idėjų, o filosofiškai iš savaime įžvelgiamos pradinės dalykų padėties: esamybė yra tai, kas dalyvauja ↗ *būtyje,* o būtis yra jau iš pat pradžių ir visuomet suprantama (↗ *a priori;* Tomas Akvinietis: *ens est primum et quasi notissimum conceptum*), kaip tai pasirodo žmonėms kalbant sakymu *yra* (teiginiuose), ir tai šiai tradicijai yra pats būdingiausias žmogaus kalbėjimo bruožas. „Būti" iš pat pradžių suprantama savo kaip ↗ *analogija* išaiškinama prasme, kuri apima viską, kas yra (begalinę, kaip ir baigtinę, šiapusę arba anapusę esamybę). Taip suprasta būtis apimamuoju būdu, t. y. transcendentališkai, viską paverčia tiesa. Taigi transcendentalinė Δ yra ir būtį suprantančios dvasios, ir kartu pačios suprastos būties Δ (↗ *transcendentalijos*). Naujaisiais laikais jau nuo Descartes'o filosofijos dėmesio centre buvo klausimas, kaip mąstymas gali užtikrinti Δ (↗ *tikrumas*). Kanto filosofijoje galiausiai įvyksta ontologinio pobūdžio Δ sąvokos transformacija į transcendentalinę loginę pažinimo kritikos sąvoką: dabar ne esamybės mąstoma būtis apskritai, o objektų objektiškumas (objektyvumas) ir (teorinio) objektų pažinimo apribojimas juslinio stebėjimo reiškiniais yra tai, kas pirmiausia suprantama ir remiasi baigtinės žmogaus dvasios, kaip subjekto sąmonės, savęs supratimu. Tačiau ir čia iškyla dar graikų filosofijos pradžioje Parmenido pastebėtas vienumas: būtis (tada atitinkamai ir objektiškumas bei jo galimybės sąlygos) ir mąstymas (atitinkamai apribotas pažinimas ir jo sąlygos) yra tas pat (↗ *tapatybės filosofija*) ir kartu.

Loginė, ontologinė ir transcendentalinė Δ sąvokos apibūdina dvasios metafiziką ir jos raidos kryptis naujaisiais laikais. Δ tikriausia prasme yra esamybės atskleistumas tada, kai tiesoje yra atviras jos absoliutus pagrindas. Tas pagrindas suprantamas kaip dvasia, kuri yra būtis tikrąja žodžio reikšme. Jis yra pats save mąstantis mąstymas (Aristotelis), kuris labiausiai adekvatus, tapatus pats sau, jis yra absoliuti dvasia savo visiškame savęs pačios ir visko joje suvokime (Hegelis). Baigtinis mąstymas ir pažinimas – tai begalybės atkartojimas arba dalyvavimas joje. Remiantis šita metafizine (bet ir kritiškai apribota) Δ sąvoka yra sunku tinkamai suprasti kitus Δ būties ir jos atskleidimo būdus, ypač įvairias kalbėsenas, kurios negali būti kildinamos iš sąvokinių sprendinių, teiginių ir konstatavimų, arba suprasti meno, religinio tikėjimo ir kt. tiesas. Istorijos ir žmogaus istoriškumo problema iškėlė pirmiausia abejonių dėl to, ar Δ reikia suprasti kaip laike neribotą ir amžiną, ar kaip istorinį, vis naujų pasaulio ir žmogaus prasmių atsivėrimą, kurio absoliutumas pasireiškia įvykusioje istorinėje akimirkoje (kairologinė Δ; ↗ *kairas*).

tiesos teorija, apskritai kiekvienas mėginimas apibrėžti tiesos sąvoką. Klasikinė ↗ *tiesos* samprata atskleidžia trejopą – loginę, ontologinę ir transcendentalinę – struktūrą ir trumpai skamba taip: tiesa – tai pažįstančiosios dvasios (proto) ir dalyko, kurį ji pažįsta, adekvatumas, t.y. sutapimas. Šitą atitikimą pagrindžia ir padaro galimą pirminis kiekvienos esamybės atvertumas ir prieinamumas būtyje ir būtį suprantančioje dvasioje. Iš čia atsiranda ir Heideggerio tiesos sąvoka kaip „nepaslėptumas" (jo interpretuotas gr. *aletheia* vertinys) ir kaip tiesos šitokios sampratos tąsa.

Terminas Δ reiškia ir naujus mėginimus apibrėžti tiesą, bet jų prielaidą, be abejo, sudaro (įvairiai kaitaliojama ir ne visada aiškiai išreikšta) klasikinė tiesos sąvoka. Tiesa juose laikoma sprendinio savybė (vertė; tiesos vertė yra tikrumas), ir dėmesys būna labiau sutelktas į požymius, kuriais tiesa gali būti nustatyta. Semantinė Δ (Tarskis ir kt.) teikia tokią tiesos formulę: teiginys „p" yra teisingas tada ir tik tada, kai yra p (t. y. teiginiu išsakoma dalykų padėtis). Pragmatinė Δ (Peirce'as ir kt.) tiesą supranta kaip teiginio tinkamumą moksliniam pažinimui ir praktinių uždavinių sprendimui. Koherencijos teorija (daugiausia loginiame pozityvizme) suvokia ją kaip vientisą tei-

ginio įjungimą į bendrą (mokslinių) teiginių sąryšį. Konsenso teorija (J. Habermasas) tiesą apibūdina kaip bendruomenės sutikimą su teiginiu arba kaip pritarimą jam visų dalyvių diskurse, kuris suprantamas, žinoma, kaip nevadovaujamo ir universalaus pokalbio idėjos įgyvendinimas. Taip pat ir mokslo teiginių stebimojo tikrinimo (kai teiginiai patvirtinami arba atmetami) teorijos (↗ *verifikacija*, ↗ *falsifikacija*) gali būti vadinamos Δ.

tikrovė, dažnai ta pačia reikšme kaip ir ↗ *realybė* vartojama sąvoka, tačiau, atsižvelgiant į tai, kad Δ sąvoka kilusi iš Aristotelio ir viduramžių filosofijos (kaip gr. *energeia*, lot. *actualitas* vertinys), ją reikėtų suvokti apibrėžčiau: realybė pagal scholastinę tradiciją reiškia apskritai kiekvienos esamybės dalykinį bei turinio apibrėžtumą ir todėl yra vienas iš reikšmės aspektų, būdingų neribotai būties prasmei (transcendentalijos; ↗ *transcendentinis*), ir, kaip būtis, yra pagrindas baigtinėje esamybėje skirti ↗ *galimybę* ir Δ, o begalinėje (dieviškojoje) esamybėje (↗ *modalumai*) – ↗ *būtinumą*; o Δ sąvoka nusakomas realios (dalykiškai duotos) galimybės realus (dalyką atitinkantis) aktualizavimas (↗ *aktas*). Tačiau Dievo Δ, jo būtinoji būtis, suprantama ne kaip galimybės pavertimas Δ, o kaip „grynoji Δ“ (*actus purus*). Hegelis mėgino parodyti, kad (ir kaip) Δ yra realybės ir aktualybės vienybė, kad ir viena, ir kita tėra tik momentai Δ visumoje, kuri kaip absoliutas pati iš savęs sugrįžta į save. Δ sąvoka pirmiausia priklauso nuo to, kaip suprantamas ↗ *patyrimas*. Jei patyrimo samprata apribojama jusliniu patyrimu, kaip empirizme ir kritinėje Kanto pažinimo filosofijoje, o ypač įvairiose pozityvizmo atmainose, tai ir Δ sąvoka suprantama labai siaurai. Platų patyrimo traktavimą (pvz., meninis, religinis, etinis ir kt. patyrimai) atitinka Δ formų bei būdų įvairovė.

tikrumas, pažįstančiojo subjekto įsitikinimas visišku ko nors pagrįstumu, neleidžiančiu jam abejoti kokio nors objektiškai duoto („objektyvaus“) turinio pažinimu (sprendiniu, teiginiu; ↗ *evidencija*). Tai yra ↗ *tiesos*, kaip sąmonėje esančių vaizdinių ir paties dalyko atitikimo, Δ. Antikoje (Platonas) ir pereinamuoju iš jos į viduramžius laikotarpiu (Augustinas) Δ pasidaro aktualia tema pirmiausia ginantis nuo skepticizmo. Naujųjų laikų, pradedant Descartes'u, filosofijoje, kuri remiasi ↗ *sąmone* ir jos galia, Δ (lot. *certitudo*) tampa pagrindine filosofijos sąvoka. Pagal sprendinių arba teiginių tiesos, kuri laikoma akivaizdžiai tikra, duotumo ir perteikimo būdą skiriamas (kaip nurodo Kantas) asertorinis empirinių, su patyrimu susijusių, sprendinių Δ ir apodiktinis loginių sprendinių, turinčių paklusti tik prieštaravimo išvengimo principui, Δ.

tikslas (gr. *telos*, lot. *finis;* vok. *Ziel, Zweck*), skirtingai negu išorinis tikslingumas (kuris susijęs su priemonėmis tikslui pasiekti, bet pastarasis savo ruožtu vėl yra priemonė kitam tikslui ir t. t.), vidinis Δ yra baigtinės (pirmiausia gyvosios) esamybės esmės ir būties apibrėžtis, kitaip sakant, jos baigtis siekiamo dalyko išbaigimo, visiško jo įgyvendinimo pagal turimas galimybes prasme. Šiame kontekste dera suvokti ir aristotelinės scholastinės tradicijos sąvoką *causa finalis* (Δ priežastis; ↗ *tikslingumas*, ↗ *teleologija*). Kantui vidinis Δ, ne taip kaip išoriniai tikslai, yra dorovinės ir protingos praktikos apibrėžimo pagrindas, galutinis Δ, moralinis žmogaus tobulumas. Pradėjus praktiką suvokti siauriau, kaip techninį ekonominį protingumą, kai svarbiausiu dalyku laikomi ne patys tikslai, o sėkmę žadančios priemonės jiems pasiekti (tikslo racionalumas), ima formuotis požiūris, kuris nuo į produktą orientuotos gamybinės veiklos skiria tokius veiksmus, kurie, kaip nenaudingi, yra betiksliai, nes yra patys sau Δ, t. y. kurių prasmė turi glūdėti juose pačiuose (pvz., mene, religijoje, meditaciniame mąstyme ir pan.).

tikslingumas, finalizmas, teleologija (lot. *finalis* – galinis, gr. *telos* – tikslas, pabaiga), ko

nors apibrėžtumas, to dalyko pabaiga kaip jo visiškas pabaigimas. Aristotelio filosofija paremtoje scholastinėje teorijoje apie keturis baigtinės esamybės „pirminius pagrindus ir priežastis“ (materija, forma, veikiamoji priežastis ir tikslo priežastis) pirmenybė teikiama Δ. Naujaisiais laikais (Descartes'as) požiūryje į gamtą, ypač gamtos moksluose, iš minėtų keturių priežasčių vis labiau išskiriama veikiamoji priežastis (↗ *priežastingumas*, ↗ *mechanizmas*). Kantui atrodė protinga daryti prielaidą apie Δ gyvojoje gamtoje, nors mokslinis, samprotinis pažinimas turįs tirti vien veikiamųjų priežasčių sekas. Šiaip jau mintis apie prasmingą visų daiktų vienumą yra būtina, nors tai tėra tik reguliatyvinė idėja: pasaulis tarsi sutvarkytas pagal vieno aukščiausio intelekto (Dievo) sumanymą.

tikslumas, būtina specialiųjų mokslų teiginių ir principų sąlyga, ypač matematikos ir empirinių (gamtos) mokslų, kurie plėtojasi vartodami tiksliai apibrėžtas (vienareikšmes) sąvokas bei atlikdami vienareikšmes operacijas. Vadinamieji tiksliejі mokslai nėra vieninteliai griežtai moksliški. Mokslo tikslumas priklauso nuo jo metodų tinkamumo pasirinktam objektui. Todėl kuris nors mokslas, kad ir tiksliai laikosi savo dalykinio uždavinio (pvz., dvasios mokslas), gali kito, vad. tikslaus, mokslo požiūriu atrodyti visai netikslus.

Tillichas Paulis, vokiečių teologas ir religijos filosofas, *1886 Štarcedelyje (netoli Gubeno), †1965 Čikagoje. Profesoriavo Marburge, Dresdene, Frankfurte prie Maino. Vienas iš Religinių socialistų sąjungos vadovų. 1933 emigravęs į JAV, pedagoginė veikla darė didelę įtaką Amerikos protestantų teologijai. Filosofijos impulsų sėmėsi iš vokiečių idealizmo (Schellingo), gyvenimo filosofijos, egzistencinės filosofijos ir mėgino filosofinio būties klausimo požiūriu suprasti religiją ir teologiją kaip Dievo liudijimą ir mąstymą, kitaip sakant, suprasti Dievo esminį ir nuolatinį buvimą kaip prasmės ir tiesos šaltinį (pagrindo apreiškimas), o jo ypatingą, istorinę egzistenciją ir atsinaujinimą – kaip apreiškimą Jėzuje Kristuje.

Tindalas Matthew, anglų religijos filosofas, *apie 1653 Byr Ferersc (Devonšyras), †1733 Oksforde. Pagrindiniame veikale „Krikščionybė tokia pat sena kaip kūrinija“ („Christianity as old as the creation“, 1730) tikėjimą krikščioniškuoju apreiškimu vertina kaip iš esmės sutampantį su natūraliąja, arba proto, religija; šis veikalas tapo ↗ *deizmo* „biblija“.

tįsumas (lot. *extensio*), erdvės pripildymas kūnais, taigi erdviškumo būdas geometrinio ir kiekybinio išmatuojamumo prasme. Descartes'ui Δ, priešingai negu dvasinės esamybės mąstymas (*res cogitans;* sąmonė, siela), yra pagrindinė kūnų pasaulio (*res extensa*) apibrėžtis, iš kurios kyla visos kitos apibrėžtys. Kiekybinis ir sisteminis šitaip suprantamos tikrovės suvokimas apskritai yra ↗ *mathesis universalis*.

Tolandas Johnas, anglų religijos filosofas, *1670 Inishovene prie Londonderio (Airija), †1722 Putnije prie Londono. Skelbė visišką žydų bei krikščionių tikėjimo apreiškimu lygybę su prigimtine arba proto morale ir religija (↗ *deizmas*). Pirmas pavartojo sąvoką *panteistas*. Pats save laikė ir kitų buvo vadinamas pirmuoju laisvamaniu.

Tomas Akvinietis, *apie 1225 Rokasekos prie Akvino pilyje (Neapolis), †1274 Fosanovoje (pakeliui į Liono Bažnyčios susirinkimą). Dominikonas. Alberto Didžiojo mokinys, dėstė Paryžiuje, laikinai dirbo Ordino administracijoje Italijoje. Vienas reikšmingiausių viduramžių filosofų ir teologų (↗ *scholastika*). Didis savo epochos novatorius, nors iš pradžių smarkiai puolamas, tolesnei filosofijos ir teologijos raidai padarė didžiausią įtaką, prilygstančią Augustino įtakai.

Δ sujungė ankstesnę krikščioniškąją tradiciją su per arabų filosofiją (Avicena, Averojus) naujai į Vakarų Europą ateinančiu aristotelizmu ir sukūrė didingą vienovę, kur ir nemaža istorinių dalykų vertina kitaip. Pasinaudojęs Aristotelio sąvokų *potencija* ir *aktas* (*dynamis* ir *energeia*, galimybė ir tikrovė) pora, jis sukuria ontologiją, kurios pagrindinė mintis yra visos esamybės nuo „pirmosios materijos" (*materia prima*) galimybės iki Dievo dvasinės būties „grynosios tikrovės" (*actus purus*) hierarchinė sandara. Čia Δ pirmą kartą aiškiai atskiria tikėjimą ir žinojimą pagal šaltinius: antgamtinę šviesą (*lumen supranaturale* arba *fidei*), kuri atveria tikėjimą apreiškimu, ir natūralią pasaulio pažinimo šviesą (*lumen naturale*). Jo teorija apie natūralios pažinimo šviesos, kaip žmogaus dalyvavimo dvasinėje Dievo būtyje, kilmę suteikia erdvę Platono ir Augustino tradicijai, krikščioniškos mistikos patyrimui; šioje pažinimo teorijoje įgyja reikšmę Aristotelio didžiai vertintas jusliškumo dalyvavimas pažinime tuo, kad iškeliamas pačioje žmogaus dvasios (*intellectus animae humanae*) esmėje glūdintis polinkis į juslinę įžvalgą (*conversio ad phantasmata*). Fenomenologiniu požiūriu meistriški yra Δ dalyko esmės nagrinėjimai nusakant ne tik teorinį, bet ir praktinį (etinį) žmogaus santykį su pasauliu. Δ etika ir socialinė filosofija remiasi Dievo įstatymo (*lex divina*), prigimtinio įstatymo (*lex naturalis*) ir žmonių bendruomenės leidžiamo įstatymo (*lex positiva*) skyrimu. Tačiau ir čia svarbiausią vietą užima esminės gyvenimo tvarkos aprašymas: ontologinį požiūrį akivaizdžiai stelbia dėmesys ypatingoms dorovės ir teisės normoms. Būties pagrindo bei būties momento (*ens quo*) skyrimas nuo pagrįstos esamybės (*ens quod*) jo pradų teorijoje, taip pat jo teorija apie materijos ir formos, esmės (esencijos) ir akto (egzistencijos) realų skirtumą (*distinctio realis*) sudaro viso tomizmo esmę. Bet pradinis principas yra analoginė (↗ *analogija*) visos esamybės vienybė, pagrįsta pažįstančiąja dvasia, kuri kaip aktas ir kaip idėja reiškia tapatybę, sudarančią visos įvairovės ir pavienių dalykų (individuacija) išankstinį (*a priori*) vienijamąjį pamatą. Vis dėlto galutinis šito pažįstančiame mąstyme pasireiškiančio būties vienumo pagrindas yra kūrimo faktas. Šitas būties vienumas yra kartu ir natūraliųjų Dievo buvimo įrodymų prielaida, kurie išryškinami penkiais pasaulio santykio su Dievu keliais(*quinque viae*).

Teologija ir filosofija, nors ir skirtingos savo šaltiniais, Δ veikaluose, ypač abiejuose „Sąvaduose", laikomos viena su kita susijusiomis. Išskyrus Aristotelio komentarus ir kai kuriuos smulkesnius traktatus (pvz., „De ente et essentia" – „Apie būtį ir esmę"), filosofija įeina į teologinius Δ veikalus, o grynai filosofiniuose svarstymuose teologiniai pasažai užima daug vietos. XIX a. prasidėjęs Δ filosofijos ir teologijos atnaujinimas (neotomizmas) sudaro pagrindinę ↗ *neoscholastikos* srovę.

Tönniesas Ferdinandas, vokiečių sociologas, *1855 Oldensvorte, †1936 Kylyje. Nuo 1891 Kylio universiteto profesorius. Išgarsėjo ir sukėlė diskusijų Δ teorija, kad reikia skirti organiškai susietą, pagrįstą esmine valia „bendruomenę" nuo racionaliai, dirbtinai sukonstruotos „visuomenės" (veikalas „Bendruomenė ir visuomenė", 1887).

topika (gr. *topika* < *topos* – vieta), mokslas apie vietas (erdvėje arba reikšmių srityje), Aristotelio filosofijoje – argumentavimo formų ir sekų rinkinys įtikinamoms dialektikos ir retorikos išvadoms daryti. „Transcendentalinė Δ": Kanto filosofijoje – teorija apie „transcendentalinę vietą", kurią užima kiekviena sąvoka pagal jos vartojimą jusliniame patyriminiame arba grynojo sampročio pažinime, kad nekiltų iliuzija, jog empiriniams objektams tinkančios sąvokos gali būti vartojamos ir nejusliniam objektui (daiktui savaime) pažinti. Heideggerio filosofijos „būties topologija" – išaiškinimas būties istorijos vietų kaip kuriai nors epochai atvertų laiko bei žaismo erdvių

mąstančiam žmogui gyventi (istorinėje) būties tiesoje.

tradicija (lot. *traditio* < *tradere* – perduoti), pirmiausia religijos, papročių bei įpročių, teisės ir apskritai kultūros paveldas, turintis ypatingą reikšmę visuomenės ir individo gyvensenai, duodantis palikuonims galimybę, remiantis protėvių gyvenimo patirtimi ir sukauptomis žiniomis, vertinti ir perimti tai, kas nauja, ir šitaip per kartų kartas išlaikyti savo istorinę tapatybę. Šitas palikimas (ypač uždarose visuomenėse) gali būti nesvarstant perimamas kaip neabejojama „sena tiesa". Tais atvejais, kai Δ, pvz., prasidėjus Švietimui, nebegali būti perimama kaip savaime suprantama, nes jau patirta, jog ji gali vesti prie sąstingio, kyla jos gyvybingumo klausimas ir reikmė sąmoningai atsirinkti tai, kas šiuo metu išsaugotina kaip labiausiai tinkama naujiems, perspektyvą atveriantiems uždaviniams spręsti. Prieš perdėtą Δ kritiką ir Švietimui būdingą „grynąją" proto sampratą kaip neistorišką stojo romantizmas (Hamannas ir Herderis, ypač prieš Kantą). Dvasios mokslų savitumą akcentuojanti filosofija (Dilthey'us), taip pat Kierkegaard'u besiremiantis egzistencialistinis mąstymas Δ suvokia kaip žmogaus gyvenimui turinčią ne tik konstitutyvią, bet ir ambivalentinę reikšmę. Pasak Heideggerio, santykis su Δ glūdi žmogaus egzistencijos ↗ *istoriškume*, egzistencijos, kuri tik ir gali perimti Δ, bet kuriai kyla ir nuolatinis pavojus pasimesti ir pasaulyje, ir tradicijoje. J. Ritterio ir jo mokyklos H. Lübbe, O. Marquardas) manymu, dvasios mokslai privalo Δ praradimą, kuris būdingas moksliniam techniniam pasauliui, kompensuoti tradicijų prisiminimu ir taip atverti orientavimosi galimybes.

tradicionalizmas, atkaklus ↗ *tradicijos* laikymasis; Δ sąvoka žymi pirmiausia religinę pažiūrą, pagal kurią žmogus pats nepajėgia rasti tiesos ir kiekvieną tiesą kildina iš Dievo pradinio apreiškimo. Δ požymių yra Montesquieu, Pascalio ir J. de Maistre'o pažiūrose, tačiau iš tikrųjų Δ išplėtojo J. G. A. de Bonaldas: nepritardamas Švietime išryškėjusiai tradicijų kritikai ir švietėjų teiginiui apie žmogaus proto autonomiškumą mąstyme ir veikime, de Bonaldas mano, kad reikia grąžinti paveldėtas religines, dorovines politines ir filosofines metafizines sąlygas. Radikalia Δ forma galima laikyti fundamentalizmą.

tragizmas (gr. *tragōdia* – neregėtas įvykis, baisi istorija), vyksmas situacijoje, į kurią žmogų įstumia priešiškos jėgos, dorovinės pareigos ar įgimti polinkiai, ir jis, neturėdamas iš konflikto išeities, verčiamas priimti sprendimą, taigi, norėdamas atlikti tai, kas būtina, žmogus žlunga dėl šitų lemtingai susiklosčiusių aplinkybių: kaltė čia tenka jam ir žūna jis dėl savo veiksmų. Vadinasi, Δ laikytinas toks vyksmas, kurio prieštaringi momentai negali būti nuosekliai sujungti vienoje prasmėje. (Labai primityvus požiūris tragiškais vadinti netikėtus nelaimingus atsitikimus.) ◊ Prieštaringų jėgų, pareigų ir įgimtų polinkių interpretavimas, taigi ir istorinė Δ patirtis, kinta kartu su žmogaus pasaulio ir savęs samprata; tą rodo graikų (Aischilo, Sofoklio, Euripido) tragedijos, Shakespeare'o, Corneille'io ir Racine'o lemties dramos, Kleisto, Hebbelio ir kt. scenos veikalai. Pasak Aristotelio, graikų tragedija (atsiradusi iš Dioniso aukojimo kulto), sukeldama baimę ir užuojautą, apvalo žmogų nuo šitų afektų. Iš Platono ir Aristotelio kilusiai būties, kaip dvasios, metafizikai (ir ją primančiai krikščionių teologijai) Δ tiksliąja prasme yra svetimas, kadangi bet kokį blogį ir kančią, kurie paviršutiniškai žiūrint atrodo beprasmiški, iš principo apima ir palaiko tam tikra bendroji tikrovės prasmė (plg. Leibnizo „Dievo pateisinimą", ↗ *teodicėja*) arba prieštaravimai dialektiškai ir logiškai yra sutaikyti kaip absoliuto savaiminės raidos į save formos (Hegelis). Tačiau pagrindinę reikšmę Δ įgyja voluntaristinės ir antiidealistinės pakraipos Schopenhauerio ir ypač Nietzsche's filosofijoje, kur pavienė tragiška situacija išplečiama

ir padaroma svarbiausiu bet kokio tikrovės proceso ir žmogaus gyvenimo bruožu: pasaulis, kaip viena su kita kovojančių valios jėgų galo ir prasmės neturintis tragiškas žaidimas, yra tik „estetiškai pateisinamas". Δ gvildenamas gyvenimo filosofijoje (G. Simmelis) ir egzistencinėje filosofijoje (K. Jaspersas: žlugimas ↗ *ribinėse situacijose,* tačiau tas Δ neturi būti suabsoliutinamas ir suprantamas kaip būties pagrindo Δ). Pasak Heideggerio, ankstyvasis (ikisokratiškasis) būties Δ suvokimas dėl logikos stiprėjimo buvo pamirštas.

transcendencija (lot. *transcendens* – peržengiantis): 1. Pagal metafizikos tradiciją – mąstymo peržengimas (priešingybė: imanencija) per jusliškai suvokiamų reiškinių sritį į „anapus" esančią pradinę sritį, kuria remiantis yra galimas, pagrindžiamas ir išlaikomas reiškinių pasaulis; Platono filosofijoje – tai persikėlimas į idėjų pasaulį ir „anapus bet kokio esamumo" glūdinčią aukščiausią („gėrio") idėją, o aristotelinėje scholastinėje ir krikščioniškoje filosofijoje – persikėlimas į pasaulį kuriančio Dievo mąstymą, patį Dievą. Δ galimybę savo ruožtu atveria ir į ją lydi nenutrūkstamas šiapusybės (to, kas laikiška, t. y. baigtinių dalykų) dalyvavimas (↗ *participacija*) anapusybėje (tame, kas amžina, tobula), kurios tam tikra prasme esama ir baigtiniuose dalykuose, nors ir ribotesniu, menkesniu mastu. Kanto metafizikos kritika pripažįsta tik mąstymo Δ proto idėjose (Dievas, pasaulis, siela), kurios būtinos (tačiau turinčios tik reguliatyvią reikšmę) sisteminiam mūsų teorinio žinojimo vienumui, bet netinka objektiniam realiam pažinimui to, kas idėjose mąstoma (mėginimas jas panaudoti šia prasme veda į prieštaravimus; transcendentalinė ↗ *dialektika*). Tačiau praktiniam dorovinio elgesio protui valios transcendencijoje į tai, kas besąlygiška, idėjos turi realią reikšmę, yra „konstitutyvios" ir todėl „imanentiškos" praktinės metafizikos žinojimui. Hegeliui kiekvienas žinojimo ribos suvokimas reiškia ir tos ribos peržengimą. Δ iš esmės jam yra dvasios savęs Δ iš savęs ir į save, todėl jai būdingas imanentiškumas. Feuerbachas ir Marxas Δ bei jos prasmės tikslą siekia demaskuoti kaip žmogaus savęs projekciją į anapusybę, kaip iliuzinį išsipildymą troškimų, kuriuos susvetimėję gyvenimo santykiai sukelia gamtinėje ir visuomeninėje tikrovėje. Panašus ir Nietzsche's požiūris: kiekvieno prasčiokiško platonizmo (metafizikos ir religijos) Δ yra ne kas kita, kaip gyvenimui priešiškas silpnavalių ir nevykėlių išradimas. Kaip metafiziškai apibrėžtos Δ destrukcijos padarinys atsiranda nenutrūkstamo pasauliui imanentiško judėjimo prie artimiausio (Nietzsche) arba galutinio tikslo projektas (Marxas) – tai matome šiuolaikinėse utopijose; E. Blochas vietoj „Δ į viršų" reikalauja „Δ į priekį". Savo fundamentinėje ontologinėje egzistencijos analizėje Heideggeris Δ supranta kaip žmogui būdingą peržengimą per bet kokią įvairialypę esamybę ir įsikišimą į būtį (egzistenciją, ek-sistenciją), paskui ją traktuoja kaip ankstesnį būties šauksmą (būties likimą). Levinas metafizikos Δ koncepciją kritikuoja kaip nepakankamai neribotai transcendentišką, t. y. Δ mąstymas veikiau nori sustoti pasiekęs pabaigą, tobulą tikslą; tikrai begalinės Δ reikalas iškyla nepasiekiamo kito akivaizdoje. 2. Neretai Δ reiškia ir tai, ko Δ procese siekiama: krikščioniškojoje metafizikoje tai yra Dievas, kaip antpasaulinė esybė. Jaspersas Δ laiko esant pačią būtį, kuri yra kartu dieviškumo sfera ir niekada negali būti suvokta tiesiogiai, o tik ↗ *šifrais* kaip atitrauktinė išliekamybė. 3. Naujesniosiose pažinimo teorijose ir sąmonės filosofijose Δ reiškia ir tai, kas egzistuoja už sąmonės imanentinių suvokimų ir sąvokinių vaizdinių ir nuo jų nepriklauso. Dar ↗ *transcendentinis.*

transcendentalinė filosofija, Kanto vartojamas terminas nusakyti sistemai visų pažinimų, kurie ↗ *a priori* įgyjami vien iš grynojo proto anksčiau už bet kokį empirinį objektinį pažinimą – „grįžimu" į subjektą, t. y. per refleksiją apie apriorines bet kokios empirijos galimybės sąlygas, kurios iš anksto duotos sąmonėje ir kurių funkcija yra pagrįsti visuoti-

nai privalomą patyrimo pažinimą. Šitą ↗ *transcendentalinės* refleksijos sampratą parengė Descartes'o sąmonės (savimonės), kaip neabejojamo pažinimo, analizė. Kantas visuotinai galiojantį pažinimą apriboja juslinių reiškinių sritimi. Pažini yra ne esamybė savaime (jos pačios substancialume), o tik esamybė kaip subjekto suformuotos objektyvybės objektas. Atmetus Kanto nubrėžtą apribojimą (ontologiškai svarbiame) formavime to, kas tada galėtų vadintis subjekto būtimi, t. y. iš esmės spontaniškumu, teoriškai ir praktiškai kuriamąja laisve, Kanto „transcendentalinį ↗ *idealizmą*" (kuris save laikė „empiriniu idealizmu") vokiečių idealizmas (Fichte, Schellingas, Hegelis) išplėtojo į absoliutinį idealizmą. Descartes'o ir Kanto sąmonės filosofijos tradicija turėjo įtakos ir Husserlio fenomenologijai, kuri, peržengdama juslinių reiškinių ribas, fenomeno sąvoką išplėtė visoms „grynosios sąmonės" formoms. Tuo remdamiesi galime ankstyvojo Heideggerio filosofiją vadinti dar Δ, nors ją pagrindžiančios analizės ištakas sudaro ne sąmonė, o žmogaus (būties supratimu, kryptingumu ir kalbiškumu pasižyminti) egzistencija. Hermeneutinis istorinis filosofavimas, reflektuodamas apie sąmonę, pabrėžia ne jos pirminį konstitutyvų ir projektuojantį pajėgumą, o galimybę empiriniame įvykyje kartu atsiverti naujam aprioriniam prasmių ir reikšmių sąsajų horizontui (būties patyrimas, transcendentalinis pagrindo patyrimas).

transcendentalinis (lot. *transcendens* – peržengiantis): 1. Scholastinėje ir neoscholastinėje filosofijoje dažnai reiškia tą patį, ką ir ↗ *transcendentinis*. 2. Kanto pateiktasis šios sąvokos apibrėžimas buvo vaisingas visai pokantinei sąmonės filosofijai (nevienodai tai pasireiškė pirmiausia neokantizme ir Husserlio fenomenologijoje). Sąvoka Δ, priešingai negu sąvoka transcendentinis, Kantui reiškia ne tai, kas yra anapus jusliškai riboto patyrimo ir samprotinio pažinimo, kur negalima prasiskverbti, o išankstinių patyriminio pažinimo principų ir jo objektų sritį, kuri atskleidžiama atspindimuoju „grįžimu" į subjektinę sąmonę (Δ ↗ *sąmonė*). Pats Δ tyrimas nėra empirinis objektinis pažinimas – jis kritiškai aiškina formalias patyrimo ir pažinimo objektų galimybės sąlygas, ↗ *a priori* duotas mums juslumo ir samprotčio sugebėjimuose (pagrindinės juslinio ↗ *stebėjimo* formos ir samprotčio ↗ *kategorijos*), ir išryškina tik reguliatyvų (ne konstitutyvų) grynojo proto ↗ *idėjų* vaidmenį. 3. Plačiąja reikšme Δ reiškia bet kokiam, ne tik objektiniam pažinimui, bet kiekvienam supratimui galimybę duodančio prasmės horizonto atvėrimo žmogaus sąmonei pobūdį (taip Heideggerio ontologiniame žmogaus egzistencijos nagrinėjime suprantama būtis kaip „visiškai *transcendens*", kaip *veritas transcendentalis*). Mąstymo istorijai šis Δ apriorizmas laikytinas ne amžinai nekintamu (kaip Kantui), o susidarančiu „pagrindiniuose transcendentaliniuose patyrimuose", kurie tam tikrose patyrimo srityse (pasaulis, žmogiškumas, religija, menas, politika ir t. t.) pagrindinės reikšmės sampratą tik pagrindžia ir suteikia galimybę jų ypatingiems supratimo, patyrimo ir veikimo būdams atsiverti (M. Mülleris).

transcendentinis (lot. *transcendens*, kilm. *transcendentis* – peržengiantis; ↗ *transcendencija*): 1. Scholastinėje filosofijoje (kurią iš dalies parengė Platonas, Aristotelis, Plotinas) ir jos tąsoje (neoscholastikoje) reiškia loginį statusą tų pagrindinių ontologinių sąvokų, kurios peržengia visų vienareikšmių giminės bei rūšies sąvokų (↗ *kategorijos*) ir ↗ *modalumų* ribas ir todėl neribotai apibūdina visą esamybę, begalinius dieviškus ir sukurtus baigtinius dalykus, nors ir ↗ *analogijos* būdu; tai – transcendencijos ir (paskesnis terminas) transcendentalijos. Jos yra būtinai susijusios su būties sąvoka ir, kaip ir pastaroji, vienodai begalinės apimties, todėl su būties sąvoka konvertabilios. Transcendentalijomis daugiausia domėjosi Albertas Didysis. Greta esamybės (↗ *ens*) dažniausiai pateikiamos (taip daro pirmiausia Tomas Akvinietis, paskui Dunsas Škotas ir kt.) tokios transcendentalijos: daiktas (dalykinio

turinio prasme, ↗ *realybė; res*), vienis (esminių požymių neatskiriamumas kaip tapatybė su pačiu savimi; *unum*), kažkas (↗ *kita; aliquid*), ↗ *tiesa* (pažinumo, susietumo su protu prasme; *verum*), gerumas (siekiamybė, su valia susijęs dalykas; ↗ *gėris, bonum*) ir, ypač pranciškonų mokykloje, gražumas (darnos pagrindu atsirandantis patikimas, ↗ *grožis; pulchrum*). 2. Kanto filosofijoje transcendentiška yra tai, kas peržengia bet kokio patyrimo (taigi ir mokslinio objektinio pažinimo) ribas. Priešingybė: imanentiška. Terminas Δ čia pirmiausia vartojamas proto idėjoms (pasaulis, siela, Dievas) apibūdinti, nes proto idėjos teoriniu požiūriu yra Δ, o doroviniu praktiniu – imanentinės. Ypatingą reikšmę įgyja Kanto daromas skirtumas tarp Δ ir ↗ *transcendentalinio*. 3. Naujųjų laikų filosofijoje (ypač po Kanto) sąvoka Δ reiškia tai, kas peržengia žmogaus gebėjimų ir galimybių (ypač pažinimo) ribas, jei gebėjimai ir galimybės suvokiami kaip riboti; sąvoka Δ apibūdinamas absoliutas (Dievas), kuris nepasiekiamas baigtiniam samprotavimui, bet ne protui (Hegelis), arba tai, kas įjungiama į proto turinį kaip išliekamas, iki mąstymo jau buvęs dalykas (taip transcendentiškumą interpretuoja vėlyvasis Schellingas savo ↗ *pozityviojoje filosofijoje*). 4. Šiuolaikinėse pažinimo teorijose Δ dažnai vadinama ir tai, kas nepriklauso nuo sąmonės, yra pats savaime ir pats sau tikroviška, kas egzistuoja ne tik sąmonės vaizdiniuose. Dar ↗ *transcendencija*.

Trendelenburgas Friedrichas Adolfas, vokiečių filosofas, *1802 Eutine, †1872 Berlyne. Nuo 1837 Berlyno universiteto profesorius. Kanto kritikas ir ypač Hegelio priešininkas. Remdamasis Aristoteliu, plėtojo savo filosofiją kaip „organinę pasaulėžiūrą". Pagrindinė sąvoka joje yra tikslas. Reikšmingi ir Δ logikos istorijos tyrimai.

Troeltschas Ernstas, vokiečių teologas ir istorijos filosofas, *1865 Haunštetene prie Augsburgo, †1923 Berlyne. Bonos, Heidelbergo, nuo 1915 Berlyno universitetų profesorius. Totalinį „viso mūsų dvasinio pasaulio žinojimo ir jautimo istorinimą", kartu ir krikščionių religiją, laikė esant porevoliucinės Europos nuo XIX a. požymiu ir dėjo viltis į istorijos filosofiją, kad istorijai ji atskleis tą visuotinį vertybių sąryšį, kurio negalima įrodyti moksliškai, nes jis remiasi doroviniais sprendimais. Tačiau to ↗ *istorizmo*, kurį įtaigiai parodė, pats nepajėgė įveikti ir priėjo prie išvados, kad „istorijos neįmanoma transcenduoti jos pačios viduje".

Troxleris Ignazas Paulis Vitalis, šveicarų medicinos istorikas ir gamtos filosofas,*1780 Beromiunsteryje (Šveicarija), †1866 Arau. Profesoriavo Bazelyje ir Berne. Patyrė didelę Schellingo įtaką; pastarojo teoriją apie organinio pasaulio pakopas jis įtraukė į savo mistinio pobūdžio visuotinio vienumo vaizdinį.

tvarka (vok. *Ordnung*, lot. *ordo* – eilė, rikiuotė, būrys, seka; gr. *kosmos* – pasaulio tvarka, taip pat laikiškai sutvarkyta eilės seka), antikoje ši sąvoka iš pradžių vartota karyboje ir politikoje, filosofinę reikšmę įgijo ikisokratikų laikais daiktų visumai arba tikrovės bei gyvenimo nustatytai tvarkai apibūdinti, apskritai reiškia daugybės, susietos pagal tam tikrą taisyklę tam tikru santykiu, vienybę (↗ *vienybė ir daugybė*). Antikinė metafizika ir jos vėlesnės kryptys, ypač viduramžiškasis *ordo* mąstymas, ontologiškai ir logiškai tvarką supranta kaip visos esamybės būties (su jos transcendentaliniais tiesos, gėrio ir grožio aspektais) hierarchiškai subordinuotą prasminį darinį. Naujaisiais laikais vis labiau ryškėja įvairių empiristinių srovių skatinama mintis apie Δ kaip objektus konstituojančią ir konstruojančią subjekto galią, subjekto, norinčio įvairovės sąlygomis pastarąją įveikti (sisteminant bei kuriant galimybes joje orientuotis) ir taip išlikti bei įsitvirtinti.

U

Ueberwegas Friedrichas, vokiečių filosofas, *1826 Leichlingene, †1871 Karaliaučiuje. Profesoriavo Karaliaučiuje. Trendelenburgo ir Beneke's mokinys. Pagrindinis veikalas – „Filosofijos istorijos apybraiža" (3 t., 1863–1866); paskesnius leidinius perdirbo ir papildė M. Heinze ir kt. Visiškai naujai parengta „Filosofijos istorijos apybraiža" pasirodė 1983.

Uexküllis Jakobas von, vokiečių biologas, *1864 Keblase (Estija), †1944 Kapri. Nuo 1926 profesoriavo Hamburge. Aplinkos teorijos kūrėjas. Negyvosios ir gyvosios gamtos aplinka gyvajai būtybei daro poveikį, tačiau poveikio reikšmė priklauso nuo būtybės biologinės sandaros pobūdžio. Kiekvienos gyvasties sandara, funkcijos ir elgsena yra prisiderinusios prie savo aplinkos pagal gyvenimo reikmes ir galimybes (gyvenimo, orientacijos ir veikimo aplinka).

Unamuno Miguelis de, ispanų filosofas, kultūros kritikas ir poetas, *1864 Bilbao, †1936 Salamankoje. Nuo 1891 profesoriavo Salamankoje. 1924–1930 gyveno emigracijoje. Aiškiai išreikšto individualizmo atstovas, tačiau griežtai laikėsi ispaniškojo savitumo (*casticismo*). Tragiško gyvenimo jausmo (tikėjimo ir žinojimo prieštara, transcendencijos ilgesys ir tikrosios gyvenimo prasmės racionalaus pagrindimo nebuvimas) bei socialinių simpatijų kupini Δ raštai prisidėjo prie naujos dvasinės atgaivos Ispanijoje.

universalijos (lot. *universalis* – bendras, visuotinis), plačiąja reikšme – visos visuotinės sąvokos (↗ *visuotinybė*), kurių turinį galima priskirti tam tikrai tikrovės sričiai arba visai tikrovei. Platono filosofijoje ir ja pagrįstose koncepcijose idėjos laikomos universalybe, kurios tikrojoje (amžinojoje) būtyje laikiška esamybė dalyvauja tik nežymiai (platoniškasis idėjų realizmas). Aristotelio scholastinėje filosofijoje Δ vadinamos transcendentalinės analoginės būties sąvokos, ypač kategorinės vienareikšmės giminės ir esamybės specifinės esmės sąvokos. Tomas Akvinietis ir kt. skiria trejopą universalybės buvimo būdą: atskirai esančiame daikte (*universale in re*), abstrahavimo būdu įgyjamą pažįstančiame žmogaus protе (*universale post rem* arba *in intellectu humano*) ir pirm atskirų daiktų ir žmogaus mąstymo – dieviškajame prote (*universale ante rem* arba *in intellectu divino*). Šito saikingo realizmo požiūriu virš atskirybės iškylanti visuotinybė tik mąstyme įgyja universalybės formą (visuotinumas ir visuotinis galiojimas), o realioje esamybėje ji turi singuliarumo (atskirumo, individualumo) formą. Tačiau abi formos yra atitinkamas realizacijos būdas (*actualitas*, ↗ *aktualybė*), kuris prisideda prie grynojo turinio (*realitas*, ↗ *realybė*). To prielaida yra dalykinė ↗ *esmės* ir ↗ *esaties* (būties) skirtybė (realioji distinkcija). Teorija apie ikiaktualųjį virš atskirybės iškylančios visuotinybės realumą konfrontuoja su (vėliau pozityvizmu pavadinta) pažiūra, pagal kurią atskiras daiktas yra pradinis bei galutinis ir todėl neturi pagrindo, taigi anoji teorija reikalauja pripažinti, kad už ir pirm to, kas „egzistuoja", esama tikros „realybės", t. y. esmės ir būties kaip aktualios esamybės ir mąstymo realių pagrindų. Šitas Aristotelio požiūrį plėtojantis saikusis realizmas užima tarpinę padėtį – tarp Platonu besiremiančio kraštutinio realizmo, kuriam pati (iki bet kokios atskirybės ir mąstymo esanti) ideali realybė jau yra aktuali, ir naujaisiais laikais iškilusio pozityvizmo, kurio požiūriu tik atskiro daikto ir dėsningų jo sąryšių aktualybė sudaro „būties" prasmę ir reikšmingumą. Kraštutinis platoniškasis realizmas dažnai buvo kritiškai supran-

tamas kaip pasaulio reiškinių tikrovės nuvertinimas, kadangi ta tikrovė jam rodėsi esanti veikiau atvaizdas ir atspindys kitos, aukštesnės ir tikros realybės: tada visuomet galiojančių turinių ir esmės formų atžvilgiu pasaulis nėra vieta, kurioje jie realizuojasi ir pasirodo kaip vienintelė tikrovė, o patys šie turiniai ir formos save patenkina ir pasaulyje yra tik drumsčiami ir iškraipomi. Tačiau pozityvizmas suabsoliutina „duotybės" pasaulį ir ignoruoja jos atgalinę nuorodą į grindžiančią būtį ir esmę. Pradines šiuolaikinio pozityvizmo užuomazgas galima įžvelgti viduramžių nominalizme ir konceptualizme. Realistinių ir nominalistinių bei konceptualistinių pažiūrų priešpriešа lėmė viduramžiais vykusį ↗ *ginčą dėl universalijų*. Sąvokomis išreikšta visuotinybės (universalybės) ir ypatingybės bei atskirybės (partikuliarumo ir singuliarumo) santykio problema skatina ir visą naujųjų laikų bei dabartinę filosofiją ir mokslinę teorinę mintį.

universalijų ginčas ↗ *ginčas dėl universalijų*.

universalizmas, pažiūra, kuri, užsimojusi būti visuotinė ir vadovaudamasi ↗ *visumos* idėja, tikrovės įvairovę kildina iš vieno pradmens (pagrindo, principo, tvarkos dėsnio). Šia prasme visos metafizinės pakraipos filosofijos, naujųjų laikų sistemos ir šiuolaikinės visa apimančios tikrovės teorijos, kurios jau nesiekia metafizinio pagrindimo, yra universalistinės. Priešingybė – partikuliarizmas, pliuralizmas (↗ *vienybė ir daugybė*). Universalistine ypač vadintina O. Spanno socialinė teorija, kuri, kitaip negu individualizmas, visuomenę traktuoja kaip visą tikrovę, susiskaidančią paskui į socialines sritis ir pavienius asmenis.

utilitarizmas (lot. *utilis* – naudingas, tinkamas), etinė nuostata ir teorija, dorovišku ir geru laikanti tokį elgesį, kurio sėkmę galima nusakyti naudingumu, t. y. kuris daro žmogų laimingesnį. Šia prasme Δ priklauso ↗ *eudaimonizmo* etikoms, o jei (kaip dažnai būna) laikomas malonumas, tai Δ yra artimas ↗ *hedonizmui*, tiesa, Δ čia suprantamas ne kaip didžiausias akimirkos malonumas, o kaip didžiausia bendra ilgai trunkanti laimė, kaip pasitenkinimas gyvenimu. Pagal tai, kas yra laimės subjektas, skiriamas individualistinis egoistinis ir socialinis Δ. Naujųjų laikų iš Švietimo kilusio socialinio Δ pagrindėju laikomas J. Benthamas, pagrindine etikos norma laikęs „didžiausią galimą laimę didžiausiam galimam žmonių skaičiui" (visuotinė gerovė); pagrindinis Δ atstovas XVIII a. buvo J. St. Millis. Didžiausią įtaką iki pat šiol Δ turi Anglijoje ir Šiaurės Amerikoje.

utopija (XVI a. naujadaras iš gr. neiginio *ou* – ne ir *topos* – vieta; vieta, kurios nėra), taip Thomas Moras pavadino veikalą („Utopia", 1516), kuriame pasakojama apie įsivaizduojamą, idealią, absoliučiai teisingą, vien proto principais pagrįstą visuomenės ir valstybės santvarką; nuo tada Δ tapo labai kritiškai savo meto atžvilgiu nusistačiusios literatūros žanro pavadinimu; dažnai Δ vadinami ir fiktyvių kelionių aprašymai bei mokslinės fantastikos veikalai. ◊ Utopijomis laikomi Platono „Politeia" („Valstybė"), F. Bacono „Nova atlantis" („Naujoji Atlantida"), T. Campanellos „La città del sol" („Saulės miestas"), W. Morriso „News from Nowhere" („Naujienos iš niekur"). Žodis Δ paskui įgavo ir „to, kas nerealu ir neįgyvendinama" reikšmę. Utopiniu laikomas marksistinis istorine revoliucija įgyvendintinos neklasinės visuomenės, kaip istorijos tikslo, įsivaizdavimas (nors pats K. Marxas šį vaizdinį laikė ne utopiniu, o moksliškai pagrįstu). E. Blochas žmonių karalystės žemėje „konkrečią utopiją" interpretuoja kaip nuolatinę istorijos paskatą, kuri susijusi su „vilties principu". Utopinis mąstymas susilaukė kritikos pirmiausia iš etinių atsakomybės už tikrovę pozicijų (H. Jonas ir kt.). Pagal J. Swifto „Guliverio kelionių" pavyzdį atsirado savo laikus kritikuojančios antiutopijos – H. G. Wellso „Laiko mašina" (1894), A. Huxley'o „Šaunusis naujasis pasaulis" (1932), G. Orvello „Tūkstantis devyni šimtai aštuoniasdešimt ketvirtieji" (1949) ir kt.

V

Vaihingeris Hansas, *1852 Nėrene netoli Tiubingeno, †1933 Halėje. Profesoriavo Štrasburge, nuo 1884 Halėje. Patyrė A. Lange's ir Schopenhauerio įtaką. Jo „*Tarsi* filosofija" visas mokslines teorines ir dorovines praktines tiesas pragmatiškai aiškina kaip gyvenimui tarnaujančias fikcijas (fikcionalizmas) siekiant apibrėžtų tikslų. Dar ↗ *„tarsi" principas.*

vaizdas, aktualiosios dabarties objekto ar įvykio, prisiminimo ar kūrybinės fantazijos juslinis regimas perteikimas. Jei perteikiamasis objektas suvokiamas kaip iš anksto esamas Δ modelis, tai iškyla jų teisingo santykio (atitikimo) klausimas, kuris, kalbant, pvz., apie vaizduojamąjį meną, dažnai keliamas pernelyg siaurai suprantant Δ. Δ regimu pavidalu išreiškia kokią nors dvasinę prasmę. Jei ši reikšmės ir prasmės sąsaja savo ruožtu mąstoma kaip „dvasinis" ano Δ pirmavaizdis (ypač kaip pagal Platono tradiciją „idėja"), tai susiduriama su teisingo atitikimo, kaip pažinimo tiesos, problema, ir tada pažinimas interpretuojamas kaip atspindys (↗ *atspindžio teorija*). ◊ Alegoriniai vaizdai reikšmingi mene, o ypač religijoje, kur jie yra esminis išraiškos ir supratimo būdas (↗ *simbolis*). Žodinėje – ne vien kasdienio bendravimo – kalboje glūdi gausybė pradinių pažinimui būdingų vaizdų (↗ *metafora*).

vaizdinys (lot. *repraesentatio, perceptio*), pagrindinė naujųjų laikų subjektyvumo filosofijos sąvoka, reiškianti vaizdavimąsi kaip pagrindinį žmogaus sąmonės veiklos būdą, kai ↗ *sąmonė* ką nors, į ką ji nukreipta, konstituoja kaip savo objektą (↗ *konstitucija*). Vaizdiniais laikomi (ypač Kanto filosofijoje) ir vaizdavimosi objektai arba turiniai, tai, kas įsivaizduojama. Filosofijos istorijos požiūriu Δ yra ypač naujaisiais laikais ėmusi vyrauti tam tikra žmogaus (kaip Aš sąmonės, subjekto) santykio su pasauliu, tikrove, būtimi apskritai (objektyvumu) realizacija. Pagrindinės vaizdavimosi klasės paprastai yra: dabartinis Δ (suvokimas); sudabartinantis Δ (prisiminimo Δ), siekiantis pakartoti ankstesnį (ypač suvokimo) Δ; planavimo arba fantazijos Δ, kuris ankstesnius ir dabartinius Δ perdaro ir toliau plėtoja; pagaliau juslinis (stebintis, konkretus) ir mintinis (sąvokinis, abstraktus) Δ. Tarp kitų kritiškai nusistačiusių filosofų pirmiausia Heideggeris ir Levinas įsivaizduojantį mąstymą, kuris visos esamybės centru laiko žmogų ir sieja ją su proto galia, supranta glūdint metafizinėje ontologijoje nuo pat jos pradžios; abu filosofai mąstyseną mėgina apsukti antraip ir padaryti ją „pačią būtį" mąstančiu (Heideggeris) arba etišku mąstymu, kuriam kitas (kitas žmogus) lieka nemąstomas ir „anapus būties".

vaizduotė, gebėjimas sąmonėje atkurti juslinio objekto vaizdą ir tada, kai objektas tiesiogiai neveikia juslės organų (pvz., prisimenant), bei kurti naujus vaizdinius. Aristotelio tradicijoje – *phantasia* (gr.) arba *imaginatio* (lot.), esanti tarp suvokimo ir mąstymo. Kantas ją (taip pat ir meninę bei poetinę Δ) laikė tik atkuriamąja, nes priklausanti nuo juslinės recepcijos, paklūstančios empiriniams asociacijos dėsniams. Nuo šios Δ jis skyrė produktyvią, arba transcendentalinę, Δ, kuri, būdama spontaniška, pati kuria dėsnius: aprioriškai suvienydama regimąją įvairovę, ji padaro galimą objektinį patyrimu pagrįstą pažinimą. Taigi ir Kanto sistemoje Δ užima tarpinę padėtį tarp juslumo ir sampročio. Jo Δ teorija buvo reikšminga vokiečių idealizmui, ypač Schellingui.

Vakarų Europos filosofija prasidėjo antikinėje Graikijoje, kai ↗ *ikisokratikai* (VI–V a.

pr. Kr.) pradėjo mąstyti, kaip iš tikrųjų suprasti „viską“ (*ta panta*), t. y. visumą ir pagrindą, ir („loginis“) mąstymas išsiveržė iš mitinių vaizdinių pasaulio. Didžiausias atradimas šiuo atžvilgiu buvo Platono ir Aristotelio (IV a. pr. Kr.) sukurta klasikinė metafizika; tai buvo sisteminės ir metodinės žinojimo paieškos, pastangos pažinti esamybės esmę ir reiškimąsi analizuojant jos hierarchiškai išskaidytą tvarką. Šis metafizinis filosofavimas, pirmiausia kaip ↗ *platonizmas* (Filonas, I a.) ir ↗ *neoplatonizmas* (Plotinas, III a.), atėjo per paskesniųjų šimtmečių patristiką (Klemensas Aleksandrietis, Origenas), ypač per ↗ *Augustiną*, į ankstyvųjų viduramžių krikščioniškąjį tikėjimo pasaulį. Toks filosofavimas sustiprėjo viduramžiais įsitvirtinus per ↗ *arabų islamo filosofiją* (ypač Averojų) atėjusiam aristotelizmui (↗ *scholastika*, ↗ *Albertas Didysis*, ↗ *Tomas Akvinietis*); tada filosofija tapo ir krikščionių tikėjimo teologinės išraiškos priemone. Prieš filosofijoje vyravusią teoriją apie esmiškai visuotinės būties pažinumą ir realumą kritikos smaigalį nukreipė viduramžių ↗ *nominalizmas* (Roscelinas) ir ↗ *konceptualizmas* (Okamas; ↗ *ginčas dėl universalijų*), o būties, kaip dvasios, sampratą ginčijo viduramžių ↗ *voliuntarizmas* (Dunsas Škotas, Okamas), kurio srovėse ryšku iš antikos atėję kritikos polinkiai. Tuo laiku viršūnę pasiekė ir krikščionių filosofinė ↗ *mistika* (Eckhartas).

Naujaisiais laikais, filosofijai išsivadavus iš religinių institucijų ir teologijos, žmogui, kaip subjektui, vėl atkreipus akis į save patį ir siekiant pažintinio bei praktinio mąstymo autonomijos, susikūrė didžiosios ↗ *racionalizmo* (Descartes'as, Spinoza, Leibnizas) sistemos ir ↗ *empirizmo* (Hobbesas, Locke'as, Hume'as) kryptys. Racionalizmas ir empirizmas padėjo Europoje išsirutulioti ↗ *Švietimui*. Nepaisant to, kad tai buvo prieštaringas ir daugialypis vyksmas, šios filosofijos kryptys išreiškė naujųjų laikų sąmonę, kuri, skatinama gamtos mokslų plėtotės ir su ja susijusių technikos perspektyvų, vardan žmogaus gyvenimo ir jo pasaulio pažangos ėmėsi plačiu mastu protingai valdyti gamtos reiškinius ir vairuoti visuomenės procesus. Šią minčių kryptį tada užbaigė ↗ *Kanto* transcendentalinė filosofija ir vokiečių ↗ *idealizmas* (Fichte, Schellingas, Hegelis), kurie (iš dalies provokuojami antišvietėjiškos romantikos) norėjo teorines ir praktines proto pretenzijas kartu su jo skeptiškomis išlygomis suprantamai ir kritiškai sutvarkyti bei absoliučiai racionalizuoti. Paskesnio laikotarpio filosofijai būdingi šie bruožai: įvairiai motyvuota ir kandi idealizmo kritika (↗ *metafizikos kritika*; Marxas, Kierkegaard'as, Nietzsche), sąmonės istorinės patirties ir jos pasaulio supratimo galimybių (Dilthey'us; ↗ *hermeneutika*) istorinė ir mokslinė (Ranke, Droysenas) bei filosofinė savirefleksija, atsiribojimas nuo teologinių istorijos sampratų ir atsigręžimas į įvairius epochinės reikšmės ir individualius istorijos reiškinius (↗ *istorizmas*), mėginimai filosofiją traktuoti vien kaip specialų empirinį mokslą (sociologizmas, biologizmas, ↗ *psichologizmas*), pagaliau siekiai ją atnaujinti grįžtant prie senesnių (↗ *neoscholastika*) ir griebiantis naujesnių filosofijų (↗ *neokantizmas*, ↗ *neohėgelizmas*).

XX a. ilgą laiką labai įtakinga buvo Husserlio ↗ *fenomenologija*, kuri kovojo su psichologizmu ir siekė būti gyvenimo patirtį apibendrinančia, nors ir aprioriška, sąmonės filosofija. Ji davė postūmį daugeliui kitų filosofijos pakraipų, kurios ieškojo atsakymų esant probleminėms situacijoms arba visuotinėms prasmių krizėms: ↗ *gyvenimo filosofijai*, ↗ *egzistencinei filosofijai* (Heideggeris, Jaspersas), ↗ *kritinei visuomenės teorijai* (Adorno, Horkheimeris), perėmusiai pagrindines mintis iš Marxo. Toms tendencijoms priešinosi šiuolaikiniai empirizmo tradicijos puoselėtojai, kurie daugiausia orientavosi į žinojimo modelį, pagrįstą matematiką naudojančiais gamtos mokslais (Russelas, loginis ↗ *pozityvizmas*; Vienos būrelis, Wittgensteinas, ↗ *analitinė filosofija*; Popperis, ↗ *kritinis racionalizmas*). Analitinė filosofija norėjo sukurti tikslią ap-

rašymo kalbą, tačiau loginę analizę mėgino taikyti ir normaliai kalbų vartosenai. Metafizinį mąstymą su jo būties ir savęs supratimo istorija bei jau iš pat pradžių tapatybės filosofijos apibrėžtu pagrindiniu bruožu (Parmenidas: „Būtis ir mąstymas yra tas pat") kritiškai tematizavo istorinis hermeneutinis mąstymas (vėlyvasis Heideggeris, Gadameris) ir į metafiziką atsigręžę bei ja besiremiantys etinių siekių filosofai (Levinas). Išryškėja tendencija keisti arba iš esmės modifikuoti senas pagrindines metafizikos ir ontologijos bei transcendentalinės filosofijos sąvokas, tokias kaip substancija, subjektas ir (uždara) sistema, kitais gamtos ir istorinės gyvenimo tikrovės vaizdiniais: mąstyti remiantis santykiais ir procesais (procesinė filosofija), vartoti komunikatyvaus dialogo (↗ *dialoginė filosofija*) ir neužbaigiamos ↗ *dialektikos*, atvirų sistemų (↗ *sistemų teorija*) ir struktūrų (↗ *struktūralizmas*, ↗ *struktūrinė filosofija*) sąvokas. Galutinės ir visuotinės visų reiškinių vienybės ir vienalytiškumo prielaidai (būties, dvasios, sąmonės, materijos ir t. t. universalumas ir principinis tapatumas) priešinasi patyrimu grindžiamas neįveikiamos įvairovės ir skirtybių supratimas. Nėra visai aišku, ar šitos tendencijos nereiškia, jog ir modernizmo saulė jau nusileidusi (↗ *postmodernizmas*), arba čia veikiau visa jėga reiškiasi XIX a. impulsai.

valdžia ↗ *galia*.

valia (gr. *orexis, boulesis*, lot. *appetitus, voluntas*), viena pagrindinių etikos filosofijos sąvokų, reiškianti žmogaus gebėjimą sąmoningai kelti sau tikslą, laisvu ↗ *apsisprendimu* jo laikytis ir valinga, todėl ir atsakinga ↗ *veikla* siekti jo įgyvendinimo. Todėl norėjimas (geismas), kaip žmogaus ↗ *dvasios* arba (naujųjų laikų supratimu) protingos ↗ *sąmonės* aktas, kuris skiriasi nuo instinkto, kaip natūralaus gyvos būtybės siekio tenkinti savo gyvenimo reikmes, yra neatskiriamai susijęs su mąstymu. Kadangi į žmogaus dvasiškumą ir protingą sąmoningumą kaip savaime suprantamas dalykas įeina ir atsakymas į klausimą, kas yra žmogus, bei apskritai tikrovės (pasaulio) samprata, tai Δ sąvoka turi ryškią arba neryškią ontologinę reikšmę (↗ *intelektualizmas*, ↗ *voliuntarizmas*). Aristotelinėje scholastikoje Δ pati savyje formaliai yra nukreipta į ↗ *gėrį*. Tai – žmogaus esmės realizavimas orientuojantis į pasaulio tvarką ir pagal ją – į dvasingo asmens galią disponuoti visomis savo jėgomis (*dominium super actus suos*). Todėl Δ gėrį turi būti pažinusi kaip tikrą ir esmingą (Tomas Akvinietis: *nihil volitum, nisi praecognitum* – nieko nenorima, kas anksčiau nebuvo pažinta [kaip vertinga]). Tik tada pati Δ yra gera Δ. Antra vertus, ne kas kita, o Δ lemia, kad būtų siekiama pažinti tiesą apskritai kaip pažįstančiajai dvasiai siektiną gėrį. Taigi čia išryškėja ypatinga pažinimo ir geismo sąveika, tačiau dažniausiai tam tikra pirmenybė teikiama pažinimui (bet Dunso Škoto filosofijoje – norui, geismui). Kanto sistemoje, kur pažinimas, suprantamas pirmiausia kaip mokslinis pažinimas, apribojamas reiškinių ir empirinių objektų pasauliu, Δ, dorovinis protas, laisvė, kaip tikra savęs apibrėžtis (↗ *autonomija*, vien ir padaranti valią gera), ir jos moralės pasaulis turi tik dorovinę praktinę, dorovinei elgsenai būtinai pripažintiną realybę. Tačiau Δ čia laikoma reikšmingiausiu dalyku žmogaus būtyje. Poidealistinė filosofija mėgina grįžti prie norėjimo (geismo) ir pažinimo savitarpio priklausomybės klausimo ir valios kilmės dimensiją pabrėžtinai nukelti į ikidvasiškumą bei ↗ *pasąmonę*. Galiausiai Nietzsche's voliuntaristiniam mąstymui Δ yra pati pirminė žmogaus gyvenimo ir pasaulio vyksmo apskritai galia, kuri, pirm viso šitaip suprantamo pažinimo ir „anapus gėrio ir blogio" (ir anapus tiesos ir netiesos [paklydimo, melo]), nepaliaujamai geidžia pati savęs ir, tiksliau sakant, amžinai laikinai vykstančio tapsmo. Dvasios metafizikoje, jos naujųjų laikų sąmonės filosofijos versijose ir nekintamų dėsnių ieškančiuose moksluose Nietzsche regi bjaurėjimąsi veikliu tapsmu,

valia būti, valia siekti nekintamos esmės, už laiko ribų privalančios būti amžinybės.

valstybė (lot. *res publika* – gr. *polis*, *politeia* vertinys), teisės, valdymo ir teritorijos vienetas kaip atitinkamo dydžio uždaras socialinis darinys, kuris yra savarankiškas politinio veikimo subjektas. Δ sąvoka yra istorinė. Šiuolaikinės konstitucinės Δ susiformavo Europoje naujaisiais laikais, ypač XVII–XVIII a. Kartu Δ, kuri kaip viršesnis tvarkdarys savo piliečiams nubrėžia (pozityviosios) teisės normas, kaip valdymo darinys teisinę tvarką panaudoja vidinės taikos palaikymui, kaip teritorijos vienetas gina gyvenimo erdvę nuo išorės priešų, iš principo skiriasi nuo joje laisvai besiplėtojančios (pilietinės) visuomenės. Tačiau Δ iš principo formaliai yra saistoma prigimtinės teisės, žmogaus teisių ir tautų teisės, o medžiagiškai – visuomenės gerovės, kurios ji, atsižvelgdama į konkrečias istorines bei socialines sąlygas, privalo siekti kaip savo implicitinio tikslo. Būdama susijusi su viršpozityviąja teise, Δ yra suvereni – leidžia įstatymus ir naudoja valdžią (↗ *valdžia*, ↗ *prievarta*), tačiau kai kurias šio suvereniteto dalis ji gali deleguoti (federacinės Δ, valstybių sąjungos, Jungtinių Tautų Organizacija ir kt.). Medžiaginė visiško Δ suvereniteto sąlyga yra ūkinė nepriklausomybė (autarkija). Plečiantis ekonominiam bendradarbiavimui, kuriantis tarptautinėms korporacijoms, tarpvalstybiniams ir viršvalstybiniams susivienijimams bei institucijoms (globalizacija), mažėjant valstybių ūkinei nepriklausomybei, toliau keičiasi ir keisis valstybių formos bei Δ samprata.

valstybės filosofija, politikos filosofija, kelia klausimą apie politinio valdymo pagrįstumą ir to valdymo ribas, jo institucijas, t. y. valstybės formas – valstybės viduje ir tarp valstybių. Δ pamatai buvo padėti jau antikos laikais. Platono idealiąją valstybę (aprašytą dialoge „Politeia“ – „Valstybė“), kaip ir sielą, kuri padalyta į tris dalis, turi sudaryti trys luomai; vadovaujantį vaidmenį valstybėje atlieka filosofai, kurie lemia proto viešpatavimą ir, atsižvelgdami į gėrį (*agathon*), rūpinasi teisingumu kaip valstybės tikslu (antrame idealiosios valstybės projekte, išdėstytame dialoge „Nomoi“ – „Įstatymai“, – kai kurie kraštutiniai reikalavimai kiek sušvelninti). Realių valstybių formos kinta nuo timokratijos prie oligarchijos ir demokratijos; pastaroji padeda įsigalėti pačiai blogiausiai valdymo formai – tiranijai. Aristotelio filosofijoje politika irgi siejama su etika, o valstybė privalo rūpintis visų gerove. Pasak Aristotelio, paskata valstybei kurti yra tai, kad žmogus, „iš prigimties“ turintis gebėjimą mąstyti ir kalbėti (*logos*), yra politinis gyvūnas (*zoon politikon*), galintis laimingai gyventi tik valstybiškai gerai sutvarkytoje visuomenėje. Reikšmingas yra Aristotelio valstybės formų skirstymas į tris geras ir tris blogas santvarkas (monarchija, aristokratija, politija; despotija, oligarchija, demokratija). Žlugus antikiniams poliams, stoikų prigimtinės teisės apmąstymuose žmogus atsiduria virš valstybių santvarkų ir yra suprantamas pirmiausia kaip laisvas pasaulio pilietis (*kosmos;* kosmopolitas). Viduramžiais, perimant stoikų, atsižvelgiant į Platono (Augustinas) ir ypač Aristotelio (Tomas Akvinietis) idėjas ir remiantis pirmiausia tikėjimu krikščioniškuoju apreiškimu, valstybės būtinumas ir reikšmė siejami su lemiamu pasaulio kūrimo ir išganymo kontekstu, bet valstybės svarba ir susiaurinama, nes individas įgyja ypatingą padėtį ir valstybės viduje, ir jos atžvilgiu. Pereinamuoju į naujuosius laikus tarpsniu Tomas Moras iš humanistinių paskatų sukūrė savo idealios valstybės projektą („Utopia“, 1516), o N. Machiavelli („Il principe“ – „Valdovas“, 1532) religiją ir moralę pajungė valstybiniams valdžios paėmimo ir įtvirtinimo interesams. Esminę reikšmę šiuolaikinei Δ turėjo T. Hobbeso teorija apie prigimtinę žmonių būklę („visų karas su visais“) ir tos būklės pakeitimą, sudarius visuomenės sutartį, kuria įkuriama

valstybė („Leviatanas", 1651) ir visa valdžia perduodama vienai valdymo institucijai. J. Locke'as ir J. J. Rousseau prigimtinės žmonių būklės ir visuomenės sutarties koncepciją perdirbo ir išplėtojo (pabrėžę valdžių padalijimo principą). Kantas valstybę supranta kaip „žmonių suvienijimą teisės įstatymais", garantuojančiais laisvę ir lygybę, o respubliką – kaip valstybės idėją, kurios kryptimi turi judėti istorija. Hegelis, neatsižvelgdamas į buržuazinės visuomenės individualių interesų konkurenciją, valstybę laikė tikros, visiems bendros laisvės realizavimu ir „dorovinės idėjos tikrove". Marxo nuomone, revoliuciniu būdu sukūrus neklasinę visuomenę, valstybė (kaip ir bet koks institucinis vienų žmonių viešpatavimas kitų atžvilgiu) turėsianti nunykti. XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje valstybė tampa iš esmės valstybės teisės teorijos objektu. Priešingai ilgą laiką dominavusiam teisiniam pozityvizmui ir remiantis patirtimi, išgyventa susidūrus su totalitarinių valstybių sistemomis, vėl kyla valstybinės valdžios dorovinio pagrindimo ir apribojimo individo laisvės vardan problema.

veikla, sąmoningai tikslingas, valingas žmogaus poveikis gamtos ir socialinei gyvenimo tikrovei; tuo Δ skiriasi nuo gamtos reiškinių (bei natūralių organinių ir psichinių procesų žmoguje). Antikoje, Platono ir ypač Aristotelio filosofijoje, Δ kaip ↗ *praktika* reiškia prasmingos gyvenimo erdvės kūrimą, pirmiausia etinę politinę praktiką, kuri gėrio požiūriu yra nukreipta į valstybės (polio) išlaikymą. Praktika čia netapatinama nei su kūrinio, kuris nėra savitikslis, o skirtas naudojimui arba vartojimui (*poiesis;* ↗ *technika*), nei su savitiksliu žinojimo dėl žinojimo kūrimu (*theoria,* ↗ *teorija*). Naujaisiais laikais į Δ sampratą vis labiau įtraukiama vartojimo reikmenų gamyba (visų gyvenimui reikalingų daiktų gamyba ir paskirstymas). Kita vertus, antikinėje filosofijoje pats pažįstantysis mąstymas galėjo būti suprantamas kaip praktika aukščiausia prasme, ir tos pažiūros aidų dar yra ir šiais laikais, traktuojant pagrindinę sąmonės vaizduotės veiklą, ypač kai Fichte kalba apie pirmapradį save ir savo kita teigiančio Aš veikimą, Hegelis – apie absoliučios dvasios veiklumą, taip pat pabrėžiant mąstymą kaip kalbėjimą, o naujesniosiose teorijose – kaip kalbinę veiklą (Austinas ir kt.) bei apskritai komunikacinius veiksmus (Habermasas). Veiklą iš esmės apibūdina ↗ *apsisprendimas,* kuris atsispindi Δ taisyklėse ir jų institucionalizavime, taigi yra baigtinės ↗ *laisvės* realizavimas. Todėl tradicinėje Δ sampratoje Δ tikslai siejami su kokia nors pagrindine gyvenimo ir pasaulio prasme: Δ filosofija paprastai yra ir ↗ *etika*. Naujosioms Δ teorijoms, ypač toms, kurios remiasi sistemų teorija, ši sąsaja su laisve ir etika neturi reikšmės. Tačiau jos daugiau dėmesio kreipia į žmogaus Δ kolektyvinį (socialinį) aspektą, į kurį ateityje labiau turėtų būti įtraukiama ir gamta (taigi ne tik kaip veiklos subjektų objektas).

verifikacija (lot. *verus* – tikras, teisingas + *facere* – daryti), pažiūros, prielaidos, teiginio patvirtinimas. Pvz., pragmatizmas mano, kad vaizdinys arba įsitikinimas yra teisingas, „kol mūsų gyvenimui naudinga juo tikėti" (W. Jamesas). Ypač daug diskusijų (gamtos) mokslų teiginių (sakinių) Δ problema sukėlė loginiame pozityvizme (Wittgensteinas, Vienos būrelis, analitinė filosofija); teisingumas čia įrodomas stebėjimu ir patvirtinamuoju tikrinimu (empirinis Δ principas), ir tik tokie teiginiai, kurie gali būti šitaip patikrinti (kaip teisingi arba klaidingi), yra prasmingi (empiristinis prasmės kriterijus). Kadangi visų atskirų atvejų, kuriais nuolat remiasi pretenduojantys galioti visuotiniai mokslo teiginiai ir teorijos, patikrinti neįmanoma, kritinis racionalizmas (K. Popperis, K. Albertas ir kt.) vietoj Δ reikalauja taikyti ↗ *falsifikacijos* principą.

vertybė (vertė), naujaisiais laikais ekonomikos ir politikos teorijose išsirutuliojusi sąvoka (vartojimo ir mainų prekės laikomos vartoja-

mosiomis ir mainomosiomis vertėmis). Δ sąvoka reiškia individualiai gyvensenai ir socialiniam bendrabūviui būtinas taisykles, orientavimosi modelius, elgesio ↗ *normas*, kurių, kaip objektyviai galiojančių, žmonės privalo laikytis subjektyviai vertindami atitinkamus reiškinius, mąstydami ir kontroliuodami savo veiksmus. Vertybių privalomumas arba objektyvus galiojimas yra pakopiškas ir susijęs su įvairiomis gyvenimo sritimis: besąlygiškai laikytis privalu dorovinių vertybių (ypač nevalia pažeisti asmens orumo; ↗ *dorovė*); vertybės susijusios su ↗ *papročiais*, į kuriuos jos turi atsižvelgti, kultūrinės vertybės yra pripažįstamos, išpažįstamos arba jų siekiama įprastu būdu (religija, menas, politika, ekonomika ir t. t.).

Viduramžių metafizikoje, kuri remiasi Platono ir ypač Aristotelio tradicija, ir pastarosios pagrindą išlaikiusiose naujesniosiose filosofijos kryptyse tai, kas vadinama Δ, suprantama kaip esamybės buvimas gera (gerumas, kokybiškumas, *bonitas*), o ↗ *gėris* suprantamas kaip ontologinė būties ir esmės tvarka: į gėrį turi būti nukreiptas žmogaus dvasios siekis (jo valia ir veiksmai). Su tuo yra susijęs gerumo savyje ir gerumo kito atžvilgiu skyrimas; vėliau tai atsispindėjo tokiose sąvokose kaip „paties vertybės" ir „pagalbinės vertybės". Neokantizmo, taip pat ir fenomenologijos, ↗ *vertybių filosofija* su ta perskyra sutinka, tik lieka neaišku, kaip apibrėžti vertybių galiojimą pagal savitą jų būties pobūdį, nes tas galiojimas akivaizdžiai skiriamas nuo būties, kaip tikros ir faktiškos būties. Nietzsche'i visos vertybės iš esmės yra tik pagalbinės gyvenimo, traktuojamo kaip valia siekti galios, vertybės: tiesa, valia kartkarčiais vertybes iškelia kaip tikslus (paskui vėl palieka), bet jai pačiai vertybės neturi nei tikslo, nei vertės.

vertybių filosofija, XIX ir XX a. filosofijos kryptys, į pirmąjį planą keliančios vertybių idėją. Šios filosofijos pradininkas yra R. H. Lotze (1841). Pasak jo, pagrindinis Δ uždavinys – nutiesti tiltą tarp vien proto sąvokomis mąstančio idealizmo ir empirinių gamtos mokslų, be to, vertybių pasaulio sandara užpildyti tuštumą, paliekančią vietos mechanistinei pasaulėžvalgai. Daugiau Kantu rėmėsi (iš dalies ir Lotze's veikiama) neokantizmo Badeno mokykla (H. Rickertas, W. Windelbandas), kuri vertybių idėją siekė pritaikyti istorijos ir kultūros filosofiniam ir istoriografiniam tyrimui. M. Schelerio fenomenologinė vertybių etika (smerkianti Kanto etikos „formalizmą") skelbė, kad esama mūsų vertybinę laikyseną apibrėžiančių juslinio, vitalinio, dvasinio ir religinio gyvenimo vertybių hierarchijos.

vertybių ginčas ↗ *ginčas dėl vertybių*.

Vico Giambattista, italų filosofas, *1668 Neapolyje, †1744 ten pat. Nuo 1697 Neapolio universiteto retorikos profesorius. Naujosios ↗ *istorijos filosofijos* pirmtakas. Priešingai Descartes'o racionalizmui, tiesos pažinimu laikė ne tik aiškų ir ryškų įsivaizdavimą, bet ir dalyko kūrimą sukeliančių priežasčių suvokimą („*verum et factum convertuntur*"). Kadangi gamta sukurta ne žmogaus, gamtos mokslas tikslia žodžio reikšme mums nėra galimas (nors galima, pvz., [operatyvioji ir konstruojančioji] matematika). Tačiau istorijos pažinimas mums yra galimas, nes istorija žmogaus sukurta, taigi šį pažinimą pagrindžiantis ryšys glūdi žmogaus sielos bei dvasios gyvenime. Šiuo požiūriu Δ mėgino aiškinti tautų istorijos, kurią apima ir persmelkia dieviškosios apvaizdos dvasia, tėkmės ir kartojimosi dėsningumus (kultūrų kilimo, viršūnės ir nuosmukio *corso e ricorso*). Tuo Δ davė pradžią istorijos teologijos sekuliarizavimui ir iš esmės užbėgo už akių paskesnių istorijos teorijų mintims (A. Comte'as, Hegelis, O. Spengleris).

Vienos būrelis, E. Macho ir L. Wittgensteino idėjų pagrindu (manifestas „Mokslinė pasaulio samprata. Vienos būrelis. Ernsto Macho draugijos publikacijos", Viena, 1929) susiformavęs vienodų filosofinių pažiūrų ir

mokslinių interesų filosofų sambūris (H. Hahnas, O. Neurathas, M. Schlickas, R. Carnapas, P. Frankas). Propagavo matematinę logiką ir jos taikymą filosofijai, akcentavo patyrimo vaidmenį pažinimo procese, atmetė bet kokios rūšies metafizines prielaidas. Sambūris iširo 1938. Nuo 1930 iki 1938 buvo leidžiamas žurnalas „Erkenntnis" („Pažinimas"). Δ buvo loginio ↗ *pozityvizmo* (neopozityvizmo) pradininkas.

vienybė ir daugybė, nuo ikisokratikų laikų filosofijoje tai yra pagrindinis dalių arba momentų priklausymo vienai visumai, arba atskirybių vienai sričiai, klausimas, ypač „tikrovėje apskritai". (Tarp kitų sąvokų dar ↗ *individas,* ↗ visuotinybė, ↗ esmė, ↗ rūšis, ↗ pasaulis, ↗ *būtis.*) Parmenidui daugybė buvo tik suvokimo regimybė, o mąstymo tikrovėje egzistuojanti viena ir vienintelė „būtis". Kiti, pirmiausia Platonas ir Aristotelis, daugį mėgino pagrįsti jo santykiniu savarankiškumu vienume. Klausimas apie „pirmuosius pagrindus ir priežastis" kreipia iš esmės į tai, kad bet kokios daugybės vienybe pradedamas laikyti aukščiausias" arba pirmapradis vienis (logas, nousas, dvasia, Dievas, naujaisiais laikais – ir transcendentalinis subjektyvumas, absoliuti sąmonė ir t. t.). Δ santykis aiškinamas įvairiai: kaip participacija, emanacija, kūrimas, sandara ir pan. Šiuo atžvilgiu klasikinis vienybės mąstymas yra ne kas kita, kaip saikingas arba reliatyvus ↗ *monizmas* (skirtingai nuo absoliutaus monizmo bei kraštutinio ↗ *dualizmo*). Naujaisiais ir šiais laikais, kai vienybė suvokiama kaip ↗ *sistema,* iš dalies ir kaip ↗ *struktūra,* atrodo, ta daugybė atskirybių su savo vienybe, kurią siekiama apibūdinti (baigtinės) substancijos, (individualaus) subjekto, (žmogaus) asmens sąvokomis, ima nykti kaip gryna funkcija ir santykių sankirtos taškas. Antra vertus, ryškėja ir prieš tradicinį būties ir dvasios pagrindimą nukreipta laisvės mintis, kuri individo laisvę supranta kaip nepaaiškinamą išankstiniu laisvės priskyrimu vienybei (suvienijimo prasme), o veikiau kaip autonomišką ir pirmapradišką, ypač totalitaristinių visumos ir uždarumo vaizdinių požiūriu. Laisvės mintis galiausiai pabrėžia, kad laisvė yra galima tik esant įvairiems laisvių santykiams (dialogas, komunikacija, partnerystė, šiuo atveju ir konkuruojant bei prieštaraujant). Dabartiniam ↗ *pliuralizmui* (prieš monologizmą, monoprincipializmą, logocentrizmą ir t. t.) čia kyla problema, kaip daugybę galima apsaugoti nuo visa apimančios tapatybės įsigalėjimo, kai į skirtumus neatsižvelgiama, kita vertus, kaip jos neatiduoti sunaikinimui, kai skirtumų nebeįmanoma perteikti, o laisvė virsta nerišlia savivale. „Vienybės *buvimas* daugybėje" neduoda sprendimo, o formuluoja uždavinį, kuris yra ir (nebūtinai tik teorinė) gyvenimo praktikos problema, liečianti daugelį vienoje bendroje istorinėje situacijoje.

viešpatavimas, suinstitutinta visuomeninė ir politinė valdžios forma, iš esmės paremta autoriteto ir jo pripažinimo siekiu (A. Weberis). Pagal analogiją su Aristotelio teiginiu, kad protas turi valdyti juslinius geidulius, krikščionybės istorijoje teologija ilgai teisino Δ („iš Dievo malonės"); naujųjų laikų Švietimo mąstytojų jis aiškinamas gamtinėmis prielaidomis ir visuomenės procesais (prigimtinė teisė, visuomenės sutartis), moralės požiūriu kritikuojamas ir kaip žmonių nelygybę kuriantis reiškinys mėgintas revoliuciškai šalinti, o demokratinėse konstitucijose įtvirtintas kaip tautos suverenumas ir dėl to susietas su funkcinėmis instancijomis (bendrosios gerovės įgyvendinimas) ir jų kontrole (valdžių padalijimas). Hegeliui Δ ir vergavimas yra pasaulio istoriją apibrėžianti ir į priekį varanti priešpriešа, kuri pašalinama visų tarpusavio susitarimu įgyvendinus laisvę. Kiti filosofai vis labiau kritiškai vertina Δ kaip pretenzingą gamtos valdymą pasitelkiant mokslą, techniką ir pramonę, nes tai savo ruožtu atsiliepia žmonių

gyvenimui. Jau Scheleris vienpusišką siekį viešpatauti valdant gamtos ir socialinius procesus, kai išnyksta ryšys su „kultūros" ir „išganymo žinojimu", laikė esant klaidingą kelią, kuris, jei tas ryšys nebus laiku taisomas, išprovokuos „daiktų sukilimą".

viltis (gr. *elpis,* lot. *spes*), laukimas, kad išsipildys koks nors geidžiamas gėris arba kad pavyks įgyvendinti troškimus (Platonas: siela turi Δ po mirties išvysti tiesą, idėjas grynu pavidalu). Raiškus Δ mąstymas ir jos nukreiptumas į ateitį būdingas Senajame ir Naujajame Testamente skelbiamo išganymo laukimui. Augustinas pabrėžė Δ sąsają su gyvenimu anapus. Tomui Akviniečiui, kuris rėmėsi Aristoteliu, Δ yra vidurio tarp išdidumo ir nuobodulio dorybė. Liuteris aiškiai skyrė žmogišką Δ, kaip principinį disponavimą erdvėje, ir krikščionišką Δ, kuri remiasi Dievo pranašyste. Filosofinio mąstymo istorija, ypač naujųjų laikų racionalizmas (Descartes'as, Spinoza), Δ apskritai priskiria šalutinei afektų, jausmų, aistrų sričiai. Kanto filosofijoje Δ (plg. jo tris pagrindinius klausimus: ką galiu žinoti? ką turiu daryti? ko galiu tikėtis?) įgyja svarbią reikšmę, kai kalbama apie teoriškai nepažįstamą, bet tik viliantis spėjamą istorijos pažangą („Δ ženklas" jam yra Prancūzijos revoliucija), remiantis savanoriškos dorovės bei jos postuluojamos amžinosios palaimos vienybe. Stipriausią impulsą Δ filosofijai pastaruoju metu suteikė žydų bei krikščionių ir marksizmo syvais mintantys Blocho teoriniai apmąstymai: Δ – tai pasaulio, gamtos ir žmonijos istorijos principas, imanentiškas tai istorijai, bet transcendencijoje keliantis ją ne „į viršų", o stumiantis „į priekį".

virtualus (lot. *virtualis,* plg. *virtus* – narsa, gėris, dorybė), netikras, tariamas, galimas (gebėjimo – lot. *potentia,* gr. *dynamis* – prasme). ◊ *Virtualioji tikrovė,* kompiuterijos sąvoka – techninėmis priemonėmis sukuriama trijų matmenų optinė ir daugiasensoriškai išplečiama (J. Lanier, 1989) dirbtinė įspūdžio ir laiko erdvė, kuri, nors ir „neatitinka fiziškai egzistuojančios tikrovės arba fiziškai egzistuojančią tikrovę išplečia normaliu būdu nesuvokiamomis dimensijomis" (S. Bormann, 1994), informacinių technologijų vartotojui vis dėlto atrodo tikroviška. Taip įvyksta pirmiausia tada, kai vartotojas su šita simuliuojama tikrove gali bendrauti techninėmis ryšių priemonėmis ir joje komunikuoti su kitais, ir tame procese virtualioji tikrovė, viena vertus, išskiriama iš (estetinės) regimybės, žaidimo, iliuzijos sferos, o antra vertus, ją tobulina. Čia kylančias problemas nagrinėja socialinė psichologija, pedagogika ir etika.

Vischeris Friedrichas Theodoras von, vokiečių filosofas, meno istorikas ir rašytojas, *1807 Liudvigsburge, †1887 Gmundene. Profesoriavo Tiubingene, Ciuriche ir Štutgarte. Estetiką traktavo kaip grožio metafiziką.

visuma (gr. *holon,* lot. *totum*), daugio, dalių, ne atsitiktinai susikaupusių, o vidiniu būdu susijusių ir skirtingų, vienis: suvokimui ir patyrimui duota atskira esamybė ir jos juslinis regimasis vaizdas, ontologijos požiūriu – visuotinė jos ↗ *esmė,* kuri jungia sudedamąsias dalis į naują jų atžvilgiu reikšmę, o pažinimo logikos prasme sudaro ↗ *sąvoką* su jos vienijančiais apibrėžimo momentais (↗ *visuotinybė*). Δ, turėdama specifinę (kokybinę) reikšmę, visada yra šis tas daugiau negu tik (kiekybinė) „dalių suma" (↗ *geštaltas*). Visuminis supratimas atmeta (tik) išskaidymu paremtą dalyko aiškinimą, nes pastarasis ignoruoja esminį sąryšį. ◊ Filosofija nuo pat antikos laikų kelia klausimą apie „viską", kaip vienį ir Δ (gr. *hen kai pan*): tai yra sutvarkytas ↗ *pasaulis* ir drauge tvarkantis ir vienijantis ↗ *mąstymas* (sintezė). Hegelis: tik „visuma yra tikra". Kai patyrimu paremta kritika sukyla prieš uždaros Δ (kaip sistemos) įsigalėjimą, taigi ir prieš atitinkamą mąstyseną, tada tokiomis sąvokomis kaip „at-

vira Δ" arba „atvira sistema" iškeliamas uždavinys iš naujo nustatyti dalyko sandaros reikšmingumą ir jos daugialypio pobūdžio galimybę. Dar ↗ *vienybė ir daugybė*.

visuomenė, plačiąja reikšme – žmonių gyvenimas kartu, kai tam tikromis santykių ir elgimosi taisyklėmis tas gyvenimas yra sutvarkytas kaip apibrėžtas vienumas (šeima, papročiai, teisė, gamybos būdas ir t. t.), siaurąja reikšme – valdymo ir pavaldumo santykių sureguliavimo forma (kastinė, luominė, klasinė ir kt. Δ). Kadangi ši Δ santvarkos esmė geriausiai atsispindi teisėje, Δ sąvoka XIX a. susiaurėjo ir ėmė reikšti civilinę Δ, t. y. ėmė apibūdinti formą, kai individų privatūs (ypač ekonominiai) interesai yra teisiškai sureguliuoti remiantis valstybės autoritetu (patys tiesiogiai nepriklausydami valstybės sferai). Δ niekuo papildomai neprisideda prie individualios žmogaus būties (kaip kad Rousseau ir kiti įsivaizdavo individų pirminių laisvės teisių perdavimą visuomenės sutartimi). Žmogus iš esmės ir savo gimimu faktiškai priklauso Δ, nors tai, žinoma, nereiškia, kad jis gali būti laikomas gryna visuomenės, kaip visumos, funkcija.

visuotinė vienovė, filosofinę mintį, „kad viskas yra viena", ikisokratikai reiškė iš dalies medžiagiškai ir vaizdingai (pvz., Talis: viskas iš esmės yra vanduo), iš dalies nusakė kaip juslišką ir tariamą įvairumą vienos mąstomosios būties, kokia ji iš tikrųjų yra (Parmenidas: mąstymas ir būtis – tas pat), iš dalies aiškino ją kaip išliekančią tvarką daugybėje to, kas atsiranda ir išnyksta (Herakleito filosofijoje – tai amžinas ir pastovus tapsmo logas). Δ tema liečiama (dažnai tik netiesiogiai) visoje į metafiziką linkusioje filosofijoje (pasak Hegelio, filosofija yra ne kas kita, kaip vienybės apibrėžčių studijos), tačiau traktuojama nevienodai. Kraštutinės Δ mąstymo formos – monizmas ir panteizmas. Dar ↗ *tapatybė*.

visuotinybė, lyginant su atskirybe ir su vien pastarąją apibrėžiančiu savybių įvairumu, yra tai, kas būdinga daugeliui atskirybių (priklausančių tai pačiai rūšiai, giminei, būties sričiai, būčiai apskritai), kas nėra individualu. Toks apibrėžimas reiškia, kad daug atskirybių, apimamos ir pažįstamos viena ↗ *sąvoka*, kurioje glūdi ši jų tapatybė. Klausimas tik tas, ar pati Δ jau iš pat pradžių glūdi pačiuose daiktuose, iš kurių gali būti iškelta į sąvoką (↗ *abstrakcija*, ↗ *atspindžio teorija*), ar sąvoka yra vien pažinimo ir kalbinio įvardijimo proceso rezultatas, ir per šį procesą sumąstoma Δ tėra vien tvarkai reikalinga sąvokinė ir ženklinė priemonė (konstruktas). Viduramžiais vykęs ginčas dėl universalijų lietė ypač rūšių ir giminių Δ (↗ *universalijos*). ↗ *Realizmas* (apibūdinant sąvokų ir esmių reikšmę) tai, kas visuotina ir bendra, laikė mąstymui iš anksto realiai duotu, nuo jo nepriklausančiu turiniu (Albertas Didysis, Tomas Akvinietis, Bonaventūras ir kt.), ↗ *nominalizmui* ir konceptualizmui (Roscelinas, Okamas ir kt.) tai buvo „mintinis daiktas" (*ens rationis*), esantis tik pažįstančiame prote, o ne pačiuose daiktuose kaip kažkas esmingai tapatu, veikiau tai, kas sudaroma apibendrinant išoriškai pasireiškiančias panašybes. Todėl realizmui adekvatus pažįstančios dvasios objektas yra reali atskirybės Δ, nominalizmui jis galiausiai yra atskirybė savo atskirume, kuri tada, aišku, pažįstama ne abstrahavimu ir diskursyviai, o intuityviai. Viduramžių nominalizmas ir ypač ↗ *voliuntarizmas* buvo ankstyvoji reakcija į Platono ir Aristotelio tradiciją, kur pabrėžiama loginė ir ontologinė Δ pirmenybė individualybės atžvilgiu. Naujaisiais laikais Δ pasirodo daugiau kaip reikšmė, reiškinių sąryšių, objektyvių sistemų ir struktūrų dėsningumai negu kaip esmė. Kritinis atsigręžimas prieš „Δ viešpatavimą" ir tą prievartą, kuri kliudė individualiam skaidymuisi, yra ženklas, kad būtina iš naujo apibrėžti Δ ir atskirybės santykį.

vitalizmas (lot. *vita* – gyvenimas, *vitalis* – gyvybinis, gaivinantis), kaip reakcija į (Descartes'o pradėtą) biologinį mechanicizmą atsiradusi koncepcija, kuri, iš dalies remdamasi Aristotelio gamtos filosofijos tradicija, neigė mintį, kad gyvybės reiškinius galima paaiškinti vien fizikiniais bei cheminiais veiksniais, todėl laikėsi nuomonės, jog gyvybę lemianti veikiau *vis vitalis* (gyvybės jėga; XVIII a. Δ: K. F. Wolffas) arba entelechija (Aristotelis; naujasis Δ: H. Drieschas), kaip tvarkantis ir visumą kuriantis pačioje gyvybėje slypinčio dėsningumo veiksnys.

Vivesas Juanas Luisas, ispanų humanistas, filosofas ir pedagogas, *1492 Valensijoje, †1540 Briugėje. Buvo pažįstamas su Erazmu Roterdamiečiu, T. Moru ir kt. Turėdamas puikų išsimokslinimą ir nuolat pasinėręs į tiriamąjį darbą, stengėsi diegti patirtimi pagrįstą ir laiko dvasią atitinkančią pedagogiką (padarė įtaką J. A. Komenskiui [lot. *Comenius*]). Tai „pirmas didis filosofinės antropologijos sistemintojas" (W. Dilthey'us).

Voegelinas Ericas, vokiečių sociologas ir politologas, *1901 Kelne, †1985 Stanforde (JAV). Profesorius Vienoje, 1938 emigravęs, profesoriavo JAV, nuo 1950 politinių mokslų profesorius Miunchene. Δ interesų akiratis apima politinį gyvenimą per visuotinę istoriją nuo Jahvės valstybės, Izraelio iki dabarties. Čia jis kritikuoja šiaip jau paslėptas, bet vis protarpiais prasiveržiančias (ypač naujaisiais laikais) gnostines sroves, kurios savo ryžtu daryti pokyčius (nukreiptus prieš graikų metafizine, žydų bei krikščioniška patirtimi grindžiamą būties ir gyvenimo tvarką) ir savo eretiškais istoriniais filosofiniais ir ideologiniais politiniais pasaulio aiškinimais veikia kaip tikrovės griovėjos.

vokiečių idealizmas ↗ idealizmas.

Vokietijos pietvakarių mokykla ↗ *Badeno mokykla*.

voliuntarizmas (lot. *voluntas* – valia), XIX a. pab. pradėtas vartoti terminas – intelektualizmui priešingos pažiūros, kurios vienokiu ar kitokiu būdu svarbesne laiko ne dvasią kaip protą ir samprotį, o dvasią kaip protingą valią ar net bet kokio proto valią, lemiančią pasaulio ir žmogaus gyvenimo galią. Augustinas (ne taip kaip Aristotelis, kuris pabrėžė pažinimo galią) plėtojo labiau Platono eroso idėją ir postulavo veiksmingą, į dievišką trejybę panašią žmogaus būties, geismo (meilės) ir žinojimo vienybę. Dunsas Škotas, priešindamasis Aristotelio dvasios ir pažinimo metafiziką plėtojančiam tomizmui, pagrindė tikrąjį teologinį Δ: gamta ir dorovinė tvarka, kaip Dievo kūriniai, kyla vien iš Dievo meilės, protas iš esmės tarnauja valiai, amžinoji palaima pagrįsta ne tiek Dievo įžvalga, kiek besąlygišku atsakymu į jo meilę ir ištirpimu jo valioje. O Viljamas Okamas Dievui pripažįsta ir valią, ir savivalę, todėl gėrio prasmę kildina iš absoliutaus ir nepagrįsto, laisvo Dievo norėjimo. Naujaisiais laikais radosi nemaža įvairių Δ atmainų. Kanto etinis Δ labiau iškelia ne teorinį protą, nukreiptą į objektinį pažinimą ir jo pažangą, o praktinį protą, kaip dorovinio elgesio valią. Iš čia išsirutuliojo metafizinis XIX a. Δ. Po to, kai Fichte Aš ir pasaulio kilmę įžvelgia absoliutaus Aš veikimo valioje, o Schopenhaueris, iš dalies perimdamas Schellingo laisvės filosofijos valios teoriją, kančių kupiną tikrovę supranta kaip kilusią iš pirminės valios potraukių ir instinktų, E. von Hartmannas pasaulio pagrindą, absoliutą, aiškina kaip dvasinę, bet savęs pačios nesuvokiančią valią. Schopenhauerio pesimistinę valios metafiziką Nietzsche pavertė herojine ir optimistine: pasaulis – tai nepaliaujamas ikiracionalios ir daugialypės valios, kuri siekia galios, kovos žaismas, amžinai kartojantis kilimams ir žlugimams. Voliuntaristinių bruožų turi ir vėlyvojo Schelerio filosofija (pasaulio principas greta dvasios yra veržimasis) bei į antropologiją orientuo-

ta gyvenimo filosofija, kitu aspektu – pragmatizmas ir bet kokia filosofija, kuri teikia pirmenybę veikimui (praktikai), o ne pažinimui (teorijai).

Voltaire'as (tikr. François Marie Arouet), prancūzų rašytojas, filosofas, pagrindinis prancūzų Švietimo sąjūdžio vadovas, *1694 Paryžiuje, †1778 ten pat. Paskatų sėmėsi iš P. Bayle'io (tačiau kovojo su Descartes'u), taip pat iš anglų empirizmo (J. Locke'o) ir politinio liberalizmo. Filosofijoje originalumu Δ nepasižymėjo (jo parašyti straipsniai Diderot enciklopedijai sudėti į rinkinį („Filosofijos žodynas" – „Dictionnaire philosophique", 1764), tačiau kritiniais straipsniais, romanais ir tragedijomis pasidarė įtakingiausias Švietimo idėjų skleidėjas, nors Švietimo optimizmu (arba Leibnizo požiūriu: „geriausias pasaulis iš visų galimų") beatodairiškai nesižavėjo. Buvo Dievo religinio garbinimo priešininkas, bet pripažino būtinumą laikyti Dievą pasaulio kūrėju („Jei Dievo nebūtų, jį reikėtų išgalvoti, tačiau visa gamta mums šaukia, kad jis yra.").

W

Weberis Maxas, vokiečių ekonomistas, sociologas, istorikas, *1864 Erfurte, †1920 Miunchene. Berlyno, Freiburgo (Breisgau), Heidelbergo ir Miuncheno universitetų profesorius. Daug diskusijų sukėlė jo tezė apie lemiamą kalvinizmo poveikį kapitalizmo raidai. Remdamasis Dilthey'umi, sukūrė vad. suprantančiąją sociologiją, įvedė idealiojo tipo (socialinėje tikrovėje visada susipynusių reiškinių supaprastintų skiriamųjų modelių sudarymo) sąvoką, ginče dėl politinės ekonomijos metodų ryžtingai gynė kiekvieno mokslinio tyrimo laisvę nuo vertybinių sprendimų (↗ *ginčas dėl vertybių*).

Weiße Christianas Hermannas, *1801 Leipcige, †1866 ten pat. Profesoriavo Leipcige. Plėtojo filosofinę spekuliatyvią teologiją (spekuliatyvusis tomizmas), kuri pagrindinę Hegelio panteistinę idėją integravo į krikščionių asmeninio Dievo sąvoką. Pabrėžė patyrimo aspektą mąstymo procese. Šiomis ir estetinėmis pažiūromis padarė įtaką savo mokiniui H. Lotze'i.

Welte Bernhardas, vokiečių religijos filosofas ir teologas, *1906 Meskirche, †1983 Freiburge (Breisgau). Profesoriavo Freiburge. Heideggerio ir ypač Jasperso filosofinį mąstymą panaudojo vaisingam pokalbiui su metafizinės filosofijos tradicija (labiausiai Tomu Akviniečiu). Diagnostiškai pabrėždamas dabartinės tikrovės reiškinius ieškojo galimybės fenomenologiškai aiškinti atnaujintą religinę patirtį.

Whiteheadas Alfredas Northas, anglų matematikas ir filosofas, *1861 Ransgeite (Kentas), †1947 Kembridže (Masačūsetsas). Nuo 1911 Londono, nuo 1924 Kembridžo universitetų profesorius. Kartu su B. Russelu parašė fundamentalų matematinės logikos veikalą „Principia mathematica" („Matematikos pagrindai", 3 t., 1910–1913). Tada užsimojo sukurti šiuolaikinės metafizikos teoriją, kuri apibendrintų filosofijos tradiciją ir atsižvelgtų į naujųjų laikų gamtos mokslų tyrimų rezultatus (pagr. veikalas „Process and Reality" – „Procesai ir realybė", 1929). Remdamasis Platonu ir Aristoteliu, bet labiausiai Leibnizu, tai, kas pasaulyje yra elementariai tikra, supranta ne substancialistiškai kaip daiktą ir bendrą daiktų padėtį, o kaip įvykius ir vyksmų sąryšį. Ieškodamas visa apimančios patyrimo (*experience*) sąvokos, kuri perspektyviai apribotų gamtos mokslus, nes jie yra abstraktūs, Δ prieina prie esamybės (*actual entity*), kaip organiškai konstituoto ir kartu jausmo bei sąvokos apibrėžto, suvokimo (*prehension*). Ši pagrindinė mintis persmelkia jo ontologiją ir kosmologiją, filosofiją ir teologiją, estetiką ir etikos pagrindus. Visa tai daro Whiteheadą reikšmingą ir vis labiau vertinamą šiuolaikinį procesų ir santykių mąstytoją.

Willmannas Otto, vokiečių filosofas ir pedagogas, *1839 Lisoje (Poznanė), †1920 Leitmerice. Prahos universiteto profesorius. Religinės socialinės ir socialinės etinės pakraipos pedagogikos teoretikas. Nuo Herbarto idėjų perėjo prie tomistinės filosofijos, pradėjo pastarosios kritinę diskusiją su Kantu.

Windelbandas Wilhelmas, vokiečių filosofas, *1848 Potsdame, †1915 Heidelberge. Freiburgo (Breisgau), Štrasburgo ir Heidelbergo universitetų profesorius. ↗ *Neokantizmo* Badeno mokyklos įkūrėjas. K. Fischerio ir H. Lotze's mokinys, H. Rickerto mokytojas. Žymus filosofijos istorikas („Naujosios filosofijos is-

torija", 2 t., 1878–1880; „Filosofijos istorijos vadovėlis", 1892, daug leidimų).

Wittgensteinas Ludwigas, austrų filosofas, logikas, matematikas, *1889 Vienoje, †1951 Kembridže. Inžineriją studijavo Berlyne ir Mančesteryje, matematiką ir logiką – Kembridže (pas Russellą). Paskui iš Austrijos vėl grįžo į Kembridžą, dirbo docentu, nuo 1939 profesorius. Patyrė Russello, Frege's, Vienos būrelio (kurį ir pats smarkiai veikė) įtaką ir pasidarė pagrindine (šalia Russello ir Moore'o) ↗ *analitinės filosofijos* figūra, reikšminga apskritai kalbos bei pažinimo filosofijai. Jo veikalas „Tractatus logico-philosophicus" („Loginis filosofinis traktatas", 1921, vienintelis autoriui gyvam esant paskelbtas darbas) prisidėjo ypač prie idealių, formalizuotų kalbų, o po mirties išėję „Filosofiniai tyrimai" (1953) – prie natūralios, arba kasdienės, kalbos filosofijos (*ordinary language philosophy*) plėtojimo. „Traktatas" nagrinėja teisingą mąstymą, kuris pasirodo prasmingų teiginių (sakinių) kalboje. Šiuos galima skaidyti į elementarius teiginius, kuriuos galima empiriškai patikrinti – nustatyti, ar jie teisingi ar klaidingi. Tokie teiginiai yra galimos konstatuoti ir tikros dalykų padėties mintinių (loginių) vaizdų išraiška (projekcijos ir atspindžio teorija). Teiginio tiesa pagrįsta minties ir dalykinio turinio atitikimu – jei pastarasis faktiškai yra (atitikimo teorija) – remiantis mąstymo bei kalbos ir pasaulio, kaip faktų visumos (izomorfizmas), loginės struktūros („formos") tapatumu. Vienintelis faktų mokslas yra gamtos mokslas. Pasaulio prasmė (vertė) glūdi už jo ir nėra prasmingo mąstymo objektas, kaip ir pasaulio visuma ir kalbinis mąstymas apskritai. Etika ir estetika, taip pat ir logika – transcendentališki dalykai (pasaulio ir savęs refleksija, tautologija). Transcendentaliniai teiginiai neturi prasmės. Mistiniai dalykai yra, bet jie neišsakomi, tik jaučiami. („Apie ką negalima kalbėti, apie tai reikia tylėti.") Beprasmiai tam tikru požiūriu, anot Δ, yra ir paties „Traktato" filosofiniai teiginiai. Filosofija turi atlikti veikiau kritinę terapinę kalbos (ir mąstymo) gryninimo funkciją: „iš vidaus" (netranscenduodama) ji veda prie pasaulio ir kalbinio mąstymo ribos, taigi ir prie apsiribojimo tuo, kas gali būti (gamtamoksliškai) išsakyta (vadinamoji gyvenimo problema tuo nepaliečiama, tai apskritai yra neišsakoma problema). Paskesnieji Δ raštai („Filosofiniai tyrimai" ir kt.) pripažįsta ne tik aprašomuosius konstatuojamuosius sakinius kaip prasmingus ir konkrečiu atveju teisingus, bet ir daugybę kalbėjimo būdų („kalbos žaidimų"), kurių taisyklės nustato, kokia reikšme žodžiai ir žodžių junginiai yra vartojami. Kalbėjimas – tai gyvenimo praktikos dalis, o kalbos žaidimai – gyvenimo formos. Kalbėjimo būdus galima tirti remiantis jų panašumu (gimininguma), tačiau jų negalima redukuoti į vieną vienintelę, tariamai juose visuose glūdinčią kalbą.

Wolffas Christianas von, vokiečių filosofas, *1679 Vroclave, †1754 Halėje. 1706–1723, 1740–1754 Halės, 1723–1740 Marburgo universitetų profesorius. Vienas pagrindinių Švietimo filosofijos atstovų, vokiečių filosofinės terminijos kūrėjas. Δ siekė filosofiją išvaduoti iš religijos bei teologijos priklausomybės ir pirmą kartą metafiziką aiškiai suskirstė į disciplinas (bendroji metafizika – tai ontologija, specialioji metafizika – tai racionalioji teologija, kosmologija, psichologija). Puikiai išmanė scholastiką, buvo susipažinęs su Aristotelio, Descartes'o, anglų moralės filosofija, bet labiausiai rėmėsi Leibnizo idėjomis (todėl Bilfingeris pradėjo vartoti sąvoką Leibnizo ir Wolffo filosofija). Esmingai prisidėjo prie išplitimo dogmatinio racionalizmo, iš pradžių dariusio įtaką Kantui, bet paskui sukėlusio pastarojo kritiką.

Wundtas Wilhelmas, vokiečių psichologas ir filosofas, *1832 Nekarau prie Manheimo, †1920 Grosbotene prie Leipcigo. Heidelbergo, Ciuricho, nuo 1875 Leipcigo universitetų

profesorius. Tautų psichologijos pagrindėjas, eksperimentinės psichologijos pradininkas. Indukcinės, iš atskirų mokslų sintezuojamos metafizikos atstovas. Ja remdamasis, skelbė idealistinį voliuntarizmą (tikrovės būtis pradžią gavo iš dvasinės valios).

Wustas Peteris, vokiečių filosofas, *1884 Risentalyje, †1940 Miunsteryje. Nuo 1930 profesoriavo Miunsteryje. Iš pradžių laikėsi neokantizmo pažiūrų, paskui paskatų sėmėsi iš Augustino, vokiečių idealizmo ir ypač iš Schelerio. Δ nagrinėjo nerimasties, kaip pagrindinės žmogaus situacijos, problemą ir iškėlė „išmintingos rizikos“, t. y. tikėjimo prasmės, idėją, pabrėžė vilties svarbą – dėl jų pagrindinė situacija nevirstanti begaliniu nesaugumo jausmu.

Z

Zaratustra, Zoroastras (gr. *Zoroastres*), gyvenęs, spėjama, VII ar VI a. pr. Kr. Kovojo su indoiranėnų Mitros kultu, sukūrė parsizmo religiją, skelbė tikėjimą Ahūru Mazda (Išmintinguoju Viešpačiu), sukūrusiu šviesą ir pasaulį kaip erdvę, kurioje reiškiasi gėrio ir blogio, šviesos ir tamsos priešprieša. ◊ Nietzsche's „Zaratustra" su šiuo istoriniu asmeniu sąsajų neturi.

Zelleris Eduardas von, vokiečių filosofas, *1814 Kleinbotvare (Viurtembergas), †1908 Štutgarte. Profesoriavo Berne, Marburge, Heidelberge, Berlyne. Iš pradžių teologas (F. C. Bauro mokinys), kairiųjų hėgelininkų filosofinis šalininkas, paskui vienas iš pirmųjų neokantizmo atstovų; žymus antikos ir naujųjų laikų filosofijos istorikas.

Zenonas *(Zenon)* Elėjietis, graikų filosofas, gyvenęs apie 490–430 pr. Kr. Parmenido mokinys. Mokytojo teoriją apie vienintelę ir pastovią būtį mėgino loginių paradoksų metodu ginti nuo daugio ir kitimo iliuzijos (žymiausios aporijos arba tokio įrodinėjimo pavyzdžiai yra „Achilas ir nepavejamas vėžlys", „Iššauta strėlė neskrenda" ir kt.).

Zenonas *(Zenon)* Kitijietis (Kipro sala), graikų filosofas, gyvenęs apie 333–264 pr. Kr. Apie 300 Atėnuose įkūrė stojos filosofijos mokyklą. Kinikų etikos teoriją siejo su Herakleito filosofijos idėjomis. Iš Δ raštų yra išlikę tik fragmentų.

Ziegleris Leopoldas, *1881 Karlsrūhėje, †1958 Yberlingene. Remdamasis E. v. Hartmannu, skelbė žmogaus sudievinimo idėją („Dievų pavidalo kitimas", 1920), plėtojo teoriją apie mitus kaip dalinį (mokslo aptemdytą) Dievo apreiškimą („Paveldas", 1936), kol galiausiai priėjo iki „žodžių žodžio" Evangelijoje („Tapimas žmogumi", 2 t., 1948; „Tėve mūsų" egzegezė).

žaidimas, veiksmai, kuriais tiesiogiai nesiekiama išorinio tikslo ar naudos, o prasmė glūdi pačiuose veiksmuose, dažnai priešinamuose tikslingam ir naudingam darbui. Iš to, kad naujaisiais laikais tikrovė suprantama kaip žmogaus subjektyvios užduočių veiklos laukas, atsiranda tam tikra dialektika: viena vertus, Δ pasaulis iškyla tik kaip regimybės, iliuzijos ir nuotaikingos fantazijos erdvė, o kasdienis darbo pasaulis – vien kaip rimtai vertintina realybė; kita vertus, kasdienybė suvokiama kaip įvairių prievartinių būtinybių, problemų, įpareigojimų sritis, o Δ pasaulis atsiveria kaip laisvės (net nustatant Δ taisykles), atsipalaidavimo ir tikrosios laimės laukas. Tačiau nedera išleisti iš akių, kad, nepaisant priešpriešos, ir darbas gali būti išgyvenamas kaip turįs savyje prasmę ir atliekamas savaip „žaismingai", o Δ irgi negali išsiversti be tam tikro rimtumo: tai ypač būdinga meninei ir mokslinei kūrybai (pirmiausia grynajai ↗ *teorijai*), politinei veiklai, religiniam kultui, kaip simboliniam veikimui (↗ *simbolis*). ◊ Plėtodamas Kanto estetinio sprendimo, kuris remiasi laisvu pažinimo sugebėjimo žaismu, apibrėžimą, Schilleris gražios ↗ *regimybės* žaidime įžvelgia laisvės ir būtinumo susitaikymą ir tikrosios žmogaus esmės pasireiškimą: žmogus „yra tik tada tikras žmogus, kai jis žaidžia". Pasak Hegelio, absoliutas, kaip dvasia, pereina gamtą ir žmonijos istoriją ir grįžta į save, kurdamas save ir gėrėdamasis savimi; Marxas supriešintos tikrovės ir tikrosios žmogaus esmės susitaikymą nukelia į būsimą visuomenės santvarką, kurioje pats susvetimėjimo nesukeliantis darbas, kaip natūralus ir žmogiškas Δ, patenkins pagrindines žmogaus reikmes. ◊ Apie Δ, kaip pasaulio simbolį, jau užsimenama Herakleito filosofijoje: pasaulio amžius yra „žaidžiantis vaikas", o Δ taisykles lemiąs logas. Nietzsche dėl galingų gamtos ir istorijos formų kovojančių valios jėgų sukeltus pasaulinius įvykius aiškina kaip „dievišką Δ", kuris, be savęs paties, neturi kitos prasmės. Heideggeris tarsi prarają dugno neturinčią „būties lemtį" vadina „žaidimu be „kodėl". Į antropologiją linkstančiu J. Huizingos požiūriu visa kultūra, kaip pasaulio formavimas, kyla iš Δ ir vyksta kaip Δ. Kadangi pasaulio reikšminė visuma glūdi kalboje, kur negalima pažvelgti, kas yra „už" jos, dabartinėse kalbos filosofijos refleksijose įvairiai ir su skirtingomis tolesnėmis apibrėžtimis kalba traktuojama kaip Δ (hermeneutiniu, struktūralistiniu, analitiniu filosofiniu ir kt. požiūriais; plg. Wittgensteino ↗ *kalbos žaidimas*). Pedagogikos, socialinės psichologijos, biologinio pobūdžio teorijose Δ suprantamas kaip turintis daug funkcijų, tikslų (vaiko Δ kaip mėgdžiojimo ir mokymosi būdas rengiantis darbinei veiklai ir gyvenimui suaugusiųjų visuomenėje, kaip jėgos perteklius raiška, kaip poilsio ir atitrūkimo nuo slegiančios gyvenimo tikrovės būdas).

ženklas (lot. *signum*): 1. Jusliškai suvokiamas reiškinys (objektas arba įvykis), suprantamas kaip nuoroda į ką nors kita (dalykų ryšį, pvz., ligos simptomas; atliktiną arba neatliktiną veiksmą, pvz., kelių eismo ženklai; minčių ryšį, pvz., ↗ *simbolis*). Tai, į ką Δ nurodo, savo ruožtu turi būti suprasta kaip tam tikra reikšmė tikrovės srityje ir apskritai pasaulyje. Taigi Δ yra susijęs su ↗ *supratimu*, kuris iš esmės visuomet yra ir pasaulio supratimas. 2. Ypatinga problema yra (vienos, kiekvienos) kalbos ženklai (garso ir rašto Δ, žodis, sakinys) ir ↗ *kalba* kaip vad. kalbos ženklų visuma (kalbotyroje – sistema). Kad kalboje ir per kalbą pasaulis atsiveria supratimui, filosofinis mąstymas suvokė visą laiką: nuo Herakleito (lo-

gas – tai kosmo kalba) iki Wittgensteino („Kalbos ribos yra mano pasaulio ribos") ir Heideggerio (kalba – žmogaus buvimo pasaulyje ir pirmiausia pačios būties jos istorinėse pasaulio konsteliacijose iš-si-sakymas). Tačiau nuo pat Platono dialogo „Kratilas" pasirodymo vis ginčijamasi, ar tai, ką kalbos Δ žymi, yra pačių daiktų, dalykų, turinių reikšmė, t. y. tiesiogiai dalyvauja iš jų kilusių ir galimų skirtingų pavadinimų mąstyme bei supratime. O gal kalbos ženklai yra pirmiausia arba tik savavališki dariniai, galiausiai imanentiški mąstymo ir pastarojo kalbinių priemonių (grynam savęs supratimui) konstruktai; tada būtų iš esmės neįmanoma atskleisti pačių dalykų ir jų turinių reikšmę (ir apie juos šnekant susikalbėti). ↗ *Kalbos filosofija*.

žydų filosofija radosi ir plėtojosi susidūrus žydų religinės patirties pasauliui su senovės graikų, arabų islamo ir krikščioniškąja viduramžių filosofija. Pirmą poveikį žydų filosofijai padarė Filonas iš Aleksandrijos (I a. pr. Kr.). Tik VIII a. Δ ryškiau pasireiškė greta arabų islamo filosofijos. Žymiausi žydų filosofai yra Izaokas Izraelis, Saadja ben Josefas, Saliamonas ibn Gabirolis (Avicebronas), vėliau Mozė Maimonidas (XII a.) ir Levis ben Gersonas (XIII–XIV a.). Naujaisiais laikais stipriausią įtaką filosofijai padarė – tiesa, nebesusijusi tiesiogiai su judaizmo tradicija – Spinozos (XVII a.) filosofija, o Mosesas Mendelssohnas (XVIII a.) mėgino įrodyti žydų tikėjimo sutapimą su Biblija ir stipriai paveikė žydų kultūros raidą. Reikšmingas yra vėlyvojo H. Coheno (1842–1918) grįžimas prie žydų tikėjimo ištakų, tačiau ypač reikšminga dialoginės filosofijos plėtotei buvo religinė F. Rosenzweigo (1886–1929) ir M. Buberio (1879–1965) filosofija. Ryškių rabiniškojo judaizmo tradicijos bruožų turi pabrėžtinai etinė E. Levino (1906–1995) filosofija.

žinojimas (gr. *idein* – žinoti, suprasti, pažinti, lot. *videre* – matyti), iš įvairių Δ rūšių (meninis amatinis, etinis politinis, religinis ir kt. žinojimai) Vakarų Europos filosofijos istorijoje anksti įsigalėjo sąvokinio Δ (vok. *Wissen*) terminas. Todėl Δ galime apibūdinti kaip kokio nors dalyko supratimą ir permatymą, kurie remiasi dalykinio turinio atviru buvimu pažįstančiajai dvasiai (protui) arba (kaip sakoma naujaisiais laikais) pažįstančiajai sąmonei (↗ *evidencija*, ↗ *pažinimas*). Platonas žinojimą (gr. *epistamai, episteme*, lot. *scire, scientia*), kurio prasmė glūdi jame pačiame, apibrėžia kaip už juslinių ir kintamų reiškinių esančių amžinųjų idėjų įžvalgą (*theoria*, ↗ *teorija*) arba prisiminimą (↗ *anamnezė*), skirdamas Δ nuo tikėjimo ir manymo (*doxa, sententia*). Dėl to nuo Aristotelio laikų žinojimu apskritai laikomas ne vien fakto konstatavimas, bet ir pagrindų bei priežasčių nustatymas, kodėl faktas yra ir yra kaip tik toks, koks yra (Δ kaip pažinimas remiantis principais). Δ – tai tiesos Δ, esamybės Δ pagrįstu būdu, ir šito Δ prasmė yra jame pačiame. Metodinis tokio Δ įgijimas yra ↗ *mokslas*. Klasikinėje metafizikoje ir ja pagrįstuose moksluose šie principai buvo laikomi savaime suprantamais ir turėjo filosofiškai išreikšti žmogaus kilimą į Δ (filosofija kaip pačių principų pažinimas): tuo būdavo padedami patikimi pamatai visam būsimam Δ (↗ *netarpiškumas ir tarpiškumas*). Naujaisiais laikais ypač išryškėjo Δ galia santykyje su daiktais (F. Baconas: „žinojimas yra jėga"), todėl vis labiau augo ir praktinis (teorinio) Δ tikslingumas. Po Descartes'o prasidėjęs racionalizmas ėmė rūpintis Δ patikimumu ir atsparumu bet kokiems abejojimams. Empirizmo požiūriu pažinimas niekada nepasiekia visiškai tikro tiesos Δ – tik didesnę jos tikimybę (↗ *hipotezė*, ↗ *verifikacija*, ↗ *falsifikacija*). Analitinė filosofija, filosofiškai tirianti kalbą ir ypač sielos ir kūno (sąmonės ir kūno) santykio problemą, galiausiai kelia klausimą, ar Δ, kaip ko nors laikymas tiesa, apskritai nėra tam tikros rūšies tikėjimas (greta kitų tikėjimo rūšių ir to žodžio interpretacijų). Kita vertus, norint

tas sąvokas tiksliai skirti, reikėtų, be abejo, išsiaiškinti, koks yra Δ ir tikėjimo tarpusavio santykis: kas tarp jų bendra ir skirtinga.

žmogaus teisės (laisvės, asmens pagrindinės teisės), tokios teisės, kurios, pripažįstant pozityvią, įstatymų duotą jų prasmę, turi individui garantuoti tam tikrą erdvę, kurioje jis, nepriklausydamas nuo valstybės valdžios ir kitų institucijų, galėtų pats tvarkyti savo gyvenimą. Δ žmogui priklauso „iš prigimties". Jos yra bent dalinis ↗ *prigimtinės teisės* kodifikavimo mėginimas, bet šių laikų konstitucijos jas daugiausia vien deklaruoja, o teigiamos, įstatymais pagrįstos reikšmės nesuteikia. Δ, kaip ikivalstybinės teisės, iš esmės negali būti nei ribojamos, nei panaikinamos („neatimamos" Δ). Remiantis pažiūra, kad pozityvioji teisė turi būti teisinga ir todėl privalo būti grindžiama teisiojo, gerojo žmogaus reikalavimais (Platonas, Aristotelis), Δ pirmą kartą buvo suformuluotos vėlyvosios antikos (stoicizmo) laikais kaip iš visuotinės žmogaus prigimties, pirmiausia žmogaus orumo (Seneka), išplaukiantys reikalavimai. Tolesnei Δ raidai reikšmingas buvo krikščionių mokymas apie žmogų kaip Dievo gyvavaizdį (krikščioniškoji ↗ *asmens* samprata). Kadangi Švietimo epochoje Δ reikalavimai buvo kovos prieš visuomeninę ir politinę žmogaus priespaudą priemonė, tai iš pradžių jie turėjo individualistinį pobūdį (reikalauta laisvės individui, gyvybės ir nuosavybės teisės, tikėjimo, pažiūrų ir sąžinės laisvės); 1776 pirmąkart buvo parengtas pilietinio liberalaus pobūdžio Δ katalogas – Virdžinijos teisių bilis (*Virginia-Bill of Rights*); per Žmogaus teisių deklaraciją 1789 Prancūzijos revoliucijos metu šio katalogo nuostatos iš esmės įėjo į šiuolaikines Europos konstitucijas. XIX–XX a. vis ryškesnė darėsi reikmė Δ papildyti socialinėmis Δ (teisė į darbą, auklėjimą, mokslą, teisingą atlyginimą už darbą ir kt.). Diskusijose apie žmogaus pareigas paaiškėjo, jog teisės sąvoka savaime apima ir žmogaus pareigas.

žmogus (gr. *anthrōpos*, lot. *homo*), išimties atvejis iš visko, kas pasaulyje egzistuoja, kadangi: 1) apie viską – pasaulį ir save – gali kalbėti ir mąstyti, 2) savo egzistenciją, gyvenimą, elgseną ne šiaip sau turi, o mąstymu ir veikla pirma privalo apibrėžti ir įgyvendinti: kaip pageidauja matyti sutvarkytą savo pasaulį ir koks nori ir turi būti pats. Vadinamasis gebėjimas mąstyti filosofijoje vadinamas ↗ *dvasia,* ↗ *protu,* ↗ *sampročiu,* o galėjimas valingai (↗ *valia*) stengtis savo ketinimus įgyvendinti – ↗ *laisve.* Nuo Aristotelio laikų klasikinis Δ apibrėžimas yra toks: *zoon logon echon* (gyvūnas, kuriam būdingas ↗ *logas;* lot.: *animal rationale* – protingas gyvulys). Aristotelis jį vadina ir *physei politikon zoon* (būtybe, kuri iš prigimties yra visuomeniška; Tomas Akvinietis: *animal politicum* arba *sociale, sociabile*). Tačiau aiškinant tokias sąvokas kaip norėjimas, veikla, laisvė (↗ *voliuntarizmas*), metafizikos koncepcijose ir toliau pirmenybė teikiama sąvokoms dvasia, mąstymas, pažinimas. Šis aiškinimas remiasi Dievo iš anksto nustatytos pasaulio tvarkos pripažinimu ir pažinimu, ir tai yra Δ dvasios laisvės pamatas, dvasios, suvokiančios save kaip dieviškumą žmoguje (jo ↗ *kūno* ↗ *sieloje*), kaip pasireiškimą ir dalyvavimą (participaciją) pasaulį kuriančioje Dievo dvasioje. Todėl Boecijus ir paskui kiti galėjo Δ pavadinti mikrokosminiu pasauliu, o krikščionybė – Dievo ↗ *asmens* gyvavaizdžiu. Naujųjų laikų Švietimas iš naujo mėgino apibrėžti Δ esmę, jo protingą sąmonės ir savimonės sielą, nusakyti jo santykį su atskirtu erdvės ir laiko pasauliu, į kurį kaip dalis yra įterpiamas savasis kūnas, ir santykį su Dievo dvasia arba tobula sąmone (Descartes'as). Participacijos mintis ėmė tolydžio trauktis, kai Δ ėmė suvokti save kaip subjektą. Todėl keitėsi Δ teorinė ir praktinė pasaulio ir savęs paties samprata, ypač skatinama empirinių gamtos mokslų ir su jais susijusių techninių gamtos pajungimo galimybių, bet taip pat ir dėl naujų autoritetų emancipacijos kylančių politinių

ir socialinių problemų. Kantas, kuriam visi svarbiausi klausimai susitelkia į klausimą: „kas yra Δ?“, mėgina žmogų suprasti kaip dviejų pasaulių pilietį: kaip juslinio objektinio, patyrimu grindžiamo mokslinio pažinimo ir techninės praktinės veiklos pasaulio pilietį ir kaip moralinio pasaulio, kurį būtina pripažinti dorovinei praktinei savęs realizavimo veiklai, pilietį. Kanto dichotomijas siekė įveikti vokiečių idealizmas: Hegeliui Δ yra gamtoje ir virš jos iškylanti aukščiausia absoliučios dvasios raiškos jos savirealizacijos procese forma. Priešingybė šiai idealistinei ir apskritai dvasinei metafizinei interpretacijai, jos filosofiniam teologiniam išpūstumui yra Feuerbacho, atsigręžusio į antropologizmą, požiūris – Δ jam pasidaro filosofinio tikrovės aiškinimo pradžia ir tikslas; Marxui Δ – tai visuomeninės gamybos dalyvis, Nietzsche'i – instinktų ir valios būtybė; dvasia, protas, samprotis virsta esminiu kokybiniu savitai žmogiškai suvokiančio, ekonomiškai dirbančio, aistringai geidžiančio juslumo ir kūniškumo bruožu. Romantinis istorinis mąstymas atranda kiekvienai epochai savitų Δ paveikslų ir pasaulėžiūrų įvairovę. Trečiame XX a. dešimtmetyje atsiradusi filosofinė ↗ *antropologija* siekia, atsižvelgdama į empirinius tyrimus, specifinį Δ skirtumą nuo nežmogiškos gamtos įžvelgti jau biologinėje sandaroje ir situacijoje, o jo sąmonę ir savimonę pažinimo procese ir veikloje atskleisti gyvenimo ir išgyvenimo sąlygų požiūriu. Egzistencinė filosofija ir istorinis hermeneutinis mąstymas esminiu Δ būties požymiu laiko jo ↗ *egzistenciją*, visų jo tikrovės ir savęs aiškinimų, jo laisvės (kuri reiškia, kad jis yra atiduotas sau ir gali formuoti savo gyvenimą bei save patį), ↗ *istoriškumą*. Dvasios laisvė šiuolaikinėse Δ būties sampratose pasireiškia kaip baigtinė žmogiška ir neišvengiama laisvės dvasia, laisvės, liudijančios drauge ir tai, kad ji niekada nesibaigia.

Literatūra straipsniams

absurdas: W. M. Neidl, Christliche Philosophie – eine Absurdität (1981); M. Rath, A. Camus, Absurdität u. Revolte (1984); R. Fritsch, Absurd oder grotesk? (1990); S. Schaper, Ironie u. Absurdität als philosophische Standpunkte (1994); M. Gnad, Absurdität, Identität, Solidarität (1998); *liet.:* A. Camus, Rinktiniai esė (1993).

Adorno: Kierkegaard, Konstruktion des Ästhetischen (1933); Dialektik der Aufklärung (M. Horkheimer) (1947); Philosophie der neuen Musik (1949); Prismen (1955); Dissonanzen (1956); Zur Metakritik der Erkenntnistheorie (1956); Noten zur Literatur I–III (1958–65); Eingriffe (1963); Drei Studien zu Hegel (1963); Jargon der Eigentlichkeit (1964); Negative Dialektik (1966); Ohne Leitbild (1967); Ästhetische Theorie (1970). – *Raštai:* Ges. Schriften, 20 Bde. (1970–86); Nachgelassene Schriften, išl. T.-W.-A.-Archiv (1993 ff.). – *Lit.:* J. F. Schmucker, A. – Logik des Zerfalls (1977); K. Sauerland, Einführung in die Ästhetik A. s. (1979); C.-F. Geyer, Aporien des Metaphysik- und Geschichtsbegriffs der Kritischen Theorie (1980); to paties, Kritische Theorie. M. Horkheimer u. T. W. A. (1982); W. Brändle, Rettung des Hoffnungslosen (1984); G. Kimmerle, Verwerfungen (1986); H. Gripp, T. W. A. Erkenntnisdimensionen negativer Dialektik (1986); K. Baum, Die Transzendierung des Mythos. Zur Philosophie und Ästhetik Schellings und A. s (1988); U. Müller, Erkenntniskritik u. Negative Metaphysik bei A. (1988); C. Menge-Eggers, Die Souveränität der Kunst (1988); C. Henning, Der Faden der Ariadne (1991); M. Asiáin, T. W. A. Dialektik des Aporetischen (1996).

aktas: G. M. Maurer, Das Wesen des Thomismus (^{3}1949); L. Fuetscher, Akt u. Potenz (1933); J. Stallmach, Dynamis u. Energeia (1959); M. F. Sciacca, Akt u. Sein (1964); G. A. Blair, Energeia and entelecheia. „Act“ in Aristotle (1992); P. Giacomoni, Formazione e transformazione (1998).

Albert: Plädoyer für kritischen Rationalismus (1971); Theologische Holzwege (1973); Transzendentale Träumereien (1975); Das Elend der Theologie (1979); Traktat über kritische Vernunft (^{4}1980); Freiheit u. Ordnung (1986); Kritik der reinen Erkenntnislehre (1987); Kritik der reinen Hermeneutik (1994). – *Lit.:* G. M. Mojse, Wissenschaftstheorie u. Ethik-Diskussion bei H. A. (1979); K.-H. Weger, Vom Elend des kritischen Rationalismus (1981); Wege der Vernunft, išl. A. Bohnen (1991); E. Hilgendorf, H. A., zur Einführung (1997). – *Bibliogr.:* H. A., Konstruktion u. Kritik (^{2}1975).

Albertas Didysis: naujas raštų leidimas, parengtas Kelno Alberto D. instituto (1955 ff.); Albertus Magnus ausgewählte Texte lat.-dt., išleido ir išvertė A. Fries (1994). – *Lit.:* G. Wieland, Untersuchungen zum Seinsbegriff im Metaphysikkommentar Albertus d. Großen (1972); I. Craemer-Ruegenberg, Albertus Magnus (1980); Albertus Magnus, Sein Leben u. seine Bedeutung, išl. M. Entrich (1982); B. Thomassen, Metaphysik als Lebensform (1985); G. Rühm, Albertus Magnus, Angelus (1989). – *Bibliogr.:* A. Pelzer, leidinyje: Angelicum 21 (1944).

analitinė filosofija: E. v. Savigny, Analytische Philos. (1970); E. Tugendhat, Vorlesung zur Einführung in die sprachanalyt. Philosophie (1976); H. Putnam, Vernunft, Wahrheit u. Geschichte (1982); H.-U. Hoche, W. Strube, Analytische Philos. (1985); Wo steht die Analytische Philos. heute?, išl.

L. Nagl, R. Heinrich (1986); N. Albert, E. v. Savigny, Analytische Philos., eine Einführung (1996); Analytische Philos. der Erkenntnis, išl. P. Bieri ([4]1997); U. Meyer, Glaube u. Notwendigkeit (1998); *liet.:* A. Newen, E. von Savigny, Įvadas į analitinę filosofiją (1999).

analogija: F. Brentano, Von der mannigfachen Bedeutung des Seienden nach Aristoteles (1862, perspausdinta 1960); E. Przywara, Analogia entis (1932); E. K. Specht, Der Analogie-Begriff bei Kant u. Hegel (1952); B. Lakebrink, Hegels dialektische Ontologie u. die thomistische Analektik (1955); L. Berg, Die Analogie-Lehre des hl. Bonaventura, leidinyje: Stud. generale 8 (1955); E. Heintel, Hegel u. die Analogia entis (1958); E. Jüngel, Zum Ursprung der Analogie bei Heraklit u. Parmenides (1964); L. B. Puntel, Analogie u. Geschichtlichkeit (1969); A. Anzenbacher, Analogie und Systemgeschichte (1978); J.-L. Marion, Analogie et dialectique (1982); K. Müller, T. v. Aquin Theorie u. Praxis der Analogie (1983); A. Eusterschulte, Analogia entis seu mentis (1997).

antropologija: M. Scheler, Die Stellung des Menschen im Kosmos ([7]1966); H. Plessner, Die Frage nach der Conditio humana (1976); to paties, Die Stufen des Organischen u. der Mensch ([3]1975); A. Gehlen, Anthropologische Forschung (1961); to paties, Der Mensch ([8]1966); to paties, Urmensch und Spätkultur ([2]1964). – J. Ritter, Über den Sinn u. die Grenze der Lehre vom Menschen (1933); W. E. Mühlmann, Geschichte der A. (1948, [2]1968); M. Landmann, De homine (1962); M. Müller, Philosophische Anthropologie (1974); E. Fink, Grundphänomene des menschlichen Daseins, išl. E. Schutz u. F. A. Schwarz (1979, [2]1995); O. F. Bollnow, Das Wesen der Stimmungen ([6]1980); H. Rombach, Strukturanthropologie (1987); R. Wisser, Kein Mensch ist einerlei (1997); Streitsache Mensch, išl. H. M. Baumgartner ir kt. (1999); H. Burckhart, Horizonte philosophischer Anthropologie (1999); C. Valverde, Der Mensch als Person. Philosophische Anthropologie (1999); *liet.:* E. Gendrolis, Socialinė ir kultūrinė antropologija (1984); A. Šliogeris, Niekio vardai: septyni antropologijos etiudai (1997).

Anzelmas Kenterberietis: Gesamtausg. von F. S. Schmitt, 6 Bde. (1938/61); *liet.:* Proslogionas (1996). – *Lit.:* H. Kohlenberger, Similitudo u. Ratio (1972); K. Kienzler, Glauben u. Denken bei Anselm v. Canterbury (1981); to paties, Gott ist größer (1997). – *Bibliogr.:* Analecta Anselmiana, išl. F. S. Schmitt (1969).

apoloniškasis ir dionisiškasis pradai: F. Nietzsche, Die Geburt der Tragödie (1971); M. Vogel, Apollinisch u. Dionysisch (1966); A. DelCaro, Dionysian aesthetics (1981); B.-A. Kruse, Apollinisch u. Dionysisch (1987); S. Kiefer, Apollinisch u. Dionysisch (1997).

Aristotelis: Gesamtausg. von I. Bekker, 5 Bde. (1831–70; ištraukos 1961 ff.); Philos. Werke, į vok. k. išvertė E. Rolfe (Philos. Bibliothek I–XIII) (1920–24); Sämtl. Werke in dt. Übers., išl. E. Grumach, vėliau tęsė H. Flashar (1956 ff.); Werke, gr. ir vok., išl. K. Prantl u. H. Aubert (1978); Organon, 4 Bde., gr. ir vok., išleido ir išvertė H. G. Zekl (1997 ff.); *liet.:* Rinktiniai raštai (1990); Politika (1997)). – H. Bonitz, Index Aristotelicus (1995). – *Lit.:* W. Jaeger, Aristoteles (1923, [2]1955); W. Bröcker, Aristoteles (1935, [3]1964); M. Heidegger, Vom Wesen u. Begriff der Physis. Aristoteles, Physik B, 1 (1939); L. Düring, Aristoteles (1953, vok. 1966); E. Vollrath, Studien zur Kategorienlehre des Aristoteles (1964); Aristoteles in der neueren Forschung, išl. R. Moraux (1968); F. Wiplinger, Physis u. Logos (1971); G. Bien, Die Grundlegung der politischen Philosophie bei Aristoteles (1973); K. Brinkmann, Aristoteles' allgemeine und spezielle Metaphysik (1979); K.-H. Volk-

mann-Schluck, Die Metaphysik des Aristoteles (1979); W. Welsch, Aisthesis (1987); J.-H. Königschausen, Ursprung und Thema von Erster Wissenschaft (1989); A. G. Vigo, Zeit und Praxis bei Aristoteles (1996); R. Brandner, Aristoteles Sein und Wissen (1997); T. Buchheim, Aristoteles (1999); *liet.:* J. L. Ackrill, Aristotelis (1994). – *Bibliogr.:* J. Barnes ir kt., Aristoteles (1980).

aristotelizmas: P. Petersen, Geschichte der aristotelischen Philosophie im protestantischen Deutschland (1921); M. Grabmann, Methoden u. Hilfsmittel des Aristotelesstudium im Mittelalter (1939); Aristoteles u. seine Schule, išl. J. Wiesner (1985); A. Zimmermann, Aristoteles' Erbe im arabisch-lateinischen Mittelalter (1986); Aristotelismus u. Renaissance, išl. E. Keßler ir kt. (1988); U. R. Jeck, Aristoteles contra Augustinum (1992).

artes liberales: Artes liberales, von der antiken Bildung zur Wissenschaft des Mittelalters, išl. J. Koch (1959); M. Mari, Boethius and the Liberal Arts (1981); U. Lindgren, Die Artes liberales in Antike u. Mittelalter (1992); Literatur, Artes u. Philosophie, išl. W. Haug (1992); B. Englisch, Die Artes liberales im frühen Mittelalter (1992); U. Schaefer, Artes im Mittelalter (1999).

asmuo: R. Guardini, Welt u. Person ([3]1950); A. Gehlen, Das Ende der Persönlichkeit? leidinyje: Merkur 10 (1956); Die Frage nach dem Menschen, išl. H. Rombach (1966); F. Wiplinger, Der personal verstandene Tod (1970); M. Weinrich, Die Entdeckung der Wirklichkeit im personalistischen Denken (1978); B. Williams, Probleme des Selbst (1978); A. Brunner, Person u. Begegnung (1982); Identität der Person, išl. L. Siep (1983); Subjekt u. Person, išl. R. Bubner (1988); H. Holzhey, Persönliche Freiheit (1990); M. S. Reuber, Vom Subjekt zur Person (1992); R. Spaemann, Personen (1996); D. Sturma, Philosophie der Person (1997); *liet.:* A. Paškus, Asmuo ir laisvė (1984); A. Giddens, Modernybė ir asmens tapatumas (2000).

atspindžio teorija: N. Henke, Der Abbildbegriff in der Erkenntnistheorie des Nikolaus v. Kues (1965); *liet.:* J. V. Vinciūnas, Raštai. Gnoseologija (1988).

Augustinas: leidėjo Migne'ės patrologijos raštų lot. k. rinkinio t. 32–47, papildytas G. Morioo (Rom 1930); naujas Vienos lot. Bažnyčios tėvų leidimas (neužbaigtas); *liet.:* Pokalbiai su savimi (1994); Išpažinimai (1998); Dialogai: apie mokytoją (1999). – *Lit.:* H. U. v. Balthasar, Augustinus ([2]1955); F. Körner, Das Sein u. der Mensch (1959); A. Schöpf, Augustinus (1970); K. Flasch, Augustinus (1980); N. Fischer, Augustinus Philosophie der Endlichkeit (1987); J. Mader, Aurelius Augustinus (1991); K. Kienzler, Gott in der Zeit berühren (1998); W. Geerlings, Augustinus (1999); *liet.:* P. Brown, Augustinas iš Hipono (1997). – *Bibliogr.:* C. Andersen, Bibliographia augustiniana ([2]1973). – Augustinus-Lexikon, išl. C. Mayer (1986).

augustinizmas: K. Werner, Die Scholastik des späteren Mittelalters (1883); O. Rottmanner, Augustinismus (1892); H.-I. Marrou, Saint Augustin et l'augustinisme (1969); Scientia augustiniana, išl. C. P. Mayer ir kt. (1975); A. Comparot, Amour et vérité (1983); to paties, Augustinisme et aristotélisme (1984); F. Ferrier, Saint Augustin (1989); The Augustinian tradition, išl. G. B. Mattews (1994).

autonomija: M. Welker, Der Vorgang Autonomie (1975); M. Oswald, Autonomia (1982); R. Bittner, Moralisches Gebot oder Autonomie (1983); B. Himmelmann, Freiheit u. Selbstbestimmung (1996);

A. Müller, Das Verhältnis von rechtlicher Freiheit u. sittlicher Autonomie in Kants „Metaphysik der Sitten" (1996); A. Baruzzi, Machbarkeit (1996); to paties, Europas Autonomie (1999).

Averojus: pilnas raštų rinkinys (Venezia 1553); Aristoteleskommentare, lot., 11 Bde. (1560–62); Die Hauptlehren des Averroës nach seiner Schrift: Die Widerlegung des Gasali, iš arabų k. išvertė ir išleido M. Horten (1913); Die Epitome der Metaphysik, išvertė S. van den Bergh (1970). – *Lit.:* M. Grabmann, Der lat. Averroismus des 13. Jh. u. seine Stellung zur christl. Weltanschauung (1931); M. Horten, Die Metaphysik des Averroës (^{2}1962); B. S. Kogan, Averroës and the Metaphysics of Causation (1970).

Baader: F. v. B.s sämtliche Werke, išl. F. Hoffmann ir kt., 16 Bde. (1951–60); Briefwechsel, išl. E. Susini, 3 Bde. (Paris 1942–51). – *Lit.:* K. Hemmerle, F. v. B.s philos. Gedanke der Schöpfung (1963); H.-J. Görtz, F. v. B. s „antropologischer Standpunkt" (1977); F. Schuhmacher, Der Begriff der Zeit bei F. v. B. (1983); Die Philosophie, Theologie u. Gnosis F. v. B.s, išl. P. Koslowski (1993); M.-E. Zovko, Natur und Gott (1996); J. Sánchez, Der Geist der dt. Romantik (1986); S. Ackermann, Organisches Denken (1998). – *Bibliogr.:* L. Prozessi Xella (Bologna 1977).

Bacon, Francis: pilnas raštų rinkinys, išl. J. Spedding ir kt., 14 Bde. (London 1858–74); Neu-Atlantis, išl. J. Klein (1982). – *Lit.:* K. Fischer, F. B. und seine Nachfolger (^{2}1875, 1980); A. Quinton, F. B. (1980); J. O. Füller, F. B. (1981); J. Weinberger, Science, Faith and Politics (1985). – *Biogr.:* A. Dodd, F. B.'s personal life-story (1986).

Baumgarten: Metaphysica (1739); Ethica philosophica (1740); Meditationes philosophicae (1735, vok. 1928); Aesthetica, 2 Bde. (1750–58); Philosophia generalis (1770). – *Lit.:* A. Riemann, Die Ästhetik A. G. B.s (1977); M. Jäger, Die Ästhetik als Antwort auf das kopernikanische Weltbild (1984); F. Solms, Disciplina aesthetica (1990).

Benjamin: Gesammelte Schriften, 7 Bde. (1972–91); Briefe, išl. C. Gödde, H. Loniz (1995 ff.). – *Lit.:* Für W. B., išl. I. u. K. Scheuremann (1992); Gewalt u. Gerechtigkeit, Derrida – Benjamin, išl. A. Haverkamp (1994); A. Hirsch, Der Dialog der Sprachen (1995).

Berdiajevas: vok. k. išleista: Der Sinn der Geschichte (1925, ^{2}1950); Der Sinn des Schaffens (1927); Die Philosophie des freien Geistes (1930); Von der Bestimmung des Menschen (1935); Christentum u. der Klassenkampf (1936); Geist u. Wirklichkeit (1949); Existentielle Dialektik des Göttlichen u. Menschlichen (1951); Das Ich u. die Welt der Objekte (1952); Das Reich des Geistes u. das Reich des Caesar (1952); Selbsterkenntnis (1953); Wahrheit u. Lüge des Kommunismus (1953); Von des Menschen Knechtschaft u. Freiheit (1954); Der Mensch u. die Technik (1971); Fortschritt, Wandel, Wiederkehr (1978); Die russische Idee (1983). – *Lit.:* W. Dietrich, Provokation der Person, 5 Bde. (1975 ff.); P. Klein, Die „kreative Freiheit" nach N. Berdjajew (1976); A. Köpcke-Duttler, N. Berdjajew (1981).

Bergson: Essai sur les données immédiates de la conscience (1889, vok. 1911); Matière et mémoire (1896, vok. 1907); L'évolution créatrice (1907, vok. 1912); Zeit u. Freiheit (1920); Einführung in die Metaphysik (1920); Les deux sources de la morale et de la religion (1932, vok. 1933); La pensée et le mouvant (1934, vok. 1948). – *Raštai:* Oeuvres Textes amotés par A. Robinet (1959). –

Lit.: P. L. Jurevičs, H. B. Einführung in seine Philosophie (1949); G. Pflug, H. B. (1959); L. Kolakowski, H. B. (1985); G. Deleuze, B., zur Einführung (1989). – *Bibliogr.:* P. A. Gunter, H. B. (1974).

Berkeley: liet. Dž. Berklis, Traktatas apie žmogiškojo pažinimo principus (1988).

Bloch: Philosophische Grundfragen (1961); Das Prinzip Hoffnung, 3 Bde. (1968). – *Raštai:* Gesamtausg., 17 Bde. (1977/78). – *Lit.:* E. Simons, Das expressive Denken E. B.s (1983); D. Horster, B., zur Einführung (⁶1987); M. Riedel, Tradition u. Utopie (1994).

Blondel: L'action. Essai d'une critique de la vie et d'une science de la pratique (1893, ²1950, vok. 1966); La Pensée, 2 Bde. (1934, vok. 1953–57); L'action. Être et les êtres (1935); L'Action, 2 Bde. (1936–37); La Philosophie et l'Esprit chrétien, 2 Bde. (1944–46); Exigences philosophiques du christianisme (1950, vok. 1954); Zur Methode der Religionsphilosophie (1974). – *Lit.:* H. Duméry, La Philosophie de l'Action (1948); U. Hommes, Transzendez u. Personalität. Zum Begriff der Action bei M. B. (1972); A. Raffelt, Spiritualität u. Philosophie (1978); C. Theobald, M. B. u. das Problem der Modernität (1988).

Boecijus: leidėjo Migne'ės patrologijos raštų lot. k. rinkinio t. 63–64. Trost der Philosophie, lot. ir vok., išvertė E. Gothein (1949); *liet.:* Filosofijos paguoda (2000). – *Lit.:* M. Elsässer, Das Personverständnis des Boethius (1973); I. Bubalo, Boethius und „Philosophie", leidinyje: Synth. philos. 10 (Zagreb 1990) 541–560; H. J. Brosch, Der Seinsbegriff bei Boethius (1993).

Böhme: *Raštai:* Theosophia Revelata I–XIV u. Suppl. (Leiden 1730–31), faks. leidimą išl. V.-E. Peuckert, 11 Bde. (Stuttgart 1955–60). – *Lit.:* E. H. Lemper, J. B. (1976); J. Sánchez, Der Geist der dt. Romantik (1986).

Bolzano: Wissenschaftslehre, 4 Bde. (1837); Paradoxien des Unendlichen (1851, naujai išl. A. Höfler, 1920). – *Leid.:* raštus išl. E. J. Winter ir kt. (1969–86). – *Lit.:* E.-J. Winter, B. u. sein Kreis (²1971); E. Herrmann, Der religionsphilos. Standpunkt Bernhard B.s unter Berücksichtigung seiner Semantik, Wissenschaftstheorie u. Moralphilosophie (1977); C. Bayer, Von B. zu Husserl (1996). – *Biogr.* parašė G. Zeithammer (1997).

Bonaventūras: Sentenzenkommentar (1250–52); Breviloquium (1257); De reductione artium ad theol. (zwischen 1248 u. 1256); Itinerarium mentis in Deum (1259). – *Raštai:* 10 Bde. (Quaracchi 1882–1902). – *Lit.:* E. Gilson u. Ph. Böhmer, Der hl. Bonaventura (1929); M. Wiegels, Die Logik der Spontaneität (1969); J. F. Quinn, The historical constitution of St. Bonaventuras philosophy (1973); R. Jehl, Melancholie und Acedia (1984); A. Speer, Triplex veritas. Wahrheitsverständnis u. philos. Denkform Bonaventuras (1987); U. Winkler, Vom Wert der Welt (1997). – *Bibliogr.* v. G. A. Brie, leidinyje: Bibliogr. philos. 1934–45 I (Utrecht 1950) Nr. 5720 ff.

Brentano: Psychologie vom empirischen Standpunkt (1874); Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis (1889). – *Raštai:* Gesamtausg. išl. M. Mayer-Hillebrand (Bern 1952 ff.). – *Lit.:* C. Stumpf, E. Husserl, F. B. (1919); Philosophische Untersuchungen zu Raum, Zeit u. Kontinuum, išl. S. Körner, R. M. Christholm (1976); Die Philosophie F. B.s, išl. R. M. Christholm, R. Haller (1978); D. Münch, Intention u. Zeichen (1993).

Bruno: De umbris idearum (1582); De la causa, principio ed uno (1584); De l'infinito, universo e mondi (1585); Eroici Furori (1585). – *Raštai:* Ges. philos. Werke, į vok. k. išvertė L. Kuhlenbeck, 6 Bde. (1890–1909). – *Lit.:* W. Boulting, G. B. (1972); P.-H. Michael, The cosmology of G. B. (1973); H. Ulrich, M. Wolfram, G. B. (1994). – M. Ciliberto, Lessico di G. B. (1979).

Buber: Dialogisches Leben (1947); Das Problem des Menschen (1948); Gog u. Magog (1949); Pfade in Utopia ([3]1985); Israel u. Palästina (1950); Urdistanz u. Beziehung (1951); Zwischen Gesellschaft u. Staat (1952); Gottesfinsternis (1953); Ich u. Du (1923, [11]1983). – *Raštai:* Opera omnia, išl. R. Stupperich (1960–82); *liet.:* Dialogo principas (2001). – *Lit.:* H. U. v. Balthasar, Einsame Zwiesprache. M. B. u. das Christentum (1958); M. Theunissen, Der Andere (1965); B. Casper, Das dialogische Denken (1967); W. Manheim, M. B. (1974); M. Friedman, M. B. and the eternal (1986); G. Wehr, M. B. (1991); S. Wolf, M. B., zur Einführung (1992); S. Brunnhuber, Der dialogische Aufbau der Wirklichkeit (1993); R. M. Kühn, Unhumanistische Denkweisen (1999). – *Bibliogr.:* M. Cohn u. R. Buber, M. B. (1980).

Campanella: Civitas Solis (1612; itališkai parašyta 1602; „Der Sonnenstaat", į vok. k. išvertė Wessely 1900). – *Raštai:* vok. L. Firpo išleista Milano 1954 ff.); *liet.:* Saulės miestas (1979). – *Lit.:* F. Hiebel, C., der Sucher nach dem Sonnenstaat (1972); G. Bock, T. C. (1974); E. Germana, Religione, ragione e natura (1991); A. Brissoni, Galileo e C. (1994). – *Bibliogr.:* Filos. Italiana 1 (Roma 1950).

Camus: H. R. Schlette, A. C. (1980); M. Rath, A. C. Absurdität u. Revolte (1984); A. Pieper, A. C. (1984); M. Lauble, Sinnverlangen u. Welterfahrung (1984); *liet.:* A. Camus, Rinktiniai esė (1993). – *Biogr.:* R. Grenier, A. C. (1987).

Carnap: Der logische Aufbau der Welt (1928); Mein Weg in die Philosophie (1964, vok. 1993); Scheinprobleme in der Philosophie (1966); Einführung in die Philosophie der Naturwissenschaft (1966, vok. [2]1974). – *Lit.:* R. Naumann, Das Realismusproblem in der analytischen Philosphie (1993); L. Krauth, Die Philosophie C.s ([2]1997); *liet.:* E. Nekrašas, Loginis empirizmas ir mokslo metodologija (1979).

Cassirer: Freiheit u. Form (1916); Philosophie der symbolischen Formen, 3 Bde., Bd. I: Die Sprache (1923), Bd. II: Das mythische Denken (1925), Bd. III: Phänomenologie der Erkenntnis (1929); Die Philosophie der Aufklärung (1932); Zur Logik der Kulturwissenschaften (1942); Versuch über den Menschen (1944, dt. 1990); Nachgelassene Manuskripte u. Texte, išl. J. M. Krois u. O. Schwemmer (1995 ff.). – *Lit.:* H. Paetzold, Die Realität der symbolischen Formen (1994); A. Graeser, E. C. (1994); Kulturkritik nach E. C., išl. E. Rudolph, B.-O. Küppers (1995); T. Stark, Symbol, Bedeutung, Transzendenz (1997).

chaosas: B. Mandelbrot, The fractal geometry of nature (1983); Evolution of order and chaos, išl. H. Haken (tarptaut. simpoziumas Elmau pilyje 1982) (1982); Synergetics and cognition, išl. H. Haken (tarptaut. simpoziumas Elmau pilyje 1989) (1990); A. V. Holden, Chaos (1986); J. Gleick, Chaos – die ordnung des Universums (1988); F. Cramer, Chaos u. Ordnung ([3]1989); J.Briggs, F. D. Peat, Die Entdeckung des Chaos (1990); H. Haken, A. Wunderlin, Die Selbststrukturierung der Materie (1991); Der Mensch in Ordnung u. Chaos, išl. U. Niedersen, L. Pohlmann (1991);

T. Leiber, Kosmos, Kausalität u. Chaos (1996); H. Haß, Natur u. Begriff (1999); R. Scheldrake ir kt., Denken am Rande des Undenkbaren (^{4}1999).

Ciceronas: A. Wünsche, Cicero u. die neue Akademie (1961); J. Mancal, Untersuchungen zum Begriff der Philosophie bei Marcus Tullius Cicero (1982); *liet.:* M. T. Cicero, Pokalbiai apie senatvę ir bičiulystę (1998).

Coce: Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale, 2 vol. (1902, vok. 1930); Logica come scienza del concetto puro (^{6}1947); Filosofia della pratica (1903); La storia come pensiero e come azione (1938); Filosofia e storiografia (1949); Indagini su Hegel e schiarimenti filosofici (1952). – *Raštai:* Ges. Werke, vok., vertimą išl. H. Feist, R. Peters, 7 Bde. (1930); Briefwechsel mit Karl Vossler, vok., vertimą išl. O. Vossler (1955). – *Lit.:* T. Osterwalder, Die Philosophie C.s (1954); B. Conzen, Dekadenz u. idealistische Antidekadenz (1982); R. Zimmer, Einheit u. Entwicklung in B. C.s Ästhetik (1985).

Cohen: Kants Begründung der Ethik (1877, ^{2}1910); Logik der reinen Erkenntnis (1902); Ethik des reinen Willens (1904); Ästhetik des reinen Gefühls, 2 Bde. (1912); Die Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums (1919). – *Raštai:* Ges. Schriften (1957–82); Werke, išl. H. Holzhey vadovaujamas H. Coheno archyvas (1977 ff.). – *Lit.:* P. Natorp, H. C. (1918); K. Löwith, Philosophie der Vernunft u. Religion der Offenbarung in H. C.s Religionsphilosophie (1968); W. Marx, Transzendentale Logik als Wissenschaftstheorie (1977); M. Dreyer, Die Idee Gottes im Werk H. C.s (1985); P. A. Schmidt, Ethik als Hermeneutik (1995).

Comte: Cours de philosophie positiv, 6 vol. (1830–42); Discours sur l'esprit positiv (1844, vok. ^{2}1966); Système de politique positive ou Traité de sociologie, 4 Bde. (1951, vok. ^{2}1974). – *Raštai:* Œuvres (1856 Paryžiaus leidimo perspaudas, 1968–71). – *Lit.:* L. Lévy-Bruhl, La philosophie d'A. C. (1900, vok. 1902); H. Marcuse, Die Geschichtsphilosophie A. C. s (1932); J. Lacroix, La sociologie d'A. C. (Paris 1967); A. Kremer-Marietti, Le projet anthropologique d'A. C. (1980); W. Fuchs-Heinritz, A. C. Einführung in Leben u. Werk (1998).

darbas: A. Tilgher, Homo faber (1920); E. J. Jünger, Der Arbeiter. Herrschaft u. Gestalt (1932); H. Arendt, Vita activa – oder Vom tätigen Leben (1960); F. Jonas, Sozialphilosophie der industriellen Arbeitswelt (1960); J. Habermas, Arbeit, Erkenntnis, Fortschritt (1970); Arbeit u. Philosophie, išl. P. Damerow ir kt. (1983); Philosophische Probleme von Arbeit u. Technik, išl. A. Menne (1987); S. Müller, Phänomenologie u. philos. Theorie der Arbeit, 2 Bde. (1992–93); M. Volf, Zukunft der Arbeit – Arbeit der Zukunft (1988); Wissen u. Arbeit, išl. W. Konrad (1999); Arbeit im Umbruch, išl. N. Brieskorn ir kt. (1999).

demitologizacija: R. Bultmann, Neues Testament u. Mythologie (1941, ^{2}1985); K. Jaspers, R. Bultmann, Die Frage nach der Entmythologisierung (1954); W. Anz, Entmythologisierung u. existentielle Interpretation (1963); W. Pannenberg, Christentum u. Mythos (1973); M. Huppenbauer, Mythos u. Subjektivität (1992); Die Wirklichkeit des Mythos, išl. V. Hörner ir kt. (1998).

Descartes: Discours de la méthode (1637); Meditationes de prima philosophia (1641, vok. 1977); Principia philosophiae (1644); Traité des passions de l'âme (1649; pranc. ir vok. 1984). – Oeuvres,

išl. Adam ir Tannery, 12 vol. (1877–1910; 1971–75); Pagrindinių raštų vertimas į vok. k. leidinyje Philosophische Bibliothek (Meiner); *liet.:* Rinktiniai raštai (1978). – *Lit.:* E. Cassirer, D. (1939); K. Jaspers, D. u. die Philos. (³1956); J.-P. Sartre, D. (1946); Chr. Link, Subjektivität u. Wahrheit (1978); B. Williams, D. Das Vorhaben der reinen philosophischen Untersuchung (1981); H. Brands, „Cogito ergo sum" (1982); W. Röd, D. (²1982); H. H. Holz, D. (1994); U. Nolte, Philosophische Exerzitien bei D. (1995); R. Lauth, D.' Konzeption des Systems der Philosophie (1998); T. Sorell, D. (1999). – *Bibliogr.:* G. Sebba (1964); A. J. Guibert (1976).

Dewey: Experience and Nature (1925); A Common Faith (1934); Logic, the Theory of Inquiry (1938); Human Nature and Conduct (1922, vok. 1931); Problem of Man (1946). – *Raštai:* The early works. 1882–1898 (1967–72); The middle works. 1899–1924 (1973–83). – *Lit.:* P. A. Schilp, The Philosophy of J. D. (1940); P. K. Crosser, The Nihilism of J. D. (1955); New studies in the philosophy of J. D., išl. St. M. Cahn (1977); J. A. O'Brien, The philosophy of J. D. (1984); S. Neubert, Erkenntnis, Verhalten u. Kommunikation (1998). – *Bibliogr.:* Checklist of writings about J. D., išl. J. A. Boydston, K. Poulos (²1978).

dialogas: ↗ *dialoginė filosofija.* – R. W. Puster, Zur Argumentationsstruktur der platonischen Dialoge (1983); B. Wehrli, Kommunikative Wahrheitsfindung (1983); T. A. Szlezak, Platon u. die Schriftlichkeit der Philosophie (1985); R. Mugerauer, Sokratische Pädagogik (1992); Das Gespräch, išl. K. Stierke ir kt. (²1996); D. Bohm, Der Dialog (1998); M. Hartkemeyer, Miteinander denken (²1999).

dialoginė filosofija: ↗ *dialogas,* ↗ *Buber,* ↗ *Cohen,* ↗ *Ebner,* ↗ *Rosenzweig.* – M. Theunissen, Der Andere (1965); B. Casper, Das dialogische Denken (1967); T. Bolle, Dialogische Existenz (1967); J. Böckenhoff, Die Begegnungsphilosophie (1970); F. Jacques, Dialogiques (1979); Dialogische Wissenschaft, išl. D. Burdorf ir kt. (1998); *liet.:* R. Buber, Dialogo principas (2001).

Diderot: Œuvres complètes, 20 vol., išl. Assézat, Tourneux (1875–77); Œuvres, išl. A. Billy (1951); Philosophische Schriften, išl. Th. Lücke (1961); D. D., Philos. u. politische Texte aus der Enzyklopädie (1969); *liet.:* Rinktiniai ateistiniai raštai (1959); Laiškas apie akluosius (1997). – *Lit.:* E. Dieckmann, D.-Forschung (1931); Aufklärung u. Materialismus, išl. A. Baruzzi (1968); J. v. Stackelberg, D. (1983); J.-C. Bourdin, D.: le matérialisme (1998). – *Bibliogr.:* F. A. Spear, Bibliographie de D. (1980). – *Biogr.:* J. Proust, D. et l'encyclopédie (1982).

Dievas: A. Dyroff, Der Gottesgedanke bei den europäischen Philosophen (1941); A. Horvath, Der thomistische Gottesbegriff (1941); M. Heidegger, Nietzsches Wort „Gott ist tot" (1943); E. Schmidt, Hegels Lehre von Gott (1952); W. Jaeger, Die Theologie der frühen griechischen Denker (1953); H. U. v. Balthasar, Die Gottesfrage des heutigen Menschen (1956); G. Siewerth, Heidegger u. die Frage nach Gott (1957); W. Weischedel, Der Gott der Philosophen (1971); Philosophische Theologie im Schatten des Nihilismus, išl. J. Salaquarda (1971); Des Menschen Frage nach Gott, išl. B. Casper (1976); E. Jüngel, Gott als Geheimnis der Welt (1976); Gott nennen. Phänomenologische Zugänge, išl. B. Casper (1981); Der Streit um den Gott der Philosophen, išl. J. Möller (1985); I. U. Dalferth, Gott (1992); H. Pickharz, Natur u. Gott in der Philosophie Kants (1994); I. Koncsik, Die Gottesfrage aus anthropologischer Perspektive (1995); J. Splett, Denken vor Gott (1996); M. Heidegger, Die Herkunft der Gottheit (1997); Heute von Gott reden, išl. J. Beutler ir kt.

(1998); Die Wissenschaften u. Gott, išl. U. Dalferth (1998); *liet.:* E. Levinas, Apie Dievą, ateinantį į mąstymą (2001).

Dievo buvimo įrodymai: F. Savicki, Die Gottesbeweis (1926); K. Rahner, Hörer des Wortes (1941); H. Ogiermann, Hegels Gottesbeweis (1948); A. Silva-Tarouca, Praxis u. Theorie des Gottesbeweis (1950); A. Langenfeld, Gotteserkenntnis u. Glaubensexistenz (1957); D. Henrich, Der ontologische Gottesbeweis (1960); W. Cramer, Gottesbeweise u. ihre Kritik (1967); J. Splett, Gotteserfahrung im Denken (1973, [4]1995); W. Heitler, Gottesbeweise? (1977); K. Kienzler, Glauben u. Denken bei A. v. Canterbury (1981); Die Gottesbeweise in der „Summe gegen die Heiden" u. in der „Summe der Theologie", lot. ir vok., išvertė, pateikė įvadą ir komentarus H. Seidl (1982); R. Swinburne, The Existence of God (1979, vok. 1987); W. Röd, Gott der reinen Vernunft. Die Auseinandersetzung um den ontologischen Gottesbeweis von Anselm bis Hegel (1992); J. Seifert, Gott als Gottesbeweis. Eine phänomenologische Neubegründung des ontolog. Arguments (1996); Klassische Gottesbeweise in der Sicht der gegenwärtigen Logik u. Wissenschaftstheorie, išl. F. Ricken (1998); *liet.:* I. Kantas, Grynojo proto kritika (1982), Prolegomenai (1993); Anzelmas, Proslogionas (1996).

diferencija: M. Heidegger, Identität u. Differenz ([4]1957); W. Herrmann, Die ontologische Differenz u. ihre spekulative Überwindung (1974); W. Beierwaltes, Identität u. Differenz (1980); W. C. Zimmerli, Die Frage nach der Philosophie. Interpretation zu Hegels „Differenzschrift" ([2]1986); Das Andere u. das Denken der Verschiedenheit, išl. H. Kimmerle (1987); A. Wiercinski, Über die Differenz im Sein (1989); W. Treziak, Differenz u. „bin" (1990); T. Matsuda, Der Satz von Grund u. die Reflexion. Identität u. Differenz bei Leibniz (1990).

Dilthey: Einleitung in die Geisteswissenschaften (1883); Ideen über eine beschreibende u. zergliedernde Psychologie (1894); Die Entstehung der Hermeneutik (1900); Das Erlebnis u. die Dichtung (1906); Die große Phantasiedichtung (išl. 1954); Grundriß der Allegemeinen Geschichte der Philosophie (išl. 1949); Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften (1910). – *Raštai:* Ges. Schriften, 12 Bde. (1914 ff.); Ges. Schriften (1959 ff.). – *Lit.:* O. F. Bollnow, D. ([3]1967); H. Dormagen, Die psychologische Struktur der menschlichen Erkenntnis bei W. D. (1953); C. Zöckler, Dilthey u. die Hermeneutik (1975); H. Ineichen, Erkenntnistheorie u. geschichtlich-gesellschaftliche Welt. D.s Logik der Geisteswissenschaften (1975); Materialien zur Philosophie W. D.s., išl. F. Rodi, H.-V. Lessing (1984); H. H. Gander, Positivismus als Metaphysik (1988); T. Herfurthy, D.s Schriften zur Ethik (1992); A. Homann, D.s Bruch mit der Metaphysik (1995); M. Jung, D. (1996). – *Bibliogr.:* U. Hermann (1969). – *Jahrbuch:* Dilthey-Jahrbuch, išl. F. Rodi (1983 ff.).

dorovė: K. H. Ilting, Naturrecht u. Sittlichkeit (1983); W. Neuwöhner, Ethik im Widerspruch (1985); Moralität u. Sittlichkeit, išl. W. Kuhlmann (1986); J.-P. Wils, Sittlichkeit u. Subjektivität (1987); H. Meyer, Kunst, Wahrheit u. Sittlichkeit (1989); H. Huber, Sittlichkeit u. Sinn (1996).

Dunsas Škotas: Opera omnia (1639; 1891–95); naujas kritinis leidimas (1950 ff.). – *Lit.:* E. Gilson, J. Duns Skotus (1952, vok. 1959); O. Schäfer, J. Duns Skotus (1953); to paties, Bibliographia de vita, operibus et doctrina Johannes Duns Skotus (Rom 1955); H. Mühlen, Sein u. Person nach J. Duns Skotus (1954); K. Bali, J. Duns Skotus (1966); H. J. Werner, Die Ermöglichung des end-

lichen Seins nach J. Duns Skotus (1974); L. Honnefelder, Ens inquantum ens (1979); to paties, Honnefelder, Scientia transcendens (1990); G. Pizzo, Intellectus und memoria nach der Lehre des J. Duns Skotus (1999).

Ebner: Das Wort u. die geistigen Realitäten (1921); Wort u. Liebe (1935; Aphorismen); Das Wort ist der Weg (1949; Tagebuch-Auswahl). – *Raštai:* Ges. Werke (1963–65). – Mitarbeit an der Ztschr. „Der Brenner" (1920–32). – *Lit.:* B. Langemayer, Der dialogische Personalismus (1963); M. Theunissen, Der Andere (1965); B. Casper, Das dialogische Denken (1967); A. K. Wucherer-Huldenfeld, Personales Sein u. Wort (1985); W. L. Hohmann, F. E. (1995); H. G. Hödl, Decodierungen der Metaphysik (1998).

Eckhart: vok. ir lot. raštų leidimas, parengė J. Quint, J. Koch ir kt. (1936 ff.); Deutsche Predigten u. Traktate, išl. J. Quint (1955, [6]1985); Einheit im Sein und Wirken, išl. D. Mieth (1986); *liet.:* Traktatai ir pamokslai (1998). – *Lit.:* O. Karrer, Meister E. Das System seiner religiösen Lehre u. Lebensweisheit (1926); to paties, Das Göttliche in der Seele bei Meister E. (1928); G. Lüben, Die Geburt des Geistes (1957); K. Oltmanns, M. E. ([2]1957); S. Ueda, Die Gottesgeburt in der Seele u. der Durchbruch zur Gottheit (1965); B. Welte, M. E. (1979); S. Ueda, Die Bewegung nach Oben u. die Bewegung nach Unten, leidinyje: Eranos-Jahrb. 50 (1981); A. Halder, Das Viele, das Eine u. das Selbst bei Meister Eckhart, leidinyje: All-Einheit, išl. D. Henrich (1985); J. Wagner, Meditationen über Gelassenheit (1995); H. Helting, Heidegger u. M. E. (1997); G. Stachel, M. E. (1998). – *Bibliogr.:* N. Largier, Bibliographie zu M. E. (1989).

egzistencinė filosofija: ↗ *Heidegger,* ↗ *Jaspers,* ↗ *Marcel,* ↗ *Sartre; liet.:* K. Jaspersas, Filosofijos įvadas (1989); E. Fromas, Turėti ar būti? (1990), Menas mylėti (1992); M. Heideggeris, Rinktiniai raštai (1992). – O. F. Bollnow, Existenzphilos. (1942, [9]1984); P. Wust, Der Mensch u. die Philosophie (1947); M. Müller, Existenzphilos. Von der Metaphysik zur Metahistorik (1949, [4]1986); L. Gabriel, Von Kierkegaard bis Sartre (1951); Christliche Existenzphilos., išl. E. Gilson (1947, vok. 1951); J. Möller, Existenzphilos. u. katholische Theologie (1952); N. Abbagnano, Philosophie des menschlichen Konflikts (1957); O. F. Bollnow, Französischer Existentialismus (1965); F. Zimmermann, Einführung in die Existenzphilos. (1977, [3]1992); W. Janke, Existenzphilos. (1982); J. Hubbert, Die Existenz denken (1994); D. Grund, Erscheinung u. Existenz (1999); *liet.:* A. Maceina, Jobo drama (1997); Egzistencijos filosofija: istorija ir dabartis (1981); A. Šliogeris, Žmogaus pasaulis ir egzistencinis mąstymas (1985); P. Tillich, Drąsa būti (1999).

empirizmas: ↗ *Hume,* ↗ *Locke.* – F. Kambartel, Erfahrung u. Struktur (1968); L. Krüger, Der Begriff des Empirismus (1973); H.-H. Hoppe, Handeln u. Erkennen (1976); M. Benedikt, Der philosophische Empirismus (1977); E. W. Tielsch, Der krit. Empirismus der Antike in seiner Bedeutung für die Naturwissenschaft, Politik, Ethik u. Rechtstheorie der Neuzeit (1981); Der praktische Nutzen empirischer Forschung, išl. E. Witte (1981); G. Fasching, Die empirisch-wissenschaftliche Sicht (1989); H.-J. Engfer, Empirismus versus Rationalismus (1996); C. Achouri, Paradoxe Aspekte empirischer Ethik (1998); *liet.:* E. Nekrašas, Loginis empirizmas ir mokslo metodologija (1979).

Eriugena: De divisione naturae (ca. 866, vok. 1994). – *Raštai:* Johannis Scoti opera quae supersunt omnia, leidinyje: leidėjo Migne'ės patrologinių raštų lot. k. rinkinys, t. 122; Corpus christianorum,

vol. 31 ir 50. – *Lit.*: Eriugena. Studien zu seinen Quellen, išl. W. Beierwaltes (1980); W. Otten, The Anthropology of. J. S. E. (1991); W. Beierwaltes, E. (1994); D. Ansorge, Wahrheit als Prozeß (1996).

estetika: M. Heidegger, Der Ursprung des Kunstwerkes (1935–36); A. Gehlen, Zeit-Bilder (1960); H.-G. Gadamer, Wahrheit u. Methode (1960, [6]1990); R. Ingarden, Untersuchungen zur Ontologie der Kunst (1962); W. Benjamin, Das Kunstwerk im Zeitalter seiner techn. Reproduzierbarkeit (1963); H. Glockner, Die ästhetische Sphäre (1964); M. Bense, Aestetica. Einführung in die neue Ästhetik ([2]1982); Th. W. Adorno, Ästhetische Theorie (Ges. Schriften 7) (1970); W. Perpeet, Das Sein der Kunst u. die kunstphilos. Methode (1970) (sistemiškai sutvarkyta bibliogr.); W. Rehfus, Kunsttheorien, Philosophische Ästhetik u. Interpretationsästhetik (1980); Ästhetische Erfahrung, išl. W. Oelmüller (1981); Ästhetischer Schein, išl. W. Oelmüller (1982); J. B. Lotz, Ästhetik aus der ontologischen Differenz (1984); R. Bubner, Ästhetische Erfahrung (1989); P. Gold, Darstellung u. Abstraktion. Aporien formaler Ästhetik (1991); M. Hauskeller, Was ist Kunst? ([2]1998); S. Yuasa, Phänomenologie des Alltäglichen (1998); M. E. Reicher, Zur Metaphysik der Kunst (1998); W. Jaeschke, Der Streit um die Grundlagen der Ästhetik (1999). – E. Bergmann, Die Begründung der deutschen Ästhetik durch A. G. Baumagarten u. G. F. Meier (1911); G. Schröder, Logos u. List. Zur Entwicklung der Ästhetik in der frühen Neuzeit (1985); F. Kaulbach, Ästhetische Welterkenntnis bei Kant (1984); H. Mainusch, Romantische Ästhetik (1970); M. Heidegger, Nietzsche, 2 Bde. (1961); A. Halder, Kunst u. Kult. Zur Ästhetik u. Philosophie der Kunst in der Wende vom 19. zum 20. Jh. ([2]1987); *liet.*: Ties grožio vertybėmis (1944); V. Sezemanas, Estetika (1970); Grožio kontūrai (1980); G. Vaitkūnas, Švietimo epochos estetinės kultūros metmenys (1987); A. Andrijauskas, Grožis ir menas (1995); Umberto Eco, Menas ir grožis viduramžių estetikoje (1997); F. Schiller, Laiškai apie estetinį žmogaus ugdymą (1999). – Zeitschr. für Ästhetik u. allgem. Kunstwissenschaft, išl. M. Dessoir (1906 ff.), išl. H. Lützeler ir kt. (1951 ff.).

etika: F. Jodl, Geschichte der Ethik als philosophische Wissenschaft ([2] 1906); A. Dempf, Ethik des Mittelalters (1927); Th. Litt, Ethik der Neuzeit (1927); Th. E. Hill, Contemporary Ethical Theories (1950); J. Messner, Das Naturrecht (1950; [7]1984); H.-P. Balmer, Philosophie der menschlichen Dinge (1981); W. Marx, Gibt es auf Erden ein Maß? (1983); A. Pieper, Ethik u. Moral (1985); Ethik im Kontext, leidinyje: Synth. philos. 4 (Zagreb 1987); G. Strey, Umwelt-Ethik u. Evolution (1989); R. Spaemann, Glück u. Wohlwollen (1989); V. Hösle, Die Krise der Gegenwart u. die Verantwortung der Philosophie (1990); Begründung von Ethik, išl. B. Irrgang, M. Lutz-Bachmann (1990); Einführung in die utilitaristische Ethik, išl. O. Höffe (1992); Sittliche Lebensform u. praktische Vernunft, išl. L. Honnefelder (1992); A. Baruzzi, Philosophie der Lüge (1996); P. Schaber, Moralischer Realismus (1997); Ethos des Interkulturellen, išl. A. Baruzzi ir kt. (1998); M. Hauskeller, Auf der Suche nach dem Gutten (1999); J. Rohls, Geschichte der Ethik ([2]1999); *liet.*: Etikos etiudai 1–10 (1977–87); V. Žemaitis, Dorovės sąvokos (1983); Gėrio kontūrai (1989); A. Šveiceris, Kultūra ir etika (1989); A. Anzenbacher, Etikos įvadas (1995); Ch. Taylor, Autentiškumo etika (1996); K. H. Peschke, Krikščioniškoji etika (1997); Confucius, Apmąstymai (1997); D. Vyšniauskienė, V. Kundrotas, Verslo etika (1999); A. Maelntyre, Trumpa etikos istorija (2000); N. Vasiljevienė, Verslo etika (2000). – *Lexikon* der Ethik, išl. O. Höffe (1977). – Handbuch der christlichen Ethik, išl. A. Hertz, Bd. 1 u. 2 (1978), Bd. 3 (1982) (naujas leid. 1992). – *Bibliogr.*: Bibliographie der Sozialethik, išl. A. Utz ir kt. (1956–79).

evoliucija: E. Haeckel, Die Welträtsel (1899, [11]1919); T. de Chardin, Der Mensch im Kosmos ([2]1982); R. Riedl, Evolution u. Erkenntnis (1982); to paties, Die Spaltung des Weltbildes (1985); Evolutionstheorie u. ihre Evolution, išl. D. Henrich (1982); Natur u. Geschichte, išl. H. Markel (1983); Die Evolution des Denkens, išl. K. Lorenz (1983); Evolution u. Freiheit, išl. P. Koslowski ir kt. (1984); Der Evolutionsgedanke in den Wissenschaften, išl. G. Patzig (1991); H. Rombach, Der Ursprung (1994); C. Kummer, Philosophie der organischen Entwicklung (1996); Evolution im Diskurs, išl. A. J. Bucher ir kt. (1998).

evoliucionizmas: K. C. Schneider, Die Grundgesetze der Deszendenztheorie in ihrer Beziehung zum religiösen Standpunkt (1910); O. Kuhn, Die Deszendenztheorie ([2]1951); H. Dingler, Die philos. Begründung der Deszendenztheorie (1959); K. Möhlig, Kulturphilosophische Erwägungen zur Deszendenztheorie (1966).

fenomenologija: ↗ *Husserl.* – L. Landgrebe, Der Weg der Phänomenologie ([2]1967); to paties, Faktizität u. Individuation (1982); M. Müller, Existenzphilosophie ([4]1986); M. Heidegger, Phänomenologie und Theologie (1970); W. A. M. Lujpen, Existentielle Phänomenologie (1971); E. W. Orth, Phänomenologie u. Praxis (1976); E. Lévinas, Die Spur des Anderen (1983); Ch. Cheung, Der anfängliche Boden der Phänomenologie (1983); E. Ströker, P. Janssen, Phänomenologische Philosophie (1989); M. Heidegger, Grundprobleme der Phänomenologie, GA Bd. 24 (1975, [2]1989) u. GA Bd. 58 (1992); to paties, Einführung in die phänomenologische Forschung, GA Bd. 17 (1994); K. Mai, Die Phänomenologie u. ihre Überschreitungen (1996); C. Möckel, Einleitung in die transzendentale Phänomenologie (1998); Interkulturelle Philosophie u. Phänomenologie in Japan, išl. T. Ogawa (1998); Der Anspruch des Anderen, išl. B. Waldenfels (1998); A. Becke, Der Weg der Phänomenologie. Husserl, Heidegger, Rombach (1999); E. Lévinas, Die Spur des Anderen (vok. 1983, [4]1999); B. Waldenfels, Sinnesschwellen – Studien zur Phänomenologie des Fremden (1999); *liet.:* A. Mickūnas, D. Stewart, Fenomenologinė filosofija (1994). – Phänomenologische Forschungen, išl. E. W. Orth (1975 ff.).

Feuerbach: Gedanken über Tod u. Unsterblichkeit (1830); Zur Kritik der Hegelschen Philosophie (1839); Das Wesen des Christentums (1841); Vorläufige Thesen zur Reform der Philosophie (1842); Grundsätze der Philosophie der Zukunft (1843); Das Wesen der Religion (1851). – *Raštai:* Sämtl. Schriften, išl. W. Bolin ir kt., 10 Bde. (1903–11, 1960–64) u. 3 Erg.-Bde. (1962–64); Werke, išl. E. Thies, 6 Bde. (1975–765); *liet.:* Krikščionybės esmė (1985). – *Lit.:* F. Engels, L. F. u. der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie (1888, [8]1960); F. Jodl, L. F. ([2]1921); H.-J. Braun, Die Religionsphilosophie L. F.s (1972); J. C. Janowski, Der Mensch als Maß (1980); W. Frede, L. F. (1984); F. Tomasoni, L. F. u. die nicht-menschliche Natur (1990); W. Wahl, F. u. Nietzsche (1998); W. Jaeschke, L. F. u. die Geschichte der Philosophie (1998).

Fichte, Johann Gottlieb: Versuch einer Kritik aller Offenbarung (1792); keletas variantų veikalo „Wissenschaftslehre“ 1794–97; Grundlagen des Naturrechts (1796); System der Sittenlehre (1798); Bestimmung des Menschen (1800); Vom geschlossenen Handelsstaat (1800); Wissenschaftslehre (1801); Wissenschaftslehre (1804); Die Grundzüge des gegenwartigen Zeitalters (1806; paskaitos 1804–05); Reden an die deutsche Nation (1808); Das System der Sittenlehre (1812); Über das Verhältnis der Logik zur Philosophie oder Transzendentale Logik (1812); Die Staatslehre oder Über das Verhältnis des Urstaates zum Vernunftreiche (1813). – *Raštai:* Haupt-

werke, išl. F. Medicus, 6 Bde. (1908–12, 1962); Sämtl. Werke, išl. I. H. Fichte, 8 Bde. (1845–46); Nachgel. Werke (1834–35, 1962); Gesamtausg., išl. R. Lauth ir kt., ca. 30 Bde. (1962 ff.); *liet.:* Žmogaus paskirtis (1982). – *Lit.:* J. G. Fichte im Gespräch, išl. E. Fuchs ir kt. (1978 ff); A. Böhmer, Faktizität u. Erkenntnis-begründung (1979); M. Hinz, F.s „System der Freiheit" (1981); W. G. Jacobs, J. G. F. (1984); J. Stolzenberg, F.s Begriff der intellektualen Anschauung (1986); M. Kessler, Kritik aller Offenbarung (1986); K. Nagasawa, Das Ich im Deutschen Idealismus u. das Selbst im Zen-Buddhismus (1987); Transzendentalphilosophie als System. 2. Internationale F.-Tagung (1987), išl. A. Mues (1989); W. Janke, Vom Bilde des Absoluten (1993); F. Wittekind, Religiosität als Bewußtseinsform (1993); R. Lauth, Vernünftige Durchdringung der Wirklichkeit (1994); J. G. F. in zeitgenössischen Rezensionen, išl. E. Fuchs ir kt., 4 Bde. (1995); H. Seidel, J. G. F. (1997). – *Bibliogr.:* H. M. Baumgartner, W. G. Jacobs, J. G. F. Bibliographie (1968); S. Doyé, J. G. F. Bibliographie 1968–1993 (1993). – *Studijos:* Fichte-Studien, išl. K. Hammacher ir kt. (1990 ff.).

filosofija: B. Bolzano, Was ist Philos.? (1949, 1964); W. Windelband, Was ist Philos., leidinyje: Präludien, Bd. 1 (1884); H. Rickert, Vom Begriff der Philos., leidinyje: Logos 1 (1910–11); E. Husserl, Philos. als strenge Wissenschaft, leidinyje: ten pat; W. Dilthey, Das Wesen der Philos. (1984); H.-G. Gadamer, Über die Ursprünglichkeit der Philos. (1948); N. Hartmann, Einführung in die Philos. ([2]1952); F. Brentano, Religion u. Philos. (1954); K. Jaspers, Was ist Philos.? (1976); to paties, Kleine Schule des philosophischen Denkens ([4]1971); W. Stegmüller, Metaphysik, Wissenschaft, Skepsis (1954); M. Heidegger, Was ist das – die Philos.? (1956); to paties, Zur Sache des Denkens (1969); K. Löwith, Wissen, Glaube u. Skepsis (1956); J. Pieper, Was heißt philosophieren? (1959); Was ist Philos.? išl. K. Salumun (1980); K. Wuchterl, Lehrbuch der Philos. (1984); H. Rombach, Die Gegenwart der Philos. ([3]1988); M. Heidegger, Einleitung in die Philos., GA, Bd. 27 (1996); U. Wolf, Die Philos. u. die Frage nach dem guten Leben (1999); *liet.:* R. Ozolas, Pasakojimai apie filosofus ir filosofiją (1988); K. Jaspersas, Filosofijos įvadas (1989); J. Pieper, Kas yra filosofija (1991); A. Anzenbacher, Filosofijos įvadas (1992); E. Nekrašas, Filosofijos įvadas (1993); M. Fürst, J. Trinksas, Filosofija (1995); J. Gaarder, Sofijos pasaulis (1995); A. Plišnys, Filosofijos įvadas (1996); M. Rubene, Dabarties filosofija (2001); N. Hartmann, Filosofijos įvadas (2001); G. Colli, Filosofijos gimimas (2001).

Foucault: Histoire de la folie (1961); Les mots et les choses (1966); Archéologie des sciences (1968); Histoire de la sexualité, 1-3 (1976–84); *liet.:* Diskurso tvarka (1998); Disciplinuoti ir bausti (1998); Seksualumo istorija (1999). – *Bibliogr.:* M. Clark, M. F. (New York 1983). – *Lit.:* M. Frank, Was ist Neostrukturalismus? (1984); J. Habermas, Der philos. Diskurs der Moderne (1985); W. Schmid, Die Geburt der Philosophie im Garten der Lüste (1987); B. H. F. Taureck, M. F. (1997).

Frankfurto mokykla: ↗ *Adorno,* ↗ *Horkheimer,* ↗ *Marcuse,* ↗ *kritinė teorija.* – J. Habermas, Erkenntnis u. Interesse (1968); to paties, Hermeneutik u. Ideologiekritik (1971); to paties, Kultur u. Kritik (1973); to paties, Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus (1976); M. Theunissen, Gesellschaft u. Geschichte (1969); R.-K. Maurer, J. Habermas' Aufhebung der Philosophie (1977); H. Staudinger, Die Frankfurter Schule (1982); F. Koch, J. Habermas' Theorie des kommunikativen Handelns als Kritik von Geschichtsphilosophie (1985); Die Frankfurter Schule u. die Folgen, išl. A. Honneth ir kt. (1986); W. G. Neumann, Das Primat kognitiver Praxis (1990);

M. Jay, Dialektische Phantasie. Die Geschichte der Frankfurter Schule u. des Instituts für Sozialforschung (1991); C. Albrecht, Die intellektuelle Gründung der Bundesrepublik. Eine Wirkungsgeschichte der Frankfurter Schule (1999).

Freud: *Raštai:* Ges. Werke in Einzelbänden, išl. A. Freud ir kt., 17 Bde. (1948–55), Registerbd. (1968), Nachtr.-Bd. (1987); Studienausg., išl. A. Mitscherlich, 10 Bde. (1969–75), Erg.-Bd. (1975); *liet.:* Kasdieninio gyvenimo psichopatologija (1992); Anapus malonumo principo (1999). – *Lit.:* P. Ricœur, Die Interpretation (vok. 1974); A. Schöpf, S. F. (1982); to paties, S. F. u. die Philosophie der Gegenwart (1998); W. Stender, Kritik u. Vernunft (1996); A. Storr, F. (1999); *liet.:* S. Zweig, Apie Sigmundą Freudą: portretas (1999). – *Bibliogr.:* I. Meyer-Palmedo, S. F. Konkordanz u. Gesamtbibliographie (1975).

Gadamer: Wahrheit u. Methode (1960); Kleine Schriften, 4 Bde. (1967–77); Griechische Philosophie, 2 Bde. (= Ges. Werke, Bd. 5 ir 6 [1985]). – *Raštai:* Ges. Werke (1985 ff.); *liet.:* Grožio aktualumas (1997); Istorija. Menas. Kalba (1999). – *Lit.:* J. Becker, Begegnung zwischen G. u. Lévinas (1981); D. Teichert, Erfahrung, Erinnerung, Erkenntnis (1991); J. Grondin, Hermeneutische Wahrheit (²1994); to paties, H.-G. G. (1999).

gamtos filosofija: H. Dingler, Geschichte der Naturphilos. (1932); N. Hartmann, Philosophie der Natur (1950); Die ontolog. Begründung des Rechts, išl. A. Kaufmann (1965); H. Sachsse, Einführung in die Naturphilos., Bd. 1 (1967), Bd. 2 (1968); W. Heisenberg, Der Teil u. das Ganze (1969); C. F. v. Weizsäcker, Die Einheit der Natur (²1971); G. Hennemann, Grundzüge einer Geschichte der Naturphilos. u. ihrer Hauptprobleme (1975); Naturverständnis u. Naturbeherrschung, išl. F. Rapp (1981); E. Brock, Naturphilos., išl. E. Oldenmeyer (1985); H. Bartels, Grundprobleme der modernen Naturphilos. (1996); Philosophia naturalis, išl. T. Arzt (1996); R. Kather, Ordnungen der Wirklichkeit (1998); T. Leiber, Kosmos, Kausalität u. Chaos (1996); Natur u. Naturerkenntnis, išl. M. Hauskeller (1998).

Gentile: La rinascita dell'idealismo (1903); La riforma della dialettica Hegeliana (1913); Teoria generale dello spirito come atto puro (1916). – *Raštai:* Fondazione G. G., 60 vol. (Firenze 1957 ff.). – *Lit.:* La vita il pensiero di G. G., 3 vol. (Firenze 1948 ff.); F. Pardo, La filosofia de G. G. (1972); G. Baraldi, Divenire e trascendenza (1976); P. Romanell, Croce versus G. (1982); F. S. Chesi, G. e Heidegger (1992); G. Teri, G. G. (1995).

gnosis: H. Jonas, G. u. spätantiker Geist, Bd. 1 (1934, ³1964), Bd. 2 (1954, ²1966); K. Kerényi, Mythologie u. G. (1942); G. Quispel, G. als Weltreligion (1951); R. Haardt, Die G., Wesen und Zeugnisse (1967); G. u. Gnostizismus, išl. K. Rudolph (1975, ³1994); K. Rudolph, Die G. (²1980); K. Alt, Philosophie gegen G. (1990); I. Iwersen, G. u. Geschichte (1994); E. Voegelin, Das Volk Gottes (1994); Gnosisforschung u. Religionsgeschichte, išl. H. Preissler ir kt. (1994); G. u. Philosophie, išl. R. Berlinger ir kt. (1994); W. Baum, Gnostische Elemente im Denken M. Heideggers (1997).

Grocijus: De iure belli ac pacis (1625, į vok. k. išvertė J. H. von Kirchmann 1869). – *Raštai:* Opera omnia theologica, faksimilinis 1679 Amsterdamo leidimo atspaudas (Stuttgart 1972). – *Lit.:* G. Hoffmann-Loerzer, Studien zu H. Grotius (1971); C. Link, H. Grotius als Staatsmann (1983);

F. Linares, Einblicke in H. Grotius' Werk vom Recht des Krieges u. des Friedens (1993). – *Bibliogr.:* Bibliographie des écrites de H. Grotius, išl. J. van der Meulen, P. J. J. Diermanse (1950 ir 1961).

Guardini: Vom Geist der Liturgie (1918); Der Gegensatz. Versuch einer Philosophie des Lebendig-Konkreten (1925); Welt u. Person (1939); Der Tod des Sokrates (1943); Das Ende der Neuzeit (1950); Die Macht (1951); Sorge um den Menschen, 2 Bde. (1962–66); Unterscheidung des Christlichen. Ges. Studien ([2]1963). – *Raštai:* Werke (1986 ff.). – *Lit.:* H. Kuhn, R. G. (1961); Interpretationen der Welt, išl. H. Kuhn (1965); E. Biser, Wer war R. G.? (1985); J. F. Schmucker-von-Koch, Autonomie u. Transzendenz (1985); Gewagter Glaube, išl. T. Brose (1998); G. Brüske, Anruf der Freiheit (1998); J. Kreimel, Die Gottesbeziehung als konstitutives Moment der menschlichen Person (1999); R. G., išl. F. Henrich (1999). – *Bibliogr.:* M. Marschall, In Wahrheit beten (1986).

Hamann: Biblische Betrachtungen eines Christen (1758); Sokratische Denkwürdigkeiten (1759); Kreuzzüge eines Philologen (1762); Golgotha u. Scheblimini (1784); Metakritik über den Purismus der reinen Vernunft (1780). – *Raštai:* Sämtliche Werke, išl. G. Nadler, 6 Bde. (1949–57); Briefwechsel, išl. W. Ziesener, A. Henkel, 7 Bde. (1955–79). – *Lit.:* F. Blanke, Die H.-Forschung (1950); K. Gründer, Figur u. Geschichte (1958); H. A. Salmony, J. G. H.s Metakritische Philosophie (1958); J. C. O'Flaherty, J. G. H. (1979); J. G. H. Acta des internat. H.-Colloquiums in Lüneburg 1976, išl. B. Gajek (1979); J. G. H., Briefwechsel, 7 Bd. 1786–1788, išl. A. Henkel (1979); H. Corbin, H. (1985); O. Bayer, Zeitgenosse im Widerspruch (1988); L. Vaughan, J. G. H. (1989); I. Berlin, Der Magus im Norden (1995); W. Achermann, Worte u. Werte (1997); J. G. H., „Der hellste Kopf seiner Zeit", išl. O. Bayer (1998); K. Huizing, Das Ding an sich (1998).

Hartmann, Eduard v.: Philosophie des Unbewußten, 3 Bde. (1869); Kategorienlehre (1896); Die moderne Psychologie (1901); Phänomenologie des sittlichen Bewußtseins ([3]1922). – *Lit.:* W. Rauschenberger, E. v. H. (1942); M. Huber, E. v. H.s Metaphysik u. Religionsphilosophie (1954); C. R. Weismüller, Das Unbewußte und die Krankheit (1985).

Hartmann, Nicolai: Das Problem des geistigen Seins (1933); Zur Grundlegung der Ontologie (1935); Der Aufbau der realen Welt (1940); Theologisches Denken (1951); Ästhetik (1953). – *Lit.:* H. Hülsmann, Die Methode in der Philosophie N. H.s (1959); A. J. Buch, Wert, Wertbewußtsein, Wertgeltung (1982); W. Dahlberg, Sein u. Zeit bei N. H. (1983); S. K. Becker, Der objektive Geist u. das Individuum (1986); J. Stallmach, Ansichsein u. Seinsverstehen (1987); M. Morgenstern, N. H. (1992); R. Breil, Kritik u. System (1996).

Hegel: Phänomenologie des Geistes (1807); Wissenschaft der Logik, 3 Bde. (1812–16); Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften (1817, [3]1830); Grundlinien der Philosophie des Rechts (1821); H.s theologische Jugendschriften, išl. H. Nohl (1907). – *Raštai:* Werke (1832–45), naujai išleido E. Moldenhauer ir kt., 20 Bde. (1986); Sämtl. Werke, Jubiläums-Ausg., išl. H. Glockner, 20 Bde. ([4]1961–86); Hegel-Lexikon ([2]1957); Ges. Werke (1968 ff.); *liet.:* Istorijos filosofija (1990); Dvasios fenomenologija (1997); Filosofijos istorijos paskaitos, T. 1–3 (1999–2001); Teisės filosofijos apmatai (2000). – *Lit.:* M. Heidegger, H.s Begriff der Erfahrung (1942–43), leidinyje: Holzwege (1950); G. Lukács, Der junge H. (1948, 1973); J. van der Meulen, Heidegger u.

H. (1953); J. Ritter, H. u. die französische Revolution (1957); H. Schmitz, H. als Denker der Individualität (1958); M. Heidegger, H. u. die Griechen (1958); A. Kojéve, H. (vok. 1958, ²1984); E. Heintel, H. u. die Analogia entis (1958); Th. W. Adorno, Drei Studien zu H. (1963); M. Theunissen, H.s Lehre vom absoluten Geist als theol.-polit. Traktat (1970); K. Rosenkranz, G. W. F. H.s Leben (1971); H. G. Gadamer, H.s Dialektik (1971); O. Pöggeler, H.s Idee einer Phänomenologie des Geistes (1973); E. Angehrn, Freiheit u. System bei Hegel (1977); H. Ottmann, Individuum u. Gemeinschaft bei H. (1977); R. Ohashi, Zeitlichkeitsanalyse der H.schen Logik (1984); R. Garaudy, H. (1985); W. Jaeschke, Die Vernunft in der Religion (1986); V. Hösle, H.s System, 2 Bde. (1987); M. Negele, Grade der Freiheit. Versuch einer Interpretation von G. W. F. H.s „Phänomenologie des Geistes" (1991); A. Großmann, Spur zum Heiligen (1996); M. Heidegger, H.s Phänomenologie des Geistes (³1997); Die Folge des Hegelianismus, išl. P. Koslowski (1998); H. Schneider, Geist u. Geschichte (1998); O. Pöggeler, H.s Kritik der Romantik (1999); O.-S. Yang, H.s Technikverständnis u. Versöhnungsinteresse zwischen Natur u. Geist (1998); M. Gessmann, H. (1999). – *Bibliogr.:* K. Steinbauer, H.-Bibliography (1980). – *H.-Studien* (1961 ff.); *H.-Jahbruch* (1961 ff.).

hėgelizmas: ↗ *Croce,* ↗ *Feuerbach,* ↗ *Gentile,* ↗ *Marx.* – H. Höhne, Der Hegelianismus in der englischen Philosophie (1936); J. Gebhardt, Politik u. Eschatologie (1963); E. Japtok, K. Rosenkranz als Literaturkritiker. Eine Studie über Hegelianismus u. Dichtung (1964); K.-S. Chon, Die Geistesontologie u. das Transzendentalproblem bei Platon u. Hegel (1989); K. Kelly, Hegel en France (1992); P. Di Govanni, Kant ed Hegel in Italia (1996); K. Fischer, Logik u. Metaphysik oder Wissenschaftslehre, išl. H.-G. Gadamer (1998).

Heidegger: Sein u. Zeit (1927); Vom Wesen des Grundes, leidinyje: Husserl-Festschrift (1929); Was ist Metaphysik? (1929); Kant u. das Problem der Metaphysik (1929); Platons Lehre von der Wahrheit (1942); Vom Wesen der Wahrheit (1943); Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung (1944); Brief über den Humanismus (1947); Holzwege (1950); Was heißt Denken? (1954); Einführung in die Metaphysik (1953); Vorträge u. Aufsätze (1954); Der Satz vom Grund (1957); Identität u. Differenz (1957); Unterwegs zur Sprache (1959); Nietzsche, 2 Bde. (1961); Die Frage nach dem Ding. Zu Kants Lehre von den transzendenten Grundsätzen (1962); Zur Sprache des Denkens (1969). – *Raštai:* Gesamtausgabe (1976 ff.); *liet.:* Rinktiniai raštai (1992). – *Lit.:* M. Müller, Existenzphilosophie (⁴1986); O. Pöggeler, Der Denkweg M. H.s (1963); H., išl. O. Pöggeler (1969); Der spätere H. u. die Theologie, išl. M. Robinson, J. B. Cobb (1964); O. Pöggeler, H. u. die hermeneutische Philosophie (1983); H., Perspektiven zur Deutung seines Werks, išl. O. Pöggeler (1984); M. H. Zugänge u. Fragen, leidinyje: Synth. philos. 4 (Zagreb 1987); E. Kettering, Nähe. Das Denken M. H.s (1987); E. Weinmayr, Entschtellung. Die Metaphysik im Denken M. H.s (1991); C. Strube, Das Mysterium der Moderne. H.s Stellung zur gewandelten Seins- und Gottesfrage (1994); Die Frage nach der Wahrheit, išl. E. Richter (1997); A. Baruzzi, Philosophieren mit Jaspers u. H. (1999); M. Inwood, H. (1999); *liet.:* Egzistencijos filosofija: istorija ir dabartis (1981); J. Girnius, Heideggerio egzistencialinės filosofijos pagrindai. – Raštai, t. 1 (1991); G. Steiner, Heideggeris (1995). – *Bibliogr.:* Materialien zur H.-Bibliogr., išl. H.-M. Saß (1975); M. H., išl. H.-M. Saß (Ohio 1982); R. A. Bast, Bericht zur H.-Bibliographie (1983). – *Studijos:* Heidegger-Studien (1985 ff.).

Herder: Abhandlung über den Ursprung der Sprache (1772); Auch eine Philosophie der Geschichte der Menschheit (1774); Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, 4 Tle. (1784–91);

Briefe zur Beförderung der Humanität (1793–97); Metakritik zur Kritik der reinen Vernunft (1799). – *Raštai:* Sämtl. Werke, išl. J. v. Müller (1805–09), išl. B. Suphan, 32 Bde. (1877–99); Werke, 3 Bde. (1984 ff.). – *Lit.:* A. Gillies, H. (1949); D. W. Jöns, Begriff u. Problem der histor. Zeit bei J. G. H. (Stockholm 1956); A.-V. Gulyga, J. G. H. (1978); J. Rathmann, Zur Geschichtsphilosophie J. G. H.s (1978); J. Schutz, Die Objektivität der Sprache (1983); U. Gaier, H.s Sprachphilosophie u. Erkenntniskritik (1988); J. Heise, J. G. H. (1998). – *Bibliogr.:* H.-Bibliographie, išl. G. Günther (1978); H.-Bibliographie (1977–92), išl. D. Kuhles (1994).

hermeneutika: ↗ *supratimas.* – H.-G. Gadamer, Wahrheit u. Methode (1960, [6]1990); Hermeneutik u. Dialektik, išl. R. Bubner, 2 Bde. (1970); Hermeneutische Philosophie, išl. O. Pöggeler (1972); P. Ricœur, Der Konflikt der Interpretationen, 2 Bde. (1973–74); M. Riedel, Verstehen oder Erklären (1978); O. F. Bollnow, Studien zur Hermeneutik, 2 Bde. (1982–83); H. Rombach, Welt u. Gegenwelt (1983); J. Zovko, Verstehen u. Nichtverstehen bei F. Schlegel (1990); H. Ineichen, Philos. Hermeneutik (1991); J. Greisch, Hermeneutik u. Metaphysik (1993); M. Riedel, Hören auf die Sprache (1994); J. Grondin, Hermeneutische Wahrheit? ([2]1994); R. Schurz, Negative Hermeneutik (1995); G. Figal, Der Sinn des Verstehens (1996); G. Vattimo, Jenseits der Interpretation (1997); A. Wüstehube, Rationalität u. H. (1998); P. J. Brenner, Das Problem der Interpretation (1998); O. R. Scholz, Verstehen u. Rationalität (1999). – *Žurn.:* Studia hermeneutica, išl. E. Hufnagel, J. Zovko (Zagreb/Mainz 1995 ff.).

Hobbes: De cive (1642); Leviathan (1651). – *Raštai:* English works, 11 vol., ir Opera Latina, 5 vols., išl. W. Molesworth (1839–45, [2]1966); The Correspondence of T. H., 2 vol., išl. N. Malcolm (Oxford 1994); *liet.:* Leviatanas (1999). – *Lit.:* L. Strauß, H.' politische Wissenschaft (1965); B. Willms, Die Antwort des Leviathan (1970); to paties, T. H. (1987); K. M. Kodalle, T. H. (1972); U. Weiß, System u. Maschine (1974); to paties, Das philosophische System von T. H. (1980); H. Schelsky, T. H. (1981); W. Palaver, Politik u. Religion bei T. H. (1991); W. Kersting, T. H., zur Einführung (1992); T. Mohr, Vom Weltstaat (1995); M. Erfeld, Mechanismus u. Subjektivität in der Philosophie von T. H. (1995); R. Tuck, H. (1999). – *Bibliogr.:* W. Sacksteder, H. studies (1982).

Holbach: *liet.:* Laiškai Eugenijai. Sveikas protas (1963).

Horkheimer: Dialektik der Aufklärung (su Adorno) (1947); Kritik der instrumentellen Vernunft (1967); Kritische Theorie, išl. A. Schmidt, 2 Bde. (1968); Vernunft u. Selbsterhaltung (1970). – *Raštai:* Ges. Schriften, išl. A. Schmidt (1985 ff.). – *Lit.:* A. Schmidt, Drei Studien über Materialismus (1977); J. J. Sánchez, Wider die Logik der Geschichte (1980); C.-F. Geyer, Aporien des Metaphysik- und Geschichtsbegriffs der Kritischen Theorie (1980); to paties, Kritische Theorie. M. H. u. T. W. Adorno (1982); M. H. heute. Werk u. Wirkung, išl. A. Schmidt, N. Altwicker (1986); H. Dubiel, Theorie der Gesellschaft. Eine einführende Rekonstruktion von den Anfängen im Horkheimer-Kreis bis Habermas (1988); U. Wegerich, Dialektische Theorie u. historische Erfahrung (1992); Z. Rosen, M. H. (1995); M. Gangel. Jenseits instrumenteller Vernunft (1998).

Hume: Treatise on Human Nature (1740); An Enquiry Concerning Human Understanding (1748); An Enquiry Concerning the Principles of Morals (1751); Dialogues Concerning Natural Religion (po mirties, 1779). – *Raštai:* The philosophical works, išl. T. H. Green, T. H. Grose, 4 vol. (London 1875; 1964); *liet.:* Žmogaus proto tyrinėjimas (1995). – *Lit.:* A. H. Basson, H. (Baltimore 1958);

B. Stroud, H. (London 1977); E. Craig, D. H. (1979); E. Topitsch, G. Streminger, H. (1981); G. Streminger, D. H. (1994); A. von der Lühe, D. H.s ästhetische Kritik (1996); D. H. Eine Untersuchung über den menschlichen Verstand, išl. J. Kulenkampff (1997); D. Lohmar, Erfahrung u. kategoriales Denken (1998). – *Bibliogr.:* R. Hall, Fifty years of H. Scholarship (1978). – *Biogr.:* G. Streminger, D. H. (1986).

Husserl: Logische Untersuchungen, 2 Bde. (1900–01); Philosophie als strenge Wissenschaft, leidinyje: Logos I (1910); Ideen zu einer reinen Phänomenologie u. phänomenologischen Philosophie (1913); Formale u. transzendentale Logik (1929). – *Raštai:* raštų rinkinys „Husserliana" (Den Haag 1950 ff.). – *Lit.:* L. Landgrebe, Phänomenologie u. Metaphysik (1949); T. W. Adorno, Zur Metakritik der Erkenntnistheorie (1956); W. H. Müller, Die Philosophie E. H.s (1956); G. Brand, Die Lebenswelt (1971); J. Derrida, Die Stimme u. das Phänomen (1973); S. Müller, System u. Erfahrung (1974); to paties, Vernunft u. Technik (1976); P. Janssen, E. H. (1976); E. Ströker, Lebenswelt u. Wissenschaft in der Philosophie E. H.s (1979); to paties, H.s transzendentale Phänomenologie (1987); P. Prechtl, H., zur Einführung (1991); J. F. Lyotard, Die Phänomenologie (1993); A. Süßbauer, Intentionalität, Sachverhalt, Noema (1995); U. Kaiser, Das Motiv der Hemmung in H.s Phänomenologie (1997); P. Volonté, H.s Phänomenologie der Imagination (1997); R. Kühn, H.s Begriff der Passivität (1998); *liet.:* Egzistencijos filosofija: istorija ir dabartis (1981).

idealizmas: ↗ *vokiečių idealizmas.* – O. Willmann, Geschichte des Idealismus, 3 Bde. (1894–97); F. Jodl, Kritik des Idealismus (1920); N. Hartmann, Die Philosophie des deutschen Idealismus, 2 Tle. (1923–29, [3]1974); T. W. Adorno, Negative Dialektik (1966); P. Kondylis, Die Entstehung der Dialektik (1979); Dimensionen der Sprache in der Philosophie des deutschen Idealismus, išl. B. Scheer u. G. Wohlfahrt (1982); H. Paetzold, Ästhetik des deutschen Idealismus (1983); K. Nagasawa, Das Ich im Deutschen Idealismus u. das Selbst im Zen-Buddhismus (1987); W. Patt, Transzendentaler Idealismus (1987); A. Requate, Pragmatischer versus absoluter Idealismus (1994); Aufhebung der Transzendentalphilosophie, išl. T. S. Hoffmann u. a. (1994); R. Bubner, Innovationen des Idealismus (1995); V. Hösle, Philosophiegeschichte u. objektiver Idealismus (1996); F. Voßkühler, Der Idealismus als Metaphysik der Moderne (1996); W. Huang, Der transzendentalphänomenologische Idealismus (1998); D. H. Heidemann, Kant u. das Problem des metaphysischen Idealismus (1998).

ideologija: M. Mannheim, Ideologie u. Utopie (1929); H. Barth, Wahrheit u. Ideologie ([2]1961); T. W. Adorno, Jargon der Eigentlichkeit (1964, [9]1980); H. R. Schlette, Philosophie, Theologie, Ideologie (1968); K.-O. Apel, Hermeneutik u. Ideologiekritik (1971); P. C. Lang, Hermeneutik, Ideologiekritik, Ethik (1981); P. Ricœur, Lectures on ideology and utopia (1986); L. Kudera, Das Modell der Ideologie (1987); A. Pechmann, Wissenschaft als Ideologie (1998); K. H. Roters, Reflexionen über Ideologie u. Ideologiekritik (1998); B. John, Ideologie u. Pädagogik (1999); *liet.:* L. Donskis, Tarp vaizduotės ir realybės: ideologija ir utopija (1996); W. T. Kulesza, Mūsų laikų ideologijos (1998).

ikisokratikai: H. Diels ir W. Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker, 3 Bde. (1903, [8]1956); Die Vorsokratiker, I, išl. J. Mansfeld (1983); *liet.:* Herakleitas, Fragmentai (1995). – *Lit.:* E. Jüngel, Zum Ursprung der Analogie bei Heraklit u. Parmenides (1964); W. Bröcker, Die Geschichte der Philosophie vor Sokrates (1965); Um die Begriffswelt der Vorsokratiker, išl. H.-G. Gadamer (1968);

U. Hölscher, Anfängliches Fragen (1968); M. Heidegger, E. Fink, Heraklit (1970); D. Müller, Handwerk u. Sprache (1974); J. Barnes, The Presocratic Philosophers, 2 vol. (1979); W. H. Pleger, Die Vorsokratiker (1991); R. Wallisch, Die letzte denkbare Einheit (1995); H. Ambronn, Apeiron – eon – kenon (1996); H.-G. Gadamer, Der Anfang der Philosophie (1996); C. Rapp, Vorsokratiker (1997); T. Schirren, Aisthesis vor Platon (1998).

Yorck von Wartenburg: Die Katharsis des Aristoteles u. der Ödipus Kol. des Sophokles (1866); Briefwechsel mit Dilthey, išl. D. Schulenburg (1923); Bewußtseinsstellung u. Geschichte, išl. I. Fetscher (1956). – *Lit.:* K. Gründer, Zur Philosophie des Grafen P. Y. v. W. (1970); Dilthey u. Yorck, išl. J. Krakowski (1996).

istorijos filosofija: G. Mehlis, Lehrbuch der Geshichtsphilos. (1915); M. Horkheimer, Anfänge bürgerlicher Geschichtsphilos. (1930); J. Thyssen, Geschichte der Geschichtsphilos. (1936); K. Rossmann, Deutsche Geschichtsphilos. von Lessing bis Jaspers (1959); H. M. Baumgartner, Kontinuität u. Geschichte (1972); K. Acham, Analytische Geschichtsphilos. (1974); P. Ricœur, Geschichte u. Wahrheit (1974); to paties, Zufall u. Vernunft in der Geschichte (1986); M. Müller, Sinn-Deutungen der Geschichte (1976); R. Lüthe, Wissenschaftl. Methode u. histor. Bedeutung (1987); H. Schnädelbach, Vernunft u. Geschichte (1987); O. Marquard, Schwierigkeiten mit der Geschichtsphilos. ([4]1997); E. Nolte, Historische Existenz (1998); P. Kolmer, Philoso-phiegeschichte als philos. Problem (1998); T. Gil, Kritik der klassischen Geschichtsphilos. (1999); *liet.:* G. Hegelis, Istorijos filosofija (1990); E. H. Carr, Kas yra istorija? (1999); J. Baranova, Istorijos filosofija (2000).

istorizmas: E. Troeltsch, Der Historismus u. seine Probleme (1922); to paties, Der Historismus u. seine Überwindung (1924); F. Meinecke, Die Entstehung des Historismus, 2 Bde. ([3]1959); C. Antoni, Vom Historismus zur Soziologie (1950); K. R. Popper, Das Elend des Historizismus ([2]1969); G. Scholtz, Historismus als spekulative Geschichtsphilosophie (1973); H. Schnädelbach, Geschichtsphilosophie nach Hegel (1974); Von der Aufklärung zum Historismus, išl. H. W. Blanke ir kt. (1984); F. Aspetsberger, Der Historismus u. die Folgen (1987); R. Marks, Philosophie im Spannungsfeld zwischen Historiographie u. Historismus (1988); U. Muhlack, Geschichtswissenschaft im Humanismus u. in der Aufklärung. Die Vorgeschichte des Historismus (1991); Geschichtswissenschaften neben dem Historismus, išl. E. Fuchs (1995); J. Rüsen, Konfiguration des Historismus (1993); Historismus u. Moderne, išl. H. Tausch (1996); *liet.:* Z. Norkus, Istorika (1996).

Jacobi: *Raštai:* Ges. Werke, 6 Bde. (1821–25); Werke, išl. F. Roth, F. Koppen, 6 Bde. (1968); Briefwechsel, išl. M. Brüggen ir kt. (1981 ff.). – *Lit.:* O. F. Bollnow, Die Lebensphilos. F. H. J.s ([2]1966); W. Weischedel, J. u. Schelling (1969); F. Wolfinger, Denken u. Transzendenz (1981); P.-P. Schneider, Die „Denkbücher“ F. H. J.s (1986); K. Christ, J. u. Mendelssohn (1988); to paties, F. H. J. (1998); Fichte u. J., išl. K. Hammacher (1998).

James: The Principles of Psychology, 2 vol. (1890); The Varieties of Religious Experience (1902); Pragmatism (1907); A. Pluralistic Universe (1909). – *Raštai:* The works (Harvard 1975–88); liet.: Pragmatizmas (1995). – *Lit.:* K. Stumpf, W. J. (1928); R. Stevens, J. and Husserl (1974); The philosophy of W. J., išl. R. Corti (1976); E. Herms, Radical Empirism (1977); E. Fontinell, Self, God, and Immortality (1986); R. Díaz-Bone, W. J. zur Einführung (1996); K. M. Hingst, Perspektivismus u. Pragmatismus (1998).

Jaspers: Allgemeine Psychopathologie (1913); Psychologie der Weltanschauungen (1919); Die geistige Situation der Zeit (1931); Philosophie, 3 Bde. (1932); Vernunft u. Existenz (1935); Nietzsche (1936); Nietzsche u. das Christentum (1946); Von der Wahrheit (1947); Der philosophische Glaube (1948); Vom Ursprung u. Ziel der Geschichte (1949); Schelling, Größe u. Verhängnis (1955); Aneignung u. Polemik (1968); Die großen Philosophen, išl. H. Saner, 2 Bde. (1981); *liet.:* Filosofijos įvadas (1998). – *Bibliogr.:* išl. K. J. v. G. Gefken, K. Kunert (1968). – *Lit.:* M. Heidegger, Anmerkungen zu K. J.' „Psychologie der Weltanschauungen" (1919–21); L. Armbruster, Objektivität u. Transzendenz bei J. (1957); F. J. Fuchs, Seinsverhältnis (1984); Y. Ornek, K. J. (1986); H. Bielefeldt, Kampf u. Entscheidung (1994); R. Wisser, K. J. Philosophie als Bewährung (1995); H. Mynarek, Das Gericht der Philosophen (1997); M. Simon, Glaube – Religion – Offenbarung (1998); A. Baruzzi, Philosophieren mit J. u. Heidegger (1999); *liet.:* Egzistencijos filosofija ir dabartis (1981); J. Girnius, Laisvė ir būtis. – Raštai, t. 1 (1991). – *Bibliogr.:* Philosophie der Freiheit (1983). – *Biogr.:* H. Saner, K. J. (1970).

jausmas: S. Strasser, Das Gemüt. Grundgedanken zu einer phänomenologischen Philosophie u. Theorie des menschlichen Gefühlslebens (1956); O. F. Bollnow, Das Wesen der Stimmungen ([6]1980); A. Heller, Theorie der Gefühle (1980); Pathos, Affekt, Gefühl, išl. I. Craemer-Ruegenberg (1981); Zur Philosophie der Gefühle, išl. H. Fink-Eitel (1993); G. Scherer, Grundphänomene menschlichen Daseins im Spiegel der Philosophie (1994).

Jokimas Fjorietis: Concordia Veteris ac Novi testamenti (Venezia 1519); Expositio in Apokalypsim (1527); Tractatus super quatuor Evangelia (1930). – *Lit.:* H. Grundmann, Studien über Joachim v. Fiore (1927, [2]1966); G. Wandelborn, Gott u. Geschichte (1974); A. Mehlmann, De unitate trinitatis (1991); M. Kaup, De prophetia ignota. Eine frühe Schrift Joachims v. Fiore (1998).

Jung: *Raštai:* Ges. Werke, išl. M. Niehus-Jung, 19 Bde. (1958–83), Nachtr.-Bd. (1987); Grundwerk, išl. H. Barz ir kt., 9 Bde. (1984–85); 2 Appendix-Bde. (1987 u. 1994); *liet.:* Psichoanalizė ir filosofija (1999). – *Lit.:* D. Spies, Philos. Aspekte der Psychologie C. G. J.s (1975); G. Wehr, C. G. J. (1988); E. Nannen, C. G. J. (1991); W. Kast, Die Dynamik der Symbole (1996); T. Schmelzer, Archetyp u. Offenbarung (1999); A. Stevens, J. (1999).

kalba: G. Frege, Schriften zur Logik u. Sprachphilosophie (1971; iš palikimo); H. Arens, Sprachwissenschaft, 2 Bde. (1955, [2]1969); F. G. Jünger, Sprache u. Kalkül (1956); M. Heidegger, Unterwegs zur Sprache ([2]1960); S. J. Schmidt, Sprache u. Denken als sprachphilos. Problem von Locke bis Wittgenstein (1968); E. v. Savigny, Die Philosophie der Sprache (1969); K.-O. Apel, Transformationen der Philosophie, 2 Bde. (1973); F. v. Kutschera, Sprache ([2]1975); E. Coseriu, Die Geschichte der Sprachphilosophie von der Antike bis zur Gegenwart ([2]1975); A. Keller, Sprachphilosophie (1979); B. Liebrucks, Irrationaler Logos u. rationaler Mythos (1982); F. Runggaldier, Zeichen u. Bezeichnetes. Sprachphilos. Untersuchungen zum Problem der Referenz (1985); M. Lustenberger, Dasein, Symbol u. Sprache (1985); G. Kühlewind, Die Logosstruktur der Welt (1986); Philosophy and Language, leidinyje: Synth. philos. 1–2 (Zagreb 1986); T. Kobusch, Sein u. Sprache (1987); M. Kraus, Name u. Sache (1987); M. Heidegger, Überlieferte Sprache u. technische Sprache, išl. H. Heidegger (1989); Sprache u. Philosophie, išl. H. Fechtrup ir kt. (1996); K. Saporti, Sprache des Geistes (1997); A. Ulfig, Lebenswelt – Reflexion – Sprache (1997).

kalbėjimas: K. O. Apel, Transformation der Philosophie, 2 Bde. (1973); Sprachpragmatik u. Philosophie, išl. K. O. Apel (1981); Kommunikation u. Reflexion, išl. W. Kuhlmann (1982); J. R. Searle, Ausdruck u. Bedeutung. Unters. zur Sprechakttheorie (1982); to paties, Sprechakttheorie (^{2}1986); Theorie der Sprachhandlungen u. heutige Ekklesiologie, išl. P. Hünermann ir kt. (1987); J. L. Austin, Zur Theorie der Sprechakt (vok. 1989); A. Schulte, Religiöse Rede als Sprachhandlung (1992).

kalbos filosofija: Sprachpragmatik u. Philosophie, išl. K. O. Apel (1982); Sprache u. Ontologie, išl. W. Leinfellner (1982); J. Hennigfeld, Sprachphilos. des 20. Jh. (1982); G. Wohlfart, Denken der Sprache (1984); H. Ineichen, Einstellungssätze. Sprachanalyt. Untersuchungen zur Erkenntnis, Wahrheit u. Bedeutung (1987); Klassiker der Sprachphilos., išl. T. Borsche (1996); F. Glauner, Sprache u. Weltbezug (^{2}1998); C. Demmerling, Sprache, Verstehen u. Lebenspraxis (1998); P. Prechtl, Sprachphilos. (1999); *liet.:* R. Pavilionis, Kalba. Logika. Filosofija (1981); H. G. Gadamer, Istorija. Menas. Kalba (1999).

kalbos žaidimas: R. F. Beerling, Sprachspiele u. Weltbilder (1980); H. Billing, Wittgensteins Sprachspielkonzeption (1980); M. Geier, Das Sprachspiel der Philosophen. Von Parmenides bis Wittgenstein (1989); F. Sczakiel. Sprachspiel u. Methode (1996); P. Bachmaier, Die Logik der Sprachspiele (1996); K. Buchholz, Sprachspiel u. Semantik (1998); Mit Sprache spielen, išl. H. J. Schneider ir kt. (1999).

Kant: Kritik der reinen Vernunft (1781, ^{2}1787 esmingai pataisytas leidimas); Prolegomena zu einer künft. Metaphysik (1783); Grundlegung der Metaphysik der Sitten (1785); Metaphys. Anfangsgründe der Naturwissenschaften (1786); Kritik der praktischen Vernunft (1788); Kritik der Urteilskraft (1790); Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft (1793); Opus postumum, išl. E. Adickes (1920). – R. Eisler, K.-Lexikon (1930, ^{9}1984); Allgem. K.-Index, išl. G. Martin (1967 ff.). – *Raštai:* Preuss. Akad. der Wiss. (1900 ff.; 1962–83); Philosophische Bibliothek Meiner, išl. K. Vorländer (1904 ff.); E. Cassirer (^{2}1921–23); W. Weischedel (1956–64, 1984); *liet.:* Dorovės metafizikos pagrindai (1980); Grynojo proto kritika (1982); Praktinio proto kritika (1987); Sprendimo galios kritika (1991); Prolegomenai (1993); Politiniai traktatai (1996); Religija vien tik proto ribose (2000); Tavo gyvenimo prasmė (2000). – *Lit.:* M. Heidegger, K. u. das Problem der Metaphysik (1929); to paties, K.s These über das Sein (1961); to paties, Die Frage nach dem Ding (1962); G. Krüger, Philosophie u. Moral in der K.schen Kritik (^{2}1967); K. u die Scholastik heute, išl. J.-B. Lotz (1955); H. Heimsoeth, Studien zur Philos. I. K.s, 2 Bde. (I ^{2}1971, II 1970); O. Marquard, Skept. Methode im Blick auf K. (^{3}1982), G. Martin, I. K. (1951), G. Prauss, Erscheinung bei K. (1971); O. Höffe, I. K. (1983), G. Prauss, Kant über Freiheit als Autonomie (1983); H. M. Baum-gartner, K.s Kritik der reinen Vernunft (1985); R. Koppers, Zum Begriff des Bösen bei K. (1986); R. Heinrich, K.s Erfahrungsraum (1986); Grundlegung zur Metaphysik der Sitten, išl. O. Höffe (1989); L. Honnefelder, Scientia transcendens (1990); G. Schulte, I. K. (1991); K. über Religion, išl. F. Ricken, F. Marty (1992); D. Effertz, K.s Metaphysik. Welt u. Freiheit (1994); C. Biekmann, Differenz oder das Denken des Denkens (1996); C. Dierksmeier, Das Noumenon Religion (1998); I. K. Anfangsgründe der Rechtslehre, išl. O. Höffe (1999); *liet.:* I. Kanto filosofijos profiliai (1988). – *Žurn.:* Kantstudien (1896 ff.); R. Scruton, K. (1999). – *Bibliogr.:* R. Malter, Kant-Bibliographie 1945–1990 (1999).

kartezianizmas: E. J. Dijksterhuis, Die Mechanisierung des Weltbildes (1956–83); H. Radermacher, Cartesianische Wissenschaftstheorie (1971); R. Lefèvre, La structure du Cartesianisme (1978); J. Pacho, Ontologie u. Erkenntnistheorie (1980); J.-L. Marion, La passion de la raison (1983); A. Beelmann, Die Krisis des Subjekts (1990); H.-P. Schütt, Substanzen, Subjekte u. Personen (1990); S. Carboncini, Transzendentale Wahrheit u. Traum (1991); I. Scharlau, Cartesianische Grundlagen der wissenschaftlichen Psychologie (1994).

Kierkegaard: Über den Begriff der Ironie (1841); Entweder – Oder, 2 Bde. (1834); Philosophische Brocken, 2 Bde. (1844–46); Der Begriff der Angst (1844); Furcht u. Zittern (1844); Stadien auf dem Lebensweg (1845); Die Krankheit zum Tode (1849); Einübung im Christentum (1850); Der Augenblick (1855); Tagebücher, 2 Bde. (išvertė T. Haecker, 1923). – *Raštai:* Deutsche Gesamtausg., išl. C. Schrempff, E. Hirsch (1950 ff.); išl. W. Rest, H. Diem (1950 ff.); išl. E. Hirsch, H. Gerdes, 30 Bde. (1980 ff.); *liet.:* Baimė ir drebėjimas (1995); Liga mirčiai (1997); Filosofiniai trupiniai (2000). – *Lit.:* C. Schrempff, S. K., 2 Bde. (Biogr., 1927–28); M. Theunissen, Der Begriff Ernst bei S. K. (1958); H. Fahrenbach, K.s existenzdialekt. Ethik (1968); F. C. Fischer, Existenz u. Innerlichkeit (1969); J. Holl, K.s Konzeption des Selbst (1972); B. Heimbuchel, Verzweiflung als Grundphänomen der menschlichen Existenz (1983); H. M. Schmidinger, Das Problem des Interesses u. die Philosophie S. K.s (1983); J. Disse, K.s Phänomenologie der Freiheitserfahrung (1991); G. Brandes, S. K. (1992); M. Bongardt, Der Widerstand der Freiheit (1995); G.-G. Grau, Vernunft, Wahrheit, Glaube (1997); E. Birkenstock, Heißt philosophieren sterben lernen? (1997); *liet.:* Egzistencijos filosofija: istorija ir dabartis (1981); Nuo Kerkegoro iki Kamiu (1997). – *Biogr.:* R. Grimsley, S. K. (1973).

Kioto mokykla: ↗ *Nišida,* ↗ *Nišitani.* – R. Schinzinger, Japanisches Denken (1983); Die Philosophie der Kyoto-Schule, išl. R. Ohashi (1990); E. Weinmayr, Entstellung (1991).

kìta: ↗ *svetimas.* W. Flach, Negation u. Andersheit (1959); M. Theunissen, Der Andere (1967); D. Pätzold, Einheit u. Andersheit (1981); C. Hakenesch, Die Logik der Andersheit (1987); Das Andere u. das Denken der Verschiedenheit, išl. H. Kimmerle (1987); T. Mooren, Auf der Grenze – Die Andersheit Gottes u. die Vielfalt der Religionen (1991); Die Begegnung mit dem Anderen, išl. T. Sundermeier (1991); S. Krotz, Kulturelle Andersheit zwischen Utopie u. Wissenschaft (1994); K. Mai, Die Phänomenologie u. ihre Überschreitungen. Husserls reduktives Philosophieren u. Derridas Spur der Andersheit (1996); G. Varessis, Die Andersheit bei Plotin (1996); P. Ricœur u. a., Andersheit – Fremdheit – Toleranz (1999); J. Habermas, Die Einbeziehung des Anderen (1999).

komunikacija: liet.: J. Fiske, Įvadas į komunikacijos studijas (2001).

kosmologija: ↗ *pasaulis.* – W. Scheffel, Aspekte der platonischen Kosmologie (1976); A. N. Whitehead, Prozeß u. Realität (²1984); Vom Anfang der Welt. Wissenschaft, Philosophie, Religion, Mythos, išl. J. Audretsch, K. Mainzer (1989); H. Goenner, Einführung in die Kosmologie (1994); R. Kather, Ordnungen der Wirklichkeit (1998); J. Audretsch, H. Weder, Kosmologie u. Kreativität (1999).

krikščioniškoji filosofija: J. Maritain, Von der Christliche Philos. (1935); E. Gilson, Christianisme et Philosophie (1936); M. Blondel, La Philosophie et L'esprit chrétien, 2 Bde. (1944–1946); J. Bois-

set ir kt., Le problème de la philosophie chrétienne (1949); J. B. Lotz, J. de Vries, Die Welt des Menschen. Ein Grundriß Christliche Philos. ([2]1951); P. Tillich, Biblische Religion u. die Frage nach dem Sein (1956); E. Hoffmann, Platonismus u. Christliche Philos. (1960); C. Tresmontant, Biblisches Denken u. hellenistische Überlieferung (dt. 1967); H. M. Schmidinger, Nachidealistische Philosophie u. christliches Denken (1985); Christliche Philosophie, 3 Bde., išl. E. Coreth ir kt. (1988–1990); H. Seidel, Philosophiegeschichte u. bleibende Wahrheit (1995); J. Splett, Denken vor Gott (1996); B. Welte, Wahrheit u. Geschichtlichkeit, išl. I. Feige (1996); M. Henry, „Ich bin die Wahrheit". Für eine Philosophie des Christentums (vok. 1997); R. Heinzmann, Christlicher Glaube u. der Anspruch des Denkens (1998); J. Kreimel, Die Gottesbeziehung als konstitutives Moment der menschlichen Person (1999).

kritinis racionalizmas: ↗*Albert,* ↗*Popper.* – H. F. Spinner, Ist der Kritischer Rationalismus am Ende? (1982); N. Yamawaki, Die Kontroverse zwischen Kritischer Rationalismus u. transzendentaler Sprachpragmatik (1983); B. Gesang, Wahrheitskriterien im Kritischer Rationalismus (1995); Rationalität u. Kritik, išl. V. Gadenne ir kt. (1996); Kritischer Rationalismus u. Pragmatismus, išl. V. Gadenne (1998); A. Waschkuh, Kritischer Rationalismus (1999).

Kuhn: Die Entstehung des Neuen (vok. 1976); Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen (vok. 1967). – *Lit.:* Die Wissenschaftsphilosophie Th. S. K.s (1989); J. Quitterer, Kant u. die These vom Paradigmenwechsel (1996).

kultūra: O. Spengler, Der Untergang des Abendlandes (1918, [8]1986); T. W. Adorno, M. Horkheimer, Dialektik der Aufklärung (1947); J.-F. Lyotard, Das postmoderne Wissen (1982); H. Holz, Anthropodizee. Zur Inkarnation von Vernunft in der Geschichte (1982); Naturplan u. Verfallskritik. Zu Begriff u. Geschichte der Kultur, išl. H. Brockert ir kt. (1984); Am Ende der Neuzeit, išl. H. M. Baumgartner ir kt. (1985); H. F. Geyer, Physiologie der K. (1985); P. Koslowski, Die postmoderne Kultur (1987); Kulturphilosophie, išl. R. Konersmann ([2]1998); E. Holenstein, Kulturphilosophische Perspektiven (1998); D. Solies, Natur in der Distanz (1998); Ethos des Interkulturellen, išl. A. Baruzzi ir kt. (1998); T. Göller, Kulturverstehen (1998); M. Fuchs, Mensch u. Kultur (1999); W. Kraus, Rettung Kultur (1999); *liet.:* A. Maceina, Kultūros filosofijos įvadas (1936); J. Blažys, Tolerancija kaip kultūros principas (1936); A. Sverdiolas, Kultūros filosofija (1983); A. Gurevičius, Viduramžių kultūros kategorijos (1989); A. Šveiceris, Kultūra ir etika (1989); S. Šalkauskis, Kultūros filosofija. – Raštai, t. 1 (1990); Epochų signatūros (1991); L. Karsavinas, Europos kultūros istorija (1991); Kultūros prigimtis (1992); A. L. Kroeber, Realybės kultūra ir vertybių kultūra (1993); L. Donskis, Moderniosios kultūros filosofijos metmenys (1993); E. Gellner, Postmodernizmas, protas ir religija (1993); Moderniosios sąmonės konfigūracijos (1994); E. Gendrolis, Kultūros ištakos (1994); V. Kavolis, Kultūrinė psichologija (1995); Kultūra ir istorija (1996); A. Sverdiolas, Steigtis ir sauga (1996); J. W. Baldwin, Viduramžių kultūra (1996); G. Mažeikis, Renesanso simbolinis mąstymas (1998); R. Plečkaitis, Tolerancija (1998); Civilizacijų analizė (1998); J. F. Braunstein, B. Phan, Visuotinės kultūros istorija (1999). *Kultūrų dialogas:* All-Einheit: Wege eines Gedankens in Ost u. West, išl. D. Henrich (1986); F. M. Wimmer, Vier Fragen zur Philosophie in Afrika, Asien u. Lateinamerika (1988); R. A. Mall, Philosophische Grundlagen der Interkulturalität (1993); H. P. Sturm, Weder Sein noch Nichtsein (1996); Das Multiversum der Kulturen, išl. H. Kimmerle (1996); N. Schneider, Philosophie aus interkultureller Sicht (1997); Komparative Philosophie. Begegnungen zwischen östli-

chen u. westlichen Denkwegen, išl. R. Elberfeld ir kt. (1998); H. Holz, Ost u. West als Frage strukturologischer Hermeneutik (1998); Ethos des Interkulturellen, išl. A. Baruzzi ir Takeichi (1998); Interkulturelle Philosophie u. Phänomenologie in Japan, išl. T. Ogawa (1998); Einheit u. Vielfalt, das Verstehen der Kulturen, išl. v. N. Schneider ir kt. (1998).

kūnas: H. Bergson, Materie u. Geist (1919); G. Siewerth, Der Mensch u. sein Leib (1953); W. Maier, Das Problem der Leiblichkeit bei Sartre u. Merleau-Ponty (1964); M. Merleau-Ponty, Phänomenologie der Wahrnehmung (1966); H. Schipperges, Kosmos Anthropos (1981); Leibhaftige Vernunft, išl. A. Métraux u. B. Waldenfels (1986); U. Reithmeyer, Philosophie der Leiblichkeit (1988); J.-P. Wils, Ästhetische Güte (1990); O. Betz, Der Leib als sichtbare Seele (1991); H. Schmitz, Der Leib, der Raum u. die Gefühle (1998); W. Wahl, Feuerbach u. Nietzsche. Die Rehabilitierung der Sinnlichkeit u. des Leibes (1998); S. Yuasa, Phänomenologie des Alltäglichen (1998).

laikas: H. Bergson, Essais sur les donnés immédiates de la conscience (1889); E. Husserl, Vorlesungen zur Phänomenologie des inneren Zeitbewußtseins, išl. M. Heidegger (1928); M. Heidegger, Sein u. Zeit (1927); to paties, Zeit u. Sein (1969); Das Zeitproblem im 20. Jh., išl. W. Mayer (1964); R. Schaeffler, Die Struktur der Geschichts-Zeit (1968); Studien zum Zeitproblem in der Philosophie des 20. Jh., Phänomenolog. Forschungen, Bd. 13 (1982); G. Wohlfahrt, Der Augenblick. Zeit u. ästhetische Erfahrung bei Kant, Hegel, Nietzsche u. Heidegger, mit einem Exkurs zu Proust (1982); E. Lévinas, Die Zeit und der Andere (1984); Die Erfahrung der Zeit, išl. C. Link (1984); H. Blumenberg, Lebens-Zeit u. Welt-Zeit ([2]1986); Zeit – Zeitlichkeit – Zeiterleben, išl. R. Feig ir kt. (1986); M. Heidegger, Der Begriff der Zeit, išl. H. Tietjen (1989); H. Hörz, Philosophie der Zeit (1989); M. Theunissen, Negative Theologie der Zeit (1991, [2]1992); H. Lübbe, Im Zuge der Zeit (1992); K. H. Manzke, Ewigkeit u. Zeitlichkeit (1992); U. Marquardt, Die Ewigkeit der Zeit bei Aristoteles (1993); Das Rätsel der Zeit, išl. H. M. Baumgartner (1993); A. Luckner, Genealogie der Zeit (1994); U. Walz, Versuch über die Zeit (1997); W. Achtner ir kt., Dimensionen der Zeit (1998).

laisvė: pagrindiniai filosof. tradicijos veikalai, tarp jų visų pirma: Augustinas, Laisvoji valia; Kant, Kritik der praktischen Vernunft (1788); Schelling, Vom Wesen der menschlichen Freiheit; Kierkegaard, Die Krankheit zum Tode (1849); M. Heidegger, Vom Wesen der Wahrheit (1943); to paties, Vom Wesen des Grundes (1929); J. Hommes, Die Krise der F. (Hegel–Marx–Heidegger) (1958); R. Berlinger, Das Werk der Freiheit (1959); M. Horkheimer, Um die Freiheit (1962); H. Rombach, Substanz, System, Struktur, 2 Bde. (1965–66); to paties, Strukturontologie. Eine Phänomenologie der Freiheit (1971); M. Müller, Erfahrung u. Geschichte (1971); J. Splett, Der Mensch in seiner Freiheit (1967); Prinzip Freiheit, išl. H. M. Baumgartner (1979); R. Guardini, Freiheit – Gnade – Schicksal ([6]1979); H. Krings, System u. Freiheit (1980); O. Bauer, Umstrittene Freiheit (1981); E. Coreth, Vom Sinn der Freiheit (1985); A. Baruzzi, Die Zunkunft der Freiheit (1993); A. Keller, Philosophie der Freiheit (1994); G. Kahn, Die Freiheit der Philosophie (1995); Freiheit oder Gerechtigkeit, išl. P. Fischer (1995); M. Benedikt, Freie Erkenntnis u. Philosophie der Freiheit (1997); H.-E. Hengstenberg, Freiheit u. Seinsordnung ([2]1998); *liet.:* R. Dahrendorf, Visuomenės konfliktas. Esė apie laisvės politiką (1996); V. Sezemanas. Raštai. Filosofijos istorija. Kultūra (1997); M. Friedmanas, Kapitalizmas ir laisvė (1998).

Lamettrie: Histoire naturelle de l'âme (1745); L'homme machine (1784, vok. [2]1984). – *Raštai:* Œuvres philos., 3 vol. (1774); *liet.:* Du traktatai (1981). – *Lit.:* J. E. Poritzky, L. (1900); E. Bergmann, Die

Satiren des Herrn Maschine (1913); Aufklärung u. Materialismus, išl. A. Baruzzi (1968); A. Baruzzi, Mensch u. Maschine (1975); U. P. Jauch, Jenseits der Maschine (1998).

Leibniz: Système nouveau de la nature (1695); Nouveaux esais sur l'entendement humain (1704); Theodicée (1710); Monadologie (nach 1714). *Matematikos veikalai:* Nova methodus maximis et minimis itemque tangentibus etc. (1684); De analysi indivisibilium (1686); Petrogaea (1780). – *Raštai:* Œuvres (1861–75 Paryžiaus leidimo atspaudas) (1969); Philosophische Schriften, išl. C. I. Gerhardt, 8 Bde. ([2]1931); išl. E. Cassirer, 5 Bde. ([2]1924); Sämtl. Schriften u. Briefe, išl. Akademie der Wissenschaften Berlin (1923 ff.); G. Grua, Texte inédits d'après les manuscrits de la bibliothèque provinciale de Hannover (1948). – *Lit.:* H. H. Holz, L. (1958); W. Janke, L. (1963); O. Ruf, Die Eins u. die Einheit bei L. (1973); C. Axelos, Die ontologischen Grundlagen der Freiheitstheorie von L. (1973); K. E. Kaehler, L. Der methodische Zwiespalt der Metaphysik der Substanz (1979); Beiträge zur Rezeptions- u. Wirkungsgeschichte von G. W. L., išl. A. Heinekamp (1986); L.' Logik und Metaphysik, išl. A. Heinekamp u. F. Schupp (1988); A. Heinekamp, L.' Position der Rationalität (1989); M. T. Liske, L.' Freiheitslehre (1993); S. Lorenz, De mundo optimo (1997); A. Marschlich, Die Substanz als Hypothese (1997); S. K. Yun, Freiheitstheorie von L. (1997); T. Ramelow, Gott, Freiheit, Weltenwahl (1997). – *Bibliogr.:* L.-Bibliographie. Die Literatur über Leibniz bis 1980, išl. A. Heinekamp (1984). – Leibniz-Lexicon, išl. R. Finster ir kt. (1988).

Lessing, Gotth. E.: Ges. Werke, išl. P. Rilla, 10 Bde. ([2]1968); Ges. Werke, išl. W. Stammler (1958). – *Lit.:* M. Kommerell, L. u. Aristoteles ([5]1984); H. Thielicke, Vernunft u. Existenz bei L. (1981); R. Homann, Selbstreflexion der Literatur (1986); M. Krüger, Ichgeburt (1996). – *Bibliogr.:* L.-Bibliographie, išl. S. Seifert (1973).

Levinas: Die Spur des Anderen (1983); Die Zeit u. der Andere (1984); Wenn Gott ins Denken einfällt (1985); Totalität u. Unendlichkeit (1987); Anders als Sein oder jenseits des Wesens (1988); Zwischen uns (1991); Jenseits des Seins oder anders als Sein geschieht (1992); Vom Sein zum Seienden (1997); *liet.:* Etika ir begalybė (1994); Apie Dievą, ateinantį į mąstymą (2001). – *Lit.:* S. Strasser, Jenseits von Sein u. Zeit (1978); T. Wiemer, Die Passion des Sagens (1988); K. Huizing, Das Sein u. der Andere (1988); R. Funk, Sprache u. Transzendenz im Denken von E. L. (1989); A. Halder, Heidegger u. L. – einer in der Frage des anderen, leidinyje: Auf der Spur des Heiligen, išl. G. Pöltner (1991); W. N. Krewani, E. L. (1992); U. Bernhard, Vom Anderen zum Selben (1996); S. Sandherr, Die heimliche Geburt des Ichs (1998).

Lévi-Strauss: Les structures élémentaires de la parente (1949); Tristes tropiques (1955, vok. Traurige Tropen, 1978); Anthropologie structurale (1958, vok. 1967); La Pensée Sauvage (1962, vok. Das wilde Denken, 1968); Mythologiques, 4 vol. (1964 ff.); *liet.:* Rasė ir istorija (1992); Mitologija šiandien (1996); Laukinis mąstymas (1997). – *Lit.:* W. Lepenies, H. Ritter, Orte des wilden Denkens (1970); E. Leach, L.-S., zur Einführung (1991).

Locke: Letters Concerning Toleration (lot. 1685 arba 1689; 1765); Essay Concerning Human Understanding (1690); Two Treatises of Government (1690); The Reasonables of Christianity (1695). – *Raštai:* The Works (1714); Clarendon edition, išl. P. H. Niddich (1975 ff.); *liet.:* Esė apie pilietinę valdžią (1992); Esė apie žmogaus intelektą (2000). – *Lit.:* J. D. Mabbott, J. L. (1973); J. J. Jenkins,

Understanding L. (1983); J. Colman, J. L.'s moral philosophy (1983); K.-F. Walter, Der Sachverhalt bei J. L. (1995); W. Euchner, J. L., zur Einführung (1996). – *Bibliogr.:* J. C. Attig, The works of J. L. (1985); R. Spechte, J. L. (1989); U. Thiel, J. L. (1990).

logika: H. Scholz, Geschichte der Logik (1931); C. Prantl, Geschichte der Logik im Abendlande, 4 Bde. (1955); J. M. Bocheński, Formale Logik (1956); B. v. Freytag-Löringhoff, Logik, Bd. 1 ([4]1966), Bd. 2 (1967); F. v. Kutschera, A. Breitkopf, Einführung in die moderne Logik (1971); G. Frege, Schriften zur Logik u. Sprachphilosophie (1971); R. Carnap, Einführung in die symbolische Logik ([3]1973); W. V. Quine, Philosophie der Logik (1973); H. Seiffert, Einführung in die Logik (1973); O. Schwemmer, Konstruktive Logik ([2]1974); H. Wessel, Logik u. Philosophie (1976); Ontologie u. Logik, išl. P. Weingartner, E. Morscher (1979); T. M. Seebohm, Philosophie der Logik (1984); P. Stekkler, Weithofer, Grundprobleme der Logik (1986); T. M. Seebohm, Elementare formalisierte Logik (1991); A. Bühler, Einführung in die Logik ([2]1997); K. Fischer, Logik u. Metaphysik oder Wissenschaftslehre, išl. H.-G. Gadamer (1998); *liet.:* V. Sezemanas, Logika (1929); R. Plečkaitis, Logikos įvadas (1978); R. Pavilionis, Kalba. Logika. Filosofija (1981).

Löwith: Nietzsches Philosophie der ewigen Wiederkehr des Gleichen (1934); Von Hegel zu Nietzsche (1941, [4]1958); Wissen, Glaube u. Skepsis (1956); Heidegger. Denker in dürftiger Zeit (1953); Weltgeschichte u. Heilsgeschehen (1953). – *Raštai:* Sämtl. Schriften, išl. K. Stichweh, M. B. de Launay (1981 ff.). – *Lit.:* G. H. Dietrich, Das Verhältnis von Natur u. Welt bei R. Bultmann u. K. L. (1986); S. S. Coi, Der Mensch als Mitmensch (1993).

Machiavelli: Il principe (1513, vok. Der Fürst, [6]1978). – *Raštai:* Ges. Schriften (vok. 1925); *liet.:* Rinktiniai raštai (1992). – *Lit.:* J. Klein, Denkstrukturen der Renaissance (1984); H. Freyer, M. ([2]1986); J.-W. Lee, Macht u. Vernunft im politischen Denken M.s (1987); M. Joly, Ein Streit in der Hölle. Gespräche zwischen Machiavelli u. Montesquieu über Macht u. Recht (1991); W. Kersting, N. M. ([2]1998).

Maimonidas: Mišnos komentarai (1168, arab.); Mischne Thora (1180, hebr., svarb. minčių santrauka); More Newuchim (Vadovas pasiklydusiems, 1190, arab.). – *Raštai:* parengė S. Munk, 3 vol. (Paris 1856–66, [2]1960), į vok. k. išvertė A. Weiß (1923–24). – *Lit.:* L. Baeck, M. (1954); J. Twersky, Introduction to the Code of M. (1980); Studies in M., išl. J. Twersky (1990); D. Salfield, M. M. (1990). – *Biogr.:* A. J. Heschel, M. (1982); I. Münz, M. Sein Leben u. seine Werke (1996).

Malebranche: De la recherche de la vérité, 2 vol. (1674–75); Entretiens sur la métaphysique et sur la religion, 2 vol. (1688). – *Raštai:* Raštų rinkinys, išl. P. Constabelio ir kt. (Paris 1960–76). – *Lit.:* P. Mennicken, Die Philos. des N. M. (1927); R. Reiter, System u. Praxis (1972); S. Ehrenberg, Gott, Geist u. Körper in der Philosophie von N. M. (1992); M. Eckholt, Vernunft in Leiblichkeit bei N. M. (1994); P. Steinfeld, Realität des Irrtums (1997). – *Bibliogr.:* P. Easton, Bibliographia malebranchiana (1994).

Marcel: Metaphysisches Tagebuch (1925, vok. 1955); Sein u. Haben (1935, vok. 1954); Homo viator (1945, vok. 1949); Geheimnis des Seins (1951, vok. 1952); Der Mensch als Problem (1955, vok. 1956); Gegenwart u. Unsterblichkeit (1959, vok. 1961); Der Untergang der Weisheit. Die Verfinsterung des Verstandes (vok. 1960); Tragische Weisheit (vok. 1974). – *Raštai:* G. M. Werkauswahl,

3 Bde., išl. P. Grotzer, įvadą parašė P. Rocœur (1992). – *Lit.:* P. Ricœur, G. M. et K. Jaspers (1948); V. Berning, Das Wagnis der Treue (1973); P. Kampits, G. M.s Philosophie der zweiten Person (1975); K. Shioji, Das Sein des Selbst (1983); The Philosophy of G. M., išl. P. A. Schilpp, L. E. Hahn (1984); S. Cain, G. M.'s Theory of Religious Experience (1995); P. F. Ruelius, Mysterium spes (1995). – *Bibliogr.:* F. H. Lapointe, C. C. Lapointe, G. M. and his critics (1977).

Marcuse: Hegels Ontologie u. die Grundlage einer Theorie der Geschichtlichkeit (1932); Vernunft u. Revolution (vok. 1962); Triebstruktur u. Gesellschaft (vok. 1965); Kultur u. Gesellschaft, 2 Bde. (1965–67); Der eindimensionale Mensch (vok. 1967); Ideen zu einer kritischen Theorie der Gesellschaft (1969). – *Raštai:* Schriften (1978 ff.). – *Lit.:* St. Breuer, Die Krise der Revolutionstheorie (1977); E. Viesel, Gesellschaftstheorie, Sprachanalyse u. Ideologiekritik (1982); U. Gmünder, Ästhetik, Wunsch, Alltäglichkeit (1984); E. Koch, Eros u. Gewalt (1985); H. Brunkhorst, H. M., zur Einführung (1990); Kritik u. Utopie im Werk von H. M., išl. Institut für Soziologie (1990); G. Servias, Arbeit, Vernunft, Glück (1998).

Maréchal: Le point de départ de la métaphysique, 5 vol. (1922 ff.); Mélanges, 2 vol. (1950). – *Lit.:* P. Wacker, Die Transzendentalität nach M. u. die thomistische Analektik (1964); M. Pfaffenhuber, Die Kant-Rezeption bei M. u. ihr Fortwirken in der kath. Religionsphilosophie (1970); R. MacCamy, Out of a Kantian chrysalis? (1998).

Maritain: *Raštai:* J. et Raissa Maritain, Œuvres complètes, išl. J. M. Allion ir kt., 15 vol. (1986–95); J. M. Œuvres (1912–1939), išl. H. Bars (1975). – *Lit.:* J. Reiter, Intuition u. Transzendenz (1967); C. Scarcella, Il pensiero di J. M. (1978); J. M. Philosophie dans la cité, išl. J.-L. Allard (1985); J. M. The Man and His Metaphysics, išl. J. Knassas (1988); J. V. Schall, J. M. (1998).

marksizmas: A. Cornu, K. Marx et la pensée (1948, vok. 1950); W. Theimer, Der Marxismus (1950); J.-P. Sartre, Marxismus u. Existentialismus (1964); A. Schaff, Marxismus u. das menschliche Individuum (1965); H. Marcuse, Die Gesellschaftslehre des sowjetischen Marxismus (1965); A. v. Weiss, Neo-Marxismus (1970); L. Kolakowski, Die Hauptströmungen des Marxismus, 3 Bde. (1977–79); Abschied vom Marxismus. Sowjetische Philosophie im Umbruch, išl. A. v. Litschev, D. Kegler (1992); T. Schirrmacher, Marxismus – Opium für das Volk (1997); L. J. Kim, Krise der Theorie u. Theorie der Krise (1998); E. Mandel, Einführung in der Marxismus (vok. 1998); U.-J. Heuer, Demokratie u. Diktatur (1999); *liet.:* E. Meškauskas, Marksistinės filosofijos metodologinė apybraiža (1988). – *Studijos:* Marxismus-Studien, išl. I. Fetscher (1954 ff.).

Marx: Über die Differenz der demokritischen u. epikureischen Naturphilosophie (1840); Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie (1844); Ökonom.-philos. Manuskripte (par. 1844, juose daugiausia kritikuojama Hegelio filosofija); Die heilige Familie (1845, su F. Engelsu); Die deutsche Ideologie (1845–46); Das Elend der Philosophie (1847); Manifest der kommunistischen Partei (1848); Das Kapital, 3 Bde. (1867–94); *liet.:* Kapitalas, 3 t. (1957–59); (su F. Engelsu) Šventoji šeima (1960); Vokiečių ideologija (1974). – *Raštai:* Histor.-krit. Gesamtausg. des M.-Engels-Lenin-Instituts (Berlin 1975–86) („MEGA“); Die Frühschriften, išl. S. Landshut (1953); Werke, 6 Bde., išl. H.-J. Lieber (1962 ff.); *liet.:* Ankstyvieji filosofijos raštai (1986). – *Lit.:* E. K. Bockmühl, Leiblichkeit u. Gesellschaft (1961); A. Schmidt, Der Begriff der Natur in der Lehre von K. M. ([3]1978); I. Fetscher, K. M. u. der Marxismus (1967); O. v. Nell-Breuning,

Auseinandersetzung mit K. M. (1969); H. Fleischer, M. u. Engels (1970); K. R. Popper, Falsche Propheten ([3]1973); F.-J. Albers, Zum Begriff des Produzierens im Denken von K. M. (1975); W. Schmied-Kowarzik, Die Dialektik der gesellschaftlichen Praxis (1981); M.' Denken in Relationen zur Gegenwart, leidinyje: Synth. philos. 1–2 (Zagreb 1986); M. Volf, Zukunft der Arbeit – Arbeit der Zukunft (1988); H. Monz, Gerechtigkeit bei K. M. u. in der Hebräischen Bibel (1995); G. Freiwald, M. – was bleibt? (1999); I. Fetscher, M. (1999).

mąstymas: J. de Vries, Denken u. Sein (1937); M. Heidegger, Bauen – Wohnen – Denken (1951); to paties, Was heißt Denken? (1952); to paties, Zur Sache des Denkens (1969); G. Guzzoni, Denken u. Metaphysik (1977); H. Arendt, Vom Leben des Geistes, Bd. I: Das Denken (1979); U. Guzzoni, Veränderndes Denken (1985); H. M. Schmidinger, Nachidealistische Philosophie u. christl. Denken (1985); G. Marcel, Reflexion u. Intuition (1987); M. Maruyama, Denken in Japan (1988); U. Laucken, Denkform der Psychologie (1989); R. Marten, Denkkunst (1989); M. Granet, Das chinesische Denken Inhalt, Form, Charakter ([3]1989); I. Rath, Der Mythos-Diskurs u. sein Verlust (1991); P. A. Florenskij, Denken u. Sprache (1993); J. Wernecke, Denken im Modell (1994); R. Geissler, Versuch über das poetische Denken (1994); B. v. Borries, Zur Genese historischer Denkformen (1994); R. Heinzmann, Christl. Glaube u. der Anspruch des Denkens (1998); U. Hörwick, Das Denken der Religion (1998); Rationalitätstypen, išl. K. Gloy (1999); J. Habermas, Nachmetaphysisches Denken (1999).

materija: E. Baeumker, Das Problem der Materie in der griech. Philosophie (1890); H. Bergson, Materie u. Gedächtnis (1908); J. de Vries, Materie u. Geist (1970); H. Happ, Hyle. Studien zum aristotelischen Materie-Begriff (1971); W. Hirsch, Der neuscholastische Materiebegriff (1973); E. Bloch, Die Lehren von der Materie (1978); T. de Chardin, Das Herz der Materie (1990); Materie u. Prozesse, išl. W. Gerok ir kt. (1991); H. Genz, Die Entdeckung des Nichts (1994); K. Mainzer, Materie (1996).

menas: ↗ *estetika*. – Platon, Phaidros; Aristoteles, Poetik; Thomas v. Aquin, Summa theol. I/1 q. 57 a 3; I. Kant, Kritik der Urteilskraft (1790); F. Schiller, Über die ästhetische Erziehung des Menschen (1794); F. W. v. Schelling, Philosophie der K. (1859); G. W. F. Hegel, Vorlesungen über die Ästhetik (1835); M. Heidegger, Hölderlin u. das Wesen der Dichtung (1936); D. Brinkmann, Natur u. Kunst (1938); O. Bauhofer, Der Mensch u. die Kunst (1944); M. Heidegger, Der Ursprung des Kunstwerks (1950); W. Weischedel, Die Tiefe im Antlitz der Welt (1952); W. Weidlé, Die Sterblichkeit der Musen (1958); R. Berlinger, Das Werk der Freiheit (1959); H. Kuhn, Wesen u. Wirken des Kunstwerks (1960); H.-G. Gadamer, Wahrheit u. Methode (1960); W. Benjamin, Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit (1963); A. Halder, Kunst u. Kult (1964); W. Biemel, Philosophische Analyse zur Kunst der Gegenwart (1968); W. Perpeet, Das Sein der Kunst u. die kunstphylos. Methode (1970); H.-G. Gadamer, Die Aktualität des Schönen (1977); A. Halder, W. Welsch, Kunst u. Religion, leidinyje: Christlicher Glaube in moderner Gesellschaft, Bd. 2, išl. F. Böckle ir kt. (1981); G. Wohlfart, Denken der Sprache (1984); G. Picht, Kunst u. Mythos (1986); K. Hast, Hegels ästhetische Reflexion des freien Subjekts (1991); Der Mensch als homo pictor, išl. H. Kämpf ir kt. (1995); Erschöpfungen, išl. P. Jansen ir kt. (1997); A. Thomes, Was ist Kunst? (1998); C. Janke, Schiller u. Plato (1999); *liet.:* A. Andrijauskas, Grožis ir menas (1995).

Merleau-Ponty: La structure du comportement (1942, vok. 1976); Phénoménologie de la perception (1945, vok. 1966); Humanisme et terreur (1947); Sens et non-sens (1948); Les aventures de la dialectique (1955, vok. ²1974); Le visible et l'invisible (1964, vok. 1986); Humanismus und Terror (1966); La Prose du monde (1969, vok. 1984); L'œil et l'esprit (1979, 1984); Le Chasseur de violons (1986). – *Lit.:* N. Wokart, Versuch einer neuen Grundlegung der Philosophie bei M.-P. (1975); J. Gregori, M.-P.s Phänomenologie der Sprache (1977); L. Grams, Sprache als leibliche Gebärde (1978); Leibhafte Vernunft, išl. B. Waldenfels, M. A. Métraux (1986); H. v. Fabeck, An der Grenze der Phänomenologie (1994).

metafizika: H. Heimsoeth, Die sechs großen Themen der abendländischen Metaphysik (1921, ⁸1987); to paties, Metaphysik der Neuzeit (1934, 1967); M. Heidegger, Was ist Metaphysik? (1929); to paties, Überwindung der Metaphysik (1951); to paties, Einführung in die Metaphysik (1953); to paties, Identität u. Differenz (²1957); to paties, Der Satz vom Grund (³1965); W. Stegmüller, Metaphysik, Wissenschaft, Skepsis (1954); E. Topitsch, Vom Ursprung u. Ende der Metaphysik (1958); G. Siewerth, Das Schicksal der Metaphysik von Thomas zu Hegel (1959); K. Kremer, Gott u. Welt in der klassischen Metaphysik (1969); M. Müller, Existenzphilosophie. Von der Metaphysik zur Metahistorik (⁴1986); F. Kaulbach, Einführung in die Metaphysik (1972); W. Somonis, Zeit u. Existenz (1972); H. Boeder, Topologie der Metaphysik (1980); M. Heidegger, Die Grundbegriffe der Metaphysik. Welt – Endlichkeit – Einsamkeit, GA. Bd. 29–30 (1983, ²1992); A. Dempf, Metaphysik (1986); H. Ebeling, Das Verhängnis (1987); Metaphysik heute?, išl. W. Oelmüller (1987); H. R. Schlette, Kleine Metaphysik (1990); L. Honnefelder, Scientia transcendens (1990); W. Schulz, Der Gott der neuzeitlichen Metaphysik (⁸1991); E. Weinmayr, Entstellung (1991); J. Greisch, Hermeneutik u. Metaphysik (1993); U. Meixner, Ereignis u. Substanz (1997); A. Zimmermann, Ontologie oder Metaphysik? (1998); H. Takahashi, Nichts u. Seinsvergessenheit (1998); *liet.:* S. Kowalczyk, Bendroji metafizika (2001).

Mikalojus Kuzietis: Opera omnia, išleista Heidelbergo Mokslų akademijos pavedimu (1970 ff.); Schriften in deutscher Übers., išl. E. Hofftmann (Philosophische Bibliothek Meiner) (1936 ff.); Philosophisch-theologische Schriften, lot. ir vok. k., išl. L. Gabriel, 3 Bde. (1964–67). – *Lit.:* K. Jacobi, Die Methode der cusanischen Philosophie (1969); A. Brüntrup, Können u. Sein (1973); M. Frensch, Das gelehrte Nichtwissen (1978); D. Pätzold, Einheit u. Andersheit (1981); M. Stadler, Rekonstruktion einer Philosophie der Ungegenständlichkeit (1983); R. Haubst, Streifzüge in die cusanische Theologie (1991); K. H. Kandler, Nikolaus v. Kues (1995); W. Beierwaltes, Der verborgene Gott (1997); K. Flasch, Nikolaus v. Kues (1998). – E. Zellinger, Cusanus-Konkordanz (1960). – Mitteil. u. Forschungsbeitr. der Cusanus-Gesellschaft (1961 ff.).

Mill: A System of Logic (1843); On Liberty (1859); On Utilitarianism (1863); The Subjections of Women (1869); Three Essay on Religion (1874). – *Raštai:* Collected works, išl. J. M. Robson (1965–91); J. S. M. Zur Logik der Moralwissenschaften, išl. ir išvertė A. Mohr (1997); *liet.:* Apie laisvę (1995). – *Lit.:* A. Ryan, J. S. M. (1974); W. L. Courtney, The Metaphysics of S. M. (1990); J. Gaulke, Freiheit u. Ordnung bei J. S. M. u. a. v. Hayek (1996). – *Bibliogr.:* M. Laine, Bibliography of works on J. S. M. (1982); N. MacMinn, Bibliographie (1990).

mirtis: P. Edwards, Heidegger u. der Tod (1985); M. Jozic, Aporie u. Tod (1987); G. Scherer, Das Problem des Todes in der Philosophie (²1988); Der Tod in der Moderne, išl. H. Ebeling (²1992);

H. Baumann, Individuum u. Tod (1995); G. Schulte, Philosophie der letzten Dinge (1997); J. Derrida, Aporien (1998); *liet.:* Ph. Aries, Mirties supratimas Vakarų kultūros istorijoje (1993).

mistika: J. Bernhart, Die philos. Mystik des Mittelalters (1922); R. Otto, West-östliche Mystik (1926, ^{3}1971); G. Scholem, Die jüdische Mystik (1957); K. Albrecht, Das mystische Erkennen (1958); H. Waldenfels, Meditation in Ost u. West (1975); Sein u. Nichts in der abendländischen Mystik, išl. W. Strolz (1984); E. Wolz-Gottwald, Meister Eckhart u. die Klassischen Upanishaden (1984); K. Albert, Mystik u. Philosophie (1986); G. Wehr, Die deutsche Mystik (1991); Mc-Ginn, Bernhard, Die Mystik im Abendland, 4 Bde. (1994 ff.); K. Albert, Einführung in die philos. Mystik (1996); A. M. Haas, Mystik als Aussage (1996); D. Vögeli, Der Tod des Subjekts – eine philosophische Grenzerfahrung (1997); B. Borchert, Mystik. Das Phänomen – die Geschichte – neue Wege (1997); M. Ehmer, Die Weisheit des Westens (1998); D. Steindl-Rast, Fülle u. Nichts (1999).

mokslas: A. N. Whitehead, Wissenschaft u. moderne Welt (1949); M. Heidegger, Wissenschaft u. Besinnung (1954); H.-G. Gadamer, Wahrheit u. Methode (1960); W. Stegmüller, Metaphysik, Skepsis, Wissenschaft (^{2}1969); D. W. Theobald, Grundzüge der Wissenschaftsphilosophie (1973); J. Mittelstraß, Wissenschaft als Lebensform (1982); M. Müller, Philosophie – Wissenschaft – Technik, leidinyje: Existenzphilosophie (^{4}1986); T. Spitzley, Wissen u. Rechtfertigung (1986); to paties, Handeln wider besseres Wissen (1992); E. v. Glasersfeld, Wissen, Sprache u. Wirklichkeit (1987); Philosophy of Science, leidinyje: Synth. philos. 3 (Zagreb 1987); Philosophie als Wissenschaft, išl. W. Oelmüller (1988); O. Schwemmer, Die Philosophie u. die Wissenschaften (1990); C. Schildknecht, Philosophische Masken (1990); H.-G. Gadamer, Vernunft im Zeitalter der Wissenschaft (^{3}1991); Wahrheit u. Wissenschaft, išl. T. Borsche (1995); Philosophie u. Wissenschaft, išl. H. J. Sandkühler (1997); P. Beer, Bildungsprozesse u. Wissensgrenzen (1998); *liet.:* Mokslas, jo metodai ir kalba (1981).

mokslo istorija: ↗ Th. S. *Kuhn*. – H.-G. Schneider, Die Einheit von Wissenschaft u. Geschichte (1981); Wissenschaftsgeschichte heute, išl. C. Hünemörder (1987); W. Bialas, Allgemeine Wissenschaftsgeschichte (1990); T. S. Kuhn, Die Entstehung des Neuen (^{4}1992); O. Hansen, Wissenschaftsgeschichte als Kulturgeschichte (1993); U. Charpa, Philos. Wissenschaftstheorie (1995); Wissenschaftsgeschichte u. Exegese, išl. R. Gebauer (1998); Themen der Wissenschaftsgeschichte, išl. H. Grössing (1999).

mokslo teorija: Probleme der Wissenschaftstheorie, išl. E. Topitsch (1960); C. F. v. Weizsäcker, Die Einheit der Natur (1971); Wissenschaftstheorie, išl. H. Rombach, 2 Bde. (1974); J. Mittelstraß, Wissenschaft als Lebensform (1982); K. Hübner, Kritik der unwissenschaftlichen Vernunft (^{3}1986); G. Rusch, Erkenntnis, Wissenschaft, Geschichte (1987); K. Mainzer, Symmetrien der Natur. Ein Handbuch zur Natur- u. Wissenschaftstheorie (1988); E. Ströcker, Wissenschaftsphilos. Studien (1989); S. Hartmann, Metaphysik u. Methode (1995); U. Charpa, Grundprobleme der Wissenschaftstheorie (1996).

Montaigne: *liet.:* Esė (1983), Apie aistras: mintys (2000).

Müller: Über Grundbegriffe philosophischer Wertlehre (1932); Sein u. Geist (1940, ^{2}1981); Erfahrung u. Geschichte (1971); Philos. Anthropologie (1974); Sinn-Deutungen der Geschichte (1976);

Der Kompromiß (1980); Existenzphilosophie. Von der Metaphysik zur Metahistorik ([4]1986); Auseinandersetzung als Versöhnung, išl. W. Vossenkuhl (1994); M. Müller: Prolegomena einer politischen Philosophie, išleido, įvadą ir komentarus parašė A. Bösl (1999). – *Lit.:* Die Frage nach dem Menschen, išl. H. Rombach (1966); R. E. Ruiz-Pesce, Metaphysik als Metahistorik (1987).

Natorp: Descartes' Erkenntnistheorie (1882); Religion innerhalb der Grenzen der Humanität (1894); Platos Ideenlehre (1902, [3]1961); Philosophische Propädeutik (1904, [7]1927); Philosophie. Ihr Problem u. ihre Probleme (1911); Allgemeine Psychologie (1912); Recht u. Sittlichkeit (1913); Philosophie u. Pädagogik ([2]1923). – *Lit.:* E. Winterhager, Das Problem des Individuellen (1975); I. Krebs, P. N.s Ästhetik (1976); J. D. Saltzman, P. N.s' Philosophy of Religion (1981); G. Mückenhausen, Wissenschaftstheorie u. Kulturprogressus (1986); E. Hufnagel, Der Wissenschaftscharakter der Pädagogik (1990); N. Jegelka, P. N. (1992); F. Pfeffer, Individualität (1997).

negatyvioji teologija: J. Hochstaffl, Negative Theologie (1976); T. Weclawski, Zwischen Sprache u. Schweigen (1985); J. Derrida, Wie nicht sprechen. Verneinungen (vok. 1989); M. Theunissen, Negative Theologie der Zeit (1991); E. Nordhofen, Der Engel der Bestreitung. Über das Verhältnis von Kunst u. Negative Theologie (1993); J. Valentin, Der Atheismus in der Spur Gottes (1997); Vom Wagnis der Nichtidentität, išl. J. Reikerstorfer (1998).

nemirtingumas: Platon, Phaidon; A. Neubig, Die philosophische Unsterblichkeitslehre (1834); R. Heinzmann, Die Unsterblichkeit der Seele u. die Auferstehung des Leibes (1962); Q. Huondor, Das Unsterblichkeitsproblem in der abendländischen Philosophie (1970); O. Pluta, Kritik der Unsterblichkeitsdoktrin in Mittelalter u. Renaissance (1986); L. Scheffczyk, „Unsterblichkeit" bei T. v. Aquin auf dem Hintergrund der neueren Diskussionen (1989); T. Maier, Der Vernichtglaube (1994); O. Briese, Der Anspruch des Subjekts (1995); H. M. Baumgartner, Ist der Mensch absolut vergänglich? (1998).

neokantizmas: ↗*Cohen,* ↗*Cassirer,* ↗*Natorp,* ↗*Rickert.* – P. Maerker, Die Ästhetik der südwestdeutschen Schule (1973); Erkenntnistheorie u. Logik im Neukantianismus, išl. W. Flach (1980); Neukantianismus, išl. H.-L. Ollig (1982); B. Tucker, Ereignis (1984); K. C. Köhnke, Entstehung u. Aufstieg des Neukantianismus (1986); Materialien zur Neukantianismus-Diskussion, išl. H.-L. Ollig (1987); H.-D. Häusser, Transzendentale Reflexion u. Erfahrungsgegenstand. Ein Beitrag zur historischen u. systematischen Genese des Neukantianismus (1989); Neukantianismus. Perspektiven u. Probleme, išl. E. W. Orth ir kt. (1994); Wahrheit u. Geltung, išl. A. Riebel (1996); M. Parcher, Einführung in den Neukantianismus (1997); Sinn, Geltung, Wert, išl. C. Krijnen (1998).

neoplatonizmas: ↗ *Plotin.* – W. Theiler, Die Vorbereitung des Neuplatonismus (1937, [2]1964); to paties, Forschungen zum Neuplatonismus (1966); P. Crome, Symbol u. Unzulänglichkeit der Sprache (1970); W. Beierwaltes, Platonismus u. Idealismus (1972); to paties, Denken des Einen. Studien zur neuplaton. Philosophie u. ihrer Wirkungsgeschichte (1985); F.-P. Hager, Gott u. das Böse im antiken Platonismus (1987); J. Halfwasser, Der Aufstieg zum Einen (1992); W. Beierwaltes, Platonismus im Christentum (1998); *liet.:* A. Uždavinys, Versmių labirintai (Proklo hermeneutinė filosofija ir mistagogija) (2002).

neoscholastika: F. Ehrle, Grundsätzliches zur Charakteristik der neueren u. neusten Scholastik (1918); O. Muck, Die transzendentale Methode in der scholastischen Philosophie der Gegenwart (1964);

W. Hirsch, Der neuscholastische Materiebegriff (1973); A. Molitur, R. Meßner, Die Scheinstringenz der neuscholastischen Transzendentalphilosophie (1974); Christliche Philosophie, 3 Bde., išl. E. Coreth ir kt. (1988–1990); K. Siedlaczek, Die Qualität des Sittlichen (1997).

Nietzsche: Große Kröner-Ausg., 19 Bde. (1895–1913); Musarion-Ausg., 23 Bde. (1920–29); Krit. Gesamtausg. (1933 ff.); Werke, išl. K. Schlechta, 3 Bde. u. Index-Bd. (1958, 1965); Krit. Gesamtausg. (1967 ff.) u. Briefwechsel (1975–84), Krit. Studien-Ausg. (1980) u. Sämtliche Briefe (1986), parengė G. Colli ir M. Montinari; *liet.:* Rinktiniai raštai (1991); Linksmasis mokslas (1995); Apie moralės genealogiją (1996); Tragedijos gimimas (1997); Stabų saulėlydis (2000). – *Lit.:* K. Jaspers, N. (1936); M. Heidegger, N.s Wort „Gott ist tot" (1943); B. Welte, N.s Atheismus u. das Christentum (1958), M. Heidegger, N., 2 Bde. (1961); W. Müller-Lauter, N. (1971); H. P. Balmer, Freiheit statt Teleologie (1977); G. Abel, N. (1984); J. Figl, Interpretation als philosophisches Prinzip (1982); G. Picht, N. (1988); N. heute, išl. S. Bauschinger ir kt. (1988); J. W. Lee, Politische Philosophie des Nihilismus (1992); B. Himmelmann, Freiheit u. Selbstbestimmung (1996); G. Bayerle, Wissen oder Kunst? (1998); D. Otto, Wendungen der Metapher (1998); W. Wahl, Feuerbach u. Nietzsche (1998); G. Figal, N. (1999); M. Tanner, N. (1999). – *Bibliogr.:* R. F. Krummel, N. u. der deutsche Geist, 2 Bde. (1974–83). – *Biogr.:* C. P. Janz, F. N., 3 Bde. (1978–79). – *Metraštis:* Nietzsche-Studien (1972 ff.). – Monographien u. Texte zur N.-Forschung (1972 ff.).

nihilizmas: ↗ *Nietzsche.* – H. Thielicke, Der Nihilismus (1950); M. Heidegger, Zur Seinsfrage (1956); to paties, Der europäische Nihilismus (1967); Der Nihilismus als Phänomen der Geistesgeschichte, išl. D. Arendt (1974); Denken im Schatten des Nihilismus, išl. A. Schwan (1975); H. v. Coelln, Die letzten u. die ersten Dinge (1980); B. Welte, Das Licht des Nichts (1980); M. Thiel, Der Nihilismus Heidegger u. die Sophistik (1986); H.-J. Gawoll, Nihilismus u. Metaphysik (1989); B. Hillebrand, Ästhetik des Nihilismus (1991); J.-W. Lee, Politische Philosophie des Nihilismus (1992); T. Seibert, Geschichtlichkeit, Nihilismus, Autonomie (1996); F. Vercellone, Einführung in den Nihilismus (1998).

Nišida: Über das Gute (1911, vok. 1989); Die morgenländischen u. abendländischen Kulturformen (1940); Die intelligible Welt (1943); A study of Good (1960); Intelligibility and the philosophy of nothingness (1976); Logik des Ortes (1999). – *Raštai:* Gesamtausg., 19 Bde. (Tokio 1947 ff., ^{4}1988). – *Lit.:* Y. Matsudo, Die Welt als Dialektisches Allgemeines (1989); Die Philosophie der Kyoto-Schule, išl. R. Ohashi (1990); K. Nishitani, Nishida Kitaro (1991); R. Elberfeld, K. Nishida u. die Frage nach der Interkulturalität (1994); P. Mafli, Nishida Kitaros Denkweg (1996); R. Elberfeld, K. Nishida (1870–1945) (1999).

Nišitani: Was ist Religion? (1982); The self-overcoming of nihilism (1990). – *Lit.:* Religiöse Perspektiven künftigen Menschseins, išl. J. J. Petuchowski ir kt. (1985); Gott alles in allem, išl. J. J. Petuchowski (1985); T. Unno, The religious philosophy of Nishitani K. (1989); H. Bowers, Someone or nothing (1995).

nominalizmas: ↗ *Okamas.* – R. Paqué, Pariser Nominalistenstatut (1970); C. Urban, Nominalismus im Naturrecht (1979); H. Hochberg, Logic, ontology, and landguage (1984); R. J. Utz, Literarischer Nominalismus im Spätmittelalter (1990); J. Reiners, Der Nominalismus in der Frühscholastik (1990); R. Schönberger, Relation als Vergleich (1994); J. Goldstein, Nominalismus u. Moderne (1998); H. Hintze, Nominalismus. Primat der ersten Substanz versus der Prädikation (1998).

Okamas: Quodlibeta septem (1487); Summa totius logicae (1488). – *Raštai:* Opera philosophica et theologica ad fidem condicum manuscriptorum edita, išl. Franciscan Institut (1967 ff.). – *Lit.:* A. Dempf, Die Naturphilosophie Ockhams als Vorbereitung des Kopernikanismus (1974); K. Bannach, Die Lehre von der doppelten Macht Gottes bei W. v. Ockham (1975); G. Leff, W. of Ockham (1975); Die Gegenwart Ockhams, išl. W. Vossenkuhl, R. Schönberger (1990); M. Kaufmann, Begriffe, Sätze, Dinge (1994); J. P. Beckmann, W. v. Ockham (1995); V. Leppin, Geglaubte Wahrheit (1995); J. Goldstein, Nominalismus u. Moderne (1998).

ontologija: M. Heidegger, Sein u. Zeit (1927); K. Rahner, Geist in Welt (1939, [3]1964); M. Müller, Sein u. Geist (1940, [2]1981); C. Nink, Ontologie (1952); H. Rombach, Substanz, System, Struktur, 2 Bde. (1965–66); to paties, Strukturontologie ([2]1988); E. Tugendhat, Ti kata tinos ([3]1982); E. Lévinas, Die Zeit u. der Andere (1984); to paties, Jenseits des Seins oder anders als Sein geschieht ([2]1998); M. Heidegger, Ontologie, Hermeneutik der Faktizität, GA Bd. 63 ([2]1995); E. Fräntzki, Daseinsontologie (1996); E. Baert, Aufstieg u. Untergang der Ontologie (1997); *liet.:* P. Kuraitis, Ontologija (T. 1 – 1931, T. 2 – 1933).

Origenas: *Raštai:* Opera omnia, 3 Bde. (1743); Werke, išl. E. Klostermann, 3 Bde. (1959–83); Migne'ės išl. patrologinių raštų graikų k. rinkinys, t. 11–17. – *Lit.:* K. O. Weber, Origenes der Neuplatoniker (1962); H. de Lubac, Geist aus der Geschichte (1968); H. S. Benjamins, Eingeordnete Freiheit (1994); M. Krüger, Ichgeburt (1996); C. Reemts, Vernunftgemäßer Glaube (1998).

Ortega y Gasset: Die Aufgabe unserer Zeit (1923; vok. 1928); Der Aufstand der Massen (1929, vok. 1931); Betrachtungen über die Technik (1933); Vom Menschen als utopischem Wesen. Vier Essays (vok. 1951); Der Intellektuelle u. der Andere (1940); Geschichte als System (1941); Der Mensch u. die Leute (1957); Was ist Philosophie? (1960). – *Raštai:* Obras completas, 12 t. (Madrid 1966–83); Obras inéditas, 5 t. (Madrid 1958); Ges Werke in deutscher Übers., 6 Bde. (1978); *liet.:* Masių sukilimas (1993); Mūsų laikų tema ir kitos esė (1999). – *Lit.:* F. Niedermayer, O. y G. (1959); J. Ganter, O. y G. u. die spanische Kunst (1976); A. Kolpatzik, Technisch-philosophische Betrachtungen im Werk J. O. y G. (1996); A. Savignano, Introduzione a O. y G. (1996); F. Jung-Liedemann, Zur Rezeption des Werkes von J. O. y G. in den deutschsprachigen Ländern (1997).

orumas: *liet.:* A. Lobato, Žmogaus orumas ir likimas (2001).

Parmenidas: *Rinkinys:* Die Anfänge der Ontologie, Logik u. Naturwissenschaft, išl. E. Heitsch (1974). – *Lit.:* M. Heidegger, Moira, leidinyje: Vorträge u. Aufsätze (1954); E. Jüngel, Zum Ursprung der Analogie bei Heraklit u. Parmenides (1964); K. Heinrich, Parmenides (1966); E. Heitsch, Gegenwart u. Evidenz bei Parmenides (1970); J. Jantzen, Parmenides zum Verhältnis von Sprache u. Wirklichkeit (1976); J. Schlüter, Heidegger u. Parmenides (1979); G. D. Farandos, Die Wege des Suchens bei Heraklit u. Parmenides (1982); H. C. Günther, Aletheia u. Doxa (1998).

pasaulėžiūra: Der philos. Glaube bei K. Jaspers u. die Möglichkeit seiner Deutung durch die thomistische Philosophie (1949); Nietzsches Atheismus u. das Christentum (1958); Auf der Spur des Ewigen (1965); Im Spielfeld von Endlichkeit u. Unendlichkeit (1967); Determination u. Freiheit (1969); Zeit u. Geheimnis (1975); Religionsphilosophie (1978, [5]1997); M. Eckhart (1979); Das Licht des Nichts (1980); Was ist Glauben? Gedanken zur Religionsphilosophie (1982); Geschicht-

lichkeit u. Offenbarung, išl. B. Casper, I. Feige (1993). – *Lit.:* S. Kušar, Dem göttlichen Gott entgegen denken (1986, su bibliogr.); Fragend u. lehrend den Glauben weitmachen, išl. K. Hemmerle (1987); I. Feige, Geschichtlichkeit (1989); H. Lenz, Mut zum Nichts als Weg zu Gott (1989); K. S. Shim, Der nachmetaphysische Gott (1990); Mut zum Denken, Mut zum Glauben, išl. L. Wenzler (1994); *liet.:* M. Eliade, Šventybė ir pasaulietiškumas (1997).

pasaulis: ↗ *kosmologija.* – K. Löwith, Der Weltbegriff der neuzeitlichen Philosophie ([2]1968); G. Brand, Welt, Geschichte, Mythos u. Politik (1978); K. Bohrmann, Die Welt als Verhältnis (1983); H. Blumenberg, Lebenszeit u. Weltzeit ([2]1986); E. Fink, Welt u. Endlichkeit, išl. F. A. Schwarz (1990); P. Barisic, Welt u. Ethos (1992); P. Trawny, M. Heideggers Phänomenologie der Welt (1997).

Pascal: Œuvres de B. P., išl. L. Brunschvicg ir kt., 14 vol. (Paris 1914–23), von J. Chevalier ([2]1963). – *Lit.:* H. Meyer, P.s Pensées als dialogische Verkündigung (1961); U. R. Soballa, Die Hoffnung in P.s Fragment „Unendliches Nichts" (1978); T. Spoerri, Der verborgene P. (1984); H. Giesekus, Glaubenswagnis (1997).

pažanga: G. W. F. Hegel, Enzyklopädie der philos. Wissenschaften im Grundrisse (1830); M. Heidegger, Nietzsche, Bd. II (1961); H. M. Baumgartner, Die Idee des Fortschritts, leidinyje: Philos. Jb. 70 (1962–63); Die Philosophie u. die Frage nach dem Fortschritt, išl. H. Kuhn, F. Wiedemann (1964); B. Delfgaauw, Geschichte als Fortschritt, 3 Bde. (dt. 1962–65); J. Habermas, Arbeit, Erkenntnis, Fortschritt (1970); K. H. Haag, Der Fortschritt in der Philosophie (1983); L. Roos, Humanität u. Fortschritt am Ende der Neuzeit (1984); J. Rohbeck, Die Fortschrittstheorie der Aufklärung (1987); Zukunft nach dem Ende des Fortschrittglaubens, išl. K. Borchard u. H. Waldenfels (1998).

pažinimas: ↗ *pažinimo teorija.* – I. Kant, Kritik der reinen Vernunft (1781, [2]1787); E. Mach, Erkenntnis u. Irrtum ([3]1917); K. Rahner, Geist in Welt (1939, [3]1964); M. Heidegger, Was heißt Denken? (1952); J. Habermas, Erkenntnis u. Interesse (1968); M. Scheler, Liebe u. Erkenntnis ([2]1970); O. F. Bollnow, Philosophie der Erkenntnis (1970); J. Habermas, Arbeit, Erkenntnis, Fortschritt (1970); J. Piaget, Einführung in die genetische Erkenntnis (1973); R. Imbach, Deus est intelligere (1976); L. Wittgenstein, Über Gewißheit ([7]1990); J. Fischer, Glaube als Erkenntnis (1989); H. P. Engelhard, Die Sicherung der Erkenntnis bei Parmenides (1996); J. Dewey, Die Suche nach Gewißheit (1998); M. Gumann, Der Ursprung der Erkenntnis des Menschen bei Thomas v. Aquin (1999).

pažinimo teorija: E. Cassirer, Das Erkenntnisproblem in der Philosophie u. Wissenschaft der neueren Zeit, Bd. 1–3 (1906–20), Bd. 4 (1957) (perspausdinta 1971–73); R. Hönigswald, Geschichte der Erkenntnis (1933, 1960); A. Pap, Analytische Erkenntnis (1955; JAV ir Anglijos apžvalga); H. Kuhn, Der Weg vom Bewußtsein zum Sein (1981); F. v. Kutschera, Grundfragen der Erkenntnis (1982); to paties, Grundlagen der Erkenntnis (1982); G. Gamm, Wahrheit als Differenz (1986); H. M. Baumgartner, Endliche Vernunft (1991); G. Gabriel, Grundprobleme der Erkenntnis. Von Descartes zu Wittgenstein ([2]1998); H. Lenk, Einführung in die Erkenntnis (1998); Z. Culjak, Hypothesen u. Phänomene (1998); W. Wieland, Platon u. die Formen des Wissens ([2]1999); *Liet.:* P. Kuraitis, Pagrindiniai gnoseologijos klausimai (1930); V. Sezemanas, Raštai. Gnoseologija (1987); Dž. Berklis, Traktatas apie žmogiškojo pažinimo principus (1988).

personalizmas: *liet.:* E. Munjė, Personalizmas (1996).

Pieper: Die Wirklichkeit u. das Gute (1935); Traktat über die Klugheit (1940); Ordnung u. Geheimnis (1946); Wahrheit der Dinge (1947); Über Thomas v. Aquin (1949). – *Raštai:* Werke, 8 Bde., išl. B. Wald (1995 ff.); *liet.:* Kas yra filosofija (1991). – *Lit.:* C. Dominici, La filosofia di J. P. (1980); Aufklärung u. Tradition, išl. H. Fechtrup ir kt. (1995); G. Rodheudt, Die Anwesenheit des Verborgenen (1997).

Platonas: 1) Jaunystės veikalai: Ion, Apologie, Kriton, Protagoras, Laches, Charmides, Politeia I, Eutyphron, Lysis; 2) Pereinamojo laikotarpio veikalai: Hippias minor, Gorgias, Menon, Euthydemos, Kratylos, Hippias maior, Menexenos; 3) Brandžių metų veikalai: Phaidon, Symposion, Phaidros, Politeia II iki X; 4) Senatvės veikalai: Theaitetos, Parmenides, Sophistes, Politikos, Philebos, Timaios, Kritias, Nomoi, Epinomis. – *Raštai.:* H. Stefanus, 3 vol. (Paris 1578); J. Burnet, Platonis Opera, 5 vol. (Oxford 1899–1906 u. ö.); Sämtl. Werke in dt. Sprache, 3 Bde. (1954); Platons Werke (1804–10); Werke, išl. G. Eigler, 8 Bde. (1970–83); P. Werke, Übersetzung u. Kommentar, išl. E. Heitsch ir C. W. Müller (1994 ff.); *liet.:* Dialogai (1968); Sokrato apologija. Kritonas (1995); Timajas. Kritijas (1995); Kratilas (1996); Faidras (1996); Faidonas (1999); Puota (2000); Valstybė (2000). – *Leksikonai:* F. Ast, Lexicon Platonicum (1835, 1956). – *Lit.:* M. Heidegger, Platons Lehre v. der Wahrheit (1942, ³1975); T. Ballauff, Die Idee der Paideia (1963); E. Sandvoss, Soteria (1971); K. Bormann, Platon (1973); A. Graeser, Platons Ideenlehre (1975); W. Scheffel, Aspekte der Platonischen Kosmologie (1976); G. Krüger, Eros u. Mythos bei Platon (1978); G. Müller, Platons Dialog vom Staat (1981); W. Wieland, Platon u. die Formen des Wissens (1982, ²1999); R. Ferber, Platons Idee des Guten (1984); M. Jozic, Aporie u. Tod. Zur Dramatik des Platonischen Denkens (1987); G. Reale, Zu einer neuen Interpretation Platons (1992); J. Szaif, Platons Begriff der Wahrheit (1996); Platon Politeia, išl. O. Höffe (1997); B. Zehnprennig, Platon (1997); M. Bordt, Platon (1999).

platonizmas: E. Hoffmann, Platonismus u. christliche Philosophie (1960); H. J. Krämer, Der Ursprung der Geistmetaphysik (1964); Platonismus in der Philos. des Mittelalters, išl. W. Beierwaltes (1969); G. v. Bredow, Platonismus im Mittelalter (1972); Der Platonismus in der Antike. Grundlagen, System, Entwicklung, 2 Bde., išl. H. Dörrie ir kt. (1987–90); H. Dörrie, Die geschichtlichen Wurzeln des Platonismus (1987); to paties, Die philosophische Lehre des Platonismus (1998); J. N. Findlay, Plato u. der Platonismus (1994); M. J. Brach, Heidegger – Platon (1996); Platon in der abendländischen Geschichte. Neue Forschungen zum Platonismus, išl. T. Kobusch (1997); W. Patt, Formen des Anti-Platonismus bei Kant, Nietzsche u. Heidegger (1997); W. Beierwaltes, Platonismus im Christentum (1998).

Plessner: Die Stufen des Organischen u. der Mensch (1963); Diesseits der Utopie (1966). – *Raštai:* Ges. Schriften, išl. G. Dux ir kt., 10 Bde. (1980–85). – *Lit.:* F. Hammer, Die exzentrische Position des Menschen (1967); Philos. Rede vom Menschen, išl. B. Delfgaauw ir kt. (1986); A. Benk, Skeptische Anthropologie u. Ethik (1987); S. Pietrowicz, H. P. (1992); G. Dux, Der Prozeß der Geistesgeschichte (1994); F. Schirrmacher, Der natürliche Mensch (1997); H.-U. Lessing, Hermeneutik der Sinne (1998).

Plotin: Opera, išl. P. Henry ir R. Schwyzer (Paris 1951–73); vok. ir gr. k. išl. R. Harder, 5 Bde. (1956–71). – *Lit.:* K.-H. Volkmann-Schluck, Plotin als Interpret der Ontologie Platons (³1966); H. R.

Schlette, Das Eine u. das Andere (1966); W. Beierwaltes, Über Ewigkeit u. Zeit (1967); V. Schubert, Pronoia u. Logos (1968); to paties, Plotin (1973); E. Früchtel, Weltentwurf u. Logos (1970); C. Hermann, Der dialektische Zusammenhang der Plotinischen Grundbegriffe (1977); H. Benz, Materie u. Wahrnehmung in der Philosophie Plotins (1990); R. Schicker, Plotin. Metaphysik u. Modalität (1993); J. Halfwasser, Geist u. Selbstbewußtsein (1994); K.-H. Cho, Zeit als Abbild der Ewigkeit (1999). – *Leksikonai:* J. H. Sleeman, G. Pollet, Lexikon plotinianum (1980).

Popper: Das Elend des Historizismus (1965, [5]1979); Logik der Forschung (1959, vok. [8]1984); Die offene Gesellschaft u. ihre Feinde, 2 Bde. ([6]1980); *liet.:* Istoricizmo skurdas (1992); Atviroji visuomenė ir jos priešai (1998); Rinktinė (2001). – *Lit.:* H. Spinner, P. u. die Politik (1978); O. P. Obermeier, P.s „Kritischer Rationalismus" (1980); R. Hahn, Die Theorie der Erfahrung bei P. u. Kant (1982); W. Hofkirchner, Das Elend des kritischen Rationalismus (1986); E. Döring, K. R. P. (1987); W. Petropulos, Offene Gesellschaft, geschlossene Seele (1998); K. P. Logik der Forschung, išl. H. Keuth (1998).

pozityvizmas: ↗ *Comte.* – V. Kraft, Der Wiener Kreis (1950); W. Bröcker, Dialektik, Positivismus, Mythologie (1958); J. Habermas, Erkenntnis u. Interesse (1968); L. Kolakowski, Die Philosophie des Positivismus (1971); Positivismus im 19. Jh., išl. J. Blühdorn ir J. Ritter (1971); H. Lübbe, Bewußtsein in Geschichten (1972); W. Ettelt, Die Erkenntniskritik des Positivismus u. die Möglichkeit der Metaphysik (1979); K. H. Haag, Der Fortschritt in der Philosophie (1983); H. H. Gander, Positivismus als Metaphysik (1988); H.-J. Dahms, Positivismusstreit (1994); B. Plé, Die „Welt" aus den Wissenschaften (1996); A. Wellmer, Kritische Gesellschaftstheorie u. Positivismus ([5]1997).

psichoanalizė: *liet.:* E. Fromas, Psichoanalizė ir religija (1981); L. Jekentaitė, Froidizmas ir humanistinė psichoanalizė (1992); G. Brabant, Psichoanalizė (1994); A. Žukauskaitė, Anapus signifikanto principo (2001).

Pufendorf: De iure naturae et gentium (1672); De officio hominis et civis iuxta legem naturalem (1673). – *Raštai:* Gesammelte Werke, išl. W. Schmidt-Biggemann (1996 ff.). – *Lit.:* F. Lezius, Der Toleranzbegriff Lockes u. P.s (1900, 1971); H. Welzel, Die Naturrechtslehre S. P.s (1986); W. Hunger, S. v. P. (1991); D. Döring, P.-Studien. Beiträge zur Biographie S. v. P.s u. zu seiner Entwicklung als Historiker u. theologischer Schriftsteller (1992); S. P. u. seine Wirkung bis auf die heutige Zeit, išl. B. Geyer (1996).

Rahner: Geist in Welt (1939, [3]1964); Hörer des Wortes (1941, [3]1969); Schriften zur Theologie (1954 ff.). – *Raštai:* Sämtliche Werke, išl. K. Lehmann ir kt. (1994 ff.). – *Lit.:* E. Simons, Philosophie der Offenbarung (1966); H. Striewe, Reditio subjecti in seipsum (1979); B. Snela, Das Menschliche im Christlichen (1986); A. Losinger, Der anthropologische Ansatz in der Theologie K. R.s (1991); N. Knoepfler, Der Begriff „transzendental" bei K. R. (1993); E. Dirscherl, Die Bedeutung der Nähe Gottes. Ein Gespräch mit K. R. u. E. Lévinas (1995); L. Hauser, Logik der theolog. Erkenntnislehre (1996); F. Gmainer-Pranze, Glaube u. Geschichte bei K. R. u. G. Ebeling (1996); K. R.s Philosophie, leidinyje: Synth. philos. 2 (Zagreb 1996). – *Bibliogr.:* Glaube im Prozeß, išl. E. Klinger ([2]1984).

religijos filosofija: K. Rahner, Hörer des Wortes (1941, [3]1969); H. Fries, Die kath. Religionsphilos. der Gegenwart (1949); W. Lohff, Glaube u. Freiheit (1957) (zu K. Jaspers); E. Heck, Der Begriff

religio bei Thomas v. A. (1971); H. R. Schlette, Skeptische Religionsphilos. (1972); R. Schaeffler, Religion u. kritisches Bewußtsein (1973); to paties, Religionsphilos. (1983, ²1997); B. Welte, Religionsphilos. (1978, ⁵1997); Gott nennen, išl. B. Casper (1981); K. Wuchterl, Philosophie u. Religion (1982); K. Nishitani, Was ist Religion? (1982); Sein u. Schein der Religion, išl. A. Halder ir kt. (1983); E. Lévinas, Wenn Gott ins Denken einfällt (1985); Experiment Religionsphilos., išl. A. Halder ir kt., 3 Bde. (1986–88); F. v. Kutschera, Vernunft u. Glaube (1990); Die Stimme in den Stimmen. Zum Wesen der Gotteserfahrung, išl. L. Wenzler (1992); M. Heidegger, Phänomenologie des religiösen Lebens, GA Bd. 60 (1995); N. Fischer, Die philos. Frage nach Gott (1995); W. Oelmüller, R. Dölle-Oelmüller, Grundkurs: Religionsphilos. (1997); H. R. Schlette, Mit der Aporie leben. Zur Grundlegung einer Philosophie der Religion (1997); *liet.:* B. Kuzmickas, Šiuolaikinė katalikiškoji filosofija (1976); Modernizmas šiuolaikinėje katalikybėje (1976); A. Maceina, Religijos filosofija (1990); E. Gellner, Postmodernizmas, protas ir religija (1993); K. Wukterl, Religinis protas (1994); R. Wuthnow, Šventybės atgavimas: religija šiuolaikinėje visuomenėje (1996); W. Raeper, L. Smith, Po idėjų pasaulį: religija ir filosofija (1996); A. Jacopozzi, Religijos filosofija (1997); G. Beresnevičius, Religijotyros įvadas (1997); Religijų istorijos antologija (2000); J. A. Merino, Pranciškonų filosofijos istorija (2000).

Rickert: Der Gegenstand der Erkenntnis (1892); Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung (1896); Kulturwissenschaft u. Naturwissenschaft (1899); Allgemeine Grundlagen der Philosophie (1921); Kant als Philosoph der modernen Kultur (1924); Die Heidelberger Tradition (1931); Grundprobleme der Philosophie (1934); Unmittelbarkeit u. Sinndeutung (1939); Philosophische Aufsätze, išl. R. A. Bast (1999). – *Lit.:* A. Miller-Rostowska, Das Individuelle als Gegenstand der Erkenntnis (1955); H. Seidel, Wert u. Wirklichkeit in der Philosophie H. R.s (1968); U. Sand, M. Weber u. die Geschichtsmethodologie H. R.s (1987); L. Kuttig, Konstitution u. Gegebenheit bei H. R. (1987); M. Signore, R. zwischen Historismus u. Ontologie (1989); A. Riebel, Zur Prinzipienlehre bei H. R. (1992).

Ricœur: Die Interpretation (1969); Phänomenologie der Schuld, 2 Bde. (1971); Hermeneutik u. Strukturalismus (1973); Geschichte u. Wahrheit (1974); Metapher (1974); Hermeneutik u. Psychoanalyse (1974); Die lebendige Metapher (1986); Zufall u. Vernunft in der Geschichte (1986); Zeit u. Erzählung, 3 Bde., Bd. I: Zeit u. historische Erzählung (1988), Bd. II: Zeit u. literarische Erzählung (1989), Bd. III: Die erzählte Zeit (1991); Das Selbst als ein Anderer (1996); *liet.:* Mitologija šiandien (1996); Interpretacijos teorija: diskursas ir reikšmės perteklius (2000), Egzistencija ir hermeneutika (2001). – *Lit.:* M. Böhnke, Konkrete Reflexion (1983); M. J. Raden, Das relative Absolute (1988); H. V. White, Die Bedeutung der Form (1990); U. I. Meyer, P. R. (1991); J. Greisch, P. R. (1995); S. Orth, Das verwundete cogito u. die Offenbarung (1999). – *Bibliogr.:* parengė F. D. Vansina (1985).

Ritter: Docta ignorantia (1927); Über den Sinn u. die Grenze der Lehre vom Menschen (1933); Mundus intelligibilis (1937); Die Lehre vom Ursprung u. Sinn der Theorie bei Aristoteles (1953); Hegel u. die Französische Revolution (1957); Naturrecht bei Aristoteles (1961); Metaphapysik u. Politik (1969, ²1988); Subjektivität (1974). – *Lit.:* Collegium philosophicum, išl. E. W. Böckenförde (1965); E. Matassi, Eredità hegeliane (1991).

Rytų Azijos mąstymas: ↗ *Kioto mokykla.* – A.-H. Lee, Die Verneinung des Willens bei Schopenhauer im Vergleich mit der ostasiatischen Philosophie (1983); Religion u. Philosophie in Ostasien, išl.

G. Namdorf ir kt. (1985); All-Einheit. Wege eines Gedankens in Ost u. West, išl. D. Henrich (1986); M. Maruyama, Denken in Japan (1988); M. Granet, Das chinesische Denken. Inhalt, Form, Charakter (^{3}1989); C. Gellner, Weisheit, Kunst u. Lebenskunst (1997); Interkulturelle Philosophie u. Phänomenologie in Japan, išl. T. Ogawa (1998); Ethos des Interkulturellen, išl. A. Baruzzi ir kt. Takeichi (1998); *liet.:* Bhagavadgyta (1999); Lao-tzu (1997).

Rombach: Über Ursprung u. Wesen der Frage (1948, ^{2}1988); Die Gegenwart der Philosophie (1962, ^{3}1988); Substanz, System, Struktur, 2 Bde. (1965–66); Strukturontologie (1971, ^{2}1988); Phänomenologie des gegenwärtigen Bewußtseins (1980); Strukturanthropologie (1987); Der kommende Gott (1991); Der Ursprung (1994); Phänomenologie des sozialen Lebens (1994); – *Lit.:* L. Düpelmann, R. Huntelmann, Sein u. Struktur (1991); P. Reinhartz, Identität u. Differenz (1994); G. Morasch, Hermetik u. Hermeneutik (1996); M. Türk, Offenbarung u. Struktur (1999); A. Becke, Der Weg der Phänomenologie. Husserl, Heidegger, R. (1999).

Rosenzweig: Hegel u. der Staat (1920); Der Stern der Erlösung (1921); Briefe (1935); Kl. Schriften (1937). – *Lit.:* M. Theunissen, Der Andere (1965); B. Casper, Das dialogische Denken (1967); H.-J. Görtz, Tod u. Erfahrung (1984); G. Fuchs, H.-H. Henrix, Zeitgewinn (1987); S. Mosés, System u. Offenbarung (1987); A. Zak, Vom reinen Denken zur Sprachvernunft (1987); Der Philosoph F. R. (1886–1929); Internat. Kongreß Kassel 1986, išl. W. Schmied-Kowarzik (1988); H. M. Dober, Die Zeit ernst nehmen (1990); D. Hauck, Frage nach dem Anderen (1990); W. D. Schmied-Kowarzik, F. R. (1991).

Rousseau: Œuvres Complètes (Paris 1959–69); Sämtl. Werke, išl. C. F. Kramer, 11 Bde. (1785–99); Schriften, išl. H. Ritter (1978). – *Lit.:* E. Cassirer, Das Problem J.-J. R. (1970); R. Brandt, R.s Philosophie der Gesellschaft (1973); R. Spaemann, R. Bürger ohne Vaterland (1980); S. v. Garrel, Die Bedeutung der vrais savants bei R. (1984); K. H. Fischer, J.-J. R. (1991); R. in Deutschland, išl. H. Jaumann (1995); R. Müller, Anthropologie u. Geschichte (1997); R. Wakler, R. (1999).

Russell: Principia Mathematica, 3 Bde. (1910–30, su A. N. Whitehead); The Problems of Philosophy (1912, vok. 1926); The Analysis of Mind (1921, vok. 1927); The Analysis of Matter (1927, vok. 1929); Power (1938, vok. 1947); Human Society in Ethics and Politics (1954, vok. 1956); Autobiographie (1970–71); *liet.:* Religija ir mokslas (1982). – *Lit.:* W. Langhammer, B. R. (vok. 1983); R.-P. Horstmann, Ontologie u. Relationen (1984); J. Rattner, B. R., M. Heidegger (1990); G. Bornet, Naive Semantik u. Realismus (1991). – *Bibliogr.:* Parengė W. Martin (1981); A Bibliogr. of B. R., parengė K. Blackwell, H. Ruja, 3 Bde. (1994).

Sartre: La transcendance de l'ego (1936–37); L'imagination (1936); L'imaginaire (1940); L'être et le néant (1943, vok. 1952); L'existentialisme est un humanisme (1946, vok. 1947); Situations I–VII (1947–65); Critique de la raison dialectique (1960, vok. 1967). – *Lit.:* K. Hartmann, Grundzüge der Ontologie S.s in ihrem Verhältnis zu Hegel (1963); G. Seel, S.s Dialektik (1971); R. Berlinger, S.s Existenzerfahrung (1982); K. Hartmann, Die Philosophie J.-P. S.s (^{2}1983); M. Suhr, S., zur Einführung (1987); W. Lesch, Imaginatio u. Moral (1989); J. Hengelbrock, J.-P. S. (1989); T. Damast, J.-P. S. u. das Problem des Idealismus (1994); R. Olschanski, Phänomenologie der Mißachtung (1997).

Schelling: Sämtl. Werke, išl. M. Schröter, 12 Bde. (1927, 1959–65) ir papildymai: Die Weltalter (1949); Ausgew. Schriften, 6 Bde. (1985); *liet.:* Žmogaus laisvės filosofija (1995). – *Lit.:* H. Fuhrmans, Die Philosophie der Weltalter (1954); C. Wild, Reflexion u. Erfahrung (1968); B. Loer, Das Absolute u. die Wirklichkeit in S.s Philosophie (1974); R. Ohashi, Ekstase u. Gelassenheit (1975); H. Hotz, Die Idee der Philosophie bei S. (1977); M. Frank, Eine Einführung in S.s Philosophie (1985); W. Hartkopf, Studien zu S.s Dialektik (1986); M. Heidegger, S. Vom Wesen der menschlichen Freiheit 1809, GA Bd. 42 (1988); W. G. Jakobs, Zwischen Revolution u. Orthodoxie (1989); M. Boenke, Transformation des Realitätsbegriffs (1990); C. Iber, Das Andere der Vernunft (1994); F. W. J. S. Über das Wesen der menschlichen Freiheit, išl. O. Höffe, A. Pieper (1995); S. Peetz, Freiheit im Wissen (1995); A. Hutter, Geschichtliche Vernunft (1996); S.s Weg zur Freiheitsschrift, išl. H. M. Baumgartner, W. G. Jakobs (1996); C. Danz, Die philosophische Christologie (1996); H. Nikolaus, Metaphysische Zeit (1999). – *Bibliogr.:* H. Zeltner, S.-Forschung seit 1954 (1975). – *Studijos:* Schellingiana, išl. W. E. Erhardt (1989 ff.).

Schleiermacher: Reden über die Religion (1799); Monologe (1800); Grundlinien einer Kritik der bisherigen Sittenlehre (1803); Der christliche Glaube, 2 Bde. (1821–22); Hermeneutik, išl. H. Kimmerle (1959, Nachbericht 1968). – *Raštai:* Sämtliche Werke (1834–64); Kritische Gesamtausg., išl. H. J. Birkner ir kt. (1980 ff.). – *Lit.:* H. R. Reuter, Die Einheit der Dialektik F. S.s (1979); G. Scholz, Die Philosophie S.s (1984); C. Keller-Wendorf, S.s Denken (1984); F. S., išl. D. Lange (1985); M. Eckert, Gott – Glauben u. Wissen, F. S.s Philosophische Theologie (1987); R. Rieger, Interpretation u. Wissen (1988); M. Rösler, S.s Programm der Philosophischen Theologie (1994); M. Diederich, S.s Geistverständnis (1999).

scholastika: M. Grabmann, Geschichte der scholastischen Methode, 2 Bde. (1909–11, 1961); J. Pieper, S. (1960, ³1991); Die Metaphysik im Mittelalter, išl. P. Wilpert (1963); M. Schmidt, Scholastik (1969); H. Krings, Ordo (²1982); J. de Vries, Grundbegriffe der Scholastik (²1983); K. Flasch, Einführung in die Philosophie des Mittelalters (1987); U. G. Leinsle, Die Scholastik der Neuzeit bis zur Aufklärung (1988); R. Schönberger, Was ist Scholastik? (1991); C. Pütz, Die Obligationslehre in der scholastischen Logik (1997).

Schopenhauer: Über die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grund (1813); Die Welt als Wille u. Vorstellung (1819, 2. Aufl. 2 Bde. 1844); A. S., Philos. Vorlesungen. Iš rankrašt. palikimo, išl. V. Spierling, 4 Bde. (1984–86). – *Raštai:* Sämtl. Werke, išl. A. Hübscher, 7 Bde. (1960–61); Diogenes-Ausgabe, 10 Bde. (1977); Sämtl. Werke, išl. W. v. Löhneysen (1986); Ges. Briefe, išl. A. Hübscher (1978); *liet.:* Gyvenimo išminties aforizmai (1994); Pasaulis kaip valia ir vaizdinys (1995); Parerga ir paralipomena (2001). *Lit.:* J. Salaquarda, S. (1985); A. Schmidt, Die Wahrheit im Gewande der Lüge (1986); S. im Denken der Gegenwart, išl. V. Spierling (1987); Y. Kamata, Der junge S. (1988); T. Bohinc, Die Entfesselung des Intellekts (1989); S. in der Postmoderne, išl. W. Schirmacher (1989); R. Malter, A. S. Transzendentalphilosophie u. Metaphysik des Willens (1991); W. Meyer, Das Kantbild S.s (1995); Ethik u. Vernunft – S. in unserer Zeit, išl. W. Schirmacher (1995); P. Welsen, S.s Theorie des Subjekts (1995); B. Neymeyer, Ästhetische Autonomie als Abnormalität (1996); K. Predel, Idealanschauung u. Wesenserfahrung (1998); W. W. Wilhelm, Zwischen Allwissenschaftslehre u. Verzweiflung (1999). – *Bibliogr.:* A. Hübscher, S.-Bibliographie (1981). – *Biogr.:* R. Safranski, S. u. die wilden Jahre der Philosophie (1987).

sekuliarizacija: H. Blumenberg, Säkularisierung u. Selbstbehauptung (1974); H. Lübbe, Säkularisierung ([2]1975); U. Ruh, Säkularisierung als Interpretationskategorie (1980); O. Mann, Die gescheiterte Säkularisation (1980); H. Lübbe, Religion nach der Aufklärung (1986); G. Vattimo, Glauben – Philosophieren (1997); M. Werz, Grenzen der Säkularisierung (1998).

Shaftesbury: *Raštai:* Sämtliche Werke, ausgewählte Briefe u. nachgelassene Schriften, angl. ir vok., išleido, išvertė ir komentarus parašė G. Hemmerich, W. Benda (1981–88). – *Lit.:* C. F. Weiser, S. u. das deutsche Geistesleben (1916, [3]1969); I. Osske, Ganzheit, Unendlichkeit u. Form (1939); F. A. Uehlein, Kosmos u. Subjektivität (1976); T. Fries, Dialog der Aufklärung (1993); R. Raming, Skepsis als kritische Methode (1996).

Sheler: Ges. Werke, 13 Bde. (1954–82). – *Lit.:* E. Blessing, Das Ewige im Menschen (1954); B. Lorscheid, M. S.s Phänomenologie des Psychischen (1957); F. Hammer, Theonome Anthropologie? (1972); B. Brenk, Metaphysik des einen u. absoluten Seins (1975); P. Winter, Irrationalität u. Anthropologie (1980); Studien zur Philosophie von M. S., išl. W. Orth, G. Pfafferdt (1994); J. H. Nota, M. S. (1995); M. Michalski, Fremdwahrnehmung u. Mitsein (1997); Denken des Ursprungs – Ursprung des Denkens, išl. C. Barnes (1998).

Simmel: Die Probleme der Geschichtsphilos. (1892); Philosophie des Geldes (1900); Soziologie (1908); Brücke u. Tod (Essay), išl. M. Landmann, Susman (1957). – *Raštai:* Gesamtausg., išl. O. Rammstedt (1989 ff.). – *Lit.:* H. Müller, Lebensphilosophie u. Religion bei G. S. (1960); S. Kitagawa, Die Geschichtsphilosophie G. S.s (1982); E. Völzk, Das Freiheitsprinzip bei G. S. (1986); M. Großheim, Von G. S. zu M. Heidegger (1991); U. Luckhardt, „Aus dem Tempel der Sehnsucht" (1994); K. C. Köhnke, Der junge S. (1996); U. Barrelmeyer, Geschichtliche Wirklichkeit als Problem (1997); V. Krech, G. S.s Religionstheorie (1998).

socialinė filosofija: P. A. Sorokin, Kulturkrise u. Gesellschaftsphilosophie (vok. 1953); J. Habermas, Theorie u. Praxis ([4]1971); J. Rehmann, Einführung in die Sozialphilos. (1979); K. Albert, Das gemeinsame Sein (1981); E. Lévinas, Die Spur des Anderen (1983); to paties, Totalität u. Unendlichkeit (1987); L. Nagl, Gesellschaft u. Autonomie. Historisch-systematische Studien zur Entwicklung der Sozialtheorie von Hegel bis Habermas (1983); K. Albert, Philosophie der Sozialität (1992); H. Rombach, Phänomenologie des sozialen Lebens (1994); N. Leser, Sozialphilos. ([2]1997); A. Honneth, Die zerrissene Welt des Sozialen ([2]1999); *liet.:* J. Karosas, Socialinio pažinimo problema (1997); P. L. Berger, T. Luckmann, Socialinis tikrovės konstravimas (1999); M. Hollis, Socialinių mokslų filosofija (2000); V. Radžvilas, Moderniosios socialinės teorijos apmatai (2001).

sociologija: *liet.:* M. Weber, Religijos sociologija (2000); L. A. Scaff, Veržiantis iš geležinio narvo (1995); P. L. Berger, Sociologija (1995); M. Weber, Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia (1997); E. Durkheim, Elementarios religinio gyvenimo formos (1999); R. Nisbet, Sociologijos tradicija (2000); A. Matulionis, Sociologija (2001); E. Durkheim, Sociologijos metodo taisyklės (2001).

Sokratas: H. Kuhn, Sokrates ([2]1953); R. Guardini, Der Tod des Sokrates ([5]1987); W. Birnbaum, Sokrates (1973); V. Niggli, Erkenntnis u. Ernst (1982); W. H. Pleger, Sokrates (1998); Der fragende Sokrates, išl. K. Pestalozzi (1999); C. C. W. Taylor, Sokrates (1999); *liet.:* Ksenofontas, Atsimini-

mai apie Sokratą (1993); Platonas, Sokrato apologija. Kritonas (1995). – *Bibliogr.:* A. Patzer, Bibliographie Socratica (1985).

Solovjovas: Deutsche Gesamtausg., išl. W. Szylkarski, 9 Bde. (1953–79); Schriften zur Philosophie, Theologie u. Politik, išl. L. Müller (1991). – *Lit.:* L. Müller, Das System der Religionsphilosophie v. Solowjew (1956); E. Klum, Natur, Kunst u. Liebe in der Philosophie V. Solowjews (1965); L. Wenzler, Die Freiheit u. das Böse nach V. Solowjew (1978, su bibliogr.); H. Gleixner, Die ethische u. religiöse Sozialismuskritik des V. Solowjew (1986); M. George, Mystische u. religiöse Erfahrung im Denken V. Solowjews (1988); M. Tscholakova, Die Wahrheitsauffassung V. Solowjews im Kontext seiner geistesgeschichtlichen Rekonstruktion (1996); L. Sytenko, W. Solowjew in der Kontinuität philosophischen Denkens (1997).

Spengler: Der Untergang des Abendlandes, 2 Bde., Bd. I: Gestalt u. Wirklichkeit (1918, [3]1919); Bd. II: Welthistorische Perspektiven (1922), pilnas leid. vienoje knygoje (1963); Der Mensch u. die Technik (1931); Politische Schriften (1932); Reden u. Aufsätze (1937, [2]1951); Reden u. Aufsätze, išl. H. Kornhardt (1937, [3]1951); Briefe, išl. A. M. Koktanek (1963). – *Lit.:* H. Meyer, Die Funktion der Analogie im Werk O. S. (1976); K. E. Eckermann, O. S. u. die moderne Kulturkritik (1980); S. heute, išl. P. C. Ludz (1980); D. Felken, O. S. (1988); Der Fall S., išl. A. Demandt, J. Farrenkopf (1994); M. Ferrari Zumbini, Untergänge u. Morgenröte (1999).

Spinoza: Tractatus theologico-philosophicus (1670; anoniminis); Ethica more geometrico demonstrata (1677). – *Raštai:* Opera, išl. C. Gebhardt, 4 Bde. ([2]1972); Sämtl. Werke, išl. Meiner (1965 ff.); *liet.:* Etika (2001). – *Lit.:* H. M. Wolff, S.s Ethik (1958); W. Cramer, S.s Philosophie des Absoluten (1966); M. Walther, Metaphysik als Anti-Theologie (1971); K. Hecker, S.s allgemeine Ontologie (1978); H. G. Hubbeling, S. (1978); R. Michel, Affektenlehre u. politische Theorie bei S. (1981); F. Wiedmann, B. de S. (1982); I. Eisenstein, Ein neuer Beitrag zum Verständnis S.s (1989); W. Bartuschat, S.s Theorie des Menschen (1992); to paties, B. de S. (1996); K.-J. Grün, Das Erwachen der Materie (1993); O. Schulz, Wille u. Intellekt bei Schopenhauer u. S. (1993); Freiheit u. Notwendigkeit, išl. E. Balibar ir kt. (1994); D. Pätzold, S. – Aufklärung – Idealismus (1995); R. Schnepf, Metaphysik im ersten Teil der Ethik S.s (1996); M. Frank, Selbstbewußtsein u. Argumentation (1997). – *Bibliogr.:* J. Wetlesen, S. Bibliography ([2]1971). – *Studijos:* Studia Spinoziana, išl. W. N. A. Klever ir kt. (1985 ff.).

spinozizmas: ↗ *Spinoza.* – K. Christ, Das Ende des Gottesbeweises. Die Genese u. der Verlauf des Spinozastreites zwischen F. H. Jacobi u. M. Mendelssohn (1986); to paties, Jacobi u. Mendelssohn. Eine Analyse des Spinozastreites (1988); H. Handing, Spinoza u. die deutsche Philosophie. Eine Untersuchung zur metaphys. Wirkungsgeschichte des Spinoza in Deutschland (1989); Spinoza u. der Deutsche Idealismus, išl. M. Walther (1992); R. Otto, Studien zur Spinozarezeption in Deutschland im 18. Jh. (1994).

Stein: Husserls Phänomenologie u. die Philosophie des hl. Thomas v. A. (1929); Endliches u. ewiges Sein (1950); Thomas v. A., Untersuchungen über die Wahrheit, išvertė E. S., 2 Bde. (1931–34, [2]1952). – *Raštai:* parengė L. Gelber, F. R. Leuven (1950 ff.). – *Bibliogr.:* E.-St.-Forschung 1984, parengė J. Hauke, G. Dick, leidinyje: Archiv für schles. Kirchengeschichte 42 (1984) 215–236. – *Lit.:* W. Herbstrith, Das wahre Gesicht E. S.s ([5]1983); U. T. Manshausen, Die Biogr. der

E. S. (1984); A. Bejas, E. S. Von der Phänomenologie zur Mystik (1987); E. Endres, E. S. (1987); H.-B. Gerl, Unerbittliches Licht. E. S. Philosophie, Mystik, Leben (1991); R. Matzker, Einfühlung (1991); E. S. Leben, Philosophie, Vollendung, išl. L. Elders (1991); P. Secretan, Erkenntnis u. Aufstieg (1992); Studien zur Philosophie von E. S.s, išl. R. L. Fetz (1993); A. U. Müller, Grundzüge der Religionsphilosophie E. S.s (1993); A. Bejas, Vom Seienden als solchem zum Sinn des Seins (1994); H. Hecker, Phänomenologie des Christlichen bei E. S. (1994); M. Sawicki, Body, Text and Science (1997); A. U. Müller, E. S. (1998); P. Volek, Erkenntnistheorie bei E. S. (1998). – E.-S.-Jahbruch (1995 ff.).

Steiner: Grundlinien einer Erkenntnistheorie (1886); Philosophie der Freiheit (1894); Theosophie (1904); Wie erlangt man Erkenntnis der höheren Welten? (1904); Geheimwissenschaft (1910); Die Rätsel der Philosophie (1914); Mein Lebensgang, išl. M. S. (1949). – *Raštai:* Ges.-Ausg. (Dornach 1955 ff.); *liet.:* Tikrosios esatys (1998). – *Lit.:* H. Witzenmann, Die Voraussetzungslosigkeit der Anthroposophie ([2]1986); K. E. Becker, Antroposophie. Revolution nach innen (1984); C. Strawe, Marxismus u. Anthroposophie (1986); W. Klinger, Gestalt der Freiheit. Das Menschenbild R. S.s (1989); L. Ravagli, Meditationsphilosophie (1993); K. Ballmer, Die Überwindung der Philosophie als Gegenwartsaufgabe (1996); T. Göbel, Mythos u. Kunst (1997).

stoicizmas: M. Pohlenz, Die Stoa, 2 Bde. (1948–49, [4]1970); A. Schmekel, Die Philosophie der mittleren Stoa (1974); M. Frede, Die stoische Logik (1974); M. Forschner, Die stoische Ethik (1981); T. Busch, W. Weinkauf, Die Stoa (1990); Dialektiker u. Stoiker, išl. K. Döring (1993); A. Schubert, Untersuchungen zur stoischen Bedeutungslehre (1994); M. Hossenfelder, Stoa, Epikureismus u. Skepsis ([2]1995); H. L. Goldschmidt, Stoa heute (1997); M. Forschner, Über das Handeln im Einklang mit der Natur (1998); G. Krüger, Epikur u. die Stoa über das Glück (1998); J. Likoschus, Gesetz u. Glück (1999); *liet.:* Markas Aurelijus, Sau pačiam (1984); L. A. Seneka, Laiškai Lucilijui (1986); Epiktetas, Rinktinė (1986); Diatribis (1997); Apie sielos ramybę (1997); P. Grimol, Seneka (1998); Pamąstymai apie moralę (2000); Pokalbiai. Fragmentai (2001).

struktūralizmas: ↗ *Foucault,* ↗ *Lévi-Strauss.* – F. de Saussure, Grundfragen der allg. Sprachwissenschaft ([2]1967); G. Schiwy, Der französ. Stoa (1969); to paties, Strukturalismus u. Zeichensysteme (1973); J. M. Brockmann, Strukturalismus (1971); J. Derrida, Die Schrift u. die Differenz (1972, [6]1994); Einführung in den Strukturalismus, išl. F. Wahl (1973); J. Piaget, Der Strukturalismus (1973); P. Ricœur, Der Konflikt der Interpretation, 2 Bde. (1973–74); W. Falk, Vom Strukturalismus zum Potentialismus (1976); K. Füssel, Zeichen u. Strukturen (1983); M. Frank, Was ist Neostrukturalismus? (1984); R. Leschke, Metamorphosen des Subjekts (1987); W. Seppmann, Subjekt u. System. Zur Kritik des Strukturalismus (1993); J. Gribbohm, Eine strukturale Methode für die Geschichtswissenschaft (1996); L. Fietz, Strukturalismus ([3]1998); *liet.:* V. Gumauskaitė, Struktūralizmo apmatai (2000).

Suárez: *Raštai:* Opera omnia, 28 vol. (Paris 1855–78). – *Lit.:* S. Castellote Cubells, Die Anthropologie des S. (1962, [2]1982); E. Gemmecke, Die Metaphysik des sittlich Guten bei F. S. (1965); W. M. Neidl, Der Realitätsbegriff des F. S. nach den disputationes metaphysicae (1966); H. Seigfried, Wahrheit u. Metaphysik bei S. (1967); J. Soder, F. S. u. das Völkerrecht (1973); L. Honnefelder, Scientia transcendens (1990); E. Baert, Aufstieg u. Niedergang der Ontologie (1997). – *Bibliogr.:* P. Múgica, Bibliogr. Suareciana (Granada 1948).

supratimas: ↗ *hermeneutika.* – G. Simmel, Vom Wesen des historischen Verstehens (1918); Neue Versuche über Erklären u. Verstehen, išl. K.-O. Apel (1978); F. Keller-Bauer, Metaphysisches Verstehen (1982); N. B. Goette, Das Verhältnis von Wahrheit u. Verstehen (1986); Die Begegnung mit dem Anderen, išl. T. Sundermeier (1991); R. Stolze, Hermeneutisches Übersetzen (1992); Das Multiversum der Kulturen, išl. H. Kimmerle (1996); W. Hamacher, Entferntes Verstehen (1998); T. Göller, Kulturverstehen (1998); O. R. Scholz, Verstehen u. Rationalität (1999).

susvetimėjimas: C.-H. Hoefer, Ent-Fremdung (1983); W. Teichner, Mensch u. Gott in der Entfremdung oder Die Krise der Subjektivität (1984); I. Fuchs, „Homo apostata" (1988); E. Fromm, Wege aus einer kranken Gesellschaft ([2]1993); G. Anders, Mensch ohne Welt ([2]1993); F. Paul, Entfremdung u. Intuition (1994); H. Nicolaus, Hegels Theorie der Entfremdung (1995); R. Mugerauer, Versöhnung als Überwindung der Entfremdung (1996).

svetimumas: ↗ *kita.* – Hermeneutik der Fremde, išl. D. Krusche (1990); Die Begegnung mit dem Anderen, išl. T. Sundermeier (1991); A. Dihle, Die Griechen u. die Fremden (1994); Das Selbst u. das Fremde, išl. H. J. Sandkühler (1996); B. Waldenfels, Topographien des Fremden (1997); to paties, Grenzen der Normalisierung (1998); J. Habermas, Die Einbeziehung des Anderen (1999).

šviesos metafizika: W. Beierwaltes, Lux intelligibilis (1957); D. Bremer, Licht u. Dunkel in der frühgriechischen Dichtung: Interpretationen zur Vorgeschichte der Lichtmetaphysik (1976); I. von Wedemeyer, Das heilende Licht der Seele (1997); J.-W. Song, Licht u. Lichtung (1999).

Švietimas: E. Cassirer, Die Philosophie der Aufklärung (1932); P. Hazard, Die Krise des europäischen Geistes (1935; vok. 1948); M. Hokheimer, Th. W. Adorno, Dialektik der Aufklärung (1947); R. Koselleck, Kritik u. Krise ([2]1969); F. Valjavec, Geschichte der abendländischen Aufklärung (1961); M. Wundt, Die deutsche Schulphilosophie der Aufklärung (1961); W. Oelmüller, Die unbefriedigte Aufklärung (1969); P. Kondylis, Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus (1981); St. Cochetti, Mythos u. „Dialektik der Aufklärung" (1985); Aufklärung und Postmoderne, išl. J. Albertz (1991); Grundlinien der Vernunft, išl. C. Jamme (1997); Jenseits instrumenteller Vernunft, išl. M. Gangel (1998); Neue Bilder vom Menschen in der europäischen Aufklärung, išl. S. Jüttner (1998); S. Stockhorst, Die Geburt des Mythos aus dem Geiste der Vernunft (1998); G. Schade, Die unwandelbare u. ewige Religion (1999).

švietimas: M. Scheler, Die Wissensformen u. die Gesellschaft (1926); M. Heidegger, Platons Lehre von der Wahrheit (1931–32); to paties, Brief über den Humanismus (1949); E. Lichtenstein, Zur Entwicklung des Bildungs-Begriffs von M. Eckhart bis Hegel (1966); to paties, Der Ursprung der Pädagogik im griechischen Denken (1970); Th. W. Adorno, Zum Bildungsbegriff der Gegenwart (1967); E. Schüttz, Freiheit u. Bestimmung (1975); N. Reichert, Erziehungskonzeption in der griechischen Antike (1990); H. Henz, Bildungstheorie (1991).

Tarskis: Einführung in die mathematische Logik u. in die Methodologie der Mathematik (1937, [5]1977); Introduction to logic and to the methodology of deductive sciences (1946); Logic, Semantics, Metamathematics (1956); Undecidable theories (1968). – *Lit.:* H. Fricke, Die Sprache der Literaturwissenschaft (1977); A. Edmüller, Wahrheitsdefinition u. radikale Interpretation (1991); M. Scherb, Künstliche u. natürliche Sprache (1992); L. F. Moreno, Wahrheit u. Korrespondenz bei Tarski (1992); A. Tarski and Vienna Circle, išl. J. Wolenski (1999).

technika: M. Heidegger, Die Frage nach der Technik (1954); A. Gehlen, Die Seele im technischen Zeitalter (1957); R. Guardini, Das Ende der Neuzeit (^{10}1986); H. Freyer, Theorie des gegenwärtigen Zeitalters (1955); Techne, Technik, Technologie, išl. H. Lenk ir S. Moser (1973); S. Müller, Vernunft u. Technik (1976); H. Lenk, Zur Sozialphilosophie der Technik (1982); H. Eichberg, Die historische Relativität der Sachen (1984); G. Seubold, Heideggers Analyse der neuzeitlichen Technik (1986); Philos. Betrachtungen zur Zukunft der Technik, išl. P. A. Philipp (1986); Philos. Probleme von Arbeit u. Technik, išl. A. Menne (1987); M. Heidegger, Überlieferte Sprache u. technische Sprache, išl. H. Heidegger (1989); Technik u. Philosophie, išl. F. Rapp (1990); Technische Zivilisation, išl. J. Halfmann (1998).

Teilhard de Chardin: Le phénomène humain (1940); Der Mensch im Kosmos (1955). – *Raštai:* Werke, 11 Bde., išl. J. Bernhard ir kt. (1962–72); Frühe Schriften (1968); Tagebücher, 3 Bde., išl. N. u. K, Schmitz-Moormann (1974–77); *liet.:* Žmogaus fenomenas (1995). – *Lit.:* C. Cuénot, T. de C. (vok. 1966); R. Feuerberg, Die Phänomenologie bei T. de C. (1977); T. Broch, Das Problem der Freiheit im Werk von P. T. de C. (1977); G. Schiwy, T. de C., 2 Bde. (1981); T. Becker, Geist u. Materie in den ersten Schriften P. T. de C.s (1987); H.-E. Hengstenberg, Mensch u. Materie (^{2}1998). – *Bibliogr.:* P. T. de C. Bibliogr., parengė G. H. Baudry (1972, 1991). – T. de C.-Lexikon, parengė A. Haas (1971).

teisės filosofija: ↗ *prigimtinė teisė.* – E. Wolf, Griechisches Rechtsdenken, 4 Bde. (1950–56); to paties, Große Rechtsdenker der deutschen Geistesgeschichte (1951); W. Maihofer, Recht u. Sein (1954); U. Hommes, Die Existenzerhellung u. das Recht (1963); K. Rode, Geschichte der europäischen Rechtsphilos. (1974); T. Schramm, Einführung in die Rechtsphilos. (^{2}1982); A. Kaufmann, Rechtsphilos. im Wandel (^{2}1984); W. Nancke, Rechtsphilos. Grundbegriffe (^{2}1986); H. Alwart, Recht u. Handlung (1987); O. Höffe, Politische Gerechtigkeit (1989); to paties, Vernunft u. Recht (1996); A. Baruzzi, Freiheit, Recht u. Gemeinwohl. Grundfragen einer Rechtsphilos. (1990); A. Kaufmann, Rechtsphilos. (1997); *liet.:* H. L. A. Hart, Teisės samprata (1997); H. J. Berman, Teisė ir revoliucija (1999); F. A. Hayek, Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė, t. 1–3 (1999); G. Hegelis, Teisės filosofijos apmatai (2000).

Thomasius: Institutiones iurisprudentiae divinae (1682); Einleitung in die Vernunftlehre (1691). – *Raštai:* Werke, išl. W. Schneiders (1994 ff.). – *Lit.:* C. T.: Leben und Werk, išl. M. Fleischmann (1931); R. Lieberwirth, C. T. (1955); A. Seifert, Cognitio historica (1976); C. T. (1655–1728); Neue Forschungen im Kontext der Frühaufklärung, išl. F. Vollhardt (1997); P. Schröder, C. T., zur Einführung (1999).

tikrovė: M. Heidegger, Vom Wesen der Wahrheit (1930, ^{7}1986); to paties, Platons Lehre von der Wahrheit (1931–32, ^{3}1975), J. Pieper, Wahrheit der Dinge (1951); J. Simon, Wahrheit als Freiheit (1978); E. Tugendhat, Der Wahrheitsbegriff bei Husserl u. Heidegger (^{2}1984); G. Krüger, Grundfragen der Philosophie. Geschichte, Wahrheit, Wissenschaft (^{2}1985); Wahrheitsansprüche der Religionen heute, išl. W. Oelmüller (1986); D. Davidson, Wahrheit u. Interpretation (1986); Der Wahrheitsbegriff. Neue Erklärungsversuche, išl. L. B. Puntel (1987); Wahrheit in Einheit u. Vielfalt, išl. E. Coreth (1987); J. Mittelstraß, Die Wahrheit des Irrtums (1989); F. Kaulbach, Philosophie des Perspektivismus. Teil 1: Wahrheit u. Perspektive bei Kant, Hegel u. Nietzsche (1990); A. Kreiner, Ende der Wahrheit? Zum Wahrheitsverständnis in Philosophie u. Theologie (1992);

J. Grondin, Hermeneutische Wahrheit? (²1994); H. Seidl, Philosophiegeschichte u. bleibende Wahrheit (1995); B. Welte, Wahrheit u. Geschichtlichkeit, išl. I. Feige (1996); A. Baruzzi, Philosophie der Lüge (1996); R. Schantz, Wahrheit, Referenz u. Realismus (1996); Interpretation u. Wahrheit, išl. E. Angehrn (1998); M. Enders, Wahrheit u. Notwendigkeit (1999); J. Habermas, Wahrheit u. Rechtfertigung (1999).

tikrovės teorija: W. Stegmüller, Das Wahrheitsproblem u. die Idee der Semantik (1972); Wahrheitstheorie, išl. G. Skirbekk (1977, ⁶1992); L. B. Puntel, Wahrheitstheorie in der neueren Philosophie (1978); R. H. Wettstein, Eine Gegenstandstheorie der Wahrheit (1980); W. Franzen, Die Bedeutung von „wahr" u. „Wahrheit" (1982); W. Becker, Wahrheit u. sprachliche Handlung (1988); F. Hofmann-Grüneberg, Radikal-empiristische Wahrheitstheorie (1988); A. Kreiner, Ende der Wahrheit? (1992); K.-M. Hingst, Perspektivismus u. Pragmatismus (1998).

Tillich: *Raštai:* Gesammelte Werke, išl. R. Albrecht, 14 Bde. (1959–75); Ergänzungs- u. Nachlaßbände: 8 Bde. (1971–95); Hauptwerke, išl. C. H. Ratschow, 6 Bde. (1989–92); *liet.:* Drąsa būti (1999). – *Lit.:* P. Schwanz, Analogia Imaginationis (1980); I. C. Henel, Philosophie u. Theologie im Werk P. T.s (1981); W. Schüßler, Der philos. Gottesgedanke im Frühwerk P. T.s 1910–1933 (1986); P. T., išl. H. Fischer (1989); H. Jahr, Theologie als Gestaltmetaphysik (1989); R. Albrecht, W. Schüßler, P. T. (1993); A. Horstmann-Schneider, Sein u. menschliche Existenz (1995); K.-D. Nörenberg, Analogia Imaginationis (1996); H. Anzenberger, Der Mensch im Horizont von Sein (1998).

Tomas Akvinietis: Summa theologica, 3 d. (1262–73, d. III nebaigta); Sentenzenkommentar zu Petrus Lombardus (1254–56); Summa contra gentiles (1259–64); Quaestiones disputatae de veritate (1256–59); de potentia (1265–67); de anima (1266); de spiritualibus creaturis (prieš 1269); de malo (po 1269); de virtutibus, de unione verbi incarnati (1269–72); 12 Quodlibeta (1–6 Paris 1269–72; 7–9 Paris 1256–59; 10 galbūt Roma 1265; 11–12 Napoli 1272–73); Compendium theologiae (nebaigta, apie 1273); gausūs Aristotelio komentarai ir vad. Opuscula: De ente et essentia (1254–56); In Boethium de Trinitate (apie 1256) ir kt. – *Raštai:* Editio Diana (Roma 1570–71); Ed. Leonina (Roma 1882 ff.); vokiškas leidimas Summa (1933 ff.). – *Thomas-Lexikon,* parengė L. Schütz (²1895, 1958); *liet.:* Teologijos suma I–II (1998); Suma prieš pagonis (kn. 1 – 1999, kn. 2 – 2002); Apie esinį ir esmę. Apie tiesą. Apie intelekto vienovę (2000). – *Lit.:* G. Siewerth, Der Thomismus als Identitätssystem (1939, ²1961); M. Müller, Sein u. Geist (1940, ²1981); K. Rahner, Geist in Welt (1939); W. Kluxen, Philosophische Ethik bei Thomas v. Aquin (²1980); to paties, Thomas v. Aquin im philosophischen Gespräch (1975); J. Pieper, Hinführung zu Thomas v. Aquin (1958); to paties, Kurze Auskunft über Thomas v. Aquin (³1963); J. B. Metz, Christliche Anthropozentrik (1962); M. Seckler, Das Heil in der Geschichte (1964); Thomas v. Aquin, išl. K. Bernath, 2 Bde. (1978, 1981); B. Welte, Über das Böse (1986); H. Hoping, Weisheit als Wesen des Ursprungs (1997); W. Metz, Die Architektonik der Summa Theologiae des Thomas v. Aquin (1998); M. Gumann, Vom Ursprung der Erkenntnis des Menschen bei Thomas v. Aquin (1999); J. A. Tellkamp, Sinne, Gegenstände u. Sensibilia (1999); A. Kenny, Thomas v. Aquin (1999); *liet.:* J. Salij, Tomistinės esė (2000). – *Bibliogr.:* parengė P. Wyser (1950).

tomizmas: ↗ *neoscholastika,* ↗*scholastika.* – P. Wyser, Der Thomismus (1951); G. Siewerth, Der Thomismus als Identitätssystem (²1961); M. Reding, Die Struktur des Thomismus (1974); E. Gilson,

Le Thomisme (^{6}1983); R. Schenk, Die Gnade vollendeter Endlichkeit. Zur transzendentaltheologischen Auslegung der thomanischen Anthropologie (1989); F. Ulrich, Homo abyssus (^{2}1998).

transcendencija: G. Belzer, Das Problem der Transzendenz in der Geschichte der neueren Philosophie (1952); W. Struwe, Philosophie u. Transzendenz (1969); M. Waldvogel, Philosophie der Provinz (1995); H.-E. Hengstenberg, Autonomismus u. Transzendenzphilosophie (1996).

transcendentalinė filosofija: ↗ *Kant*, ↗ *Fichte*, ↗ *Schelling*. – J. Kopper, Transzendentales u. dialektisches Denken (1961); H. Krings, Transzendentale Logik (1964); M. Brelage, Studien zur Transzendentalphilos. (1965); K. Wellner, Das Bewußtsein. Beschreibung u. Kritik der Transzendentalphilos. bei Kant, Fichte und Schelling (1990); H. Holz, Einführung in die Transzendentalphilos. (^{3}1991); to paties, Transzendentalphilos. u. Metaphysik (1996); L. Honnefelder, Scientia transcendens (1990); R. Schaeffler, Erfahrung als Dialog mit der Wirklichkeit (1995); Immanente Transzendenz (1997); R. Hiltscher, Wahrheit u. Reflexion. Eine transzendentalphilos. Studie zum Wahrheitsbegriff bei Kant, frühem Fichte u. Hegel (1998); R. Dumas, Geschichtlichkeit u. Transzendentalphilos. (1999); L. Gadient, Wahrheit als Anruf der Freiheit (1999); *liet.:* A. Šliogeris, Transcendencijos tyla (1996).

Troeltsch: Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt (1906); Augustin (1915); Der Historismus u. seine Probleme (1922); Der Historismus u. seine Überwindung (1924). – *Raštai:* Ges. Schr., 4 Bde. (1922–25, 1962–77). – *Lit.:* G. Becker, Neuzeitliche Subjektivität u. Religiosität (1982); H. G. Drescher, E. T. (1991); K. Ziegler, Zur Kritik formaler Rationalität (1992). – *Bibliogr.:* F. W. Graf, H. Ruddies, E.-T.-Bibliographie (1982). – *Studijos:* T.-Studien, išl. H. Renz, F. W. Graf (1981 ff.).

Unamuno: Obras compl., 10 t. (Madrid 1950 ff.); kritinis raštų leidinys vok. k., išl. U. draugija (1965 ff.). – *Lit.:* L. S. Graniel, M. de U. (vok. 1962); R. Garcia Mateo, Dialektik als Polemik (1978); B. Hörr, Tragödie u. Ideologie (1997); U. Klotz, Ästhetik als Dialektik (1998).

utopija: E. Bloch, Gest der Utopie (1918, 1985); to paties, Das Prinzip Hoffnung, 2 Bde. (1959); H. Freyer, Die politische Insel (1936); Der utopische Staat, išl. K. J. Heinisch (1960); H. Flashar, Formen utopischen Denkens bei den Griechen (1973); H. H. Holz, Logos spermatikos (1975); R. Spaemann, Zur Kritik der politischen Utopie (1977); G. A. Rauche, Utopie u. Wirklichkeit in der Metaphysik (1979); H. Gekle, Wunsch u. Wirklichkeit (1986); L. Horster, Glück u. Utopie (1988); H.-G. Schmitz, Wie kann man sagen, was nicht ist? (1989); R. Saage, Innenansichten Utopias (1999); *liet.:* T. Moras, Utopija (1968); L. Donskis, Tarp vaizduotės ir realybės: ideologija ir utopija (1996).

Vaihinger: Hartmann, Düring u. Lange (1876); Kommentar zu Kants K. r. V, 2 Bde. (1881–92, ^{2}1922); Die Philosophie des Als-Ob (1911, ^{2}1913, ^{10}1922); Nietzsche als Philosoph (1916). – *Lit.:* J. Wegener, Die christl. Religion als Religion des Als-Ob (1924); K. Ceynowa, Zwischen Pragmatismus u. Fiktionalismus (1993); A. Wels, Die Fiktion des Begreifens u. das Begreifen der Fiktion (1997).

vaizdas: A. Halder, Bild u. Wort, leidinyje: Phänomenologie des Idols, išl. B. Casper (1981); Bilderflut u. Bilderverlust. Für eine Kultur des Schauens, išl. G. K. Kaltenbrunner (1982); S. D. Sauer-

bier, Wörter, Bilder u. Sachen (1985); M. Muckenhaupt, Text u. Bild (1986), F. Wiedmann, Anschauliche Wirklichkeit (1988); Der Entzug der Bilder, išl. M. Wentzel ir kt. (1994); G. Blechinger, Das Verhältnis von Wort u. Bild bei M. Heidegger (1994); Bild u. Reflexion, išl. B. Recki ir kt. (1997); R. Brandt, Die Wirklichkeit des Bildes (1999).

valia: ↗ *Nietzsche,* ↗ *Schopenhauer.* – H. Arendt, Vom Leben des Geistes, Bd. II: Das Wollen (1978); F. Decher, Wille zum Leben, Wille zur Macht (1984); G.-G. Grau, Ideologie u. Wille zur Macht (1984); A. Dihle, Die Vorstellung vom Willen in der Antike (1985); E. Heitsch, Wollen u. Verwirklichen (1989); J. Erpenbeck, Wollen u. Werden (1993); R. Schrenk, Mensch zwischen Trieb u. Wille (1993); G. Seebaß, Wollen (1993); V. Gerhardt, Vom Willen zur Macht (1996); K. Predel, Idealanschauung u. Wesenserfahrung (1998).

valstybės filosofija: ↗ *Hobbes.* – A. Dempf, Sacrum imperium (1929, [4]1973); Klassische Texte der Staatsphilos., išl. N. Hoerster ([4]1983); A. Baruzzi, Einführung in die polit. Philosophie der Neuzeit (1983, [3]1993); W. Kersting, Wohlgeordnete Freiheit (1984); K. Schuhmann, Husserls Staatsphilos. (1988); G. Bien, Staatsbürger – Bürgerstaat (1991); G. K. Eichenseer, Staatsidee u. Subjektivität (1997); H. Klenner, Das wohlverstandene Interesse (1998); *liet.:* F. A. Hajekas, Kelias į vergovę (1991); J. Gray, Liberalizmas (1992); R. Nisbet, Konservatizmas (1993); R. A. Daul, Demokratija ir jos kritikai (1994); G. H. Sabine, Politinių teorijų istorija (1995); H. Arendt, Tarp praeities ir ateities (1995); Cz. Miłosz, Pavergtas protas (1995); R. Dahrendort, Modernusis visuomenės konfliktas (1996); Šiuolaikinė politinė filosofija (1998); A. Degutis, Individualizmas ir visuomeninė tvarka (1998); P. Dunleavy, B. O'Leary, Valstybės teorijos (1999); J. Novagrodskienė, Politikos mokslo pagrindai (2001); W. Parsons, Viešoji politika (2001); J. Rawls, Politinis liberalizmas (2002); M. Edelman, Politinio spektaklio konstravimas (2002).

veikla: Handlungstheorien – interdisziplinär, išl. H. Lenk ir W. Fink, 4 Bde. (1977–84); Handlung, Kommunikation, Bedeutung, išl. G. Meggle (1979); O. Schwemmer, Vernunft, Handlung u. Struktur (1981); to paties, Handlung u. Struktur (1986); F. Kaulbach, Einführung in die Philosophie der Handlung (1982); Philosophische Probleme der Handlungstheorie, išl. H. Poser (1982); L. Wigger, Handlungstheorie u. Pädagogik (1983); Analytische Handlungstheorie, Bd. 1, išl. G. Meggle, Bd. 2, išl. A. Beckermann (1985); D. Davidson, Handlung u. Ereignis (1985); U. Gaier, System des Handelns (1986); W. Becker, Wahrheit u. sprachliche Handlung (1987); P. F. Sloane, Vernunft der Ethik – Ethik der Vernunft (1988); C. Kauffmann, Ontologie u. Handlung (1993); H. Nolte, Handlung – Struktur – System (1998); H. Hesse, Ordnung u. Kontingenz (1999); J. Straub, Handlung, Interpretation, Kritik (1999).

vertybių filosofija: M. Müller, Über Grundbegriffe philos. Wertlehre (1932); J. B. Lotz, Sein u. Wert (1938); E. F. Sauer, Axiologie (1973); A. Dempf, Der Wertgedanke in der Aristotelischen Ethik u. Politik, išl. M. Benedikt (1989); H. Holz, Fundamentalhumanismus (1990); G. H. v. Wright, Normen, Werte u. Handlungen (1994); Mythos Wertfreiheit?, išl. K.-O. Apel ir kt. (1994); H. v. Coelln, Von den Gütern zu den Werten (1996); H. Joas, Die Entstehung der Werte (1997); *liet.:* A. Lozuraitis, Tiesa ir vertybė (1980).

Vico: De universi iuris uno principio et fine uno (1720); De constantia iurisprudentis (1721); De nostri temporis studiorum ratione (1725); Principii di une scienza nuova d'interno alle natura

comune della nacioni (1725, [3]1744); Liber metaphysicus, išvertė ir išl. S. Otto, H. Viechtbauer (1979); Prinzipien einer Wissenschaft über die gemeinsame Natur der Völker, išvertė V. Hösle, C. Jermann, 2 Bde. (1990). – *Raštai:* parengė F. Nicolini, 11 vol. (Bari 1914–41). – *Lit.:* R. Wisser, Leibniz u. V. (1954); R. W. Schmidt, Die Geschichtsphilosophie G. B. V.s (1982); Sachkommentar zu G. V.s Liber metaphysicus, išl. S. Otto, H. Niechtbauer (1985); D.-P. Verene, Wissenschaft der Imagination (vok. 1987); S. Otto, G. V. (1989); M. Gans, Das Subjekt der Geschichte (1993); N. Erny, Theorie u. System der Neuen Wissenschaft von G. V. (1994); A. Thumfart, Staatsdiskurse u. Selbstbewußtsein (1996).

virtualus: *Virtualioji tikrovė:* S. Bormann, Virtuelle Realität (1994); Illusion u. Simulation, išl. S. Iglhaut ir kt. (1995); S. Münker, Mythos Internet (1997); A. Hennig, Die andere Wirklichkeit (1997); K. Mainzer, Computernetze und v. Realität (1999); Alle möglichen Welten, išl. M. Faßler (1999); Die Anwesenheit des Abwesenden, išl. P. Roth, S. Schreiber, S. Siemons (2000).

Voegelin: Über die Formen des amerikan. Geistes (1928); Rasse u. Staat (1933); Die polit. Religionen (1938); The New Science of Politics (1952); Order and History, 5 vols. (1956–87); Anamnesis (1966); Ordnung, Bewußtsein, Geschichte, išl. P. J. Opitz (1988); Autobiographische Reflexion (1994). – *Raštai:* The Collected Works of. E. V., išl. P. Caringella ir kt., numatyta 34 vol. (1990 ff.). – *Lit.:* Politische Ordnung u. menschliche Existenz, išl. A. Dempf (1962); U. Kessler, Die Wiederentdeckung der Transzendenz (1995); C. Schwaabe, Seinsvergessenheit u. Umkehr (1997); M. Henkel, E. V., zur Einführung (1998); H. Bergbauer, E. V.s Kritik an der Moderne (2000).

vokiečių idealizmas: ↗ *Fichte,* ↗ *Schelling,* ↗ *Hegel,* ↗ *idealizmas.* – W. Schulz, Die Vollendung des Deutscher Idealismus in der Spätphilosophie Schellings (1955, [2]1975); N. Hartmann, Die Philosophie des Deutscher Idealismus ([2]1960); W. Beierwaltes, Platonismus u. Idealismus (1972); R. Kroner, Von Kant bis Hegel ([3]1977); D. Henrich, Selbstverhältnisse (1982); H. Paetzold, Ästhetik des Deutscher Idealismus (1983); Idealismus u. Aufklärung, išl. C. Jamme (1988); Die Rechtsphilosophie des Deutscher Idealismus, išl. V. Hösle (1989); R.-P. Horstmann, Die Grenzen der Vernunft (1991); D. Henrich, Konstellationen (1991); L. Siep, Praktische Philosophie im Deutscher Idealismus (1992); H. Schmitz, Die entfremdete Subjektivität. Von Fichte zu Hegel (1992); Die Naturphilosophie im Deutscher Idealismus, išl. K. Gloy ir P. Burger (1993); H. Holz, Geist in Geschichte (1994); G. Gamm, Der Deutscher Idealismus (1997); M. Heidegger, Der Deutscher Idealismus (1997); C. Iber, Subjektivität, Vernunft u. ihre Kritik (1999).

voliuntarizmas: ↗ *Dunsas Škotas,* ↗ *Schopenhauer.* – T. Skribanowitz, W. Wundts Voluntarismus in seiner Grundlegung geprüft (1906); F. Seidel, Intellektualismus u. Voluntarismus in der platonischen Ethik (1910); D. Siedler, Intellektualismus u. Voluntarismus bei Albertus Magnus (1941); H. Arendt, Vom Leben des Geistes, Bd. II: Wollen (1979); A. Dihle, Die Vorstellung von Willen in der Antike (1985); K. Hahn, Über die Herkunft des Willens (1985); G. Seebaß, Wollen (1993); M. Brusotti, Die Leidenschaft der Erkenntnis (1997).

Voltaire: Lettres philosophiques (1734); Traité de la métaphisique (1734); Eléments de la philosophie de Newton (1737); Poème sur la loi naturelle (1752); Essai sur le mœurs et l'esprit des nations (1756); Dictionnaire philosophique portatif (1764); Philosophie de l'histoire (1765, įvadas į Esė); Dieu et les hommes (1769). – *Raštai:* Œuvres complètes, 70 vol. (Paris 1785). – *Lit.:* J. Orieux, Das

Leben des V. (1968); V. u. Deutschland, išl. P. Brockmeier (1979); V., išl. H. Baader (1980); G. Holmsten, V. (1983); V. Ein Lesebuch für unsere Zeit, išl. M. Fontius (1989); J. von Stackelberg, Über V. (1998). – *Bibliogr.:* V. Werke (1994).

Weber: Die protestantische Ethik u. der Geist des Kapitalismus (1904–05); Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie (1913); Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie (1920–21); Wirtschaft u. Gesellschaft (1922); Staatssoziologie (1956). – *Raštai:* Gesamtausg., išl. H. Baier ir kt. (1984 ff.). – *Bibliogr.:* išl. C. Seyfarth, G. Schmidt ([2]1982); *liet.:* Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia (1997); Religijos sociologija (2000). – *Lit.:* D. Henrich, Die Einheit der Wissenschaftslehre M. W.s (1952); Religion u. gesellschaftliche Entwicklung, išl. C. Seyfarth, W. M. Sprondel (1973); J. Weiß, M. W.s Grundlegung der Soziologie (1975); D. Käßler, Einführung in das Studium M. W.s (1979); F. Maier, Zur Herrschaftslogik des sozialen Handelns (1982); K.-H. Nasser, Kausale Prozesse u. sinnfassende Vernunft (1986); M. W. Ein Symposium, išl. C. Gneus, J. Kocka (1988); M. W. heute, išl. J. Weiß (1989); L. Waas, M. W. u. die Folgen (1995); G. Schöllgen, M. W. (1998); A. Gimmler, Institution u. Individuum (1998); M. Ludwig, Sein u. Sollen (1999); Z. Norkus, Max Weber u. Rational Choice (2001); *liet.:* L. A. Scaff, Veržiantis iš geležinio narvo (1995).

Whitehead: Abenteuer der Ideen (vok. 1971); Prozeß u. Realität (vok. [2]1984); Wie entsteht Religion? (vok. 1985). – *Lit.:* R. L. Fetz, W. Prozeßdenken u. Substanzmetaphysik (1981); W.s Metaphysik der Kreativität, išl. F. Rapp, R. Wiehl (1986); A. Rust, Die organische Kosmologie von A. N. W. (1987); Natur, Subjekt, Gott, išl. H. Holzey ir kt. (1990); H. J. Sander, Natur und Schöpfung. Die Realität im Prozeß (1991); Prozeß, Gefühl u. Raum-Zeit, išl. M. Hampe u. H. Maaßen (1991); M.-S. Lotter, Die metaphysische Kritik des Subjekts (1996); M. Hampe, A. N. W. (1998); R. Sayer, Wert u. Wirklichkeit (1999).

Wittgenstein: Tractatus Logico-philosophicus (Oxford 1921); Philosophical Investigations (1953). – *Raštai:* Werkausg., 8 Bde. (1984); Wiener Ausgabe, išl. M. Nedo, 5 Bde. (1994–98); *liet.:* Rinktiniai raštai (1995). – *Lit.:* Sprachspiel u. Methode, išl. D. Birnbacher (1985); P. Kampits, L. W. (1985); J. C. Nyri, Gefühl u. Gefüge (1986); C. A. Scheier, W.s Kristall. Ein Satzkommentar zur Logisch-philos. Abhandlung (1991); M. Kroß, Klarheit als Selbstzweck (1993); H. Furata, W. u. Heidegger (1996); R. Munz, Religion als Beispiel (1997); F. Gmürr, Ästhetik bei W. (1998); F. Glauner, Sprache u. Weltbezung ([2]1998); Mit Sprache spielen, išl. H. J. Schneider (1999); A. C. Grayling, W. (1999). – *Bibliogr.:* F. H. Lapointe, L. W. (1980). – *Biogr.:* L. W., išl. M. Nedo (1983); W. Baum, L. W. (1984).

Wolff: Vernünftige Gedanken von den Kräften des menschlichen Verstandes (1712); ... von Gott, der Ewigkeit u. der Seele des Menschen (1719); ... von des Menschen Tun und Lassen (1720); ... von den Wirkungen der Natur, 3 Tle. (1723–25); ... von den Absichten der natürlichen Dinge (1724); ... von dem gesellschaftlichen Leben der Menschen (1725); Philosophia rationalis sive Logica (1728); Philosophia prima sive Ontologica (1729); Psychologia empirica (1732); Psychologia rationalis (1734); Theologia naturalis, 2 Bde. (1736–37); Ius naturae, 8 Bde. (1740–48); Philosophia moralis sive Ethica, 5 Bde. (1750–53). – Pilnas raštų rinkinys, išl. J. Ecole ir H. W. Arndt (1962 ff.). – *Lit.:* C. W. 1679–1754, išl. W. Schneiders (1983, su bibliogr.); W. Freising, Metaphysik u. Vernunft (1986); C. Schröer, Naturbegriff und Moralbegründung. Die Grund-

legung der Ethik bei C. W. u. die Kritik durch I. Kant (1989); L. Honnefelder, Scientia transcendens (1990); S. Carboncini, Transzendentale Wahrheit u. Traum (1991); C. Schwaiger, Das Problem des Glückes im Denken C. W.s (1995).

žydų filosofija: E. Behler, Die Ewigkeit der Welt (1961); S. Heinrich, Geschichte der Jüdische Philos. (1984, [2]1990); W. Licharz, Zwischen Gestern u. Morgen (1984); Bruch u. Kontinuität: jüdisches Denken in der europäischen Geistesgeschichte, išl. E. Goodman-Thau ir kt. (1995); N. M. Samuelson, Moderne Jüdische Philos. (vok. 1995); H. L. Goldschmidt, Stoa heute (1997).

žmogaus teisės: J. Maritain, Die Menschenrechte u. das natürliche Gesetz (1945, vok. 1951); W. Reimann, Menschenrecht u. Recht in der Philosophie G. W. Leibniz' (1968); Philosophical issues in human rights, išl. P. H. Werhaue ir kt. (1986); J. Punt, Die Idee der Menschenrechte (1987); S. König, Zur Begründung der Menschenrechte (1994).

žmogus: ↗ *antropologija*. – M. Scheler, Die Stellung des Menschen im Kosmos ([3]1949); A. Gehlen, Der Mensch ([4]1950); A. Portmann, Zoologie u. das neue Bild vom Menschen (1956); M. Buber, Das Problem des Menschen ([2]1954); G. Marcel, Der Mensch als Problem (vok. 1956); Die Frage nach dem Menschen, išl. H. Rombach (1966); A. Baruzzi, Mensch u. Maschine (1973); Die Idee des Menschen in der gegenwärtigen Philosophie, leidinyje: Synth. Philos. 1–2 (Zagreb 1986); H.-M. Elzer, Der Mensch u. seine Verwirklichung (1991); Wissen vom Menschen, išl. W. Faber (1993); H. Rombach, Der Ursprung (1994); H. Himmelmann, Freiheit u. Selbstbestimmung (1996); H. Spindler, Die Umwelt u. die Zukunft des Menschen (1996); F. Wittig, Maschinenmenschen (1997); *liet.:* J. Girnius, Žmogus be Dievo (1964); J. G. Fichte, Žmogaus paskirtis (1982); Žmogus šiuolaikinėje filosofijoje (1984); P. Teilhard de Chardin, Žmogaus fenomenas (1995); I. Gaidamavičienė, Homo creator (1997); J. Girnius, Žmogaus problema technikos amžiuje (1998); P. Wust, Netikrybė ir rizika (2000).

Literatūra filosofijai studijuoti

Filosofijos istorija

J. Hirschberger, Geschichte der Philosophie, 2 Bde. (1949/52, [21]1989).
W. Röd (leidėjas), Geschichte der Philosophie, 12 Bde. (1976 ff.).
J. Speck (leidėjas), Grundprobleme der großen Philosophen, 12 Bde. (1981–92).
W. Totok, Handbuch der Geschichte der Philosophie, 6 Bde. (1964–90).
F. Ueberweg, Grundriß der Geschichte der Philosophie, 3 Bde. (1863–66), vėlesnių leidimų tomai buvo parengti įvairių mokslininkų: Bd. I ([12]1926) parengė K. Praechter, Bd. II ([11]1928) parengė B. Geyer, Bd. III ([12]1924) parengė M. Frieschcisen-Köhler ir W. Moog, Bd. IV ([12]1923) ir Bd. V ([12]1928) parengė K. Österreich. Leidžiamas pilnas naujai parengtas leidimas: Bd. I: Die Philosophie der Antike. I. 3. Ältere Akademie, Aristoteles, Peripatos, išl. H. Flashar (1983).
W. Windelband, Lehrbuch der Geschichte der Philosophie (1892), 17-ą leidimą išl. H. Heimsoeth (1980).
K. Wuchterl, Grundkurs: Geschichte der Philosophie (1986).

E. Aster, Filosofijos istorija (1995).
J. Štrauchas, Naujųjų amžių filosofijos istorija (1996).
V. Sezemanas, Raštai. Filosofijos istorija. Kultūra (1997).
G. W. F. Hegel, Filosofijos istorijos paskaitos, t. 1–3 (1999–2001).
S. Mastroberti, Filosofijos žinynas: trumpa filosofijos istorija (2001).
W. Tatarkiewicz, Filosofijos istorija, t. 1 (2001).
Filosofijos istorijos chrestomatija. XIX ir XX amžių Vakarų Europos ir Amerikos filosofija (1974).
Filosofijos istorijos chrestomatija. Antika (1977).
Filosofijos istorijos chrestomatija. Viduramžiai (1980).
Filosofijos istorijos chrestomatija. Renesansas, t. 1 (1984), t. 2 (1986).
Filosofijos istorijos chrestomatija. Naujieji amžiai (1987).

Šių laikų filosofija ir artimos jai sritys

Grundkurs Philosophie (1982–86), jame Bd. 9: E. Coreth ir kt., Philosophie des 19. Jh. (1984), Bd. 10: Philosophie des 20. Jh. (1986).
F. Heinemann, Philosophie im XX. Jh. (1952, [2]1963).
H. Noack, Die Philosophie Westeuropas (1962, [2]1976).
H. Rombach, Die Gegenwart der Philosophie. Die Grundprobleme der abendländischen Philosophie und der gegenwärtige Stand des philosophischen Fragens (1962, [3]1988).
W. Stegmüller, Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie (1952), 4 Bde. (1978–89).
K. Wuchterl, Methoden der Gegenwartsphilosophie ([2]1987).

Filosofijos žinynai

F. Austeda, Lexikon der Philosophie (^{6}1988).
W. Brugger, Philosophisches Wörterbuch (1947, ^{17}1985).
R. Eisler, Wörterbuch der philosophischen Begriffe, 3 Bde. (1900, ^{4}1927–30), naujai parengtą leidimą išl. J. Ritter (žr. žemiau), eina nuo 1971.
Enciclopedia Filosofica, 8 Bde. (^{2}1982).
R. Hegenbart, Wörterbuch der Philosophie (1984).
O. Höffe (leidėjas), Klassiker der Philosophie, 2 Bde. (^{2}1985).
O. Höffe (leidėjas), Lexikon der Ethik (1997).
A. Hügli, P. Lübcke (leidėjas), Philosophielexikon (1991).
A. Kosing, Wörterbuch der Philosophie (1985).
A. Lalande, Vocabulaire technique et critique de la Philosophie (1926, ^{14}1983).
E. Lange, D. Alexander, Philosophenlexikon (^{2}1987).
B. Lutz, Metzler-Philosophen-Lexikon (1989).
J. Mittelstraß, Enzyklopädie Philosophie u. Wissenschaftstheorie, 4 Bde. (1980–96).
A. Regenbogen, U. Meyer, Wörterbuch der philosophischen Begriffe (1998).
F. Ricken, Lexikon der Erkenntnistheorie und Metaphysik (1984).
J. Ritter ir kt. (leidėjai), Historisches Wörterbuch der Philosophie, 8 Bde. u. 1 Reg.-Bd. (1971 ff.), iš naujo parengtas R. Eislerio (žr. aukščiau) žodyno leidimas.
E. Rothacker (leidėjas), Archiv für Begriffsgeschichte. Bausteine zu einem historischen Wörterbuch der Philosophie, 10 Bde. (1955 ff.), nuo 1967 eina kaip žurnalas.
H. J. Sandkühler, Europäische Enzyklopädie zu Philosophie und Wissenschaften, 4 Bde. (1990).
H. Schmidt, Philosophisches Wörterbuch (1912), 21-ą leidimą išl. G. Schischkoff (1982).
H. Seiffert, G. Radnitzky (leidėjas), Handlexikon zur Wissenschaftstheorie (1989).
W. Totok, R. Weitzel, Handbuch der bibliogr. Nachschlagewerke, išl. H.-J. ir D. Kernchen, 2 Bde. (^{6}1984–85).
F. Volpi, J. Nida-Rümelin (leidėjas), Lexikon der philosophischen Werke (1988).
W. Ziegenfuß, G. Jung, Philosophen-Lexikon, 2 Bde. (1949–50).

* * *

Christliche Philosophie, 3 Bde., išl. E. Coreth ir kt. (1988–90).
Die Religion in Geschichte u. Gegenwart (1909–13), 6 Bde. u. 1 Reg.-Bd. (^{3}1957–65).
Evangelisches Kirchenlexikon, 3 Bde. und 1 Reg.-Bd. (^{3}1986–98).
Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe, išl. H. Cancik ir kt. (1988 ff., iki 1998 4 tomai).
Handwörterbuch der Sozialwissenschaften, 12 Bde. und 1 Reg.-Bd. (1956–65).
Lexikon der Pädagogik, 4 Bde. (naujas leidimas 1970–71).
Lexikon für Theologie u. Kirche, 10 Bde. und 1 Reg.-Bd. (^{2}1957–68); 3-ią, naujai parengtą leidimą išl. W. Kasper (1993 ff.).
Neue Deutsche Biographie (1953 ff.).
Neues Handbuch theologischer Grundbegriffe, išl. P. Eicher, 5 Bde. (1991).
Sacramentum Mundi, 4 Bde. (1967–69).
Sowjetsystem u. Demokratische Gesellschaft, 6 Bde. (1966–73).
Staatslexikon, 7 Bde. (^{7}1985–89, 1992–93).

* * *

Filosofijos žodynas (1975).
A. Maceina, Filosofijos kilmė ir prasmė (1978).
K. Jaspersas, Filosofijos įvadas (1989).
S. Šalkauskis, Filosofijos įvadas. – Raštai, t. 1 (1990).
S. Šalkauskis, Filosofijos terminija. – Raštai, t. 2 (1991).
J. Girnius, Filosofijos pagrindai. – Raštai, t. 1 (1991).
A. Anzenbacher, Filosofijos įvadas (1992).
J. F. Lyotard, Postmodernus būvis: šiuolaikinį žinojimą aptariant (1993).
Kultūros prigimtis (1993).
J. Berlinas, Vienovė ir įvairovė: žvilgsnis į idėjų istoriją (1995).
Kultūra ir istorija (1996).
P. Punzmann ir kt., Filosofijos atlasas (1998).
G. Colli, Filosofijos gimimas (2001).
N. Hartmann, Filosofijos įvadas (2001).
M. Rubene, Dabarties filosofija: iš Esaties į esatį (2001).
J. Lechte, Penkiasdešimt pagrindinių šiuolaikinių mąstytojų (2001).

Bibliografijos

Bibliographia philosophica, išl. G. G. De Brie, 2 Bde. (Brüssel 1950–54).
H. E. Bynagle, Philosophy (1986).
S. Detemple, Wie finde ich philosophische Literatur? (1986)
Handbuch der bibliographischen Nachschlagewerke, parengė W. Totok, R. Weitzel ([4]1972).
Répertoire bibliographique de la philosophie (Louvain 1949 ff.; eina periodiškai).
Repetitorium edierter Texte des Mittelalters, išl. R. Schönberger, B. Kible (1994).
W. Totok, Bibliographischer Wegweiser der philosophischen Literatur ([2]1985).

Žurnalai

Allgemeine Zeitschrift für Philosophie (Stuttgart 1976 ff.).
Aquinas (Rom 1957 ff.).
Archives de Philosophie (Paris 1923 ff.).
Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters (Münster 1891–1980).
Fichte-Studien (Amsterdam 1990 ff.).
Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie (Freiburg/Schweiz 1954 ff.; anksčiau: Divus Thomas).
Hegel-Jahrbuch (Hegel-Gesellschaft 1961, 1964 ff.).
Hegel-Studien (Bonn 1964 ff.; dabar Bochum).
Heidegger-Studien (Berlin 1985 ff.).
International Philosophical Quarterly (New York 1961 ff.).
Kant-Studien (Hamburg – Leipzig 1897 ff., dabar Bonn).
Perspektiven der Philosophie (Frankfurt a. M. 1969 ff.).

Phänomenologische Forschungen (Freiburg/München 1975 ff.).
Philosophischer Literaturanzeiger (München/Basel 1949 ff., dabar Meisenheim/Glan).
Philosophische Rundschau (Tübingen 1953 ff.).
Philosophisches Jahrbuch (Fulda 1888 ff., dabar Freiburg i. Br.).
Philosophy and Phenomenological Research (Buffalo 1941 ff., dabar Philadelphia), anksčiau: Recherches de Théologie ancienne et médiévales).
Revue de Théologie et de Philosophie (Lausanne 1868 ff.).
Revue philosophique de Louvain (Louvain 1945 ff.).
Salzburger Jahrbuch für Philosophie (Salzburg 1957 ff.).
Schopenhauer-Jahrbuch (Schopenhauergesellschaft 1912 ff.).
Studia hermeneutica (Zagreb/Mainz 1995 ff.).
Studia Philosophica (Basel 1941 ff.).
Synthesis philosophica (Zagreb 1986 ff.).
The Journal of Philosophy (New York 1904 ff.).
Theologie und Philosophie (Freiburg i. Br. 1966 ff., dabar: Scholastik).
The Philosophical Revue (Boston 1892 ff., dabar Ithaca).
The Revue of Metaphysics (New York/Conn. 1947 ff.).
Wiener Jahrbuch für Philosophie (Wien 1968 ff.).
Wissenschaft u. Weisheit (Freiburg 1934 ff.).
Zeitschrift für Ganzheitsforschung (Wien 1959 ff.).
Zeitschrift für philosophische Forschung (Reutlingen 1966 ff., dabar Meisenheim/Glan).
Zen Buddhism today (Kyoto Seminar of Religious Philosophy 1983 ff.).

Chronologinės lentelės

ANTIKA

Ikisokratikai

VI a. pr. Kr.

Jonijos natūrfilosofija, *senoji*: miletiečiai, Talis, Anaksimandras, Anaksimenas

Pitagoras apie 542–496 ir *pitagorininkai* (ypač Filolajas) iki IV a. antros pusės

Eléjiečiai Ksenofanas

Herakleitas apie 544–483

Parmenidas apie 540–470

vėlesnioji: Empedoklis, Anaksagoras

Sofistai: Protagoras; Gorgijas; Antifontas

Sokratas apie 470–399

V a. pr. Kr.

Sokratikai

siaurąja reikšme: Ksenofontas, Eukleidas iš Megaros (Megaros mokykla). Antistenas (senoji kinikų mokykla), Diogenas, Aristipas (Kirėnės mokykla)

Platonas apie 428–347

IV a. pr. Kr.

Akademija, *senoji*: Speusipas, Ksenokratas; *viduriniojі*: Arkesilajas; *naujoji*: Karneadas. Iki I a. pr. Kr. (Ciceronas 106–43)

Helenistinė Romos filosofija

Aristotelis 384–322

Peripatetikai: Teofrastas, Stratonas, Andronikas

Stoja, *senoji*: Zenonas iš Kitijo, Chrisipas; *viduriniojі*: Panaitijas, Poseidonijas; *vėlyvoji*: Seneka, Epiktetas, Markas Aurelijus 121–180 po Kr.

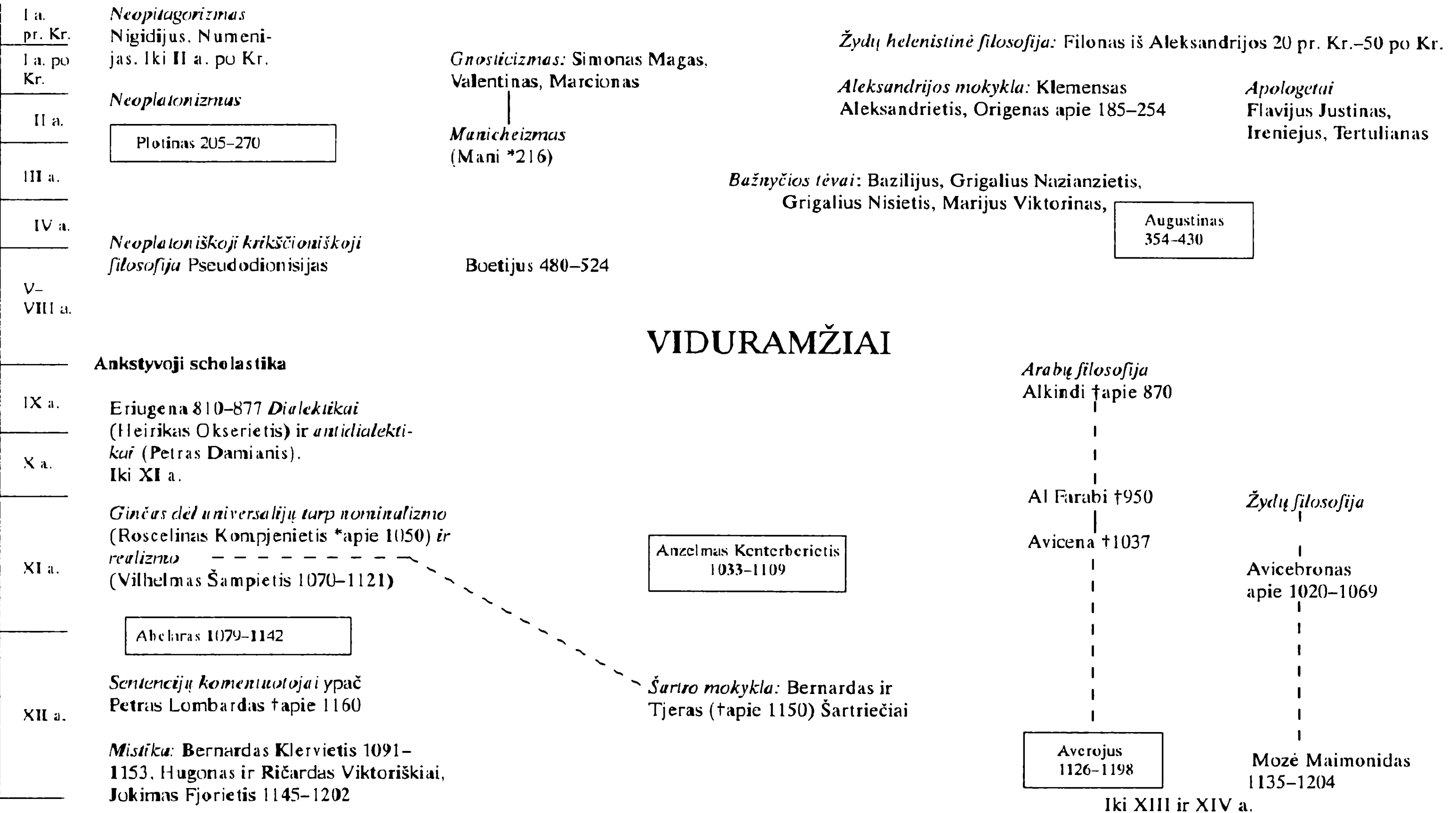
III a. pr. Kr.

II a. pr. Kr.

Skepticizmas
Pironas apie 360–270. Sąlyčiai su viduriniąja ir naująja Akademija. Iki II a. po Kr.

Epikūras 341–270 ir *epikūrizmas*. Iki I a. pr. Kr.

Kinikai
V a. pr. Kr. kinikų mokyklos plėtotė iki II a. po Kr. (Tarpinė grandis –Bionas Boristenietis, ~ 325 pr. Kr. – ~ 255 pr. Kr.).

I a. pr. Kr.
I a. po Kr.
Neopitagorizmas
Nigidijus, Numenijas. Iki II a. po Kr.
Gnosticizmas: Simonas Magas, Valentinas, Marcionas
Žydų helenistinė filosofija: Filonas iš Aleksandrijos 20 pr. Kr.–50 po Kr.
II a.
Neoplatonizmas
Plotinas 205–270
Manicheizmas
(Mani *216)
Aleksandrijos mokykla: Klemensas Aleksandrietis, Origenas apie 185–254
Apologetai
Flavijus Justinas, Ireniejus, Tertulianas
III a.
Bažnyčios tėvai: Bazilijus, Grigalius Nazianzietis, Grigalius Nisietis, Marijus Viktorinas,
IV a.
Augustinas 354–430
Neoplatoniškoji krikščioniškoji filosofija Pseudodionisijas
Boetijus 480–524
V–VIII a.
VIDURAMŽIAI
Ankstyvoji scholastika
Arabų filosofija
Alkindi †apie 870
IX a.
Eriugena 810–877 Dialektikai (Heirikas Okserietis) ir antidialektikai (Petras Damianis).
X a.
Iki XI a.
Al Farabi †950
Žydų filosofija
XI a.
Ginčas dėl universalijų tarp nominalizmo (Roscelinas Kompjenietis *apie 1050) ir realizmo (Vilhelmas Šampietis 1070–1121)
Anzelmas Kenterberietis 1033–1109
Avicena †1037
Avicebronas apie 1020–1069
Abelaras 1079–1142
XII a.
Sentencijų komentuotojai ypač Petras Lombardas †apie 1160
Šartro mokykla: Bernardas ir Tjeras (†apie 1150) Šartriečiai
Mistika: Bernardas Klervietis 1091–1153, Hugonas ir Ričardas Viktoriškiai, Jokimas Fjorietis 1145–1202
Averojus 1126–1198
Mozė Maimonidas 1135–1204
Iki XIII ir XIV a.

Brandžioji scholastika

XIII a.

Gamtamokslinės pakraipos neoplatonizmo ir neoaristotelizmo srovė Gundisalinas (dar XII a.) Vilhelmas Okserietis, Vilhelmas Overnietis, ypač R. Grosseteste 1175–1253

Neoplatonizmas ir gamtos mokslai Vitelis apie 1230–1275, Rogeris Baconas 1220–1292

Augustinizmas. Senesnioji pranciškonų mokykla: **Aleksandras Heilzietis**
Henrikas Gentietis 1217–1293

Bonaventūras 1221–1274

Aristotelizmas
Albetas Didysis apie 1200–1280

Tomas Akvinietis 1227–1274

Averoizmas
Sigeras Brabantietis 1235–1281, Jonas Jandunas, Johnas Baconthorpe (Jonas Anglas) †1346

Logikai: Petras Ispanas, Raimundas Lulijus 1232–1315

XIV a.

Jaunesnioji pranciškonų mokykla

Dunsas Škotas apie 1266–1308

Škotininkų (ypač pranciškonų) ir *tomininkų* (ypač dominikonų, centras: Kelnas), kaip „realistų“, ginčas su *okamininkais,* kaip „nominalistais, konceptualistais“ (centras: Paryžius). Žymiausias okamininkas – Buridanas †1358. Vidurio atstovas – Gersonas 1363–1429

Vėlyvasis nominalizmas bei konceptualizmas
Petras Aureolis

Viljamas Okamas 1285–1349

Vokiečių mistika

Eckhartas **1260–1327**

Johannesas **Tauleris** 1300–1361
Heinrichas Seuse 1300–1365

Vėlyvoji scholastika

XV a.

Jonas Kapreolas
Dionisijus

Scholastikos atnaujinimas:
Soto 1494–1560

Platonizmas:
Ficino 1433–1499

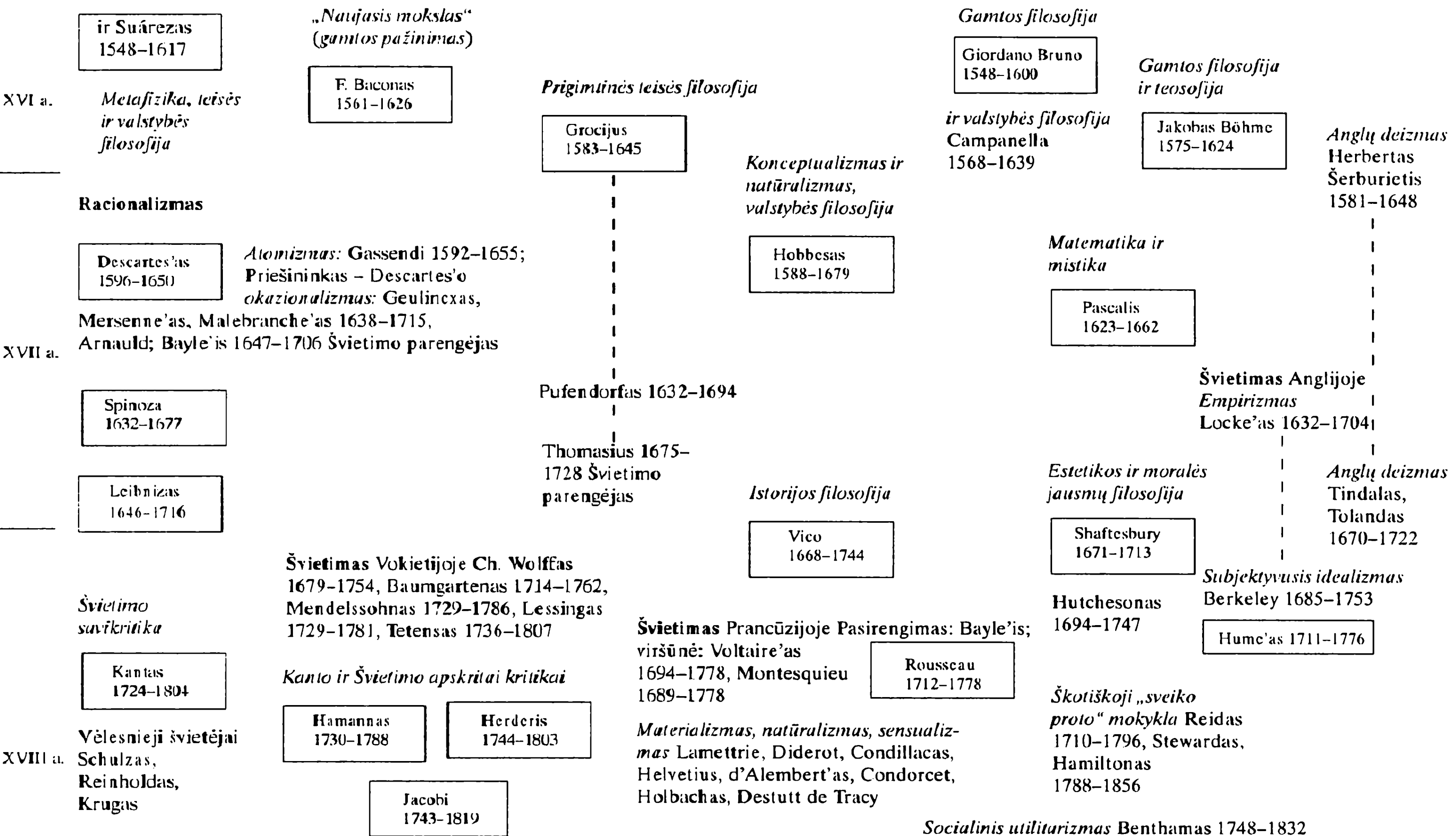
Nuo viduramžių iki NAUJŲJŲ LAIKŲ

Mikalojus Kuzietis **1401–1464**

Renesanso humanizmas
Aristotelizmas: Agricola, Pomponazzi, Erazmas Roterdamietis 1467–1536, Vivesas 1492–1540

Valstybės filosofija

Machiavelli 1469–1524

XVI a.
ir Suárezas 1548–1617
Metafizika, teisės ir valstybės filosofija
„Naujasis mokslas“ (gamtos pažinimas)
F. Baconas 1561–1626
Prigimtinės teisės filosofija
Grocijus 1583–1645
Gamtos filosofija
Giordano Bruno 1548–1600
ir valstybės filosofija Campanella 1568–1639
Gamtos filosofija ir teosofija
Jakobas Böhme 1575–1624
Anglų deizmas Herbertas Šerburietis 1581–1648
XVII a.
Racionalizmas
Descartes'as 1596–1650
Atomizmas: Gassendi 1592–1655; Priešininkas – Descartes'o okazionalizmas: Geulincxas, Mersenne'as, Malebranche'as 1638–1715, Arnauld; Bayle'is 1647–1706 Švietimo parengėjas
Konceptualizmas ir natūralizmas, valstybės filosofija
Hobbesas 1588–1679
Matematika ir mistika
Pascalis 1623–1662
Pufendorfas 1632–1694
Švietimas Anglijoje Empirizmas Locke'as 1632–1704
Spinoza 1632–1677
Leibnizas 1646–1716
Thomasius 1675–1728 Švietimo parengėjas
Istorijos filosofija
Vico 1668–1744
Estetikos ir moralės jausmų filosofija
Shaftesbury 1671–1713
Anglų deizmas Tindalas, Tolandas 1670–1722
Subjektyvusis idealizmas Berkeley 1685–1753
Hutchesonas 1694–1747
Hume'as 1711–1776
XVIII a.
Švietimo savikritika
Kantas 1724–1804
Vėlesnieji švietėjai Schulzas, Reinholdas, Krugas
Švietimas Vokietijoje Ch. Wolffas 1679–1754, Baumgartenas 1714–1762, Mendelssohnas 1729–1786, Lessingas 1729–1781, Tetensas 1736–1807
Kanto ir Švietimo apskritai kritikai
Hamannas 1730–1788
Herderis 1744–1803
Jacobi 1743–1819
Švietimas Prancūzijoje Pasirengimas: Bayle'is; viršūnė: Voltaire'as 1694–1778, Montesquieu 1689–1778
Rousseau 1712–1778
Materializmas, natūralizmas, sensualizmas Lamettrie, Diderot, Condillacas, Helvetius, d'Alembert'as, Condorcet, Holbachas, Destutt de Tracy
Škotiškoji „sveiko proto“ mokykla Reidas 1710–1796, Stewardas, Hamiltonas 1788–1856
Socialinis utilitarizmas Benthamas 1748–1832

Vokiečių idealizmas. Absoliuto mąstymas

XIX a.

Fichte 1762–1814

Schellingas 1775–1854

Hegelis 1770–1831

Mistika ir visuomenės filosofija
Baaderis 1765–1841

Humanizmas, kalbos filosofija
W. v. Humboldtas 1767–1835

Religijos filosofija ir hermeneutika
Schleiermacheris 1768–1834

Maine de Biranas 1766–1824

Troxleris 1780–1866
Okenas, Carusas 1789–1869

Hegelizmas – kairysis: Baueris, Stirneris, Ruge, Straußas,

dešinysis: Gableris, Micheletas.
Filosofijos istorikai: Erdmannas, Fischeris, Rosenkranzas; Lassonas

Herbartas 1776–1841

Friesas 1773–1843

Matematika, metafizikos logika
Bolzano 1781–1848

Schopenhaueris 1788–1860

Solgeris 1780–1819

Feuerbachas 1804–1872

Fechneris 1801–1887

Spekuliatyvusis teizmas. Hegelio priešininkai: I. H. Fichte 1796–1879, Weiße 1801–1866

Bachofenas 1815–1887

Idealizmas ir gamtos mokslai
Lotze 1817–1881

Pozityvizmas
Comte'as 1798–1857
Millis 1806–1873
Taine'as 1828–1893

Marxas 1818–1883

Vulgarusis materializmas
Vogtas, Moleschottas, Büchneris 1824–1893

Kierkegaard'as 1813–1855

Neoscholastika
Italijoje: Liberatore 1810–1892; Ispanijoje: Balmesas 1810–1848; Prancūzijoje: Sertillangesas 1863–1948, Marechalas 1878–1944, Maritainas 1882–1973, Gilsonas 1884–1978; Vokietijoje: Kleutgenas 1811–1883, Willmannas 1839–1920

Idealistinis monizmas, psichologija
Wundtas 1832–1920

Natūralistinis monizmas, evoliucionizmas
Spenceris 1820–1903;
Haeckelis 1834–1919

Kritinis realizmas
Volkeltas 1848–1930,
Külpe 1862–1915

Empiriokriticizmas
Avenarius 1843–1896,
Machas 1838–1916

Pragmatizmas, instrumentalizmas
Jamesas 1842–1910,
Peirce'as 1839–1914,
Dewey 1859–1952,
Vaihingeris 1852–1933

E. v. Hartmannas 1842–1906

Nietzsche 1844–1900

Dilthey'us 1833–1911

Yorkas v. Wartenburgas 1835–1897

Solovjovas 1853–1900

Troeltschas 1865–1923

Bergsonas 1859–1941

Simmelis 1858–1918

Blondelis 1861–1949

Brentano 1838–1917

Meinongas 1853–1920
Ehrenfelsas 1850–1932

Husserlis 1859–1938

Scheleris 1874–1928

N. Hartmannas 1882–1950

Steinbüchelis 1888–1949,

Klagesas 1872–1956

Drieschas 1867–1941

Spannas 1878–1950

Spengleris 1888–1930

Gelmių psichologija
Freudas 1856–1939,
Adleris 1870–1937,
Jungas 1875–1961,
Binswangeris 1881–1966,
Frommas 1900–1980,
Franklis *1905

Neokantizmas

Badeno
Windelbandas 1848–1915,
Rickertas 1863–1936

Marburgo
Cohenas 1842–1918,
Natorpas 1854–1924,
Cassireris 1874–1945

XX a.

Ziegleris 1881–1958

Matematika ir logika
Frege 1848–1925, Whiteheadas 1861–1947, Russellas 1872–1970,
Wittgensteinas 1889–1951
Gödelis 1906–1978, Tarskis 1901–1983

Vienos būrelis
Schlickas 1882–1936, Carnapas 1891–1970

Analitinė filosofija, kalbos analizė
Quine'as *1908, Moore'as 1873–1958, Austinas 1911–1960, Strawsonas *1919, Searle'as *1932

Kritinis racionalizmas
Popperis 1902–1994, Albertas *1921

Konstruktyvizmas
Lorenzenas 1915–1994

Unamuno 1864–1936

Dialoginė filosofija
Buberis 1878–1965, Ebneris 1882–1931, Rosenzweigas 1886–1929

Antropologija
Plessneris 1892–1985
Gehlenas 1904–1976

Struktūralizmas
Pradininkas Saussure'as 1857–1913
Lévy-Straussas *1908
Foucault 1926–1984

Italų neoidealizmas
Croce 1866–1952; Gentile 1875–1944

Ortega y Gassetas 1883–1955

Egzistencializmas, egzistencinė filosofija
Marcelis 1889–1973
Jaspersas 1883–1969
Sartre'as 1905–1980
Heideggeris 1889–1976

Sąlytis su Marxu
Benjaminas 1885–1948
Frankfurto mokykla:
Horkheimeris 1895–1973, Adorno 1903–1969, Marcuse 1898–1979, Habermasas *1929
Blochas 1885–1977

Mannheimas 1893–1947
Voegelinas 1901–1985

Mokslo istorija
Th. S. Kuhnas 1922–1996

R. Otto 1896–1937
Tillichas 1886–1965

Merleau-Ponty 1908–1961
Camus 1913–1960

Hermeneutika
Gadameris *1900

Levinas 1906–1995

Struktūrinė fenomenologija
Rombachas *1923

Przywara 1889–1972
Steinas 1891–1942
Schützas 1899–1959
Haeckeris 1879–1945
Wustas 1884–1940
Guardini 1885–1968

Klasikinė metafizika ir egzistencinė bei istorijos filosofija
Siewerthas 1903–1963, J. B. Lotzas 1903–1992, Rahneris 1904–1984, Welte 1906–1983, M. Mülleris 1906–1994

Rytų Azijos mąstymo tradicijomis pagrįsta filosofija: *Kioto mokykla* Nišida 1870–1945, Tanabe 1885–1963, Nišitani 1900–1990 Cudžimura *1922, Ueda *1926

Alois Halder

Ha-176 Filosofijos žodynas / Alois Halder. – Vilnius: Alma littera, 2002. – 304 p.
Bibliograf.: p. 244–297
ISBN 9955-08-164-3

Iš vokiečių kalbos verstas filosofijos žodynas, skirtas gimnazijoms, aukštosioms mokykloms, visiems, kurie domisi filosofija

UDK 1(038)

Alois Halder
FILOSOFIJOS ŽODYNAS

Viršelis *Agniaus Tarabildos*
Korektorė *Ramutė Prapiestienė*
Maketavo *Zita Pikturnienė*

Užs. 2.696
Leidykla „Alma littera“, Juozapavičiaus g. 6/2, 2005 Vilnius
Interneto svetainė: http://www.almali.lt
Spaudė AB spaustuvė „Spindulys“, Gedimino g. 10, 3000 Kaunas
Interneto svetainė: http://www.spindulys.lt

ŠIS „FILOSOFIJOS ŽODYNAS“

yra savo paskirtį pateisinęs aiškios struktūros, į esminius dalykus koncentruotas, gerai ir suprantamai parašytas filosofijos veikalas, teikiąs informaciją apie svarbiausias filosofijos personalijas, problemas ir pozicijas – nuo ikisokratikų iki dabartinių krypčių. Naujas išplėstas ir suaktualintas šio veikalo leidimas atveria skaitytojo žvilgsniui įdomų ir patrauklų net ir sunkiausių filosofijos klausimų vaizdą. Šią parankią filosofijos knygą užbaigia studijas skatinantis literatūros sąrašas ir chronologinės filosofijos istorijos lentelės. Visiems filosofijos draugams „Filosofijos žodynas“ bus nepakeičiamas pagalbininkas.

AUTORIUS
Aloisas Halderis, gimęs 1928 m., nuo 1972 m. yra Augsburgo universiteto ordinarinis profesorius, nuo 1995 m. – emeritas, Ulmo (prie Dunojaus) universiteto kviestinis profesorius. Pagrindinis veikalas – „Menas ir kultas“ (1964, antras leidimas 1987); daugybė publikacijų iš metafizikos, religijos filosofijos ir estetikos paskelbta žurnaluose ir rinkiniuose.

ANKSTESNIŲ ŽODYNO LEIDIMŲ BENDRAAUTORIS
Maxas Mülleris (1906–1994) nuo 1946 m. buvo Freiburgo (Breisgau) universiteto ordinarinis profesorius, nuo 1960 m. dirbo Miunchene, nuo 1971 m. emeritas, Freiburgo universiteto kviestinis profesorius. Svarbiausi veikalai: „Būtis ir dvasia“ (1940, antras leidimas 1987), „Egzistencinė filosofija“ (1949, ketvirtas leidimas 1986), „Patirtis ir istorija“ (1971), „Filosofinė antropologija“ (1974) ir daugybė kitų publikacijų.

ISBN 3-451-04752
ISBN 9955-08-164-3

